
3 1761 07974941 2

C. JULII CÆSARIS

OPERA OMNIA

EX EDITIONE [illegible]LINIANA

CUM NOTIS ET INTERPRETATIONE

IN USUM DELPHINI

VARIIS LECTIONIBUS

NOTIS VARIORUM

J. CELSI COMMENTARIIS

&c. &c.

RECENSU EDITIONUM ET CODICUM

ET

INDICE LOCUPLETISSIMO

ACCURATE RECENSITA.

[illegible]

LONDINI:

CURANTE ET IMPRIMENTE A. J. VALPY, A.M.

1819.

C. JULII CÆSARIS

OPERA OMNIA

EX EDITIONE OBERLINIANA

CUM NOTIS ET INTERPRETATIONE

IN USUM DELPHINI

VARIIS LECTIONIBUS

NOTIS VARIORUM

J. CELSI COMMENTARIIS

&c. &c.

RECENSU EDITIONUM ET CODICUM

ET

INDICE LOCUPLETISSIMO

ACCURATE RECENSITA.

VOLUMEN SECUNDUM.

LONDINI:
CURANTE ET IMPRIMENTE A. J. VALPY, A. M.
1819.

clamatur ad arma, atque omnes copiæ, paucis præsidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad Iberum itinere contendunt.

70. Erat in celeritate omne positum[k] certamen, utri[l] prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Cæsaris viarum difficultates tardabant;[m] Afranii copias equitatus Cæsaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta,[n] ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta[p] totius exercitus, cohortesque[q] in castris relictas, servare non possent, quibus, interclusis exercitu Cæsaris, auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Cæsar, atque ex magnis rupibus nactus planitiem, in hac[r] contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab[s] equitatu novissimum agmen premeretur, et ante se hostem videret, collem quendam nactus, ibi constitit. Ex eo loco quatuor cetratorum[t] cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus,[v] mittit. Hunc[w] magno cursu concitatos jubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet, et, mutato itinere, jugis Octogesam[x] perveniret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Cæsaris,[y] in cohortes impetum facit:[z] nec minimam partem temporis equitum vim cetrati[a] sustinere potuerunt, omnesque ab eis[b] circumventi in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

71. Erat[c] occasio bene gerendæ rei. Neque vero id[d] Cæsarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum[e] sustinere non posse, præsertim[f] circumdatum undique equitatu, cum[g] in loco æquo atque

ret.—[k] *propositum* Carr.—[l] *ut* vel *uti* Mss.—[m] *difficultas tardabat* L. sec. Edd. qdd.—[n] *perducta* L. sec. *ducta* Pet. L. pr.—[p] *cum inp.* Carr.—[q] deest L. pr. et *relicta*, habet.—[r] *hanc* Mss. 7. et Edd. pp. ac Gryph. id esset *versus*. sed V. c. 71. *aciem* abest a V. *instruxit* Edd. pp.—[s] deest L. pr.—[t] *ceturiatorum*, *ceturiarum*, *ceturorum*, *orturorum*, *centurat.* hic et infra rursus Mss. qdd.—[v] abest Ms, Hotom. Edd. R. M. V. eodem et Grut. probante, vel legente *excelsissimum*. *altissimus* Carr. *excellentissimus* L. pr.—[w] *hic* V. *incitatos* Carr.—[x] *Octogensam* L. pr.—[y] *equitatum Cæsar* B. L. sec. V.—[z] *fecit* L pr. Dorv. Edd. pp.—[a] deest L. pr. *non p.* L. sec. Dorv. Pal. B. *potuerant* B. Pal.—[b] Sic Mss. non *his*.—[c] *Eratque* Mss. 2. Edd. pp.—[d] *idem* Pet. L. pr. V.—[e] deest L. pr.—[f] *cum* Lov. Dorv. *ubique* Lov. Edd. pp. *equitatum* V. Dorv.—[g] *tum* Lov. Dorv.

aperto confligeretur: idque[h] ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones, tribunique militum, 'ne dubitaret[i] prælium committere; omnium esse 'militum paratissimos animos: Afranianos contra multis 'rebus[j] sui timoris signa misisse, quod[k] suis non subve'nissent, quod de colle non decederent,[l] quod vix equitum[m] 'incursus sustinerent, collatisque in unum locum signis, 'conferti, neque ordines, neque signa servarent. Quod si 'iniquitatem loci timeret,[n] datum iri tamen aliquo loco 'pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum[o] esset 'Afranio, nec sine aqua permanere posset.'

72. Cæsar in eam spem venerat,[247] se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod[p] re frumentaria adversarios interclusisset: cur etiam secundo prælio[248] aliquos ex suis[q] amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam[r] periclitaretur? præsertim cum non minus esset imperatoris, consilio superare, quam gladio. Movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat: quibus salvis atque incolumibus, rem[s] obtinere malebat. Hoc consilium Cæsaris a plerisque non probabatur;[t] milites vero palam inter se loquebantur,[u] 'quoniam talis occasio victoriæ dimittere'tur, etiam[v] cum vellet Cæsar, sese non esse pugnaturos.' Ille

—[h] desunt usque ad *conc.* in Edd. R. M. V.—[i] *dubitarent* L. pr. Pal.—[j] *modis* B. L. sec.—[k] *scilicet* e Gl. addit L. pr.—[l] *rec.* Pet. L. pr. V. Edd. Ald. Pl. Gr. minus bene. V. Ciacc.—[m] *suorum eq.* L. sec. Dorv.—[n] *timerent* Mss. 2. et *ire* Mss. 5.—[o] *disc.* B.—[p] *quo* Mss. 3.—[q] *de suis* L. pr. *mitteret* Pet. L. pr. Lov. V. Edd. pp.—[r] *fortuna* L. sec. B. Ed. Fl.—[s] *rempublicam* Lov.—[t] *probatur* Pet. V.—[u] *colloq.* L.

NOTÆ

247 *Cæsar in eam spem venerat, &c.*] Cæsar solitus erat dicere, ut refert Frontinus stratagem. IV. 7. idem esse sibi consilium adversus hostem quod plerisque medicis contra vitia corporum, fame potius quam ferro superandi. Sed et idem Frontinus consilium Cæsaris explicat, quod fame exasperatos veritus sit hostes ad prælium vocare, cum ipsi eum ad prælium vocarent. Vide ibi.

248 *Cur etiam secundo prælio, &c.*] Sic Seneca in epist. 'Alieno sanguini tanquam suo parcant, sciantque homini non esse homine prodige utendum,' cive præsertim, quem unum servare præstat, quam mille hostes occidere, ut aiebat Antoninus Pius.

in sua sententia perseverat et paululum ex eo loco digreditur,[w] ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius, oblata[x] facultate, in castra[y] sese referunt. Cæsar, præsidiis in[z] montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere,[a] quam proxime potest hostium castris castra communit.

73. Postero die duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariæ fluminisque Iberi spem dimiserant,[b] de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Hæc consiliantibus[c] eis, nuntiatur, aquatores ab equitatu premi nostro. Qua re cognita, crebras stationes disponunt equitum et cohortium alariarum,[249] legionariasque interjiciunt[d] cohortes, vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra[e] munitionem, et sine timore et sine stationibus, aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur, ipsique perficiendi operis causa longius progrediuntur.[f]

74. Quorum discessu[250] liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt, et quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirit atque evocat. Primum agunt[g] gratias omnes omnibus, 'quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum[h] se beneficio vivere: deinde imperatoris fidem quærunt,[i] rectene se illi[j] sint commissuri; et, quod non ab initio fecerint, armaque cum ho-

pr.—[v] *et* L. pr.—[w] Sic Lov. Carr. et 3. alii, non *paullum. degr.* L. pr. V.—[x] *abl.* Pal. Dorv.—[y] *castris* Lov. Dorv.—[z] vulgo deest *in.*—[a] *omnia a. I. interclusos itinera* Pal. Lov. Dorv. et Edd. pp. in quibus *intercludit. interclusos* V.—[b] vulgo *amis.* —[c] *consult.* Pal. B. L. sec. Dorv. et Edd. pp. aliæque. sed V. Brant. et c. 19. —[d] *interjac.* Lov. *interfic.* L. pr. *intermittunt* Carr. Mss. mei 5. Edd. pp. *cohortis* est e V. *cohortibus* L. pr.—[e] *inter* Mss. 2. *et* deest Dorv. Edd. pp.—[f] *proficisc.* Lov.—[g] *igitur ag.* L. sec. Pal. B. Dorv. Edd. pp.—[h] *eorumque* Pet. *se* Pal.—[i] *queruntur* Mss. 4. inepte.—[j] deest Mss. 4. *illo* Pal.—[k] vulgo *conquer.*

NOTÆ

249 *Cohortium alariarum*] Cum hic opponat alarias cohortes legionariis, verisimile est illas fuisse ex auxiliaribus.

250 *Quorum discessu*] Appianus aliter rem narrat, nempe contendisse in ulteriorem Hispaniam Afranium et Petreium, præoccupasse autem Cæsarem itinera, et quandam Afranianorum partem ad locum castris idoneum capiendum præmissam, a Cæsarianis in itinere fuisse circum-

'minibus necessariis[251] et consanguineis contulerint,' queruntur.[k] His provocati sermonibus, 'fidem ab imperatore 'de Petreii et Afranii vita petunt, ne quod[m] in se scelus 'concepisse, neu suos[n] prodidisse, videantur. Quibus con-'firmatis[o] rebus, se statim signa translaturos confirmant, le-'gatosque de[p] pace primorum ordinum centuriones[252] ad 'Cæsarem mittunt.' Interim alii suos in castra invitandi causa adducunt; alii ab suis adducuntur,[q] adeo ut una castra jam facta[r] ex binis viderentur: compluresque tribuni[s] militum et centuriones ad Cæsarem veniunt, seque ei commendant. Idem hoc[t] fit a principibus Hispaniæ, quos illi[u] evocaverant et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque quærebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Cæsarem. Afranii etiam[v] filius adolescens de sua ac[w] parentis sui salute cum Cæsare[x] per Sulpicium legatum[253] agebat. Erant plena lætitia et gratulatione omnia; eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur: magnumque fructum suæ pristinæ[y] lenitatis omnium judicio Cæsar ferebat, consiliumque ejus a cunctis probabatur.

[l] Sic Mss. non *et.*—[m] *quid* Dorv. deest Carr. Edd. pp.—[n] *hos* Pet. *viderentur* B. L. sec.—[o] *confirmati* Edd. pp.—[p] *legatos d.* L. pr.—[q] *ad suos add.* L. sec. *add.* Edd. pp.—[r] desunt *j. f.* L. pr.—[s] *complures t.* Pal. Dorv. *et* abest a L. pr. Lov. —[t] Sic Mss. non *h. id.* male *hoc* ejicit Grut. V. ad II. 6.—[u] deest Pet. L. pr. *aut sec.* Lov.—[v] exulat Pet.—[w] Ita Mss. non *et. sui* deest Pet. L. pr. bene.—[x] absunt *c. Cæs.* Lov. Edd. pp.—[y] deest L. pr.—[z] *recepit* Lov. Dorv.—[a] deest

NOTÆ

ventam, sublatisque in capita scutis, deditionem significasse. Sed Cæsari Lucanoque major quam Græco illi scriptori fides.

251 *Armaque cum hominibus necessariis, &c.*] Quod sic Lucanus describit l. VII. 'videre parentes Frontibus adversis, fraternaque cominus arma, Cognatasque acies.' Itaque Dionysius Halicarn. l. VI. Πολέμου πολιτικοῦ, ὡς ἅπαντες ἴσασιν, κάκιον χρῆμα οὐδὲν, ἐν ᾧ τὰ μὲν κρατηθέντα ἀτυχεῖ, τὰ δὲ κρατήσαντα ἀδικεῖ, καὶ περίεστι τοῖς μὲν ὑπὸ τῶν φιλτάτων ἀπόλλυσθαι, τοῖς δὲ τὰ φίλτατα διολέσαι: *Nihil omnium confessione civili bello pejus, in quo victos sequitur miseria, victores impietas, et alteri a carissimis perimuntur, alteri perdunt carissimos.*

252 *Primorum ordinum centuriones*] Hi erant centurio primi pili, primus princeps, primus hastatus.

253 *Per Sulpicium legatum*] Is erat de quo fit mentio libro III. de bello Gallico circa initium, de quo supra.

75. Quibus rebus nuntiatis Afranio, ab instituto opere discedit, seque in castra recipit;[z] sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc[a] quieto et æquo animo ferret. Petreius vero non deserit sese; armat familiam;[254] cum hac et prætoria cohorte[b] cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis,[255] quos suæ custodiæ causa habere consuerat,[c] improviso ad vallum advolat,[d] colloquia militum interrumpit, nostros repellit ab[e] castris: quos deprehendit, interficit.[256] Reliqui coëunt inter se, et, repentino periculo[f] exterriti, sinistras sagis involvunt[257] gladiosque destringunt,[g] atque ita se a cetratis equitibusque[h] defendunt, castrorum propinquitate confisi; seque in castra recipiunt, et ab iis cohortibus, quæ erant in statione ad portas, defenduntur.

76. Quibus rebus confectis, flens Petreius manipulos circuit,[i] militesque appellat; 'neu se, neu Pompeium absentem,[j] imperatorem suum, adversariis[k] ad supplicium transdant,' obsecrat. Fit celeriter concursus[l] in prætorium. Postulat, ut jurent[m] omnes, se exercitum ducesque non deserturos, neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in hæc verba jurat[258] ipse;

Carr.—[b] *prætoriam cohortem* L. pr. sec. Pal. B. Dorv. Bene si *cum hac* postponas. *tamen h.* V.—[c] Sic Mss. et Edd. pp. non *consueverat*.—[d] *evol.* Carr.—[e] *ac* Mss. 4.—[f] *malo* B. Edd. Vasc. St. Steph. Gr. post. *perterriti* Edd. eædem et L. sec. deest B.—[g] Ita Pet. V.—[h] *equitibus d.* Mss. 4. Edd. pp.—[i] *circumit* Lov. Dorv.—[j] deest L. pr. Pet.—[k] *adversario* L. sec. Carr. Edd. pp. Ms. Hotom. qui probat.—[l] *cursus* Mss. 3.—[m] *venirent* Mss. 2.—[n] *centuriati* Carr. *centu-*

NOTÆ

254 *Armat familiam*] Cum servis arma tractare non liceret, vix possum adduci ut credam armatos esse famulos. Libertos potius crediderim, qui si non famuli, certe familiares erant, quorum magnus erat aliquando civibus R. numerus. Necessaria tamen aliquando re permoti, si præsertim erant gladiatores, aliquando famulos armabant.

255 *Beneficiariis suis*] Beneficiarii dicti, quod beneficio tribunorum promoverentur, teste Vegetio II. 7.

256 *Quos deprehendit, interficit*] Addit Appianus eum nec pepercisse uni de suis tribunis qui furentem cohibere conabatur.

257 *Sinistras sagis involvunt*] Quia scuta non habebant, ad amicos se transiisse rati.

258 *Princeps in hæc verba jurat*] Sermo est militaris. Festus: 'Præjurationes facere dicuntur, qui ante alios conceptis verbis jurant, post quos in eadem verba jurantes, tantummodo dicunt, Idem in me.'

idem jusjurandum adigit[259] Afranium; subsequuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim[n] producti milites idem jurant. Edicunt,[o] penes quem quisque sit[p] Cæsaris miles, ut producatur: productos[q] palam in prætorio interficiunt. Sed plerosque hi, qui receperant, celant, noctuque per vallum emittunt. Sic terror oblatus a[r] ducibus, crudelitas in supplicio, nova[s] religio jurisjurandi, spem præsentis deditionis sustulit, mentesque militum convertit, et rem ad pristinam belli rationem redegit.[t]

77. Cæsar, qui milites adversariorum[u] in castra per tempus colloquii venerant, summa diligentia conquiri et remitti jubet: sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt, quos ille postea magno in honore habuit: centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in tribunitium restituit honorem.

78. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur ægre, frumenti copiam legionarii nonnullam[v] habebant; quod dierum XXII ab Ilerda frumentum jussi erant efferre;[w] cetrati auxiliaresque[x] nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguæ,[y] et corpora insueta ad onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Cæsarem perfugiebat. In his erat angustiis res; sed ex propositis[z] consiliis duobus explicitius[a] videbatur, Ilerdam reverti, quod ibi paululum[b] frumenti reliquerant: ibi se reliquum consilium[c]

riatimque Lov.—[o] *et d.* Mss. 3.—[p] deest L. pr. vulgo contra Mss. meliores et Edd. alias *m. Cæs.*—[q] *productosque* Edd. pp.—[r] vulgo deest *a.*—[s] *vana* Ms. Br. et Edd. qdd. male. *jusjurandi* Lov.—[t] *redigit* Lov.—[u] ita Ms. Faern. Urs. Pal. Scal. L. pr. Dorv. et alii. ante Scal. edeb. *m. adv. qui.* sed V. ad c. 68. *quia m.* Lov.—[v] Sic Brut. et Edd. Gryph. post. Scal. et seqq. Mss. et Edd. Vett. *nonnulli.*—[w] *aff.* L. sec. Ed. Plant. 1578. sed V. ad v. 45.—[x] *auxiliatoresque* L. pr. *nullam* abest Mss. 5.—[y] *egere* L. sec.—[z] *positis* Mss. 3. *ex* abest Edd. pp.—[a] *explicitus*, *explicitis* Mss. qdd. Scal. pro Var. l. e Glossa *expeditius.*—[b] *paulum* Mss. plerique et Edd. pp. item Vasc. Steph. aliæque.—[c] *consilii* Ciacc. e

NOTÆ

259 *Jusjurandum adigit*] Sic loquuntur Latini pro *agunt ad jusjurandum*, id est, cogunt jurare, Gallice, 'faire prester serment.' Exempla passim prostant. Dicitur et in jusjurandum adigere, et jurejurando adigere. Livius l. XLVIII. 'Censores causas stipendii missorum cognoscebant, et cujus nondum justa causa missionis visa esset, ita jusjurandum adigebant.'

explicaturos confidebant. Tarraco[d] aberat longius: quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Cæsar, equitatu præmisso, qui novissimum agmen carperet[e] atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat[f] tempus, quin extremi cum equitibus præliarentur.

79. Genus erat hoc pugnæ. Expeditæ cohortes novissimum agmen claudebant; pluriesque in locis campestribus subsistebant: si mons erat ascendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, desuper[g] suos ascendentes protegebant. Cum vallis aut locus declivis suberat, neque ii,[h] qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos[i] tela conjiciebant:[j] tum[k] magno erat in periculo res. Relinquebatur,[l] ut, cum ejusmodi[m] locis esset appropinquatum, legionum signa consistere juberent, magnoque impetu equitatum repellerent; eo submoto, repente incitati cursu sese in valles[n] universi demitterent, atque, ita transgressi, rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos, superioribus perterritos præliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur: quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab[o] equitatu Cæsaris exciperentur.[p]

80. Tali dum pugnatur modo, lente atque[q] paulatim proceditur,[r] crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt: ut tum accidit. Millia enim progressi quatuor, vehementiusque[s] peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt, ibique una fronte[t] contra hostem castra muniunt, neque jumentis onera deponunt. Ubi Cæsaris castra posita, tabernaculaque[u] con-

Ms.—[d] *Terraquo* L. pr.—[e] *caperet* Mss. 2. male.—[f] *intercid.* L. pr. sed V. c. 66.—[g] deest vulgo. *adscendentis* in L. pr.—[h] abest L. pr.—[i] vulgo *adversos.*—[j] *conjiciunt* L. sec. —[k] *cum* Mss. 4. *in* deest V. L. sec. a m. pr.—[l] vulgo *tum inquirebant.*—[m] *cujusm.* Dorv. *q. huj.* L. sec. vulgo contra Mss. *ess. l.*—[n] Sic Mss. 3. *vallem* L. pr. et vulgo *incitato*, ac *demittere* et *consistere. dimitterent* Mss. plerique et Edd. pp. aliæque.—[o] deest V.—[p] vulgo *exciperetur.*—[q] Sic Mss. non *ac.*—[r] *progred.* Mss. 2.—[s] *que* abest Edd. quibusd.—[t] vulgo *a fr.*—[u] deest *que* L. sec. dein vulgo *animadvertere.*—[v] *a timore* Pal. forsan non male.

stituta, et dimissos equites pabulandi causa animum advertunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta ejusdem diei, et, spem nacti moræ,[v] discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Qua re animadversa,[w] Cæsar relictis legionibus subsequitur, præsidio impedimentis paucas cohortes[x] relinquit: hora decima subsequi pabulatores, equitesque[y] revocari jubet. Celeriter[z] equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur: pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut pæne terga convertant:[a] compluresque milites, etiam nonnulli centuriones[b] interficiuntur. Instabat agmen Cæsaris, atque universum imminebat.

81. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum data facultate, consistunt necessario et procul ab aqua, et natura[c] iniquo loco, castra ponunt. Sed iisdem de causis Cæsar, quæ supra sunt[d] demonstratæ, prælio amplius non lacessit, et[e] eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive[f] noctu, sive interdiu erumperent. Illi enim, adverso[g] vitio castrorum, tota nocte munitiones proferunt, castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt, totumque in ea re diem consumunt. Sed, quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius, et præsenti malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris: proximo die, præsidio in castris relicto, universas ad aquam copias educunt; pabulatum emittitur[h] nemo. His eos supplices malis haberi[i] Cæsar, et necessariam subire deditionem, quam prælio decertare, malebat: conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario descensuros existimabat. Illi, et inopia pabuli

paulo ante Edd. qdd. *ejus diei.* delet Ciaccon. contra Julianum genium. —[w] Sic vulgo. edd. quæd. *animum adversa* et *eductis.*—[x] *cohortis* L. pr. V. *reliquit* L. pr.—[y] *equites* L. sec. V. et Edd. Vasc. St. Steph. Gr. post. —[z] *Celeriterque* L. pr.—[a] *converterant* B. V. *vertant* Pal. Lov. Dorv.—[b] Deest L. pr. *interficiantur* Carr. sed V. ad v. 1. et alibi.—[c] deest haud male L. pr. —[d] *monst. sunt* Edd. pp. vulgo deest *amplius.*—[e] *ex* Mss. 4.—[f] *sive si* V.—[g] vulgo *animadv.*—[h] *mitt.* Lov. Dorv.—[i] vulgo *male haberi.*—[j] vulgo *iter.* et

adducti, et, quo essent ad id[j] expeditiores, omnia sarcinaria jumenta interfici jubent.

82. In his operibus consiliisque biduum consumitur: tertio[k] die magna jam pars operis Cæsaris processerat. Illi impediendæ rei, hora circiter octava[l] signo dato, legiones educunt,[m] aciemque sub castris instruunt. Cæsar ab opere legiones revocat,[n] equitatum omnem convenire[o] jubet, aciem instruit: contra opinionem enim militum famamque omnium videri prælium defugisse,[p] magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de causis, quæ sunt cognitæ,[260] quo minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quod spatii brevitas, etiam in fugam conjectis adversariis, non multum ad summam victoriæ juvare poterat: non enim amplius pedum millibus duobus ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat,[q] ad incursum atque impetum militum relicta. Si prælium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de[r] causa constituerat, signa inferentibus resistere,[s] prior prælio non lacessere.

83. Acies erat Afraniana[t] duplex[261] legionum quinque;

supra *ibi et.*—[k] *tertia* Lov. et 2 alii.—[l] IX Mss. 5.—[m] *ducunt* Mss. plerique et Edd. pp.—[n] *evoc.* Dorv.—[o] *circumven.* V.—[p] vulgo *diffug.*—[q] *vocabatur* Cuj. et Pet. a m. pr. Lov. Carr. et 4 alii, ut sæpe in Codd. *occursum* L. pr. *incursus* Dorv. V. ad VIII. 18.—[r] abest Dorv.—[s] *desistere* Mss. plerique. *præliis* V.—[t] *Afranii* L. sec. Edd. pp. dein vulgo *duplex, legio* V. *et* III.—

NOTÆ

260 *Sed eisdem de causis, quæ sunt cognitæ*] Frontinus II. 1. scripsit Cæsarem continuisse suos, arbitratum alienum dimicationis tempus, quod adversarios ira et desperatio incenderat. Idem habet Lucanus.

261 *Acies erat Afraniana duplex, &c.*] Lipsius legit: 'Acies erat Afraniana duplex legionum quinque, et in subsidiis locum alariæ cohortes tenebant.' Cujus orationis hæc est sententia: Afranius duplicem aciem struxit; prior fuit ex quinque legionibus distincta; altera subsidiaria e cohortibus alariis, seu sociis Hispanis. Magnum enim horum numerum Afranius habebat, ita ut æquaret fere octo legiones, quibus certe alariis pro legionibus usus est. Atque ita legere valde necesse. Nam quinque ex prioribus Cæsaris scriptis leguntur. Immo si epitome Livii nihil habet erroris, habebat Afranius septem. Sed omnia suspecta in numeris, et apud Livium et apud Cæsarem, immo et apud omnes omnino auctores. Vide Lipsium in hoc loco.

tertium in subsidiis locum alariæ cohortes obtinebant: Cæsaris triplex: sed primam aciem quaternæ cohortes ex quinque legionibus[u] [262] tenebant; has subsidiariæ ternæ et rursus aliæ[v] totidem suæ cujusque legionis[w] subsequebantur; sagittarii funditoresque media continebantur acie; equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur; Cæsar nisi[x] coactus prælium non committere; ille, ut opera Cæsaris impediret. Producitur[y] tamen res, aciesque ad solis occasum continentur; inde utrique in castra[z] discedunt. Postero die munitiones institutas Cæsar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Qua re animum adversa,[a] Cæsar Germanos levis armaturæ equitumque[b] partem flumen transjicit crebrasque in ripis custodias disponit.

84. Tandem, omnibus rebus obsessi, quartum[c] jam diem sine pabulo retentis jumentis, aquæ, lignorum, frumenti inopia, colloquium[d] petunt et id, si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id[e] a Cæsare negatum et, palam si colloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Cæsari filius Afranii. Venitur[f] in eum locum, quem Cæsar delegit.[g] Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: 'Non esse 'aut ipsis,[h] aut militibus succensendum, quod fidem erga 'imperatorem suum Cn. Pompeium conservare voluerint,[i] 'sed satis jam fecisse officio satisque supplicii[j] tulisse, per'pessos omnium rerum inopiam: nunc vero,[k] pæne ut feras,[l] [263]

[u] vulgo *legione.*—[v] desunt *r. a.* L. pr.—[w] *legionibus* Pet. Lov. Dorv. *legionum* Scal. L. pr. *sequeb.* L. sec. B.—[x] vulgo *ut n. c. p. n. committeret.*—[y] *producuntur* L. pr.—[z] desunt *i. c.* L. pr. *utrimque* Edd. pp. male. *descendunt* V.—[a] Sic Pet. non *animadv.*—[b] *equitesque p. fluminis* Lov. Dorv. *trajecit* Pet. L. sec.—[c] *quarto j. die* V. Edd. R. M. V.—[d] *conloquio* Sc. *conloquia* L. pr. *id* abest ab Edd. R. M. V.—[e] deest Mss. 3. Edd. pp.—[f] *Venit* Lov. male. *eum* abest a Pet.—[g] vulgo *deligit.*—[h] vulgo *ipsi autem* V.—[i] Mss. o. et Edd. pp. *voluerunt.*—[j] *supplicio* Mss. 2. contra *officii* 2. alii male.—[k] *autem*

NOTÆ

262 *Ex quinque legionibus*] Sic Lipsius legit: Ergo in prima acie quinquies quaternæ cohortes, in secunda quinquies ternæ, in tertia totidem. Atque addit, *suæ cujusque legionis*, id est, unam quamque legionem, sic in tres partes divisam; ut prima acie habuerit quatuor cohortes, secunda et tertia ternas.

263 *Pæne ut feras*] Quid. legunt,

'circummunitos prohiberi aqua, prohiberi ingressu, neque 'corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: 'itaque[m] se victos confiteri:[n] orare atque obsecrare, si qui 'locus misericordiæ relinquatur,[o] ne ad ultimum supplicium 'progredi necesse habeant.'[p] Hæc quam potest demisissime[q] atque[r] subjectissime exponit.

85. Ad ea Cæsar respondit: 'Nulli omnium[s] has partes,[t] 'vel querimoniæ, vel miserationis, minus convenisse: reli'quos enim omnes suum officium præstitisse; se,[u] qui etiam 'bona conditione, et loco[v] et tempore æquo, confligere no'luerit,[vv] ut quam integerrima essent ad pacem omnia;[264] 'exercitum suum, qui,[w] injuria etiam accepta suisque inter'fectis, quos in sua potestate habuerit, conservarit et texe'rit;[x] illius denique exercitus milites, qui per se de conci'lianda pace egerint:[y] qua in re omnium suorum vitæ con'sulendum putarint.[z] Sic omnium ordinum partes in mise'ricordia[a] constitisse; ipsos duces a pace abhorruisse, eos 'neque colloquii neque induciarum jura servasse, et homines 'imperitos et[b] per colloquium deceptos crudelissime inter'fecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominum 'nimia pertinacia atque arrogantia accidere soleat,[c] uti eo 'recurrant, et id cupidissime petant, quod paulo ante con'temserint. Neque nunc se illorum humilitate,[d] neque aliqua 'temporis opportunitate postulare, quibus rebus augeantur

L. sec.—[l] vulgo *fœminas.*—[m] *ita* L. pr. V.—[n] deest Lov. dein vulgo *si quis.*—[o] *relinqueretur* Mss. 2.—[p] *habeat* Mss. 6. et Edd. pp. minus bene.—[q] *dim.* Mss. 5. et Edd. pp.—[r] *at* Lov. Carr. et 3. alii. *et* L. pr.—[s] *hominum* L. sec. Edd. R. M. V.—[t] *partis* L. pr. et mox *omnis.*—[u] Abest Mss. et Edd. pp. male.—[v] desunt *et l.* L. pr.—[vv] *noluerint* Pet. L. pr. Edd. R. M. V. *noluerunt* Lov. Dorv. B. *voluerint* V. *voluerunt* Pal.—[w] deest Lov. Dorv. L. sec.—[x] *conservarit et texit* Pal. Dorv. deest B. *conservaverit* Lov. L. sec. *rexerit* V. deest Pet. —[y] *egerunt* Lov. Dorv.—[z] *putarunt* vulgo.—[a] Ita L. pr. V. *misericordiam* Edd. R. M. V.—[b] deest L. pr.—[c] *solet* Mss. 2.—[d] *humanitate* Mss. mei o. et

NOTÆ

'ut fœminas,' et ita rem explicant: Quia in illis regionibus fœminæ domi continentur et egredi prohibentur.

264 *Ut quam integerrima essent ad pacem omnia*] Quæ minus integra et facilia fuissent, si alter horum secundum prælium fecisset. Nec enim victo, nisi iniquas pacis conditiones obtulisset.

'opes[e] suæ; sed eos exercitus, quos contra se multos jam 'annos aluerint, velle dimitti.[f] Neque enim sex legiones 'alia de causa missas in[g] Hispaniam, septimamque ibi con-'scriptam, neque tot tantasque classes[h] paratas, neque sub-'missos duces, rei militaris peritos:[265] nihil horum ad 'pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciæ[i] provisum, 'quæ propter diuturnitatem pacis nullum auxilium deside-'rarit;[j] omnia hæc jam pridem contra se parari, in se novi 'generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis præ-'sidia[k] rebus, et duas bellicosissimas provincias[266] absens[l] 'tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne 'ex prætura et[m] consulatu, ut semper,[267] sed[n] per paucos 'probati et electi in provincias[o] mittantur: in se ætatis[p] 'excusationem nihil valere,[268] quod superioribus bellis pro-'bati ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non 'servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, 'rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine 'ignominia domum revertantur, exercitumque dimittant. 'Quæ tamen omnia et se tulisse patienter et esse laturum; 'neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat 'ipse, quod tamen sibi difficile non sit; sed ne illi habeant, 'quo contra se uti possint. Proinde, ut esset dictum, pro-'vinciis excederent, exercitumque dimitterent: si[q] id sit fac-'tum, nociturum se nemini: hanc unam atque extremam 'pacis esse conditionem.'

Edd. R. M. V. Beroald. aliæque male. V. Hotom.—[e] Mss. *opes aug.*—[f] *dimittere* Mss. 5. perperam.—[g] deest L. sec.—[h] *classis* L. pr.—[i] *adversum provincias* B. L. sec. inepte.—[j] *desiderarint* B. L. sec.—[k] vulgo *præsideat.*—[l] *ab se* Mss. 3. *annis* L. pr.—[m] *aut* L. sec. Lov.—[n] pro *sed* est *fit* in Mss. meis, nisi quod duo habeant *sic. fiat* addidit R. Steph. e Glossa *perpauci* B. L. sec.—[o] desunt *in pr.* Pet.—[p] *etiam æt.* Pet. L. pr.—[q] Mss. et Edd. pp. *sed si.* fors. *se, si,* ut dein deleatur. Nam in plerisque Mss. et Edd. pp. *se nocit.*—

NOTÆ

265 *Neque submissos duces, rei militaris peritos*] Dixit tamen Cæsar, cum in Hispaniam profectus est, se venire ad exercitum sine duce, postea se iturum ad ducem sine exercitu.

266 *Duas bellicosissimas provincias*] Hispaniam et Africam.

267 *Ne ex prætura et consulatu, ut semper*] Ne quis horum esset Cæsaris amicus.

268 *In se ætatis excusationem nihil valere*] Quia emeritos capiebant.

86. Id vero militibus fuit pergratum et jucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut, qui[r] aliquid victi incommodi expectavissent, ultro[s] præmium missionis ferrent. Nam, cum de loco et tempore ejus rei controversia inferretur; et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare cœperunt, ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis cum esset in utramque partem verbis disputatum; res huc deducitur, ut ii,[t] qui habeant domicilium aut[u] possessiones in Hispania, statim; reliqui ad Varum flumen[269] dimittantur: ne quid eis noceatur,[v] neu quis invitus sacramentum[270] dicere cogatur a Cæsare, cavetur.

87. Cæsar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur: addit etiam, ut, quid quisque[w] eorum in bello amiserit, quæ sint penes milites suos, iis, qui amiserint,[x] restituatur: militibus, æqua facta æstimatione,[y] pecuniam pro iis rebus dissolvit.[z] Quascumque postea controversias inter se milites habuerint,[a] sua sponte ad Cæsarem in jus[b][271] adierunt. Petreius atque Afranius, cum stipendium ab legionibus pæne seditione facta flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse di-

[r] *quia* L. sec. V. *aliqui* Mss. 4. *in commodum* B. L. sec.—[s] vulgo additur *inde*.—[t] deest V. *ei* Pet. L. pr. *haberent* Pal.—[u] *dom. aut* absunt a L. sec. *possessionem* L. pr. sec. *Hispaniam* Lov.—[v] vulgo *noceretur neve cogeretur.*—[w] *quisquis* Lov. *si quidq.* Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[x] *amiserant, restituat* Mss. *restituant* L. sec.—[y] *existim.* Mss. 2.—[z] Ita Scal. ex Ms. Urs. nec aliter mei præter L. sec. et V. in quibus et Edd. prioribus *solvit.*—[a] Sic Pal. Dorv. *habuerunt* Pet. Sc. L. pr. B. et Edd. qdd. vulgo *habuerant.*—[b] vulgo *intus.*—

NOTÆ

269 *Varum flumen*] Illa et hac tempestate Italiæ et Galliæ limes est, ex Alpibus in mare Mediterraneum decurrens, inter Antipolim et Nicæam medius. 'Finis et Hesperiæ promoto limite Varus.'

270 *Sacramentum*] Aliqui reponunt *sacramento.* Quanquam hæc locutio apud auctores legatur, Liv. l. IV. 'Tribuni auxilio nemo invitus diceret sacramento.' Porro Dio scribit a Cæsare eximios esse dimissos, usum vero aliis sponte illorum propter honores et quæstus.

271 *In jus adierunt*] Quidam reponunt *intus;* hic autem dicendum esset *intro*, ex usu Latini sermonis.

cerent, Cæsar ut cognosceret, postulant;[c] eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, duas legiones suas antecedere, reliquas subsequi jussit, ut non longo inter se spatio castra facerent; eique negotio Q. Fufium Calenum[272] legatum præficit.[d] Hoc ejus præscripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa.

[c] Sic Scal. ex Ms. Urs. et ita Dorv. *postulatum* Lov. Reliqui cum Edd. ceteris *postulatum est.*—[d] vulgo *præfecit* et *dim. est.*

NOTÆ

272 *Q. Fufium Calenum*] Fufiorum familia plebeia fuit. Is commemoratur et in lib. VII. de bello Gall. Tribunus plebis fuerat, Pisone et Messala coss. Clodioque semper faverat. Acriter in illum Cicero invehitur in Philippica VIII. Sed facile respondet, ut videtur apud Dionis lib. XLVI. Tandem exeunte secunda dictatura Cæsare, consul factus est.

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARII

DE

BELLO CIVILI.

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Cap. 1, 2. *C. Trebonius Massiliam oppugnat.* 3, 4. *Nasidius cum classe adventans animum incolis addit, sed* 5—7. *hi navali prælio superati et* 8—11. *machinas magnæ molis, a Trebonio exstructas, diruere frustra adorti* 12, 13. *inducias petunt et impetrant.* 14. *obtentas violant, erumpunt, opera Trebonii disjiciunt.* 15. *His cito reparatis* 16. *territi ad easdem deditionis conditiones recurrunt.*

Cap. 17. *Interim M. Varro in ulteriore Hispania, cognitis rebus, quæ in Italia gestæ sunt, in amicitiam Cæsaris inclinat; mox hunc ad Massiliam detineri audit, et* 18. *defensionem parat, sed* 19, 20. *desertus ab omnibus ad Cæsarem transit, qui* 21. *omni modo Hispanos sibi devincit.*

Cap. 22. *Massilienses quoque sese dedunt.* 23—37. *Curio, Cæsaris legatus, ad Uticam bene rem gerit contra Varum,*

mox, 38—42. prælio temere commisso ad Bagradam, a Varo et Sabura, Jubæ præfecto, superatus interficitur. 43, 44. Exercitus reliquiæ partim in Siciliam se recipiunt, partim Varo se dedunt; multos Juba necat.

Dum[a] hæc in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus,[b] qui ad oppugnationem Massiliæ relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas, turresque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui[c] navalibusque; altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani.[1] Massilia enim fere ex tribus oppidi[d] partibus mari alluitur; reliqua quarta est, quæ aditum habet[e] a terra. Hujus quoque spatii pars ea, quæ ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita, longam et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat:[f] vimina materiamque comportari jubet. Quibus comparatis[g] rebus, aggerem in altitudinem[h] pedum octoginta exstruit.

2. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullæ contextæ viminibus vineæ sustinere possent. Asseres enim pedum duodecim,[i] cuspidibus præfixi, atque hi maximis balistis[j][2] missi, per quatuor ordines cra-

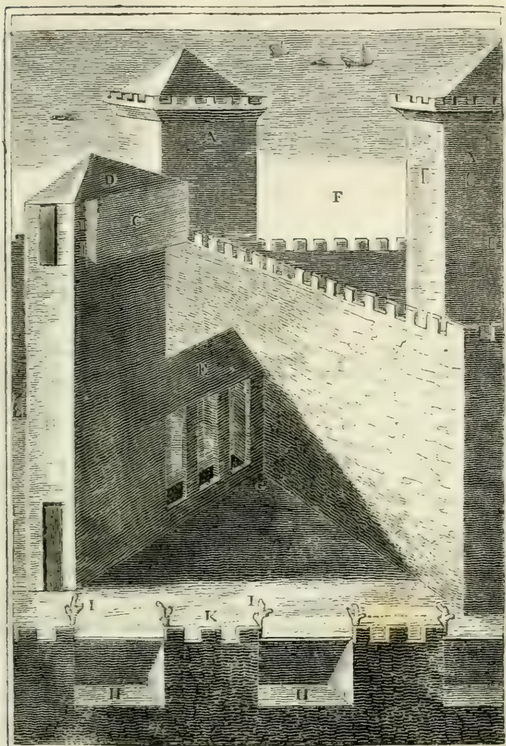
[a] *Cum* Mss. 3. Ed. Ven.—[b] deest Scal.—[c] *portu* Leid. pr. Vide ad B. G. I. 16.—[d] *Tribus ex o.* Mss. et Edd. qdd. *oppidi* deest Carr. *abluitur* L. sec. Dorv. Edd. pp.—[e] Sic vulgo: *habeat* quædam Editt. et *ab t.* Voss. *ad terram* Lov. et 3 alii male. V. de hac variatione ad B. G. VIII. 41.—[f] *evocat* Ciaccon. —[g] *comport.* Carr.—[h] *latitudinem* Edd. pp. sed Vide ad c. 15.—[i] XXII Ed. Elz. —[j] *Hastilibus* Lov. *missi* abest ab Edd. R. M. V.—[k] vulgo *integebatur.*—

NOTÆ

1 *Quod adigit ad ostium Rhodani*] Locus scatet mendis. Alii codices habent *quod attingit ad ostium*, alii *quod attingit ostium.* De ostio Rhodani non convenit inter auctores. Nunc quinque enumerantur.

2 *Atque hi maximis balistis*] Balista vox est Græca quæ a *jaciendo* dicitur; *βάλλειν* enim est *jacere.* Majores erant quæ maxima pondera jaciebant, aliquando CCCLX pondo, ut habet Vitruvius lib. X. cap. ultimo. Plura sunt genera ejusmodi instrumentorum vel tormentorum quæ la-

MASSILIA.

A *Turres ac munitiones Massiliæ.* B *Turris latericia sex tabulatorum ab legionariis contra repentinos incursus obsessorum exstructa.* C *Storiæ ex funibus anchorariis factæ, ac circum turrem præpendentes.* D *Summum tabulatum calce ac lateribus stratum.* E *Musculus pedum* LX *longus, a turri latericia ad hostium turrem murumque perductus.* F *Massilia ex tribus oppidi partibus mari alluitur.* G *Vallum.* H *Plutei.* I *Cervi.* K *Pinnæ.*

tium in terra defigebantur. Itaque, pedalibus lignis conjunctis inter se, porticus[3] integebantur;[k] atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX,[4] æquandi loci causa, facta item[l] ex fortissimis lignis,[5] convoluta omnibus rebus, quibus ignis jactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. Tum crebræ[m] per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri et turribus inferebantur, quæ facile nostri repellebant milites,[n] magnisque ultro illatis

[l] Male Edd. quædd. *facta ; item.* *Soli* autem pro *loci* malit Hotom. et *lapidis possit* Ciaccon. frustra.—[m] Sic Ciacc. et seqq. e Faerni libro. Mss. et Edd. *crebræ tamen. crebro* Pal. Dorv.—[n] *mil. rep.* Mss. et Edd. plerique. paulo

NOTÆ

pides et tela mittebant, quæ vidisse juvaret magis, quam descripta legere. Ætate certe Cæsaris non lapides tantum, sed et spicula et asseres cuspidibus præfixi, balistis jaciebantur. De his vide Lipsium Poliorceticon lib. III. qui varia docet, quia variata ætatibus. Harum machinarum, tum vim tum celeritatem sic Lucanus describit: 'Sed major Graio Romana in corpora ferro Vis inerat, neque enim solis contenta lacertis Lancea, sed tenso balistæ turbine rapta, Haud unum contenta latus transire quiescit. Sed pandens perque arma viam, perque ossa relicta Morte fugit, superest telo post vulnera cursus.'

3 *Porticus*] Porticus vinearum Cæsaris, qua parte producebant aggerem milites.

4 *Antecedebat testudo pedum* LX, *&c.*] Vulgo fiebat ex hominibus scutatis, scuta sua capiti prætendentibus, quorum alii erant altiores, alii vero sese inclinabant humiliores, tertii gradatim summissi, et poplitibus insidentes, ut formam ædificii fornicati referrent. Hic vero testudo alia est, ex lignis nempe facta, sed quæ tamen formam habebat illius militaris testudinis, cujus quanquam rarum legatur exemplum apud scriptores, Ammianus tamen l. XXVI. innuit aliquid simile, dum descripta quadam quæ a tribuno facta fuerat in navigiis testudine, addit: 'Quod machinæ genus contra murales pugnas ideo figuratur hac specie, ut missilium ictus atque saxorum per decursus cadentes labiles instar imbrium evanescant.' Idem l. XXIII. Heleposim seu machinam capiendis urbibus aptam qua uti solebat Demetrius Poliorcetes, testudinem vocat: 'Testudo compaginatur immanis, axibus roborata longissimis, ferreisque clavis aptatur, et contegitur coriis bubulis,' &c. Est ergo hæc testudo Cæsaris machina lignea, quæ Polybio dicitur lib. X. χωστρὶς, quasi *aggestitia sexdecim pedum ;* an in toto ambitu, an per latera, nescitur.

5 *Ex fortissimis lignis*] Fortitudo ad animum refertur, tamen aliquando rebus adhibetur corporeis. Cicero diceret *firmissimis.*

detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

3. Interim L. Nasidius, ab Cn. Pompeio cum classe navium sedecim, in[o] quibus paucæ erant æratæ, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliæ,[6] imprudente atque inopinante Curione,[7] pervehitur:[p] appulsisque Messanam[q] [8] navibus, atque inde propter repentinum terrorem principum ac senatus fuga facta, ex navalibus eorum navem unam deducit. Hac adjuncta[r] ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit; præmissaque clam navicula, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit, eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant.

4. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant, summaque industria armaverant, (remigum gubernatorumque[s] magna copia suppetebat,) piscatoriasque adjecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has[t] sagittariis tormentisque compleverunt.[u] Tali modo instructa classe,[v] omnium seniorum, matrum[w] familiæ, virginum[x] precibus et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam[y] ante dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim[z] fit vitio naturæ,[9] ut invisis, latitantibus, atque incognitis rebus magis confidamus vehementiusque exterreamur: ut tum acci-

ante *facilius* Lov. Pal.—[o] *ex* L. sec.—[p] vulgo *proveh.*—[q] *ad M.* Scal. *Messania* Mss. 3.—[r] *juncta* Carr. V. L. sec.—[s] *gubernatorum m.* Pet. L. pr. V. Lov.—[t] *hasque* V.—[u] Sic Pet. Sc. L. pr. et 4. alii; non *compleverant.*—[v] *acie* Edd. R. M. V.—[w] *matrum familiarum* Edd. R. M. V.—[x] *virginumque* Carr. L. sec. Edd. R. M. V. Vasc. Steph. sed V. ad B. G. IV. 15.—[y] *qua* V.—[z] *etiam* Scal.

NOTÆ

6 *Freto Siciliæ*] Quod est inter Italiam et Siciliam, vulgo *le Phare de Messine*, quia Messanam urbem alluit.

7 *Curione*] Curio enim Cæsarianus, de quo supra, Siciliam obtinebat.

8 *Messanam*] Messana urbs in Sicilia nobilis, ab Italia freto cognomine discreta, cujus tota fere messis in mororum frondibus posita, quibus pascuntur bombyces serici artifices, portum habet insignem, vulgo *Messine*.

9 *Communi enim fit vitio naturæ, &c.*] *Omne enim ignotum pro magnifico est*, ut habet Tacitus in vita Julii Agricolæ.

dit. Adventus enim L. Nasidii[10] summa spe et voluntate[a] civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum, ex portu exeunt, et Tauroënta,[b] [11] quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt, ibique naves expediunt, rursusque se ad confligendum animo confirmant et consilia[c] communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

5. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero. Nam[d] ad eas, quæ factæ erant[e] Arelate[12] per Cæsarem, captivæ Massiliensium[f] accesserant sex. Has superioribus refecerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus,[g] quos integros superavissent, ut[h] victos contemnerent,[13] plenus spei bonæ[14] atque animi adversus eos[i] proficiscitur. Facile erat, ex castris C. Trebonii atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis juventus, quæ in oppido remanserat,[j] omnesque superioris ætatis,[k] cum liberis atque uxoribus publicisque custodiis, aut ex muro[l] ad cœlum manus[m] ten-

V.—[a] *voluptate* Vir doct. minus bene. *complerat. Nacti enim* Edd. R. M. V.—[b] *Taurenta, Tauercenta,* et *Taurescenta* Edd. pp. male.—[c] *consilio* Mss. 3. dein plerique *adtr. Mass.*—[d] deest Carr.—[e] Sic Mss. mei omnes, non *fuerant. Arelatæ* Lov. Dorv. et Edd. qdd.—[f] *a Massiliensibus* Lov. Dorv.—[g] *exhort.* Edd. R. M. V.—[h] deest Dorv. et L. pr. a m. pr. Vide cap. præc.—[i] *eas* Urs. et 3 alii Mss.—[j] *remanserant* L. sec.—[k] *omnes s. æ.* Mss. 3.—[l] *ex publicis custodiis quæ aut muro* Mss. plerique et Edd. Vett. male. Vide ad VII. 78.—[m] *Manum*

NOTÆ

10 *L. Nasidii*] Hic Nasidius Cæsari Pompeioque superstes, ad Brutum et Cassium se applicuit, tandem ad Sextum Pompeium se contulit, cujus cum res essent deploratæ, transivit ad Antonium. Auctor est Appianus lib. V.

11 *Tauroënta*] Ignoratur. Marcianus Heracleota statuit inter Massiliam et Antipolim; qua fortasse ratione ductus Cenalis, *Toulon* esse putat.

12 *Arelate*] De Arelate supra.

13 *Quos integros superavissent, ut victos contemnerent*] Sic his libris Cæsar passim in contemtum adducit hostes. Sic Agesilaus apud Xenophontem l. III. Græcarum historiarum, ratus contemtum hostium addere alacritatem ad pugnam, jussit vendi captivos barbaros nudos, ut imbellia, alba, et mollia eorum corpora tanquam non laboriosorum cum vidissent, ut mulieres contemnerent.

14 *Plenus spei bonæ*] Sic hoc ipso libro, sic et Sallustius lib. Jugurth. hist. 'Illi pariter læti, ac spei bonæ pleni esse.' Eodem modo Latine dicitur, 'bene sperare' et 'male timere.'

derent, aut templa Deorum immortalium adirent, et ante simulacra projecti, victoriam ab Diis[n] exposcerent: neque erat quisquam omnium, quin in[o] ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere[p] existimaret. Nam et honesti ex juventute, et cujusque ætatis amplissimi, nominatim evocati atque obsecrati,[q] naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quicquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel domesticis opibus, vel externis[r] auxiliis, de salute urbis confiderent.

6. Commisso prælio, Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum præceptorum, quæ paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et,[s] quibus in pugna[t] vitæ periculum accideret,[u] non ita multo[v] se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque[w] nostris paulatim navibus, et[x] artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur, et, si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus injectis navem[y] religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero conjuncti[z] Albicis cominus pugnando[a] deficiebant; neque multum cedebant virtute nostris: simul ex minoribus navibus magna vis eminus[b] missa telorum, multa nostris [de improviso] inprudentibus atque impeditis vulnera inferebant: conspicatæque naves triremes duæ navem D. Bruti, quæ ex insigni facile agnosci[c] poterat,[15] duabus ex partibus

L. sec. Dorv.—[n] *hiis* vel *his* Mss. quid. et Edd. pp. Forte pro *Dis*. *deposc.* Dorv.—[o] Sic Lov. Pal. Dorv. *quin ejus* Pet. Sc. L. pr. vulgo *qui non*. Eadem varietas II. 19. ut alibi sæpius.—[p] *sustinere* L. pr. *æstim.* L. sec.—[q] *rogati* L. sec.—[r] *extraneis* Mss. 5. et Edd. pp.—[s] *ut* Carr.—[t] *pugnando* Car. Hotom. B. L. sec.—[u] *acciderat* vel *accederet* Mss. plerique et Edd. qdd.—[v] *multum* Dorvill.—[w] vulgo *deductis*.—[x] Deest L. pr. Lov. Dorv.—[y] *navim* L. pr.—[z] *conjunctis* V. Ed. Steph.—[a] *pugna* Mss. 5. recentiores, et Edd. pp. aliæque.—[b] *em. multitudo* Carr. *vis* deest V. L. sec. in quo *tela*.—[c] *cognosci* Mss. 2.—

NOTÆ

15 *Quæ ex insigni facile agnosci poterat*] Quo agnoscebatur, et unde forte etiam nomen habebat. Sic apud Virg. 'Centauro invehitur magna:' id est, navi, quæ a picto in puppi vel prora Centauro sic vocabatur.

sese in eam incitaverant: sed tantum, re provisa,[d] Brutus celeritate navis enisus[e] est, ut parvo momento antecederet. Illæ adeo graviter inter se incitatæ[f] conflixerunt, ut vehementissime utræque[g] ex concursu laborarent; altera vero præfracto[h] rostro[16] tota collabefieret. Quare animum adversa,[i] quæ proximæ ei loco ex Bruti classe naves[j] erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt.

7. Sed Nasidianæ naves nullo[k] usui fuerunt,[17] celeriterque pugna excesserunt: non enim has[l] aut conspectus patriæ[18] aut propinquorum præcepta ad extremum vitæ periculum adire cogebant. Itaque ex eo[m] numero navium nulla desiderata est, ex Massiliensium[n] classe quinque sunt depressæ, quatuor captæ, una cum Nasidianis profugit: quæ omnes citeriorem Hispaniam petiverunt: at ex reliquis una præmissa Massiliam, hujus nuntii perferendi[o] gratia, cum jam appropinquaret urbi, omnis sese[p] multitudo ad cognoscendum effudit: ac,[q] re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequius ad defensionem[r] urbis reliqua apparare[s] cœperunt.

[d] *prævisa* Ms. Hot. *promissa* Lov.—[e] *usus* Lovan. et 1. alii cum Edd. R. M. V. Vasc. *denisus* L. pr.—[f] *concit.* L. pr.—[g] *utroque* Lov. *utraque* L. pr. V. Ed. pr. Gryph. sed vide ad B. G. I. 53.—[h] vulgo *perfr. labefieret* Carr.—[i] *animadversa* vulgo.—[j] Deest Carr.—[k] Sic Urs. et Mss. mei, nisi quod *nulli* Voss. Edd. pp. aliæque. sed V. ad VI. 13.—[l] deest Edd. R. M. V.—[m] *suo* Carr.—[n] *Massiliensi* Dorv.—[o] Hoc verbum L. pr. habet in margine modo.—[p] *se* L. pr.—[q] *et* Pet. L. pr. V. Ed. R. Steph. *At* Carr. Lov. Dorv. Pal. B. *atque* L. sec. *hac* Edd. R. M. V.—[r] *defensiones* Mss. 2.—[s] *parare* L. pr.—[t] *Est au-*

NOTÆ

Ita apud Tacitum Annal. lib. VI. 'Nec quisquam ariete sacrificaverit, credito vexisse Phryxum, sive id animal, seu navis insigne fuit.'

16 *Præfracto rostro*] Cum enim nondum ea tormenta bellica haberent, quæ canones appellantur, rostris æreis suas naves instruebant, quæ vento et remis actæ, tanta vi collidebantur mutuorum rostrorum, ut sæpe inter se cohærentes nulla vi dissolvi possent. Eo autem consilio rostris armabantur, ut hostium perforarent navigia.

17 *Nasidianæ naves nullo usui fuerunt*] Ita dicitur apud Terentium, 'Tam nulli consilii sum:' apud Ciceronem, 'Aliæ pecudis jecur.'

18 *Non enim has aut conspectus patriæ*] De qua Cicero de officiis: l. I.

8. Est[t] animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus,[u] magno sibi esse præsidio posse,[v] si pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent, quam primo ad repentinos incursus humilem parvamque fecerant.[w] Huc se referebant:[x] hinc, si qua major oppresserat vis, propugnabant: hinc ad repellendum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat hæc quoquoversus[y] pedes[z] triginta, sed parietum crassitudo pedum quinque: postea vero, ut est rerum omnium magister usus,[19] hominum adhibita solertia, inventum est, magno esse usui posse, si hæc esset in altitudinem turris elata. Id[a] hac ratione perfectum est.

9. Ubi[b] turris altitudo perducta est ad contabulationem, eam in parietes instruxerunt;[c] ita ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis hostium adhæresceret.[d] Hanc insuper contignationem, quantum tectum[e] plutei ac vinearum passum est,[20]

tem an. B. L. sec. Edd. pp. Vasc. Steph. Gr. post. *est enim advers.* V. *Est an. et ab l.* Pal. *animadversus locus* Edd. R. M. V. *a l.* et *dextram* Mss. et Edd. qdd. —[u] *ob crebras h. eruptiones* L. sec.—[v] deest Carr. Pal. B. Dorv. L. sec. non male. V. ad B. G. II. 32. dein *si ibi pro c.* Pet. L. pr.—[w] *fecerunt* Mss. et Edd. qdd.—[x] *ferebant* Lov. Pal. B. Dorv. L. sec.—[y] Deest L. pr. *quaqua* Carr. L. sec. V. ad B. G. III. 23.—[z] Sic Pet. Scal. B. L. pr. sec. V. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. deest Lov. Pal. Dorv. vulgo *pedum* vel *ped.*—[a] *in* B. L. sec. Edd. R. M. V.—[b] *ibi* Mss. 9.—[c] *instruxerunt* Pet. *exstr.* L. sec.—[d] vulgo *inhær.*—[e] deest Lov.—[f] Mss. omnes *latericulo. constr.* V. *ad-*

NOTÆ

'Omnes omnium caritates patria una complexa est, pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere?'

19 *Ut est rerum omnium magister usus*] Sic Plinius XXXVI. 11. vocat usum efficacissimum rerum omnium magistrum.

20 *Quantum tectum plutei ac vinearum passum est*] Pluteorum et vinearum usus fere idem, materia eadem, forma diversa, quam non satis auctores describunt, eo scilicet tempore quo erat omnium oculis exposita. Immo nec Cæsar nisi obiter, ut describat quo præsidio insuetæ quædam et a se militibusque suis inventæ machinæ fuerint tuto exædificatæ. Vegetius qui eas machinas, vineas dico et pluteos, videtur data opera, et ex professo, ut aiunt, descripsisse, sic tamen id agit, ut quomodo inter se differant valde dubium relinquat; nec aliud videatur diversum, nisi quod in similitudinem absidis efformatus sit pluteus, hoc est fornicis, seu semicirculi, ternisque rotulis circumaga-

laterculo astruxerunt,[f] supraque eum locum duo[g] tigna transversa injecerunt non[h] longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent[i] eam contignationem, quæ turri tegimento[j] esset futura: supraque ea tigna directo[k] transversas trabes injecerunt, easque axibus religaverunt. Has trabes[l] paulo longiores atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt;[m] ut esset, ubi tegimenta præpendere[n] possent, ad defendendos ictus ac repellendos, cum[o] inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt,[p] ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque[q] [21] insuper injecerunt, ne aut tela tormentis missa[r] tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent.[s] [22]

strinx. L. pr.—[g] deest V. et Edd. quibusd. male. V. Hotom. *duo etiam* Bong. [h] *ut non l.* Carr. et 7 mei cum Edd. pp. *ii non l.* Scal. F. *non ita l.*—[i] *suppend.* Mss. 3. *suspenderunt* Scal. L. pr.—[j] Sic Mss. omnes hic et infra. V. ad B.G. II. 21.—[k] *derecta* Ms. Urs. *der.* L. pr. Lov. V. ad IV. 17. VII. 23.—[l] Deest Pet. Sc. L. pr. V. IV. 4.—[m] *effecerant* L. pr. Sc. Pet.—[n] *perpend.* Pal. Edd. R. M. et aliæ. *unde* mallet Hotom.—[o] Sic vel *quum* Mss. omnes et Edd. ante Ciacc. vulgo *dum. Intra* Carr. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. *integra contignatione* Voss. —[p] *castraverunt* L. pr. et Scal. qui pro Var. lect. *calcaverunt.* dein *nequis i.* Mss. et Edd. qdd.—[q] *centones ins.* L. pr. Exulat *insuper* a Lov. male. V. ad IV. 17.—[r] *inmissa* Pet. L. pr. adi V. 44.—[s] *deicerent* Lov.—[t] *qua h. perur-*

NOTÆ

tur; quarum una in medio, duæ in capitibus, id est in ipsis extremitatibus supponuntur, cum in vineæ descriptione, nec rotarum, nec absidis figuræ ulla fiat mentio. Alii auctores pro cratibus usurpant, alii distinguunt pluteos a cratibus. Constabant certe ex cratibus, sed et ex tabulis. Verum apud inferioris ævi scriptores varia quoque videtur forma pluteorum, quos tentoria vocant. Videtur autem tentoriorum forma non esse semicircularis, aut absidem referre, hoc est, rotæ circulum. Sic depinxit et vineam et pluteum Lipsius.

21 *Centonesque*] Centones sunt crassiora stragula villis passim pendentibus, quibus pauperum lecti sternebantur.

22 *Aut saxa ex catapultis lateritium discuterent*] Catapultæ nervis intorquebantur, ut passim apud Vegetium et apud alios scriptores legitur. Saxa quidem emittebant, ut hic videtur, et apud Valerium Maximum l. I. apud Ciceronem l. II. Tusculanarum Quæst. et Nonium Marcellum; quanquam apud Vitruvium sagittas soleant ejicere. Aristophanis Scholiastes de iis sic habet: Καταπέλτης εἶδος μηχανῆς, ἀφ' ἧς ἀκόντια καὶ ἄλλα τινὰ πέμπουσι: *Catapulta genus machinæ, e qua jacula et alia quædam mittunt.* Fortasse balista et catapulta eadem fuit machina, sed catapultæ nomen abiit, balistæ successit. Nam in glossis quæ sub Justiniani ævo, sic explicatur καταπέλτης, *balista.* Quæ catapultaria machinatio, teste Diodoro l. XIV. temporibus Dionysii senioris

Storias[23] autem ex funibus anchorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas quatuor pedes fecerunt, easque ex tribus partibus,[24] quæ[t] ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim[u] præpendentes religaverunt: quod[v] unum genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo[w] neque tormento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quæ[x] erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium,[25] pluteos ad alia opera abduxerunt:[y] turris tectum[26] per se ipsum prehensionibus[27] ex[z] contignatione prima suspendere ac tollere cœperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra hæc tegimenta abditi atque muniti parietes lateribus exstruebant,[a] rursusque alia prehensione[b] ad ædificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primo, tecta extremis lateribus instruebant,[c] exque ea contignatione[d] rursus summam contabulationem storiasque elevabant.[e] Ita tuto ac sine ullo vulnere ac periculo sex tabulata exstruxerunt, fenestrasque, quibus

geb. L. pr. *qua ad h. perurg.* Scal.—[u] Sic Mss. plerique et Edd. qdd. et supra, non per *e. perpend.* V. et Edd. qdd.—[v] *quod ad* L. pr. Sc.—[w] *telorum t.* Bong. *telo atque t.* Mss. 2. *posse* non male abest a Pal.—[x] Malim *qua* cum Lov. et N. Heins.—[y] *addux.* B. et Edd. qdd. perperam.—[z] *et* Edd. R. M. V.—[a] *Expeverbant* Edd. R. M.—[b] *aliam pensionem* L. sec. *aliam prensionem* Pal. B. Dorv. *aliam prehensionem* Edd. R. M. V. Vasc. sed. V. Hotom.—[c] *exstr.* Ed. Elz.—[d] *contignationem stor.* deletis ceteris, Scal. *summa contabulatione* Lov. L. sec. Dorv.—[e] *levabant* Edd. R. M. V.—[f] *pedes* Lov. Dorv.

NOTÆ

Syracusis fuit reperta, cujus telum cum vidisset Archidamus Lacedæmonius, tunc primum e Sicilia allatum, cœpit dicere, ὤλετο ἀρετὰ, *periit virtus*, ut testatur Plutarchus. Quid si nostræ ætatis tormenta bellica quæ canones appellantur, vidisset, fuit dicturus?

23 *Storias*] Storiæ mattarum genera, non e palea, ut videtur, a Græco στορεννύναι, *sternere*, dicta.

24 *Easque ex tribus partibus*] Turris illius quadratæ scilicet quatuor erant partes, sed posterior intecta erat, quia tuta, nec objecta hostibus, ut aliæ tres.

25 *Tecta atque munita est ab omni ictu hostium*] Quia teli impetum mollius recipiebat.

26 *Turris tectum, &c.*] Nihil observatione dignius quam quod tectum cum opere non cohærebat, sed cochleis sensim attollebatur, donec sexta facta fuerit contabulatio.

27 *Prehensionibus, &c.*] Alii putant esse machinas, quas vulgo appellamus *grues;* alii cochleam, sive prela cochleata, quibus assentior.

in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

10. Ubi ex ea turri, quæ circum essent, opera tueri se posse confisi sunt; musculum pedum[f] LX longum,[28] ex materia bipedali, quem[g] a turri lateritia ad hostium turrim murumque perducerent,[h] facere instituerunt: cujus musculi hæc erat forma. Duæ primum trabes in solo æque longæ, distantes inter se pedes quatuor, collocantur, inque eis columellæ pedum in altitudinem quinque defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio[29] conjungunt, ubi tigna, quæ musculi tegendi causa ponant, collocentur. Eo[i] super tigna bipedalia[30] injiciunt,[j] eaque[k] laminis clavisque religant. Ad extremum[l] musculi tectum trabesque[m] extremas quadratas regulas,[31] quatuor patentes[n] digitos, defigunt, quæ lateres,[32] qui super musculo[o] struantur, contineant. Ita fastigato atque ordinatim structo, ut[p] trabes erant in capreolis collocatæ, lateribus[q] lutoque musculus, ut ab igni,[r] qui ex muro jaceretur, tutus esset, contegitur.[s] Super lateres

Edd. qdd. *pedibus* Edd. R. M. V. Conf. Voss. de Constr. c. 11. dein IX rectius Lips. l. I. Polyorc. D. 9.—[g] *quæ* Mss. 4. *q. ipsi* Carr. *que ipsi* L. sec.—[h] *produc.* Carr.—[i] *eos* L. pr.—[j] *inmittunt* L. pr. Pal. Dorv.—[k] *ea l.* L. pr.—[l] *extremumque* Carr. V. L. sec. Edd. pp. Vasc. Steph.—[m] *tectique trabes* L. pr. *tecti trabes* Scal.—[n] per *i* Mss. plerique.—[o] *musculos* Mss. plurimi et Edd. pp. Gryph. aliæque. *musculum* L. sec. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. dein *statuantur* L. sec. *conantur* L. pr.—[p] *ut* deest V. et Edd. pp. *quæ erant* Mss. 4. et Edd. pp.—[q] *in lateribus* Pet. Sc. L. pr. Lov. Pal. Dorv. *et luto* Pal. B. L. sec. Dorv. Ed. Flor. deest *que* Pet. Sc. L. pr. V. Lov. Edd. pp. latet menda.—[r] Sic Mss. potiores cum Edd. Vasc. Steph. aliisque, non *igne.*—[s] *conteguntur* Ed. Flor. ac vulgo *supra.*—[t] *possit* L. pr.—[u] *perducunt*

NOTÆ

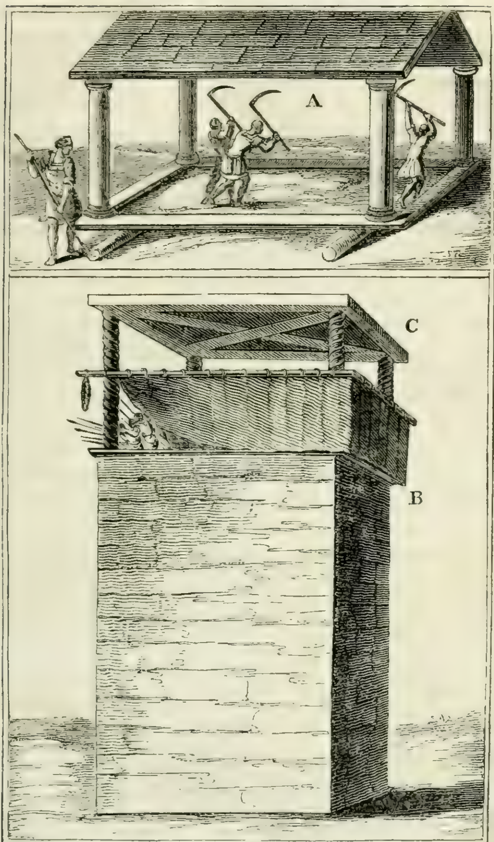
28 *Musculum pedum* LX *longum, &c.*] De pedum numero Lipsius dubitat. Enormis enim ei videtur longitudo, si præsertim cum latitudine comparabitur IV pedum, difficile mota fuisset, paucos texisset milites. Deinde cui usui illa longitudo, cum non in longinquum spatium tela illa tempestate mitterentur. Sed in notis numerorum nil certi relinquitur.

29 *Molli fastigio*] Nonius Marcellus: 'Molle, non arduum, nec erectum.' Sic Virgil. in Bucolicis: 'Qua se subducere colles Incipiunt, mollique jugum demittere clivo.'

30 *Tigna bipedalia*] Quia facilius est invenire XXX pedum tigna, quam unum LX pedum.

31 *Quadratas regulas*] Sunt tenuiora ligna, *latas* hodie dicunt quibus lateres, sive lateritiæ tegulæ superponuntur.

32 *Quæ lateres*] Propterea lateres erant, ne ignis hostium noceret.

A *Musculus Cæsaris.* B *Turris lateritia Cæsaris cum funibus anchorariis præpendentibus, dum fit opus.* C *Tectum superne, mobile.*

coria inducuntur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset.[t] [33] Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne, tectum vineis, ad ipsam turrim perficiunt,[u] subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis[v] subjectis,[34] ad turrim hostium admovent, ut ædificio jungatur.[w]

11. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam maxima possunt, vectibus promovent,[x] præcipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiæ sustinet; et, quicquid incidit, fastigio musculi elabitur.[y] Id ubi vident, mutant consilium: cupas,[z] tæda ac pice refertas, incendunt, easque de muro in musculum devolvunt. Involutæ[a] labuntur, delapsæ ab[b] lateribus[35] longuriis, furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima[c] saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis tormentisque defenditur: hostes[d] ex muro ac turribus submoventur: non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam[e] lapidibus ex ea, quæ suberat, turri subductis, repentina ruina pars ejus turris concidit, pars reliqua consequens procumbebat.

pro Var. lect. Scal.—[v] *palangis* Edd. qdd. contra Mss.—[w] *conjungatur* L. pr. —[x] *perm.* L. pr.—[y] *delab.* B. L. sec. V. Edd. Vett.—[z] *cuppas* Lov. Dorv. Edd. pp.—[a] *evolutæ* Hotom. sed, si quid mutandum, malim cum Lipsio *devol.* —[b] *a* Mss. et Edd. qdd. *furcis* sine *que* Scal.—[c] *infirma* Edd. R. M. V. sed V. Luc. III. 489.—[d] Sic Mss. Urs. Faerni, et mei. vulgo *hostesque.*—[e] *tum* L.

NOTÆ

33 *Ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset*] Ergo lateres illi non erant igne excocti, qui si igne fuissent cocti, non aquæ fuissent penetrabiles.

Hac in descriptione tigna sunt ligna quæ dicimus *poutres*, trabes vero quas appellamus *solives*. Nec aliam ob causam a Cæsare fit hujus machinæ tam accurata diligensque descriptio, quam quia erat insolita. Nec enim tignis trabibusve in istis uti solebant, sed levioribus lignis, et viminibus, quorum hic nullus usus videtur.

34 *Phalangis subjectis*] Phalanges et phalangæ dicuntur. Virgilius lapsus vocat: 'pedibusque rotarum Subjiciunt lapsus.' Scutatæ infra dicuntur ab eodem Cæsare, Hebraica a voce פלך, *Phalec*, unde Arabica *Phalaca.*

35 *Ab lateribus*] Non lateres intelligit, sed latera ab utraque parte musculi. De musculo dictum supra l. VII. de bello Gallico.

12. Tum[f] hostes, turris repentina ruina commoti, inopinato malo turbati, Deorum ira perculsi, urbis direptione perterriti, inermes cum infulis[36] sese[g] porta foras universi proripiunt; ad legatos atque[h] exercitum supplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit, militesque, aversi a prælio, ad studium[i] audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt: orant, 'ut adventus Cæsaris expectetur: captam suam urbem 'videri,[j] opera perfecta, turrem subrutam; itaque a defen'sione desistere: nullam exoriri moram posse, quo minus, 'cum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vesti'gio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, 'non posse milites contineri, quin spe prædæ in urbem 'irrumperent urbemque delerent.' Hæc atque ejusdem[k] generis complura, ut ab hominibus doctis,[37] magna cum misericordia fletuque pronuntiantur.

13. Quibus rebus commoti legati, milites ex opere[l] deducunt, oppugnatione desistunt, operibus[m] custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia[n] facto, adventus Cæsaris expectatur: nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt. Cæsar enim per literas Trebonio mag-

pr. et *illa* L. pr. V.—[f] *Cum* Pet. Lov. Sc. L. pr. V. non adeo male.—[g] *se* Mss. plerique.—[h] *adque* Lov. *ad* Pal. Dorv. ut repetatur venuste præpositio, ut supra sæpius.—[i] *studio* Lov.—[j] Sic Edd. R. M. V. sed V. ad B. G. II. 31.—[k] *ejusmodi* Edd. R. M. V. *quamplura* Dorv. V. Edd. R. M. V. abest a Pal. Dorv. L. sec. *omnibus d.* V.—[l] desunt *ex o.* B. *ab o.* L. pr. *diduc.* Pet. L. pr.—[m] *operis* Pet. L. pr. male.—[n] *misericordiæ* Mss. 3.—[o] *contentione* Mss.

NOTÆ

36 *Cum infulis*] Infula, ut testatur Servius Æneid. lib. x. erat fascia in diadematis morem, de qua, parte ab utraque, pendebant vittæ. Ornamenta erant sacerdotum, victimarum, et supplicum, quibus haud absimiles sunt vittæ binæ utrimque ex episcoporum nostrorum mitris dependentes, quæ et hinc forte sumserunt originem.

37 *Ut ab hominibus doctis*] Tanta erat eorum doctrinæ fama, ut nobilissimi Romanorum discendi studio pro Atheniensi peregrinatione Massiliensem susciperent Strabonis ætate, qui ejus rei auctor est lib. IV. Item Cicero in oratione pro Flacco. Hotomannus sumit pro *doctis ad hoc.*

nopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites, et defectionis odio et contemtione[o] sui et diutino labore, omnes puberes interficerent: quod se facturos minabantur: ægreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent; graviterque eam rem tulerunt,[p] quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

14. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quærunt;[q] interjectisque aliquot diebus,[38] nostris languentibus[39] atque animo remissis, subito, meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita[r] contectaque essent, portis se[s] foras erumpunt,[40] secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta[t] flammam conciperent, et prius hæc omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animum adverti[u] posset. Nostri, repentina fortuna permoti, arma, quæ possunt, arripiunt:[v] alii ex castris sese incitant: fit in hostes[w] impetus; sed muro[x] sagittis tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt, ibique musculum turrimque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor, hostium perfidia, et vi tempestatis, puncto temporis[41] interiit. Tentaverunt hoc idem Massi-

plurimi.—[p] *pertulerunt* Edd. pp.—[q] *quærebant* L. sec. dein *interjectis al.* Edd. qdd.—[r] *posita* Ed. Ven. et *conjectaque* Mss. 3. inepte. *contempta* Carr. et Edd. qdd.—[s] deest Carr. *rumpunt* Pet. L. pr. Lov. et 3. alii. *irrumpunt* B. L. sec. sed V. ad c. 12.—[t] vulgo *tormentaque.*—[u] vulgo *animadverti. possit* Lov. Dorv. —[v] *capiunt* L. pr. *accipiunt* Ed. Elz. male.—[w] *hostis* L. pr. V. aliique. *inp. eorum* Mss. plurimi et Edd. pp —[x] Ita Mss. o. et Edd. ante Ciaccon. ex cu-

NOTÆ

38 *Interjectisque aliquot diebus*] Vegetius IV. 28. 'Cum negligentia intervenerit, paribus insidiis subjacent obsidentes: nam sive cibo sive somno,' &c.

39 *Nostris languentibus*] Languere est otiosum esse et torpere. Cicero: 'Cum e via languerem.'

40 *Portis se foras erumpunt*] Quo sensu plures auctores active accipiunt.

41 *Puncto temporis*] Id est, momento. Ita Terentius in Phormione act. I. scen. 4. 'Tunc temporis punctum ad hanc rem mihi est.' Ubi Donat. pro momento et angustissimo

lienses postero die: eandem nacti tempestatem, majori[y] cum fiducia ad alteram turrem[z] aggeremque eruptione pugnaverunt, multumque ignem intulerunt. Sed, ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita, proximi diei casu admoniti, omnia ad defensionem paraverant. Itaque, multis interfectis, reliquos infecta[a] re in oppidum repulerunt.

15. Trebonius ea, quæ sunt amissa, multo majore studio militum administrare et reficere instituit. Nam, ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt, induciisque per[b] scelus violatis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt; quod, unde agger omnino comportari[c] posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et convectis,[d] aggerem novi generis[e] atque inauditum ex lateritiis duobus muris, senum pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, æqua fere latitudine, atque ille congestitius ex materia fuerat agger. Ubi aut[f] spatium inter muros, aut imbecillitas materiæ[g] postulare videretur, pilæ interponuntur, transversaria tigna injiciuntur, quæ firmamento esse possint:[h] et[i] quicquid est contignatum, cratibus consternitur, cratesque[j] luto integuntur. Sub tecto[k] miles, dextera ac sinistra muro tectus, adversus[l] plutei objectu,[m] operi quæcumque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum solertia et virtute militum brevi reconcinnatur: portæ, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro relinquuntur.

jus conjectura *e* vel *ex* additum.—[y] *majore* L. pr.—[z] *turrim* rursus L. pr. *pugnarunt* L. sec. *eruptione* abest Dorv. et L. sec. dein *contemptionem* Ms. Urs.—[a] *inperfecta* Lov. Dorv.—[b] *proh* L. pr.—[c] *comparari* B. L. sec. Edd. R. M. V.—[d] Sic Mss. o. *conjectis* Edd. qdd.—[e] *aggeris novum genus* Carr.—[f] vulgo *autem.*—[g] *materiam* Mss. 3.—[h] *possent* L. pr.—[i] *at* Lov. Pal. B. L. sec. non male. *ac* Dorv.—[j] *crates l.* Pet. L. pr.—[k] *Sub texto* Pet. V. Edd. pp. et Ber. quod placet Grutero. *Sub texta* L. sec.—[l] i. e. *a fronte* B. G. II. 8.—[m] *objecto* Mss. Ach. St. et 5. mei cum Edd. pp. *objecta* male Ed. Elz.—

NOTÆ

spatio. Cicero Philip. II. 'Attende enim paulisper, cogitationemque sobrii hominis ad punctum temporis suscipe.' Græce στιγμὴ χρόνου.

16. Quod[n] ubi hostes viderunt, ea, quæ diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita[o] refecta, ut nullus[p] perfidiæ neque eruptioni locus esset; neque quicquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus noceri[q] posset; eodemque exemplo sentiunt, totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque[r] circumiri posse; sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset; cum pæne inædificata[s] in muris ab exercitu nostro mœnia viderentur, ac tela[t] manu conjicerentur; suorumque[u] tormentorum usum,[42] quibus ipsi[v] magna speravissent, spatio propinquitatis interire;[w] parique conditione ex[x] muro ac turribus bellandi data, virtute se nostris[y] adæquare non posse intelligunt; ad easdem deditionis conditiones recurrunt.

17. M. Varro in ulteriore[z] Hispania, initio, cognitis iis rebus, quæ sunt in Italia gestæ, diffidens Pompeianis rebus, amicissime de Cæsare loquebatur: 'præoccupatum sese 'legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide: ne'cessitudinem quidem sibi nihilo minorem[a] cum Cæsare 'intercedere; neque se ignorare, quod[b] esset officium le'gati, qui fiduciariam operam obtineret,[43] quæ vires suæ,

[n] *sed* L. sec. at vide Manut. et Ciacc.—[o] deest L. pr. *perfecta* Pet. Pal. B. Edd. R. M. V.—[p] *nullius* Ms. Br. L. pr. V. et Edd. quæd. *atque er.* Dorv. L. sec. *aut er.* al. *eruptionis* L. sec. V. Dorv. Ciacc. Edd. R. M. V.—[q] *qua aut vis m. aut ignis o. nocere*, Edd. Vasc. Str. Steph. *qua* Mss. mei 7. pro *vi* L. pr. Lov. *eis.* Sc. Pet. *ab eis. vis* et *ignis nocere* B. L. sec. V. *possit* Mss. 2. —[r] *turribus c.* Mss. 3.—[s] *ædific.* Mss. 3. et Edd. Vett. qdd. V. B. Civ. I. 27. et B. G. VIII. 9. —[t] *telum m. conjiceretur* Carr. Sc. L. pr. V. *manu* deest Edd. R. M. V.—[u] *suorum t.* L. pr. *usus* Carr. *usu* Mss. 2.—[v] deest Pet. dein *magna vi* (*vis* Carr.) *superav.* Carr. L. sec. Dorv. et Edd. pp. *superav.* etiam V. Lov. male *spe parav.* B. —[w] *interiore* L. sec. B. Edd. pp. quod male placet Bruto. V. ad B. Civ. I. 58. *interirent* Cod. Hotom. quod ei placet.—[x] Sic Mss. non *e.*—[y] *nostros* L. sec. sed V. ad VIII. 41.—[z] *ulteriori* L. pr.—[a] *minus* L. pr. sec.—[b] *eo q.* V.—[c] *nullam* Lov. V. ad B. G. V. 23.—[d] vul-

NOTÆ

42 *Suorumque tormentorum usum, &c.*] Id ipsum sic Lucanus describit l. III. 'Quæ prius e longo nocuerunt missa recessu, Jam post terga cadunt, nec Graiis flectere jactum, Aut facilis labor est longinqua ad tela parati Tormenti mutare modum.' Catapultæ enim graves erant machinæ, quæ non facile agebantur aut varias in partes movebantur, quomodo nunc et nostri hodie *canons* voce vernacula dicti.

43 *Qui fiduciariam operam obtineret*]

'quæ voluntas erga Cæsarem totius provinciæ.' Hæc omnibus ferebat sermonibus, neque se in ullam[c] partem movebat. Postea vero, cum Cæsarem ad Massiliam detineri[d] cognovit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque expectari,[e] et consentire[f] omnem citeriorem[g] provinciam; quæque postea acciderant, de angustiis[h] ad Ilerdam rei frumentariæ, accepit; atque hæc ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat: se quoque ad motum[i] fortunæ movere cœpit.

18. Dilectum habuit tota provincia; legionibus completis duabus, cohortes circiter triginta alarias addidit; frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret; naves longas decem Gaditanis,[44] ut facerent,[j] imperavit; complures præterea in[k] Hispali[45] faciendas curavit; pecuniam omnem[46] omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gades[l] contulit; eo

go *distineri*.—[e] vulgo *exspectatione*.—[f] *consentiri* Mss. 4.—[g] *ulter.* Lov. *i ter.* Dorvill. L. sec.—[h] *acciderunt denique a.* Carr. *deque* Edd. R. M. V.—[i] *motus* L. pr. V.—[j] Hæ 2 voces Glossam olent, uti et videtur Grutero. *faceret* L. pr. paulo ante Mss. 7. non inepte A. *Pompejoque*.—[k] vulgo abest *in*.—[l] *Gadis*

NOTÆ

Non propriam operam, non propriam provinciam regeret, quam suo tempore reddere deberet. Sic postea lib. de bello Alexand. vocat fiduciarium Arsinoës regnum, quod non erat proprium, sed fratris Ptolemæi. Sic Livius l. XXX. 'Philippus magis de Argis quam de Corintho solicitus, optimum ratus Nabidi eam Lacedæmoniorum tyranno velut fiduciariam dare, ut victori restitueret.'

44 *Gaditanis*] Gades a Pœnis *Gadir*, quod eorum lingua *sepem* significat. Olim enim fuerunt duæ insulæ, ut memorat Strabo, item Plinius. Nunc una est cum urbe cognomine Augusta Julia postea dicta, plenaque civibus Romanis qui ad equestrem censum pervenerant. Erant enim nautici homines et mercimoniis dediti. Nunc dicitur *Cadiz*.

45 *Hispali*] Hispalis urbs antiquissima pulcherrimaque, a Pœnis sic a situ dicta. Hebraice enim dicitur השפל, *Haspel*, planities aut planum humile. Hebraica autem lingua aut Hebraicæ proxima Phœnices, ipsi Hebræis proximi finitimique sunt locuti. Plinius III. 1. 'Quatuor juridici conventus sunt,' Hispaniæ ulterioris, *Gaditanus, Cordubensis, Astigitanus, et Hispalensis*. Hodie *Seville*.

46 *Pecuniam omnem, &c.*] Quia ibi condita Herculis ossa credebantur, magna erat loci religio, magna donorum copia usque ab antiquis temporibus oblatorum. Illuc Lucullum bonorum suorum decimas misisse legimus, illuc profectum Hannibalem, priusquam in Italiam contenderet, ut vota sua solveret. Quæ quidem, et

sex cohortes præsidii causa ex provincia misit; Caiumque Gallonium,[m] equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandæ hereditatis causa venerat, missus a Domitio, oppido Gadibus præfecit; arma omnia privata ac[n] publica in domum Gallonii contulit; ipse[o] habuit graves in Cæsarem conciones. Sæpe ex tribunali prædicavit, 'adversa 'Cæsarem prælia fecisse, magnum numerum ab eo militum 'ad Afranium perfugisse, hæc se certis nuntiis, certis auc'toribus, comperisse.' Quibus rebus perterritos cives Romanos ejus provinciæ sibi ad rempublicam administrandam HS. CXC[p] 47 et argenti pondo[q] XX millia, tritici modios CXX millia polliceri coëgit.[r] Quas Cæsari[s] esse amicas civitates arbitrabatur, iis graviora onera injungebat, præsidiaque[t] eo deducebat; et judicia in privatos reddebat;[48] qui verba atque orationem[u] adversus rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat; provinciam omnem[49] in sua et Pompeii verba jusjurandum[v] adigebat. Cognitis iis rebus, quæ sunt gestæ in citeriore[w] Hispania, parabat bellum. Ratio autem hæc erat belli, ut se cum duabus legionibus[x] Gades[y] conferret, naves frumentumque omne ibi contineret:

Mss. plerique, non *Gades*.—[m] *Gajum Gall.* L. pr.—[n] Ita Mss. plurimi, non *et*.—[o] *item* Carr. V. Edd. R. M. V.—[p] Mss. quidam CIXXX.—[q] *pondus* Mss. 3. V. Gron. Pet. Vet. I. 7. dein *modium* Aic. Hot. et alii. V. ad III. 4.—[r] vulgo *cogit*.—[s] *Cæsaris* Pet. L. pr. Scal. *C. ipse* Pal.—[t] Male hæc usque ad *reddebat* vulgo ponuntur post *addicebat*.—[u] *orationes* L. pr.—[v] *per j.* Edd. R. M. V. Vasc. &c. male. V. Comm. et ad VII. 67.—[w] *citeriori* Mss. 3. et infra. Vulgo *par. bell.* Mss. *bell. par.*—[x] *secum duas legiones* Ms. Brant. Lov. Pal. B. L. sec. V. Dorv. et Edd. qdd. pro *autem* est *enim* in Sc. et L. pr.—[y] *Gadis* hic et infra L. pr. et plerique Mss. cum Ald. Gryph. &c.—[z] *Italia* Lov.

NOTÆ

alia Varro Gades transtulit, ne Cæsari in prædam cederent.

47 HS. CXC] Hic locus varie a doctis hominibus legitur, quod factum est ob facile irrepentes numerorum notis mendas. Est autem manifestum mendum, cum bis pecuniam videatur non fuisse impositurus, nisi diversis temporibus. Cur sestertium et argenti pondo cum idem esse videatur. Unumquodque autem pondo centum drachmas valebat, ex Budæo, quæ drachma nummo valebat.

48 *Judicia in privatos reddebat*] Qui scilicet adversus rempubl. et Pompeium verba habuerant. Judicia enim in privatos reddere eum, qui provinciam obtineret, nihil habuit iniquitatis.

49 *Provinciam omnem, &c.*] Modus loquendi jam supra observatus.

provinciam enim omnem Cæsaris rebus favere cognoverat. In insula,[50] frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Cæsar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam[z] revocabatur, tamen constituerat, nullam partem belli in Hispaniis[a] relinquere; quod magna esse Pompeii beneficia[51] et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

19. Itaque, duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum[b] Q. Cassio,[52] tribuno plebis, ipse cum[c] sexcentis equitibus magnis itineribus progreditur,[d] edictumque præmittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse præsto Cordubæ[53] vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato,[e] nulla fuit civitas, quin[f] ad id tempus partem Senatus Cordubam mitteret; nullusve civis[g] Romanus paulo notior, quin ad statutum diem conveniret. Simul ipse Cordubæ conventus per se portas Varroni clausit, custodias vigiliasque in turribus muroque[h] disposuit. Cohortes duas, quæ colonicæ[54] appellabantur,[i] cum eo casu venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses,[55] quæ est longe firmissima totius provinciæ civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus a

Dorv.—[a] *Hispania* Pet.—[b] *cumque iis* Lov.—[c] deest præp. in L. pr. vulgo *cq.* DC. contra Mss.—[d] *prægred.* L. pr. V. *edictum pr.*—[e] *promulg.* L. pr. sec. B. Edd. R. M. V. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[f] *quæ non* V.—[g] *non cic.* L. pr. Lov. Dorv. V. *nullus c.* Edd. Vasc. Str. Steph. bene V. ad VII. 38.—[h] Sic Mss. et Edd. qdd. non *in turr.' murove* L. sec. B.—[i] *ad-*

NOTÆ

50 *In insula*] Gaditana scilicet. Gades enim in insula sunt positæ.

51 *Pompeii beneficia*] Sunt promotiones in altiores gradus, quæ vox est plane militaris. Itaque apud Vegetium l. II. Beneficiarii dicuntur qui a tribuno promoti sunt. Ita apud Suetonium Claudius appellat: 'Beneficii sui centuriones,' quos e grege militum ad centurionatum perduxerat.

52 *Cum Q. Cassio*] Is est qui tribunus pl. initio belli civilis ad Cæsarem confugit, de quo multa postea sequentibus paginis.

53 *Cordubæ*] Corduba unus erat de quatuor juridicis Hispaniæ ulterioris conventibus, pop. R. colonia, cognomento Patritia, deducta a M. Marcello, Senecarum Lucanique poëtæ patria. *Cordoue.*

54 *Colonicæ*] Sic a colonis dictæ, quod delectus earum in coloniis esset habitus.

55 *Carmonenses*] Carmona urbs Andalusiæ in Bætis, sinistra ripa, non procul ab Hispali.

Varrone præsidio, per se cohortes ejecit portasque præclusit.[j]

20. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gades contenderet,[k] ne itinere aut transjectu intercluderetur:[l] tanta ac tam secunda in Cæsarem voluntas[m] provinciæ reperiebatur. Progresso ei[n] paulo longius literæ a Gadibus[o] redduntur, simul atque sit cognitum[p] de edicto Cæsaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quæ essent ibi in[q] præsidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Cæsari servarent. Hoc inito consilio, denuntiavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus;[r] si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum[s] Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex duabus legionibus, quæ vernacula appellabatur,[t] ex castris Varronis, astante et inspectante ipso, signa sustulit, seseque[u] Hispalin recepit, atque in foro et porticibus[v] sine maleficio consedit. Quod factum adeo ejus[w] conventus cives[x] Romani comprobaverunt, ut domum ad se[y] quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, cum, itinere converso, sese Italicam[z] venturum[56] promisisset, certior ab[a] suis factus est, præclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Cæsarem mittit, paratum se esse, legionem, cui jusserit, transdere. Ille ad eum Sex. Cæsarem mittit[57] atque huic transdi[b] jubet.

pellantur L. sec. et pr. a m. pr. Adi B. C. III. 34.—[j] *perclusit* Pal.—[k] *contenderent* L. sec.—[l] *intercluderentur* Lov. Dorv. L. sec.—[m] *voluntate p. prog.* vulgo.—[n] *eo* L. sec. *enim* V.—[o] *ei a G.* L. pr. deest *a* in Pet. V. Lov.—[p] Sic Mss. et Edd. pp. non *cog. sit. fit.* L. pr. V.—[q] *in* exulat a L. pr. Vide ad VI. 33.—[r] *Gad. exc.* L. pr. Lov.—[s] *itinere ald.* Lov. *abd.* V. sed adi ad B. G. IV. 6.—[t] *adpellatur* L. pr. ut *c.* præc.—[u] *seque* Pet.—[v] *porticubus* V.—[w] *ei* L. sec. Dorv. deest V.—[x] *civium Rom.* L. sec. *civium c.* Dorv. Ed. R.—[y] *a se* L. pr.—[z] *in Italiam* Edd. Vett. *italiam* Mss. *in Italicam* Gland. *Ilipam Italicam* Edd. Ald. Manut. Plant. et aliæ. Sed V. Surit ad Anton. Itin. p. 413. *v. esse* L. pr.—[a] Sic Mss. plerique, non *a.*—[b] *tradere* L. pr.—[c] Sic Mss.

NOTÆ

56 *Sese Italicam venturum*] Alio nomine *Ilipa*, ad Bætis dextram ripam inter Cordubam et Hispalim, imperatorum Rom. Trajani et Theodosii patria. Hodie *Pena Flor.*

57 *Sex. Cæsarem mittit*] Sextus Cæsar erat Cæsaris propinquus, qui ex Ægypto in Syriam ab ipso missus,

Transdita legione, Varro Cordubam ad Cæsarem venit: relatis ad eum publicis cum fide rationibus,[c] quod penes eum est pecuniæ, transdit, et, quod[d] ubique habeat frumenti ac navium, ostendit.

21. Cæsar, concione habita Cordubæ, omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod præsidia expulissent; Gaditanis, quod conatus[58] adversariorum infregissent seseque[e] in libertatem vindicassent; tribunis militum centurionibusque, qui eo præsidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent: pecunias, quas erant in publicum[f] Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos ac pœnam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis[g] privatisque præmiis, reliquos in posterum bona spe complet, biduumque Cordubæ commoratus Gades proficiscitur: pecunias monumentaque,[h] quæ ex fano Herculis collata erant in privatam domum, referri[i] in templum jubet: provinciæ[j] Q. Cassium præficit, huic quatuor legiones attribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem[k] [59] paucis diebus pervenit. Ibi totius fere[l] citerioris provinciæ legationes Cæsaris adventum expectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civi-

o. non *rat. cum f.* et mox *hab. conc.*—[d] *quid* L. pr. sec. Lov. Dorv. Carr. nec male. *et nav.* L. pr.—[e] *sese in* Lov. Dorv. sec. *seque* Edd. R. M. V. in quibus, uti et in Lov. *vindicavissent*. idem *confirmavissent* cum L. pr. et 3 aliis.—[f] *publico* L. sec. dein *cognovit* L. pr.—[g] *poplicis* Ms. Ach. Stat.—[h] *monim.* Pet. L. pr. V. ut *munimentum.*—[i] *inferri* B. *in templo* Pal.—[j] *provinciæque* Q. C. L. pr. Pal. B. Dorv. *provinciæque* C. Pet. Lov. L. sec. *præfecit* V. Edd. M. V.—[k] *Tarraconum* Scal.—[l] abest L. pr.—[m] *oneribus* V.—[n] *Narbonam* L. pr. sec. V.

NOTÆ

dum adversus Pharnacem Ponti regem jamjam esset profecturus, Cæcilium Bassum Scipionis et Catonis rebus studentem prælio fudit, postea ab eodem victo occidit, cum ille, magnis propositis præmiis, milites in sui ducis cædem subornasset.

58 *Gaditanis, quod conatus*] Non verbo tantum gratias egit, sed et gratiam retulit. Teste enim Dione, civitate Romana eos donavit; quam largitionem post pop. Rom. ratam esse jussit.

59 *Tarraconem*] De Tarracone supra, a qua urbe tota Hispania citerior Tarraconensis dicta est, *la Tarraconoise.*

tatibus habitis honoribus,[m] Tarracone discedit, pedibusque Narbonem[n] atque inde Massiliam pervenit: ibi, legem de[o] dictatore latam[60] seseque dictatorem dictum a M. Lepido prætore, cognoscit.

22. Massilienses, omnibus defessi malis, rei frumentariæ ad summam inopiam adducti, bis prælio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex[p] diutina conclusione et mutatione[q] victus, (panico enim vetere[61] atque hordeo[r] corrupto omnes alebantur, quod, ad hujusmodi casus antiquitus paratum, in publicum contulerant,[s]) dejecta turri, labefacta magna[t] parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Cæsaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus tribus comparatis, ex

Dorv. Edd. R. M. V. Vasc. an *Narbona?* V. ad B. G. III. 20. Mox *deinde* Dorv.—[o] *deditionis* Scal. L. pr.—[p] *et* L. pr.—[q] *munitione* Carr. unde Brutus *minutione*, male.—[r] *ordeo* Mss.—[s] *attul.* Pal. Dorv.—[t] deest L. pr. *labefacto*

NOTÆ

60 *Ibi, legem de dictatore latam, &c.*] Lepidus ille fuit qui triumvir factus est. Dio lib. XLI. scribit Lepidum persuasisse populo ut Cæsarem dictatorem faceret. Plutarchus a Senatu factum. Appianus lib. II. non a Senatu, sed a populo ipsum timente. Quod est verisimilius; Lepidus enim urbi a Cæsare erat præpositus, atque adeo vices consulis implere posse videbatur, suadens præsertim rem populo. Dictator enim solebat a consule dici, qui quidem dictator talis erat, ut, cessantibus omnibus aliis magistratibus, præter tribunatum, ipse penes se haberet belli pacisque potestatem, negotiorumque omnium, jus quoque vitæ et necis, etiam indicta causa, in cives. Ab ipso ad populum provocatio non erat; unde dictatoris edictum pro numine observatum. Poterat etiam nominare consules. Quod Cæsar dictator fecit, cum se cum Servilio Isaurico consulem fecit. Sed observandum, usque adeo formidatam fuisse Romanis dictatoris potestatem, ut LXX annis ea caruerint, ab illo nempe anno qui Hannibalis exitum secutus est usque ad Syllæ dictaturam. Itaque, interfecto Cæsare, S.C. et res sublata et nomen.

61 *Panico enim vetere*] Gallice *panis.* Genus est milii, aut certe milio est proximum, quo per id tempus Galliæ utebatur pars aliqua. Ita enim de eo Plinius XVIII. 10. 'Panico Galliæ quædam, præcipue Aquitania utitur. Sed et circumpadana Italia addita faba, sine qua nihil conficiunt Ponticæ gentes, nullum panico præferunt cibum.' Idem describit illud cap. 7.

quibus duas familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem, est profectus.[u] Hunc conspicatæ naves, quæ jussu Bruti consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis anchoris, sequi cœperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit, et fugere perseveravit, auxilioque tempestatis ex[v] conspectu abiit; duo, perterrita[w] concursu nostrarum navium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt; naves[x] ex portu navalibusque educunt; pecuniam ex publico[y] transdunt. Quibus rebus confectis, Cæsar magis eos pro nomine et vetustate,[62] quam pro meritis in se civitatis, conservans,[z] duas ibi legiones præsidio relinquit,[a] ceteras in Italiam mittit: ipse ad urbem proficiscitur.

23. Iisdem[b] temporibus C. Curio, in Africam profectus ex Sicilia, et jam ab initio copias P.[c] Attii Vari despiciens, duas legiones ex quatuor, quas a Cæsare acceperat, et[d] quingentos equites transportabat; biduoque et noctibus

...ugno *ex p. muro* Ciacc.—[u] Mss. plerique *prof. est.*—[v] *e* Mss. 2. Edd. pp. *conspecto* L. pr. *abit* L. pr. V.—[w] *duæ perterritæ* L. sec. Dorv. *præterea* Carr.—[x] *navis* L. pr.—[y] *in p.* V.—[z] *conservavit* Pal. L. sec.—[a] *reliquit* L. pr. Pal. Edd. R. M. V.—[b] *His* L. sec. *hisdem*, quod de more est in plerisque. *C. Centurio* &c. L. pr.—[c] *P.* abest V. *Atti* L. pr. *Accii* et *Actii* male al. *Varri* plurimi—[d] deest copula Mss. 7. CL. Edd. R. M. V. dein *transportarat* Lips. bene.—

NOTÆ

62 *Cæsar magis eos pro nomine et vetustate, &c.*] Tam laboriosa fuit Massiliæ expugnatio, ut eam triumpho dignam judicaverit. In quo tamen reprehenditur a Cicerone lib. II. de Officiis: 'Portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, sine qua neque nostri imperatores de transalpinis bellis triumpharant.' Strabo vero lib. IV. sic de Massilia habet: Καὶ ὁ Καίσαρ δὲ καὶ οἱ μετ' ἐκεῖνον ἡγεμόνες πρὸς τὰς ἐν τῷ πολέμῳ γεννηθείσας ἁμαρτίας ἐμετρίασαν, μεμνημένοι τῆς φιλίας, καὶ τὴν αὐτονομίαν ἐφύλαξαν, ἣν ἐξαρχῆς εἶχεν ἡ πόλις, ὥστε μὴ ὑπακούειν τῶν εἰς τὴν ὑπαρχίαν πεμπομένων στρατηγῶν, μήτε αὐτὴν, μήτε τοὺς ὑπηκόους: *Cæsar vero et eum consecuti imperatores eorum offensiones in bellis moderate tulerunt, memores amicitiæ, libertatemque conservaverunt, quam ab initio civitas habuerat, ita ut non pareret in provinciam missis imperatoribus, neque solum ipsa, sed neque ejus subditi.* Videtur tamen Cæsar illis, quicquid potuit, salva libertate et fœdere eripuisse, ut colonias suas Antipolim et Agatham. Nam Plinius 'oppidum Latinum' Antipolim appellat, et 'Agatham quondam Massiliensium.'

tribus navigatione consumtis, appulit[e] ad eum locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupeis[63] passuum[f] XXII millia, habetque non incommodam æstate stationem, et duobus eminentibus promontoriis[g] continetur. Hujus adventum L. Cæsar[64] filius cum decem longis navibus ad Clupeam præstolans,[h] quas naves Uticæ,[65] ex prædonum bello subductas, P. Attius[i] reficiendas hujus belli causa curaverat, veritusque[j] navium multitudinem, ex alto refugerat, appulsaque[k] ad proximum littus trireme constrata et[l] in littore relicta, pedibus Adrumetum[66] profugerat: (id oppidum C. Considius Longus[67] unius legionis præsidio tuebatur:) reliquæ Cæsaris naves ejus fuga Adrumetum se receperunt. Hanc secutus[m] M. Rufus quæstor navibus duodecim, quas præsidio onerariis navibus Curio ex Sicilia

[e] Sic L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. Vasc. Steph. aliaque: quædam *adpellit.*—[f] *passus* L. pr. Lov. Dorv. XII. Carr. *milia* abest Lov. Dorv. *militus* Carr.—[g] *præm.* Carr.—[h] *præstolantibus* Lov. Pal. Dorv. dein *navis* bene Pet.—[i] *Varrus* L. pr. *ipse tum* B. L. sec. pro *Cæsar silius* supra Vasc. Margo *Cassius.*—[j] Sic Mss. mei et Edd. Vett. *veritus* Carr. Ed. Vasc. Steph. Gr. post. Scal. et seqq.—[k] *rep.* Pet. *adpulsusque* V. Edd. R. M. V.—[l] deest Lov. Dorv. *pedibusque* iidem. *in Adrumentum* et infra Voss. *Adrumentum* Dorv. L. sec. Edd. R. M. V.—[m] *consec.* Carr. L. pr. *Rufius* Pet. V.—[n] Sic Mss. non *rel. in l.*—

NOTÆ

63 *Clupeis*] De quibus sic Strabo l. VI. Κόσσουρα δὲ πρὸ τοῦ Λιλυβαίου καὶ πρὸ τῆς Ἀσπίδος Καρχηδονιακῆς πόλεως, ἣν Κλυπέαν καλοῦσι: *Cossura in insula est ante Lilybæum sita, in medio inter id et Aspidem Carthaginensium urbem, quam Clupeam dicunt.* Utrinque LXXX stadiis dissita est, ut ait Plinius, in promontorio Mercurii. Aliud habet nomen *Aspis* scilicet: *clypeus* enim qui Latine dicitur, *aspis* est Græce: ‘In clypei speciem curvatis turribus Aspis.’ Silius l. III. Nunc putant dici *Zafaram.*

64 *L. Cæsar*] Pompeianarum partium erat, de quo supra.

65 *Uticæ*] Utica Africanarum omnium a Carthagine fuit secunda, immo etiam ipsa Carthagine antiquior, si fides Silio l. III. cui dicitur: ‘Prisca situ, veterisque ante arces condita Byrsæ.’ Catonis morte nobilis, in eodem sinu quo Carthago, ad alterum ex promontoriis quæ sinum faciunt. Harum ex urbium alterutra possis alteram cernere. Nunc *Portofarina.*

66 *Adrumetum*] Africæ proprie dictæ maxima olim urbs. Nunc quæ sit in incerto est. Mela Hadrumentum scribit, Adrumentum Tacitus et Plinius. Marius Niger appellat *Sissam*, Alphonsus Adrianus *Toulb*, Mercator *Machometam.*

67 *Considius Longus*] Pompeianus, cujus crudelia facta describuntur in libro de bello Alexandrino, qui etiam ibi legitur a Getulis occisus spe prædæ, cum Tisdra onustus pecunia fugeret.

eduxerat, postquam in littore relictam[n] navem conspexit, hanc remulco[o] abstraxit:[68] ipse ad Curionem[p] cum classe redit.

24. Curio Marcum[q 69] Uticam navibus præmittit: ipse eodem cum exercitu proficiscitur, biduique iter progressus, ad flumen Bagradam[r 70] pervenit: ibi[s] C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit;[t] ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda Corneliana,[71] quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utraque ex parte præruptum atque asperum, sed tamen paulo leniore[u] fastigio ab ea parte, quæ ad Uticam vergit. Abest directo[v] itinere ab Utica paulo amplius passuum[w] mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius, lateque[x] is locus restagnat: quem si qui[y] vitare voluerit, sex millium circuitu in oppidum perveniet.

[o] *remulgo* L. pr. Pet. Pal. Lov. Voss. Dorv. V. ad B. Civ. III. 40.—[p] *C. Cur.* Scal. Pet. Pal. L. sec. Dorv.—[q] *Martium* Mss. plerique et Edd. qdd. sed est *M. Rufus Quæstor.* dein *cum eod. exerc.* Pal.—[r] *Bragadam* L. pr. V. ad Lucan. IV. 588.—[s] Sic Mss. o. deest in Edd. qdd. *Rebilium.* Mss. et Edd. nonnulli. male. V. ad VII. 83.—[t] *reliquit* Mss. 4. Edd. pp. Mox *proced.* Dorv. *præc.* Ed. Fl. V. ad VII. 54.—[u] Sic Mss. Edd. pp. non *p. tam. leviore* L. pr. sec. V. ad B. G. II. 8.—[v] *der.* Pet. L. pr.—[w] *passus* Mss. 3. Edd. pp. *passibus* B. *milia.* L. pr.—[x] vulgo *longe lateque. latuque* V.—[y] *quis* vulgo. pro

NOTÆ

68 *Hanc remulco abstraxit*] Quod fit, ubi navis submersa est, aut armamentis suis defecta, a ῥυμουλκεῖν, quasi ῥύμασιν ἕλκειν, *rudentibus trahere.* Nec scaphæ tantum, sed quadriremis etiam fit remis, ut apud T. Livium l. XXV. 'Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco quadriremis trahi ad Acradinam jussit.' Immo et absque remis, si secundus sit ventus, ut in libro de bello Alex. 'Naves onerarias Cæsar victricibus suis Alexandriam deduxit.' Inde vox Gallica *remorquer.* Tandem sumitur pro *rudente.*

69 *Curio Marcum*] Cœlium Rufum.

70 *Bagradam*] Bagrada Africæ fluvius, a Polybio dicitur *Macros,* nunc *Megrida,* ad quem fuit serpens illa quæ Reguli exercitum tantopere terruit: CXX pedum longitudinis. Val. Max. Plinius auctores.

71 *Castra exploranda Corneliana*] Locus natura munitus in Africa, ubi olim fuerant posita castra P. Cornelii Scipionis, haud longe a flumine Bagrada et Utica urbe. Castra Cornelia dicuntur a Plinio III. 4. Lucanus: 'Sed majora dedit cognomina collibus istis Pœnum qui Latii revocavit ab arcibus hostem Scipio. Nam sedes Libyca tellure potito Hæc fuit. En veteris cernis vestigia valli. Romana hos primum tenuit victoria campos.'

25. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspicit,[72] muro oppidoque conjuncta, ad portam, quæ appellatur Bellica, admodum[z] munita natura loci: una ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod est ante oppidum, substructionibus[a] ejus operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit, multa undique portari atque agi plenissimis viis, quæ repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur.[b] Huc equitatum mittit,[c] ut diriperet atque haberet loco prædæ. Eodemque tempore his rebus[d] subsidio sexcenti equites Numidæ[e][73] ex oppido peditesque quadringenti[f] mittuntur a Varo,[g] quos, auxilii causa, rex Juba[74] paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et[h] paternum hospitium cum Pompeio et simultas cum Curione[i] intercedebat; quod tribunus plebis legem promulgaverat,[j] qua lege regnum Jubæ publicaverat. Concurrunt equites inter se, neque vero primum impetum nostrorum Numidæ ferre potuerunt: sed, interfectis circiter CXX. reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronuntiare onerariis navibus jubet, quæ stabant ad Uticam numero circiter ducentæ,

[illegible] in Edd. R. M. V. [illegible] V. [illegible] Pet. L. pr. dein [illegible] L. pr. Lov. Pal. Dorv. [illegible] B. L. [illegible] Pet. V.—[illegible] V.—[illegible] Pet. Sc. L. pr. Lov. V. [illegible] Mss. 3.—[illegible] L. pr. V. Lov. Pet. Edd. Ald. Ven. Man. Gryph. &c. [illegible] Pal. [illegible] B. vulgo [illegible].—[illegible] L. pr.—[illegible] delet vir doctus, [illegible] V. ad. IV. 17.—[illegible] L. sec. [illegible] Edd. R. M. V. Vasc. Str. Steph. Gr. [illegible] Mss.—[illegible] Lov.—[illegible] Mss. 2.—[illegible] Lov. Dorvill. et vulgo [illegible] contra Mss. o. et Edd. Vett.—[illegible] Lov. Dorv.—[illegible]

NOTÆ

72 *Curio castra Vari conspicit*] Appianus prodidit ideo ductum exercitum ad Uticam, quia ab hostibus infectæ veneno aquæ fuerant apud castra Corneliana, quæ occupaturum fuisse Curionem præviderant.

73 *Numidæ*] Numidia Africæ regio quæ erat Carthagini proxima.

74 *Juba*] Hiempsalis fuit filius, rex Numidiæ; partes Pompeii secutus est, ex quo Curio tribunus pl. legem promulgarat, qua regnum illius publicaverat, quod defensum a Pompeio fuerat. Id testatur Lucan. l. IV. ‘Nec solum studiis civilibus arma parabat, Privatæ sed bella dabat Juba concitus iræ. Hunc quoque quo superos humanaque polluit anno, Lege tribunitia solio depellere avorum Curio tentarat, Libyamque auferre tyranno, Dum regnum te Roma facit. Memor ille doloris, Hoc bellum sceptri fructum putat esse retenti.’

'se in hostium habiturum loco, qui non ex[k] vestigio ad 'castra Corneliana vela direxisset.'[l] [75] Qua pronuntiatione facta, temporis puncto, sublatis ancoris, omnes[m] Uticam relinquunt, et, quo imperatum est, transeunt: quæ res omnium rerum[n] copia complevit exercitum.

26. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam[o] recipit, atque universi exercitus conclamatione imperator appellatur:[76] posteroque[p] die Uticam exercitum ducit, et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex[q] statione nuntiant, magna auxilia equitum peditumque,[r] ab rege[s] missa,[77] Uticam venire: eodemque[t] tempore vis magna pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus, præmittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur: ipse, celeriter ab opere deductis legionibus, aciem[u] instruit: equites committunt prælium: et prius, quam plane[v] legiones explicari[w] et consistere possent, tota auxilia regis, impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per littora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

27. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex castris Curionis[x] cum manipularibus suis[78] duobus et viginti ad Attium Varum perfugiunt.[y] Hi seu[z] vere, quam habuerant, opini-

pronuntiari.—k Sic Mss. non e.—l traduxisset Sc. L. pr. vela duxisset Mss. 4. male.—m deest Pet. Lov. reliquerunt L. pr.—n abest Lov. dein re- [illegible] L. pr.—o [illegible] [illegible] Mss. et Edd. [illegible] L. pr.—[illegible] L. pr. [illegible].—[illegible] L. sec. V. ad B. G. III. 24. [illegible] Mss. [illegible] et Edd. usque ad [illegible].—[illegible] V. Ed. [illegible].—[illegible] Lov.—x Centurionis L. pr. Lov.—y [illegible] Edd. R. H. V.—z [illegible] Mss. [illegible]

NOTÆ

75 Vela direxisset] Dicitur et vela dare: Æn. I. 'Vix e conspectu Siculæ telluris in altum Vela dabant læti:' et vela facere: idem Æn. v. 'Vela facit tamen, et plenis subit ostia velis.'

76 Imperator appellatur] Post [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], in [illegible], honoris causa, [illegible] [illegible], et passim apud auctores legitur.

77 Ab rege missa] Juba.

78 Cum manipularibus suis] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], qui [illegible] [illegible] [illegible].

onem ad eum[z] perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt,[a] (nam quæ volumus, et credimus libenter; et, quæ sentimus ipsi, reliquos sentire speramus,) confirmant quidem certe,[b] totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime[c] opus esse, in conspectum exercitum venire et colloquendi dari facultatem. Qua opinione adductus Varus, postero[d] die mane legiones[e] ex castris educit: facit idem Curio atque,[f] una valle non magna interjecta, suas uterque copias instruit.

28. Erat in exercitu Vari Sex. Quintilius[g] Varus,[79] quem fuisse Corfinii,[h] supra demonstratum est. Hic, dimissus a Cæsare, in Africam venerat; legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Cæsar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem[i] ordines manipulique constarent. Hanc nactus appellationis causam Quintilius, circumire[j] aciem Curionis, atque obsecrare milites cœpit, 'ne primi[k] sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quæstorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna eademque in obsidione perpessi; neu pro iis pugnarent, a quibus contumelia perfugæ appellarentur.' His[l] pauca ad spem largitionis addidit, quæ ab[m] sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, expectare deberent. Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit.[n]

-rint Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *habuerat* L. sec.—[z] vulgo desunt *ad eum.*—[a] *serviant* V.—[b] deest L. pr. sec.—[c] *maximeque* Mss. plerique et Edd. pp. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[d] *postera* L. pr. sec. V.—[e] *legionem* L. pr. *ducit* Dorvill.—[f] *et* Pet.—[g] Sic Mss. et Edd. Vett.—[h] *Corfini* Mss. *demonstravimus* L. pr.—[i] *idem* Pet. L. pr. aliique.—[j] *circuire* L. pr. Dorv. Edd. pp. ut alibi.—[k] *primam* Lov. V. Edd. pp. Vasc. Str. Gr. *prima* Pet. Dorv. L. sec. male delet Ciacc. V. c. 32.—[l] *Huc* Ms. Urs. Pet. L. pr. V. bene, et vulgo *addit.*—[m] *a* Mss. et Edd. qdd. deest V.—[n] *reduxit* L. sec.—

NOTÆ

79 *Sext. Quintilius Varus*] Is post cladem in Philippis acceptam, propria manu periit; cujus filius Quintilius Varus, longo post tempore cum tribus legionibus in Germania cæsus est, Augusto imperante.

29. Atque[o] in castris Curionis magnus omnium incessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur: unusquisque enim opiniones[p] fingebat, et ad id, quod ab alio[q] audierat,[80] sui aliquid timoris addebat.[r] Hoc ubi uno auctore[81] ad plures permanaverat, atque alius alii transdiderat, plures auctores ejus rei videbantur. [Civile bellum;[82] genus hominum,[83] quod liceret libere facere,[84] et sequi, quod vellet; legiones eæ, quæ paulo ante apud adversarios fuerant; nam etiam Cæsaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam diversis[s] partibus conjuncta: neque enim ex Marsis Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis; commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant: nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.]

30. Quibus[t] de causis concilio convocato,[u] de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiæ, quæ 'conandum 'omnibus modis, castraque Vari oppugnanda' censerent; 'quod hujusmodi[v] consiliis militum otium[85] maxime contra-

[o] *At* vulgo.—[p] *opinionem* L. sec. V. *opinione* Man.—[q] *illo* L. sec.—[r] *addunt* L. sec. Ciacc. *augebat* Lov. Dorv. Mss. *aliquid addit* leg. Ciacc. ejecto *timoris*. item *permanaverit*, *tradiderint*, et *videntur* contra Mss.—[s] vulgo *aut*.—[t] *Q. rebus de c.* L. pr.—[u] *vocato* L. pr.—[v] *Ii* Carr. *hujus* V. *hi* Ed. R. V. *his* Ed. Med.—

NOTÆ

80 *Ad id, quod ab alio audierat, &c.*] Ad id quod audierat dici a milite quodam paulo iniquius et adversum imperatori suo Curioni, addebat aliquid aliud præterea de suo, quod ipse auditor formidaret, non dixisset ille qui locutus fuerat de Curione.

81 *Hoc ubi uno auctore, &c.*] Atque adeo terrebat magis, quasi fuisset hæc omnium sententia, quæ perhibebatur a tam multis.

82 *Civile bellum, &c.*] Ab hoc loco usque ad 'Quibus de causis concilio convocato,' omnia sunt mutila et mendosa, unde nihil boni et sani sensus possit confici, nisi locus ope cujusdam exemplaris melioris restituatur. *Civile bellum,* in quo nihil sanctum, nihil turpe.

83 *Genus hominum*] Quod fidem Pompeii erat ante secutum.

84 *Quod liceret libere facere*] Emendo cum Flavio Ursino: 'Quod liberet, licere facere, et sequi quod vellet,' quod ait esse in suo vetustissimo codice, quod et astruit Lucanus l. IV. 'Hac igitur regis trepidat jam Curio fama, Et quod Cæsareis nunquam devota juventus Illa nimis castris, nec Rheni miles in undis Exploratus erat, Corfini captus in arce, Infidusque novis ducibus, dubiusque priori Fas utrumque putat.'

85 *Quod hujusmodi consiliis militum*

'rium esse arbitrarentur:' postremo 'præstare' dicebant,[w] 'per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam, de-'sertos et circumventos ab[x] suis, gravissimum supplicium 'pati.' Porro erant, qui censerent, 'de tertia vigilia in cas-'tra Corneliana recedendum, ut, majore[y] spatio temporis 'interjecto, militum mentes sanarentur; simul, si quid gra-'vius accidisset, magna multitudine navium et tutius[z] et 'facilius in Siciliam receptus daretur.'

31. Curio, utrumque improbans consilium, 'quantum 'alteri[a] sententiæ deesset animi,[86] tantum alteri[87] superesse' dicebat; 'hos turpissimæ[b] fugæ rationem habere, illos etiam 'iniquo loco dimicandum putare. Qua enim,' inquit, 'fidu-'cia et opere et natura loci munitissima castra expugnari 'posse confidimus? aut vero[c] quid proficimus, si, accepto 'magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedi-'mus? quasi non et[d] felicitas rerum gestarum exercitus 'benevolentiam imperatoribus,[e] et res adversæ odia, conci-'lient.[f] Castrorum autem mutatio quid habet, nisi turpem 'fugam et desperationem omnium et alienationem[g] exercitus? 'Nam neque pudentes suspicari oportet, sibi parum credi;[h] 'neque improbos scire, sese timeri: quod illis licentiam 'timor augeat noster; his studia diminuat.[i] Quod si jam,' inquit, 'hæc explorata habemus,[j] quæ de exercitus aliena-'tione dicuntur, quæ quidem ego aut omnino[k] falsa, aut

[w] Glossa est Grutero. V. ad B. G. I. 17.—[x] Sic Mss. meliores, non *a*.—[y] *timore* Carr.—[z] *ocius* Lov.—[a] *uni* L. pr. V. ad VI. 9.—[b] *turpissimam* Edd. R. M. V.—[c] *nos* Lov. *etiam* Carr. L. sec. Edd. R. M.—[d] deest copula in Carr. ac 7 meis et Edd. R. M. V.—[e] *exercitibus benivol.* (Sic Mss.) *imperatoris* Edd. R. M. V. *imperatoris* L. sec. *imperatori* Scal.—[f] *colligant* L. pr. Scal. dein *autem* abest Lov. et Dorv.—[g] *desperationem* L. pr.—[h] *credere* V.—[i] Sic Mss. et Edd. qdd. *diminuant* B. V.—[j] *habeamus* Pet. V. Edd. R. M. V.—[k] deest

NOTÆ

otium, &c.] Id est, nocet. Si enim ad verbum accipitur, otium favet potius his consiliis quam contrarium est. Lucanus l. IV. 'variam semper dant otia mentem. Eripe consilium pugnæ, cum dira voluntas Ense subit presso, galea texere pudorem Quis conferre duces meminit? Quis pendere causas? Qua stetit, inde favet.'

86 *Quantum alteri sententiæ deesset animi*] Posteriori.

87 *Tantum alteri, &c.*] Quæ castra Vari censebat oppugnanda.

'certe minora opinione[l] esse confido: quanto, hæc[m] dissimulare et[n] occultare, quam per nos confirmari, præstat? 'An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda 'sunt tegenda,[o] ne spem adversariis augeamus? At[p] etiam, 'ut media nocte proficiscamur, addunt: quo majorem, 'credo, licentiam habeant, qui peccare conentur:[q] namque 'hujusmodi res aut pudore aut metu tenentur, quibus rebus 'nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam; neque tanti 'timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius experienda 'arbitror, magnaque ex[r] parte jam me una vobiscum de re 'judicium facturum confido.'

32. Dimisso concilio, concionem advocat militum:[s] [88] commemorat, 'quo sit eorum usus studio ad Corfinium[t] 'Cæsar: ut magnam partem Italiæ, beneficio atque auctoritate eorum, suam fecerit. Vos enim vestrumque factum,' inquit, 'omnia deinceps municipia sunt secuta, neque sine 'causa et Cæsar amicissime de vobis, et illi gravissime,[u] 'judicaverunt. Pompeius enim, nullo prælio pulsus, vestri 'facti præjudicio demotus Italia excessit: Cæsar me, quem 'sibi carissimum habuit, provinciamque[v] Siciliam atque 'Africam,[89] sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest,[w] vestræ fidei commisit. Adsunt,[x] qui vos hortentur, 'ut a nobis desciscatis.[y] Quid enim est illis optatius, quam 'uno tempore et nos circumvenire et vos nefario scelere 'obstringere? Aut[z] quid irati gravius de vobis sentire 'possunt,[a] quam ut[aa] eos prodatis, qui se vobis omnia de-

Lov. in quo *certa.* [l] Exulat Edd. R. M. V.—[m] *hoc* L. pr.—[n] *aut occ.* Editt. quædam *præstet.*—[o] *agenda* Pal. Dorvill.—[p] *Aut* Mss. et Edd. pp. mox *ut* deest Lov. Pal. Dorv.—[q] *conantur* L. sec.—[r] *magna ex* Mss. 5.—[s] *militumque studia c.* L. sec. et *quod* V.—[t] desunt Lov.—[u] *gavisissime* L. pr. *judicarunt* Edd. R. M. V.—[v] *que* abest Mss. Urs. et meis 4.—[w] *poterat* Lovan.—[x] *Ads. nobis* L. pr.—[y] *discedatis* L. pr. sec. *desist.* V.—[z] *At* Lov.—[a] *possent* Edd. R. M. V.

NOTÆ

88 *Dimisso concilio, concionem advocat militum*] Diversa enim concio a concilio. In concilium pauci conveniunt, in concionem omnes, ut supra dictum.

89 *Siciliam atque Africam*] Quia utraque fertilissima est. Consilium autem Pompeii fuit, istis occupatis provinciis, Italiam fame conficere.

'bere judicant; in eorum[b] potestatem veniatis, qui se per 'vos periisse existimant? An vero in Hispania[c] res gestas 'Cæsaris non audistis? duos pulsos exercitus? duos su'peratos duces?[90] duas receptas provincias?[91] hæc acta 'diebus quadraginta,[d] quibus[92] in conspectum adversario'rum venerit Cæsar? An, qui incolumes resistere non po'tuerunt, perditi resistant?[e] vos autem, incerta[f] victoria 'Cæsarem secuti, dijudicata jam belli fortuna, victum se'quamini,[g] cum vestri officii præmia percipere[h] debeatis? 'Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt, et prioris 'sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, 'an vos L.[i] Domitius deseruit? Nonne extremam pati for'tunam paratos projecit ille? non[j] sibi, clam vobis, salutem 'fuga petivit? non,[k] proditi per illum, Cæsaris beneficio 'estis conservati?[l] Sacramento quidem[m] vos tenere qui 'potuit, cum, projectis fascibus et deposito imperio, priva'tus et captus ipse[n] in alienam venisset potestatem? Relin'quitur nova religio,[o] ut, eo neglecto sacramento, quo nunc[p] 'tenemini, respiciatis[q] illud, quod deditione[r] ducis[93] et capi-

—[a] *aut* Lov. Dorv.—[b] *et in e.* Edd. Vett. aliæque.—[c] *Hispaniam* L. pr.—[d] x *in q.* Lov. XL *in q.* Dorv.—[e] *resistent* Carr. Pet. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[f] *certa* Mss. plurimi et Edd. pp.—[g] *sequim.* Mss. 5. et Edd. pp. *sequem.* Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[h] *recip.* Mss. 4. *debetis* Edd. R. M. V.—[i] deest præn. Mss. multis.—[j] *nonne* L. pr.—[k] *nam* Lov. Dorv. L. sec. *nonne* L. pr. Edd. R. M. V. Fl. *perditi* Pet.—[l] *reserv.* L. pr.—[m] *vero* Pet. *enim* Edd. R. M. V.—[n] deest Edd. R. M. V.—[o] deest Sc. L. pr.—[p] *non* Dorv. L. sec. Pal. B. abest Pet. L. pr. V. Lov. et Edd. Flor. Vasc. Steph. Gr. post.—[q] *respuatis* Pal. Dorv.—[r] *de ded.* L. sec. Mox *dim.* Mss. et Edd. qdd.—[s] *ejus* Lov. Pal.

NOTÆ

90 *Duos superatos duces*] Afranium et Petreium.

91 *Duas receptas provincias*] Hispaniam citeriorem et ulteriorem.

92 *Hæc acta diebus* XL, *quibus, &c.*] Facto numerandi initio ab eo die quo ante exercitum hostilem cœpit esse. Editiones quædam habent *in conspectu.* Sic Cicero dicit: 'Venit in Senatu.' Sic Phædrus: 'In conspectu meo audet venire.' Sic Varro, sic alii. Ubi *in* præpositio jungitur cum Ablativo, quamvis motus significetur.

93 *Respiciatis illud, quod deditione ducis*] Milites duo fecerant sacramenta, unum apud Domitium, alterum apud Cæsarem. Hic quæritur an, capto duce, solvatur prius sacramentum? Si adversus hostes exteros res gereretur, non solveretur sacramentum. Pugnant enim hostes de excidio patriæ tuæ, non vero cives in civili bello de tollenda pugnant, atque adeo non ibi censendi desertores qui a duce ad ducem adversæ partis

'tis diminutione sublatum est. At, credo, si Cæsarem 'probatis, in me offenditis, qui de meis[s] in vos meritis prædicaturus[t] non sum, quæ sunt adhuc et mea voluntate et 'vestra expectatione leviora; sed tamen sui laboris milites 'semper eventu belli præmia petiverunt: qui qualis sit 'futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligentiam[u] quidem 'nostram,[v] aut quem ad finem adhuc res processit,[w] fortunamque cur præteream?[x] An pœnitet vos, quod salvum 'atque incolumem exercitum, nulla omnino nave desiderata, transduxerim? quod classem hostium primo impetu 'adveniens[y] profligaverim? quod bis per biduum equestri 'prælio superaverim? quod ex portu sinuque adversariorum ducentas naves onerarias abduxerim, eoque illos 'compulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus commeatu juvari possint?[z] Hac vos fortuna atque his ducibus 'repudiatis,[a] Corfiniensem ignominiam, an Italiæ fugam, 'an Hispaniarum deditionem, an Africi belli præjudicia 'sequimini? Equidem me Cæsaris militem dici volui; 'vos me imperatoris nomine appellavistis. Cujus si vos 'pœnitet, vestrum vobis beneficium remitto; mihi meum 'restituite nomen; ne ad contumeliam honorem dedisse 'videamini.'

33. Qua oratione permoti[b] milites, crebro etiam dicentem[c] interpellabant, ut[d] magno cum dolore infidelitatis[e] suspicionem sustinere viderentur: discedentem vero ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu[f] dubitet prælium

Dorv.—[t] *judic.* Lov. *prajudicat.* Pet. Pal. B. Sc. Dorv. V. et Edd. pp.—[u] *an pœnitet vos* additur in Pal. Lov. Dorv.—[v] *vestram* Mss. 4. Edd. pp.—[w] *adhuc proc. fortuna* Pet. *que* deest etiam L. pr. V. Sc. Dorv. Pal. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[x] *præter eas* V.—[y] deest L. pr.—[z] *possent* Pet. L. pr.—[a] *trepidatis* L. pr.—[b] *ratione moti* Carr.—[c] deest Pet. L. pr. *interpellant* Lov. Pal. Dorv.—[d] deest Carr. B.—[e] *ne inf.* Carr. B.—[f] *nec ubi* Lov. Sc. L. pr. *dubitent* L. pr.—[g] *et vol.*

NOTÆ

transeunt, tolliturque facile primum sacramentum. Ea sententia est jurisconsulti Ulpiani. Caput apud jurisconsultos statum significat, et capite diminutus dicitur, qui cum sui juris esset, alieno subjectus esse cœpit. Sed hoc acerbe hic dictum. Non enim sunt captivitates inter cives pugnantes. Sed illud jus inter hostes tantum manet.

committere, et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium voluntate[g] et opinione, consensu suo[h] constituit Curio, cum primum sit data[i] potestas, prælio rem committere. Postero[j] die productos, eodem loco, quo superioribus diebus constiterat,[k] in acie collocat: ne[l] Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive solicitandi milites,[m] sive æquo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem prætermittat.

34. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est,[n] non ita magna, at difficili et[o] arduo ascensu. Hanc uterque si adversariorum copiæ transire conarentur, expectabat, quo æquiore[p] loco prælium committeret. Simul ab[q] sinistro cornu P. Attii equitatus omnis, et una levis armaturæ interjecti[r] complures, cum se in vallem demitterent,[s] cernebantur. Ad eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortes[t] mittit: quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed, admissis[u] equis, ad suos refugerunt: relicti ab his, qui una procurrerant, levis armaturæ circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere et[v] concidi videbat. Tum Rebilus, legatus Cæsaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, 'Perterritum,' inquit, 'hostem vides, Curio: quid dubitas uti 'temporis opportunitate?' Ille unum elocutus, ut memoria[w] tenerent milites ea, quæ pridie sibi confirmassent, sequi sese jubet,[x] et præcurrit ante omnes: adeoque erat[y] impedita vallis, ut in ascensu,[z] nisi sublevati a suis, primi non facile eniterentur.[a] Sed præoccupatus animus Attianorum militum timore[b] et fuga et cæde suorum, nihil de resistendo cogitabat,

Mss. et Edd. qdd. non male.—[h] *summo* vulgo.—[i] deest Carr.—[j] *posteroque* Lov. Dorv. V.—[k] *constiterant* Edd. qdd.—[l] *nec* L. pr. *nam* V.—[m] *militis* Sc. L. pr. *seu* V. *seusi* L. sec. Edd. R. M. V.—[n] deest L. pr. a m. pr.—[o] *aut* Pet.—[p] *æquiori* Mss. 3. et *committeretur* Edd. Vett.—[q] Sic Mss. plerique, non *a*.—[r] *armatura et int.* Mss. et Edd. Vett. *interjectio* Sc. L. pr.—[s] *dimitt.* Mss. et Edd. pp. *cernebatur* Sc. L. pr.—[t] *cohortis* L. pr.—[u] Sic Ms. Faerni et V. et Edd. Recent. bene. V. ad B. G. I. 22. Ceteri et Edd. Vett. *amissis.*—[v] *atque* Edd. R. M. V. Mox *Tunc* L. pr. Edd. R. M. V.—[w] *memoriam* L. sec. Dorv.—[x] *se j.* Mss. plerique et Edd. pp. *pridie* abest a Pal.—[y] *adeo erat* L. pr. non male.—[z] *abscessu* Pal. *abscensu* Dorv. et *ab suis* L. pr.—[a] *mitter.* L. sec, *emitter.* V. Pal.—[b] *tempore* Mss. 4. Edd. pp.—[c] deest L. pr.—[d] *abjici* vel

omnesque jam[c] se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quam telum adjici[d] posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit seque in castra recepit.[e]

35. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam, ex infimis ordinibus de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magna voce Varum nomine appellans requirebat: uti unus esse[f] ex ejus militibus, et monere aliquid velle ac dicere[g] videretur. Ubi ille, sæpius appellatus,[h] aspexit ac restitit, et, quis esset, aut quid vellet, quæsivit; humerum apertum gladio appetit, paulumque[i] afuit, quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficitur. Hac fugientium multitudine ac turba portæ castrorum occupantur, atque iter[j] impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quam in prælio aut fuga,[k] intereunt, neque multum afuit, quin etiam castris expellerentur:[l] ac nonnulli protinus eodem cursu[m] in oppidum contenderunt. Sed,[n] cum loci natura et munitio castrorum aditum prohibebat; tum quod[o] ad prælium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quæ ad oppugnationem[p] castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus præter Fabium incolumibus, ex[q] numero adversariorum circiter sexcentis interfectis ac mille vulneratis: qui omnes, discessu Curionis, multique præterea, per simulationem vulnerum, ex castris[r] in oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re animum adversa,[s] Varus, et[t] terrore exercitus cognito, buccinatore[u] [94] in castris et paucis[v] ad speciem

abici Mss. et Edd. Vett. *adigi* al. V. ad B. G. IV. 23.—[e] *recipit* Dorv.—[f] *esset* Mss. plerique et Edd. pp. *ex eis m.* Lov. Dorv. L. sec. in Marg. in textu *his.*—[g] *vellet, et d.* Dorv.—[h] deest Pet. *adpellatur* V. Edd. pp.—[i] *paululumque* Lov. *fuit* L. pr. Dorv. pro *afuit* forsan.—[j] deest V. *at impediuntur* Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[k] *in f.* Lov. L. sec. Dorv. V. ad B. G. II. 10. —[l] *peller.* L. sec. Edd. pp. aliæque.—[m] *concursu* Lov.—[n] *tamen* Carr.—[o] vulgo *tum m. c. ad. pr. quod* &c.—[p] *expugn.* L. sec.—[q] *et ex* L. sec.—[r] *ex simulatione v. in c.* L. pr.—[s] Sic rursus Pet. vulgo *animadv.* V. ad. B. G. I. 24.—[t] *ex* Mss. 3.—[u] *bucin.* Mss. plerique.—[v] *paucisque* L. pr. dein plerique *tabernaculi.*

NOTÆ

94 *Buccinatore*] Buccinator in castris vigiliarum tempora cantu designabat, quem hic in castris reliquit.

tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

36. Postero die Curio Uticam obsidere et vallo[w] circummunire instituit. Erat in oppido[x] multitudo insolens belli, diuturnitate otii: Uticenses[y] pro quibusdam[95] Cæsaris in se[z] beneficiis illi amicissimi: conventus is, qui ex variis generibus constaret: terror[a] ex superioribus præliis magnus.[b] Itaque de deditione omnes palam loquebantur, et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari[c] vellet. Hæc cum agerentur, nuntii præmissi ab rege Juba venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse[d] dicerent et de custodia ac defensione urbis hortarentur:[e] quæ res eorum perterritos animos confirmavit.

37. Nuntiabantur hæc eadem[f] Curioni, sed aliquandiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam: jamque[g] Cæsaris in Hispania res secundæ in Africam nuntiis ac literis perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se regem nisurum[h] existimabat. Sed, ubi certis auctoribus comperit, minus quinque et viginti millibus longe ab Utica ejus copias abesse, relictis munitionibus, sese in castra Corneliana[i] recepit. Huc frumentum[j] comportare, castra munire, materiam conferre cœpit, statimque in Siciliam misit, uti duæ legiones reliquusque equitatus ad se mitterentur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, natura loci, et munitione, et maris propinquitate, et aquæ et salis copia, cujus magna vis jam[k] ex proximis erat salinis eo[l] congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere

—[w] *valloque* Lov. V. Dorv.—[x] *oppidum* Pet. L. pr. Lov.—[y] *et U.* Carr. Edd. pp.—[z] *in se* absunt Pet. et statim vulgo *is*—[a] *timor* B.—[b] deest Lov.—[c] *perturbare* Edd. R. M. V.—[d] *ad. c. m. cop.* Pet. L. pr. V. paulo ante *a r.* Mss. et Edd. qdd.—[e] *adhort.* Edd. R. M. V.—[f] deest Pet.—[g] *itaque* Edd. R. M. V.—[h] *ausurum* V. Edd. Vasc. Ald. Gr. Steph. *usur.* Dorv. *nixur.* Pal. Ed. Ber.—[i] *Cornelia* rectius Pet. Pal. L. pr. Sc. V. ad c. 24.—[j] *frumenta* Pet. V. ad v. 20.—[k] deest Pal.—[l] abest Pet. *ea* L. pr.—[m] Sic Mss. non *s. o.*—[n] *prof.* L. pr. *p. aliquibus* V.—[o] *et*

NOTÆ

95. *Uticenses pro quibusdam, &c.*] Beneficium erat legis Juliæ, qua sua illis libertas relinquebatur.

poterat. Itaque omnium suorum[m] consensu Curio reliquas copias expectare et bellum ducere parabat.

38. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis[n] quibusdam oppidanis audit, Jubam, revocatum finitimo bello[96] et controversiis Leptitanorum,[97] restitisse in regno; Saburam,[o] ejus præfectum, cum mediocribus copiis missum,[p] Uticæ appropinquare. His auctoribus temere credens, consilium commutat,[q] et prælio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia,[98] magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia[r] rei bene gerendæ. His rebus impulsus,[s] equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagradam,[t] quibus præerat Sabura, de quo ante erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequebatur, et sex millium passuum[u] intervallo a[v] Sabura consederat. Equites missi nocte iter conficiunt, imprudentes[w] atque inopinantes hostes aggrediuntur: Numidæ enim,[x] quadam barbara consuetudine, nullis ordinibus passim consederant. Hos oppressos somno et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt; multi perterriti profugiunt.[y] Quo facto, ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducunt.

S. Lov. L. sec. Dorv.—[p] *missu* L. sec. deest Edd. R. M. V.—[q] *mutat* L. pr.—[r] *fiduciaque* L. sec.—[s] *comp.* L. sec.—[t] *Bragad.* L. pr. ut supra.—[u] *passus* Pet. L. pr. forsan delendum. V. B. G. I. 15.—[v] *ab* Dorv.—[w] *prudentisque* Lov. Sc. R. pr. *inprudentisque* Mss. 4. dein *ad inop.* Sc. L. pr. *atque ad inop.* Lov.—[x] *autem* L. pr.—[y] *perf.* V. Edd. R. M. V.—[z] *mille passus* L. pr. V. Lov. Pet. v Lov. Dorv.

NOTÆ

96 *Jubam, revocatum finitimo bello*] Frontinus stratagemati Jubæ assignat quod sit a perfugis Curio deceptus, quos rex miserit; sic enim habet l. II. stratagematum: 'Juba rex in Africa bello civili, Curionis animum, simulato regressu, impulit in vanam alacritatem: cujus rei vanitate deceptus Curio, dum, tanquam fugientem, Saburam regium præfectum persequitur, devenit in patentes campos, ubi Numidarum circumventus equitatu, perdito exercitu, cecidit.' Lucanus l. IV. 'Hoc solum metuens incautus ab hoste timeri.'

97 *Leptitanorum*] Leptis urbs est Africæ, immo duæ sunt ejus nominis; utra hic dicatur, non facile est statuere.

98 *Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia*] Temeritatem esse florentis ætatis, prudentiam senectutis, ait Cicero lib. de senectute.

39. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus quinque castris præsidio relictis. Progressus millia passuum[z] sex, equites convenit, rem gestam cognovit; ex captivis[a] quærit, quis castris ad Bagradam præsit? respondent, Saburam. Reliqua studio itineris conficiendi[b] quærere prætermittit, proximaque respiciens signa, 'Videtisne,' inquit, 'milites, captivorum orationem cum perfugis[c] 'convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, 'quæ paucis equitibus[d] pares esse non potuerunt?[e] Proinde 'ad prædam, ad gloriam properate, ut jam de præmiis vestris, et de referenda gratia cogitare incipiamus.' Erant per se magna, quæ gesserant equites,[f] præsertim cum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur; hæc tamen ab ipsis[g] inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus[h] libenter[i] prædicant. Multa præterea spolia præferebantur, capti homines[j] equitesque producebantur: ut, quicquid intercederet temporis, hoc omne[k] victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese, iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos[l] adoriri posset.[m] At illi, itinere totius noctis confecti,[n] subsequi non poterant, atque alii alio loco resistebant. Ne[o] hæc quidem res[p] Curionem ad spem morabatur.

40. Juba, certior factus a Sabura de nocturno prælio, duo[q] millia Hispanorum et Gallorum equitum, quos[r] suæ custodiæ causa circum se habere consuerat,[s] et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburæ submittit:[t]

Pal. *invenit* L. sec. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. —[a] *c c.* L. pr. *cogn. et captivos. quærit.* Lov. Pal. B. L. sec. Dorv. V. ad B. G. I. 18.—[b] *conficiund.* Lov. non per *e.* V. ad B. G. III. 6.—[c] *prof.* L. pr.—[d] *p. diebus eq.* Sc. L. pr.—[e] *potuerint* Pet. et Aic. bene.—[f] *milites* L. pr.—[g] *his* Edd. R. M. V.—[h] *unde suas laudes hom.* Ms. Br. Lov.—[i] *insolenter quidem, sed libenter* Pal. Bong. Carr. Dorv. Edd. pp. et Beroaldi, Vasc. Str. Steph. Gr. post e Glossa sine dubio. *insolenter quidem libenter* L. sec.—[j] *homini* V.—[k] *omni* L. pr. et *victoria m. uter.* L. pr. V. *victoria* etiam Lov. Dorv. male.—[l] *præterr.* V.—[m] *possit* B. sed V. ad I. 8.—[n] *confecto* Mss. 3. et Edd. pp. male.—[o] *nec* Pet. L. pr. sec.—[p] deest L. pr. Sc. in quibus *morabantur.* vulgo *ab spe.*—[q] v Lov.—[r] *quotquot* V. B. Edd. pp.—[s] Sic Pet. L. pr. Lov. et 3 alii, non *consueverat.* V. ad B. G. I. 43.—[t] *submisit* Sc. L. pr.—[u] deest Edd. R. M. V.—

ipse cum reliquis copiis elephantisque sexaginta lentius subsequitur, suspicatus, præmissis equitibus, ipsum affore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit, atque his[u] imperat, ut simulatione timoris paulatim cedant, ac pedem referant: sese, cum opus esset, signum prælii daturum, et, quod rem[v] postulare cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem addita[w] præsentis temporis opinione, hostes[x] fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.[y]

41. Quibus ex locis[z] cum longius esset progressus, confecto jam labore exercitu, sedecim millium spatio constitit.[a] Dat suis signum Sabura, aciem constituit et circumire[b] ordines atque hortari incipit; sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem mittit.[c] Non deest negotio Curio, suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant: ne[d] militibus quidem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat: sed ii erant numero ducenti, reliqui in itinere substiterant. Hi quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant; sed neque longius fugientes prosequi,[e] nec vehementius equos incitare, poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu[f] circumire aciem nostram et aversos[g] proterere incipit. Cum cohortes ex acie procucurrissent,[h] Numidæ integri celeritate impetum nostrorum effugiebant, rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere ordinesque[i] servare, neque procurrere et casum subire, tutum[j] videbatur. Hostium copiæ, submissis ab rege auxiliis, crebro augebantur: nostros[k] vires lassitu-

[v] *post tempus* L. pr.—[w] *adducta* Pal. *præsenti* Pet. B.—[x] *hostem* Lov.—[y] *ducit* L. pr.—[z] desunt *ex l.* in Lov.—[a] Sic Mss. non *consistit* et *sign. s.*—[b] *circumvenire* Pal. *circuire* Mss. et Edd. qdd.—[c] *inmittit* Mss. 3. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. V. ad B. G. v. 15.—[d] Sic Mss. Urs. Br. Pet. L. pr. Lov. non *nec*.—[e] *sequi* Lov. Br. V. Ciacc. et nos ad v. 19. dein *potuerunt* L. pr.—[f] desunt *ab u. c.* Pal. Dorv. dein *circuire* et statim *circuibant*, rursus Mss. et Edd. qdd. *circumvenire* B.—[g] *adversos* Dorv. Edd. qdd. *adversus* L. sec. *adversarios* Edd. R. M. V. *proterrere* Dorv. Ed. V. male.—[h] Ita Pet. Scal. non *procurr.* V. ad B. G. II. 19.—[i] *ordinemque* L. sec. Edd. Vasc. Steph. Str.

dine deficiebant: simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi, de sua salute desperantes, ut extremo vitæ tempore homines facere consuerunt,[l] aut suam mortem miserabantur,[m] aut parentes suos commendabant, si quos ex eo[n] periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

42. Curio ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas, neque preces audiri intelligit, unam,[o] ut miseris in[p] rebus, spem reliquam[q] salutis esse arbitratus, proximos colles capere universos, atque eo signa inferri jubet. Hos quoque præoccupat missus a Sabura equitatus. Tum[r] vero ad summam desperationem nostri perveniunt, et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn.[s] Domitius,[99] præfectus equitum, cum paucis equitibus circumsistens, ut fuga salutem petat atque in castra contendat; et[t] se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, nunquam,[u] amisso exercitu, quem a Cæsare fidei suæ[v] commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum confirmat, atque ita prælians interficitur.[100] Equites perpauci ex prælio[w] se recipiunt: sed ii,

Gr. post.—[j] *tantum* Dorv.—[k] vulgo *nostris*.—[l] Sic rursus Mss. plerique et Edd. quæd. non *consueverunt*. *consueverant* B.—[m] *misereb.* Mss. 3.—[n] *suo* L. pr.—[o] *unum* Pal.—[p] *in reliquis* Edd. pp. *in miseris* Mss. et Edd. qdd. *ut* deest Ms. Reg.—[q] *ad reliqua* L. pr. *esse* abest ab Edd. R. M. V.—[r] *Cum* Mss. 2.—[s] C. L. sec.—[t] abest copula L. sec.—[u] *se* ante *amisso* ponitur Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[v] deest *suæ* Mss. o. et Edd. Vett. *acceperat* Mss. 3. Edd. pp.—[w] *ex pr. perp.* Mss. plerique.—[x] desunt *h. r. c.* in B.—[y] *Martius* Pet. Sc. L.

NOTÆ

99 *Hortatur Curionem Cn. Domitius*] Hic evasit incolumis: nam sequenti libro nonnihil egit pro Cæsare, Tisdræque cum legionibus duabus relictus est, ut Considium obsideret, ut merito dictum videatur: Ἀνὴρ δὲ φεύγων καὶ πάλιν μαχήσεται: *Vir fugiens rursum pugnabit.*

100 *Atque ita prælians interficitur*] Casum Curionis vindictæ Deorum tribuit Lucanus l. IV. 'luitis jugulo sic arma potentes. Felix Roma quidem civesque habitura beatos, Si libertatis Superis tam cura placeret, Quam vindicta placet,' &c. Deinde ejus addit elogium, quod, quia singulare, addere operæ pretium esse judico: 'Haud alium tanta civem tulit indole Roma, Aut cui plus leges deberent recta sequenti. Perdita tunc urbi nocuerunt sæcula, postquam Ambitus et luxus et opum me-

quos ad novissimum agmen equorum reficiendorum causa substitisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa, sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

43. His rebus cognitis,[x] M.[y] Rufus quæstor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos, ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut[z] in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur, magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad littus appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Jubæ dicerent, alii cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientium[a] cernere; quarum rerum nihil omnino acciderat; alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant: horum fuga[b] navium onerariarum magistros[c] incitabat:[d] pauci lenunculi[e 101] ad officium imperiumque conveniebant: sed tanta erat, completis littoribus, contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem[f] propius adire tardarentur.[g]

44. Quibus rebus[h] accidit, ut pauci milites patresque familiæ, qui aut gratia aut misericordia valerent, aut naves adnare possent, recepti, in Siciliam incolumes pervenirent: reliquæ copiæ, missis ad Varum noctu legato-

pr. Lov. Pal. Dorv.—[z] Abest Pal. Dorv. bene.—[a] Sic Mss. et Edd. Vett. vulgo *venientem* vel *venientum*.—[b] *fugam* V.—[c] *magistratus* Pal.—[d] *incitabant* V. [e] *lembunculi* Ms. Ciacc. sed V. Ursin. et Hotom. ac Comment. ad Val. Max. I. 5. §. Ext. I. et Spon. Misc. Ant. p. 81.—[f] Sic Ms. Urs. et Edd. Scal. ac seqq. Reliqui Mss. et Edd. Vett. *hoc timore*, quod non damno.—[g] *tardarent*

NOTÆ

tuenda facultas Transverso mentem dubiam torrente tulerunt, Momentumque fuit mutatus Curio rerum, Gallorum captus spoliis et Cæsaris auro. Jus licet in jugulos nostros sibi fecerit ense Sylla potens, Mariusque ferox, et Cinna cruentus, Cæsareæque domus series, cui tanta potestas Concessa est, emere omnes, hic vendidit urbem.'

101 *Lenunculi*] Lenunculus genus navigii piscatorii.

rum numero centurionibus, sese[i] ei dediderunt: quorum cohortes militum[j] postero die ante oppidum Juba[k] conspicatus, suam esse prædicans prædam, magnam partem eorum interfici jussit; paucos electos in regnum remisit. Cum Varus suam fidem ab eo lædi quereretur, neque resistere auderet; ipse equo[l] in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus,[102] paucis diebus,

L. pr.—[h] deest L. pr.—[i] *se* Mss. 2. et *dederunt.*—[j] *quarum cohortium milites* L. pr. Scal. nec male. *quarum* Dorv.—[k] Sic Mss. non *Juba p. d. a. o.*—[l] deest Lov.

NOTÆ

102 *Licinius Damasippus*] Postea in eadem Africa periit cum Scipione, ut videre est in libro de bello Africano, quia pertinaciore studio Pompeio adhæserat. Incolumitatem tamen ejus liberis Cæsar concessit. Hæc fuit gens illustrissima quamvis plebeia, in multas familias divisa, Calvorum, Crassorum, Lucullorum, et Murenarum.

Ex tertio libro qui proximus est, item ex aliquot aliorum scriptorum locis, constat multa in hoc desiderari, quæ, quia ad Cæsaris laudem minime pertinent, existimo ab ipso vel suppressa, vel adeo tenuiter et leviter delibata ut facile perierint. Solet enim Cæsar ut scopulos ea loca declinare, unde nihil laudis, vel nonnihil dedecoris in se redundare præviderit. Sic ærarii expilationem, Metello trib. plebis fortiter reclamante, cui mortem minatus est, nisi alii auctores scripsissent, vix cognovissemus ex his Commentariis. Hæc porro sunt quæ vel indicta vel amissa sunt in hoc Commentario, quæ sic supplebimus. Orosius VI. 15. 'At vero Dolabella partium Cæsaris, in Illyrico per Octavium et Libonem victus copiisque exutus, ad Antonium fugit. Basilus et Sallustius dividentes singulas legiones quibus præerant, similiter et Antonius, Hortensius quoque ab intimo mari cum classe concurrens, omnes pariter adversus Octavium et Libonem profecti et victi sunt. Antonius cum se Octavio cum XV cohortibus dedisset, omnes ad Pompeium a Libone deducti sunt.' Dio lib. XLI. Ἐν ᾧ δὲ δὴ ταῦτα ἔν τε τῇ Ῥώμῃ καὶ ἐν τῇ Ἰβηρίᾳ ἐγίγνετο, Μάρκος μὲν Ὀκτάουϊος καὶ Λούκιος Σκριβώνιος Λίβων Πούπλιον Κορνήλιον Δολοβέλλαν τά τε τοῦ Καίσαρος πράττοντα καὶ ἐν τῇ Δαλματίᾳ ὄντα ἐξήλασαν ἐξ αὐτῆς, τῷ τοῦ Πομπηΐου ναυτικῷ χρώμενοι, καὶ μετὰ τοῦτο Γάϊον Ἀντώνιον ἐπαμῦναι οἱ ἐθελήσαντα ἔς γε νησίδιόν τι κατέκλεισαν, κἀνταῦθα πρός τε τῶν ἐπιχωρίων ἐγκαταλειφθέντα καὶ λιμῷ πιεσθέντα πασσυδὶ πλὴν ὀλίγων εἷλον. ἔστε γὰρ τὴν ἤπειρον ἔφθησαν τινὲς αὐτῶν διαφυγόντες, καὶ ἕτεροι ἐν σχεδίαις διαπλέοντες καὶ ἁλισκόμενοι αὑτοὺς ἀπεχρήσαντο: *Dum hæc Romæ et in Hispania geruntur, M. Octavius et L. Scribonius Libo P. Cornelium Dolabellam Cæsaris administrum, ex Dalmatia, in qua tum forte erat, ejecerunt, classe Pompeii usi. Dehinc C. Antonium subvenire ei volentem in exiguam quandam insulam concluserunt, ibique ab incolis desertum, fameque pressum, paucis demtis, cum omni manu*

quæ fieri vellet Uticæ, constituit atque imperavit: diebus

NOTÆ

quam secum habuerat, ceperunt. Nonnulli enim in continentem effugerunt, aliique quidam ratibus mare trajicientes, cum interciperentur, mortem sibi consciverunt Quod a Lucano l. IV. fuit eleganter descriptum, et est in epitome Liviana lib. CX. Appianus vero bell. civil. lib. II. sic habet: *Καὶ τῶν αὐτῶν ἡμερῶν Ἀντώνιός τε περὶ τὴν Ἰλλυρίδα ἡσσᾶτο ὑπὸ Ὀκταουΐου Πομπηΐῳ στρατηγοῦντος καὶ Δολοβέλλα καὶ στρατιὰ Καίσαρος ἄλλη περὶ Πλακεντίαν στασιάσασα τῶν ἀρχόντων κατεβόησεν, ὡς ἔν τε τῇ στρατείᾳ βραδύνοντες καὶ τὰς πέντε μνᾶς οὐ λαβόντες, ἥντινα δωρεὰν αὐτοῖς ὁ Καῖσαρ ἔτι περὶ Βρεντέσιον ὑπέσχητο. ὧν ὁ Καῖσαρ πυθόμενος, ἐκ Μασσαλίας ἐς Πλακεντίαν ἠπείγετο συντόμως. καὶ ἐς ἔτι σταζιάζοντας ἐπελθὼν, ἔλεγεν ὧδε. Τάχει μὲν ὅσῳ περὶ ἕκαστα χρῶμαι σύνιστέ μοι. βραδύνει δ' ὁ πόλεμος, οὐ δι' ἡμᾶς, ἀλλὰ διὰ τοὺς πολεμίους ὑποφεύγοντας ἡμᾶς. ὑμεῖς δ' ἔντε Γαλατίᾳ πολλὰ τῆς ἐμῆς ἀρχῆς ὀνούμενοι, καὶ ἐς τόνδε τὸν πόλεμον ὅλον, οὐκ ἐς μέρος αὐτοῦ μοι συνομόσαντες, ἐν μέσοις ἔργοις ἡμᾶς ἀπολείπετε, καὶ τοῖς ἄρχουσιν ἐπανίστασθε, καὶ προστάττειν ἀξιοῦτε, παρ' ὧν χὴ προστάγματα λαμβάνειν. μαρτυράμενος οὖν ἐμαυτὸν τῆς εἰς ὑμᾶς μέχρι δεῦρο φιλοτιμίας, χρήσομαι τῷ Πετρείῳ νόμῳ, καὶ τοῦ ἐνάτου τέλους (ἐπειδὴ μάλιστα τῆς στάσεως κατῆρξε) τὸ δέκατον κληρώσω θανεῖν. Θρήνου δι' ἀθρόως ἐξ ἅπαντος τοῦ τέλους γενομένου, οἱ μὲν ἄρχοντες αὐτοῦ προσπεσόντες ἱκέτευον. ὁ δὲ Καῖσαρ μόλις τε καὶ κατ' ὀλίγον ἐνδιδοὺς, ἐς τοσοῦτον ὅμως ὑφῆκεν, ὡς ἑκατὸν καὶ εἴκοσι μόνους (οἳ κατάρξαι μάλιστα ἐδόκουν) διακληρῶσαι, καὶ δυόδεκα αὐτῶν τοὺς λαχόντας ἀνελεῖν. τῶν δὲ δυόδεκα τῶν δὲ ἐφάνη τις οὐδ' ἐπιδημῶν, ὅτε ἡ στάσις ἐγίγνετο. καὶ ὁ Καῖσαρ τὸν ἐμφήναντα λοχαγὸν ἔκτεινεν ἀντ' αὐτοῦ*: *Iisdem fere diebus, Antonius circa Illyricum a Dolabella Pompeiano duce superatur, et Cæsaris exercitus alius circa Placentiam seditiose suis præfectis reclamabat, bellum eos trahere, nec sibi quinas minas reddere, quas donativi nomine Cæsar pollicitus eis Brundusii fuerat. Ille, hoc cognito, Placentiam advolavit e Massilia. Et turbulentos etiam tum repertos sic allocutus est. Nota est vobis solita mea celeritas. Nos vero in mora non sumus; sed hostes qui nos fugiunt. Vos qui in Gallia, me duce, magna percepistis commoda, et fidem vestram non in partem hujus belli, sed in universum mihi obligastis, in præfectos insurgitis, imperare vultis his quorum oportebat imperata facere. Cum igitur meipsum testem habeam meæ perpetuæ in hanc usque diem erga vos observantiæ, tractabo vos lege Petreia, et nonam legionem decimabo, quandoquidem inde ortum est seditionis initium. His auditis, in legione ipsa fuit comploratio. Tribuni vero supplices rogabant veniam. Cæsar ægre cunctanterque exoratus, hactenus tamen pœnam remisit, ut ex CXX solis qui præcipui seditionis auctores videbantur, in duodecim sorte ductos animadverteret. Ex his duodecim unum compertum est afuisse seditionis tempore. Pro quo Cæsar centurionem occidit, qui eum detulerat.* Pauloque infra: *ἡ μὲν δὴ περὶ Πλακεντίαν στάσις οὕτως ἐλέλυτο, ὁ δὲ Καῖσαρ ἐς Ῥώμην παρῆλθε*: *Hoc modo seditione sopita apud Placentiam, Cæsar in urbem venit.* Suetonius in Julio cap. XXXVI. *Omnibus civilibus bellis cladem nullam nisi per legatos suos passus est, quorum C. Curio in Africa periit; C. Antonius in Illyrico in adversariorum devenit potestatem: P. Dolabella classem in eodem Illyrico, Cn. Domitius Calvinus in Ponto exercitum amiserunt.* Item

æque post paucis[m] se in regnum cum omnibus copiis recepit.

—[m] vulgo *diebusque p.*

NOTÆ

cap. LXIX. *Nonam legionem apud Placentiam, quanquam adhuc in armis Pompeius esset, totam cum ignominia missam fecit, ægreque post multas et supplices preces, nec nisi exacta de sontibus pœna, restituit.*

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARII

DE

BELLO CIVILI.

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Cap. 1. *Cæsar dictator res urbanas ordinat ;* 2. *consul Brundisium abit.* 3—5. *Pompeius ex oriente magnam vim colligit.* 6—8. *Cæsar in Græciam, parte classis amissa, transjicit, Bibulo incassum obstante.* 9. *M. Octavius, Pompeii legatus, frustra Salonas oppugnat.* 10. *Cæsar pacem tentat.* 11—13. *Captis Orico et Apollonia ad Apsum castra ponit : Dyrrhachium Pompeius occupat.* 14, 15. *Bibulus mari portibusque Cæsarem, hic illum terra prohibet.* 16—19. *Bibulus in classe moritur : Labienus, ad Pompeium transfuga, nisi Cæsaris capite relato, componi pacem posse negat.*

Cap. 20—22. *In Italia Cælii et Milonis motus horum cæde sedantur.*

Cap. 23, 24. *Libo, Pompeii legatus, Brundisinum portum frustra obsidet.* 25—30. *Reliquæ Cæsaris legiones ægre ab Antonio transvehuntur.* 31—33. *Scipio, detrimentis circa Amanum acceptis, ad Pompeium adducit exercitum, quem largitionibus et rapinis et vexatione Græcorum in officio tenet : Ephesinas pecunias ægre servat Cæsar.* 34, 35. *Cassium in*

Thessaliam, Calvisium in Ætoliam, Domitium in Macedoniam mittit. 36—38. *Huic oppositus Scipio male rem gerit.* 39, 40. *Pompeii filius Oricum et Lissum tentat.* 41—51. *Cæsar Pompeium ad Dyrrhachium obsidet : uterque magnam bellandi scientiam prodit.*

Cap. 52—56. *Pluribus præliis Pompeio devicto, Cæsar per Fusium Ætoliam, Acarnaniam, Bæotiam occupat, Achaiæ inhiat, quam Rutilius Lupus tuetur.* 57, 58. *Cæsar denuo cum Scipione de pace agit, frustra : Pabuli inopia Pompeium premit.* 59—71. *Ad hunc Allobroges duo fratres, relicto Cæsare, transeunt, ejus consilia Pompeio produnt, qui duplici clade Cæsarem ad Dyrrhachium afficit : Labienus captivos trucidari jubet.*

Cap. 72. *Fidu ia magna Pompeianis accedit.* 73—81. *Fugiens Cæsar cum Domitio conjunctus Thessaliam occupat.* 82, 83. *Sequitur Pompeius. Victoriæ quasi certi Pompeiani de præmiis et honoribus et de persequendis inimicitiis agunt.* 84—89. *Prælium utrinque paratur.* 90—100. *Pugna ad Pharsalum, Pompeio fatalis : castra ejus, luxu plena, a Cæsare capta : Domitius cæsus : Pompeius fuga elabitur.* 101. *Cassius in Sicilia Cæsaris classem incendit.* 102. *Fugientem Pompeium persequitur Cæsar.* 103, 104. *Iste in Ægyptum se recipit, ubi ab Achilla, regio præfecto, et Septimio tribuno militum interficitur.* 105. *Cæsar Ephesiæ pecuniæ, a T. Ampio spoliandæ, iterum auxilium affert : Portenta victoriæ nuntia.*

Cap. 106—108. *Cæsar Alexandriam venit, de Pompeii nece cognoscit, controversias Ptolemæi et Cleopatræ dirimere parat.* 109. *Excitatur ab Achilla tumultus : is Dioscoridem et Serapionem regis legatos interfici jubet : rege potitur Cæsar.* 110—112. *Achillas Cæsarem adoritur : fit pugna ad portum. Cæsar naves incendit, ad Pharum milites exponit ; pugnatur in urbe. Filia minor Ptolemæi ad Achillam transit e regia, oritur inter eos de principatu controversia : Pothinus, regni procurator, in parte Cæsaris, clam cum Achilla agit, et a Cæsare interficitur : hæc initia belli Alexandrini.*

DICTATORE habente comitia Cæsare,[1] consules creantur Julius Cæsar et P. Servilius:[2] is enim erat annus, quo per leges[3] ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, cum fides tota Italia esset angustior,[4] neque creditæ pecuniæ

NOTÆ

1 *Dictatore habente comitia Cæsare*] De dictatura satis multa supra dicta sunt, quæ semestris tantum erat. Fiebat ad eas res, ubi unius requiritur dominatio, juxta Homericum illud: Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη, εἷς κοίρανος ἔστω: *Non plures regnare bonum est, rex unicus esto.* Nempe reip. regendæ, sedandæ seditionis, Senatusque legendi causa, levioribus etiam aliquando de causis, ut ludorum Romanorum causa. Quod ea lege XII tabularum continetur, quam refert Cicero lib. de legibus: 'Si quando duellum gravius discordiæve civium escunt, unus ne amplius sex menses, nisi Senatus creverit, idem juris quod duo consules, teneto, isque ave sinistra magister populi esto:' id est, bono omine; nam sinistra fausta in sacris. Quique postea dictator dictus est, magister populi dicebatur, a consule quidem, nec nisi consularis, nec extra Italiam. Hæc porro prima Cæsaris dictatura fuit dierum XI, altera semestris, quæ erat saltem spatio legitima, tertia annua, quarta decennalis, quinta perpetua, sed brevis. Vita enim et dictatura simul fuit privatus.

2 *Julius Cæsar et P. Servilius*] Maluit Cæsar fieri consul quam diutius uti dictatura, qui magistratus propter nimiam potestatem erat invidiosus, exemplum secutus L. Posthumii interregis, qui comitia cum haberet, se consulem fecit, item Q. Fabii. Hic porro consulatus gestus est anno ab urbe condita IↃCCVI cum P. Servilio Isaurico qui amicus erat Cæsaris. Hoc nomen invenit ejus pater P. Servilius Vatia ab Isauro præcipuo Cilicum piratarum oppido quod cepit, de quibus consul triumphavit. Fuit P. Servilius consul anno ab urbe cond. IↃCCXIII, sed alius ab hoc, fortasse ejus filius. Interea Pompeiani Thessalonicæ novos magistratus non creaverunt, sed superiorum nomina mutaverunt, ita ut consules proconsules dicerentur, prætores proprætores, et ad idem exemplum alii.

3 *Is enim erat annus, quo per leges, &c.*] Non enim licebat illi qui jam consul fuisset, consulatum secundum adipisci, nisi decimo post anno. Livius l. VII. 'Aliis plebiscitis cautum ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet, neu duos magistratus uno anno gereret.' Id tamen postea non fuisse observatum arguunt fasti consulares. Sed verisimile est fuisse per populum legibus solutos. Sic idem T. Livius, seu potius epitome Liv. l. LVI. 'Delatus est ultro Scipioni Africano a S. P. Q. R. consulatus, quem cum ille capere ob legem quæ vetabat quemquam intra decem annos iterum consulem fieri licere, minime vellet, sicuti priore consulatu legibus est solutus.' Sed tandem, teste Appiano, L. Sylla odio C. Marii, qui septies consul fuerat, eam legem revocavit.

4 *Cum fides tota Italia esset angustior*] Cicero l. I. de Officiis, docet quid sit fides: 'Ex quo credamus quod fiat quod dictum est appellatam esse fidem.' Et de Rep. lib. IV. citante Nonio: 'Fidei nomen ipsum videtur habere, cum fit quod dicitur.' Sed eo sensu sumsit quo hic sumtum, in orat. pro Lege Manilia: 'Nam tum cum in Asia res magnas permulti

solverentur, constituit, ut arbitri darentur;[5] per[a] eos fierent æstimationes possessionum et rerum, quanti quæque illarum ante bellum fuissent,[6] atque eæ creditoribus transderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum[7] tollendum minuendumque, qui fere bella[b] et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem,[c] esse aptissimum existimavit.[d] Item,[e] prætoribus tribunisque plebis rogationes[8] ad populum ferentibus, nonnullos, ambitus Pom-

[a] *ut p.* Lov. *per quos* Ciaccon.—[b] *bellum* Mss. 3. Edd. pp.—[c] *estim.* V.—[d] *judicavit* Lov.—[e] *Itemque* Pet. L. pr. *itaque* B.—[f] Ciaccon. frustra addit *aliis*

NOTÆ

amiserunt, scimus Romæ solutione impedita fidem concidisse.' Gallice *credit.* Sueton. *labefactatam,* Plaut. *sublestam,* Tacit. *afflictam* appellat. Hic non dicitur labefactata aut afflicta fides, aut concidisse, sed, quod minus est, angustior, quo modo dicitur 'res angusta domi.'

5 *Constituit, ut arbitri darentur*] Qui tamen sorte deligerentur, ut scribit Dio l. XLI. Appianus vero l. II. de bellis civilibus scribit iis arbitris hoc datum esse negotii, ut æstimarent possessiones, creditoresque cogerent eas in solutionem debiti accipere.

6 *Quanti quæque illarum ante bellum fuissent*] Nam si pretium præsens esset constitutum, tanta pecuniæ inopia, non solvissent æs suum alienum debitores, quamvis possessionibus suis fuissent ejecti. Nam vili pretio omnia vendebantur. Addit Suetonius deductam esse summam æris alieni, si quid usuræ nomine numeratum aut perscriptum fuisset.

7 *Hoc et ad timorem novarum tabularum*] Tabulæ dicebantur omne genus scripturarum quibus causam suam possent confirmare, quo nomine censebantur omnia instrumenta publica contractuum. Tabulæ autem novæ dicebantur, cum tabulis superiorum temporum antiquatis, solæ tabulæ novæ quæ in posterum fierent essent valituræ. Quo nomine designabant quod Gallice *banqueroute.* Cælius Rhodiginus l. VII. sic eas explicat: 'Quod cum pecuniæ creditæ obæratis condonantur, novæ mox cooriuntur tabulæ, quibus nomina continebantur nova.' Vide Livium l. VI. Hoc est quod Plutarchus ait, σεισαχθείᾳ τινι τοὺς χρεωφειλέτας ἐκούφισε, *Sublevavit creditores quadam sisactia.* Quam in gratiam pauperum Solon invenit. Talem rem egentibus pollicebatur Catilina, ut legitur apud Sallustium. Porro rei totius iniquitatem breviter explicat Cicero l. II. de Offic. dum dicit: 'Tabulæ novæ quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum, et cum tu habeas, ego non habeam pecuniam.'

8 *Prætoribus tribunisque pl. rogationes, &c.*] Rogationes ferri dicebantur, cum rogabat aliquis populum, ut aliquam legem ferret. Rogare itaque legem nihil aliud est quam proponere, dicebatque rogator: 'Velitis, jubeatis, Quirites,' &c. Deinde rogatio pro ipsa lege sumta est. Hic autem ferebant prætores tribunique pl. rogationes, sed ad nutum Cæsaris, qui ad populum eos summittebat, ne

peia lege damnatos[9] illis temporibus, quibus in urbe præsidia legionum Pompeius habuerat, (quæ judicia,[10] aliis audientibus judicibus,[f] aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta,) in integrum restituit; qui se illi initio[g] civilis belli obtulerant, si sua[h] opera in bello uti vellet, proinde æstimans,[i] ac si usus[j] esset, quoniam sui fecissent[k] potestatem: statuerat enim, hos[l] prius judicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus

testes aud. — [g] *odio in otio* Pal. Dorv. *illi odio* B. Leid. rec. Edd. pp. *illi in otio* Pet. L. pr. V. et Edd. qdd.—[h] *qua* V. Mox vulgo *perinde*.—[i] *exist.* Pal.—[j] *ejus* L. pr.—[k] *suffec.* Mss. et Edd. pp. *his fec.* Lov.—[l] Mss. plerique *hoc*.—

NOTÆ

arrogantiæ tribueretur, si ipse per se et pro sua auctoritate ageret, præsertim nondum victo Pompeio.

9 *Nonnullos, ambitus Pompeia lege damnatos, &c.*] Multæ leges de ambitu latæ sunt. Sed postrema fere omnium, quæ Pompeia ab auctore legis dicta fuit. Ambitus autem dicebatur, cum petebantur magistratus impensius quam mores legesve civitatis ferebant, aut pecunia præsertim redimebantur suffragia civium; cui ambitui multis, ut prædictum est, legibus obviam itum, sed præsertim hac Pompeia, quæ lata est anno ab urbe condita IↃCCI, cum inter consulatus competitores Scipionem, Hypsæum, et Milonem non pecunia tantum, sed factionibus et armis res gereretur. Tunc enim per interregem Pompeius solus creatus consul de legibus novis ferendis retulit, duasque promulgavit, unam de vi, alteram hanc scilicet, de ambitu, pœnam graviorem et formam judiciorum breviorem constituendo. Uno enim atque eodem die ab accusatore et reo jubebat perorari, duasque horas accusatori, tres reo dabat. Testis Asconius. Propterea hic dicitur, 'singulis diebus perfecta.' Sed satis Cæsar ipse ambitus repressit, cum rerum potitus comitia cum populo partitus est, ut exceptis consulatus competitoribus, de cetero numero candidatorum pro parte dimidia quos populus vellet pronuntiarentur, pro parte altera, quos ipse dedisset, et edebat per libellos circum tribus missos: 'Cæsar dictator illi tribui: Commendo vobis illum et illum, ut vestro suffragio suam dignitatem teneant.' Acrius etiam ambitum repressit Augustus, cum statuit, ut in quinquennium a magistratibus arceretur qui esset damnatus ambitus. Sed acrius omnibus Tiberius, qui suffragia a populo ad Senatum, et a Senatu ad se transtulit, atque ita omnem ambitum sustulit. Porro quod hic fit a Cæsare, sagacissime fuerat oriente illo bello a M. Tullio provisum libri VII. epist. ad Atticum 3. 'Omnes damnatos, omnes ignominia affectos, omnes damnatione ignominiaque dignos illac facere, omnem fere juventutem, omnem illam urbanam ac perditam plebem, tribunos valentes addito C. Crasso, omnes qui ære alieno premantur, quos plures esse intelligo quam putaram.'

10 *Quæ judicia*] *Judicio populi*, qua de causa leges illas per tribus rogandas curaverat.

in referenda gratia, aut arrogans in præripiendo populi beneficio videretur.

2. His rebus, et feriis Latinis[11] comitiisque[m] omnibus perficiendis,[n] undecim dies tribuit, dictaturaque se[o] abdicat,[12] et ab urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legiones duodecim[p] et equitatum omnem venire jusserat; sed tantum navium reperit, ut anguste quindecim millia legionariorum militum, quingentos equites transportare[q] possent. Hoc unum [inopia navium[13]] Cæsari ad conficiendi belli celeritatem[r] defuit. Atque eæ ipsæ copiæ[s] hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum diminuerat,[t] et gravis autumnus in Apulia[14] circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliæ et Hispaniæ regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

---

[m] *que* abest L. pr.—[n] Sic Mss. plerique et Edd. qdd. *perficiundis* plur. *perfaciendis* L. pr.—[o] deest Lov. *sese* L. pr.—[p] VII Ed. Ald. Man. male. *equitatumque* L. pr.—[q] vulgo XX *m. l. m. et* DC. *transportari* Edd. Vasc. Steph. Gr. post. —[r] *a c. b. celeritate* L. pr.—[s] Sic Mss. et Edd. non *eæ c. ipsæ.* delet *copiæ* Ciacc. et absunt a Lov. rectius, ut *legiones* subintelligas. Contra L. pr. repetit *copiæ inp.* Voss. *quoque inp.* cum Edd. R. V. M. unde forsan scribendum *eæ ipsæ quoque.*—[t] *dem.* Mss. quidam et Edd. pp. ac mox *valitud.* et semper.—[u] *Anni*

NOTÆ

11 *His rebus, et feriis Latinis*] 'Feriarum,' ut docet Cicero l. II. de legibus, 'festorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium et jurgiorum, in servis operum et laborum, quia compositio anni conferre debet, et ad perfectionem operum rusticorum et ad remissionem animorum.' Feriæ vero Latinæ a Tarquinio Superbo fuerant institutæ, dictæ a Latinis populis, quibus in Albano monte e sacris carnem petere jus fuit cum Romanis, quarum dies indicebatur a consule. His autem feriis Latinis operam dare Cæsar in magno negotio habuit, quod consules non ante paludati exire in provincias soliti essent, quam in monte Albano iis cum Latinis magistratibus operam dedissent, veriti, ne male res ipsis in expeditionibus succederent, si secus fecissent. Porro hæ feriæ Latinæ de numero erant conceptivarum, id est, quarum consul diem condicebat, nec erant annales, id est, stato anni die faciendæ.

12 *Dictaturaque se abdicat*] In qua nihil asperum gessit; immo omnibus exulibus præter Milonem reditum concessit, in sequentem annum magistratus constituit, Gallisque Cisalpinis jus civitatis Rom. concessit.

13 *Inopia navium*] Videtur e margine in textum irrepsisse.

14 *In Apulia*] Apulia Italiæ regio duplex, altera Daunia, nunc *Puglia Piana;* altera Peucetia, nunc *Terra di Bari.*

3. Pompeius, annuum[u] spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque[v] ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia[15] Cycladibusque[16] insulis, Corcyra,[17] Athenis,[18] Ponto,[19] Bithynia,[20] Syria,[21] Cilicia,[w] [22] Phœnice,[23] et[x] Ægypto[24] classem coëgerat; magnam omnibus[y] locis ædificandam curaverat; magnam imperatam Asiæ,[z] Syriæ,

Mss. 3. et Edd. pp. aliæque.—[v] *et h.* L. pr. sed V. ad v. 33. Mallet Ciacc. reponere *vacuus* et *otiosus*.—[w] *Sicilia* Leidd. Mox *fenice* L. pr.—[x] deest copula Mss. et Edd. pp.—[y] *in o.* V. *quoque in o.* Edd. pp. Vasc. Str. Steph. Gr. post. et *exædif.* uti et Carr.—[z] *Assyriæ* Ed. Gr. margo. *regionibusque* L. Sec. Dorv.

NOTÆ

15 *Ex Asia*] Non tertiam mundi partem intelligit, sed eam Asiæ partem, in qua erat Ionia, cujus caput Ephesus; nam nominat multas provincias quæ Asia late sumta continentur.

16 *Cycladibusque*] Cyclades a promontorio Geresto circa Delum insulam, (quæ harum media est et clarissima,) in orbem sitæ; unde et nomen traxere, ut ait Plin. *κύκλος* enim *circulum* significat. Virgilius vocat: 'sparsasque per æquor Cycladas.'

17 *Corcyra*] Insula maris Ionii, Phæacia Homero dicta, regis Alcinoi regnum, nunc in Venetorum ditione, frustra tentata a Solimanno Turcarum imperatore anno CIↃIↃXXXVII: habet urbem cognominem *Corfu*.

18 *Athenis*] Athenæ urbs Græciæ quondam primaria, clara ingeniis et fortibus ausis, caput Atticæ regionis, sic dicta a Minerva, Græce Ἀθηνᾶ, quæ quidem cum contenderet cum Neptuno de imponendo urbi nomine, convenissetque, ut qui utiliorem humano generi rem procreasset, causam obtineret; equum Neptunus, oleam vero Minerva creavit, quæ visa melior.

19 *Ponto*] Pontus Asiæ regio, Mithridatis olim, tunc Pharnacis ejus filii regnum. Est et alius Pontus in Europa circa Danubii ostia, ubi exulavit Ovidius, de quo nunc non agitur.

20 *Bithynia*] Asiæ regio nobilissima, in qua Nicæa, Prusias, Nicomedia, claræ urbes, cujus Nicomedes rex erat.

21 *Syria*] Syria a Cilicia ad Arabiam usque pertinens, in Palæstinam, Phœniciam, Antiochenen, Comagenen, et Cœlen dividitur.

22 *Cilicia*] Cilicia Taurum inter et mare porrigitur, cujus metropolis erat Tarsus. Nunc dicitur *Caramania*. Ad orientem habet Amanum montem, ad occasum Pamphyliam, a meridie mare Mediterraneum, a septentrione Cappadociam.

23 *Phœnice*] Phœnice Syriæ pars est, in qua jacet Tyrus et Sidon urbes nobilissimæ, Cherseo et Eleuthero fluminibus terminata. 'Ipsa gens Phœnicum in gloria magna literarum inventionis, et syderum navaliumque ac bellicarum artium,' ait Plinius.

24 *Ægypto*] Ægyptus Ptolemæorum regnum, intersecatur Nilo flumine, nomenque adhuc retinet.

regibusque omnibus et dynastis[25] et tetrarchis[26] et liberis Achaiæ[27] populis pecuniam exegerat; magnam[a] societates earum provinciarum,[28] quas ipse obtinebat,[b] sibi numerare[c] coëgerat.

4. Legiones effecerat civium Romanorum novem; quinque ex Italia quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, gemellam appellabat; unam ex Creta[29] et Macedonia,[30] ex veteranis militibus, qui, dimissi[d] a superioribus imperatoribus, in iis provinciis[e] consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul[f] conscribendas cura-

Edd. Ald. Man. Plant. *regibus o.* L. pr.—[a] *magnas* Mss. plerique male.—[b] *obtinuerat* L. pr.—[c] *numeram* B. *numerari* V.—[d] *missi* L. pr.—[e] *regionibus* L. pr.—

NOTÆ

25 *Dynastis*] Dynasta vox Græca quæ potestatem significat, tribuiturque regibus exoticis, qui non satis amplam terram in sua potestate habent, a qua regium nomen promereantur.

26 *Tetrarchis*] Tetrarchæ qui partem regni alicujus quartam habent, quales erant in Judæa qui Herodis regnum inter se diviserant, de quibus legitur in Evangelio.

27 *Achaiæ*] Achaia proprie est Peloponnesus, ut ex Homero probat Strabo; postea vero totam fere Peloponnesum complexa, e qua tantum excipiebantur Arcadia et Lacedæmonia; sed et illa olim accensebatur Achaiæ, immo tandem sub Philopœmene in Achæorum societatem venit. Achæi postremi omnium Græcorum libertatem retinuerunt. Propterea hic dicuntur liberi Achæorum populi. Achaiam *meram Græciam* vocat Plinius VIII. epist. Alia etiam est Achaia inter Macedoniam et Peloponnesum.

28 *Societates earum provinciarum*] Societates ejusmodi erant publicanorum, qui publica tributa redemerant, nunc Gallice dicuntur *Compagnies.* Item corpora et collegia Digest. l. I. quique eis præerant, magistri societatum dicebantur Digest. l. IV. de pactis.

29 *Creta*] Creta olim centum urbibus et Jovis clara natalibus, propterea dicta Hecatompolis, forte pagi illa tempestate urbes dicebantur, quarum primaria est Matium, secunda Canea, olim Cydon, unde mala Cydonia. Ida mons est in media insula. Nunc ante aliquot annos in Turcarum potestatem redacta, *Candie.*

30 *Macedonia*] Macedonia olim Alexandri Magni regnum, tunc autem in provinciam a Romanis redacta, habet ad septentrionem montes Dalmatiæ, ad meridiem Thessaliam et Epirum, ad orientem Ægeum, ad occidentem Ionium mare. Græcos superavit, quia sola Græcorum monarchico utebatur imperio, quod ad propaganda imperia est aptissimum; et Græcis potita, facile per eos totum orientem domuit, qui populorum omnium erant primi fortitudine et sapientia.

verat. Præterea magnum numerum ex Thessalia,[31] Bœotia,[g][32] Achaia, Epiroque,[33] supplementi[h] nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites[34] admiscuerat. Præter has expectabat cum Scipione ex Syria legiones duas; sagittarios ex[i] Creta, Lacedæmone,[35] Ponto,[j] atque Syria, reliquisque civitatibus, tria millia numero habebat; funditorum[k] cohortes sexcenarias[l] duas; equitum septem millia, ex quibus[m] sexcentos Gallos[n] Dejotarus[36] adduxerat, quin-

[f] vulgo deest *consul.* — [g] *Boetia* Mss. ut semper. — [h] Pet. L. pr. *Epirosque, complem.* L. sec.—[i] deest Mss. 4.—[j] *ex P.* Mss. plerique.—[k] *atque etiam f.* Pal. B. L. sec. Dorv. — [l] vulgo VI *mercenarias*, et mox *Cotus, Sadalem.* —[m] desunt *ex q.* L. pr. — [n] *de Gallis V. duo mi ia* D. B. Pal. Dorv. M. Vasc. *Gallos* abest etiam

NOTÆ

31 *Thessalia*] Thessalia, cujus metropolis Larissa, habet ab occidente Epirum, ab oriente Thermaicum sinum, a septentrionibus Macedoniam, a meridie vero Bœotiam.

32 *Bœotia*] Bœotia, cujus metropolis Thebæ, Locros, Opuntios, Thessalosque a septentrione habet, a meridie Atticam, ab occidente Phocidem, ab oriente mare Euboicum, a quo ad Corinthiacum sinum exporrigitur.

33 *Epiroque*] Epirus quondam Pyrrhi regnum a septentrionibus habet Dardanos et Triballos, ab oriente Macedoniam et Thessaliam: varias gentes complectitur.

34 *His Antonianos milites*] C. Antonius, Marci frater, T. Pulcionis opera proditus in Pompeii potestatem venerat, cujus militum voluntati diffisus, eos suis immiscuerat, suis ne nocere possent. Florus IV. 11. rem ita narrat: 'Quippe cum fauces Adriatici maris jussi occupare Dolabella et Antonius, ille Illyrico, hic Corcyræo littore castra posuissent, jam maria late tenente Pompeio, repente castra legatus ejus Octavius et Libo ingentibus copiis classicorum utrumque circumvenit; deditionem fames extorsit Antonio.' Idem habet Suetonius in Cæsare XXVI. Hic Antonius a Bruto post mortem Cæsaris cæsus est, fueratque humaniter ab eo exceptus, sed cum ad defectionem solicitare suos milites comperisset, jussus est interfici.

35 *Lacedæmone*] Lacedæmon totius Peloponnesi clarissima, Athenis æqualis, qua cum de principatu diu contendit, ad Eurotam fluvium, quæ tamdiu floruit, quamdiu legibus Lycurgi usa fuit. Duos reges habebat, quorum tamen potestas auctoritate Ephororum frænabatur. In potestatem tandem Romanorum cum reliquis Græcis urbibus devenit, nunc in tenuis vici formam redacta; dicitur *Misithra.*

36 *Gallos Dejotarus, &c.*] Hi sunt Galatæ vel Gallo-Græci. Galli enim in Asiam pervaserant, regnumque ibi condiderant Galatiæ, quia Galli a Græcis Galatæ dicti, quorum erat ea tempestate rex Dejotarus.

gentos Ariobarzanes[37] ex Cappadocia,[38] ad eundem numerum Cotys[39] ex Thracia[40] dederat et Sadalam[41] filium miserat. Ex Macedonia ducenti erant,[o] quibus Rhascypolis[42] præerat, excellenti virtute: quingentos ex Gabinianis[p] [43] Alexandria,[44] Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius præsidii causa apud regem Ptolemæum reliquerat, Pom-

L. sec. Ed. Ber.—[o] Deest L. pr.—[p] *Gal.* Sc. *Galienianis* L. pr. *Alexandriæ*

NOTÆ

37 *Ariobarzanes*] Cappadociæ rex, erat appellatus amicus pop. Rom. de quo multa scribuntur a Cicerone in epist. ad Famil. ut a Senatu decretum fuerit ut ejus regis salus, incolumitas, regnumque defenderetur; item ejus salutem populo Senatuique Romano magnæ curæ esse. Qua ex auctoritate Senatus eum ab insidiis popularium eripuerit.

38 *Cappadocia*] Cappadocia habet ab oriente Armeniam, a septentrione Pontum, ab occasu Paphlagoniam, Galatiam et partem Pamphyliæ, a meridie Ciliciam.

39 *Cotys*] Erat Thraciæ rex, studuitque Pompeii partibus. Erat natura paulo iracundior, ut proditum est a Plutarcho. Itaque cum accepisset vasa quædam fictilia insignis cujusdam operis, remuneratus prius hospitem, vasa illa omnia propria manu fregit, ne, si postea a ministris frangerentur, in ipsos sæviendi causam haberet. Idem pardalim sibi danti leonem obtulit, ut accepto datum par esset.

40 *Thracia*] Thracia Europæ regio prope Macedoniam, nunc *Romania;* in ea est Constantinopolis, olim populosissima, multitudineque hominum soli cedens Galliæ, teste Pausania.

41 *Sadalam*] Dicitur a Dione Sadalus, cui Cæsar postea pepercit, quanquam in prælio ipse affuerat. Sexennio post sine liberis decedens regionem pop. R. reliquit.

42 *Rhascypolis*] A Suet. *Trasipolis,* a Tacit. *Rhescunoris* dicitur; fratres erant Thraces, qui cum Romanos civile bellum in regionem suam Thraciam transferre vidissent, operas partiti; alter Rhascus Cæsaris partes, alter Rhascypolis Pompeii secutus est. Idem fecerunt bello quod inter Brutum et Antonium Octavianumque exarsit. Rhascus enim Octavio, Rhascypolis Bruto studuit. Confecto bello, Rhascus petiit a victoribus ut esset frater incolumis, quod facile impetravit; hanc enim unam laborum mercedem petierat.

43 *Ex Gabinianis*] Gabinius enim Ptolemæum in suum regnum reduxerat, et milites plures regni tuendi causa Alexandriæ reliquerat, cum esset exilio multatus, fuit a Cæsare restitutus et ipso bello civ. Salonis in Dalmatia morbo implicitus, decessit. Ex iis autem intelligere licet, Ptolemæum, a quo fuit postea Pompeius interfectus, in Pompeii partibus fuisse, et ante prælium quidem Pharsalicum Gabinianos milites miserat. Immo et totus oriens in ejus partibus, quod patet ex Lucan. l. v. ubi numerat Pompeianos. Hic Gabinius fuit Cæsari addictissimus, cui et in consulatu cum Pisone successit.

44 *Alexandria*] Metropolis Ægypti.

peius filius[45] cum classe adduxerat; octingentos, quos[q] ex servis suis[46] pastorumque suorum coëgerat: trecentos Tarcondarius[r] Castor[47] et Donilaus ex Gallogræcia dederant. Horum alter una venerat, alter filium miserat. Ducenti ex Syria a Comageno[s] Antiocho,[48] cui magna præmia Pompeius tribuit, missi erant; in his plerique hippotoxotæ.[49] Huc[t] Dardanos,[50] Bessos,[51] partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedonas,[u][52] Thessalos ac[v] reliquarum gentium et civitatum adjecerat, atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

5. Frumenti vim maximam ex Thessalia,[53] Asia, Ægypto, Creta,[54] Cyrenis[55] reliquisque regionibus comparaverat:

Lov. Dorv.—[q] deest Sc. V. et Pet. nec male, si non melius. Ego certe præfero. cccc Bas. Ed.—[r] vulgo *Tarcund.* dein Mss. qdd. et Edd. *Domnil. Donnil.* —[s] *Commag.* Mss. In Nom. et *miserat* Carr.—[t] *Etiam* B. L. sec. *Hæc etiam* Edd. Ven. Ber. *atque B.* eædem, *Bessosque* Glar. Edd. Vasc. St. Gr. p.—[u] *Macedones* Ms. plerique et Edd. pp.—[v] Sic Mss. meliores. Al. *atque.* vulgo *et.*—

NOTÆ

45 *Pompeius filius*] Cneius Pompeius natu maximus, cum quo Cæsar in Hispania postea bellavit.

46 *Quos ex servis suis, &c.*] Mendum suspicatur Lipsius, legitque: 'Quos ex servitiis pastoribusque suorum coëgerat.' Ciacconius vero: 'Servis pastoribusque suis,' nec temere. Sic supra factum a Domitio. Sic infra Cœlius Milonem ad solicitandos pastores misit.

47 *Tarcondarius Castor*] Erat nepos Dejotari regis Galatiæ, qui postea avum suum apud C. Cæsarem accusavit, ut videtur ex oratione Ciceronis pro Dejotaro. Dio l. XLI. et Cicero l. V. epistolarum vocant *Tarcondimotum.* Itaque in alterutra lectione mendum fuerit.

48 *A Comageno Antiocho*] Ab Antiocho rege Comagenes, quæ regio Syriæ est ad Euphratem, quo ab Arabia disterminatur. Caput regni est Samosata.

49 *Hippotoxotæ*] Hippotoxota vox Græca quæ equites sagittarios significat.

50 *Dardanos*] Dardani Illyrica gens. Incolunt Mœsiam mediterraneam, quæ Pannoniæ jungitur ad Pontum usque decurrens. Incipit a confluente Savi cum Danubio. In ea Dardani, Calegeri, Triballi, Trimachi, Mœsi, Thraces, Pontoque contermini Scythæ. *Bossine.*

51 *Bessos*] Bessi Thraciæ populus ad Nessum amnem et ad Hæmum montem. Si qua fides nominum esset similitudini, essent *Bossine.* Sed videntur esse propiores Danubio, si qua fides Ovidio: 'Vivere quam miserum est inter Bessosque Getasque.'

52 *Macedonas*] De Macedonibus dictum est supra.

53 *Thessalia*] De Thessalis item.

54 *Creta*] De Creta item.

55 *Cyrenis*] Cyrene metropolis Cyreniacæ regionis in Africa, a Græcis condita, qui ex insula Thera maris

hyemare Dyrrhachii,[56] Apolloniæ[57] omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare Cæsarem transire prohiberet: ejusque[w] rei causa omni[x] ora maritima classem disposuerat. Præerat Ægyptiis navibus Pompeius filius; Asiaticis D.[y] Lælius et C. Triarius;[58] Syriacis C. Cassius,[59] Rhodiis[60] C.[z] Marcellus cum C. Coponio;[a][61] Liburnicæ[62] atque Achaicæ[b] classi Scribonius[c] Libo[63] et M. Octavius:[64] toti tamen offi-

[w] Sic Mss. o. et Edd. Vett. pleræque. *ejus r.* vulgo. *eique* V.—[x] deest B. L. sec. *o. in o.* Edd. quædd. *marituma* Scal.—[y] *Decius* male Edd. quædd. *D. Labelius* Mss. 3.—[z] *M.* Dorv.—[a] Sic Urs. Ciacc. Sc. et seqq. Recte. Mss. et Edd. Vett. *Pomponio* vel *Pompejo*, inepte. V. c. 26.—[b] *Atthicæ* L. sec. Dorv.—

NOTÆ

Ægæi eo fuerant profecti. 'Hæc tum nomina erant, nunc sunt sine nomine terræ.' Videtur fuisse e regione Peloponnesi. Aliis *Corene*, aliis *Corona*, aliis *Assadib*, aliis *Cahiroan*. Eadem fuit Pentapolis dicta ab urbibus quinque, Cyrene, Berenice, Arsinoe, Ptolemaide, et Apollonia.

56 *Dyrrhachii*] Dyrrhachium portus Epidamni, nunc *Duraz*. Brundisio LXX leucis aut circiter distat. Trajectus est in Græciam ex Italia. Epidamnus autem inauspicatum nomen cum haberet, illud Romani mutaverunt, et Dyrrhachium dixerunt.

57 *Apolloniæ*] Apollonia, teste Plinio, a mari abest VII millibus passuum, estque in Macedonia. A. Marciano Heracleota dicitur fuisse per Corinthios et Corcyræos condita. Duorum dierum itinere abest ab Epidamno, a mari autem stadiis L, ut testatur Scylax antiquissimus scriptor; ut vero Strabo, LX.

58 *D. Lælius et C. Triarius*] Hunc Lælium et Triarium Cicero loquentes inducit in lib. de Finibus. Lælius, teste Appiano lib. IV. triumviratus tempore a militibus Arabionis regis in Africa interfectus est. De Triario infra.

59 *Cassius*] Hic unus de interfectoribus Cæsaris fuit, et apud Philippos propria manu periit.

60 *Rhodiis*] Rhodus maris Carpathii clarissima insula, a rosis dicta, cujus incolæ viri fuerunt nautici, et rei maritimæ peritissimi. Equites sancti Joannis, postquam eam Saracenis ademissent, in ea sedes suas posuerunt, quibus rursus Solimannus Turcarum imp. eripuit an. Christi CIƆIƆXXII.

61 *Cum C. Coponio*] Frustra habent aliqua exemplaria *Pomponio*. Cicero certe l. I. de Divinatione scribit sibi ad castra Pompeii transeunti obviam itum esse cum navibus Rhodiis a C. Coponio. Is prætor fuerat C. Marcello et Lentulo coss. ut patet ex epistola Pompeii, quæ habetur epist. VIII. 17. ad Atticum. Is tandem ut Appianus refert l. IV. a triumviris proscriptus, uxoris opera servatus est, quæ pudica licet et casta, Antonio tamen, pudicitia prostrata, vitam redemit conjugis.

62 *Liburnicæ*] Liburnia pars est Dalmatiæ, in qua genus navis celeris et levis inventum, quæ Liburnicæ dictæ sunt naves, quarumque usus invaluit, postquam magno in Actiaca pugna usui fuisse cognitum est.

63 *Libo*] De Libone supra.

64 *M. Octavius*] Quis fuerit nescitur. Certe de eo posthac agetur in lib. de bello Alexandrino, ubi a Vatinio superatus est.

cio maritimo M. Bibulus[65] præpositus cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

6. Cæsar, ut Brundisium venit,[d] concionatus apud milites: 'quoniam prope ad[e] finem laborum ac periculorum 'esset perventum, æquo animo[f] mancipia atque impedi-'menta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscen-'derent, quo major numerus militum posset imponi; om-'niaque ex victoria et ex[g] sua liberalitate sperarent:' conclamantibus omnibus,[h] 'imperaret quod vellet; quodcumque imperavisset, se æquo animo esse[i] facturos;' pridie[j] Nonas Januarias naves solvit,[k] impositis, ut supra demonstratum est, legionibus septem. Postridie[l] terram attigit. Cerauniorum[66] saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem, et portus omnes timens,[m] quos teneri ab adversariis arbitrabatur,[n] ad eum locum, qui appellatur[o] Palæste,[67] omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.[p]

[c] Ridicule *Trib.* vel *Treb.* Mss. quidam et Edd. pp. *M.* deest Ed. pp.—[d] *perv.* L. pr.—[e] deest L. pr.—[f] *ut a* Carr. L. sec. Dorvill. Edd. pp.—[g] Exulat L. pr. sed V. ad B. G. III. I.—[h] *cunctis* Lov.—[i] deest L. pr. Lov. bene.—[j] abest Sc. et Edd. quibusdam. Reliqui Mss. II *Non*—[k] *solvunt* Pet. L. pr. Sc.—[l] *Pridie* Cuj. *postpridie* L. pr. Sc. V. Dorv. dein *attingit* Edd. qdd.—[m] *timentes* L. pr.—[n] *arbitrabantur* L. pr. Pet.—[o] *adpellabatur* Pet. L. pr. et vulgo *Pharsalus.*—[p] *exponit* Edd. Vasc. Steph.

NOTÆ

65 *M. Bibulus*] Cæsaris in consulatu collega fuerat anno U. C. IↃCXCV; sed cum se Cæsari legem Agrariam promulganti opponeret, ab eo pæne fuit interfectus, totoque consulatus tempore se domi continuit, foroque caruit. Unde jocus urbanorum scribentium, non 'Cæsare et Bibulo,' sed 'Julio et Cæsare consulibus.' Unde et hi versus: 'Non Bibulo quicquam nuper, sed Cæsare factum est, Nam Bibulo fieri consule nil memini.'

66 *Cerauniorum*] Ceraunios hos vocat a Cerauniis aut Acrocerauniis montibus, qui in illa Epiri parte apparent crebris tempestatibus infames. Æn. III. 'Provehimur pelago vicina Ceraunia juxta.' Ubi Servius: 'Sunt montes Epiri a crebris fulminibus propter altitudinem nominati;' κεραυνὸς enim Græce *fulmen.* Est ibi finis Ionii maris. Quicquid enim inde ad septentriones pertinet, Adria dicitur. Dicuntur vulgo *Chimariauti.*

67 *Palæste*] Si Lucano credimus, et quidni credamus, quam cuiquam magis, quandoquidem ratio carminis errorem non admittit, locus ille *Palestus* vel *Paleste* dicebatur: 'fluctuque secundo Lapsa Palestinas uncis confixit arenas.' Eandem lectionem vetusti comprobant codices. Itaque sic potius legere certum est.

7. Erat Orici[68] Lucretius Vespillo[q] et Minucius Rufus cum Asiaticis navibus duodeviginti, quibus jussu D. Lælii præerant; M. Bibulus cum navibus CX Corcyræ.[r][69] Sed neque illi, sibi confisi, ex portu prodire sunt ausi, cum Cæsar omnino duodecim[s] naves longas præsidio duxisset, in quibus erant constratæ quatuor: neque[t] Bibulus, impeditis navibus dispersisque remigibus, satis mature[70] occurrit, quod prius ad continentem visus est Cæsar, quam de ejus adventu fama omnino in eas[u] regiones perferretur.

8. Expositis militibus, naves eadem nocte Brundisium a Cæsare remittuntur, ut reliquæ legiones equitatusque transportari possent.[v] Huic officio præpositus erat Fufius Kalenus, legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectæ[w] naves, neque usæ nocturna aura, in redeundo offenderunt. Bibulus enim, Corcyræ certior factus de adventu Cæsaris, sperans, alicui se[x] parti onustarum navium occurrere posse, inanibus[y] occurrit, et, nactus circiter triginta, in eas indiligentiæ suæ ac doloris iracundia erupit, omnesque incendit; eodemque igne nautas dominosque navium interfecit,[z] magnitudine pœnæ reliquos deterrere[a] sperans. Hoc confecto negotio, a Salonis[b][71] ad Orici portum stationes[c] littoraque omnia longe

Gr. post.—[q] *Bispillo* Mss. plerique et meliores. *Hispillo* alii vel *Hispilo* cum Edd. pp. sed vide Comment. et nummos.—[r] *ex Corcyra* V.—[s] XV Ed. Flor.—[t] vulgo deest *neque*.—[u] *ejus* L. pr. Dorv. *proferr.* V.—[v] *posset* Lov. Dorv.—[w] *prof.* L. pr. Adi ad v. 7.—[x] Sic Mss. non *se al.*—[y] *navibus* Mss. 3. Edd. qdd. V. Freinsh. ad Curt. IV. 5. 18.—[z] *interficit* Sc. B. L. sec. Edd. pp. aliæque.—[a] *deterreri* Sc. Ed. Steph. *terreri* L. pr.—[b] *Sasonis* Cuj. L. pr. Lov. Sc. male. V. Ciaccon. et C. seq. dein non melius *Corici* Sc. Cuj. Pet. V. *Corcyri* L. pr. ferri posset *atque O. portu.*—[c] *et st.* Pet. L. Lov.—[d] *exp.* Lov.—

NOTÆ

68 *Orici*] Oricum prima Epiri urbs. Nunc alii dicunt esse *Valonam*, alii *Orcho*, Brundisino portui opposita. Ptolemæus eam in Chaonia statuit. Ex ea solebant exercitus Italici traduci. Plinius scribit distare a Salentino Italiæ promontorio XC mill. pass. et a Colchis fuisse conditam.

69 *Corcyræ*] De Corcyra supra.

70 *Satis mature*] Videtur mendum, quod emendare tutum. Nam est addendum *non*, ut legatur *non satis mature*.

71 *Salonis*] Salona vel Salonæ Dalmatiæ metropolis, patria postea Diocletiani imperatoris. Fertur esse eversam, prope Spalatro vel Clissam. Siquidem Spalatensis archiepiscopus Salonitanum se dicit.

lateque classibus occupavit: custodiisque diligentius dispositis,[d] ipse gravissima hyeme in navibus[e] excubabat, neque ullum laborem aut munus[f] despiciens, neque subsidium expectans, si in Cæsaris complexum venire posset.[72]

9. Discessu[g] Liburnarum[73] ex Illyrico,[h] [74] M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi[i] concitatis Dalmatis[j] [75] reliquisque barbaris, Issam[k] [76] a Cæsaris amicitia avertit: conventum Salonis[77] cum neque pollicitationibus, neque denuntiatione[l] periculi, permovere posset, oppidum oppugnare instituit: est autem oppidum et loci natura et colle munitum: sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt,[m] et, cum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum, crebris[n] confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt,[78] et, præsectis

---

[e] *nari* Mss. 4.—[f] *onus* Ms. Reg.—[g] vulgo *sed post discessum*.—[h] *Illyria* V.—[i] Sic Pet. L. pr. *Ubi* V. vulgo *ibique*—[j] *Dalmatiis* Mss. 2. *Delm.* Ursin. et *aliisque* Lov. Dorv.—[k] *Hissam* Mss. plerique et Edd. Vett.—[l] *denunciationibus* Ms. Urs.—[m] *muniverunt* L. sec. Dorv.—[n] deest Dorv. *affecti* V. Adi ad

NOTÆ

72 *Neque subsidium expectans, si in Cæsaris complexum venire posset*] Videtur mendum; sed emendare non tutum. Forte *congressum* est reponendum.

73 *Discessu Liburnarum*] Non tantum aliquid deest, sed et temporis superioris historia narratur, quæ gesta sit ante Cæsaris adventum.

74 *Illyrico*] Illyrica regio pars Dalmatiæ quam statuit Strabo circa Corcyram; continet Sclavoniam, Croatiam, Bosniam, atque Dalmatiam.

75 *Dalmatis*] Dalmatiam eam partem Pannoniæ, quæ Hadriaticum mare spectat, Plinius appellat III. 25.

76 *Issam*] Issa insula et urbs opposita Dalmatiæ ipsisque Salonis. *Lissa* dicitur Sophiano. De qua sic Marcianus Heracleota: Νῆσος κατ' αὐτοὺς δ' ἐστιν Ἴσσα λεγομένη, Συρακουσίων δ' ἔχουσα τὴν ἀποικίαν: *Insula juxta hos Issa dicta, Syracusanorum habens coloniam.*

77 *Conventum Salonis*] Is conventus erat civium Romanorum qui negotiabantur et plurimi erant in provinciis populi Romani. Quod testatur Cicero in orat. pro Fonteio: 'Referta est Gallia negotiatorum, plena civium Romanorum, unum ex toto negotiatorum, colonorum, publicanorum, aratorum, pecuariorum numero testem producant.' Item in epistol. ad Quintum fratrem: 'Constat Asia primum ex eo genere sociorum, quod est ex omni genere hominum humanissimum, deinde ex eo genere civium, qui aut publicani sunt, aut ita negotiantur, ut locupletes sint.'

78 *Servosque omnes puberes liberaverunt*] Ut nempe militare possent. Non enim licebat servis militare. Sic Flo-

omnium mulierum[o] crinibus,[79] tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinis castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere cœpit. Illi omnia perpeti parati, maxime a[p] re frumentaria laborabant. Quare missis ad Cæsarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant: et longo interposito spatio, cum diuturnitas oppugnationis[q] negligentiores Octavianos effecisset,[r] [80] nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis,[s] ne quid quotidianæ consuetudinis desideraretur, ipsi, manu facta, cum iis, quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt.[t] His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti, inde[u] tertia et quarta et deinceps reliqua:

Front. II. 5. 39.—[o] *vulnerum* L. sec. *numerum* V.—[p] deest præp. in Edd. nonnullis: sed V. VII. 10.—[q] *Obpugnationi* Pet. ut cum *negl.* construas.—[r] *fecisset* Urs. Dorv.—[s] *depos.* Urs.—[t] *inrumpunt* L. sec. Dorv.—[u] *et inde*

NOTÆ

rus scribit in bello Punico secundo: 'Elicit in sacramentum militiæ liberata servitia.'

79 *Præsectis omnium mulierum crinibus*] Non quod ex illis tormenta constarent, sed quod balistarum funes inde conficerent, si cannabe et nervis deficerentur. Porro hoc idem factum a Romanis in capitolio obsessis, auctor est Lactantius l. II. adversus gentes; quapropter ædem *Veneri Calvæ* consecrarunt. Strabo vero in fine l. XVII. idem factum Carthagine docet. Ctesibius in lib. de machinis bellicis hanc rationem conficiendorum funium sic explicat, quos Græci tonos appellant: Τόνος καὶ ἐκ τριχῶν γίνεται γυναικείων, αὐταὶ γὰρ λεπταί τε οὖσαι καὶ μακραὶ καὶ πολλῷ ἐλαίῳ τραφεῖσαι, ὅταν πλάκωσιν, εὐτονίαν πολλὴν λαμβάνουσι, ὥστε μὴ ἀπάδειν τῆς διὰ τῶν νεύρων ἰσχύος: *Tonus et ex capillis fit muliebribus, illi enim cum sint tenues et longi, multoque oleo nutriti, cum plectuntur, magnam firmitatem accipiunt, ut non differant a nervorum robore.* Vitruvius vero x. 16. de balistis et catapultis, hoc solitum ostendit: 'Nam quæ fiunt in capitibus foramina, per quorum spatia contenduntur capillo maxime muliebri vel nervo funes.' Item Julius Capitolinus in vita Maximi, et Plutarchus in lib. de fœnore.

80 *Cum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset*] Hoc ut caveatur præcipit Vegetius IV. 28. 'Cum negligentia intervenerit, paribus insidiis subjacent obsidentes. Nam sive cibo sive somno fuerint occupati, sive otio aut aliqua necessitate dispersi, tunc oppidani repente prorumpunt, ignorantes perimunt, arietes, machinas ipsosque aggeres ignibus concremant, omniaque in perniciem suam fabricata opera subvertunt.'

omnibusque[v] eos castris expulerunt, et, magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. Hic fuit oppugnationis exitus.[w] Jamque hyems appropinquabat,[81] et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata oppugnatione[x] oppidi, Dyrrhachium sese[y] ad Pompeium recepit.

10. Demonstravimus,[z] L. Vibullium Rufum,[82] Pompeii præfectum, bis in potestatem pervenisse[a] Cæsaris atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania.[b] Hunc pro suis beneficiis Cæsar idoneum judicaverat,[c] quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret; eundemque[d] apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intelligebat. Erat autem hæc summa mandatorum: 'debere utrumque pertinaciæ 'finem facere, et ab[e] armis discedere, neque amplius fortu-'nam periclitari: satis[f] esse magna utrinque incommoda 'accepta, quæ pro disciplina et præceptis habere possent,[g] 'ut reliquos casus timerent. Illum Italia expulsum, amissa 'Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis, et cohortibus in 'Italia atque Hispania civium Romanorum centum atque 'triginta; se[h] morte Curionis et detrimento Africani[i] exer-'citus tanto, militumque deditione ad Corcyram.[83] Proinde

Pet.—[v] *que* deest L. pr. *omnesque* Lov.—[w] Hæc 4 verba desunt Lov. Dorv. et Edd. pp.—[x] *expugn.* Edd. Vasc. Steph. St. Gr. post. male.—[y] *se* L. pr.—[z] Sic Mss. o. et Edd. pp. non *demonstratum est.* Mox *Jubilium*, *Bibulum*, *Bilullum*, *Bibulum* Mss. et Edd. pp. hic et infra.—[a] *ven.* Pal. Dorv. Sc. Edd. Vasc. Steph.—[b] *Hispaniam* V.—[c] Sic Mss. non *jud. id. judicarit* L. pr.—[d] *eand.* Lov.—[e] *ponere atque a.* L. pr.—[f] *satisque* Mss. 3.—[g] *possint* Pet. L. pr. Mox *ab Italia* vulgo, et *in Hisp.*—[h] Sic Sc. L. pr. Reliqui Mss. et Edd. Vett. male carent *se. a m.* V.—[i] ita Mss. Br. Sc. L. pr. Alii et Edd. Vett.

NOTÆ

81 *Jamque hyems appropinquabat, &c.*] Cum superius sit scriptum Nonis Januariis a Brundisio fuisse discessum, hic autem scribatur appropinquare hyemem, Octavii historiam in superiorem autumnum oportet rejicere, quæ et mutila fuerit, ut supra fuit observatum.

82 *Vibullium Rufum*] Præfectum fabrum intelligo. Namque Cæsar in epistola ad Oppium scribit se duos præfectos fabrum Cn. Pompeii deprehendisse, ambosque missos fecisse, quorum unus hic fuit, alter Cn. Magius. Porro Vibullius dicitur nominatim fuisse dimissus in Hispania, non nominatim dicitur captus. Sed cum Afranius et Petreius in potestatem Cæsaris venerint, vult intelligi illum in eorum fuisse numero.

83 *Militumque deditione ad Corcyram*] Non tamen omnes se dediderunt fame premente. Nam cohors una Opitergina, id est, ex Opitergio Ve-

'sibi ac reipublicæ parcerent; quantum[j] in bello fortuna 'posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento. 'Hoc unum esse[k] tempus de pace agendi, dum sibi uterque 'confideret, et pares ambo viderentur: si vero alteri paulum[l] 'modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus 'pacis eum, qui superior videretur, neque fore æqua[m] parte 'contentum, qui se omnia habiturum confideret: conditio-'nes pacis, quoniam antea[n] convenire non potuissent, Ro-'mæ ab Senatu[o] et a populo peti debere: interea et rei-'publicæ et ipsis placere oportere, si uterque in concione 'statim juravisset,[p] se triduo proximo exercitum dimissu-'rum: depositis[q] armis auxiliisque, quibus nunc confide-'rent, necessario[r] populi Senatusque judicio fore utrumque 'contentum. Hæc quo facilius[s] Pompeio probari possent, 'omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.'[84]

11. Vibullius, his expositis a Cæsare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Cæsaris Pompeium fieri certiorem, uti ad id consilium capere posset,[t] antequam de mandatis agi[u] inciperet: atque ideo, continuato et[v] nocte et die itinere atque mutatis ad celeritatem jumentis,[85] ad Pompeium contendit, ut adesse Cæsarem omnibus

perperam *Afraniani* vel *Afranii*.—[j] vulgo *quantumque*.—[k] *est* Mss. 2.—[l] *paulutum* Lov. Dorv. V. L. sec. Edd. R.M.V. ut alibi. *modum* Lov. Abest Ed. Ven. —[m] *ea* Mss. 5. et *qua se* Lov.—[n] *ante* L. pr. sec.—[o] vulgo *a S.*—[p] *jurasset* Dorv. a m. pr. *juravissent* Lov. ut alibi. Mox *proximum* Dorv.—[q] *depositisque* Mss. 3. et Edd. Vett. minus bene.—[r] deest L. pr.—[s] *quoque ut f.* L. sec.—[t] *possit* Edd. pp.—[u] *agere* V.—[v] deest Mss. plerisque. dein *ac die* L. pr. Lov.

NOTÆ

neti tractus oppido, quam ducebat Vulteius tribunus, ubi rate facta, ne velis indicium sui hostibus faceret, effugere conata, id efficere non potuit, et hostes magno numero sibi imminere cognovit, quibus minime par erat, ferox consilium cepit mutuis vulneribus occumbendi, quod implevit in conspectu hostis. Locum Dionis qui hanc rem narrat citavimus in fine libri II. Rem illam perstringit Epitome Liviana, fuse describit Lucanus.

84 *Omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum*] Se Cæsarem missos facturum non tantum exercitus suos, sed præsidia quæ habebat in urbibus.

85 *Mutatis ad celeritatem jumentis*] Non novum inventum est dispositis certas per stationes equis uti ad celeritatem.

copiis nuntiaret. Pompeius erat eo[w] tempore in Candavia[86] iterque[x] ex Macedonia in hyberna Apolloniam[87] Dyrrhachiumque[88] habebat. Sed re nova perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere[y] cœpit, ne Cæsar oræ maritimæ civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die[z] Oricum[89] proficiscitur. Quo cum venisset, L. Torquatus,[90] qui jussu Pompeii oppido præerat præsidiumque ibi[a] Parthinorum[91] habebat, conatus portis clausis oppidum defendere; cum Græcos murum ascendere atque arma capere juberet; illi autem[b] se[c] contra imperium[d] populi Romani pugnaturos esse negarent;[92] oppidani autem etiam[e] sua sponte Cæsarem recipere conarentur; desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit, et se atque oppidum Cæsari dedidit,[f] incolumisque ab eo conservatus est.

atque d. L. sec. Dorv.—[w] *eodem* V.—[x] *atque* Pet. Sc. L. pr. B. *itemque* L. sec.—[y] *pergere* Lov.—[z] desunt *e. d.* in L. pr.—[a] deest Mss. nonnullis. *Pertinorum* Edd. pp.—[b] vulgo *Gr.* &c. *jubet. Illi autem quum. jussisset* L. pr. *jussit* B. L. sec. Lov.—[c] deest Mss. 4. sed in L. pr. et Dorv. ponitur post *pugn.*—[d] *imperatorem* Hotom. et Vasc. M. male.—[e] vulgo deest *etiam. in oppido* Lov. *in oppidum* Pal. Dorv.—[f] vulgo *dedit.*—[g] *cujus* Pet. L. pr.—[h] *Strab.* Mss. et

NOTÆ

86 *In Candavia*] Candavia tractus est Macedoniæ prope Heracleam Senticam. Plinius enim III. 23. 'montes Candaviæ' commemorat. Ii ab occidente Macedoniam cingunt.

87 *Apolloniam*] Apollonia Taulantiorum oppidum, quanquam Plinius illud constituat in Macedonia. Sed non ita videtur; quandoquidem ex Macedonia ad id Pompeius contendit. Sic Plinius 'Apollonia quondam Corinthiorum colonia VII millibus passuum a mari recedit.' Hanc Strabo dicit esse præstantibus legibus instructam. Forte ob eam causam Augustus puer eo missus ad disciplinas parandas. Sophianus dicit nomen retinere. Alii dicunt *Issopolim* vocari. Plinius addit eam esse e regione Hidrunti.

88 *Dyrrhachiumque*] Jam de Dyrrhachio.

89 *Oricum*] De Orico supra.

90 *L. Torquatus*] De hoc sic M. Tullius in Bruto: 'Erant in eo plurimæ literæ, nec eæ vulgares, sed interiores quædam et reconditæ, divina memoria, summa verborum et gravitas et elegantia. Atque hæc omnia vitæ decorabat gravitas et integritas.' Is, teste Appiano, mansit postea cum Cæsare in honore ab illo habitus. Verum postea ad Scipionem in Africam transiit, ibique cum eo et Damasippo periit.

91 *Parthinorum*] Parthenia urbs Illyrica, cujus cives eo nomine Cæsar appellat. Vide Plinium III. 23.

92 *Illi autem se contra imperium pop. Rom. pugnaturos esse negarent*] Quia Cæsar erat consul, videbantur contra pop. R. imperium pugnaturi, qui illi resisterent.

12. Recepto Cæsar Orico, nulla interposita mora, Apolloniam proficiscitur. Ejus[g] adventu audito, L. Staberius,[h] qui ibi præerat, aquam comportare in arcem[i] atque eam munire obsidesque ab Apolloniatibus exigere cœpit. Illi vero, 'daturos se negare, neque portas consuli præclusuros; neque sibi judicium sumturos contra, atque[j] omnis Italia populusque Romanus judicavisset.' Quorum cognita voluntate, clam profugit Apollonia[k] Staberius. Illi ad Cæsarem legatos mittunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses,[l] Amantiani[93] et[m] reliquæ finitimæ civitates, totaque Epiros,[n] et, legatis ad Cæsarem missis, quæ imperaret, facturos pollicentur.

13. At Pompeius, cognitis iis rebus, quæ erant Orici atque Apolloniæ gestæ,[o] Dyrrhachio timens, diurnis eo[p] nocturnisque itineribus contendit.[94] Quo simul ac Cæsar appropinquare dicebatur, tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans[q] noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut pæne omnes in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma projicerent, ac fugæ simile iter videretur. Sed, cum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset castraque metari jussisset, perterrito etiam

Edd. qdd. sed vide Man. et Urs.—[i] *arce* L. pr. Lov.—[j] *id quod* Dorv. L. sec. Edd. pp. aliæque. *c. omnes sumt. o. It.* B. *omnes atque Italiam populus nisi R.* Lov. *que* abest Mss. multis post *pop.*—[k] vulgo *Apolloniates.* —[l] Mss. et Edd. Vett. *Billidenses*, *Byllidenses*, *Bellid.* et *Amathini*, *Amatini.* sed vide Ciacc. et Brant. ac Man. ad Cic. Fam. XIII. 12. et viros doctos ad c. 42. infra. —[m] *quoque* addunt Pal. Dorv. et Edd. R. M. V.—[n] Sic L. pr. non *us.*—[o] *gesta* L. pr. —[p] deest Sc. *seu nocturnis i.* L. pr.—[q] *Pompejus* L. sec. *ut p. conjunxerit n. in-*

NOTÆ

93 *Bullidenses, Amantiani*] De iis ita Plinius III. 23. 'Accolunt barbari Amantes et Buliones.' Quos et sequenti libro *Amantinos* et *Bullidenses* appellat. Ptolemæus Elimiotarum scribit esse *Bullidem, Orestidos Amantiam.* Scylax vero vetustissimus scriptor, sic de iis habet: Βουλινοὶ δ' εἴσιν ἔθνος Ἰλλυρικόν: *Bulini autem sunt gens Illyrica.*

94 *Diurnis eo nocturnisque itineribus contendit*] Appianus scribit tanta lassitudine affectos fuisse Pompeii milites, ut oneribus suis abjectis se latenter subducerent, præsentem requiem pluris facientes, quam metum ab imminentibus hostibus. Ipse vero Pompeius ad tardandum Cæsaris iter concædes faciebat, pontes fluminum interrumpebat, commeatus incendebat.

am exercitu, princeps Labienus[95] procedit, juratque,[r] se eum non deserturum eundemque casum subiturum, quemcumque ei[s] fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati: hos[t] tribuni militum centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus jurat. Cæsar, præoccupato[96] itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit, castraque ad flumen Apsum[u] [97] ponit in[v] finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque[w] [98] bene meritæ civitates tutæ essent præsidio; ibique reliquarum ex Italia legionum adventum expectare et sub pellibus[99] hyemare constituit. Hoc idem Pompeius fecit,[x] et, trans flumen Apsum positis castris, eo copias omnes auxiliaque conduxit.

14. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis,[y] ut erat præceptum a Cæsare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit, paulumque[z] progressus a portu, literas a Cæsare accipit,[a] quibus est[b] certior factus, portus[c] littoraque omnia[d] classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit,[e] navesque omnes[f] revocat. Una ex iis, quæ perseveravit, neque imperio Kaleni obtem-

termiserit Vir D. minus bene, *quod* est *quia*.—[r] *processit, juravitque* Lov. Dorv. *juravitque* L. sec.—[s] deest L. sec. Dorv. Lov.—[t] deest L. pr. *hoc* B. dein *que* abest a Lov. Pal. Dorvill.—[u] Mss. plerique et Edd. pp. *Habus subponit*, vel *Abus subp.* ridicule. alii *Tapsum* vel *Thapsum*, ut et mox Mss. cum Edd. pp. et c. 19. *Thabusum* Pal. V. Luc. v. 462.—[v] *ut* L. pr. et *Apolloniatum* cum L. sec. Edd. Rec.—[w] vulgo *vig. cast.*—[x] vulgo *facit*.—[y] vulgo *positis*.—[z] *paullulum* Lov. L. sec. vulgo *a p. prog.* contra Mss. ordinem.—[a] *accepit* Mss. 3.—[b] deest L. pr.—[c] *portum* Pet. L. pr. Lov. Dorv.—[d] abest V.—[e] *recepit* L. pr. Lov. Dorv.—[f] deest L. pr.—[g] *ad Oric.* Lov. non male. V. ad B. G. I. 7.—[h] *omnes*

NOTÆ

95 *Princeps Labienus*] Is est qui legatus ejus fuerat in Gallia, et ab eo cum primis defecerat ad Pompeium.

96 *Cæsar, præoccupato, &c.*] A Pompeio, qui præcucurrerat.

97 *Apsum*] Apsus Macedoniæ fluvius dicitur Theueto *Spirnasse*, Nigro *Urcum*, vel *Thapsum*. Mihi non videtur inventu difficilis, si Apollonia nomen antiquum retinuit. Cum enim Strabo l. VII. scribat Apolloniam esse sitam ad Aoum fluvium, deinde sinum Adriaticum versus statuat Apsum, prætereaque dicat esse post Dyrrhachium, facile cognosci potest. Ibi tum classe missa, Oricum recepit Pompeius quod amiserat, ut testatur Appianus.

98 *Ut castellis vigiliisque*] Latet mendum. Forte pro *vigiliis* est reponendum *vicis*.

99 *Sub pellibus*] Sub tentoriis quæ ex pellibus fiebant.

peravit, quod erat sine militibus, privatoque consilio administrabatur, delata Oricum[g] [100] atque a Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, et ad unum[h] interficit. Ita exiguo tempore magnoque[i] casu totius exercitus salus constitit.

15. Bibulus, ut supra demonstratum est,[j] erat cum[k] classe ad Oricum: et, sicuti[l] mari portibusque Cæsarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: præsidiis enim dispositis, omnia littora a Cæsare tenebantur; neque lignandi atque aquandi, neque naves ad terram religandi, potestas fiebat. Erat res in magna difficultate, summisque angustiis rerum necessariarum[m] premebantur, adeo ut cogerentur, sicuti reliquum commeatum, ita ligna atque aquam Corcyra[n] navibus onerariis supportare:[o] atque uno[p] etiam tempore accidit, ut, difficilioribus usi tempestatibus,[q] ex[r] pellibus, quibus erant tectæ naves, nocturnum excipere rorem cogerentur:[s] quas tamen[t] difficultates patienter atque[u] æquo animo ferebant, neque sibi nudanda littora et[v] relinquendos portus existimabant. Sed cum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjunxisset, loquuntur ambo[w] ex navibus cum M.[x] Acilio et Statio Murco,[101] legatis, quorum alter oppidi muris, alter præsidiis ter-

addit L. pr. ut v. 37. vi. 40. &c.—[i] vulgo *magno c.*—[j] *diximus* Lov. Dorv.—[k] *in* iidem.—[l] Ita Mss. non *sicut*, et *portubus*. V. ad B. G. iii. 8.—[m] *res necessariæ* Lov. Dorv. *premebatur* L. sec. V. mox *cogeretur* Dorv.—[n] *Corcyram* Mss. Pet. Scal. et 4 alii. fors. *C. in navibus*.—[o] *deport.* L. pr.—[p] *etiam uno* Mss. quidam et Edd. Vett. *etiam* deest Lov. Pal. Dorv.—[q] *temporibus* L. sec.—[r] desunt *ex p.* Lov.—[s] C. *inviti* Carr. L. sec. Edd. pp. *exc. cog. triumphum* V.—[t] *ante* Mss. 3.—[u] Sic Mss. o. non *et*.—[v] *portusque rel.* L. pr.—[w] deest Lov.

NOTÆ

100 *Delata Oricum*] Ergo erat in potestate Pompeii, quod, ut Appianus testatur, a Cæsare fuerat amissum, forteque eo fuerant decepti, quod a Pompeio receptum ignorabant.

101 *M. Acilio et Statio Murco*] Aciliorum gens plebeia divisa fuit in duas familias, Glabrionum et Balborum, multis consulatibus triumphisque clara. Statia gens pariter plebeia fuit. Hic Cæsaris legatus rem fortissime felicissimeque gessit. Post ejus mortem ad Brutum Cassiumque transivit, illis victis ad Sextum Pompeium cum multis navibus pervenit. Sed Menas et Menecrates qui apud ipsum nihil non poterant, invidia commoti, quod apud ipsum in honore esset, curaverunt occidi, ut refert Dio l. xlviii. et Velleius l. ii.

restribus præerat; 'velle se maximis de[y] rebus cum Cæsare 'loqui, si sibi ejus facultas[z] detur.' Huc addunt pauca rei confirmandæ causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant ut sint induciæ, atque ab iis impetrant: magnum enim, quod afferebant, videbatur, et[a] Cæsarem id summe sciebant cupere, et profectum aliquid Vibullii[b] mandatis[102] existimabatur.

16. Cæsar, eo tempore cum legione una profectus[c] ad recipiendas ulteriores civitates et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum,[103] oppositum Corcyræ. Ibi[d] certior ab Acilio et Murco per literas factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem relinquit;[e] ipse Oricum revertitur. Eo cum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo atque excusat Bibulum, quod 'is 'iracundia summa erat,[f] inimicitiasque habebat etiam priva-'tas cum Cæsare, ex ædilitate et prætura conceptas;[104] ob 'eam rem[g] colloquium vitasse, ne res maximæ spei maxi-'mæque utilitatis ejus iracundia impedirentur. Pompeii

—[x] Ursin. *M.?*—[y] Sic Lov. non *de m.*—[z] *si ei f.* L. pr. *si sibi ej. f.* Pet. *ejus* deest Pal. B. Lov. Dorv. bene.—[a] deest Pal.—[b] vulgo *Bibuli.*—[c] *pr. erat*, et dein *erat autem ad* Carr. Lov. Dorv. Pal. Edd. pp. et aliæ.—[d] *ubi* Edd. Vasc. Steph. &c. Vulgo contra Mss. *ab Ac. cert.*—[e] *reliquit* Pet. L. pr. bene. —[f] abest Lov. uti et *que* a V.—[g] *causam* Pet. B. L. sec. V. Ed. R. Steph.

NOTÆ

102 *Profectum aliquid Vibullii mandatis, &c.*] Vulgo *Bibuli*, sed *Vibullii* Canterus, Ciacconius, Vossius, Cellarius, aliique.

103 *Buthrotum*] Oppidum Epiri oppositum Corcyræ, a qua II millibus passuum distat, nunc *Butrinto.*

104 *Ex ædilitate et prætura conceptas*] Immo et ex consulatu, de quo Cæsar nihil commemorat, ne suæ quoque injuriæ meminerit. De prætura nihil usquam est. De ædilitate scripsit Suetonius, usque adeo Cæsarem communium impensarum gratiam cepisse, ut non dissimularet Bibulus sibi evenisse quod Polluci. Ut enim geminis fratribus ædes in foro constituta tantum Castoris vocaretur, ita suam et Cæsaris munificentiam unius Cæsaris dici. Interim notetur mos Cæsaris, qui inimicos suos impotentes animi videri velit, cujus tamen factum modestissimum legitur apud Valer. Max. in titulo de moderatione animi IV. 1. cum enim duorum ejus egregiæ indolis filiorum interfectores ad eum vinctos regina Cleopatra misisset, 'carnifices sanguinis sui intactos e vestigio ad Cleopatram reduci jussit, dicendo potestatem ejus vindictæ, non suam, sed senatus esse debere.'

'summam esse ac fuisse semper voluntatem ut componerentur,[h] atque ab armis discederetur: sed potestatem ejus 'rei se[i] nullam habere, propterea quod de concilii[j] sententia 'summa[k] belli rerumque omnium Pompeio permiserint:[l] 'sed, postulatis Cæsaris cognitis, missuros ad Pompeium, 'atque illum reliqua per[m] se acturum, hortantibus ipsis: 'interea manerent induciæ, dum ab illo rediri posset; neve 'alter alteri noceret.'[n] Huc addit pauca de causa et[o] de copiis auxiliisque suis.

17. Quibus rebus neque tum[p] respondendum Cæsar existimavit,[q] neque nunc, ut memoriæ prodantur,[r] satis causæ putamus. Postulabat Cæsar, 'ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret;[105] idque ipsi[s] fore re'ciperent aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod 'ad inducias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut 'illi classe[t] naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut[u] aqua 'terraque eos prohiberet:[106] si[v] hoc sibi remitti vellent, re'mitterent ipsi de maritimis custodiis; si illud tenerent, se 'quoque id retenturum: nihilo minus tamen agi posse de 'compositione, ut hæc non remitterentur; neque hanc rem 'esse impedimenti loco.' Illi neque legatos Cæsaris reci-

dein *colloquitur* Pal. *ritarisse* B.—[h] vulgo *componerentur.*—[i] Sic Mss. et Edd. Vett. non *se ej. r.* Exulat *se* a Pet. V. L. pr. *hujus* Mss. 2.—[j] *consilii* vulgo.—[k] Mss. 5. *summam.*—[l] *commiserunt* B. *permiserunt* Edd. pp.—[m] *perfecturum* Edd. qdd.—[n] *nocere posset* Lov. Dorv.—[o] deest L. pr.—[p] deest Lov. *tamen* Carr.—[q] *existimabat* Mss. et Edd. qdd.—[r] vulgo *prodatur.*—[s] *sibi* Lovan.—[t] *classem* Sc. L. pr. *classem et* Lov. Dorv. L. sec.—[u] deest Lov. Dorv.—[v] vulgo *et si*, ac mox *sin.*—[w] *intellegit* Lov.—[x] deest Mss. 3.—[y] *et* Mss. 4.

NOTÆ

105 *Postulabat Cæsar, ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret*] Quia cum cive et hoste nullum legationis jus commune patriæ. Hosti mittere legatos licet, sed perduelli non licet. Cæsar porro hostis patriæ judicatus erat, atque adeo suis legatis cavit, ne illo nomine vis iis a Pompeio inferretur, quasi non legitimis.

106 *Ipse ut aqua terraque eos prohiberet*] Aqua dulci, quæ ex terræ fontibus erumpit. Nec enim marina aqua ullo modo potabilis. Id est tempus cum aliunde revertens Cæsar, ad lævam habens paludem, ad dextram vero mare, unde Pompeiana classis adnavigans jaculis ac telis missis vulnera dabat, ipse jussit milites a læva ad dextram scutum transferre, atque hoc pacto hostium impetus evitavit. Auctor Polyænus.

pere, neque periculum præstare[107] eorum, sed totam rem ad Pompeium rejicere: unum instare de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Cæsar intellexit[w] præsentis periculi atque inopiæ vitandæ causa omnem[x] orationem instituisse, neque ullam spem aut conditionem pacis afferre; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

18. Bibulus, multos dies terra prohibitus, et graviore morbo ex[y] frigore ac labore implicitus, cum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim[z] morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit; sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius,[a] sedato tumultu, quem repentinus adventus Cæsaris concitaverat, ubi primum, rursus[b] adhibito Libone et L. Lucceio[108] et Theophane,[109] quibuscum communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Cæsaris agere instituit,[110] eum ingressum in[c] sermonem Pompeius interpellavit et loqui plura prohibuit. 'Quid mihi,' inquit, 'aut vita, aut civitate opus est, quam beneficio Cæsaris habere videbor? cujus rei opinio tolli non poterit, cum[d] in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor.' Bello perfecto, ab iis Cæsar hæc dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilo minus est, aliis rationibus per colloquia[e] de pace agere.

dein *et l.* Pet. L. pr.—[z] *cum vim* Carr. *ejus* v. Brut.—[a] *Bibullius, Bibullus, Bibulus* Mss. rursus.—[b] *reversus est* Lov. Br. *adhibitoque* L. pr.—[c] deest B. Vasc. Edd. quæd. *sermone* male.—[d] Sic Mss. Urs. Br. Pet. Sc. L. pr. et Edd. Scal. et seqq. Reliqui Mss. et Edd. Vett. *nisi c.*—[e] *colloquium* L. sec.—

NOTÆ

107 *Præstare*] Est forense vocabulum.

108 *L. Lucceio*] L. Lucceius scriptor Romanæ historiæ, ad quem sunt epistolæ Ciceronis ad Famil. lib. v.

109 *Theophane*] Theophanes erat Mitylenæus, rerum gestarum Pompeii scriptor, a quo quidem civitate donatus, et multis opibus fuit, de quo Cic. in orat. pro Archia Poëta. Inde cognoscitur quanta esset illi imperatori cura memoriæ suæ apud posteros propagandæ, qui duos haberet ad manum scriptores, alterum Latinum, alterum Græcum.

110 *De mandatis Cæsaris agere instituit*] Ideo Cæsar de pace agebat, quia nondum Antonium cum suis copiis transiisse mare dolebat, nec superior erat Pompeio, teste Dione; ideo et tam ferociter colloquium disturbatum ad Apsum.

19. Inter bina castra Pompeii atque Cæsaris unum flumen tantum intererat, Apsus,[f] crebraque inter se colloquia milites habebant: neque ullum interim telum per pactiones colloquentium[g] transjiciebatur. Mittit P. Vatinium[h] legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quæ maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret, et crebro[i] magna voce pronuntiaret, 'liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenæo[j] [111] prædonibusque licuisset: præsertim, ut id agerent,[k] ne cives cum civibus armis decertarent?' Multa suppliciter locutus, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. Responsum est ab altera parte, 'A. Varronem profiteri, se altera die ad colloquium venturum,' atque una etiam ubi utrimque admodum tuto legati venire, et, quæ vellent, exponere possent; certumque ei rei[l] tempus constituitur. Quo cum esset postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit, magnaque erat[m] ejus rei expectatio, atque omnium intenti animi ad pacem esse[n] videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit, submissa oratione[112] loqui de pace atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt[o] undique subito tela immissa, quæ ille obtectus armis militum vitavit. Vulnerantur tamen[p] complures: in his Cornelius

[f] *Thapsus* vel *Tapsus* Mss. et Edd. pp.—[g] *loquentium* Mss. 7.—[h] *Vettin.* Mss. 2. *legatum* abest a L. pr.—[i] *cum* addit Lov.—[j] *Pyreno* L. pr. *a s.* Mss. et Edd. qdd.—[k] *ageret* L. pr.—[l] deest Lov. Dorv.—[m] *erat* deest Pal. *ex. ej. rei* Pet. Pal. L. pr. Dorv. *hujus* L. sec. Dorv.—[n] deest L. pr. dein vulgo *prodiit.* —[o] *intercipiunt* Edd. pp.—[p] *autem* Mss. 3. et *quamplures* Lov. Pal. Dorv. ut

NOTÆ

111 *Fugitivis ab saltu Pyrenæo*] Hieronymus l. II. contra Vigilantium qui erat Convena, sic de ipso scribit: 'Nimirum respondet generi suo, ut qui de latronum et convenarum natus est semine, quos Cn. Pompeius edomita Hispania ad triumphum ire festinans de Pyrenæi jugis deposuit, et in unum oppidum congregavit, unde et Convenarum urbs nomen accepit.' Quæ nunc dicitur *Cominge.* Hic Hieronymi locus docet qui sint illi de Pyrenæo saltu fugitivi, cum quibus Pompeius de pace egit, ut ne gravetur idem cum civibus facere.

112 *Submissa oratione*] Erat parvus fluvius. Nec enim fluvii magni sunt in Græcia, quæ est angusta.

Balbus, M. Plotius,[q] L. Tiburtius, centuriones[r] militesque nonnulli. Tum Labienus, 'Desinite ergo[s] de compositione 'loqui: nam nobis, nisi Cæsaris capite relato,[t] pax esse 'nulla[u] potest.'

20. Iisdem temporibus Romæ M. Cœlius[113] Rufus prætor, causa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum[114] juxta C. Trebonii prætoris urbani sellam collocavit, et, si quis appellasset[v] de æstimatione et de solutionibus, quæ per arbitrum fierent, ut Cæsar præsens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat æquitate[w] decreti et humanitate Trebonii, qui his[x] temporibus clementer et moderate jus[y] dicendum existimabat, ut reperiri non possent,[z]

---

sæpe apud nostrum et alios.—[q] *Pollitius* Lov. *Plocius* Pet.—[r] *centurionesque* L. pr. clarius, ut puto.—[s] *inquit* L. pr.—[t] *delato* Mss. Urs. Lov. Pal. Dorv. L. sec.—[u] *non* Mss. et Edd. qdd. *poterit* Mss. 2.—[v] *appellavisset* Mss. plerique. *provocasset* Edd. pp.—[w] *celeritate* L. pr.—[x] deest *his* Pet. L. pr. V. Pal. Dorv.—[y] *ei jus* Pet. *moderata ejus* L. pr. *jus hoc* Pal. B. L. sec. Dorv. Edd.

NOTÆ

113 *M. Cœlius*] Hic Cœlius est orator et Ciceronis discipulus, cujus et ad quem est lib. VIII. epistolarum Ciceronis ad Famil. qui, ut Asconius scripsit, Milonis studiosissimus erat, et tribunus quidem pleb. quo anno ab eo occisus est P. Clodius. Is Curionem quæstor secutus est in Africam, ubi et classis præfectus fuit, ut libro superiore legimus. Idem prætoriam a Cæsare dignitatem accepit, sed peregrinam, indignatusque quod ab eodem Cæsare præturam urbanam Trebonius accepisset, de Cæsare in Macedonia bellum gerente falsos rumores sparsit, quasi is mortuus victusque esset, et tandem ea fecit quæ hic leguntur. Quo in tumultu cum sellam ejus curulem consul Isauricus fregisset, alteram posuit loris intentam. Dicebatur autem consul aliquando a patre cæsus flagris. Quo facto risus conciliatus interim admista gravitate, auctor Quintilianus VI. 3. Hunc porro Cœlianum tumultum sic describit epitome Liviana: 'Cœlius Rufus prætor, cum seditiones in urbe quam maxime concitaret, novarum tabularum spe plebe sollicitata, abrogato magistratu, pulsus urbe, Miloni exuli, qui fugitivorum exercitum contraxerat, se conjunxit. Uterque cum bellum molirentur, interemti sunt.' Eum Cicero non illaudatum præterit in libro de claris oratoribus, et in oratione pro Dejotaro scribit Cœlium tumultuari cœpisse circa initia belli Africani, quod plus uno anno Cæsar anticipat.

114 *Initio magistratus tribunal suum, &c.*] Esse potest sensus duplex, vel ut M. Cœlius prætor fuerit peregrinus, seque urbano prætori æquare voluerit Trebonio, vel quia litibus dirimendis ex æquo uterque datus esset, ab alteroque ad alterum appellare liceret.

a quibus initium appellandi[a] nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, et calamitatem aut propriam[b] suam aut temporum queri, et difficultates auctionandi[c] proponere, etiam mediocris est animi; integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi, aut cujus impudentiæ est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Cœlius; et, ab[d] hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni[115] dies sine usuris creditæ pecuniæ solvantur.

21. Cum resisteret Servilius consul, reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret;[e] ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit; unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum;[116] impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad Senatum retulit, Senatusque Cœlium ab[f] republica removendum censuit.[117] Hoc decreto eum consul Senatu prohibuit, et con-

pp.—[z] *possit* L. pr. Edd. quæd. *posset.*—[a] *provocandi* Edd. pp.—[b] deest L. pr. —[c] *æstimandi* Edd. R. M. V. Mox Mss. et Edd. qdd. *inprudentiæ* perperam: dein vulgo *qui hos.*—[d] *ob* Mss. 4. *profectis* Mss. 3. *profectius* L. sec.—[e] *sufficeret* L. sec. *efficere* L. pr. Pal. Dorv.—[f] *a r.* Mss. 3. et Edd. qdd.—[g] *con-*

NOTÆ

115 *Sexies seni*] Mendum est, quod tamen difficilem habet emendationem. Res omnis tamen aliquam lucem accipit a Livio l. VI. ubi sic legimus: 'Creati tribuni C. Licinius et L. Sextius promulgavere leges omnes adversus opes patriciorum et pro commodis plebis, unam de ære alieno, ut deducto eo de capite quod usuris pernumeratum esset, id quod superesset triennio æquis portionibus persolveretur.' Glareanus negat quibusdam in libris reperiri voces *seni dies*, quibus quidem sublatis hæc erit sententia, ut creditæ pecuniæ sex pensionibus sine usuris pendantur. Paulus Manutius legit *sexenni die*, quod Latine dicitur ut *annua die*, *bina*, *trina*, &c. *sexenni die* ita erit *sex annis*. *Sexies* et *seni dies* idem est. Erit alterum horum interpretamentum, quod in textum translatum fuerit.

116 *Alteram tabularum novarum, &c.*] De quibus supra, ut antiquatis et abrogatis superioribus tabulis, novæ tantum valerent.

117 *Senatusque Cœlium ab rep. removendum censuit*] Alio vocabulo circumscribendum, id est, interdicendum curia et foro.

cionari[g] conantem de rostris[118] deduxit. Ille, ignominia et dolore permotus, palam se proficisci ad Cæsarem simulavit; clam, nuntiis ad Milonem[119] missis, (qui, Clodio interfecto, eo[h] nomine erat damnatus,) atque eo[i] in Italiam evocato,[120] quod, magnis muneribus datis,[121] gladiatoriæ[j] familiæ reliquias[k] habebat, sibi conjunxit atque eum in Turinum[122] ad solicitandos pastores præmisit. Ipse cum Casilinum[123] venisset,[l] unoque tempore signa ejus militaria atque arma Capuæ[124] essent comprehensa,[m] et familia Neapoli[125] visa, atque proditio oppidi appareret,[n] patefactis consiliis, exclusus Capua, et periculum veritus, quod conventus[126]

tionare Mss. 4.—[h] *ejus* Mss. plerique et Edd. Vett.—[i] *eum* Dorv.—[j] *gladiatores* L. pr.—[k] *reliquas quas* L. pr. Pet. Lov. Edd. pp. *quas* addunt etiam Pal. B. Dorv.—[l] Sic Mss. mei, non *veniret*, ut Urs. et Vett. Edd. cum Scal. &c. vulgo etiam *Turinum.* dein *uno quoque* Lov. Dorv.—[m] *compressa* L. pr. V. Edd. pp. *comprensa* Pet. deest vulgo *et.*—[n] *adparere* Pet. L. pr. Sc. Ed. Ven.

NOTÆ

118 *Rostris*] Quæ sint rostra docet T. Livius l. VIII. 'Domitis Latinis, naves Antiatium partim in navalia Romæ subductæ, partim incensæ, rostrisque earum suggestum in foro extructum adornari placuit; Rostraque id templum appellatum;' ubi solitæ conciones haberi apud populum.

119 *Ad Milonem*] Est hic pro quo insignis legitur Ciceronis oratio.

120 *Atque eo in Italiam evocato, &c.*] Massilia scilicet, ubi propter occisum Clodium exulabat, eo nomine Cæsari infensus, quod, cum omnes exules dictator in patriam revocasset, se solum eo numero excepisset.

121 *Magnis muneribus datis*] Sic dicebantur spectacula, quibus ambitiosi homines plebem deliniebant, sui studium concitantes.

122 *In Turinum*] In agrum oppido Turiorum adjacentem. Dion Cœlium in Brutios venisse narrat, ubi sunt Turii: diversi quidem illi a Turinis Apulis, quorum urbs *Turium* antea *Sybaris* dicta. Velleius habet *Compsam* in Hirpinis.

123 *Casilinum*] Dicitur a Livio situm ad ostium Vulturni fluminis in Campania, quod IↃXL militum Prænestinorum ibi ab Annibale obsessorum celebratur patientia, ubi CC drachmis venditus est tritici medimnus, quem qui vendidit mortuus est, salvus vero fuit qui emerat. Sed ut pomœrium cum rapis consererent, miratus est Annibal quod sperarent obsidionem sustinere, donec crevisset rapum. Extremam etiam famem nucibus sustentabant, quas Gracchus in amnem abjiciebat: ipsi ad se delatas cratibus et canistris hauriebant. Hodie dicitur *Castelluzo.*

124 *Capuæ*] De Capua supra dictum.

125 *Neapoli*] Neapolis nunc regni Neapolitani caput, urbs etiam nunc totius Italiæ amœnissima et pulcherrima. Nomen retinet.

126 *Conventus*] Conventus erat civium R. in urbibus ubi potissimum erant coloniæ.

arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit atque eo itinere sese[o] avertit.

22. Interim Milo, dimissis circum municipia literis, ea, quæ faceret, jussu atque imperio facere Pompeii, quæ mandata ad[p] se per Bibulum delata essent; quos ex[q] ære alieno laborare arbitrabatur, solicitabat. Apud quos cum proficere[r] nihil posset, quibusdam solutis ergastulis,[127] Cosam[128] in agro Thurino oppugnare cœpit. Eo[s] cum a Q. Pedio[129] prætore cum legione ** lapide ictus ex[t] muro, periit:[130] et Cœlius, profectus, ut[u] dictitabat, ad Cæsarem, pervenit Thurios:[v] ubi, cum quosdam ejus municipii solicitaret, equitibusque Cæsaris Gallis atque Hispanis, qui eo[w] præsidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Ita[x] magnarum initia rerum, quæ occupatione magistratuum et temporum solicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

23. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui præerat, navium quinquaginta, Brundisium venit, insulamque, quæ contra Brundisinum portum est,[y] occupavit; quod præstare arbitrabatur,[z] unum locum, qua[a] necessarius nostris

Gryph. *adparerent* B.—[o] *se* Mss. multi.—[p] desunt Lov.—[q] deest Dorv.—[r] *proficeret* vel *perficeret* n. q. Reg. L. sec. B. Edd. R. M. V. Vide ad Front. I. 7. 7.—[s] *is* Pal. B. L. sec. Edd. pp. *ubi* Lov. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. *et* Hotom. *tum* in Pet. *a* abest a Lov. Pal. Dorv.—[t] vulgo *esset ex m. perit* Pet. L. pr. V.—[u] *ut ipse tunc d.* L. sec. Dorv. Pal. Edd. pp. Vasc. Steph. Str. Gr. post. *ut ipse d.* B. *dictabat* L. pr.—[v] *Turinos* L. sec. Dorv. *Brutios: ibi* ascripsit Lips.—[w] *ab eo* Mss. 3. et Edd. qdd.—[x] vulgo *itaque.*—[y] *posita est B. occupat* B. L. sec. V. paulo ante. *insulam, quæ* Carr.—[z] Sic Mss. non *un. l. arb.*—[a] *qui* Mss. 4. *a quo* Carr. Ed. Fl. *qua magis* L. sec. Edd. R. M. V.

NOTÆ

127 *Ergastulis*] Ergastula erant carceres, ubi vincti servi opus faciebant. Ergastulus dicitur, teste Nonio, custos hujus loci.

128 *Cosam*] Cosam Velleius Paterculus in Hirpinis statuit. Stephano est Œnotriorum cum duplici *ss. Cossa.* Hodie *Cosano.*

129 *Q. Pedio*] Pedius hic tum prætor, fuit consul post mortem Julii Cæsaris, a quo hæres ex quadrante scriptus; in consulatu, legem fecit contra percussores Cæsaris. Unde proscriptiones postea secutæ.

130 *Lapide ictus ex muro, periit*] Quod præsignificatum prodigio putat Plinius: 'Lana pluit circa castellum Larissanum, juxta quod post annum T. Annius Milo occisus est.' Hic est lacuna.

erat egressus, quam omnium littora ac portus custodia[b] clausos tueri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus,[c] incendit et unam frumento onustam abduxit,[d] magnumque nostris terrorem injecit, et noctu, militibus et[e] sagittariis in terram expositis, præsidium equitum dejecit;[f] et adeo loci opportunitate profecit, uti[g] ad Pompeium literas mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici juberet; sua classe auxilia sese Cæsaris prohibiturum.[h]

24. Erat eo tempore Antonius Brundisii, qui,[i] virtuti militum confisus, scaphas navium magnarum circiter sexaginta[j] cratibus pluteisque contexit, eoque milites delectos[k] imposuit, atque eas in littore pluribus locis[l] separatim disposuit, navesque triremes duas, quas Brundisii faciendas curaverat, per[m] causam exercendorum remigum ad fauces[n] portus prodire jussit. Has cum audacius progressas Libo vidisset,[o] sperans intercipi posse, quadriremes quinque ad eas misit. Quæ cum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant:[p] illi, studio incitati, incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito[q] Antonianæ scaphæ, signo dato, se[r] in hostes incitaverunt, primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas[s] turpiter refugere[t] coëgerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut, equitibus[u] per oram maritimam ab Antonio dispositis, aquari[v] prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo, discessit a Brundisio, obsessionemque nostrorum[w] omisit.

25. Multi jam menses transierant, et hyems jam[x] præci-

—[b] *custodie* Pet.—[c] deest L. sec.—[d] Sic Mss. o. *add.* Edd. qdd. sed V. ad II. 32.—[e] Sic Mss. meliores, et Edd. qdd. *nocte* Pet. Lov. Dorv.—[f] *ej.* L. sec.—[g] Sic Mss. non *ut.*—[h] *prohibiturus* Mss. 2.—[i] deest Pet. L. pr. Pal. V. Lov. Dorv. F. *is.*—[j] Sic Mss. o. et Edd. usque ad Plant. in qua et Recent. IX. male, ut satis e seqq. liquet.—[k] deest L. pr. male *eisque* Edd. pp. V. ad B. G. V. 14.—[l] *in loc.* L. pr. Dorv. deest *separatim* L. pr.—[m] *propter* Edd. pp. perperam.—[n] *faucis* Pal. Lov. Dorv.—[o] *videret* Dorvill.—[p] Sic Mss. mei, Edd. pp. Ald. Gryph. &c. vulgo *refugerunt. fugiebant* V.—[q] deest Pet.—[r] abest Lov. Dorv. Edd. qdd. sed V. ad B. G. III. 13.—[s] *et r.* Mss. 2.—[t] Sic rursus Mss. o. et Edd. Vett. non *fugere.*—[u] *ab eq.* Dorv.—[v] *aqua* Edd. Vasc. Aldin. Stephan. Man. Gryph. contra Mss. uti et *obsidionem* Ms. V. Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[w] deest V.—[x] deest Pet. L. pr. V. et Edd. Ald. Vasc. Steph.

pitaverat,[131] neque Brundisio naves legionesque ad Cæsarem veniebant: ac nonnullæ ejus rei prætermissæ occasiones Cæsari videbantur, quod certe sæpe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat:[132] quantoque ejus amplius processerat[y] temporis, tanto erant alacriores ad custodias,[z] qui classibus præerant; majoremque fiduciam prohibendi habebant, et crebris Pompeii literis castigabantur, quoniam primo[a] venientem Cæsarem non prohibuissent,[b] ut reliquos ejus exercitus impedirent:[c] duriusque quotidie tempus[133] ad transportandum lenioribus ventis expectabant. Quibus rebus permotus Cæsar[134] Brundisium ad suos severius scripsit, nacti[d] idoneum ventum ne

Gryph. aliisque bene.—[y] *processerant* L. pr.—[z] *custodiam* L. pr. *custodiendas* Lov.—[a] *in pr.* V.—[b] *prohibuerunt* Mss. 3.—[c] *prohiberent* L. pr.—[d] Sic Mss. o.

NOTÆ

131 *Hyems jam præcipitaverat*] Ut apud Virgilium: 'et jam nox humida cœlo Præcipitat, suadentque cadentia sidera somnum.' Ad quos versus Servius: 'Nam ea verba invicem ponuntur quæ passiva et activa esse possunt,' ut averto et avertor, præcipito et præcipitor. Quod fieri necesse fuit, si v. Januarii Brundisio solvit, multique jam menses ab eo tempore abierant.

132 *Committendum existimabat*] Impersonaliter.

133 *Duriusque quotidie tempus*] Facilius enim erat vitare custodias sæva tempestate quam molliori, qua pro animi sui sententia utebantur persequentes.

134 *Quibus rebus permotus Cæsar*] Tempus illud fuit cum servili veste latens, ingressus est navigium parvulum, et jam sæviente fluctu despondentique animum gubernatori, sese, quis esset, aperuit, et perge, age, inquit, aude et nihil time, Cæsarem vehis, unaque Cæsaris fortunam. Quod factum dictumque a Plutarcho, Appiano, Val. Max. Suetonioque narratur. Lucanus l. v. precibus minisque a Cæsare evocatum Antonium fuisse scribit. Appianus vero diffisum ait jam post id factum latere posse, posthumium in Italiam pro se misisse, qui juberet Gabinium e vestigio ad se trajicere exercitum, qui, si nollet, eadem imperaret Antonio, tertioque post Antonium Caleno. Quod si tres cunctarentur, epistolam aliam universo exercitui legeret, in qua perscriptum erat, ut qui sequi vellet Posthumium, naves cum ipso conscenderet, appelleretque quo posset, etiam cum navium periculo, neque enim Cæsari navibus, sed viris opus esse. Cæsar enim nihil jam usus consilio, fortunæ omnia permittebat. Ac Posthumius quidem cum mare transiisset, mandataque exposuisset, Gabinios qui sequi se voluerunt ad Cæsarem duxit per Illyricum, nullibi moratus, sed omnes fere milites interfecti sunt ab Illyricis, nec ulcisci potuit Cæsar. Antonius vero trajecit mare.

occasionem navigandi dimitterent, sive[e] ad littora Apolloniatium[f] cursum dirigere atque eo naves ejicere possent.[135] Hæc a custodibus[g] classium loca maxime vacabant, quod se longius portibus[h] committere non auderent.

26. Illi, adhibita audacia et virtute, administrantibus M. Antonio et Fufio[i] Kaleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Cæsaris recusantibus, nacti austrum,[136] naves solvunt atque altera[j] die Apolloniam Dyrrhachiumque[k] prætervehuntur. Qui[l] cum essent ex[m] continenti visi, C.[n] Coponius,[137] qui Dyrrhachii classi[o] Rhodiæ præerat, naves ex portu educit, et, cum jam nostris[p] remissiore vento appropinquassent, idem auster increbuit,[q] nostrisque præsidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conatu desistebat, sed labore et perseverantia nautarum se[r] vim tempestatis superare posse sperabat, prætervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius[s] sequebatur. Nostri, usi fortunæ beneficio, tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphæum,[138] ultra Lissum[t][139] millia pas-

præter B. in quo cum Vulgg. *ut n.*—[e] vulgo *si vel dirigerent quod.*—[f] *Apollinatium* Mss. et Edd. qdd.—[g] *custodiis* Mss. et Edd. qdd. *loca* delet Ciaccon. —[h] Sic Mss. meliores et Edd. Vett. ac Scal. *longis* Edd. pp. Vasc. Stephan. Str. Gr. post.—[i] Sic Mss. plerique, vel *Rufio*, *Rufo Cal.* et Edd. qdd. al. *Fusio.* V. B. C. l. I. in f.—[j] *altero* Pet. L. pr. V. et Edd. qdd. desunt *altero die* Scal. B.—[k] *Dyrrhachium* sine *que* Pet. P. L. pr. Sc. V. Dorv. at Lovan. *inde Dyrrhachium p.*—[l] *quo* Dorv.—[m] *in c.* L. pr.—[n] Ita Ciacc. Edd. Dav. Clark. et cap. 5. Vulgo Q. *Cop.* cum Mss. sed *M. Cop.* Lov. sine prænomine Leid. pr. Scal.—[o] *et hoc die* Carr. *cl. die* V.—[p] vulgo *nostri. remissiori* Mss. 2. *adpropinquavissent* Pet.—[q] *increbruit* Pet. L. pr. sec. Edd. pp. V. ad c. 43. et ad Suet. Aug. c. 11. Cl. Burm. Arntz. ad Aur. Vict. Ep. 9. §. 14.—[r] *et* Pet. Sc. L. pr. Lov. *superari* Lov. Sc. Dorv. *sperabant* Lov. L. sec. Dorv.—[s] *segnius* L. sec. V. Edd. pp. aliæque. Dein *tantum imp.* Carr.—[t] *Lyssum* Edd. qdd. male.

NOTÆ

135 *Atque eo naves ejicere possent*] Cum navis in importuosum littus agitur, ubi frangitur, salvis tamen et expositis in terram militibus.

136 *Austrum*] Auster ventus meridianum cardinem tenet.

137 *C. Coponius*] Caius dicitur a Cicerone l. I. de divinatione, qui nonnulla habet eo loco huc pertinentia: 'C. Coponium ad te venisse Dyrrhachio cum prætorio imperio classi Rhodiæ præesset, cum primis hominem prudentem et doctum, eumque dixisse remigem quendam in quinqueremi Rhodiorum vaticinatum madefactum iri minus XXX diebus Græciam sanguine,' &c.

138 *Nymphæum*] Plinius Promontorium vocat III. 22.

139 *Lissum*] Lissus oppidum Illyri-

suum tria, eo naves introduxerunt, (qui portus ab africo[140] tegebatur, ab austro non erat tutus,) leviusque[u] tempestatis, quam[v] classis, periculum æstimaverunt. Quo simul atque intus est itum,[141] incredibili felicitate auster, qui per[w] biduum flaverat, in africum se vertit.

27. Hic[x] subitam commutationem fortunæ videre licuit. Qui modo sibi timuerant,[142] hos tutissimus portus[143] recipiebat:[y] qui nostris navibus periculum intulerant,[z] [144] de suo timere cogebantur. Itaque, tempore commutato,[a] tempestas et nostros texit, et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes[b] constratæ, numero sedecim,[c] eliderentur et naufragio interirent, et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos allisa interficeretur, pars ab[d] nostris detraheretur: quos omnes conservatos Cæsar domum remisit.

28. Nostræ naves duæ, tardius cursu confecto,[e] in noctem conjectæ, cum ignorarent, quem locum reliquæ cepissent, contra Lissum in anchoris constiterunt. Has, scaphis minoribusque navigiis compluribus submissis,[f] Otacilius Crassus,[145] qui Lissi præerat, expugnare parabat;[g] simul de deditione eorum agebat et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos[h] viginti ex legione

mille passus Lov. *passibus* V.—[u] *leniusque* V. *levisque* Mss. 2. *levius quoque potest* Lov.—[v] *caussa* Mss. 2. et *existim.* vel *extim.* Mss. et Edd. qdd. *metuebant* L. pr. a m. pr. sed V. ad B. G. II. 17.—[w] deest L. pr.—[x] *Hinc* L. pr.—[y] *reciep.* Pet. L. pr. V. *excip.* B.—[z] *intulerunt* Lov. Dorv. P. et *timore* Lov. P.—[a] *commutata* Lov. Dorv. P.—[b] Sic Mss. meliores non *const. omn. contractæ* vel *confractæ* male in quibusd. *rostr.* Carr.—[c] CXIII Lovan. CXII. Dorvill.—[d] Sic Pet. L. pr. Sc. non *a n.*—[e] *completo* Lov. Dorv.—[f] *sumptis* B. L. sec. V. Edd. Vett. delet Ciaccon. dein *Octacilius*, *Octalicus* Mss. et Edd. Vett. plerique semper.—[g] x *par.* L. pr. Sc.—[h] *equites d. et legionem* Lov. ridicule. CCCXXX.

NOTÆ

cum, quod Dyrrhachio distat C millibus passuum, auctore Plinio. Hodie *Alesio* Sophiano.

140 *Africo*] Africus ventus, qui flat ab occasu hyberno.

141 *Quo simul atque intus est itum*] *Intro* solet dici, ubi motus significari contingit.

142 *Qui modo sibi timuerant*] Cæsariani.

143 *Tutissimus portus*] Nymphæum.

144 *Qui nostris navibus periculum intulerant*] Pompeiani.

145 *Otacilius Crassus*] Ille victo

tironum sustulerat: altera ex veterana[i] paulo minus ducentis.[j] Hic[k] cognosci licuit, quantum esset hominibus præsidii[l] in animi firmitudine.[m] Tirones enim, multitudine navium perterriti, et salo[146] nauseaque[n] confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes, ad[o] eum producti, contra religionem jurisjurandi in ejus conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranæ legionis milites,[p] item conflictati et tempestatis et sentinæ vitiis, neque[q] ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt; sed, tractandis conditionibus et simulatione deditionis extracto[r] primo noctis tempore, gubernatorem in[s] terram navem ejicere cogunt; ipsi, idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt, et luce prima, missis ad[t] eos ab Otacilio equitibus,[u] qui eam partem oræ maritimæ asservabant, circiter quadringentis, quique[v] eos armati ex præsidio secuti sunt, se[w] defenderunt, et, nonnullis eorum interfectis, incolumes sese ad nostros receperunt.

29. Quo[x] facto, conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebat,[y] quod oppidum iis antea[z] Cæsar attribuerat, muniendumque curaverat, Antonium recepit,[a] omnibusque rebus juvit.[b] Otacilius, sibi timens, oppido fugit et ad Pompeium pervenit. Expositis omnibus copiis,[147] Antoni-

L. pr. cxx. L. sec. *c l.* Pet. L. pr. V.—[i] *veteranis* L. pr.—[j] ccc L. pr. vulgo additur *se compleverat.*—[k] *his* Mss. o. et Edd. pp.—[l] *præsidium* V.—[m] *fortit.* L. pr. sec. V. et Edd. ante Urs. vide ad B. G. I. 3. *magnitud.* B.—[n] *nausiaque* Mss. qdd.—[o] *advenientes* inserunt Lov. Dorv. Pal. L. sec. et vulgo *perducti.*—[p] deest Pet.—[q] vulgo *non.*—[r] *extracta* Mss. 2.—[s] *intra n.* V. *navem* deest Palat. *ej. nav.* L. pr.—[t] *adeo* L. pr.—[u] *nuntiis* L. pr. deest V.—[v] *qui* L. pr. *quinque* Edd. Gryph.—[w] Sic Mss. o. et Edd. quædd. non *ad n. sese.* desunt in Lov. *ad nostros.*—[x] *eo* B.—[y] *oppidum ob.* Pal. Lov. Dorv. et statim carent τοῖς *quod opp.* vulgo *obtinebat* contra Mss. tantum non o.—[z] deest Pet. *ante* Palat. *tribuerat* L. sec.—[a] *recipit* Mss. 4.—[b] *luit* L. pr. a

NOTÆ

Scipione fugit ex Africa, ut est auctor Plutarchus in Catone.

146 *Salo*] Quod postea explicat, nempe jactatione.

147 *Expositis omnibus copiis, &c.*] Non frustra solicitabatur Cæsar, nondum recepto Antonio. Neque enim satis habebat copiarum ad victoriam, quod ipsi summæ semper curæ esse consueverat; et sic omnes

us, quarum erat summa veteranarum[c] trium legionum, uniusque tironum, et equitum octingentorum, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones,[148] quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut si forte Pompeius, vacuam existimans Italiam, eo transjecisset exercitum, quæ opinio erat edita in vulgus,[d] aliquam Cæsar ad insequendum facultatem haberet: nuntiosque[e] ad eum celeriter mittit, quibus regionibus[f] exercitum exposuisset, et quid militum transvexisset.[g]

30. Hæc[h] eodem fere tempore Cæsar atque Pompeius cognoscunt: nam prætervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terra direxerant;[i] sed, quo essent eæ[j] delatæ, primis diebus ignorabant: cognitaque re, diversa sibi ambo consilia capiunt: Cæsar, ut quam primum se cum Antonio conjungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, si imprudentes ex[k] insidiis adoriri posset: eodemque die uterque eorum ex castris stativis[l] [149] a flumine Apso exercitum educunt; Pompeius clam et noctu,[m] Cæsar palam atque[n] interdiu. Sed Cæsari[o] circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset: Pompeius, quia expedito

m. pr.—[c] vulgo *veteranorum.*—[d] *vulgo* L. sec. V.—[e] *n. quoque* Lov. Dorv. *ad eos* Leidd. Lov.—[f] *leg.* V.—[g] *transmisisset* Lov. Dorv. certe non male. Vide ad v. 2.—[h] *hoc* L. sec. Edd. pp.—[i] *terras duxerant* Mss. plerique et Edd. Vett. perperam.—[j] *hæ* vel *hec* Mss. et Edd. pp. *ecce* Lov.—[k] abest Pal. Dorv.—[l] *statutis* Sc. Leidd. *ex fl.* Edd. R. M. *Thapso* rursus Mss.—[m] *noctc* V.—[n] *et* L. pr.—[o] *a Cæsare* Lov. Dorv. *Cæsar* L. sec. Ed. Flor. *iter quippe*

NOTÆ

Pompeiani etiam judicabant. Sed sua eum et hic fortuna tutata est. Sed enim, ut refert Appianus, Pompeius eo tempore non differendum ratus, in eum instructam aciem cum duceret, duoque ex ejus militibus prætentarent vadum medio fluminis alveo, Cæsarianorum unus ambos impetu facto occidit, ipse, ut omen infaustum aversatus in sua castra copias reduxit, omnibus amitti occasionem querentibus.

148 *Pontones*] Naves trajiciendis equis et vehiculis idoneæ, *bacs*, aut certe ad earum formam accedentes.

149 *Ex castris stativis*] Castra hyberna distant a stativis, quod stativa sub pellibus sunt tumultuario opere facta, hyberna vero in oppidis sunt, tabernaculis accuratius exstructis, ut videtur Livio.

itinere flumen[p] ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, eum ubi[q] appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit, suosque omnes castris[r] continuit ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset ejus adventus. Hæc ad Antonium statim per Græcos deferuntur. Ille, missis ad Cæsarem nuntiis, unum diem sese castris tenuit: altero die ad eum pervenit Cæsar. Cujus adventu cognito, Pompeius, ne duobus circumcluderetur[s] exercitibus, ex eo loco discedit, omnibusque copiis ad Asparagium[t] [150] Dyrrhachinorum pervenit atque ibi[u] idoneo loco castra ponit.

31. His temporibus Scipio,[151] detrimentis quibusdam circa montem Amanum[152] acceptis, sese imperatorem appellaverat. Quo facto, civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias:[v] item[w] a publicanis suæ provinciæ debitam biennii pecuniam exegerat, et ab eisdem[x] insequentis anni mutuam præceperat,[y] equitesque toti provinciæ imperaverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis[153] post se relictis, qui paulo ante M.[z] Crassum imperatorem inter-

tr. L. sec. Edd. pp.—[p] *flumine tr.* Mss. 3.—[q] Sic Mss. plerique; non *ubi e.*—[r] *in c.* L. pr.—[s] *circumduc.* L. sec. *circum claud.* Edd. M. V. Elz.—[t] *Hasparagum* Dorv. Pal. *Sparagium* V. *Hispar.* L. sec. *Asparagum* Edd. quædd. c. 41. Mss. o. *Asparagium*, uti et c. 76. dein *Dyrrachiumque* Pal. L. sec. Dorv. *Dyrrachiorum* Pet. Sc. L. pr. non male: c. 33. *Ephesia pec.*—[u] *ibique* L. pr. *ibique in* Lov. Dorv.—[v] *copias* V.—[w] *itemque* Pet. *poblic.* Lov.—[x] *isdem* Pet. L. pr.—[y] *percep.* L. pr. V. *accep.* Edd. pp.—[z] deest Mss. 2.—[a] *obsidionem* Ed.

NOTÆ

150 *Asparagium*] Ignoratur.

151 *Scipio*] Cui Syriam obvenisse regendam, supra dictum.

152 *Amanum*] Mons Amanus Ciliciam Syriamque disterminat; hodie quibusdam *Montenegro*, aliis *Scanderone*. Sed hoc loco vix potest abesse mendum. Quomodo enim quis, detrimento accepto, victoriæ insignia ausit poscere, nisi tamen fuerit victoria dubia? Nec certe dubitarem esse mendum, nisi hoc anno et hoc bello, quo nunc tota fere ardet Europa, vidissemus hostes Gallici nominis suis cladibus tanquam remedia quædam, epinicia falsa adhibere.

153 *Parthis*] Quoniam creberrima ubique Parthorum oboritur mentio, operæ pretium est aliquid de ea gente dicere. Plinius VI. 25. tradit Persidem in Parthorum jampridem translatum nomen, deinde, inquit, 'Regna Parthorum duo de viginti sunt omnia. Ita enim dividunt provincias circa duo maria, Rubrum a meridie, Hyrcanum a septentrione. Ex iis unde-

fecerant et M. Bibulum in obsidione[a] habuerant,[154] legiones equitesque ex Syria[155] deduxerat: summaque in[b] solicitudine ac[c] timore Parthici belli in[d] provinciam cum venisset, ac nonnullæ militum voces tum audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem arma non laturos; deductis Pergamum[156] atque in[e] locupletissimas urbes in hyberna[f] legionibus, maximas largitiones

Gryph.—[b] *cum* L. sec. Dorv. Vasc. Gr. post. deest præp. in Edd. pp. Ald. Gryph.—[c] *atque* L. sec. D.—[d] deest præpos. in Pet. L. pr. V. *provincia* Pet. L. pr. V. Lov. Pal. Dorv. statim vulgo deest *tum*.—[e] exulat a Pal.—[f] *hibe-*

NOTÆ

cim quæ superiora dicuntur, incipiunt a confinio Armeniæ Caspiisque littoribus, pertinent ad Scythas, cum quibus ex æquo degunt. Reliqua septem regna inferiora appellantur. Quod ad Parthos attinet, semper fuit Parthia in radicibus montium sæpius dictorum qui omnes eas prætexunt. Habet ab ortu Arios, a meridie Carmaniam et Arianos, ab occasu Pratitas, Medos, a septentrione Hyrcanos, undique desertis cincta.' Eorum imperium ortum habuit circa annum urb. cond. IↃIV. cum ab Antiocho cognomento Theo, Asiæ et Syriæ rege tertio ab Alexandro, ducem nacti Arsacem defecerunt. Orodes qui Crassum vicit nonus ab illo fuit, et quanquam de illis L. Ventidius Bassus triumphaverit, tamen parum abfuit quin Marcum Antonium eodem quo Crassum modó exceperint. Augustus Cæsar Phraatem hoc nomine tertium eorum regem, signa capta reddere coëgit, pacemque cum iis iniit, quæ usque ad imperatorem Caracallam perduravit, quo a Macrino interfecto, iterum coiit, octoque post annis Artabano eorum rege interfecto ab Artaxerxe, Parthorum regni finis fuit anno Christi CCXXVI. Ibidem regnaverunt Persæ usque ad Hormisdam ejus nominis tertium, quo an. Christi IↃCXXXIX. regnante victi sunt Persæ a Mahomedis successore Omare. Atque hæc de Parthis et eorum successoribus Persis.

154 *M. Bibulum in obsidione habuerant*] Ejus exemplum sequendum Cicero proponit Cornificio lib. XII. epist. ad Famil. 'Quod si pares copias ad confligendum non habebis, non te fugiet uti consilio M. Bibuli, qui se oppido munitissimo et copiosissimo tamdiu tenuit, quamdiu in provincia Parthi fuerunt.'

155 *Syria*] Scipionis erat provincia. Maximæ fuit amplitudinis. A Posidonio apud Strab. *Aramæa* dicta, quo nomine insignitur apud sacras scripturas. Eustathius dividit in quinque partes, in *Comagenen, Seleucidem, Cœlo-syriam, Phœnicen, et Judæam*; ad ortum Euphrati, ad occidentem mari Mediterraneo, a meridie Arabia, a septentrione Cilicia et parte Cappadociæ terminatur; sub regibus primo, deinde sub Persis, sub Alexandri posteris Græcis postea, tandem a Pompeio Romanis subdita, donec a Cosroë Persarum rege erepta Phocæ imperatori, recuperata ab Heraclio, haud ita multo post a Saracenis capta est.

156 *Pergamum*] Pergamus Galeni medici patria in Mysia, quam Caycus

fecit, et confirmandorum militum causa diripiendas[g] iis civitates dedit.

32. Interim acerbissime imperatæ pecuniæ tota provincia exigebantur: multa præterea generatim ad avaritiam excogitabantur.[h] In capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur: columnaria,[157] ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma,[i] tormenta, vecturæ imperabantur: cujus modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas[j] pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed pæne vicis castellisque singuli[k] cum imperio præficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat,[l] is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia; differta[m] præceptis atque exactoribus, qui, præter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant[a] enim, se, domo patriaque expulsos, omnibus necessariis egere rebus, ut honesta præscriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad hæc gravissimæ usuræ, quod in bello plerumque accidere consuevit,[b] universis imperatis pecuniis:[c] quibus in rebus prolationem diei[158] donationem esse dicebant. Itaque æs alienum provinciæ eo biennio multiplicatum est. Neque[d] minus ob eam causam civibus Romanis ejus provinciæ,[e] in singulos conventus[159] singulasque civitates, certæ pecuniæ imperabantur, mutuasque illas ex S. C. exigi dictitabant: publi-

riæ civitates B. *hiberiæ* Ed. Ven. *urb. hiberniæ* Lov. L. sec. *u. l. hiberniæ*, *m.* B, Dorvill.—[g] *diripiund.* Bong. V. ad B. G. III. 6. *iis* vel *his* abest Lov.—[h] *exerceb.* Lov. Pal. L. sec.—[i] *arma, rem.* Mss. plerique.—[j] *agend.* V. *copias* L. pr.—[k] *singuli* Mss. 2. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. Hotom. *imperiis* B.—[l] *faceret et crud.* L. pr.—[m] *conf.* Pal. B. L. sec. Dorv. Edd. pp. Ald. Gryph. aliæque. *diserta* Lov. dein vulgo *præfectis.*—[a] *dictabant* V.—[b] *solet* Lov. D.—[c] *in universis pecun.* Edd. R. M. V.—[d] Ita Mss. et Edd. qdd. non *nec.*—[e] *sed*

NOTÆ

amnis præterfluit, in qua Pergamena membrana inventa esse dicitur. Nomen hodie retinet.

157 *Columnaria*] Cicero lib. XIII. ad Att. 'Columnarium vide nullum ne debeamus.' Tributum in singulas columnas, quod ideo institutum erat, ut ab insanis ædificiorum sumtibus deterrerent cives.

158 *Quibus in rebus prolationem diei, &c.*] Quia ut plus ille petit qui ante diem petit, ita minus solvit qui tardius et non ad diem solvit.

159 *In singulos conventus*] De quibus supra.

canis,[f] uti in sorte[g] fecerant, insequentis anni vectigal promutuum.

33. Præterea Ephesi[160] a fano Dianæ depositas antiquitus pecunias[h] Scipio tolli jubebat, certaque[161] ejus rei die constituta,[i] cum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, literæ ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum legionibus Cæsarem: properaret ad se cum exercitu venire, omniaque posthaberet.[j] His literis acceptis, quos advocaverat, dimittit, ipse iter in[k] Macedoniam parare incipit, paucisque post[l] diebus est profectus. Hæc res Ephesiæ pecuniæ salutem attulit.

34. Cæsar, Antonii[m] exercitu conjuncto, deducta Orico legione, quam tuendæ oræ maritimæ causa posuerat, tentandas sibi provincias longiusque procedendum existimabat; et, cum ad eum ex Thessalia[162] Ætoliaque[163] legati venissent,[n] qui præsidio misso pollicerentur, earum gentium[o] civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum le-

in quibusd. Mss. *in* exulat Pal. D.—[f] *a p.* Mss. Reg. L. sec. deest *publ.* a Pet. —[g] *ut forte* Lovan. Pal. Dorv. *ut in s.* L. pr. *fecerint* V.—[h] deest Lov. [i] vulgo *ceterasque c. deæ statuas.* Q.—[j] *omniaque postea quæ h.* Pet. Scal. L. pr. *omnibusque quæ h.* Carr. Palat. B. L. sec. Dorvill. Edd. pp. Vasc. *omniaque quæ h.* Voss.—[k] deest V. L. sec.—[l] *paucis p.* Pet.—[m] *Antonio* Lovan. Dorvill. —[n] Sic Mss. Pet. L. pr. V. Pal. Dorv. et alii; non *leg. v. ex Th. Æt.*—

NOTÆ

160 *Ephesi*] Ephesus primaria Ioniæ urbs, eximio Dianæ templo, quod tota exstruente Asia cccc annis peractum est, nobilitata. Nomen nunc retinet, sed est diruta. Porro res carissimas in templis antiqui deponebant, tanquam Deorum fidei commendatas. Hæc omnia faciebat Scipio in aliena provincia, sed ut videtur, munitus senatusconsulto Pompeianorum quale Cassius apud Ciceronem Philip. II. legitur habuisse: 'Ut quamcunque in provinciam ejus belli gerendi causa advenerit, ibi majus imperium C. Cassii proconsulis sit, quam ejus erit qui eam provinciam obtinebit.' Nimirum ut supra mutuas pecunias ex senatusconsulto colligi dictitabant.

162 *Thessalia*] Nobilis Græciæ regio, montibus undique cincta; a septentrione Macedoniam, a meridie Bœotiam, ab oriente mare habet, in quod influit Peneus amnis.

163 *Ætoliaque*] Ætolia Achaiæ regio, cujus incolæ erant bellicosissimi, qui junctis cum Romanis viribus Philippum Macedoniæ regem fregerunt. Deinde ipsi postea a Romanis domiti sunt, de quibus triumphavit Flavius Nobilior.

gione tironum, quæ appellabatur septima vigesima, atque equitibus ducentis in Thessaliam; C. Calvisium[p] Sabinum[164] cum cohortibus quinque paucisque equitibus in Ætoliam misit, maximeque eos, quod erant propinquæ regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum[165] cum legionibus duabus, undecima et duodecima, et[q] equitibus quingentis in Macedoniam proficisci jubet: cujus provinciæ ab ea parte, quæ Libera appellatur,[166] Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

35. Ex his Calvisius, primo adventu summa omnium Ætolorum receptus voluntate, præsidiis adversariorum Calydone[167] et Naupacto[168] rejectis, omni Ætolia potitus est. Cassius in Thessaliam[r] cum legione pervenit. Hic[s] cum essent factiones duæ, varia[t] voluntate civitatum utebatur.[u] Hegesaretos,[v] [169] veteris homo potentiæ, Pompeianis rebus studebat: Preteus, summæ nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Cæsarem enixe[w] juvabat.

[o] *region.* L. pr.—[p] *C. Cabas.* Lov. Dorv.—[q] deest L. pr.—[r] *Thessalia* L. pr. V. *cum l.* desunt Lov. *præv.* Edd. qdd.—[s] *His* Lov.—[t] *alia* Lov. L. sec. *alia varia* Dorv. *civ.* deest Lov. L. sec.—[u] *inniteb.* Edd. R. M. V. *mitteb.* V. *non teneb.* Dorv.—[v] *Hægesarctos* vel *Hægesartos* vel *Hages.* Mss. plerique. per *os* Mss. o. præter Bong. vulgo *Egesaretus.* Vide ad Cic. Ep. ad Fam. XIII. 25.—

NOTÆ

164 *C. Calvisium Sabinum*] Hic Calvisius Sabinus Africam postea administravit, triumvirisque regnantibus, consul factus est anno ab urbe condita IↃCCXV. Huic legionem unam exceptis IↃCCC hominibus adventu Scipionis fuisse concisam, proditum est ab Appiano lib. II.

165 *Cn. Domitium Calvinum*] Cneius Domitius Calvinus consulatu jam functus fuerat quarto ante anno quam civile bellum oriretur, et iterum functus est triumviris regnantibus.

166 *Ab ea parte quæ Libera appellabatur*] Strabo lib. VII. Τὰ περὶ Λυγκηστὸν καὶ Πελαγονίαν καὶ Ὀρεστιάδα καὶ Αἰμίαν τὴν ἄνω Μακεδονίαν ἐκάλουν οἱ δ' ὕστερον καὶ ἐλευθέραν: *Superiorem Macedoniam in qua erant Lyncestus, Pelagonia, Orestias, et Æmia, posteriores liberam appellarunt.*

167 *Calydone*] Calydon metropolis Ætoliæ, Meleagro heroë et celebri apri Calydonii venatione nobilis, ad Evenum amnem, non procul a mari.

168 *Naupacto*] Naupactus vel Naupactum urbs Ætoliæ ad sinum Corinthiacum, Christianorum adversus Turcas victoria anno CIↃIↃLXXI insignis, nunc *Lepanto.*

169 *Hegesaretos*] Agesaretus Larissæus dicitur Ciceroni l. XIII. epist. ad Famil.

36. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit; et, cum ad eum frequentes civitatum legationes convenire cœpissent, nuntiatum est, adesse Scipionem cum legionibus,[x] magna et[y] opinione et fama omnium: nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in[z] loco Macedoniæ moratus, magno impetu tetendit[a] ad Domitium, et, cum ab eo millia[b] passuum viginti abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam[c] convertit. Hoc adeo[d] celeriter fecit, ut simul adesse et venire nuntiaretur. Et, quo iter expeditius faceret, M. Favonium[e] [170] ad flumen Haliacmonem,[f] [171] quod Macedoniam a Thessalia[g] dividit, cum cohortibus octo præsidio impedimentis legionum[h] reliquit, castellumque ibi muniri jussit. Eodem tempore equitatus regis Cotys[i] [172] ad castra Cassii advolavit,[j] qui circum Thessaliam esse consueverat.[k] Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt,[173] atque ex his locis Ambraciam[174] versus iter facere

[w] *obnixe* L. pr. perperam.—[x] Sic Glar. Urs. Man. &c. *legione* Mss. et Edd. Vett.—[y] deest Mss. 4.—[z] *τὸ in* abest a Lov. Dorv. ac L. pr. a m. pr. bene.—[a] vulgo *contendit.*—[b] *ad m. V. ab eo vicies mille passus* Ms. Reg. *ac* XX. Lovan.—[c] *Thessalia* V.—[d] *ideo* Mss. *eff.* Edd. pp. *ut* deest L. pr. V. *simul* exulat Lovan. *venisse* Lovan. Dorvill.—[e] *Fabon.* Mss.—[f] sine aspir. Mss. hic et infra præter solum Cuj. ac infra etiam sine aspir.—[g] *et Thessaliam* L. pr.—[h] Rursus Mss. et Edd. Vett. ut supra, *legionis.*—[i] vulgo *Coti.*—[j] *evolavit* L. pr. dein *circa* Lov.—[k] *consuerat cum* L. pr.—[l] deest L. pr.

NOTÆ

170 *Favonium*] Favonius erat imitator Catonis, qui post mortem Cæsaris atque Bruti periit, ob cædem Cæsaris proscriptus.

171 *Haliacmonem*] Aliacmon sine aspiratione alibi scribitur. *Pelecas* est Sophiano, Mercatori *Platamona*, in Thermaïcum sinum influit.

172 *Regis Cotys*] De quo supra.

173 *Ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt*] Plinius IV. 8. scripsit esse in Thessalia montes XXXIV, omnes theatrali modo inflexos, caveatis ante eos LXXV urbibus.

174 *Ambraciam*] Ambracia, de qua hic Marcianus Heracleota: Μετὰ τοὺς Μολοττοὺς δ' Ἀμβρακία Κορινθίων Ἀποικός ἐστιν. ὤκισεν δ' ὁ Κυψέλου Αὐτὴν πρότερον παῖς Γοργός: *Post Molossos autem Ambracia Corinthiorum Colonia est. Habitavit autem Cypseli Eam prius filius Gorgus.* Regia Pyrrhi quondam regis, urbs Epiri ad sinum Ambracium, unde Græciæ initium ab antiquis Geographis petebatur, proxima Ætolis et Acarnanibus, fluvioque Acheronti, quem Poëtæ fabulantur unum de IV. Inferorum fluminibus. In ejus vicinia deinde fuit condita Nicopolis ab Augusto, in memoriam Actiacæ de Antonio victoriæ. Nomen retinet *Ambracia.*

cœpit. At Scipionem, properantem sequi,[l] literæ sunt consecutæ a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse, neque[m] se præsidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus literis acceptis, consilium Scipio iterque commutat;[n] Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis[o] cerneretur et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas, salutem attulit.

37. Scipio, biduum castris stativis[p] [175] moratus ad flumen,[q] quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliacmonem[r] tertio[s] die prima luce exercitum vado transducit, et, castris positis, postero die mane copias ante frontem castrorum struit.[t] Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin, productis legionibus, prælio decertaret. Sed, cum esset inter bina castra campus circiter millium[u] passuum sex,[v] Domitius castris Scipionis aciem suam subjecit: ille[w] a vallo non discedere perseveravit: attamen, ægre retentis Domitianis militibus, est factum, ne prælio contenderetur;[x] et maxime, quod[y] rivus difficilibus ripis, castris Scipionis subjectus,[z] progressus nostrorum impediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi cum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare[a] cogeretur, aut magna cum infamia castris[b] se continere, qui magna expectatione[c] venisset, temere progressus turpem habuit ex-

dein *secutæ* Edd. pp.—[m] Sic Mss. non *nec. se* et *posse* absunt a Lov. Pal.—[n] *commutavit* L. pr.—[o] *ut p.* Lov.—[p] *in c. st. bid.* vulgo.—[q] desunt Edd. R. M. V. *intra* V.—[r] *Alisicam*, *Alisacam*, *Alisacum*. Mss. et Edd. pp. vel *Alisiacam*.—[s] *tertia* Mss. 4.—[t] *instruit* vulgo.—[u] *milia* Mss. et Edd. qdd.—[v] III Edd. R. M. V. quod præfert Glarean. vulgo abest nomen *Domitii*—[w] *ipse vero* L. sec. *ille vero* Lov. Edd. pp. *il. val.* B. *valle* Mss. 5. *descendere* Lov. L. pr. a m. pr. nec male.—[x] *prælium conderetur* Voss. *contenderent* Edd. R. M. V.—[y] *qui* V.—[z] Mss. *subj. cast. Sc.*—[a] deest V.—[b] *in c.* Edd. R. M. V. *sese* L. sec. dein *contineret* Mss. plerique et Edd. Vett.—[c] *cum exspect.* Lov.

NOTÆ

175 *Castris stativis*] Vegetius VII. 8. 'Stativa castra æstate vel hyeme hoste vicino majori labore ac cura firmantur.'

itum; et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit, atque in eandem partem, ex qua[d] venerat, redit ibique prope flumen edito natura[e] loco castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit, quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant. Et, cum quotidiana consuetudine Q. Varus,[f] præfectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt; sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit,[g] atque ultro universi[h] in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter octoginta interfectis,[i] reliquis in fugam conjectis, nostri,[j] duobus amissis, in castra se receperunt.

38. His rebus gestis,[k] Domitius, sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit, sese angustiis rei frumentariæ adductum castra movere; vasisque militari[l] more conclamatis, progressus[m] millia passuum[n] tria, loco[o] idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio, ad sequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturæ ad explorandum iter Domitii et cognoscendum præmisit. Qui cum essent progressi primæque turmæ[p] insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione, ad[q] suos se recipere cœperunt: quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati,[r] restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos expectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt: (in his fuit M. Opimius, præfectus equitum[s]) reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt, aut captos ad Domitium perduxerunt.[t]

39. Deductis oræ maritimæ præsidiis, Cæsar, ut supra demonstratum est, tres cohortes Orici oppidi tuendi causa

Pal. Edd. R. M. Vasc. Gr. post.—[d] *Ad quam* V.—[e] *naturali* Mss. 2. ut c. 40. nisi ibi scribendum sit *natura.* dein *consuerant* Sc. ut sæpe.—[f] *Varius* Gland. —[g] *redit* L. pr. V.—[h] *conv.* Ms. Reg. L. sec. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. *hostem* Reg.—[i] *interficiuntur* Pet.—[j] Sic Edd. primæ, Scal. &c. deest Mss. et Edd. plerisque.—[k] *confectis* L. pr.—[l] *militaribus* L. pr. sc. V. ad I. 66.—[m] *egressus* L. sec.—[n] deest V. Adi ad B. G. I. 15.—[o] *in l.* Pet. V. B.—[p] *turbæ* L. pr. Sc.—[q] *in* L. pr. *se* deest L. pr.—[r] *rec. conspectum consp.* L. pr.—[s] *eques* Lov. *eque* Voss. *eqs.* L. sec. V. ad B. C. II. 42.—[t] Sic Pet. vulgo *ded.*

reliquit[177] iisdemque[u] custodiam navium longarum transdidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppidoque præerat C. Acilius legatus. Is naves nostras[v] interiorem[w] in partem post oppidum reduxit et ad terram deligavit, faucibusque portus navem[x] onerariam submersam objecit, et huic alteram conjunxit, super qua[y] turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit, et militibus complevit, tuendamque ad omnes repentinos casus transdidit.

40. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompeius[z] filius, qui classi Ægyptiæ præerat, ad Oricum venit, submersamque navim,[a] remulco[178] multisque contendens[b] funibus, adduxit;[c] atque alteram navem,[d] quæ erat ad custodiam ab Acilio posita,[e] pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres,[179] ut ex[f] superiori pugnans loco, integrosque semper[g] defatigatis submittens, et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe mœnia oppidi tentans, uti[h] adversariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit: defectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant,[i] eam navem expugnavit; eodemque tempore ex

add. Ms. Hotom.—[u] Sic o. Mss. vel *isdemque*, non *iisque.*—[v] *nostri* L. pr.—[w] Ita Pet. L. pr. Scal. V. vulgo *in int. in* deest L. sec. *portum* non male legit Ciaccon. Sed vide c. 40. §. 4. quod itidem mutat.—[x] *navim* Lov. *submersit* id. *mersam* B.—[y] *quas* Mss. et Edd. Vett. *turrem* Mss. 4. *ipsius* L. pr. [z] *Pompeji* L. sec. Pal. Edd. pp. sed V. Manut. *filius* deest V.—[a] *navem* V. *remulgo* Pet. V. supra.—[b] *colligans* B. Carr. Edd. R. M. V. Vasc. Steph. Str. Gr. post. e Glossa.—[c] vulgo *abd.*—[d] *navim* L. sec.—[e] L. pr. tantum habet inter versus. *positam* Palat. L. sec. *plurimis* Lov.—[f] deest L. pr. in textu.—[g] abest Mss. B. V. Edd. pp. aliisque. *defetig.* Lov. Mox *et terra sc.* placet Ciacc.—[h] Sic Mss. o. non *ut.*—[i] Ita Mss. præter V. et Ciaccon. et Edd. primæ, aliæque, non *refugerunt.*—[j] *et a.* Mss. 5. non male. *alteram partem* Lov.

NOTÆ

177 III *cohortes Orici oppidi tuendi causa reliquit*] Ergo receptum fuerit quod amissum fuerat, aut aliquod ὕστερον πρότερον inest.

178 *Remulco*] In Ablativo tantum casu, de quo supra.

179 *Ad libram fecerat turres*] Est magnitudine ea turres facere, qua sunt aliæ, cum quibus conferuntur; unde librare aquam dixere veteres, cum altitudo loci unde deducebatur, cum eo quo ducebatur quasi libra imaginaria componebatur. Frontinus lib. de aquæductibus: 'Aquæ omnes diversa in urbem libra proveniunt.' Turres autem in navibus exstruebant. Unde Virg. 'Tanta mole viri turritis puppibus instant:' et alibi: 'credas innare revulsas Cycladas.'

altera[j] parte molem tenuit naturalem objectam,[k] [180] quæ pæne insulam contra[l] oppidum effecerat, qua quatuor biremes, subjectis scutulis,[181] impulsas vectibus in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus, quæ erant deligatæ ad terram atque inanes, quatuor ex his abduxit,[m] reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Lælium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia[n] [182] importari in oppidum prohibebat: ipse, Lissum profectus, naves onerarias triginta, a M. Antonio relictas, intra portum aggressus omnes incendit: Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus Romanis,[o] qui ejus conventus erant,[p] militibusque, quos præsidii causa miserat[q] Cæsar, triduum moratus, paucis in oppugnatione amissis, re infecta, inde discessit.

41. Cæsar, postquam Pompeium ad Asparagium[r] esse cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in[s] itinere[t] oppido Parthinorum,[183] in quo Pompeius præsidium habebat, tertio die in Macedoniam ad Pompeium pervenit, juxtaque eum castra posuit; et postridie,[u] eductis omnibus copiis, acie[v] instructa, decernendi potestatem Pompeio

—[k] *objectumque p.* Lov. *penins.* Edd. qdd.—[l] deest L. pr. Sc. Pet. V. Lovan. male. V. ad VIII. 41.—[m] *adduxit* Mss. 6.—[n] Sic bene emendatum a viris doctis. Mss. et Edd. Vett. *Biblide a. Mantinea,* vel pejus. V. ad c. 12.—[o] deest Pal. Lov.—[p] Sic Mss. non *er. conv.*—[q] *præsidio m.* Lov. Pal. non male. V. VIII. 11.—[r] *Asparagum* Edd. Vett. qdd.—[s] vulgo *et ex.*—[t] *in* abest Pet. *in it.* a V. *Partin.* Mss. quidd.—[u] *postera die* Pet. *postriduum* Lov. Pal.—[v] *et a.* Lov.

NOTÆ

180 *Ex altera parte molem tenuit naturalem objectam*] Quia legitur apud Plinium II. 89. 'Epidaurus et Oricum insulæ esse desiere.' Nonnulli suspicantur mendum esse in voce *naturalem,* quod tamen ita verum esse posset, si quotidiano terræ aggestu moles illa sensim aggesta sit et compacta.

181 *Scutulis*] Scutulæ sunt cylindri lignei perforati, quorum in foramina induntur vectes ad movenda prægrandia onera. Alio nomine dicuntur phalangæ, de quibus supra.

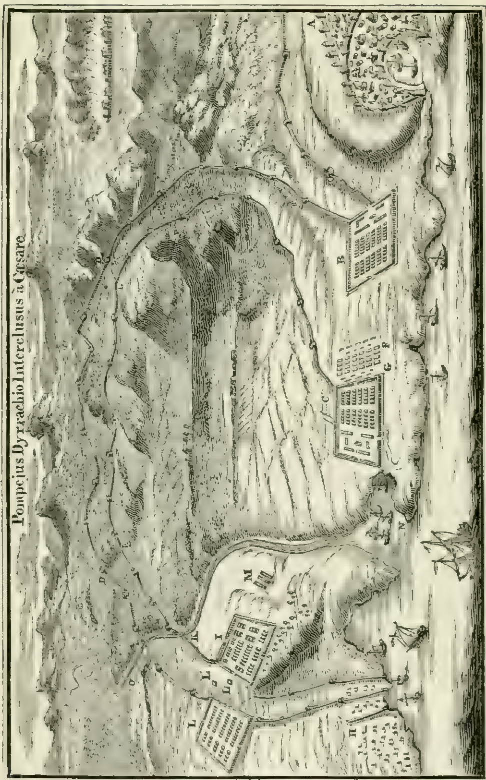
182 *Bullide atque Amantia*] De his supra.

183 *Parthinorum*] De Parthinis ita Plinius III. 23. 'A Lisso Parthini, Macedonia provincia, gentes Parthini, a tergo eorum Dassaretæ.' Dio vero et Pomponius Mela contra Plinii auctoritatem eos populos Illyrico assignant.

fecit.[w] Ubi illum[x] suis locis se tenere animum advertit,[y] reducto in castra exercitu, aliud sibi[z] consilium capiendum[a] existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili angustoque[b] itinere, Dyrrhachium profectus est, sperans, Pompeium aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli apparatum is[c] eo contulisset: ut accidit. Pompeius enim,[d] primo ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariæ compulsum discessisse existimabat: postea, per exploratores certior factus, postero die castra movit, breviore[e] itinere se occurrere ei posse[f] sperans. Quod fore suspicatus Cæsar, militesque adhortatus,[g] ut æquo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium venit, cum[h] primum agmen Pompeii procul cerneretur, atque[i] ibi castra posuit.

42. Pompeius, interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus[j] consilio, edito loco, qui appellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit.[k] Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus[l] regionibus, quas tenebat, comportari[m] imperat. Cæsar, longius bellum ductum[n] iri existimans, et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia littora a Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hyeme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat,[o] morabantur, in Epirum rei frumentariæ causa Q. Tullium et[p] L. Canuleium legatos misit: quodque hæ[q] regiones aberant longius, locis certis horrea constituit, vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit;[r] item Lisso Parthinisque et

L. sec. *instituta* L. pr. V. ad B. G. III. 24.—[w] *dedit* Lovan. L. sec.—[x] Sic Mss. et Edd. priores, non *cum*. [y] Ita Lovan. non *animadv*.—[z] deest Lovan. —[a] quæd. per *u*. Vide supra.—[b] *et ang*. Pet.—[c] *totumque is* Pal. C. *bellique* Pet. *is* deest Mss. plerisque antiquioribus, et Edd. Vett. Recte.—[d] deest Lov.—[e] *breviori* Lov.—[f] *ei p.* desunt V.—[g] *coh.* B. *adortus* Pal. *ad coh.* V.—[h] *et c.* Pal. L. sec.—[i] *tum* Pal. B. Edd. R. M. *cum* Ed. V. deest L. sec.—[j] *usus est* Lov.—[k] *commovit* Pet.—[l] *ab o.* L. pr. ut sæpe.—[m] *comportare* Pet.—[n] *ducturum e.* Pal. Lov.—[o] *fecerant* Pet. L. pr. Pal.—[p] vulgo desunt. Q. *Tullium et*.—[q] *quod hæ* Pet. *cæ* Lov.—[r] *scripsit* L. pr.—[s] *omnibusque* Lov.—[t] *ip-*

A Dyrrhachium. 42. B Cæsaris castra prope Dyrrhachium. 41. C Pompeius interclusus Dyrrhachio, edito loco Petra dicto, castra communit. 42. D Cæsar ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare Pompeium instituit. 43. E Pompeius, cum Cæsaris munitiones prohibere non posset castellis XXIV. effectis, XV. millia passuum circuitu amplexus hoc spatio pabulatur. 44. F Cæsar exercitum in aciem æquum in locum producit. 56. G Pompeius pro castris exercitum constituit. 56. H Pompeius de media nocte cohortes LX. ex maximis castris præsidiisque deductas ad eam partem munitionum ducit quæ pertinebant ad mare. 62. I Pompeius tumulum occupat atque communit. 51. K Munitiones a castris ad flumen perductæ. 70. L Castra Cæsaris inter mare et flumen contra Pompeianos. 66. L Cæsariani alio loco ignes faciunt, alio excubant. 50. M Pompeius V. legionem ab opere deductam suis subsidio mittit. 69. N Petra, locus editus, mediocrem navibus aditum habens. 42. O Flumen. 70.

omnibus[s] castellis, quod esset frumenti, conquiri jussit. Id erat perexiguum, cum ipsius agri[t] natura, quod sunt loca[u] aspera et[v] montuosa ac[w] plerumque frumento utuntur importato; tum[x] quod Pompeius hæc providerat,[y] et superioribus diebus prædæ loco Parthinos habuerat, frumentumque omne conquisitum, spoliatis effossisque eorum domibus, per equites comportarat.[z]

43. Quibus rebus cognitis, Cæsar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompeii permulti editi atque asperi[a] colles: hos primum præsidiis tenuit castellaque ibi communiit. Inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta[b] munitione, circumvallare Pompeium instituit: hæc spectans,[c] quod angusta[d] re frumentaria utebatur, quodque Pompeius[e] multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset; simul, uti[f] pabulatione Pompeium prohiberet, equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret; tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret; cum fama per orbem terrarum percrebuisset,[g] illum a Cæsare obsideri neque audere prælio dimicare.

44. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta, ibi collocaverat, frumentumque exercitui navibus supportabat; neque munitiones Cæsaris prohibere poterat, nisi prælio decertare vellet, quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut,[h] extremam rationem belli sequens, quam plurimos colles occuparet et quam latissimas regiones præsidiis teneret, Cæsarisque copias, quam max-

sorum agrorum Carr. Reg. Leid. sec. Edd. pp.—[u] deest Mss. et Edd. iisdem, item B. V. *asperi et montuosi* Carr. Reg. B. Edd. pp. vel *montosi. montosa* quoque Edd. qdd. V. ad I. 66.—[v] *ac* Pet. L. pr. Lov.—[w] *et* Pal. *atque* Pet. *ac ipsorum agrorum frum.* B. *utitur* Pal. L. sec. vulgo *ut fr.* contra meliores Codd. —[x] deest L. pr. *totum* L. sec.—[y] *prævid.* Lov. *providebat* Mss. plerique et Edd. pp.—[z] *in petra c.* Lov. vulgo *comportaverat* contra Mss. o.—[a] *asperique* Lov.— [b] *ded.* Lov. Pal. Hic autem deficit quoque Lovan. usque ad c. 49.—[c] Mss. et Edd. Vett. *exp.* V. ad B. G. II. 20.—[d] *angustia rei frumentariæ* Edd. R. M. V. —[e] *quod P.* Ed. Elz.—[f] Sic Mss. et Edd. Vett. non *ut.*—[g] *percrebruisset* L. pr. sec. V. c. 26.—[h] *ergo ut* L. sec. Edd. pp.—[i] *latissime* Ciacc. L. sec. Mox

ime[i] posset, distineret: id quod accidit. Castellis enim quatuor et viginti effectis, quindecim millia passuum[j] circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra[k] eum locum manu sata,[184] quibus interim jumenta pasceret.[l] Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani et[m] nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio[n] perpetuas munitiones efficiebant, ne quo loco[o] nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero militum præstabant et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quæ cum[p] erant loca Cæsari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis, et dimicare non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque[q] mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum; atque omnes fere milites aut ex coactis,[185] aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas aut tegimenta[r] fecerant, quibus tela vitarent.

45. In occupandis præsidiis magna vi uterque nitebatur: Cæsar, ut quam angustissime Pompeium contineret; Pompeius, ut quam[s] plurimos colles quam maximo circuitu occuparet: crebraque ob eam causam prælia fiebant. In his cum legio Cæsaris nona præsidium quoddam occupavisset, et munire cœpisset; huic[t] loco propinquum et contrarium

vulgo *idque*.—[j] *passus* Pet. Edd. pp. *compl.* Ed. Flor.—[k] vulgo *inter. facta* V. L. sec.—[l] *pascerent* Sc. V. *pascerentur* B. Edd. pp. Vasc. Steph. &c.—[m] *ac* L. pr.—[n] *in minore sp.* B. Carr. Edd. pp. Ber. *in timore sperantes* Pal. V. L. sec. et mox.—[o] *quem locum* Pet. Sc. L. pr.—[p] *tum* Pal. B. Edd.—[q] abest *que* a Pet. L. pr. *mutabat* Edd. pp.—[r] vulgo *tegmenta*.—[s] deest Edd. R. M. V. supra vulgo *uteb.*—[t] *hunc locum* Ms. Ciacc. cui abundare hæc videntur. *locum*

NOTÆ

184 *Manu sata*] Videntur esse quæ ligonibus, non aratro coluntur. Sic Virgilius Georgicon III. 'Sed frumenta manu carpes sata.'

185 *Aut ex coactis*] Coacta lana, e qua fiunt hodie pilei, *feutre*. Ulpianus *coactilia* vocat. Sic certe Plinius: 'Lanæ per se coactæ vestem faciunt, et, si addatur acetum, etiam ferro resistunt, immo vero etiam ignibus novissimo sui purgamento.'

collem Pompeius occupavit, nostrosque opere prohibere cœpit: et, cum una ex parte prope æquum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumjectis,[u] postea levis armaturæ magna multitudine missa, tormentisque prolatis, munitiones impediebat:[v] neque erat facile nostris, uno tempore[w] propugnare et munire. Cæsar, cum suos ex[x] omnibus partibus vulnerari videret, recipere se jussit[y] et loco excedere. Erat per declive receptus:[z] illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse, 'non recusare se, 'quin nullius usus imperator existimaretur,[a] si sine maximo 'detrimento legiones Cæsaris sese recepissent inde, quo te- 'mere essent progressæ.'

46. Cæsar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumulum contra hostem proferri et adversas[b] locari; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci jussit locumque in omnes partes quam maxime impediri;[c] ipse idoneis locis funditores instruxit, ut præsidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci jussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere[d] et instare cœperunt cratesque, pro munitione objectas, propulerunt,[e] ut fossas transcenderent. Quod cum animadvertisset Cæsar, veritus, ne non reducti, sed rejecti viderentur, majusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni præerat, cohortatus, tuba signum dari atque in hostes impetum fieri jussit. Milites legionis nonæ subito conspirati[f] pila conjecerunt, et, ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu, præcipites Pompeianos egerunt, et terga vertere coëgerunt[g]: quibus ad recipiendum crates directæ[h] longuriique objecti et institutæ fossæ magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis

L. sec.—[u] *circumvectus* L. sec. *circumvectis* Edd. R. M. V.—[v] *habebat* V.—[w] *opere* V. *repugn.* L. sec.—[x] deest Ed. Elz.—[y] vulgo *statuit.*—[z] *receptum* Mss. 5.—[a] *æstim.* L. sec.—[b] *adversa* L. pr.—[c] *inpedire* L. pr.—[d] *prævenire* L. sec.—[e] *præ m. obj. pepul.* L. sec.—[f] vulgo *conspicati, constipati.* dein *tela c.* V.—[g] desunt hæc V. Edd. pp. aliisque.—[h] *der.* Pet. L. pr. ut supra sæpe.

habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, quinque omnino suorum amissis, quietissime se[i] receperunt, pauloque citra[j] eum locum morati, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

47. Erat[k] nova et inusitata belli ratio, cum tot castellorum numero, tantoque spatio et tantis munitionibus et toto[l] obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam, quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos[m] atque infirmos hostes adorti, aut prælio superatos, aut aliqua offensione permotos[n] continuerunt, cum ipsi[o] numero militum equitumque præstarent: causa[p] autem obsidionis hæc fere esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur.[q] At[r] contra integras atque incolumes copias Cæsar inferiore[s] militum numero continebat; cum illi omnium rerum copia abundarent: quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quæ[t] commeatum supportarent; neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent.[u] Ipse autem, consumtis omnibus longe lateque frumentis, summis erat in angustiis: sed tamen hæc singulari patientia milites ferebant. Recordabantur[186] enim, eadem se superiore anno in Hispania perpessos, labore et patientia maximum[v] bellum confecisse: meminerant, ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum[w] cum daretur, non legumina recusabant: pecus vero, cujus[x] rei summa erat ex[y] Epiro copia, magno in honore habebant.

48. Est etiam genus radicis[187] inventum ab iis, qui fuerant

longuri Mss. plerique.—[i] deest L. pr. V. ut crebro.—[j] *circa* Mss. et Edd. qdd. post *locum* addunt Edd. *morati* aute Ursinum, uti et Mss. Pal. B.—[k] *et erat* V.—[l] *tanto* Mss. 3. et Edd. Vett. nonnullæ.—[m] *proc.* V.—[n] abest Edd. R. M.—[o] *illi* Pal. *num. equitum pr.* L. pr. male.—[p] *casus hic* Pal. L. sec. Vasc. M.—[q] *prohiberent* Pet. Sc. L. pr. V. Ed. Fl.—[r] *Tamen* V. *tum* Pet. L. pr. B. Edd. quædam. forte *tum contra.*—[s] *inferioris* Pet. *inferiores* L. pr. V.—[t] *quo* Pet. *qui* Pal. Reg.—[u] vulgo *haberet.*—[v] *magnum* V. contra *maximam* mox Edd. pp.—[w] *ordeum* Mss. o.—[x] *cujusque* V. *rei* abest ab Edd. pp. sed V. ad B. G. IV 17.

NOTÆ

186 *Recordabantur, &c.*] Cum castra Cæsar inter Sicorim et Cingam posuisset.

187 *Est etiam genus radicis, &c.*]

cum Valerio,[188] quod appellatur chara,[z] quod admixtum lacte multum inopiam levabat.[a] Id ad similitudinem panis efficiebant.[b] Ejus erat magna copia. Ex hoc effectos panes, cum in colloquiis Pompeiani famem nostris objectarent, vulgo in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

49. Jamque frumenta maturescere incipiebant, atque ipsa[c] spes inopiam sustentabat,[d] quod celeriter se habituros copiam[e] confidebant: crebræque[f] voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, 'prius se cortice ex arboribus[g] 'victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros.' Libenter etiam ex perfugis[h] cognoscebant, equos eorum[i] vix tolerari, reliqua vero jumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non bona, cum angustiis loci, et odore tetro ex multitudine cadaverum, et quotidianis laboribus, insuetos operum, tum aquæ summa inopia affectos: omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Cæsar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa,[j] et ad specus angustiæ vallium, has sublicis in terram demissis[k] præsepserat, terramque aggesserat,[l] ut aquam continerent. Itaque[m] illi necessario loca sequi[n] demissa ac palustria, et puteos fodere cogebantur: atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a[o] quibusdam præsidiis aberant longius, et celeriter æstibus

—[y] *in* L. sec.—[z] *chata, catha* Mss. quidam. *charus* Rhell.—[a] *levat* Edd. Aldi, Manut. Gryph.—[b] *id simil. p. efficiebat* Reg. L. sec. V. B. Pal. Edd. pp. Vasc. Steph. Gr. post.—[c] deest Lov.—[d] *sustinebat* L. sec.—[e] exulat Lov.—[f] Sic Pet. Scal. Urs. B. L. pr. sec. Palat. Edd. Vasc. Str. Gr. post. Vulgo *crebroque*.—[g] *et ex arb.* Urs. Petav. statim vulgo *frequenter*.—[h] *prof.* L. pr.—[i] *eos* L. pr. *tolerare* Lov.—[j] *montosa* Edd. pp. Vasc. St. &c. ut supra. V. ad B. C. I. 66. *ut* deest Pet.—[k] Sic Pal. Edd. qdd. vulgo *dim.*—[l] *adjecerat* et *contineret* L. pr.—[m] *Ita* Mss. 2. Ed. Fl. *atque* L. pr. *ut* Lov.—[n] *perseq.* Edd. R. M. V. *dim.* Mss. plerique. *aut p.* Edd. pp.—[o] *ab* Lov. *erant* L. pr.—[p] *frumenti*

NOTÆ

Plinius *Lapsanam* videtur appellare: nec velim tamen affirmare. Cum enim hic Cæsar scribat milites legumina non recusasse, inter ea legumina poterit esse *lapsana* a Plinio commemorata, et *chara* fuisse aliud genus. Fortasse quod a Dioscoride describitur III. 50. quod appellat *Caron*. Fortasse quod Gallice *Carotes*, si sequi licet in his nominis similitudinem.

188 *Cum Valerio*] Is est qui in Asia erat bello Mithridatico, quem ducem insidiose interficiendum curaverat Fimbria.

exarescebant. At Cæsaris exercitus optima valetudine, summaque aquæ copia utebatur; tum commeatus omni genere præter frumentum[p] abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus, majoremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

50. In novo genere belli novæ ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, cum animum advertissent[q] ex ignibus, nocte[r] cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi[s] universas, intra multitudinem sagittas conjiciebant, et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, hæc reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, [alio excubarent.] * * *

51. Interim certior factus P. Sylla,[189] quem discedens castris præfecerat Cæsar, auxilio cohorti[t] venit cum legionibus duabus, cujus adventu facile sunt repulsi Pompeiani. Neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt; primisque dejectis, reliqui se verterunt[u] et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur,[v] Sylla

Edd. pp. nec male. Vide ad B. G. I. 5. *abundabant* Pal.—[q] Sic Lov. non *animadv.* V. ad B. G. I. 24.—[r] Sic Mss. o. et Edd. Vett. non *noctu.*—[s] *adversi* vulgo. —[t] deest Lov.—[u] *reliquos evert.* V. dein *insequentis*, ut fere semper, L. pr.—[v] *progrederentur* Pet. quod arridet. Vide tamen ad v. 9.—[w] *ac* Pet. *atque* V.

NOTÆ

189 *Interim certior factus P. Sylla*] Multa desunt, quæ facile est supplere ex Dione l. XLI. qui scribit Cæsarem spe occupandi per præsidiariorum proditionem Dyrrhachium progressum, cum in angustias venisset, magnum periculum adiisse, et complures milites amisisse. Quo etiam referendum est Cæsaris stratagema, quod a Polyæno refertur, nempe cum Dyrrhachium volens capere parvum equitatum haberet, sub tribus cohortibus illum occuluit, eique præcepit, aliud nihil quam ut summa vi quantum posset pulverem excitaret maximum. Magna vero nubes pulveris excitata cum magni equitatus speciem præberet hostibus, ea re perterritos profugisse. Ille vero Sylla qui castris a Cæsare præfectus erat, propinquus erat dictatoris, cujus meminit Cicero lib. de offic. II. ubi dicit eum hastam dictatore suo propinquo vibrasse, et trigesimo sexto post anno a sceleratiore hasta non recessisse. Nec non l. IX. epist. ad Fam. ubi scribit pop. R. ejus morte lætatum. Quo ergo tempore Dyrrhachium erat profectus Cæsar, castellum aliquod a Pompeio fuit oppugnatum, quod a cohorte defendebatur, cui cohorti auxilio venit Sylla.

revocavit. At[w] plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri.[x] Cujus consilium reprehendendum non videtur; aliæ enim sunt legati partes, aliæ imperatoris: alter omnia agere ad præscriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sylla, a Cæsare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque prælio decertare voluit, (quæ res tamen fortasse aliquem reciperet casum[e]) ne imperatorias sibi partes sumsisse[y] videretur. Pompeianis magnam[z] res ad receptum difficultatem afferebat. Nam, ex iniquo progressi loco, in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur: neque multum ad solis occasum supererat temporis: spe enim conficiendi negotii prope in noctem rem duxerant.[a] Ita, necessario atque ex[b] tempore capto consilio, Pompeius tumulum quendam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormentumve missum adigi[c] non posset. Hoc consedit loco, atque[d] eum communiit, omnesque[e] ibi copias continuit.

52. Eodem tempore duobus præterea locis pugnatum est: nam plura castella Pompeius pariter, distinendæ manus causa, tentaverat, ne ex proximis præsidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus[f] impetum legionis sustinuit cohortibus tribus atque eam loco depulit; altero Germani, munitiones nostras egressi,[g] compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

53. Ita uno die sex præliis factis,[190] tribus ad Dyrrhachium, tribus ad munitiones, cum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numero[191] ex Pompeianis ceci-

[e] *Quod tamen forte aliquem habuisset* bonum *eventum.*

æstim. L. sec. V.—[x] *sequi voluissent, b. e. d. p. finire* L. pr.—[y] *subripuisse* B.—[z] *magna* Mss. plerique et Edd. Vett.—[a] vulgo *deduxerant.*—[b] *et ex* L. pr. *atque t.* Lov.—[c] vulgo *tormento m. adjici.*—[d] *et, at, ac* Mss. et Edd. qdd. ac *communit.*—[e] desunt usque ad *Eod.* in V.—[f] *Tullius* inepte Edd. qdd. *cum coh.* Edd. pp. Vasc. Steph. Ald. Gryph. contra Mss.—[g] *aggressi* L. sec. Carr.

NOTÆ

190 VI *præliis factis, &c.*] Castra enim posita ad urbem, munitiones vero longius protendebantur.

191 *Ad duorum millium numero*] Sic

disse reperiebamus, evocatos centurionesque complures.[h] In eo fuit numero Valerius Flaccus, L. filius, ejus,[i] qui prætor Asiam obtinuerat: signaque[j] sunt sex militaria relata. Nostri non amplius viginti[k] omnibus sunt præliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin[l] vulneraretur; quatuorque ex una cohorte centuriones[m] oculos amiserunt. Et, cum laboris sui periculique[n] testimonium afferre vellent, millia sagittarum circiter triginta, in castellum conjecta,[o] Cæsari renumeraverunt:[p] scutoque ad eum relato Scævæ centurionis,[192] inventa sunt in eo foramina CXX. Quem Cæsar, ut erat de se meritus et de republica, donatum millibus ducentis[193] æris,[194] ab octavis ordinibus ad primum pilum[195] se transducere[q] pronuntiavit: ejus enim opera[r] castellum magna ex parte conservatum[s] esse constabat: cohortemque postea[t] duplici stipendio,[196] frumentove et speciariis[u] [197]

Edd. R. M. V. perperam. V. ad B. G. I. 44.—[h] *evocati sunt centuriones c.* Lov. *ev. et manipulares cent.* Edd. pp. Vasc. Steph. Gr. post. Manut. Cellar. inepte, et e glossa. *et manipulares cent.* L. sec. *enecatos* V.—[i] deest Sc.—[j] *signa s.* Lov. —[k] *quum* XX Lov. Pal. Edd. R. M. V. male.—[l] *qui non* V. ut passim. *qui* L. pr. Pet. Lov.—[m] *legione milites* V.—[n] *periculi* L. pr. *et per.* Lov. *periculo t.* V.—[o] *contexta* Sc. L. pr.—[p] *numerav. remuner. renunciav.* Mss. quidam et Edd. pp. aliæque.—[q] *reducere* Lov.—[r] *ope* Mss. Urs. et mei 5. non male. *opere* L. pr.—[s] Sic Mss. non *cons. esse m. ex p.* abest *esse* a L. pr.—[t] deest Ciac. L. sec. V. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. et uncis inclusit Scaliger.—[u] vulgo *frumento,*

NOTÆ

apud Nonium Sisenna: 'Ad binum millium numero sauciis utrimque factis.'

192 *Scævæ centurionis*] Suetonius et Plutarchus dicunt ei præterea excussum oculum. Appianus vero l. II. Minutium præfectum annumerat, cujus scutum CXX telis fuerat perforatum, cui etiam oculus excussus sex vulneribus.

193 *Millibus ducentis*] Intelligitur nummum vel sestertium.

194 *Æris*] In textum irrepsit.

195 *Ab octavis ordinibus ad primum pilum*] Per saltum, ut videtur, facta, seu virtutis ergo promotio, quæ alias non solebat fieri. Si quidem, ut prodidit Vegetius II. 21. 'Vetus consuetudo tenuit, ut ex primo principe legionis promoveretur centurio primi pili.'

196 *Duplici stipendio*] Pedes, ait Polybius, accipiebat duos obolos quotidie, id est, XIV denarios turonicos. Duo oboli pars tertia drachmæ. Drachma vero cum denario Romano eadem, vel paulo minor. Fortasse Cæsaris ætate majus stipendium. Ait enim de Cæsare Suetonius: 'Stipendium in perpetuum duplicavit, frumentum quoties copia esset, etiam sine modo mensuraque, præbuit.'

197 *Speciariis*] Mendum nonnulli suspicantur. Nullibi enim Latinorum

militaribusque donis[198] amplissime donavit.

54. Pompeius, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres exstruxit, et in altitudinem pedum quindecim effectis operibus, vineis eam partem castrorum[v] obtexit; et, quinque intermissis diebus, alteram[w] noctem subnubilam nactus, obstructis omnibus[x] castrorum portis, et ad impediendum objectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit, et se in antiquas munitiones recepit.[199]

55. Ætolia,[200] Acarnania,[201] Amphilochis[y][202] per Cassium Longinum[z] et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus,[a] receptis, tentandam sibi Achaiam,[b] ac paulo longius progre-

vel sp. Ed. Elz. *fr. ut sp.* [v] Abest Pet. B. V.—[w] *altam* V. *subnubilem* Edd. qdd.—[x] deest Lov.—[y] *Amphilocris* Edd. pp. *Amphilocis* Mss. qdd.—[z] *Cas. p. L.* Pet. *et* abest L. pr.—[a] *supra d.* L. pr. Nihil de his dictum: adeoque hoc ex iis, quæ desunt.—[b] *A. existimabat* L. pr.—[c] deest L. pr. Pal. Q.

NOTÆ

auctorum legitur illa vox. Aliqui interpretantur *frumentum, lardum, oleum, vinum*, quæ passim apud auctores, et potissimum jureconsultos *species* dicuntur. Vegetius III. 3. 'Ut pabula, frumentum, ceteræque annonariæ species quas a provincialibus consuetudo deposcit, maturius exigantur.'

198 *Militaribusque donis*] Militaria dona sunt duplicis generis. Alia mera honoris signa, ut palma, corona querna, graminea, et alia id genus, quæ divitioribus civibus Romanis conveniebant, et nullius sunt pretii; alia vero pecuniaria, vel possessiones, quæ a gregariis militibus magis expetebantur. Atque id sapientissime erat institutum. Præmiis enim et pœnis omnia continentur.

199 *Et se in antiquas munitiones recepit*] Nempe ad editum illum locum qui Petra appellabatur, et habebat aditum navibus mediocrem.

200 *Ætolia*] De qua supra.

201 *Acarnania*] Acheloo flumine ab Ætolia diremta, teste Plinio, antea Curetis appellata, Epiri parva regio ad dextram ingredientibus Ambracium sinum, quam Ephorus initium dixit esse Græciæ ab occidente, de qua sic Marcianus Heracleota: Μετὰ τοὺς Ἀκαρνᾶνας μέν ἐστ' Αἰτωλία Ἐξ Ἤλιδος λαβοῦσα τὴν ἀποικίαν. Κούρητες αὐτὴν γὰρ κατῴκουν τὸ πρότερον, Ἀφικόμενος δ' Αἰτωλὸς ἐκ τῆς Ἤλιδος Αἰτωλίαν ὠνόμασεν, αὐτοὺς ἐκβαλών: *Post Acarnanes quidem est Ætolia Ex Elide quæ habuit coloniam. Curetes enim illam incolebant prius, Profectus autem Ætolus ex Elide Ætoliam appellavit, illis ejectis.*

202 *Amphilochis*] Amphilochi Ætolicus populus, cujus urbs memoratur apud Plin. Amphilochicum Argos, ab Amphilocho, teste Thucyd. conditum, qui offensus Argivis, inde in Ætoliam post reditum ex Troja migraverat. De quo sic etiam Marcianus idem: Εἶτ' Ἀμφιλοχικὸν Ἄργος λεγόμενον· τοῦτο δὲ κτίσαι δοκεῖ Ἀμφίλοχος υἱὸς Ἀμφιαράου μάντεως: *Post Amphilochicum Argos dictum. Hoc autem condidisse videtur Amphilochus filius Amphiarai vatis.*

diendum existimabat Cæsar. Itaque eo Fufium[c] Kalenum misit, et Q. Sabinum et Cassium cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achaiam, missus a Pompeio, obtinebat, Isthmum[d] præmunire instituit,[203] ut Achaia Fufium[e] prohiberet. Kalenus Delphos,[204] Thebas,[205] Orchomenum,[f 206] voluntate[g] ipsarum civitatum recepit, nonnullas urbes per vim expugnavit,[h] reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitia Cæsari[i] conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

56. Omnibus deinceps diebus Cæsar exercitum in aciem[j] æquum in locum produxit, si Pompeius prælio decertare vellet, ut[k] pæne castris Pompeii legiones subjiceret: tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti[l] ne in eam telum tormentumve adigi posset. Pompeius autem, ut famam[m] et opinionem hominum teneret, sic[n] pro castris exercitum constituebat, ut tertia[207] acies vallum contingeret: omnis[o] quidem instructus exercitus telis ex vallo abjectis protegi posset.

Pet. Lov. *que* V. *Fusium* vulgo, ut semper.—[d] *Stumum* et *Sthumum* Mss. *Istum* Lovan. *scrinium* Edd. pp.—[e] *fluvium* Sc. L. pr.—[f] *et O.* Mss. plerique et Edd. Vett. V. ad IV. 15. *Orcomoneum* vel *Orcomeneum* Pet. p. L. pr. Lov. *Ortomenium* Edd. pp.—[g] *de vol.* B. V. et Edd. Vett. ante Urs. —[h] *Stumum præmunivit* addit Lov.—[i] vulgo *Cæsaris. amicitiæ* Edd. Rec. *reconcil.* V. et Edd. pp. Ber.—[j] *Omnium d. C. exercituum ac.* &c. Mss. Ciacc. Pal. L. sec. *o. copiis deinceps.* B. Ed. Fl. *diebus* abest etiam a V.—[k] *et subiere* Lov. Palat. *subjicere* L. pr. *et subjecit* Ciacc. Pal. L. sec. Reg. male. V. ad B. G. III. 14.—[l] deest L. sec. Lov. in quibus etiam *ut*. *In eam* absunt a Pet. L. pr. V. Sc. Urs. *in eum* Lov. *in* deest Pal. *adjici* etiam Edd. qdd.—[m] *Fama op.* V. *f. opinionemque* Ciacc. Lov. Pet. P. L. sec. bene. *retin.* B. sed V. c. 42.—[n] deest Lov. *sed* V.—[o] vulgo *omnisque ejus,* et dein *adjectis.*—[p] deest

NOTÆ

203 *Isthmum præmunire instituit*] Collum sive angustiæ quibus continenti jungitur Peloponnesus, quæ munitæ arcent ingressu Peloponnesi.

204 *Delphos*] Delphi urbs Phocidis Apollinis oraculo clara, quod diu floruit, et tempore Ciceronis consenescebat, ut est in libro de divinatione. Locrorum urbs dicitur apud Plinium IV. 3. Hodie *Castro*.

205 *Thebas*] Thebæ urbs Bœotiæ metropolis, clara Herculis et Bacchi natalibus, ad Ismenum fluvium.

206 *Orchomenum*] Orchomenus urbs Bœotiæ, ab Orchomeno condita Minyæ filio, qui Minyas ditissimus primus thesaurum ædificavit.

207 *Sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia, &c.*] Argumentum est acies Romanas non fuisse profundas, sed latas tantum.

57. Hæc cum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Cæsar,[208] mittit ad eum A. Clodium, suum atque illius familiarem, quem, ab illo transditum initio et commendatum, in[p] suorum necessariorum numero habere instituerat.[q] Huic dat literas mandataque[r] ad eum, quorum[s] hæc erat summa: ‘ sese omnia de pace expertum:[t] ‘ nihil adhuc arbitrari factum vitio eorum, quos esse auc- ‘ tores ejus[u] rei voluisset, quod sua mandata perferre non[v] ‘ opportuno tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem ‘ ea esse auctoritate,[w] ut non solum libere, quæ probasset, ‘ exponere, sed etiam magna[x] ex[y] parte compellere atque er- ‘ rantem regere posset: præesse autem[z] suo nomine exerci- ‘ tui,[209] ut, præter auctoritatem, vires quoque ad coërcendum ‘ haberet: quod si fecisset, quietem Italiæ, pacem provin- ‘ ciarum, salutem imperii[a] uni omnes acceptam relaturos.’ Hæc ad eum mandata Clodius refert. Ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur; castigato Scipione a Favonio,[210] ut postea confecto bello reperiebamus: infectaque re sese ad Cæsarem recepit.[b]

58. Cæsar, quo facilius equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium contineret et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos[c] demonstravimus, magnis[d] operibus præmunivit, castellaque his locis posuit.[e] Pompeius, ubi nihil profici equitatu[f] cognovit, paucis intermissis diebus, rursus

Palat. sed V. ad VI. 6.—[q] *const.* Pet. Lov.—[r] *mandatque* Lov. V.—[s] *quarum* Pet. P. Lov.—[t] *experta* Pet. L. pr.—[u] *ei* L. sec. *rei* abest a Lov.—[v] deest Carr. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post.—[w] Sic Mss. non *a. esse.*—[x] abest a Lov. Adi ad VIII. 52.—[y] Sic Mss. non *ex m. compellare* Mss. 3. et *rogare* L. sec.—[z] *que* L. sec. *enim* conj. Ciaccon. *q. in urbe* L. sec.—[a] *imperio* Lov. L. pr. V. male.—[b] *recipit* Pal. Edd. qdd.—[c] *angustissimos* L. pr.—[d] deest Pet.—[e] *inposuit* V.—[f] *proficere equitatum* L. sec. Pal. B. Edd. Vett. præter Flor. Male. V. ad IV. 19.

NOTÆ

208 *Non oblitus pristini instituti Cæsar*] Nempe pacem suis hostibus offerendi.

209 *Præesse autem suo nomine exercitui*] Quia imperator apud Amanum salutatus fuerat.

210 *Favonio*] Qui Pompeianus belli erat cupidior, ideoque de pace verba fieri graviter ferebat.

eum navibus ad se intra munitiones recipit.[g] Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus[h] strictis et teneris arundinum[i] radicibus contusis, equos alerent: frumenta enim, quæ fuerant intra munitiones sata, consumserant, et[j] cogebantur Corcyra atque[k] Acarnania,[211] longo interjecto navigationis spatio, pabulum[l] supportare: quoque[m] erat ejus rei minor copia,[n] hordeo adaugere atque his[o] rationibus equitatum[p] tolerare. Sed, postquam non modo hordeum pabulumque omnibus locis herbæque desectæ,[q] sed etiam frondes[r] ex arboribus deficiebant, corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

59. Erant apud Cæsarem ex equitum[s] numero Allobroges duo fratres, Roscillus[t] et Ægus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat,[u] singulari virtute homines, quorum opera Cæsar omnibus Gallicis[v] bellis optima fortissimaque erat usus. His[w] domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat, atque eos extra ordinem[x] in Senatum legendos curaverat, agrosque in Gallia, ex hostibus captos, præmiaque rei pecuniariæ magna tribuerat, locupletesque ex egentibus fecerat.[y] Hi propter virtutem non solum apud Cæsarem in honore erant, sed etiam apud exercitum[z] cari habebantur: sed freti amicitia Cæsaris, et stulta ac barbara arrogantia elati,[a] despiciebant suos, stipendiumque equitum fraudabant et prædam omnem domum avertebant.[b] Quibus illi rebus permoti, universi Cæsarem adierunt, palamque de eorum injuriis sunt questi; et ad ce-

---

—[g] *recepit* Mss. et Edd. qdd.—[h] *arboris* L. pr.—[i] *tenera har.* L. pr. *in ar.* V.—[j] deest copula Pet. L. pr. bene. Idem *a Corcyra*, ut alibi.—[k] exulat Lov.—[l] *pabula* Lov.—[m] *quodque* L. sec.—[n] deest Lov. *hordea* Ms. Ciacc.—[o] *ipsis* Pal. —[p] exulat Lov.—[q] Sic Pet. L. pr. sec. Pal. Lov. et alii non *in l. herbaque desecta* Lov. L. sec.—[r] vulgo *frons deficiebat. de arb.* Lov. Palat.—[s] *Cæsaris equitatum* Lov. *ex* deest L. pr. Sc.—[t] *Raucillus* Sc. L. pr. *Roucillus* Pet. P. Lov. quod videtur verius. Vide VV. LL. c. 79. dein *Egus* Mss. *Egeus* L. sec. Mox *Abducilli, Abucilli, Adbucilii, Adbualli* Mss.—[u] *obtinuerant* Lov. L. sec. —[v] *Gallis* V. Sc.—[w] *hos* sine *magistr.* Lov. *Hisdem ob* L. 2.—[x] *ordines* L. pr.—[y] Sic Mss. omnes, non *effec.*—[z] *exercitui* V.—[a] deest Edd. R. M. V.—[b] *dicert.*

NOTÆ

211 *Corcyra atque Acarnania*] De his supra.

tera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri,[c] [212] quorum stipendium[d] averterent.

60. Cæsar neque tempus illud animadversionis[e] esse existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem totam distulit;[f] illos secreto castigavit, quod quæstui[g] equites haberent; monuitque, ut ex sua amicitia omnia expectarent,[h] et ex præteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam tamen hæc res illis[i] offensionem et contemtionem ad omnes attulit: idque ita esse cum[k] ex aliorum objectationibus, tum etiam[l] ex domestico judicio atque animi conscientia intelligebant. Quo pudore adducti, et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere a[m] nobis et novam tentare fortunam, novasque experiri amicitias constituerunt: et cum paucis collocuti clientibus suis,[n] quibus tantum facinus committere audebant,[o] primum conati sunt,[p] præfectum equitum, C. Volusenum, interficere, ut postea, bello confecto,[q] cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur.[r] Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas[s] potuerunt pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere[t] et fraudata restituere vellent, multis coëmtis[u] equis, ad Pompeium transierunt cum iis quos sui consilii participes habebant.

61. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati et instructi liberaliter,[213] magnoque comitatu et multis jumentis venerant, virique fortes habebantur et in honore apud Cæsa-

L. sec.—[c] *ref.* Edd. Vasc. Steph. et aliæ.—[d] *stipendia* Lov.—[e] *advers.* Scal.—[f] Sic Mss. non *d. t.*—[g] *quæstu* L. pr. et Ciacc. V. ad B. G. I. 16. *equites* deest Pet. Contra *m. equites* Lov. V. L. sec. B. Pal. et Edd. ante Urs.—[h] abest V. *spectarent* Ed. Elz.—[i] exulat V.—[k] *tum* Mss. 3. *objectionibus* Carr.—[l] deest Edd. pp. *aut* L. pr.—[m] *ab* V. *a nostris* B. et Edd. Vett.—[n] abest L. sec.—[o] *ausi sunt* Pet.—[p] deest V.—[q] *perf.* Pal.—[r] *transierunt* v. Lov. *post id* Pal.—[s] *maximam pecuniam* Lov. *petierunt* V.—[t] vulgo *perinde ac sat.*—[u] *exemtis* V.

NOTÆ

212 *Falsum ab his equitum numerum deferri*] Quoniam ferro et casibus multi pereunt, quotidie ad imperatorem militum numerus deferebatur, ut sciret quid esset sibi de suis viribus sperandum. Ejusmodi falsi equites dicuntur, *passevolans.*

213 *Instructi liberaliter*] Lauta supellectile et viatico.

rem fuerant,[v] quodque novum et præter consuetudinem acciderat, omnia sua præsidia circumduxit atque ostentavit: nam ante id tempus nemo aut miles aut eques a Cæsare ad Pompeium transierat, cum pæne quotidie a Pompeio ad Cæsarem perfugerent, vulgo vero universi[w] in Epiro atque Ætolia conscripti milites, earumque regionum omnium quæ a Cæsare tenebantur.[x] Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur; temporibusque[y] rerum et spatiis locorum et custodiarum viribus ac diligentia animadversa, prout cujusque eorum, qui negotiis præerant, aut natura aut studium ferebat, hæc ad Pompeium omnia[z] detulerant.

62. Quibus ille cognitis, eruptionisque jam[a] ante capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta[b] galeis milites ex viminibus facere atque aggerem comportare jubet. His paratis[c] rebus, magnum numerum levis armaturæ et sagittariorum, aggeremque omnem[d] noctu in scaphas[e] et naves actuarias imponit; et de media nocte cohortes sexaginta, ex maximis castris præsidiisque deductas, ad eam partem munitionum ducit[f] quæ pertinebant ad mare, longissimeque a maximis castris Cæsaris[g] aberant. Eodem naves,[h] quas demonstravimus aggere et levis armaturæ militibus complectas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit,[i] et quid a[k] quoque fieri velit, præcipit. Ad eas munitiones Cæsar Lentulum Marcellinum[l] [214] quæstorem cum

emtis Lov. *multis* deest Carr.—[v] *fuerunt* Mss. 6.—[w] deest vulgo.—[x] *tenerentur* Pet.—[y] *que* abest a V.—[z] deest Lov. vulgo *detulerunt* contra Mss. plerosque et vetustiores.—[a] deest B.—[b] Sic rursus Pet. Sc. L. pr. V. Pal. non *tegm.* vel *tegum.* V. ad B. G. II. 20.—[c] *peractis* Lov. L. sec. V. *comp.* L. pr. paulo ante *comportari* Ms. Ciacc.—[d] deest Lov. *noctu* abest L. sec.—[e] *scaphis* V. L. sec.—[f] *deduc.* L. sec. *pertinebat* Pal.—[g] exulat Lov. *aberat* L. sec.—[h] abest V. L. sec. Ciacc.—[i] *inm.* Pal.—[k] *atque* L. pr. *ex quo* Lov. *vellet* Ciacc. L. pr. sec.

NOTÆ

214 *Lentulum Marcellinum*] Hic nomen patris sui obtinuit, qui P. Marcelli filius de gente Claudia in Lentulorum familiam a Lentulo adoptatus, Lentulus ideo dictus est, et Marcellinus, quia filius Marcelli, ut P. Scipio Æmilianus, qui cum esset filius Pauli Æmilii, in familiam Scipionum adoptione transierat, et Augustus dictus est Cæsar Octavianus, quia, cum esset filius Octavii, a Cæsare fuerat adoptatus. Hunc porro

legione[m] nona positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum[n] adjutorem submiserat.

63. Erat eo loco fossa pedum[o] quindecim et vallus contra hostem in altitudinem[p] pedum decem, tantundemque ejus valli agger[q] in latitudinem[r] patebat. Ab eo, intermisso spatio pedum[s] sexcentorum, alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paulo munitione:[t] hoc enim superioribus diebus timens Cæsar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti prælio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo et continens omnium dierum labor, quod[v] millia passuum in circuitu[w] septemdecim munitiones erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui[x] has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quæ res nota erat Pompeio, delata per Allobrogas[y] perfugas,[z] magnumque nostris attulit[a] incommodum. Nam, ut ad mare nostræ cohortes nonæ legionis excubaverant, accessere subito prima luce[b] Pompeiani exercitus, novusque eorum adventus exstitit; simul[c] ex navibus circumvecti milites in exteriorem vallum[d] tela jaciebant, fossæque aggere complebantur: et legionarii, interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentis[e] cujusque generis telisque terrebant; magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea

Lov. *præcepit* L. pr. Edd. qdd.—[l] *Marcellum* Sc. L. pr. male. Vide Urs.—[m] *legionibus* L. pr. Lov. inepte. *præpos.* Scal.—[n] Mss. et Edd. qdd. perperam *Postumium*, vel *Posthumium*.—[o] *pedes* L. pr. Lov. Voss.—[p] *altitudine* Pet. P.—[q] deest Lov.—[r] *altit.* L. pr. V. Lov. Ed. Elz.—[s] *pedes* B. [t] *vallo h. p. munitus* Edd. R. M. V. *paullulum* L. pr.—[v] *quo* Mss. 2. Edd. pp. *passus* Lov.—[w] desunt *in c.* Lov. vulgo XVIII. dein *erant* V. *ac perf.* Lov. L. sec.—[x] *quibus d.* Lov. dein *conjung.* mallet Ciaccon. frustra.—[y] Sic Pet. Scal. non per *c.*—[z] Hæc 4 verba desunt Lov. et Heinsio suspecta sunt.—[a] *adtulerat* Pet. L. pr. P. Lov.—[b] Exulant *pr. l.* a Lov.—[c] vulgo *simulque* et *anter. circumventi* Mss. 3.—[d] *locum* Lov.—[e] Sic Mss. mei omnes, et Ciacc. non *tormentisque.*—[f] Sic rursus

NOTÆ

verisimile est Cæsari fuisse addictissimum, qui patrem habebat Pompeio perquam infensum, ut legimus apud Valer. Maximum VI. 2.

tegimenta[f] galeis imposita defendebant.[215] Itaque, cum omnibus rebus nostri premerentur atque ægre resisterent, animadversum est vitium munitionis,[216] quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, qua[g] perfectum opus non erat, per[h] mare navibus expositi[i] in adversos[j] nostros impetum fecerunt, atque ex utraque munitione[k] dejectos terga vertere coëgerunt.

64. Hoc tumultu nuntiato, Marcellinus[l] cohortes subsidio nostris laborantibus submittit:[m] quæ ex castris[n] fugientes conspicatæ, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsæ hostium impetum tulerunt. Itaque, quodcumque addebatur subsidio, id, corruptum timore fugientium, terrorem[o] et periculum augebat: hominum[p] enim multitudine receptus impediebatur. In eo prælio, cum gravi vulnere esset affectus aquilifer et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, 'hanc ego,' inquit, 'et vivus multos per[q] annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Cæsari restituo. Nolite, obsecro,[r] committere, quod ante in exercitu[s] Cæsaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur;[t] incolumemque ad eum referte.'[u] Hoc casu aquila conservatur,[217] omnibus primæ cohortis centurionibus interfectis,[218] præter principem priorem.

Pet. L. pr. V. Al. *tegum.* vulgo *tegm. vimineo tegumento inposito* Ciacc. L. sec. Pal. Ed. Fl. *se def.* L. sec.—[g] *quo* Mss. 3. Edd. pp.—[h] delet Nicas. *milites levis armaturæ* Ciacc.—[i] *expositis* Mss. qdd. et Edd. Vett. inepte *inpositis* Pal.—[j] Sic Faernus bene. *adversos* Mss. et Edd. Vett. *adversarios* B. V. *nostri* Sc. L. pr. Lov. B.—[k] *parte m.* L. sec. Edd. pp.—[l] *Marcellus* Sc. L. pr. male.—[m] Sic Mss. et Edd. Vett. non *submisit.*—[n] *ex castrisque* Pet. L. pr. Lov. V. *conspicati* L. pr.—[o] *terrores* Edd. R. M. V.—[p] *horum* Edd. pp. *eorum* Ciacc.—[q] deest Lov.—[r] *ergo* Edd. pp. *quæso* Pet.—[s] *exercitum* Pet. P. V.—[t] *amittatur* L. sec.—[u] Mss. Ciacc. et aliæ Edit. *def.*—[v] *Macedoniæ* Lov.—[w] Ita Mss. non *ten.*

NOTÆ

215 *Defendebant*] Pompeianos.

216 *Vitium munitionis*] Nempe quod vallus transversus contra mare, qui alios duos conjungeret, non esset perfectus.

217 *Hoc casu aquila conservatur*] Aquila signum legionis fuit, quæ unica in singula quaque erat legione.

218 *Omnibus primæ cohortis centurionibus interfectis, &c.*] Ætate et robore adulti vocabantur in cohorte principes, quorum primus centurio dicebatur prior princeps, centuriamque et semis ducebat, teste Vegetio II. 8. Princeps autem prior dicebatur ille centurio principum, qui ex

65. Jamque Pompeiani, magna cæde nostrorum, castris Marcellini[v] appropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus: et M. Antonius, qui proximum locum præsidiorum tenebat,[w] ea re nuntiata, cum cohortibus duodecim descendens ex loco superiore cernebatur. Cujus adventus Pompeianos compressit nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo[x] post Cæsar, significatione per castella[y] fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex præsidiis, eodem venit.[z] Qui, cognito detrimento, cum animadvertisset, Pompeium extra[a] munitiones egressum, castra secundum mare, ut libere pabulari[b] posset, nec[c] minus aditum navibus haberet,[d] commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompeium munire jussit.

66. Qua perfecta munitione, animadversum est ab[e] speculatoribus Cæsaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur,[f] esse post sylvam[g] et in vetera[h] castra duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, nona[i] Cæsaris legio cum se objecisset Pompeianis copiis, atque opera,[j] ut demonstravimus, circummuniret,[k] castra eo loco posuit. Hæc sylvam quandam contingebant, neque longius a mari passibus quadringentis[l] aberant. Post, mutato consilio quibusdam de causis, Cæsar paulo ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus eadem hæc[m] Pompeius occupaverat; et quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat[n] munitionem. Ita minora castra, inclusa[o] majoribus, cas-

pr.—[x] *multum* Lov. L. sec.—[y] *astellam* Lov. *fumo* deest L. sec.—[z] *eo dev.* V. Ed. Flor.—[a] *juxta* B. in M.—[b] *fab.* L. pr. *populari* Pet.—[c] *ne* Lov. L. sec. *navibus* deest Pet. Lov.—[d] Sic Pet. Lov. Pal. Scal. L. pr. sec. Carr. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. non *habere.*—[e] Sic Lov. non *a. facta m.* Carr.—[f] *juberetur* Pal. *valerent* L. pr.—[g] *silvas* L. sec.—[h] *veterata* Pal. *reduci* L. pr.—[i] Sic Mss. plerique non *c. s.* IX. *leg. Cæs. diebus* deest Lov. pro IX. L. pr. II.—[j] *opere* vulgo.—[k] *circumveniret* B. V. ad I. 18.—[l] CCC. L. pr. Sc. Lov.—[m] Ita Mss. non *h. e. hæc* deest L. pr.—[n] *objec.* V. *adjecerunt* Ed. Gryph.—[o] *clausa* Lov. L. sec. *castellis* L.

NOTÆ

duobus creatus erat prior. Nam, ut ait Polybius, duæ fiebant electiones centurionum a tribunis militum. Prima electio erat honoratior, usque eo, ut consiliis quæ de bello fiebant interessent, hique rursus alios centuriones secundos crearent.

telli atque arcis locum obtinebant.[p] Item ab angulo castrorum sinistro munitionem[q] ad flumen perduxerat, circiter passus quadringentos, quo liberius ac sine periculo[r] milites aquarentur: sed is quoque,[s] mutato consilio quibusdam de causis, quas commemorari necesse non est,[t] eo loco excesserat. Ita[u] complures dies manserant castra: munitiones quidem integræ omnes erant.

67. Eo signo legionis illato, speculatores Cæsari renuntiarunt. Hoc idem[v] visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat a[w] novis Pompeii castris circiter passus quingentos. Hanc legionem sperans Cæsar se opprimere posse, et cupiens ejus diei detrimentum sarcire,[x] reliquit in opere cohortes duas, quæ speciem munitionis præberent: ipse diverso itinere, quam[y] potuit occultissime, reliquas cohortes, numero tres et triginta,[z] in quibus erat legio nona, multis amissis centurionibus,[a] diminutoque militum numero, ad legionem Pompeii castraque[b] minora duplici acie duxit.[c] Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit prius, quam Pompeius sentire posset: et, tametsi erant[d] munitiones castrorum magnæ, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus Pompeianos ex vallo[e] deturbavit. Erat objectus portis ericius.[219] Hic paulisper est pugnatum, cum irrumpere nostri conarentur,

pr. *arcisque* Lov.—[p] *tenebant* V.—[q] *munitiones* Lov.—[r] *liberi a per.* Scal. *liberius a per.* L.pr.—[s] *hocque* L. pr.—[t] *commemorare n. n. sit* Lov.—[u] *Itaque* Edd. R. M. V. *vacua* addit Ciacc. sine causa.—[v] *quidam* Edd. R. M. V. *quidem* B. Ed. Fl. —[w] abest præpos. a Mss. 4. Edd. R. M. V.—[x] *resarcire* L. pr. V. ad VI. 1.—[y] *qua* L. pr. V. ad VIII. 42.—[z] XXIII B.—[a] *centum* L. pr. *dimin.* Mss. plerique et Edd. Vett.—[b] *castra* L. pr. *minora* exulat a Lov.—[c] *eduxit* Pet. Sc. L. pr. Lov. bene.—[d] *etsi er.* Edd. R. M. *aut etsi e.* L. pr. *et jam etsi e.* Lov. V. ad V. 34.—[e] *valle* L. pr.—[f] *fortissimeque* Lov.—[g] *probatum* V.—[h] *supra*

NOTÆ

219 *Erat objectus portis ericius*] Ericius truncus erat ramosæ arboris, cujus e ramis aculei bipedales, ubi naturales deerant, inserebantur, ut instar echini omni ex parte horreret, eratque vice repaguli ante portas et januæ vice aperiebatur. Sallustius apud Nonium: 'Saxaque ingentia, et axe junctæ trabes per pronum incitabantur, axibusque eminebant in modum ericii militaris veruta binum pedum.'

illi castra defenderent, fortissime[f] T. Pulcione,[220] cujus opera proditum[g] exercitum C. Antonii demonstravimus,[h] e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt: excisoque ericio, primo[i] in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, irruperunt, et quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi[j] repugnantes interfecerunt.

68. Sed fortuna, quæ plurimum potest, cum[k] in reliquis rebus, tum præcipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit:[l] ut tum accidit. Munitionem, quam[m] pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri[n] Cæsaris cornu cohortes, ignorantia loci,[o] sunt secutæ, cum portam quærerent, castrorumque[p] eam munitionem esse arbitrarentur. Quod cum esset animadversum, conjunctam[q] esse flumini; protinus his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt[r] omnisque noster equitatus eas[s] cohortes est secutus.

69. Interim Pompeius, hac satis longa[t] interjecta mora, et re nuntiata, quintam legionem,[u] ab opere deductam, subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus appropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur, omniaque sunt subito mutata. Pompeiana enim[v] legio, celeris spe subsidii confirmata, ab decumana porta resistere conabatur,[w] atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Cæsaris, quod angusto itinere per aggeres ascendebat, receptui suo timens,[x]

d. L. pr.—[i] *primum* L. sec.—[j] *sibi* Mss. et Edd. qdd. *pugnantes* L. pr.—[k] *tum* L. pr. V.—[l] *conf.* Pal. *efficit* Lov. a quo abest *tum.*—[m] *qua* L. pr. *pertingere* vulgo.—[n] *dextrum* Mss. 4. Edd. pp.—[o] deest Lov. Edd. R. M. V.—[p] Sic Gland. Urs. et Mss. mei Pet. Sc. Cuj. Lov. *que* deest L. pr. C. *quia* V. *castr. quod* alii et Edd. Vett. *arbitrabantur* Faern. Ciac. L. sec.—[q] *conjuncta* Pet. L. pr. V.—[r] *transier.* Lov.—[s] *eo* Lov. *has* Pet.—[t] Sic Mss. non *l. s.*—[u] *legione deducta* L. pr. Sc. ut c. 67. ubi V. *præsidio* Pet.—[v] deest Lov. L. pr. V. *ceteri* Mss. plerique et Edd. ante Urs. Ciacc. et Scal.—[w] *conatur* Mss. plerique, Edd. pp. Vasc. Gryph. *conantur* L. sec.—[x] *tenens* Lov. paulo ante

NOTÆ

220 *T. Pulcione*] Cum multa tum hic locus demonstrat esse mutilos hos commentarios. Nusquam enim horum librorum legitur C. Antonii exercitum a T. Pulcione proditum. In dubio est utrum ille sit qui Pulfio dicitur lib. v. de bello Gallico.

initium fugæ faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum[y] animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ex parte, qua proruebat, sese recipiebat, ac[z] plerique ex iis, ne in angustias inciderent, decem pedum munitionis se[a] in fossas præcipitabant: primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, cum ex vallo Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne angustiis intercluderentur,[b] cum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptui sibi[c] consulebant, omniaque erant tumultus, timoris, fugæ[d] plena, adeo ut, cum Cæsar signa[221] fugientium manu prehenderet[e] et consistere juberet, alii dimissis equis[222] eundem cursum conficerent, alii ex metu etiam[f] signa dimitterent,[223] neque quisquam omnino consisteret.[224]

70. His tantis malis hæc subsidia[g] succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius insidias timens,[225] (credo, quod hæc præter spem acciderant[h] ejus, qui paulo ante ex castris fugientes suos conspexerat,) munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat, equitesque ejus, angustis portis atque his a Cæsaris militibus occupatis,

adscenderat Ciacc.—[y] *hominum* Edd. R. M. *animadversi* L. pr.—[z] *at* Lov. L. sec.—[a] Sic Mss. non *sese*. dein *præcipitant* Mss. tantum non omnes. et Edd. usque ad Plant. V. ad B. G. I. 8. et alibi.—[b] *includ.* V.—[c] vulgo deest.—[d] *et f.* L. sec. Ciacc. male.—[e] *prenderet* Pet. L. pr. Lov. V. *Cæsar* abest a Lov.—[f] deest L. pr. *amitt.* V. *quisque* V. et *consistere* Lov.—[g] *nec s. &c. sed P.* Reg. L. sec. Edd. pp.—[h] *hoc acciderat* Edd. R. M. V.—[i] *utraque parte* L. pr.—[j] *pro-*

NOTÆ

221 *Ut, cum Cæsar signa, &c.*] Plutarchus negat id sine magno periculo Cæsaris fuisse, qui prævalidum militem in fugam effusum ad hostem retorquere cum niteretur, ab ipso pæne est interfectus, et fuisset, nisi Cæsaris armiger præoccupato ictu hominis humerum abscidisset.

222 *Alii dimissis equis*] Ut fossas transilirent, quas aliter nequibant.

223 *Alii ex metu etiam signa dimitterent*] Quorum XXXII. amissa, signiferis vulgo abjicientibus, teste eodem Plutarcho.

224 *Neque quisquam omnino consisteret*] Appianus tradit, cum fugientes in sua castra pervenissent, non ad suas stationes et valli defensionem accurrisse.

225 *Pompeius insidias timens*] Hoc est prælium, quo Cæsar Pompeium scire vincere negavit. Testes sunt Suetonius, Plutarchus et Appianus.

ad insequendum tardabantur. Ita parvæ res magnum in utramque partem[i] momentum habuerunt. Munitiones enim, a castris ad flumen perductæ,[j] expugnatis jam castris Pompeii, prope jam expeditam Cæsaris victoriam interpellaverunt: eadem res, celeritate insequentium[k] tardata, nostris salutem attulit.

71. Duobus his unius diei præliis Cæsar desideravit milites DCCCCLX,[226] et notos equites Rom. Felginatem[227] Tuticanum Gallum, senatoris filium; C. Felginatem Placentia; A. Granium[l] Puteolis;[228] M. Sacrativirum Capua; tribunos militum et centuriones XXXII.[m] Sed horum omnium pars magna, in fossis munitionibusque[n] et fluminis ripis oppressa suorum terrore ac fuga, sine ullo vulnere interiit, signaque sunt militaria XXXII[o] amissa.[229] Pompeius eo prælio imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit, atque ita se postea[p] salutari passus est;[q] sed neque in literis,[230] quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureæ prætulit.[r] At Labienus, cum ab eo impetravisset,[s] ut sibi captivos transdi juberet, omnes productos[t] ostentationis, ut videbatur, causa, quo major perfugæ[u] fides haberetur, commilitones appellans, et magna verborum contumelia interro-

----

Instar Lov. L. sec. nec male.—[k] *seq.* Edd. R. M. V.—[l] vulgo *Agrarium* vel *A. Grarium.*—[m] vulgo XXX.—[n] abest *que* a Lov. Pal. L. sec. non male. *Munitionis* Ciaccon.—[o] Sic Plutarch. XXVIII Appian.—[p] *post modum* L. pr.—[q] deest L. pr. V.—[r] *protulit* Edd. pp. *ad Labienum* L. pr.—[s] *peteret* L. pr.—[t] *red.* Mss. 4. *omnesque ded.* Edd. Vett. *omnesque duct.* Lov. Pal. L. sec. Sed vide ad VII. 13. et supra c. 28.—[u] *perfugis* Edd. Vett. quædam, L. sec. et B. *profugæ* Cuj.—[v] *conspectum* Pet. V. ad c. 28. *interfecit* Mss. et Edd. qdd.—

NOTÆ

226 *Cæsar desideravit milites* DCCCCLX.] Eutropius IV millia, centuriones XXII, equites Romanos complures dicit.

227 *Felginatem*] Reponendum videtur *Fulginatem.* Sic enim appellat Plinius III. 14. a *Fulginio* oppido in Umbria. Hodie *Foligni.*

228 *Puteolis*] Id est, *Puteolanum.* Sic supra legimus: *Cn. Magium Cremona,* id est, *Cremonensem.* Puteoli porro urbs in Campania, antea Dicæarchia appellata, ut scribunt Strabo, Pausanias, et Stephanus. Hodie *Pouzzoles,* in regno Neapolitano.

229 *Signaque sunt militaria* XXXII *amissa*] Idipsum habet Plutarchus.

230 *Sed neque in literis, &c.*] Hunc morem fuisse sexcenti loci declarant. Sed hoc more abstinuit, quod ob cives victos indignum putaret iis insignibus gloriari.

gans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu[v] interficit.

72. His rebus tantum fiduciæ ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi[w] viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias, præoccupatis[x] castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum[y] in duas partes[z] exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non posset, causæ[a] fuisse cogitabant. Non ad[b] hæc addebant, non ex concursu acri[c] facto, non prælio dimicatum, sibique ipsos[d] multitudine atque angustiis majus attulisse detrimentum, quam ab hoste[e] accepissent. Non denique communes[f] belli casus recordabantur, quam[g] parvulæ sæpe causæ vel falsæ suspicionis,[h] vel terroris repentini, vel objectæ[i] religionis, magna detrimenta intulissent; quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio, in exercitu[j] esset offensum: sed, proinde[k] ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac literis victoriam ejus diei concelebrabant.[l]

73. Cæsar, ab[m] superioribus consiliis depulsus,[231] omnem sibi commutandam[n] belli rationem existimavit. Itaque uno tempore præsidiis omnibus deductis et oppugnatione di-

[w] deest L. pr.—[x] *in pr.* Mss. 3. Edd. R. M. V. *in ang. præoc.* L. pr. Sc. Ciacc. *non pr., c. anc. t.*—[y] *abscisum* L. pr. Lov. Nil muta hic.—[z] *partis* Mss. aliquot. Mox vulgo *alter.*—[a] *causam* L. sec. Edd. Fl. Gryph. *fuisse* deest L. pr.—[b] abest Edd. pp. *Non hoc* L. sec.—[c] *agri* Pet. L. pr. Lov. V. Ciacc. qui conjicit *aciei.*—[d] *ipsis* Lov. L. sec. male. V. ad B. G. II. 25.—[e] *hostibus* Pet. Lov.—[f] *communi* L. pr. *communis* L. sec.—[g] *quorum quam* B. Edd. Ald. Man. Gryph. *quorum* Lov. *quamque* Ciacc.—[h] *suspiciones* Pal. Lov. *terrores* Pal.—[i] Man. *abj.* sed vide Ciacc. i. e. *injectæ subito.*—[j] *exercitum* Sc. Pet. Urs. B. V. Edd. pp.—[k] *perinde* Edd. Vett. V. ad c. 1.—[l] *hujus die concelebrant* L. sec.—[m] Sic Pet. Lov. non *a.*—[n] *immut.* Lov.—[o] *acciderant* L. pr.—[p] *multiaque* Lov.

NOTÆ

231 *Cæsar ab superioribus consiliis depulsus*] Videlicet prohibendi pabulatione hostilem exercitum. Plutarchus insequentem noctem narrat gravissimam fuisse Cæsari animum in omnes partes rapienti, et sese tacite accusanti. Sed ut bona fortuna excæcat, ita mala excitat. Hoc enim detrimento accepto, intellexit quam peccaret largiter qui exercitum majorem, omnium rerum copia propter maris viciniam abundantem, minore exercitu et inopia conflictato circumvallare instituisset.

missa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit, hortatusque est, 'ne ea, quæ accidissent,[o] 'graviter ferrent, neve his rebus terrerentur, multisque[p] se- 'cundis præliis unum adversum, et id mediocre, oppone- 'rent: habendam Fortunæ gratiam, quod Italiam sine ali- 'quo vulnere cepissent;[q] quod duas Hispanias,[232] bellico- 'sissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis 'ducibus, pacavissent; quod finitimas frumentariasque 'provincias in potestatem redegissent: denique recordari 'debere, qua felicitate[r] inter medias hostium classes, op- 'pletis non solum portibus,[s] sed etiam litoribus, omnes in- 'columes essent transportati: si non omnia[t] caderent[u] se- 'cunda, Fortunam esse industria sublevandam: quod esset 'acceptum detrimenti,[v] ejus juri potius, quam suæ culpæ, 'debere tribui: locum se[w] æquum ad dimicandum dedisse, 'potitum esse[x] hostium castris, expulisse ac superasse pug- 'nantes: sed, sive ipsorum perturbatio, sive error[y] aliquis, 'sive[z] etiam Fortuna partam jam præsentemque victoriam 'interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum 'incommodum virtute sarciretur: quod si esset factum, de- 'trimentum in bonum verteret,[233] uti ad Gergoviam accidis- 'set,[a] atque ii,[b] qui ante dimicare timuissent, ultro se prælio 'offerrent.'

74. Hac habita concione, nonnullos signiferos[234] igno-

—[q] *accep.* Edd. pp.—[r] vulgo *facil.*—[s] Sic rursus Mss. et Edd. Vasc. Steph. &c. *sed aut* sine *essent* L. pr.—[t] *ni o.* Pet. *sin o.* L. pr.—[u] *cederent* B. L. sec. Edd. Vett. usque ad Urs. dein *secunda fortuna, esse indus. sublevanda* Pet. L. pr. sec. Lov. Vasc. Margo. minus bene.—[v] *detrimentum* L. sec.—[w] vulgo abest *se.*—[x] *se esse* Pet. B. L. pr. V. Edd. pp. *potitos* Lov.—[y] *terror* Lov. *aliqui* Sc.—[z] *aut* L. pr. statim vulgo *interpellassent.*—[a] *venisset* V.—[b] *ei, eis, is, hi*

NOTÆ

232 *Quod duas Hispanias, &c.*] Quod propugnantibus Afranio et Petreio citeriorem et ulteriorem provinciam Hispaniæ, et belli cupidissimos homines ducentibus, illas tamen provincias arma deponere coëgissent.

233 *In bonum verteret*] Absolute pro *verteretur.* Sic apud Terent. in Phorm. 'Quæ quidem illi res vertat male.'

234 *Nonnullos signiferos, &c.*] Eos nempe ignominiæ nota puniendos esse censuit, qui signa ex metu dimiserant. Qua certe nota ignominiæ omne jus munerum civiliumque donorum adimebatur.

minia notavit ac loco movit.[c] Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo[d] dolor tantumque studium infamiæ sarciendæ, ut nemo aut[e] tribuni aut centurionis imperium[f] desideraret, et sibi quisque etiam pœnæ loco[235] graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate[g] pugnandi: cum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione[h] permoti, manendum eo loco et rem prælio committendam existimarent. Contra ea Cæsar neque satis militibus perterritis confidebat, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat,[i] relictisque munitionibus magnopere rei frumentariæ timebat.

75. Itaque, nulla interposita mora, sauciorum modo et ægrorum[j] habita ratione, impedimenta[k] omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam præmisit, ac[l] conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa præsidio est. His explicitis[m] rebus,[236] duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta vigilia, compluribus portis eductas, eodem itinere præmisit; parvoque spatio intermisso, ut et[n] militare institutum servaretur, et quam serissime ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus,[237] et novissimum agmen consecutus,[o] celeriter ex[p] conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompeius, cognito

Mss. quidam et Edd. pp.—[c] *monuit* L. pr.—[d] desunt *ex inc.* Lov.—[e] deest Lov.—[f] *officium* Lov.—[g] *in cup.* L. pr.—[h] *ratione* Mss. 5. pro *etiam* est *autem* L. pr.—[i] deest B.—[j] *Græcor.* Sc.—[k] deest Pet. L. pr. V. *omni* Pet. V.—[l] *hæc* L. pr. sec. Sc. Lov. Pal. *acquiesc.* Pal. *factum* B. L. sec. Carr.—[m] *exploratis* Carr.—[n] deest Lov. L. sec.—[o] *sec.* L. pr.—[p] Sic L. pr. Lov.—

NOTÆ

235 *Sibi quisque etiam pœnæ loco, &c.*] Appianus addit ipsos petiisse more patrio decimam ipsorum partem a Cæsare morte mulctari: Θεοῦ αὐτοὺς ἐπὶ μετάνοιαν ἄγοντος: *Deo illos ad pœnitentiam agente.* Quod cum recusaret, saltem ut signiferos supplicio afficeret. Sed contentus est eos loco movisse.

236 *His explicitis rebus, &c.*] Veget. III. 22. 'Illud vitandum ne hostes te recedere sentiant et statim irruant. Propterea aliquanti exploratis itineribus noctu cum exercitu recedebant, ut hostes die orto cum intellexissent, non possent comprehendere præcedentes.'

237 *Statimque egressus*] Primum contulerunt castra ad Apsum, deinde Asparagii, tertio ad Petram, quarto iterum Asparagii, quinto ad Pharsalum.

consilio ejus, moram ullam ad insequendum[q] intulit: sed eadem spectans,[r] si itinere[s] impedito perterritos deprehendere posset, exercitum e castris[t] eduxit, equitatumque præmisit ad novissimum agmen demorandum; neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Cæsar. Sed, cum ventum esset ad flumen Genusum,[238] quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos[u] prælio detinebat. Huic[v] suos Cæsar equites opposuit, expeditosque antesignanos[w] admiscuit quadringentos, qui tantum profecerunt,[x] ut, equestri prælio commisso, pellerent omnes, compluresque interficerent, ipsi[y] incolumes se ad agmen reciperent.

76. Confecto justo itinere ejus diei,[z] quod proposuerat Cæsar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis[a] in castris contra Asparagium consedit, militesque omnes intra vallum castrorum[b] continuit, equitatumque, per causam pabulandi emissum,[c] confestim decumana porta in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompeius, confecto ejusdem[d] diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium consedit, ejusque[e] milites, quod ab opere,[f] integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique causa longius progrediebantur;[g] alii, quod[h] subito consilium profectionis ceperant, magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta, ad hæc repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio[i] armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum[j] impeditis, Cæsar, quod fore providerat,[k] meridiano fere tempore, signo pro-

[q] Edd. qdd. *seq. attulit* B.—[r] *exsp.* L. pr. V. ad c. 85.—[s] *in it.* L. pr. *deterr.* L. sec.—[t] *ex c.* L. pr. deest Pet.—[u] *novissimo* L. pr. *distin.* Edd. Fl. Vasc. Steph. Gr. post.—[v] *Hinc* Edd. pp. *equites* exulat Lov.—[w] *antesignarios* Pal. B. *admisit* Edd. R. M. V.—[x] Sic Mss. et Edd. Vett. *perfecerunt* Edd. pp. *profecere* vulgo.—[y] Sic Scal. ex Urs. Ms. mei et Edd. Vett. *ipsique.*—[z] desunt B.—[a] *ejus* Pal. *in* abest a L. pr. Pal. B. Sc.—[b] vulgo deest *castrorum.*—[c] *dem.* B.—[d] *ejus* Mss. 4. *die* Pet. Pal. V. ad B. G. II. 23.—[e] *ejus m.* L. pr. Sc. V. Ed. Flor.—[f] *operibus* Pet.—[g] *progrediuntur* Edd. R. M. V.—[h] *aliquid* L. pr. *alii qui* V.—[i] *suorum c. d. cont.* L. sec.—[j] *inseq.* Carr.—[k] *praviderat*

NOTÆ

238 *Genusum*] Flumen inter Apolloniam et Asparagium.

fectionis dato, exercitum educit, duplicatoque ejus diei itinere, octo millia passuum ex eo loco procedit: quod facere Pompeius discessu militum[239] non potuit.

77. Postero[l] die Cæsar, similiter præmissis prima nocte impedimentis, de quarta vigilia ipse egreditur, ut, si qua esset imposita[m] dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu[n] subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus.[o] Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primi diei mora illata, et reliquorum dierum[p] frustra labore suscepto, cum se magnis itineribus extenderet et prægressos consequi cuperet, quarto[q] die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

78. Cæsari, ad saucios deponendos,[r] stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, præsidium urbibus relinquendum,[s] necesse erat adire[t] Apolloniam. Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse: timensque[u] Domitio, ne adventu Pompeii præoccuparetur,[v] ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii[w] comparaverat, frumento ac commeatu abstractum,[x] pari conditione belli secum decertare cogeret: si in Italiam transiret; conjuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiæ subsidio proficisceretur; sin[y] Apolloniam Oricumque oppugnare, et se

Carr. L. sec. Edd. R. M. V. Vasc. Gr. post. *provideret* V. dein vulgo *millibus.* —[l] *postera* L. pr. *similiter* abest a Lov. Pal. L. sec.—[m] Sic Mss. et Edd. qdd. non *inp. e.*—[n] *subito c. expedita exercitus* L. pr.—[o] abest Lov.—[p] *reliquis diebus* L. pr.—[q] *quarta* Mss. plerique, et Edd. Vett.—[r] *deponendum* Edd. R. M. V.—[s] *et p. u. inponendum rel.* L. sec. *urbanum* Pal.—[t] *ire* L. pr.—[u] *que* abest a Pet. L. pr. Sc. Lov. V.—[v] *adventus P. præoccuparet* V. *ad eum* deest Lov. et *incitatus* exulat a L. pr.—[w] *Dyrrachio* L. sec.—[x] *distractum*

NOTÆ

239 *Quod facere Pompeius discessu militum*] Qui partim lignatum pabulatumque abierant, partim ad relicta castra redierant sarcinas et impedimenta sua repetitum.

omni maritima ora excludere conaretur; obsesso tamen[z] Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque, præmissis nuntiis ad Cn. Domitium, Cæsar scripsit, et, quid fieri vellet, ostendit:[a] præsidioque Apolloniæ cohortibus[b] quatuor, Lissi una, tribus Orici relictis, quique erant ex vulneribus ægri depositis, per Epirum atque Acarnaniam iter facere cœpit. Pompeius quoque, de Cæsaris consilio conjectura[c] judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat, si Cæsar iter illo haberet, ut subsidium[d] Scipioni ferret; si ab ora maritima Oriciaque[e] discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia expectaret,[f] ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

79. Iis de causis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut esset[g] auxilio, et,[h] ad opprimendos adversarios, ne occasioni[i] temporis deesset. Sed Cæsarem Apollonia a[j] directo itinere averterat: Pompeius per Candaviam[240] iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam[k] ex improviso aliud incommodum, quod Domitius, qui[l] dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariæ causa ab eo discesserat, et Heracleam,[241] quæ est subjecta Candaviæ, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum objicere[m] Pompeio videretur. Hæc ad id tempus Cæsar ignorabat. Simul, a Pompeio literis per omnes provincias civitatesque dimissis[n] de prælio ad Dyrrhachium facto, latius[o] inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat,[p] 'pulsum fugere Cæsarem, pæne omnibus copiis[q] amissis:' hæc itinera infesta reddiderat,[r] hæc civitates nonnullas ab ejus

Edd. pp.—[y] *si* Mss. 4. ut alibi.—[z] deest in Pet. Lov. L. pr. Palat. V. *tum.* ascripsit Lips.—[a] *fieret o.* Lov.—[b] *cohortium* L. pr. Pet.—[c] *conjecturam* Pal. Lov.—[d] *auxilium* L. pr.—[e] *Coriciaque* Pet. L. pr. *Orieciuque* V. *Macoritiuque* Lov.—[f] *spectaret* Pet. L. pr.—[g] vulgo *ut suis ess.*—[h] abest Mss. 6. et Edd. pp.—[i] *occasio* L. sec. B. Pal. Lov. Carr. Edd. pp. *occasione* L. pr. Sc. V. male V. ad VII. 66. et Brant.—[j] vulgo deest *a.*—[k] deest B. *autem* L. pr. Scal. vulgo abest *ex.*—[l] Exulat a Pet. Lov. L. pr. V.—[m] *obj. eum* L. pr. *ipsum* Pet. *illud* B.—[n] *missis* L. pr—[o] vulgo *elatius.*—[p] *percrebruerat* L. sec.—[q] deest

NOTÆ

240 *Candaviam*] De Candavia jam supra diximus.

241 *Heracleam*] Hæc Heraclea ad Strymonem fluvium posita est.

amicitia averterat. Quibus accidit rebus, ut pluribus[s] dimissi[t] itineribus, a Cæsare ad Domitium, et ab[u] Domitio ad Cæsarem, nulla ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Roscilli[v] atque Ægi familiares, quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus, conspicati in[w] itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta,[x] exposuerunt, et Cæsaris profectionem et adventum[y] Pompeii docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix quatuor horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit, et ad Æginium,[z] [242] quod est objectum oppositumque[a] Thessaliæ, Cæsari venienti occurrit.

80. Conjuncto exercitu, Cæsar Gomphos[243] pervenit,[b] quod est oppidum primum Thessaliæ venientibus ab Epiro, quæ gens paucis ante mensibus[c] ultro ad Cæsarem legatos miserat, ut[d] suis omnibus facultatibus uteretur, præsidiumque ab eo militum petierat.[e] Sed eo fama jam[f] præcurrerat, quam supra docuimus, de prælio Dyrrhachino, quod multis auxerat[g] partibus. Itaque Androsthenes, prætor Thessaliæ, cum[h] se victoriæ Pompeii comitem esse mallet, quam socium Cæsaris[i] in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit, portasque præcludit, et ad Scipionem Pompeiumque nuntios mittit, ut

Lov.—[r] *reddiderant* et *averterant* vulgo,—[s] *plurimis* Lov. Pal.—[t] deest Pal. *amissis* Edd. R. M. V. *dimissis* Mss. Ciacc. et reliqui mei. Quare Ciacc. delet *itineribus.* Nil muto.—[u] *a* Mss. et Edd. qdd.—[v] *Roucilli* Pet. ut supra c. 59. *Rovici* L. pr. Lov. Sc. *Rouigi* Pal. *et Egi* L. pr. *Egi* Pet. *Eti* Sc. Lov. *All. Centonici atque (et* B.) *eorum* L. sec. B. *All. et contonici atque eorum* Edd. R. M. V. pro *ægi* etiam habet *eorum* Pal.—[w] deest *in* Mss. 4.—[x] *gesta* Pet. —[y] Exulat a Lov. vox *adv. et* abest a Scal. V.—[z] *Egin.* Mss. et Edd. Vett.—[a] *præpos.* B.—[b] *venit* B.—[c] *diebus* Edd. qq.—[d] *tot* Lov.—[e] *occeperat* L. pr. *peteret* L. sec.—[f] deest L. sec. *præcucurrerat* Ed. Elz. ut alibi. *præoccur.* L. sec.—[g] *auxerant* Sc. L. pr.—[h] *dum* L. pr.—[i] abest Lov.—[j] *se non c. m. o. si*

NOTÆ

242 *Æginium*] De Æginio facta mentio a Livio, qui eam vel modico præsidio tutam ac prope inexpugnabilem esse testatur. In regione Pieria constituit Plinius, et Macedoniæ ascribit, Strabo Tymphæis.

243 *Gomphos*] Juxta Gomphos scripsit Plinius oriri Peneum amnem clarissimum.

sibi subsidio veniant; se confidere munitionibus oppidi, si celeriter[j] succurratur: longinquam oppugnationem[k] sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum[l] ab Dyrrhachio cognito, Larissam[m] 244 legiones adduxerat: Pompeius nondum Thessaliæ appropinquabat. Cæsar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri et crates parari jussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam[n] omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento;[245] simul reliquis civitatibus hujus urbis[o] exemplo inferre terrorem; et id fieri celeriter,[p] priusquam auxilia concurrerent. Itaque, usus singulari militum studio, eodem, quo venerat, die post horam nonam oppidum altissimis mœnibus[u] oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit, et ad[v] diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra movit, et Metropolim[246] venit, sic, ut nuntios[w] expugnati oppidi famamque antecederet.

81. Metropolitæ, primum eodem[x] usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clauserunt, murosque armatis com-

---

non c. Edd. R. M. V. *succurrant* Lov. Edd. R. M. V.—[k] *exp.* L. pr.—[l] *exercitus* Pet. Lov. Sc. P. *ab* dedi e Lov. *a* vulgo. *ad Dyrrachium* L. pr.—[m] Ms. Urs. Lov. *Larisam*, et mox *Larisæos* ut in numis.—[n] *sublevandum* Ed. Ven. Elz. *rerum* abest a Lov.—[o] Sic Mss. non *u. h.*—[p] abest V. *occurrerent* Edd. R. M. V. nec male.—[u] *muris* L. pr.—[v] V. Ciaccon.—[w] *cum nuncius* Lov. L. sec. *nuncius expugnandi oppidum* L. pr. *expugnando* V. *famaque* Lov. L. sec.—[x] Ita Mss. non *eod. pr. eorum* V.—[y] *Metrapolitarum* Carr. Edd. Vasc. Steph.

NOTÆ

244 *Larissam*] Larissa est Thessaliæ metropolis, Achillis patria. Aliæ sunt multæ diversis in regionibus cognomines.

245 *Potiri oppido pleno atque opulento*] Plutarchus narrat ibi primum milites Cæsaris a prioribus laboribus acquievisse, et vino se, quod multum invenerant, proluisse. Appianus vero Germanos præcipue ebrios magnam risus causam præbuisse. Quod si intellexisset Pompeius et adortus esset, magnam calamitatem Cæsari afferri potuisse. Pertinaciam vero Gomphensium vel desperationem prodit, dum dicit, oppido capto, inventos esse apud medicum XXII de urbis primoribus exanimatos, nullo tamen conspicuo vulnere, tantum calices astitisse singulis; illum vero qui ipsis propinaverat similiter commortuum medicum.

246 *Metropolim*] Multæ sunt urbes multis in locis cognomines. Sed hæc est in Thessalia.

pleverunt: sed postea, casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Cæsar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, collata fortuna Metropolitum[y] cum casu Gomphensium, nulla Thessaliæ fuit civitas, præter Larissæos,[z] qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin[a] Cæsari parerent atque imperata facerent. Ille, segetis idoneum locum in agris nactus, quæ[b] prope jam matura erat, ibi adventum expectare Pompeii, eoque[c] omnem rationem belli conferre constituit.

82. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit,[247] concionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias; Scipionis milites cohortatur,[d] ut, parta[e] jam victoria, prædæ ac præmiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum[f] cum Scipione honorem partitur, classicumque apud eum cani[248] et alterum illi jubet prætorium tendi. Auctis copiis Pompeii,[g] duobusque magnis exercitibus conjunctis,[h] pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriæ augetur adeo, ut, quicquid intercederet temporis,[249] id morari reditum in Italiam vide-

Str. Gr. post. *Gomphensi* Faern. G. *venit* Sc. L. pr.—[y] *Larissam eosque* L. pr. —[a] *quæ non* L. sec. Carr. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. male.—[b] *quia* Edd. R. M. V.—[c] *ac o.* L. sec. Edd. R. M. V. *instit.* L. sec.—[d] *cohortatus* Lov.— [e] *parata* Pal. Edd. R. M. V. nec male.—[f] *sua* Pet.—[g] deest L. pr.—[h] *junctis*

NOTÆ

247 *Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit*] Post Cæsaris discessum, habito apud Pompeium consilio, censebat Afranius classem, qua valebat, esse mittendam in Cæsarem vagum et inopem, copias vero terrestres ab ipso Pompeio deducendas in Italiam partibus faventem, et hostibus vacuam, qua cum Gallia et Hispania occupata aggrediendum esse Cæsarem. Sed alteri sententiæ paruit Pompeius dicentium fore ut exercitus Cæsaris ad se transiret coactus fame; maxime vero gentes orientis veritus, et Scipionem, cui timebat, ne quam in Macedonia solus cladem acciperet.

248 *Classicumque apud eum cani*] Classicum quid sit habet Vegetius II. 22. quod non nisi præsente imperatore canebatur. Unde et imperii esse insigne videbatur.

249 *Ut quicquid intercederet temporis, &c.*] Favonius, referente Plutarcho, jactabat privatum iri se esu Tusculanarum ficuum. Alii aliis verbis acuebant, Agamemnonem appellantes et imperio delectari dictitantes, solo Catone cunctandum censente. Itaque pugnare decrevit.

retur; et, si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio, et consulares prætoriosque servorum habere numero, dicerent. Jamque inter se palam[i] de præmiis ac sacerdotiis[j] contendebant, in annosque consulatum definiebant; alii[k] domos[250] bonaque eorum, qui in castris erant Cæsaris, petebant: magnaque inter eos in consilio[l] fuit controversia, oporteretne L. Hirri,[m] [251] quod is a Pompeio ad Parthos[n] missus esset, proximis comitiis prætoriis absentis rationem haberi:[252] cum ejus[o] necessarii fidem implorarent Pompeii, præstaret,[p] quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore[q] pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

83. Jam de sacerdotio Cæsaris[253] Domitius, Scipio, Spin-

Mss. 3.—[i] deest L. pr.—[j] *de sacerd.* Pet. B. V. bene. V. ad B. G. II. 10. et sæpius.—[k] *aliique* Lov.—[l] *concilio* Carr. Edd. qdd. perperam.—[m] *Lurridii* Lov. *L. Hirtii* vel *Hircii* Mss. 3. et Edd. VV. *Lucєji Hirri* Man. *L. Hirrii* Urs. et ita Petav. Scal. V. ad I. 15.—[n] *Arthos* Pet. Scal. *Asthos* L. pr.—[o] *quojus* B. *cujus* V.—[p] vulgo *ut pr.*—[q] *honore* L. pr.—[r] *Spinther*

NOTÆ

250 *Alii domos, &c.*] Id ipsum, Pompeianus ipse cum esset, tamen Cicero confirmat epist. ad Attic. l. II.

251 *Oporteretne, L. Hirri, &c.*] Dio l. XLI. memoriæ prodidit missos esse a Pompeio ad Orodem regem Parthorum, qui ejus amicitiam peterent, eum vero postulasse ut sibi concederetur Syria, qua negata, pedem domo non movisse.

252 *Absentis rationem haberi*] Absentium non habebatur ratio.

253 *Jam de sacerdotio Cæsaris*] Non annuus hic erat magistratus, sed perpetuus; propterea maximus habebatur, de quo sic Festus: 'Maximus Pontifex dicitur, quod maximus rerum quæ ad sacra et religionem pertinent judex sit, vindexque contumeliæ privatorum magistratuumque.' Etiam pontificibus permissa potestas memoriam rerum gestarum in tabulas conferendi. Macrobius l. II. Unde maximi annales appellabantur, non magnitudine, sed quod eos pontifex maximus confecisset. Olim a collegio ipso pontificum eligebantur, donec Cn. Domitius in tribunatu pontificibus offensior, quod alium quam se in locum patris sui cooptassent, jus sacerdotum subrogandorum a collegis ad populum transtulit, ut testatur Sueton. in Nerone c. 2. Hunc ergo magistratum a populo Cæsar impetraverat, non sine profusissima largitione, ut ait idem Suetonius. Eo mortuo, Lepidus per vim occupavit pontificatum maximum, quem, eo mortuo, suscepit Augustus, nec eum unquam postea sequentes imperatores dimiserunt, ut intelligitur ex eorum numismatis, usque ad Gratianum, qui eam dignitatem oblatam repudiavit, ut alienam ab homine Chris-

therque[r] Lentulus, quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt: cum Lentulus ætatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque jactaret, Scipio affinitate Pompeii[s] confideret.[254] Postulavit etiam[t] L. Afranium proditionis exercitus Attius[u] Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in consilio[v] dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas[w][255] dari ad judicandum iis,[x] qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis[y] interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romæ remansissent, quique intra[z] præsidia Pompeii fuissent, neque operam in re militari præstitissent: unam fore tabellam,[a] qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de præmiis pecuniæ, aut de persequendis inimicitiis[b] agebant; nec,[c] quibus rationibus superare possent, sed, quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

84. Re frumentaria præparata, confirmatisque[d] militibus,[256] et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis præliis

Q. L. Cuj. Sc. L. pr. V. *et Q.* L. sec. *Spintherque et Q.* Edd. pp. Vocabatur *Publ.* V. B. C. I. 23.—[s] deest Lov.—[t] *autem* L. pr.—[u] *Act.* Mss. plerique et Edd. Vett. *Acutius* Sc. L. pr. Lov.—[v] *concilio* Carr. Edd. qdd. male.—[w] *tabulas* L. pr.—[x] *de iis* Carr. Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[y] *his ipsis non* L. sec. *ipsis non* Car. Pal. B. Edd. pp. Vasc. St. Gr. post. male probante Rhellic. et Hotomano.—[z] *inter* Pal. B. Edd. pp. sed V. ad VII. 27.—[a] *tabulam* L. sec. Ceterum pro *qui* Vir doct. mavult *qua.* nec repugno. *ni* Pet. —[b] vulgo *inimicis.*—[c] *ne* Pet. Pal.—[d] *Cæsar et conf.* Lov.—[e] vulgo *quum* et *mil.*

NOTÆ

tiano. Unde Symmachi prætoris urbis fertur dictum: 'Si Gratianus pontifex maximus nolit fieri, brevi maximus pontifex fiet,' de Flavio Clemente Maximo, qui imperii insignia susceperat, intelligens.

254 *Scipio affinitate Pompeii confideret*] Erat enim socer Pompeii, qui filiam Corneliam in matrimonio habebat.

255 *Ternas tabellas, &c.*] Judicibus in consilium missis tres tabellæ dabantur ceratæ, una absolutionis, altera condemnationis, tertia ampliationis. Prima habebat A, secunda C, tertia NL, quæ significabat *non liquet.* Testis Asconius. Quod factum fuerat ut populi libertati consuleretur, qui principum offensionem veritus, quod facere volebat, non faciebat. Ante enim clara voce suffragia dabantur. Sed hic pro ampliationis tabella erat alia, quæ multam pecuniariam contineret.

256 *Confirmatisque militibus*] Ex adversa pugna apud Dyrrhachium.

intermisso, quo[e] satis perspectum habere militum animum videretur, tentandum Cæsar[f] existimavit, quidnam[g] Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit, aciemque instruxit, primum[h] suis locis,* pauloque a castris Pompeii longius; continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis, collibusque Pompeianis aciem subjiceret.[i] Quæ res in dies confirmatiorem[j] ejus exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus,[257] quod demonstravimus,[k] servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos, ex[l] antesignanis electos[m] milites ad pernicitatem, armis inter equites præliari juberet,[n] qui quotidiana consuetudine usum quoque ejus generis præliorum perciperent. His erat rebus effectum,[o] ut equites mille apertioribus etiam locis septem[p] millium Pompeianorum impetum, cum adesset usus,[q] sustinere auderent, neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Namque etiam per eos dies prælium secundum equestre fecit, atque Ægum[r] Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

85. Pompeius, quia[s] castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat; semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Cæsar[t] se subjiceret. Cæsar, nulla

* *Opportunis sibi.*

---

an. h.—[f] deest Pet. Lov.—[g] *quodn.* Ms. Urs. V. *ac* V. Lov. L. sec.—[h] *primo* Pet. Scal. *primus* V. *propius* Carr. Edd. pp.—[i] deest Lov. [j] *confirmationis* L. pr. vulgo *eff. er.* contra Mss.—[k] *diximus* L. sec.—[l] deest L. pr. *antesignariis* Mss. 3.—[m] *electis* Mss. 6.—[n] *jubet* Mss. 4.—[o] *effectus* L. pr.—[p] VIII Lov. *milia* Edd. pp.—[q] *tempus* Lov. L. sec.—[r] Editt. quæd. *unum. unicum* V.—[s] *qui* L. pr. V. *castris in colle habitis* Carr. Bong. Edd. R. M. V. *in monte* L. pr. *habita* V.—[t] deest Pet. dein pro *Cæsar* habet *qui,* ubi abest a L. pr.—[u] Exu-

NOTÆ

257 *Superius tamen institutum in equitibus*] Quod ab Ariovisto in Gallia fieri viderat. 'Equitum millia erant sex, totidem numero pedites velocissimi,' ut habetur in l. I. de bello Gallico, ipseque jam fecerat, ut est in l. VII. 'Trans Rhenum mittit, equitesque ab iis accersit et levis armaturæ pedites qui inter eos præliari consueverant.' Quod tamen non novum, referente Valerio Max. II. 3. Ita etiam postea bello Hispanico, ut ibi videbitur.

ratione[258] ad pugnam elici posse Pompeium existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret semperque esset in[u] itineribus: hoc sperans,[v] ut, movendis castris pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur:[w] simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi[x] nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeii exercitum quotidianis itineribus[y] defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato, tabernaculisque detensis, animadversum est, paulo ante, extra quotidianam consuetudinem,[z] longius a vallo esse aciem Pompeii progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Cæsar apud[a] suos, cum jam esset agmen in portis, 'Differendum est,' inquit, 'iter in præsentia nobis et de prælio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati; non facile occasionem postea reperiemus:' confestimque expeditas copias educit.

86. Pompeius quoque, ut postea cognitum[b] est, suorum omnium hortatu[259] statuerat prælio[c] decertare. Namque etiam[d] in consilio superioribus diebus dixerat, 'priusquam

lat præp. a Pet.—[v] *spectans* Edd. Steph. Str. Gr. post. contra Mss. o. *hæc* Urs. L. pr.—[w] *commodo rei frumentariæ ut.* L. pr. *commodiore consilio passim fr.* L. sec. Pal. B. *comm. passim fr.* Edd. pp. non male.—[x] deest L. pr.—[y] *laboribus* Pet. *fatig.* L. pr.—[z] desunt 4 voces in L. pr.—[a] *ad* B. L. sec. Carr. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. desunt V.—[b] *compertum* L. pr.—[c] deest V. male.—[d] *t* Lov. *autem* L. pr. vulgo *concilio.*—

NOTÆ

258 *Cæsar nulla ratione, &c.*] De hac re Frontinus I. 3. sic commemorat: 'C. Cæsar bello civili cum exercitum veteranum haberet, hostium autem tyronum esse sciret, acie semper decertare studuit.' Polyænus vero scribit stratagema fuisse Cæsaris, quod simulaverit castra movere, quasi ad rem frumentariam expediendam. Quod metu rati fieri Pompeiani, non potuerunt se continere quin confestim adirent Pompeium, et cogerent se ad prælium ducere. Sed produxit eos in campum Cæsar, ubi claram adeptus est victoriam.

259 *Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu, &c.*] Non sponte sua, ut Plutarchus refert in ejus vita, sed suorum dicteriis incitatus, suum institutum omisit. Cum enim sciret Cæsari exercitatissimos milites et summam annonæ inopiam, sibi vero inexercitatum exercitum et summam rerum omnium copiam, malebat cunctando hostem vincere, quam incertam Martis aleam conserendis manibus experiri.

'concurrerent acies, fore, uti[e] exercitus Cæsaris pelleretur.'[f] Id cum essent plerique admirati, 'Scio me,' inquit, 'pæne 'incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii mei acci-'pite, quo firmiore animo in prælium[g] prodeatis. Persuasi 'equitibus nostris, idque mihi se facturos[h] confirmaverunt, ut, 'cum propius sit accessum, dextrum Cæsaris cornu ab latere 'aperto[260] aggrederentur, ut,[i] circumventa ab tergo acie, prius 'perturbatum[j] exercitum pellerent, quam a nobis telum in 'hostem jaceretur. Ita sine periculo legionum, et pæne[k] sine 'vulnere, bellum conficiemus. Id autem difficile non est, 'cum tantum equitatu valeamus. Simul denuntiavit, ut es-'sent animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi 'potestas, ut sæpe[l] cogitavissent, ne usu manuque reliquo-'rum opinionem fallerent.'

87. Hunc Labienus excepit, et,[m] cum Cæsaris copias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret, 'Noli,' inquit, 'existimare, Pompei, hunc esse exercitum, 'qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui 'præliis, neque temere incognitam rem pronuntio.[n] Perexi-'gua pars illius exercitus superest,[o] magna pars deperiit: 'quod accidere tot præliis fuit necesse: multos autumni[p] pes-'tilentia[261] in Italia consumsit, multi domum discesserunt, 'multi sunt relicti in continenti.[q] An non exaudistis,[r] ex 'iis,[262] qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes 'esse Brundisii factas? Hæ copiæ, quas videtis, ex delec-

[e] Ita Mss. non ut.—[f] exulat a L. pr. expugnaretur Scal.—[g] prælio Pet. in abest a L. pr.—[h] idque inibi f. L. pr. id quoque mihi esse L. sec.—[i] et L. pr. V. at. Mss. qdd.—[j] exturb. Lov. L. sec. exercitum deest V. B. expell. Edd. R. M. V.—[k] deest Lov. sine exulat B. male.—[l] semper L. pr.—[m] vulgo ut.—[n] promitto L. sec.—[o] ea vel en sup. Lov.—[p] interim aut. Edd. R. M. V.—[q] in continentia L. pr. in continentes V.—[r] vulgo audistis. ex iis loqui L. sec.—[s] dil.

NOTÆ

260 *Ab latere aperto*] Id est, a dextro, sinistrum enim latus tegebatur clypeo.

261 *Multos autumni pestilentia*] Fuisse veram orationem Labieni ipse Cæsar initio hujus libri comprobat.

262 *An non exaudistis, ex iis, &c.*] Id ipsum in hoc libro paulo infra confirmatur, ubi ab illis militibus qui ex numero ægrorum præsidio navibus relicti erant, Pompeianas quinqueremes duas et triremes totidem esse captas commemoratur.

'tibus[s] horum annorum in citeriore[t] Gallia sunt refectæ, et 'plerique sunt ex coloniis Transpadanis:[263] attamen,[u] quod 'fuit roboris, duobus præliis Dyrrhachinis interiit.' Hæc cum dixisset, juravit, 'se, nisi victorem, in castra non[v] 'reversurum:' reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius, idem juravit.[264] Nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui jurare dubitaret. Hæc cum facta essent[w] in consilio, magna spe et lætitia omnium[x] discessum est: ac[y] [b] jam animo victoriam præcipiebant,[z] quod de re tanta et a tam perito imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

88. Cæsar, cum Pompeii castris appropinquasset, ad hunc modum aciem ejus instructam animum advertit. Erant in sinistro cornu legiones duæ, transditæ a Cæsare initio dissensionis ex S. C., quarum una prima, altera tertia[265] appellabatur. In eo loco ipse erat Pompeius.[266] Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis[267] tenebat. Ciliciensis[a] legio, conjuncta cum cohortibus Hispanis,[268] quas

[b] *Et jam præsumebant spe victoriam.*

rursus L. pr. Lov. *delictis* V. *delectis* Pet. B. et Edd. pp. Vasc. Gryph. *delectu* L. sec. Sc. Pal. Ed. R. Steph.—[t] *citeriori* Mss. 2. dein vulgo *pleræque*.—[u] *ac t.* L. pr. *ex duob.* V. *Dyrrachenis* L. pr.—[v] deest L. pr.—[w] *sunt* Mss. o. et *consilio* cum Edd. pp. ut debet, non per *c.*—[x] Exulat L. pr.—[y] *et* Mss. 3.—[z] *perc.* Mss. plerique (*præ* vero Urs. Pet. L. pr. sec.) et Edd. Vett. V. Comm. et ad c. 31. *ejicieb.* V.—[a] *Cilicensis* Mss. 4. et Edd. Vett. *Ciliensis*

NOTÆ

263 *Plerique sunt ex colonis Transpadanis*] Ex iis colonis qui sunt trans Padum flumen.

264 *Hoc laudans Pompeius, idem juravit*] Primus tamen omnium in castra rediit victus.

265 *Altera tertia*] Lucanus tamen appellat quartam, cui, mage credendum, propter necessitatem carminis.

266 *In eo loco ipse erat Pompeius*] Dissentiunt alii auctores. Sed in hac re major fides quam cuiquam debetur Cæsari, nisi errorem librariorum dicamus. Sed verisimilius est non ab initio Pompeium cum Afranio castra custodivisse.

267 *Cum legionibus Syriacis*] De quibus hoc libro supra dictum, 'Scipio legiones equitesque ex Syria deduxerat,' quæ ideo Syriacæ dictæ, non quod ex Syris constarent. Erant enim ex Romanis factæ.

268 *Cum cohortibus Hispanis*] Non constabant Hispanis hæ cohortes, sed Romanis qui fuerant cum Afranio in Hispania: nec enim cum legionibus Romanis exteri unquam commiscebantur.

transductas ab Afranio[b] docuimus,[269] in dextro cornu erant collocatæ. Has firmissimas se habere Pompeius existimabat.[270] Reliquas inter aciem mediam[c] cornuaque interjecerat,[271] numeroque cohortes cx expleverat. Hæc[d] erant millia XLV,[272] evocatorum[273] circiter duo,[e] quæ ex beneficiariis[274] superiorum exercituum ad eum convenerant; quæ tota acie disperserat.[f] Reliquas cohortes septem[g] castris propinquisque castellis præsidio disposuerat. Dextrum

Lov.—[b] *Acronio* L. pr. *Petronio* Scal. et a m. pr. *Exonio*. *Eranio* Pet. cum 5 aliis. *cum cohort.* desunt Pet.—[c] *acies media* Lov. *que* deest Dorv. *interjecerant* L. pr. Lov. in quo etiam *expleverant*.—[d] *hæ* Pal. Dorv.—[e] vulgo *duæ*. *duo milia* Edd. Vasc. Steph. Gr. post. *qui* Mss. 3. *converterant* Mss. 4.—[f] vulgo *dispersæ erant*. *reliquasque* L. pr.—[g] VIII Lov. *in c.* L. pr. Sc. Ed. Steph.—

NOTÆ

269 *Quas transductas ab Afranio docuimus*] Nusquam id apparet, nisi forte dimissas ad Varum flumen cohortes ad Pompeium sua sponte aliquas rediisse dixerimus.

270 *Has firmissimas se habere Pompeius existimabat*] Non ad cohortes tantum, sed ad legiones prædictas refert.

271 *Reliquas inter aciem mediam cornuaque interjecerat*] Nempe quinque legiones tironum. Sic enim Frontinus lib. II. de Pompeio: 'Et hac acie legiones secundum virtutem cujusque firmissimas in cornibus et in medio collocavit. Spatia his interposita tironibus supplevit.'

272 *Hæc erant millia* XLV] Erant tamen legiones XI, sed eæ non plenæ, quia in his VI veteranæ, quod partim ex Cæsare, partim ex Plutarcho et Appiano cognoscitur. Appianus quidem XXI millia Cæsari fuisse prodidit, ex quibus mille equites. Plutarchus vero XXII millia, Pompeio vero paulo plus altero tanto. Ramus deceptus falsis numerorum notis, legit non XLV, sed LV, unde colligit legiones fuisse V millium; sed, ut dixi, hominem frustra habuerunt notæ. Fide dignissimi auctores prodiderunt LXX Italorum millia conflixisse. Qui pauciores scribunt, LX millia numerant. Qui vero multitudinem exaggerant, ut Florus, CCC millia, hinc et illinc tanta est de exacta veritate dissensio. Cæsar habebat legiones XI, nec plures tamen quam LXXX cohortes, quæ si fuissent plenæ, effecissent VIII tantum legiones. Adde his omnibus in numerorum notis errores et lapsus librariorum, qui totam istam rationem perturbant.

273 *Evocatorum*] Evocatos, de quibus supra dictum, non certum locum in acie habuisse hinc patet, sed dispersos per manipulos fuisse; ut videtur juxta centuriones, ut ceteris essent exemplo.

274 *Beneficiariis*] Beneficiarii sunt qui imperatoris beneficio ad gradus militares promoti, vel agris donati. Festus aliter eos designat: 'Beneficiarii milites dicebantur qui vacabant muneris beneficio, munifici vero vocabantur qui non vacabant, sed munus reipubl. faciebant.' Auxiliarium hic nulla mentio, non quia non erant, qui initio hujus libri numerati sunt. Sed adeo diffidebat eis Pompeius, ut ne in acie quidem locum eis

cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat:[275] quam ob causam[h] cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes, in[i] sinistro cornu objecerat.

89. Cæsar, superius institutum servans, decimam legionem in dextro cornu, nonam in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis præliis vehementer attenuata.[j] Huic sic adjunxit[k] octavam, ut pæne unam ex duabus efficeret, atque alteram alteri præsidio esse jusserat. Cohortes in acie octoginta constitutas habebat, quæ summa erat millium XXII.[276] Cohortes duas castris præsidio reliquerat.[277] Sinistro cornu Antonium, dextro P. Syllam, media acie Cn. Domitium præposuerat:[l] ipse contra Pompeium constitit.[m] [278] Simul, his rebus animadversis, quas demonstravi-

[h] Edd. qdd. *ad c.*—[i] deest Pet. L. pr. Sc. Lov. P. B. Dorv.—[j] Sic Mss. Urs. Pet. B. V. Sc. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Scal. &c. Al. *erant attenuatæ.*—[k] Ita Cuj. B. Lov. L. sec. Edd. Vett. non *et h. ad.* IIX L. pr. Lov.—[l] *propos.* Mss. 3.—[m] Sic Mss. mei et Edd. Vett. non *consistit.* ut e Ciacc. Ms. repo-

NOTÆ

assignaverit. Solos Græcos Italicæ phalangi apposuit, ceteros seorsim collocavit, ut commisso prælio hostem circumventum pro viribus profligarent, et castra Cæsaris vallo nudata diriperent, quod ipsum non ausi sunt facere pugnæ spectatores inutiles facti.

275 *Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat*] Lucanus passim eum Enipeum vocat: 'Sanguine Romano quam turbidus ibit Enipeus.' Et hoc est quod præcipitur a Vegetio III. 20. 'Septima depugnatio est quæ loci beneficio adjuvat dimicantem. In hac quoque et cum paucioribus et cum minus fortibus poteris adversarium sustinere, hoc est, si montem, aut mare, aut flumen, aut lacum, aut civitatem, aut paludes, aut abrupta in una parte habeas, ex qua hostis non possit accedere, et reliquum exercitum tuum directa acie ordines.'

276 *Quæ summa erat millium* XXII] Non immerito Vegetius totum opus suum de re militari ab hac sententia auspicatus est: 'In omni prælio non tam multitudo et virtus indocta quam ars et exercitium solent præstare victoriam.' Minor ergo Cæsarianorum quam Pompeianorum erat numerus.

277 *Cohortes duas castris præsidio reliquerat*] Appianus et Lucanus scribunt a veteranis jussu Cæsaris fuisse castrorum munitiones dirutas, vehementer factum admirante Pompeio. Quod omissum a Cæsare non minus miror. Illæ ergo duæ cohortes pro munitionibus relictæ fuerit.

278 *Ipse contra Pompeium constitit*] Cum Pompeius in sinistro suæ aciei cornu esset, sequitur Cæsarem, qui

mus,[279] timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie[n] singulas cohortes detraxit,[280] atque ex his quartam instituit equitatuique opposuit, et, quid fieri vellet, ostendit; monuitque, ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare.[o][281] Simul tertiæ aciei totique exercitui imperavit, ne injussu[p] suo concurreret: se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum.[282]

90. Exercitum cum militari more ad pugnam cohortaretur, suaque in eum perpetui temporis officia prædicaret,[a] in primis commemoravit,[283] 'testibus se militibus uti posse,

[a] *Et commemoraret sua merita omnis temporis in eum.*

suit Scaliger.—[n] *unaquaque acie* V. *ex terna* et *extrema* Edd. qdd. contra Mss. male.—[o] *consistere* Lov. sed V. ad VII. 84.—[p] *injusso* L. pr. *concurrerent* Reg.

NOTÆ

contra Pompeium consistebat, in dextro suæ aciei cornu stetisse, ubi nempe erat decima legio cui tantopere confidebat, ut in lib. I. de bello Gallico legitur.

279 *Simul, his rebus animadversis, quas demonstravimus*] Nempe Pompeium persuasisse suis equitibus, ut cum propius esset accessum, dextrum Cæsaris cornu aggrederentur. Nempe exploratores habebat in Pompeii exercitu Cæsar, qui Pompeii consilium ad illum detulerunt.

280 *Celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit*] Legam *senas* non *singulas*. Sic enim habent Frontinus et Plutarchus. Aliter enim non potuisset quartam ex singulis aciem instituere. Præterea Appianus habet III millia, quæ VI cohortes efficiunt. Immo et ipse Cæsar quartam aciem cum mittit in prælium, scribit fuisse institutam a se sex cohortium numero. Si legatur *extrema*, haud male videtur Lipsio. Jure mirantur esse apud Florum has Germanorum cohortes. Lubens legam *Romanorum*, quos opposuit equitibus, qui ut plurimum externi erant. Ipse Florus ait: 'Nusquam ullo loco tantum virium pop. Rom. tantum dignitatis fortuna vidit. CCC amplius millia hinc et illinc.' Non ita Cæsar, cui major fides debetur. Amat res augere Florus prope poëtice.

281 *Monuitque, ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare*] Certius monuit eos qui in procinctu jam erant, cum jam speculatoribus per tempus non liceret ad Pompeium rem illam deferre. Pompeius falso monuerat superioribus diebus suos equites quid vellet; cum enim plures dies intercessissent, Cæsar per exploratores certior factus de ejus consilio, illud intervertit.

282 *Vexillo signum daturum*] Vexillum illud esse solebat, sagum purpureum tabernaculo superpositum. Sed hic aliud esse potuit, cum jam e castris omnes erupissent.

283 *In primis commemoravit, &c.*] Sic ad hanc rem Vegetius III. 12. 'Dicenda quibus militum mentes in odium adversariorum ira et indignatione moveantur.'

'quanto studio pacem petisset, quæ per Vatinium in colloquiis,[284] quæ per A. Clodium[q] cum Scipione egisset,[285] 'quibus modis ad Oricum cum Libone de[r] mittendis legatis 'contendisset: neque se unquam abuti militum sanguine, 'neque rempublicam alterutro exercitu privare voluisse.' Hac habita oratione, exposcentibus militibus[286] et studio pugnæ ardentibus, tuba signum dedit.

91. Erat Crastinus evocatus in exercitu Cæsaris, qui superiore anno apud eum primum pilum[287] in legione decima duxerat, vir singulari virtute. Hic,[s] signo dato, 'Sequimini me,' inquit, 'manipulares mei qui fuistis,[288] et 'vestro imperatori, quam constituistis,[t] operam date: unum 'hoc prælium superest, quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus.'[289] Simul respiciens Cæsarem,[u] 'Faciam,' inquit, 'hodie, imperator, 'ut aut vivo mihi, aut mortuo gratias agas.' Hæc cum dixisset, primus[v] ex dextro cornu procucurrit,[w] atque eum

L. sec. Dorv. *sed* L. sec. Pal.—[q] *Claudium* Mss. o. et Edd. pp.—[r] *in* Edd. R. M. V.—[s] *singularis v. Hoc.* Lov.—[t] *consuev.* Ciacc. *qua* Lips.—[u] *ad Cæs.* B. Edd. pp.—[v] deest Pal.—[w] Sic Pet. Urs. L. pr. Scal. Lov. Vulgo *procurr.* V. Adi ad B. G. II. 19. in f. c. 93.—[x] Ita Mss. non *m. el.*—

NOTÆ

284 *Quæ per Vatinium in colloquiis*] Ad Apsum flumen.

285 *Quæ per A. Clodium cum Scipione egisset*] In Macedonia.

286 *Hac habita oratione, exposcentibus militibus, &c.*] Hic vero est ubi Appianus, Dio, et alii perturbationem animorum magnam in utroque exercitu fuisse demonstrant, immo et pœnitentiam cœptorum magnam, cum intelligerent non tantum cum civibus, sed cum amicis et fratribus etiam esse pugnandum, cunctabundosque diu altum silentium tenuisse, immo et utrumque ducem illachrymasse, tandemque Pompeium, cum auxilia sua moræ impatientia tædioque turbare ordines vidisset, priorem signum cani jussisse. Lucanus lib. VII. 'videre parentes Frontibus adversis, fraternaque cominus arma, Nec libuit mutare locum, tamen omnia torpor Pectora constrinxit, gelidusque in viscera sanguis Percussa pietate coit, totæque cohortes Pila parata diu tensis tenuere lacertis.'

287 *Primum pilum*] De primo pilo supra dictum.

288 *Manipulares mei qui fuistis*] Quia evocatus, jam non erat eorum centurio.

289 *Quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus*] Milites genus hominum inconsideratum, cui facile verba dantur. Amissa enim illo prælio libertas est Romanorum, non recuperata.

electi milites[x] circiter centum et viginti voluntarii[y] ejusdem centuriæ sunt prosecuti.[290]

92. Inter duas acies tantum erat relictum spatii,[z] ut satis esset ad concursum utriusque exercitus: sed Pompeius suis prædixerat, ut Cæsaris impetum exciperent,[a] neve se loco moverent aciemque ejus distrahi paterentur:[291] idque admonitu C. Triarii[292] fecisse dicebatur, ut primus excursus visque[b] militum infringeretur, aciesque distenderetur,[c] atque in[d] suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur: leniusque[e] casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis telis occurrissent: simul fore, ut, duplicato cursu, Cæsaris milites exanimarentur et[f] lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur,[g] propterea quod est quædam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quæ studio pugnæ incenditur.[h] Hanc non reprimere, sed augere

[y] *voluntarie* Pet. V. Edd. pp. aliæque. *voluntariæ* B. Edd. Vasc. Str.—[z] *spatium* B.—[a] *recip.* Lov. Pal. Dorv. male. V. ad B. G. I. 25. Mox *fec. videbatur* Pet.—[b] deest V. *refr.* Mss. 2.—[c] *distenderentur* Lov. *discinder.* Carr.—[d] Sic Mss. præter L. sec. Dorv., ut et Edd. pp. Gryph. Steph. aliæque. Vulgo sine *in. in suos ordines* Bong. *sui* Lips. non male.—[e] Mss. quid. *leviusq.* et Edd. Vett. vulgo e conj. Ciacc. *l. quoque. cursura* Lov. *sperabant* Mss. 3.—[f] *quod et* L. pr. V.—[g] *viderctur* L. pr. Dorv. V. Mel. Palm. spicil. T. IV. Th. Cr. p. 637.—[h] *qui incenduntur* Faern. et mei Mss. 5.

NOTÆ

290 CXX *voluntarii ejusdem centuriæ sunt prosecuti*] Quanquam, teste Varrone atque etiam Vegetio, centuria centum hominum esset, tamen diversis temporibus diversus in centuria fuit militum numerus, aliquando major, aliquando minor.

291 *Aciemque ejus distrahi paterentur*] Si æquato gradu milites concurrerent, non distraheretur acies. Sed vix fieri potest. Cum enim plurimorum militum impar sit velocitas, fit etiam inæqualis cursus. Unde distractio aciei, quæ locum dat hosti dispersos adoriendi singulos vel paucos.

292 *Idque admonitu C. Triarii, &c.*] Qui legatus fuerat Luculli in bello Mithridatico et cladem passus fuerat, atque adeo natu grandis erat, qui et in hoc bello civili interiit, ut testatur Cicero in Bruto, qui etiam hæc habet de illo ibid. 'Me quidem admodum delectabat etiam Triarii in illa ætate plena literatæ senectutis oratio. Quanta severitas in vultu? Quantum pondus in verbis? Quam nihil non consideratum exibat ex ore.' Pondus quidem magnum fuit in verbis illius, cui tantum a Pompeio in tanta re tributum est. Sed non satis fuit ibi consideratum quod ex ore exivit.

imperatores debent;[i] neque frustra antiquitus institutum est,[293] ut signa undique concinerent,[j] clamoremque universi tollerent: quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt.

93. Sed nostri milites, dato signo, cum infestis pilis[a] procucurrissent,[k] atque animadvertissent, non concurri[l] a Pompeianis: usu periti, ac superioribus pugnis exercitati, sua sponte cursum represserunt, et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumtis viribus appropinquarent; parvoque intermisso temporis spatio, ac rursus renovato cursu, pila[m] miserunt celeriterque, ut erat præceptum a Cæsare, gladios strinxerunt.[n] Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt.[o] Nam et tela missa exceperunt, et impetum legionum tulerunt, et ordines[p] conservaverunt, pilisque missis, ad gladios redierunt. Eodem tempore equites[q] ab sinistro Pompeii cornu,[r] ut erat imperatum, universi procucurrerunt,[s] omnisque multitudo sagittariorum se profudit: quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paulum[t] loco motus cessit: equitesque Pompeiani[u] hoc acrius instare, et se turmatim explicare, aciemque nostram a latere aperto[294] ciruire[v] cœperunt. Quod ubi Cæsar animum

[a] *Directis* in hostem.

et Edd. pp —[i] *solebant* Lov.—[j] *Concerner.* Carr. *concurrer.* Edd. pp.—[k] Sic Urs. Pet. Sc. Lov. Al. et Edd. Vett. *procurr.* In Petav. etiam *signis.* ut malebat Ciacc.—[l] *occurri* B. Carr. Edd. pp. *curri* Pet. V.—[m] *tela* L. pr.—[n] *distr.* L. sec.—[o] *defuerant* L. pr.—[p] *ordinem* Mss. 3. *suos* addunt Pet. Urs. *conservarunt* Mss. 3.—[q] *milites* Lov. deest L. pr. *ab* scripsi e Pet. L. pr. Lov. Dorv. P. V. vulgo *a.*—[r] *c. intenti* Lov. Dorv. Edd. pp. Vasc. Steph. Str. Gr. post.—[s] Sic Urs. Pet. Sc. Lov. Al. et Edd. Vett. *procurr.*—[t] *paullatim* Lov. *paullo de* L. pr.—[u] *Pompeji* Mss. aliquot. *hoc* deest Lov. Pal. Dorv. *huc* B. *acriter* Pet. L. sec. Dorv.—[v] *circumire* Mss. et Edd. qdd. *circumvenire* L. pr. B. Urs.—[w] Sic rursus Pet. non *animadv.*—[x] *exstit.* Pal. *constit.* Ed.

NOTÆ

293 *Neque frustra antiquitus institutum est*] A Gellius noctium Atticarum I. 11. multa exempla proponit populorum Græcorum idem cum Pompeio in ea re sentientium, ipsumque Homerum, qui silentium Græcis pugnaturis attribuit, clamores vero Trojanis; sed et morem tamen Romanorum fatebatur esse, ut magno strepitu ad pugnam procedant. Quem lege fuse de ea re disserentem.

294 *A latere aperto*] Quid sit latus apertum supra dictum est, nempe dextrum, quod non tegebatur scuto.

advertit,[w] quartæ aciei, quam instituerat[x] sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt,[y] infestisque signis tanta vi in Pompeii equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret, omnesque conversi non solum loco excederent,[295] sed protinus[z] incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis, omnes sagittarii funditoresque destituti, inermes,[296] sine præsidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum[a] cornu, pugnantibus[b] etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis, circumierunt, eosque a tergo sunt adorti.

94. Eodem tempore tertiam aciem Cæsar, quæ quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat, procurrere[c] jussit. Ita, cum recentes atque integri defessis successissent,[d] alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt, atque universi terga verterunt.[297] Neque vero Cæsarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quæ contra equitatum in quarta acie collocatæ essent, initium victoriæ oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus, ab iisdem[e] factæ cædes sagittariorum atque[f] funditorum, ab iisdem acies Pompeiana a sinistra parte erat circumita[g] atque initium fugæ factum. Sed Pompeius, ut equitatum suum[h] pulsum

Flor.—[y] Ita Urs. Pet. Lov. Sc. al. et Edd. Vett. *procurr. concurr.* B.—[z] deest Mss. 2.—[a] *sinistro* L. sec. Pal. Dorv. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Str.—[b] *inpugnantibus* Sc. L. pr. *obpugnantes* V. Edd. pp. *pugnantes* Vasc. Steph. Gr. post. Str. *tunc* nonnulli. *et jam tum res.* Edd. pp. *resistentes* Carr. Edd. pp. et ceteræ. *Pompeiana* V. Edd. pp. *Pompeianos* aliæ.—[c] *præcurrere* Mss. 5. male.—[d] *se defendissent* Lov.—[e] *isdem* hic et statim Mss. vetustiores, ut solet. vulgo *facta.*—[f] *ac* L. pr. Lov. Dorv.—[g] vulgo *circumventa.*—

NOTÆ

295 *Omnesque conversi non solum loco excederent, &c.*] Lucanus equitatum illum constitisse dicit ex barbaris gentibus: 'Immemores pugnæ nulloque pudore timendi, Præcipites fecere palam civilia bella, Non bene barbaricis unquam commissa catervis.'

296 *Destituti, inermes*] Id est, sine pilis et scuto, quæ non solebant ferre.

297 *Atque universi terga verterunt*] Plutarchus, Appianus, Florus, Lucanus, Frontinus, Polyænus causam fugæ ascribunt stratagemati Cæsaris, qui jusserat ora Pompeianorum, oculos, atque vultus gladiis peti. Quod et hic tacet Cæsar. Vult enim omnia suæ virtuti debere, non stratagematis.

vidit, atque eam partem, cui maxime confidebat,[i] perterritam animum advertit,[j] aliis diffisus acie excessit, protinusque se in castra equo contulit, et iis centurionibus, quos in statione ad prætoriam portam[k] [298] posuerat, clare, ut milites exaudirent, 'Tuemini,' inquit, 'castra et defendite diligen'ter, si quid durius acciderit: ego reliquas portas circumeo,[l] 'et castrorum præsidia confirmo.' Hæc cum dixisset, se in prætorium contulit, summæ rei diffidens, et tamen eventum expectans.

95. Cæsar, Pompeianis ex[m] fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare[n] oportere existimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunæ uterentur, castraque oppugnarent: qui, etsi magno æstu fatigati,[o] (nam ad meridiem res erat perducta,) tamen, ad omnem laborem animo parati,[p] imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quæ ibi[q] præsidio erant relictæ, industrie[r] defendebantur, multo etiam acrius a Thracibus[s] barbarisque auxiliis. Nam, qui acie[t] refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missis[u] plerique armis signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed confecti vulneribus locum reliquerunt,[v] protinusque omnes, ducibus usi centurionibus tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant,[a] [299] confugerunt.

[a] *Qui conjuncti erant castris.*

---

[h] deest Pet. Lov. *eq. suum ut p.* Dorv. f. *equit. ut p.*—[i] *Fidebat* L. pr.—[j] Sic rursus Pet. non *animad.*—[k] *prætorianam p.* B. at Sc. L. pr. *ad prætorium pos.* dein vulgo *tueamini.*—[l] *circueo* Mss. 2.—[m] deest Lov. male *inter* Lov. V. Sc. —[n] *dari* Edd. qdd. *oportere* abest a L. pr. vulgo *æstimans.*—[o] deest L. pr. Sc.—[p] *parato* L. sec.—[q] deest Pal. Dorv.—[r] *industria* B. *industriose* Lov. Palat. Dorvill. sed V. VII. 60.—[s] *Thracis* Dorv.—[t] *ex acie* Edd. qdd.—[u] *amissis* Lov. L. sec. *missisque* Pal. Dorv. vulgo autem in Edd. novitiis *plerisque* inepte contra Mss. et Edd. Vett. Scal. Cell. &c.—[v] desunt *loc. rel.* B.

NOTÆ

298 *Quos in statione ad prætoriam portam*] 'Prætoria porta,' teste Vegetio cap. 23. 'aut orientem spectare debet, aut illum locum qui ad hostem respicit, aut, si iter agitur, illam partem debet attendere, ad quam est profecturus exercitus.'

299 *In altissimos montes, qui ad cas-*

96. In castris Pompeii videre licuit trichilas stratas,[w][300] magnum argenti pondus expositum,[301] recentibus cespitibus[302] tabernacula constrata, L. etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta hedera;[x] multaque præterea,[y] quæ nimiam luxuriam et victoriæ fiduciam designarent: ut facile æstimari[z] posset, nihil eos[a] de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias[b] conquirerent voluptates. At[c] hi miserrimo ac patientissimo exercitui Cæsaris luxuriem[d] objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius, jam cum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus imperatoriis,[e][303] decumana porta se ex[f] castris ejecit,[304] protinusque equo citato Larissam[g] contendit. Neque ibi constitit,[h] sed eadem celeritate, paucos

—[w] vulgo *triclinia strata.*—[x] Sic Pet. B. *edera* quæd. Editt.—[y] *multa pr.* Pal. B. L. sec. V. Dorv. Edd. pp. Vasc. Steph. Gr. post. non male.—[z] *existimari* Pet. et 3 alii cum Edd. ante Scal. V. c. 94.—[a] deest L. pr. *adventu* Mss. 4.—[b] *quin non n.* B. L. sec. Dorv. *quin n.* V. et Edd. Vett.—[c] Sic Mss. 7. non *atque.*—[d] *Luxuriam* Ed. Elz.—[e] Sic Pal. B. Dorv. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. *imperatoris* quidam Mss. et Editt.—[f] abest B.—[g] *Larisam* Lov. V. et deinceps.—[h] desunt 3 verba in Pet.—[i] vulgo *suorum.*

NOTÆ

tra pertinebant] Nec enim illo tempore vitium erat castrorum habere propinquos colles, cum non esset eorum tormentorum copia, quæ canones dicuntur.

300 *Trichilas stratas*] Argumentum luxuriæ, quæ sustulit Hadrianus de castris. Auctor Spartianus. Idem habet Sallustius ad Cæsarem de republica ordinanda: 'Neque enim te præterire puto quali quisque eorum more aut modestia, etiam tunc dubia victoria, sese gesserit: quoque modo in belli administratione scorta aut convivia exercuerint nonnulli, quorum ætas ne per otium quidem tales voluptates sine dedecore attigerit.' Sic Parthi victo Crasso, cum Aristidis lascivos libros Milesiacos inscriptos in Romanorum impedimentis reperissent, multis eos dicteriis pupugerunt, quod nec in bello temperare iis rebus et scriptis possent, quæ victoriæ tempori magis conveniunt. Auctor Plutarch.

301 *Magnum argenti pondus expositum*] Crateras intelligit et illa vasa quæ olim in castris esse non solebant: ibi materia est pro instrumento.

302 *Recentibus cespitibus*] Non vituperat cespites, sed recentes cespites, qui festum aliquem apparatum arguebant. Erant enim ut plurimum cespitibus ad munditiem instrata tabernacula.

303 *Detractis insignibus imperatoriis*] Erant illa insignia purpureum sagulum. Illo enim vestitu Scipio imperator bello Africo utebatur, antequam Juba rex venisset, quo adveniente imperatore, purpureo sagulo deposito, ad album vestitum se transtulit.

304 *Decumana porta se ex castris ejecit*] Decumana porta ad fugiendum aptissima, quia ab hoste remotissima.

suos[i] ex fuga nactus,[305] nocturno itinere non intermisso, comitatu[j] equitum triginta ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit; sæpe, ut dicebatur, querens, tantum[k] se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo, initio fugæ facto, pæne proditus videretur.

97. Cæsar, castris potitus,[306] a militibus contendit, ne, in[l] præda occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata, montem opere circumvenire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco, relicto monte, universi juris ejus[307] Larissam versus se recipere cœperunt. Qua re animadversa, Cæsar copias suas divisit, partemque legionum in castris Pompeii remanere jussit, partem in sua castra remisit;[m] quatuor secum legiones duxit, commodioreque itinere Pompeianis occurrere cœpit, et progressus millia passuum[n] sex, aciem instruxit. Qua re animadversa, Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluebat. Cæsar, milites cohortatus,[o] etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat, tamen munitione flumen a monte seclusit, ne noctu aquari Pompeiani[p] possent. Quo jam[q] perfecto opere, illi de deditione,[r] missis legatis, agere cœperunt. Pauci ordinis senatorii,[308] qui se cum iis conjunxerant, nocte fuga salutem petierunt.

—[j] *equitatu* addit L. sec. *equitatu* xxx L. pr.—[k] *tantam* Edd. Al. Gryph. *t. suam se* Steph. *suam se* Vasc. St. Gr. post. *tant. eum* V. *suam eum* Pal. B. L. sec. Dorv. forte *tantum suam se op.* nisi velis delere *tantum*, ut insertum, quia sequitur *ut*. V. ad B. G. III. 14. *se tant.* Pet.—[l] deest L. pr. *reliquam* Edd. pp.—[m] *revisit* Lov.—[n] *mille passus* Mss. 3.—[o] *coh. est* Mss. et Edd. pp. aliæque. *coh. est ut si* L. pr.—[p] Sic Mss. non *Pomp. aq.*—[q] Non agnoscunt τὸ *jam* Mss. mei, neque Edd. pp. Vasc. Steph. Gr. post.—[r] *deditionem* et *petiverunt*

NOTÆ

305 *Paucos suos ex fuga nactus*] Velleius IV commemorat, II Lentulos, Favonium et Sextum filium.

306 *Cæsar, castris potitus, &c.*] Suetonius de Cæsare scribit: ‘Neminem hostem vicit quin eundem castris exuerit.’ Quo vero modo potitus fuerit, non Cæsar commemorat, scribunt Lucanus et Appianus. Cum enim fessos milites prælio videret, et castra tamen capi cuperet, illis diripienda promisit. ‘Superest pro sanguine merces, Quam monstrare meum est, nec enim donare vocabo, Quod sibi quisque dabit.’

307 *Juris ejus*] Videtur esse interpretamentum quod in textum irrepsit.

308 *Pauci ordinis senatorii, &c.*] Majus enim a Cæsare eis periculum imminebat, quos suo nomine odisse poterat ob privatas et publicas injurias invisos.

98. Cæsar prima luce omnes eos, qui in monte[s] consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere atque[t] arma projicere jussit. Quod ubi[u] sine recusatione fecerunt, passisque palmis, projecti ad terram,[v] flentes ab eo salutem petierunt;[w] consolatus consurgere[x] jussit, et pauca apud eos de lenitate[xx] sua locutus,[309] quo minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis commendavit,[y] ne qui eorum violarentur,[310] neu quid sui[z] desiderarent. Hac adhibita[a] diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere, et eas, quas secum duxerat,[b] invicem requiescere atque in castra reverti jussit: eodemque die Larissam pervenit.

99. In eo prælio non amplius ducentos milites desideravit; sed centuriones, fortes viros,[c] circiter triginta amisit. Interfectus est etiam[d] fortissime pugnans Crastinus, cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum conjecto. Neque id fuit falsum, quod ille, in pugnam proficiscens, dixerat: sic enim Cæsar existimabat, eo prælio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimeque eum[e] de se meritum judicabat.[311] Ex Pompeiano exercitu[312] circiter millia

Mss. 5.—[s] *montem* V. Dorv.—[t] *ad terram* addunt Lov. Dorv. Pal. Edd. pp. —[u] *illi* Lov. Dorv.—[v] *in t.* L. pr. *ad pedes* L. sec. Dorv.—[w] Sic Mss. non *p. sal. petiverunt* etiam Mss. plerique.—[x] *surgere* L. pr. [xx] *mansuetudine* Lov. Dorv. Pal.—[y] vulgo *jussit.*—[z] *quis eorum* L. sec. Pal. Dorv. *quid eorum* Lov. *desideraretur* Pal. Dorv.—[a] *habita* L. pr. Lov. Edd. pp.—[b] *habebat* Leid. pr.— [c] deest L. sec.—[d] *autem* L. pr.—[e] deest L. pr.—[f] abest præp. a Pet. nec

NOTÆ

309 *Pauca apud eos de lenitate sua locutus*] Sallustius in Catilina Catonem cum Cæsare componens, hunc mansuetudine et misericordia clarum esse factum scripsit.

310 *Militibusque suis commendavit, ne qui eorum violarentur*] Editiones nonnullæ habent *jussit;* sed raro apud auctores bonæ latinitatis exemplo *jubeo* cum dandi casu jungitur. Pæne solus Claudianus poëta, exoletæ latinitatis tempore, videtur scripsisse. Itaque non dubitavi ex fide Mss. duorum bibliothecæ Thuanæ reponere: *Militibus suis commendavit.* Sic hodie cum ex oppido capto hostes pacti sunt excedere, præsidio militum commendantur, ne a quoquam violentur, a quo et deducuntur, donec in suam regionem et aliquod suorum præsidiorum pervenerint. Quidam vero ignari bonæ latinitatis rati *commendavit* hic positum pro *imperavit,* sibi licere putaverunt reponere *jussit.*

311 *Optimeque eum de se meritum judicabat*] Appianus insigne sepulchrum ait ei esse a Cæsare excitatum, quo inferri jussisse munera, quibus amplissimis eum donavit.

312 *Ex Pompeiano exercitu, &c.*]

quindecim cecidisse videbantur: sed in deditionem venerunt amplius millia quatuor et viginti: (namque etiam cohortes, quæ præsidio in[f] castellis fuerant, sese Syllæ[g] dediderunt:) multi præterea in finitimas civitates refugerunt, signaque militaria ex prælio ad Cæsarem sunt relata CLXXX, et[h] aquilæ novem.[i] L. Domitius, ex castris in montem refugiens,[j] [313] cum vires eum[k] lassitudine defecissent, ab equitibus[l] est interfectus.

100. Eodem tempore D. Lælius[314] cum classe ad Brundisium venit; eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui Brundisino[m] tenuit. Similiter Vatinius,[315] qui Brundisio præerat, tectis instructisque[n] scaphis elicuit[o] naves Lælianas; atque ex his longius productam[p] unam quinqueremem[q] et minores duas in

male. *fuerunt* Edd. Rec. contra Mss.—[g] *P. Sullæ* L. pr. *similiter* B. *Sullæ similiter* Edd. pp. aliæque. *dederunt* V.—[h] copula abest a Dorv.—[i] LIX Lov. B. Brant. et Edd. Vett. ineptissime. IIX Ciacc. contra reliquos Mss.—[j] *fugiens* Mss. 3.—[k] *ei* Lov. Dorv. sed V. ad B. G. III. 4.—[l] *equitatibus* L. sec.—[m] *Brundisii* Mss. 3.—[n] vulgo *instratisque*.—[o] *sequitur* Lov. P. L. sec. Dorv.—[p] *perd.* Edd. qdd.—[q] *quinque biremes* Lov. *quinqueremem, biremes min.* Pal. Dorv.—

NOTÆ

Dissentiunt in cæsorum numero auctores. Qui plurimos scribunt, scribunt XXV millia. Asinius Pollio, qui interfuit, Cæsarianus, VI millia. Sed, ut supra demonstratum est, fallacissimæ sunt apud auctores numerorum notæ, ut tota illa disputatione vel in pecuniæ numero, vel militum in exercitu, vel cæsorum in acie supersedere consultissimum sit.

313 *L. Domitius, ex castris in montem refugiens*] Præter hunc Domitium periere novem senatores, equites XL, quod prudens dissimulat Cæsar. Hunc tantum Domitium infensissimum commemorat, utpote qui Galliæ provinciæ sibi erat a Pompeianis successor datus. Sed Sallustius in oratione ad Cæsarem de rep. ordinanda, de toto illo bello sic loquitur: ‘Cum Catone, L. Domitio, ceterisque ejusdem factionis quadraginta senatores, multi præterea cum spe bona adolescentes sicuti hostiæ mactati sunt.’

314 *Eodem tempore D. Lælius, &c.*] Notandum est callidius Cæsaris commentum nullum esse potuisse, quam quod tantum valentem classe Pompeium tam procul inde abstraxerit.

315 *Similiter Vatinius*] Is est qui cum Pompeianis altercatus in colloquio apud Apsum l. I. de bello civili legitur, qui Ciceronis dignitati semper infestus, ejus eloquentia tam acriter exagitatus est, ut, flagitiis ejus detectis, in magnum P. R. odium venerit. Unde *odium Vatinianum* in proverbium abierit. A Cicerone tamen duobus judiciis publicis defensus est, ‘Quia,’ ut Valerius Max. sentit, qui rem memoriæ prodidit, ‘speciosius aliquanto injuriæ beneficiis vincuntur, quam mutui odii pertinacia pensantur.’

angustiis portus cepit; itemque per[r] equites dispositos[s] aqua prohibere classiarios instituit. Sed Lælius, tempore anni commodiore[t] usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat,[u] neque a proposito deterrebatur, neque, ante prælium in Thessalia[v] factum cognitum, aut ignominia amissarum navium, aut necessariarum rerum inopia, ex portu[w] insulaque expelli potuit.

101. Iisdem fere temporibus Cassius[316] cum classe Syrorum[x] et Phœnicum et Cilicum in[y] Siciliam venit. Et, cum esset Cæsaris classis divisa[z] in duas partes, et[a] dimidiæ parti præesset P. Sulpicius prætor Vibone ad fretum,[317] dimidiæ M. Pomponius[b] ad Messanam;[318] prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de ejus adventu[c] cognosceret; perturbatumque eum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo completas[d] onerarias naves tæda, et pice, et stupa, reliquisque rebus[e] quæ[a] sunt ad incendia, in Pomponianam[f] classem immisit, atque omnes naves incendit quinque et triginta: e[g] quibus erant viginti constratæ: tantusque eo facto timor incessit,

[a] *Apta.*

[r] *item p.* Mss. 4.—[s] deest L. pr. *aquas* L. pr.—[t] *commodiori* Mss. 2.—[u] *port.* L. pr.—[v] *Thessaliam* Lov. Pal. Dorv. *cognitum* abest a V. et Edd. pp.—[w] *a p.* Lov. Pal. L. sec. Dorv.—[x] *Assyriorum* Ed. R. *Syrior.* Dorv. dein *Cilicium* Ed. Gr.—[y] abest Dorv.—[z] *dimissa* Lov.—[a] abest copula Pet. L. pr. Lov. et 3 aliis. *P.* exulat etiam a Lov. et vulgo *Liboque.*—[b] *Pompejus* Edd. pp.—[c] *conventu* Ed. Dorv.—[d] *impletas* Lov.—[e] *tædam et picem stupam reliquasque res* Mss. 4.—[f] *Pompejanam* Mss. et Edd. qdd. *Pomponiam* L. pr.—[g] Sic Mss. plerique et Edd. pp. non *in.* XV L. sec. XXX B. XXV Ciacc. deest V. Ciacconio placet

NOTÆ

316 *Cassius*] Tres fuerunt Cassii, quorum hic Caius et Lucius erant Pompeiani, Quintus vero Cæsarianus.

317 *Vibone ad fretum*] Quidam libri habent *Liboque ad fretum;* sed altera, ut opinor, lectio est melior. Est enim urbs talis nominis, de qua Plinius: 'Hippo, quod nunc Vibonem Valentiam vocamus.' Ita eam etiam nominat Ptolemæus, nec longe statuit a Locris in Italia: Libonis Cæsariani nusquam facta mentio. Adde quod hic locum loco opponit, et Vibonem Messanæ.

318 *Ad Messanam*] Messana primaria urbs Siciliæ his temporibus, ad Pelorum promontorium, ubi fretum, nunc *Phare de Messine.* Fuit hæc a Messeniis Peloponnesiacis condita, qui illi nomen dederunt, de qua supra.

ut, cum esset legio præsidio Messanæ, vix oppidum defenderetur: et, nisi eo ipso[h] tempore quidam[i] nuntii de Cæsaris victoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique, futurum fuisse,[j] uti amitteretur. Sed opportunissime nuntiis allatis, oppidum fuit defensum, Cassiusque ad[k] Sulpicianam inde classem[l] profectus est Vibonem, applicatisque nostri ad terram navibus, propter eundem timorem pari, atque[m] antea, ratione egerunt. Cassius secundum nactus ventum, onerarias naves circiter quadraginta, præparatas ad incendium, immisit et, flamma ab utroque cornu comprehensa,[n] naves sunt[o] combustæ quinque. Cumque ignis magnitudine venti latius serperet,[p] milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti præsidio navibus, ex numero ægrorum, ignominiam non tulerunt; sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt, impetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes duas,[q] in quarum altera erat Cassius, ceperunt: sed Cassius, exceptus scapha, refugit.[r] Præterea duæ sunt deprehensæ triremes. Neque multo post de prælio facto in Thessalia[s] cognitum est, ut ipsis Pompeianis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis[t] amicisque Cæsaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

102. Cæsar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes[u] ex fuga se recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset:[v] et, quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur; legionemque unam minoribus itineribus subsequi jussit. Erat edictum Pompeii

deleri priorem numerum xxxv.—[h] deest Pet. paulo ante *defenderent* Edd. R. M. V. *defenderet* Fl.—[i] Ita excepto Dorv. Mss. mei, et Edd. ante Scal. qui ejecit τὸ *quidam* ex Urs. Cod.—[j] *esse* L. pr. Lov. Ed. R. *uti* est e Mss. *uti jam am.* Lov. Edd. pp. vulgo *ut.*—[k] *C. Cassius ad* Urs. *que* abest a Lov. Dorv. non male.—[l] *inde cl.* desunt Lov. Mox vulgo *et Libonem.*—[m] *ut* L. sec. Edd. pp. *sicut ante.* V.—[n] *compressa* L. pr. Pet. *comprensa* Dorv.—[o] deest L. pr. Lov. Pal. Dorv.—[p] *ignes serperent* Pet.—[q] *quinque biremes* II Lov. Dorv. *quinqueremis* V.—[r] *refugit: præterit* L. pr.—[s] *Thessaliam* Pet. Lov.—[t] *hoc a l.* L. sec. Pal. B. Dorv. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. *ante hoc t. f. id a l.* Reg. Edd. pp.—[u] *quacumque in parte* L. pr. *quamcumque in partem* Lov. Dorv. Pal. L. sec. *partis* B. *p. effugere cep.* V.—[v] deest Bong. non male. *pos-*

nomine Amphipoli[w] 319 propositum, uti omnes ejus provinciæ juniores, Græci civesque Romani, jurandi causa convenirent; sed utrum avertendæ suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime[x] longioris fugæ consilium occultaret, an novis delectibus,[y] si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad anchoram una nocte constitit, et vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad necessarios sumtus corrogata,[z] [a] cognito Cæsaris adventu, ex eo loco discessit et Mytilenas 320 paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis[a] actuariis, 321 in Ciliciam 322 atque inde Cyprum 323 pervenit. Ibi[b] cognoscit, consensu omnium Antiochensium civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur,[c] arcem captam esse, excludendi sui causa, nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates[d] recepisse

[a] *Corrasa.*

sit Mss. 2. vulgo *quantum it.*—[w] *Amphilopoli* hic et infra Sc. L. pr.—[x] *diutissimo* L. sec.—[y] *dil.* Pet. L. pr. et alii. *nov. dil.* desunt Lov.—[z] *irrog.* Mss. 5. et Edd. pp. *cognitoque* Mss. plerique et Edd. pp. aliæque. et vulgo *Mityl.*—[a] deest Lov. *adductis* L. pr. *retentis* V. a m. pr.—[b] *ubi* Mss. 2. *consensum* Mss. 3.—[c] *ibi negotiabantur* Mss. 2. vulgo *arcem Antiochiam*, vel *arcem ante.*—[d] deest Lov. V. *recepissent* B. *rec. vider.* L. pr.—[e] abest Lov. *id ipsi* Pet. dein

NOTÆ

319 *Amphipoli*] Amphipolis urbs Macedoniæ ad Strymonem fluvium. Herodotus eam in Thracia statuit. Sic dicta, quod Strymone flumine fere undique circumdata sit; cujus aspectus adeo jucundus erat, ut Basilius in epistola ad Gregorium Nazianzenum, fluminis in deserto suo fluentis prospectum, cujus amœnitatem prædicat, neget minus esse gratum quam Strymonis prospectum Amphipolitanis. Belli causa fuit inter Philippum Macedoniæ regem et Athenienses. Hodie *Chrysopoli* nonnullis, Leunclavio *Empoli.*

320 *Mytilenas*] Urbs in Lesbo insula, quæ hodie insulæ nomen dedit. Eo profectus est Pompeius, ut filium et Corneliam uxorem, quos illic seposuerat, secum inde abduceret. Urbem non intravit, sed obviam sibi egressis dixit ut Cæsari bono clementique viro parerent. Fertilis est optimique vini ferax.

321 *Navibusque aliis additis actuariis*] Quæ sint actuariæ naves, supra fuit dictum.

322 *In Ciliciam*] Ibi Celendris, magna parte coacta Senatus, consultavit an ad Parthos transiret, an ad Ægypti regem. Sed Lentulus censuit Ægyptum esse petendam, eumque a Parthorum adeundorum consilio dimovit, quo certe consilio huc usque venerat, nec ad validam classem, quam Corcyræ habebat, venire voluerat.

323 *Cyprum*] Cyprus clarissima insula inter Ciliciam et Syriam Veneri sacra, nomen adhuc retinet. Nunc

dicerentur, ne Antiochiam[324] adirent: id[e] si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc[f] L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari,[325] ac nonnullis aliis acciderat Rhodi:[326] qui, cum ex fuga Pompeium sequerentur[g] atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant; missisque ad eos nuntiis, ut ex iis locis discederent,[h] contra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Cæsaris adventu fama ad civitates[i] perferebatur.

103. Quibus cognitis rebus, Pompeius, deposito adeundæ Syriæ[j] consilio, pecunia societatis sublata[327] et a[k] quibusdam privatis sumta, et æris magno pondere ad militarem usum in naves[l] imposito, duobusque millibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit.[328] Ibi casu rex erat Ptolemæus,[m] [329] puer ætate, magnis[n] copiis, cum

ad eorum B. *capitibus* Lov. Dorv. *affuturum* L. pr.—[f] exulat L. pr. Mox *superiori* Lov.—[g] *sequebantur* et *veniebant* Lov. Pal. Dorv.—[h] *ipsis l. discedere* Lov. *ut ex ipsis* Dorv. L. sec.—[i] *civ. Asiæ* Ciaccon.—[j] *adeundi Syriam* L. sec. —[k] deest præp. in L. pr. V. *sublata* L. sec.—[l] *navibus* Lov. Pal. Dorv. *posito* L. sec sed V. ad c. 14.—[m] *Ptolomeus* Mss. semper.—[n] *magnisque* Pal.

NOTÆ

sub Turcarum est potestate, qui eam ante annos centum Venetis eripuerunt.

324 *Antiochiam*] Antiochia Syriæ metropolis ad Orontem fluvium, qui illam dividit, Hebraice רבלתה, *Reblata*, primum ædificata a Seleuco Nicanore, deinde ab Antiocho rege Syriæ, qui eam non tantum restauravit, sed amplificavit. Hodie visitur haud minore amplitudine quam Constantinopolis, sed mœnibus longe latioribus instructa, capacibus duorum curruum; sed est diruta et paucos habet incolas. Unum habet ex quatuor Orientis patriarchis. Sed translata sedes est Alepum propter vastitatem. Ibi primum nomen Christianorum cœpit, cum antea discipuli appellarentur.

325 *P. Lentulo consulari*] Id testatur ejus filius lib. epist. XII. apud Ciceronem.

326 *Rhodi*] De Rhodo supra dictum.

327 *Pecunia societatis sublata*] Pecuniam intelligo quam publicani ex vectigalibus publicis collegerant, quorum potentissima ubique erat societas constans ex equitibus Romanis.

328 *Pelusium pervenit*] Unum de septem ostiis Nili fluminis, cum urbe cognomine ad orientem, Syriam versus.

329 *Ibi casu rex erat Ptolemæus*] Ptolemæi omnes dicti sunt reges Ægypti a primo Macedonum qui regnum illud obtinuit, post mortem Alexandri, qui totum Orientem perdomuerat. Hic de quo agitur patrem

sorore Cleopatra[330] gerens bellum; quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat: castraque Cleopatræ non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio[o] atque amicitia patris[331] Alexandria reciperetur,[332] atque illius opibus[p] in calamitate tegeretur. Sed, qui ab eo missi erant,[q] confecto legationis officio, liberius cum militibus regis colloqui cœperunt, eosque hortari, ut suum officium Pompeio præstarent, neve ejus fortunam despicerent.[r] In hoc erant numero complures Pompeii milites; quos, ex ejus exercitu acceptos in Syria,[s] Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque confecto, apud Ptolemæum, patrem pueri, reliquerat.

104. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter ætatem ejus in procuratione[t] erant regni, sive timore adducti, ut postea prædicabant, ne, solicitato[u] exercitu regio, Pompeius Alexandriam Ægyptumque[v] [333] occuparet; sive despecta ejus fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt; iis, qui erant ab eo[w] missi, palam[a] liberaliter responderunt, eumque ad regem venire jusserunt:

[a] *Benigne.*

Dorv. *magnus* L. sec.—[o] *ejus h.* Mss. 5. et Edd. pp.—[p] *operibus* L. pr. *a cal.* Mss. 3. Edd. pp.—[q] *fuerant* L. pr.—[r] *præstaret* et *despiceret* Pet. L. pr. Sc. V. —[s] *Syriam* Pet. L. pr. Lov. V. P. Dorv. *Gavinus* L. pr. *Gavinius* V.—[t] *curat.* Sc. L. pr.—[u] Sic Sc. L. pr. Pet. *ejus regionem* Carr. *in regione* Lov. *regionem* Mss. 5. *sol. ex. regio, ne* Edd. qdd.—[v] *Ægyptumve* Pet.—[w] desunt B. V.—[x] *in pr.*

NOTÆ

habuit Ptolemæum Auletem, sic dictum a tibiis quibus supra modum delectabatur; et fuit rex ultimus Ægypti. Hoc enim bello cum periisset, nec ita multo post Cleopatra ejus soror, Ægyptus in provinciam redacta est.

330 *Cum sorore Cleopatra*] Cleopatra ea est quæ postmodum a Cæsare, deinde ab Antonio amata, postea ab Augusto una cum Antonio ad Actium devicta mortem sibi conscivit. Hæc tunc de regno contendebat, quia a patre erat una cum fratre hæres scripta. Lucanus: 'nullo discrimine sexus Reginam scit ferre Pharos.' Sic Britanni apud Tacitum: 'Neque enim sexum in imperiis discernunt.'

331 *Pro hospitio atque amicitia patris*] Pompeius enim patrem ejus per Gabinium in regnum restituerat, eique a Senatu propter juvenilem ætatem tutor erat datus, teste Eutropio.

332 *Alexandria reciperetur*] Alexandria Ægypti metropolis ab Alexandro rege Macedonum dicta et condita, cujus descriptionem habes in libro proxime sequenti.

333 *Ægyptumque*] Ægyptus antiquissima, celeberrima, eademque fer-

ipsi, clam consilio inito, Achillam, præfectum[x] regium, singulari[y] hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus,[z] et quadam notitia Septimii productus, quod bello prædonum apud eum ordinem duxerat,[a] [334] naviculam parvulam conscendit[b] cum paucis suis;[335] et[c] ibi ab Achilla et Septimio interficitur.[336] Item L. Lentulus comprehenditur ab rege[337] et in custodia necatur.

L. pr.—[y] *singium* addunt L. pr. Lov.—[z] *adpellaturque* V.—[a] *ad bellum p. ord. d.* V.—[b] *parvam asc.* L. pr. unde facere posses *esc.*—[c] *et* deest L. pr. V. Pet. bene. *ibi* deest Pal. B. L. sec. V. Dorv. *ab r.* e Mss. vulgo *a.*—

NOTÆ

tilissima regio, Herodoto teste. Olim *Chemia* pro *Chamia*, ut puto a Chamo Noë filio qui illam occupavit. Hebraice מצרים, *Misraim.* Nunc est in Turcarum potestate. A Pelusio, quod est ab oriente usque ad Canopum, quo terminatur ab occidente, XL leucarum magnitudine porrigitur.

334 *Quod bello prædonum apud eum ordinem duxerat*] Cum piratæ totum mare Mediterraneum latrociniis infestarent, neque multis missis imperatoribus compesci potuissent, solus inventus est Pompeius qui eos profligaret, et totum illud bellum sex mensium spatio conficeret; quo tempore Septimius, qui jam tribunus militum in exercitu Gabiniano erat, sub Pompeio ordinem duxerat, id est, centurio fuerat. Utrum autem Plutarchus errore quodam eundem trib. militum Pompeii fuisse dicat, an revera exinde fuerit, incertum est.

335 *Cum paucis suis*] Plutarchus centuriones duos et Philippum libertum et servum nomine Scynem memorat.

336 *Ab Achilla et Septimio interficitur*] Anno ætatis LVIII, teste Velleio Paterculo, pridie natalis sui; teste vero Plinio XXXVII. 11. ejus natalis pridie kalendas Octobris fuit.

337 *L. Lentulus comprehenditur ab rege*] Lentulus sequenti die occisus fuit, ut testatur Plutarchus. Orosius classem Pompeii direptam ait, secutus nescio quos a :ctores, omnibus qui in ea fuerant crudelissime necatis, occiso etiam Pompeio Bithynico; quod probabile facit Cicero dicens, eos qui occidi viderunt Pompeium, non prius indulsisse dolori, quam Ptolemaidem incolumes pervenerunt, magnitudine scilicet periculi sibi tantum consulentes. Et certe duo hominum millia, ut supra legimus, armaverat. Celebre est elogium quod habetur apud Lucanum l. IX. quo Cato Pompeium, audita ejus morte, condecoravit. 'Civis obit, inquit, multo majoribus impar Nosse modum juris, sed in hoc tamen utilis ævo, Cui non ulla fuit justi reverentia, salva Libertate potens, et solus plebe parata Privatus servire sibi, rectorque Senatus, Sed regnantis erat; nil belli jure poposcit. Quodque dari voluit, voluit sibi posse negari. Immodicas possedit opes, sed plura retentis Intulit; invasit ferrum, sed ponere norat. Prætulit arma togæ, sed pacem armatus amavit. Casta do-

105. Cæsar, cum in[d] Asiam venisset, reperiebat, T. Ampium[e] conatum esse tollere pecunias Epheso[f] ex fano Dianæ, ejusque rei causa senatores omnes ex provincia evocasse,[g] ut iis testibus in summa pecuniæ uteretur; sed interpellatum adventu Cæsaris profugisse. Ita duobus[h] temporibus Ephesiæ pecuniæ[338] Cæsar auxilium tulit. Item constabat, Elide[339] in templo Minervæ, repetitis atque enumeratis diebus, quo die prælium secundum fecisset[i] Cæsar, simulacrum Victoriæ, quod ante ipsam Minervam collocatum erat et ante ad simulacrum Minervæ spectabat,[j] ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die[k] Antiochiæ in Syria bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret.[b] [340] Hoc idem Ptolemaide[341] accidit. Pergami[l] in occultis ac reconditis templi, quo præter sacerdotes adire fas non est, quæ Græci ἄδυτα[342] appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus[343] in templo Victoriæ, ubi Cæsaris[m] statuam consecraverant,

[b] *Ut cives in armis cursitarent in mœnibus.*

[d] *jam in* L. sec. *reperibat* Ed. Med.—[e] Sic Mss. Ursin. Petav. V. Brant. Man. Urs. Al. *Appium* vel *Apium.*—[f] *ex Epheso* Edd. pp.—[g] vulgo *vocasse.* dein *interpolatum* Edd. pp.—[h] V. c. 34.—[i] *fecit* Mss. qq. et Edd. pp. al. *Cæs. fec.*—[j] *esset spectarisset* L. pr. Ursin. *esset spectasset* Reg. El. *exspectarisset* V. *ante* abest Urs. Pal. Edd. qdd. *ad* deest L. pr. V. B.—[k] *Eodem d.* Edd. pp. *Syriam* Mss. 2.—[l] *Pergamique* Mss. 5. et Edd. qdd.—[m] *Cæsari* Edd. Vasc.

NOTÆ

mus, luxuque carens; corruptaque nunquam Fortuna Domini; clarum et venerabile nomen Gentibus, et multum nostræ quod proderat urbi.'

338 *Ita duobus temporibus Ephesiæ pecuniæ*] Primum quidem cum ei immineret Scipio, qui, ubi accepit mare transiisse Cæsarem, incœptum omisit, nunc autem cum T. Ampius oppugnaret.

339 *Elide*] Elis urbs Peloponnesi in mediterranea parte. Unde Elea dicitur regio, quæ ab Achæis ad Messeniam pertinet. Hæc urbs post Persica bella condita est, et per eam fluebat Minius fluvius juxta ejus gymnasium. Erat juxta Pisam, ubi certamina ludicra Olympica fiebant.

340 *Ut in muris armata civitas discurreret*] Ut defenderet mœnia ab illo exercitu qui illam oppugnaturus videbatur.

341 *Ptolemaide*] Ptolemais urbs maritima Syriæ, alio nomine *Acon*, nunc *Acre*, a Ptolemæo Ægypti rege ejus conditore sic dicta.

342 *Ἄδυτα*] Dicunt ex α privante et δῦμι, *ingredior*, quia eo ingredi non licebat.

343 *Trallibus*] Trallis, vel Tralles in numero plurali, urbs Lydiæ.

palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum[n] ex pavimento extitisse[344] ostendebatur.

106. Cæsar, paucos dies in Asia moratus,[o] cum audisset Pompeium Cypri visum, conjectans, eum Ægyptum iter habere, propter necessitudines regni[345] reliquasque ejus loci opportunitates,[p] cum legionibus, una, quam ex Thessalia se sequi jusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio legato[346] evocaverat, equitibusque octingentis et navibus longis Rhodiis decem, et Asiaticis paucis, Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum tria millia[347] cc;[q] reliqui, vulneribus ex[r] præliis et labore ac magnitudine itineris confecti,[s] consequi non potuerant. Sed Cæsar, confisus fama rerum gestarum,[348] infirmis auxiliis proficisci non

Steph. Gr. post. Str. *consecraverat* Edd. pp. et L. sec.—[n] *coaugm. l.* Lov.—[o] *m. est* L. pr.—[p] *reliquamque obportunitatem* Lov. Edd. pp. mox vulgo abest Q.—[q] ccc Pet. Dorv.—[r] *et* Mss. 2.—[s] deest Lov. *poterant* Mss. et Edd. qdd.

NOTÆ

344 *In tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento extitisse*] Ceterum quod hic *in tecto ex pavimento* dicitur *enata palma*, a Plinio lib. VII. dicitur *in basi:* utrum melius sit, judicium esto lectoris. Tota illa prodigiorum ratio nugatoria est: sub tecto quo nullus imber penetrat enasci palmam, admirabilitatis habet quidem plurimum; sed quid vetat illius templi æditnos, ut Cæsaris victoris gratiam promererentur, palmam coagmentis lapidum implantavisse, et sedulo irrigavisse; cum præsertim antiquorum templa non quotidie paterent, ut nostra, sed magnam partem temporis clausa essent, atque adeo latenter et clam totum hoc opus exequendi facultatem darent. Non omnia hic videtur Cæsar prodigia persecutus quæ mutationem istam rerum præsignificarunt. Auctores passim commemorant Cornelium quendam Patavinum, qui eodem puncto temporis quo apud Pharsalum dimicatum est, rem totam Patavii procul inde amicis suis declaravit.

345 *Propter necessitudines regni*] Quia scilicet tutor datus Ptolemæo regi puero Pompeius a Senatu fuerat. Item quia erat inter eos jus hospitii.

346 *A Q. Fufio legato*] Verisimile est dictum esse *Fufium*, non *Fusium*. Habet enim plane Dionis Græcus textus Φουφίου Καλήνου, quod Græcum φ nihil commune habet cum *s* ut in Latinis literis.

347 *In his erant legionibus hominum tria millia* cc] Incertum est an tria illa millia cc in ambabus legionibus inventa fuerint, an in singulis legionibus, ut in utraque fuerint sex millia cccc.

348 *Sed Cæsar, confisus fama rerum gestarum, &c.*] Ita, teste Suetonio: ‘Post aciem Pharsalicam, cum, præmissis in Asiam copiis, per angustias Hellesponti victor navicula trajiceret, L. Cassium, partis adversæ cum decem rostratis navibus obvium sibi,

dubitaverat, atque[t] omnem sibi locum tutum fore existimabat.[u] Alexandriæ de Pompeii morte cognoscit: atque ibi primum e navi[v] egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido præsidii causa reliquerat, et concursum ad se fieri videt,[349] quod fasces anteferrentur.[w] In[x] hoc omnis multitudo majestatem regiam minui prædicabat. Hoc sedato tumultu,[350] crebræ continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes[y] fiebant, compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

107. Quibus rebus animadversis,[z] legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat:[a] ipse[b] enim necessario etesiis[c] tenebatur,[351] qui Alex-

potuerunt V.—[t] deest Reg. Lov. Dorv. L. sec. Edd. pp.—[u] *existimans* A. Reg. L. pr. sec. Sc. Dorv. Pal. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post.—[v] *de n.* Lov. *de nave* L. pr. *e nave* V.—[w] *ante se ferret* Carr. Pal.—[x] deest Pal. V. ad B. Civ. I. 22.—[y] *cogitat.* L. sec. *cunctat.* Lov.—[z] *adversis* Lov.—[a] *eff.* Pet. V. ad L. VIII. 23.—[b] *ipsæ* B. *ipsi* Carr. l. *emitti enim* L. sec. —[c] *Ephesi* Carr. *a Thesus ne* L. sec. *et esitatione* Dorv. *de hæsitatione* Lov. *tenebantur* Carr. B. *de his* addit

NOTÆ

neque refugit; et cominus tendens, ultro ad deditionem hortatus supplicem ad se recepit.' Sed hic fuit tam infirmis auxiliis munitus, ut cum ad Alexandriam pervenisset, non ausus statim in terram exire, ad anchoras substiterit, donec a Ptolemæo sibi missum Pompeii caput vidisset, teste Dione lib. XLI.

349 *Concursum ad se fieri videt*] Quia consul erat cum P. Servilio. Lictores enim XII antecedebant consulem, qui cum virgarum fascibus securim præferebant.

350 *Hoc sedato tumultu, &c.*] Tantus hic quidem fuit, ut in regiam confugere necesse habuerit. Testis Dio lib. XLI.

351 *Ipse enim necessario etesiis tenebatur*] Etesiæ venti sunt anniversarii, qui adversi sunt Alexandriam proficiscentibus, ab ἔτος *annus*, quos Plinius II. 49. aquilonares quidem seu potius aquilones ipsos ait flare continuis XL diebus biduo post canis exortum. A. Gellius dicit etesias oriri quando canis exoritur. Idem Plinius eodem capite iterum sic de illis ventis habet: 'Etesiæ noctu desinunt flare, et a tertia diei hora oriuntur. In Hispania et Asia ab oriente est eorum flatus. In Ponto ab aquilone, reliquis in partibus a meridie.' Denique de illis nihil habeo certius dicere quam quod habet Gellius post longam dissertationem: 'Quod supra dixi etesias ab alia et alia parte cœli flare, haud scio an secutus opinionem multorum temere dixerim.' Quare tota illa quæstione tutius abstinendum, procul a Mari Mediterraneo positis. Constat quidem ex Cicerone, non tam statos esse quin aliquando deficiant, dentque locum aliis.

andria[d] navigantibus sunt[e] adversissimi venti. Interim controversias regum[352] ad Populum Romanum et ad se, quod

Lov.—[d] *quia Alexandriam* Carr. Pal. L. sec. Dorv. B.—[e] *fiunt* Pal. L. sec.

NOTÆ

352 *Interim controversias regum, &c.*] Iterum Dio narrat Cæsarem, sublato Pompeio, nihil jam belli superesse ratum, in Ægypto fuisse moratum, et ut pecunias colligeret, et ut controversias regias componeret. Sed interea plures cum Labieno et Afranio qui veniam desperabant, alter quia ab eo defecerat, alter quia ab ipso servatus rebellaverat, ad Catonem convenerunt, eoque duce sumto bellum renovaverunt. Quod nisi Cleopatræ fuisset Cæsar præpostero implicitus amore, tanta pericula quæ postea adeunda fuerunt et dimicationes sua celeritate facile prævenisset. Quomodo autem ejus amore captus fuerit narrat Dio, cujus verba ipsa referenda videntur, quæ sic habent l. XLI. *Καὶ ἡ μὲν ταῦτα μηχανησαμένη, ἔς τε τὴν πόλιν ἅμα (ἔξω γὰρ καὶ ἐκείνη ἦν) καὶ ἐς τὰ βασίλεια λάθρα τοῦ Πτολεμαίου νυκτὸς ἐσῆλθεν. Ὁ δὲ δὴ Καῖσαρ, ἰδών τε αὐτὴν, καί τι φθεγξαμένης ἀκούσας, οὕτως εὐθὺς ἐδουλώθη, ὥστε αὐτίκα ὑπό τε τὴν ἕω τόν τε Πτολεμαῖον μεταπέμψασθαι, καὶ συναλλάξασθαι σφᾶς ἐπιχειρῆσαι· ἧς γὰρ δικαστὴς πρότερον ἠξιοῦτο εἶναι, τότε ταύτῃ συνεδίκει· ὁ οὖν παῖς, διά τε τοῦτο, καὶ ὅτι τὴν ἀδελφὴν αἰφνιδίως εἶδεν ἔνδον οὖσαν, ὀργῆς τε ἐπληρώθη, καὶ ἐκπηδήσας ἐς τὸ πλῆθος, ἐβόα, λέγων προδίδοσθαι· καὶ τέλος τὸ διάδημα ἀπὸ τῆς κεφαλῆς περισπάσας ἔρριψε· θορύβου δὲ ἐπὶ τούτῳ μεγάλου συμβάντος, ἐκεῖνον μὲν οἱ Καισάρειοι στρατιῶται συνήρπασαν· τὸ δὲ δὴ Αἰγύπτιον ἐταράσσετο· κἂν αὐτοβοεὶ τὰ βασίλεια καὶ ἐκ τῆς γῆς καὶ ἐκ τῆς θαλάσσης ἅμα προσβάλλοντες, εἷλον (τοῖς γὰρ Ῥωμαίοις οὐδὲν ἀξιόμαχον, ἅτε καὶ φίλων σφῶν δοκούντων εἶναι, παρῆν) εἰ μὴ φοβηθεὶς ὁ Καῖσαρ προῆλθέ τε ἐς αὐτοὺς, καὶ ἐν τῷ ἀσφαλεῖ στὰς, πάντα σφίσιν ὅσα ἂν ἐθελήσωσι, πράξειν ὑπέσχετο· καὶ μετὰ τοῦτο ἐς ἐκκλησίαν ἐσελθὼν τόν τε Πτολεμαῖον καὶ τὴν Κλεοπάτραν παρεστήσατο· καὶ τὰς διαθήκας τοῦ πατρὸς αὐτῶν ἀνέγνω, ἐν αἷς ἐκείνους μὲν συνοικῆσαι ἀλλήλοις, κατὰ τῶν Αἰγυπτίων τὰ πάτρια, καὶ βασιλεύειν, ἀλλὰ τὸν δὲ δὴ τῶν Ῥωμαίων δῆμον τὴν ἐπιτροπείαν σφῶν ἔχειν ἐγέγραπτο· πράξας δὲ τοῦτο, καὶ ἐπειπὼν ὅτι ἑαυτῷ δικτάτωρι ὄντι καὶ πᾶν τὸ τοῦ δήμου κράτος ἔχοντι, τήν τε ἐπιμέλειαν τῶν παίδων ποιεῖσθαι, καὶ τὰ δόξαντα τῷ πατρὶ αὐτῶν ἐπιτελεῖν προσήκει· ἐκείνοις τε τὴν βασιλείαν ἀμφοτέροις ἔδωκε, καὶ τῇ Ἀρσινόῃ τῷ τε Πτολεμαίῳ τῷ νεωτέρῳ, τοῖς ἀδελφοῖς σφῶν, τὴν Κύπρον ἐχαρίσατο· τοσοῦτον γάρ που δέος αὐτὸν ἔσχεν ὥστε μὴ μόνον μηδὲν τῶν τῆς Αἰγύπτου προσλαβεῖν, ἀλλὰ καὶ τῶν οἰκείων τι αὐτοῖς προσδοῦναι: His adornatis noctu in urbem (degebat enim tum foris) atque in regiam Ptolemæi clam pervenit* (Cleopatra). *Quam ubi Cæsar vidit, loquentemque nonnihil audivit, ita confestim mancipium ejus factus est, ut statim sub auroram Ptolemæum accersierit, pacificationemque tentaverit. Cleopatræ enim, cujus ante judex esse voluerat, tunc advocatum agebat. Quæ res, quodque improviso suam sororem intus esse videbat, ita pueri animum ira inflammavit, ut prosiliens ad populum, proditum se clamaret, ac denique diadema capite detractum abjiceret. Magno inde tumultu coorto, Ptolemæum Cæsariani milites intro abripuerunt, Ægyptii autem commoti sunt; ac, nisi Cæsar metu perculsus ad eos prodiisset, deque loco tuto omnia*

esset consul,[f] pertinere existimans, atque[g] eo magis officio suo convenire,[h] quod superiore consulatu cum patre Ptolemæo et lege et S. C. societas erat facta, ostendit, sibi placere, regem Ptolemæum atque sororem ejus Cleopatram[i] exercitus, quos haberent,[j] dimittere, et de controversiis jure apud se potius, quam inter se armis, disceptare.

108. Erat in procuratione regni propter ætatem pueri nutritius ejus,[353] eunuchus, nomine[k] Pothinus. Is[l] primum inter suos queri atque indignari cœpit, regem ad dicendam[m] causam evocari: deinde adjutores quosdam, conscios sui, nactus ex[n] regis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam[o] evocavit, atque eundem Achillam, cujus supra memi-

Dorv. *avers.* Carr. de *Etesiis* V. Comment.—[f] *quidem ut ad consulem* Lov. Edd. pp. desunt L. sec.—[g] abest Lov. Edd. pp.—[h] *conv. sciebat* Lov. Edd. pp. dein *superiori* Mss. 3. Edd. pp.—[i] *Rex Ptolomeus, at. soror ej. Cleopatra* Lov. —[j] *habebant* Mss. 5. Edd. pp. *dimitterent* V.—[k] deest Pal. Dorv. *Pothinus* bene Cuj. Voss. Reliqui cum Edd. Vett. *Photin.* V. ad Luc. VIII. 483.—[l] *Hic* Mss. 5. deest Lov. *inter se et suos* L. pr.—[m] *dicendum* Dorv. a m. pr.—[n] deest *ex* L. pr. vulgo *regiis.*—[o] Exulat Lov.—[p] *memoravimus* B.—[q] deest Pet.—

NOTÆ

se quæ vellent facturum promisisset, ipso primo impetu regiam, quam terra marique jam invadebant, occupassent: neque enim Romanis, qui se apud amicos versari credebant, ullæ ad resistendum aderant vires. Posthæc Cæsar in concionem cum Ptolemæo et Cleopatra progressus, patris eorum testamentum de scripto recitavit, quo præcipiebatur ut more majorum apud Ægyptios Ptolemæo conjux Cleopatra esset, regnumque tenerent: cujusque testamenti procuratio P. R. itidem assignabatur. His addens Cæsar, suum, qui dictaturam gereret, omnemque populi potestatem obtineret, esse, ut et liberos curaret, et patris voluntatem exequeretur: Ptolemæo et Cleopatræ regnum dedit; Arsinoæ autem Ptolemæoque juniori, germanis horum, Cyprum concessit. In eum enim tunc terrorem pervenerat, ut his quoque de suo aliquid concederet, nedum ipse ex rebus Ægypti quicquam adipisceretur.

353 *Nutritius ejus*] Non maritus nutricis regis fuit, cum eunuchus esset: sed eodem regi fungebatur officio, quo Chiron quondam Achilli, qui Statio in Achilleide 'Nutritor ingens' Achillis dicitur, quo Eutropius et ipse eunuchus postea Arcadio functus est Romano imperatori, nutritor pariter Claudiano dictus. Immo et in sacra scriptura, in libro qui Ruth dicitur, de Noëmi vetula, quæ adeo pueros lactare non poterat, dicitur infanti Obedo fuisse in nutricem. Nutritius scilicet ille dicebatur, qui corporis et animæ puero præsidia parabat, corporis ejus custos et moribus præfectus; quo nomine dicuntur apud Greg. Turon. qui filiorum Chlodomeris regis pueritiam regebant. Male plures codices habent *Photinus.* Plutarch. enim habet Ποθεινὸς, Græce *desiderabilis.* Quod si deduceretur a φωτεινὸς, *lucidus,* primam syllabam non breviasset Lucanus.

nimus,[p] omnibus copiis præfecit. Hunc, incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quæ fieri vellet, literis nuntiisque edocuit. In testamento Ptolemæi patris[q] heredes erant scripti ex duobus filiis major, et ex duabus ea, quæ ætate[r] antecedebat. Hæc uti fierent, per omnes Deos, perque fœdera, quæ Romæ fecisset,[s] eodem testamento Ptolemæus Populum[t] Romanum obtestabatur. Tabulæ testamenti unæ[u] per legatos ejus Romam erant allatæ, ut in ærario ponerentur,[354] (hæ[v] cum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositæ,) alteræ,[w] eodem exemplo, relictæ[x] atque obsignatæ Alexandriæ proferebantur.

109. De his rebus[y] cum ageretur apud Cæsarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro[355] controversias regum componere; subito exercitus regius[z] equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Cæsaris[a] copiæ nequaquam erant tantæ, ut eis, extra oppidum si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret,[b] consiliumque Achillæ cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse jussit, regemque hortatus[c] est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximæ auctoritatis, legatos[d] ad Achillan mitteret, et quid esset suæ voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romæ fuerant, magnamque apud patrem Ptolemæum auctoritatem habuerant,[e] ad Achillan pervenerunt. Quos ille, cum in conspectum[f] ejus venissent,

[r] *ætatem* Dorv. abest L. pr.—[s] *per quos f. Romæ fiunt* Lov. Dorv. L. sec.—[t] *pater* Petav. al. *P. R.*—[u] *una* Mss. 3. Edd. pp.—[v] sic Mss. vetustiores. *hec* Mss. 4. recentiores ; ut supra sæpe. Al. *eæ.*—[w] *atque* Lov.—[x] *repertæ* B.—[y] abest L. pr. *omnibus* L. sec.—[z] *regis* Mss. 3.—[a] *Cæsari* Lov. Pal. Dorv. Edd. pp. bene.—[b] *ten. tute* Pal. B. L. sec. Dorv.—[c] *cohort.* L. sec.—[d] *ejus necessarios, q. h. m. a. ministros* Lov. Pal. Dorv.—[e] *habuerunt* Mss. 3.—[f] *con-*

NOTÆ

354 *Ut in ærario ponerentur*] Antiqui enim tabulas publicas in ærario ponebant, eodemque in loco pecunias et tabulas, quasi magni et æqui utrasque pretii, volebant collocari.

355 *Pro communi amico atque arbitro*] Cum enim Ptolemæus eorum pater esset amicus P. R. Cæsarque esset consul populi Rom. necesse erat illum utriusque esse amicum.

prius, quam audiret, aut, cujus rei causa missi essent, cognosceret, corripi ac[g] interfici jussit: quorum alter accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem ut[h] in sua potestate haberet, Cæsar effecit,[i] magnamque regium nomen apud suos[j] auctoritatem habere existimans, et ut potius privato paucorum et latronum, quam regio[356] consilio, susceptum bellum videretur.

110. Erant cum Achilla copiæ, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris contemnendæ[k] viderentur: millia enim viginti in armis habebat. Hæ constabant ex Gabinianis militibus, qui jam in consuetudinem Alexandrinæ vitæ ac[l] licentiæ venerant, et nomen disciplinamque Populi Romani dedidicerant,[m] uxoresque duxerant,[357] ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex prædonibus latronibusque Syriæ, Ciliciæque provinciæ, finitimarumque regionum.[n] Multi præterea capitis damnati exulesque convenerant: fugitivisque[o] omnibus nostris certus erat Alexandriæ receptus certaque vitæ conditio, ut, dato nomine, militum essent[p] numero: quorum[q] si quis a domino prehenderetur,[r] concursu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod[s] in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum[t] amicos ad mortem[u] deposcere; hi bona locupletum diripere stipendii[v] augendi

spectu L. pr. Lov. Dorv. V. Pal. B. Edd. R. V. M. V. ad B. Civ. II. 26.—[g] *atque* Mss. o. et Edd. qdd. contra *ac* pro *atque* in Mss. cap. seq. *recogn.* Leid. sec.—[h] Pet. B. carent τῷ *ut. habere* B.—[i] *efficit* Mss. 7. V. ad B. G. I. 8. III. 8.—[j] *cives suos* L. sec.—[k] *contemnendis videretur* Lov.—[l] sic Mss. non *atque. licentia* L. pr.—[m] *didicerant* Mss. plerique.—[n] *leg.* B. *Multi* abest L. pr. *pæna capitis* Carr. B.—[o] *que* abest a Mss. o. præter L. sec. *hominibus* pro *omn.* Lov.—[p] *esset* Mss. 5.—[q] exulat L. pr.—[r] sic Pet. Sc. L. pr. *premeretur* L. sec. V. B. *comprehenderetur* vulgo. *comprehendebatur* Lov. Dorv. Pal. dein Mss. mei et Edd. pp. habent *consensu m.*—[s] *qui* Mss. 3. *culpa* abest L. pr. *versabant* Lov.—[t] *rerum* Mss. 4.—[u] *morem* Mss. 3. *bona* L. pr.—[v] Sic Sc. L. pr. in quo deest *augendi.* Mss. reliqui et Carr.

NOTÆ

356 *Et ut potius privato paucorum et latronum, quam regio consilio, &c.*] Qui privati bellum gerunt latrones dicuntur, et tale bellum, latrocinium. Rex vero persona publica jus habet belli faciendi.

357 *Uxoresque duxerant*] Non licebat militibus Romanis uxores ducere.

causa, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios arcessere, vetere quodam Alexandrini exercitus instituto, consueverant.[w] Erant præterea equitum millia duo. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriæ bellis, Ptolemæum[x] patrem in regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant,[358] bella cum Ægyptiis gesserant. Hunc[y] usum rei militaris habebant.

111. His copiis fidens Achillas, paucitatemque militum Cæsaris despiciens, occupabat[z] Alexandriam, præter eam oppidi partem, quam Cæsar cum militibus tenebat, primo impetu domum ejus irrumpere conatus: sed Cæsar, dispositis per vias[a] cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum; ac longe maximam[b] ea res attulit dimicationem.[c] Simul enim, diductis[c] copiis, pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur, quarum erant quinquaginta auxilio missæ ad Pompeium, prælioque[d] in Thessalia facto domum redierant. Illæ triremes omnes et quinqueremes, aptæ[e] instructæque omnibus rebus[f] ad navigandum. Præter has duæ et viginti,[g] quæ præsidii causa Alexandriæ esse consueverant,[h] constratæ omnes: quas si occupavissent,[i] classe Cæsari erepta, portum ac mare totum in sua potestate

[c] *Et id causa fuit maximi periculi.*

stipendia, nec male.—[w] *consuerant* Sc. L. pr. V. *Erant* abest a Pet. V.—[x] vulgo *qui inv. comp. Al. b. Hi Pt. Irritaverant* Mss. 4.—[y] Ciaccon. ex aliis locis *magnum* inepte.—[z] Ita Mss. o. et Edd. ante Scal. non *occupat.* vulgo etiam *præterea* et *conatus est.*—[a] *viam* Mss. 4.—[b] *maxime* Lov.—[c] Mss. 5. recentes *ded.* male.—[d] Sic Mss. et Edd. Vett. non *quæ prælio*, quod in Edd. Ald. Man. Plant. Scal. et seqq. visitur.—[e] Ita Cuj. Pet. Scal. L. pr. V. Lov. Edd. pp. Gryph. aliæque. vulgo additur *erant. actæ aptæ* L. sec.—[f] deest Lov. —[g] XXIX L. pr. XII Lov. Edd. qdd. Vulgo XXII *erant* contra Pet. Scal. B. Leid. V. Ciacc.—[h] *consuerant* Sc. L. pr. *consueverunt* Edd. pp. *rostratæ* est in Mss. Urs. Ciacc. et meis 4. V. ad c. 100.—[i] Sic, non *occupassent* Pet. Sc. L.

NOTÆ

358 *Bibuli filios duos interfecerant*] Magnum exemplum effrænatæ licentiæ, consularis viri tantaque dignitate præditi filios occidisse; pro quo facinore vincti ad patrem a Cleopatra missi fuerunt. Sed insigni moderationis exemplo Bibulus remisit, potestatem ejus non suam sed Senatus dicens esse debere.

haberent, commeatu auxiliisque Cæsarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit,[j] cum ille celerem[k] in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Cæsar; omnesque eas naves et reliquas, quæ erant in navalibus,[l] incendit, quod tam late[m] tueri tam parva manu non poterat,[n] confestimque ad Pharum[359] navibus[o] milites exposuit.

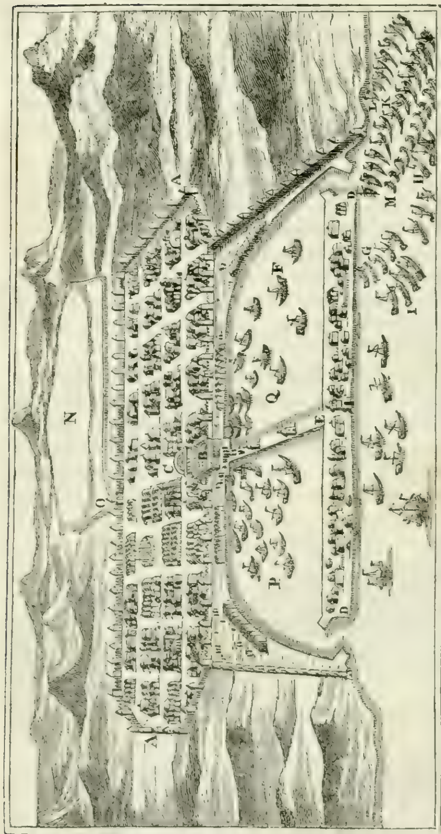
112. Pharus est in[p] insula turris, magna altitudine, mirificis operibus exstructa,[q] quæ nomen ab insula accepit. Hæc insula, objecta Alexandriæ, portum efficit: sed a superioribus regibus in longitudinem passuum nongentorum in mare jactis molibus, angusto itinere et ponte cum oppido conjungitur.[r] In hac sunt[s] insula domicilia Ægyptiorum et vicus, [t]oppidi magnitudine: quæque[u] ubique naves imprudentia[v] aut tempestate paululum[w] suo cursu decesserint,[x] has more prædonum diripere consueverunt.[y] Iis autem invitis, a quibus Pharos tenetur, non potest esse propter angustias navibus[z] introitus in portum. Hoc tum veritus Cæsar, hostibus in pugna occupatis, militibusque expositis, Pharon apprehendit, atque ibi præsidium posuit. Quibus est rebus effectum, ut tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent. Dimisit enim[a] circum omnes propinquas regiones, atque inde auxilia evocavit. Reliquis

pr. V. B. *Cæsaris* etiam Mss. plerique et Edd. Vett.—[j] *accidere potuit* Pal. Lov. Dorv.—[k] *in classe cel.* B. Pal. Dorv. L. sec.—[l] *reliqua* et *navibus* L. sec. V.—[m] *lata* Mss. 3. *et vere* pro *tueri* Lov. *et tam p.* Edd. pp. *tam* deest Mss. 5. —[n] *obtinuerat* Lov. *n. potuerat* V.—[o] deest Lov.—[p] abest *in* a Mss. 3.—[q] *instr.* L. sec. *cepit* V. B.—[r] *cingitur* L. pr.—[s] *una sunt* Carr. L. sec. V.—[t] *vici* Carr. B. L. sec. V.—[u] *qñcumque n.* L. pr. *quaquam ibique* L. sec. *ubi* Urs. Pal. *ubique* deest B. V. *utique* Lips. malim *undique* vel *ibi* cum Ursino.—[v] *si inp.* Lov. Dorv. Edd. pp. —[w] *paullum* Pet. B. V. *paullo* L. pr.—[x] *disc.* Pet. *decesserunt* Mss. 4. *deflexerint* Manut. sed V. Ciacc.—[y] *consuerunt* Sc. L. pr. V.—[z] deest

NOTÆ

359 *Pharum*] De Pharo insula lege Homerum lib. IV. Odysseæ, Strabonem, Lucianum in methodo componendæ historiæ, Herodianum lib. IV. Josephum lib. VI. de bello Judaico, Ammianum lib. XXII. Plinium, Solinum, qui postremus de Pharo sic habet: 'Est et Pharos colonia a Cæsare dictatore deducta, ex qua facibus accensis nocturna dirigitur navigatio. Nam Alexandria insidioso accessu aditur fallacibus vadis, eo mari.' Turris illa ædificata est a Sostrato Cnidio jussu Ptolemæi Philadelphi, ut refert Plinius XXXVI. 12.

URBS ALEXANDRIA.

A *Urbs Alexandria.* B *Domus regia.* C *Theatrum conjunctum domui regiæ, quod arcis tenebat locum aditusque habebat ad portum.* D *Insula Pharus.* E *Angustum iter in longitudinem passuum* DCCCC *se extendens, quo cum oppido insula conjungitur.* F *Cæsar se e navigio ejicit et natatu periculum evadit.* G *Naves Rhodiæ numero 9 in dextro cornu Cæsaris.* H *Naves Ponticæ octo collocatæ in sinistro cornu.* I *Naves subsidiariæ.* K *Duæ et viginti naves de classe Alexandrina in fronte.* L *Naves reliquæ Alexandrinæ subsidiariæ in secundo ordine.* M *Navigia minora et scaphæ armatæ Alexandrinorum.* N *Palus Marca sive Mareotis a meridie Alexandriam alluens.* O *Vallum Cæsaris ad paludem.* P *Portus quem tenuit Cæsar.* Q *Portus quem tenuit classis Alexandrina.*

oppidi partibus sic est pugnatum, ut[b] æquo prælio discederetur et neutri pellerentur, (id efficiebant[c] angustiæ loci,) paucisque utrimque interfectis, Cæsar, loca maxime necessaria complexus,[d] noctu præmunit.[e] Hoc tractu oppidi pars erat regiæ[f] exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et theatrum, conjunctum domui,[g] quod arcis tenebat locum, aditusque habebat ad portum et ad reliqua navalia.[h] Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro objectas haberet, neu dimicare[i] invitus cogeretur. Interim filia minor[360] Ptolemæi regis, vacuam possessionem regni sperans, ad Achillan sese[j] ex regia transjecit, unaque bellum administrare cœpit. Sed celeriter est inter eos[k] de principatu controversia orta; quæ res apud milites largitiones auxit: magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Hæc dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutritius pueri et procurator regni, in parte Cæsaris,[361] cum ad Achillan nuntios mitteret, hortareturque, ne negotio desisteret[362] neve[l] animo deficeret, indicatis[m] deprehensisque internuntiis, a Cæsare est interfectus. Hæc initia belli Alexandrini fuerunt.[n]

Pet.—[a] *autem* Ciacc. Pal. Dorv. L. sec.—[b] *uti* L. sec.—[c] *deficiebant* V.—[d] *est* *c.* Mss. 3.—[e] *præmuniri* L. pr. *præmunitum* Lov. *præmuniit* Pal.—[f] *regia* Mss. 3. *regionis* Lov. *in qua* Mss. 3.—[g] *domui erat* Mss. 3. Edd. pp.—[h] *navigia* Lov.—[i] Sic Mss. Pet. Sc. Leidd. V. B. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Str. non *pugnare*.—[j] Sic Pet. L. pr. V. Ciacc. Ed. Ber. non *se*.—[k] desunt Lov. *int. e.*—[l] *neu* Pet.—[m] *indicatus* L. pr. *nunciis* L. sec. *nunciis inter eos* Lov.—[n] desunt hæc 5 verba in Mss. Pal. B. L. sec. V. Dorv.

NOTÆ

360 *Interim filia minor*] Arsinoë vacuum regnum fore sperans, si cum Cæsare propugnatore vinceretur ab Achilla Ptolemæus frater.

361 *Procurator regni, in parte Cæsaris*] Regnum enim in duas partes divisum videbatur, inter Ptolemæum Cleopatramque conjuges, pro quibus Cæsar pugnabat, et Arsinoën, pro qua pugnabat Achillas.

362 *Hortareturque, ne negotio desisteret*] Lucanus habet epistolam lib. x. Sed præcipua causa belli, teste Dione, quod etsi tunc Cæsar utrisque daturus regnum videretur, tamen aliquo post tempore uni Cleopatræ videbatur illud adjudicaturus, intolerabile autem omnibus esse videbatur imperium muliebre. Non prius tamen Pothinus fuit a Cæsare occisus quam Pharo est potitus, ut testatur Lucanus, quæ insula et aditum auxiliis præbebat, et mari hostes excludebat.

A. HIRTII

DE

BELLO ALEXANDRINO

LIBER SINGULARIS.

Si Suetonii ætate incertus fuit auctor hujus libri, ut ipse in vita Julii Cæsaris c. 56. dixit: non videtur posse hodie nomen auctoris libro præscribi. In codicibus præscribitur vel *Oppii* vel *Hirtii* nomen; e Suetonio haud dubie: qui vero librarii *Cæsaris, Celsi, Suetonii* nomen præscripserunt, hi non minus errarunt, quam qui eum esse ab *Hirtio Pansa* scriptum putarunt, de quo errore ad initia libri octavi de bello Gallico admonitum est. Cf. etiam dicta ad epistolam, Balbo scriptam, eidem libro octavo præmissam, e qua verisimile fit, eundem esse illius libri et hujus de bello Alexandrino auctorem. *M.*

NOTA

Oudendorpius tamen et in editione posteriore an. 1740. edita, secutus morem consuetum, *A. Hirtii* nomen huic libro præscripsit. Nec, puto, male; quandoquidem vulgo sub ejus nomine citari solet. Scriptorem nobilem et oris bene Romani *Hirtium* vocat Brouckhusius ad Propertium III. 20. 24.

A. HIRTII[1]

DE

BELLO ALEXANDRINO

LIBER SINGULARIS.

ARGUMENTUM.

Cap. 1. *Cæsar Alexandriam oppugnare pergit.* 2, 3. *Alexandrini strenue sese defendunt.* 4—6. *Regem Ptolemæum Cæsar in potestate habet: Arsinoë imperium occupat, Achilla interfecto: Ganymedes aqua intercludere Cæsarianos parat.* 7—9. *Trepidantibus his Cæsar puteis fossis aquam suppeditat.* 10—18. *Navali prælio victor Pharo potitur.* 19—21. *In ponte et mole cladem accipit.* 22—25. *Firmato Cæsarianorum animo, Alexandrinis petentibus regem dimittit Cæsar: is perfide bellum instaurat: prælio perit Euphranor.*

Cap. 26—31. *Mithridates Pergamenus auxilia adducit Cæsari, Pelusio potitur, regios cædit: rex a Cæsare prælio victus perit in Nilo.* 32, 33. *Alexandria potitus Cæsar Ptolemæum minorem et Cleopatram reges constituit: Arsinoën e regno deducit: in Syriam abit.*

Cap. 34—41. *Interim Dejotarus, Armeniæ rex, contra Pharnacem auxilium petit a Domitio Calvino, qui male rem gerit:*

NOTÆ

1 *Hirtii*] Auctor qui sit hujus libri, constat ex præfatione libri VIII. de bello Gallico. Fatetur enim Hirtius 'Novissime imperfecta [Cæsaris scripta] ab rebus gestis Alexandriæ confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitæ Cæsaris.'

Pharnaces Pontum occupat, in cives Romanos sævit. 42—47. *In Illyrico Gabinius suppetias Cornificio afferens improspere pugnat: rem restituit Vatinius, superato Octavio.*

Cap. 48—64. *In Hispania Cassius Longinus, avaritia exosus, orta conjuratione vix evadit: mox seditione facta ad Cordubam, rebus mire turbatis, ne Marcello Lepidoque et Trebonio se committat, aufugit, et in Ibero perit.*

Cap. 65—68. *Syriam, Ciliciam, Asiam, Cappadociam constituit Cæsar: in hac Bellonæ templum Lycomedi Bithynio adjudicat; Dejotaro, Gallogræciæ tetrarchæ, Pompeium secuto, ignoscit.* 69—78. *Pharnacem, dolose agentem, celeri victoria superat, Pontum recipit, Mithridatem Pergamenum regem Bosphori et Gallogræcorum tetrarcham constituit: in Italiam subito abit.*

BELLO Alexandrino conflato,[a] Cæsar Rhodo[2] atque ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit; Creta[b] sagittarios, equites ab rege Nabathæorum[c] Malcho[3] evocat; tormenta undique conquiri, et frumentum mitti, auxiliaque[d] adduci jubet. Interim munitiones quotidie operibus[e] augentur, atque omnes oppidi partes, quæ minus firmæ esse viderentur, testudinibus[f] atque[g] musculis aptantur:[4] ex ædificiis autem per foramina in proxima ædificia arietes immittuntur, quantumque aut ruinis dejicitur, aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur. Nam incendio fere tuta est

[a] *Confecto* Lov. *e Rh.* Edd. pp.—[b] vulgo *ex Cr.*—[c] *Narat.* Pet. Leid. Dorv.—[d] Mss. plerique et Edd. pp. carent τῷ *que*, non male.—[e] deest V. male.—[f] *Essent t.* Carr. B. V. *e. videntur* Mss. 6.—[g] *ac* Mss. plurimi et Edd. qdd. Al.

NOTÆ

2 *Rhodo*] Rhodus clara Maris Mediterranei insula, quæ nomen adhuc retinet, de qua supra.

3 *Ab rege Nabathæorum Malcho*] Nabathæam Strabo et Plinius Arabiam Petræam vocant. Gentis genus et nomen a *Nabaioth* primogenito Ismaëlis deductum est. Malchus ille eorum rex, quod Pachoro Parthorum regi auxilia misisset, grandi pecunia a L. Ventidio postea multatus est.

4 *Aptantur*] Minus apta vox videtur. Sic tamen Virgilius loquitur Æneidos l. III. 'Interea classem velis aptare jubebat Anchises, fieret vento mora ne qua ferenti.'

Alexandria, quod sine contignatione ac materia[5] sunt ædificia, et[h] structuris atque fornicibus continentur, tectaque sunt rudere[6] aut[i] pavimentis. Cæsar maxime studebat, ut, quam angustissimam partem oppidi palus[j] [7] a meridie interjecta efficiebat, hanc operibus vineisque[8] agendis ab[k] reliqua parte urbis excluderet: illud spectans,[9] primum, ut cum esset in duas partes urbs[l] divisa, acies uno consilio atque imperio administraretur; deinde, ut laborantibus succurri atque ex altera oppidi parte auxilium ferri posset; in primis vero, ut aqua pabuloque abundaret: quarum[m] alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat: quod[n] utrumque palus large præbere poterat.

2. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla aut mora inferebatur: nam in omnes partes, per quas fines Ægyptii regnumque pertinet, legatos conquisitoresque[o] [10] delectus[p] habendi causa miserant, magnumque numerum in oppidum telorum atque[q] tormentorum convexerant,[r] et innumerabilem multitudinem[s] adduxerant. Nec minus in urbe maximæ[t] armorum erant institutæ[u] officinæ. Servos præterea puberes armaverant, quibus domini locupletiores victum quotidianum stipendiumque præbebant. Hac mul-

atque. masculisque V.—[h] deest *et* L. sec. V. dein *ac f.* Mss. 5. *et* Pet.—[i] *ac* L. pr. —[j] *quam p.* Edd. R. V. M. paulo ante *quia* Ciacc. *qua* Lips.—[k] Sic Mss. meliores, non *a.* vulgo *sperans.*—[l] *Urbis* L. pr. Lov. Pal.—[m] *quorum* Lov.—[n] *quodque* Mss. et Edd. qdd.—[o] *Inquis.* L. sec. V.—[p] *dil.* Pet. L. pr. aliique.—[q] *ac* Mss. 4. et Edd. qdd.—[r] *miserant* Gr. Ed.—[s] *mult. admirab.* B. *ac inn.* Dorv. —[t] deest V.—[u] *const.* L. sec.—[v] *loca* Reg. B. L. sec. Vasc. M. deest V.—

NOTÆ

5 *Sine contignatione ac materia*] Materia est lignum. Unde materiari, ire lignatum.

6 *Rudere*] Rudus est materia pavimenti, nempe saxa recens contusa, seu testæ confractæ cum calce. Vitruvius l. VII. 'Tunc super stratum duces rudus,' id est, 'saxa contusa duabus partibus et una calcis temperatæ constitues.'

7 *Partem oppidi palus, &c.*] Palus est Mareotis aqua dulci constans, quæ a meridie circumdat Alexandriam: crescit ex multis Nili fossis et a lateribus influentibus, ut ait Strabo l. VII.

8 *Vineisque*] De vineis supra.

9 *Illud spectans*] Alii legunt *sperans.* Duo manuscripta Thuanæ biblioth. habent *exspectans.*

10 *Conquisitoresque*] Conquisitores ante delectum mittebantur, qu deligendos designarent milites.

titudine disposita, munitiones[v] semotarum partium tuebantur; veteranas cohortes vacuas[a] in celeberrimis urbis locis habebant, ut quacumque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opportuni essent. Omnibus viis atque angiportis triplicem[w] vallum obduxerant: erat autem quadrato exstructus saxo, neque minus quadraginta pedes altitudinis habebat:[x] quæque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant.[y] Præterea alias[z] ambulatorias totidem tabulatorum confixerant; subjectisque eas[a] rotis, funibus jumentisque objectis, directis plateis in quamcumque[b] erat visum[c] partem movebant.

3. Urbs fertilissima et copiosissima[d] omnium rerum apparatus suggerebat. Ipsi homines, ingeniosissimi[e] atque acutissimi, quæ a nobis fieri viderant, ea solertia efficiebant, ut nostri illorum opera imitati[f] viderentur; et sua sponte multa reperiebant, unoque[g] tempore et nostras munitiones infestabant et suas[h] defendebant: atque hæc principes in conciliis[i] concionibusque[i] agitabant, ' Populum Romanum ' paulatim in consuetudinem ejus regni occupandi venire:[k] ' paucis annis antea Gabinium[11] cum exercitu[l] fuisse in ' Ægypto; Pompeium se ex fuga eodem[m] recepisse; Cæsa-

[a] *Otiosas.*

[w] *undique tr.* Lov. Edd. pp. *tr. omnem v.* Lov.—[x] *erant exstructæ* et *habebant* Lov. Dorv. L. sec. male *obstr.* B. vulgo *nec* contra Mss. meliores. *pedum* L. pr. Edd. pp.—[y] *commun.* L. pr.—[z] deest Ed. Ald. Gryph. aliisque.—[a] *eis* Edd. qdd.—[b] *quantumcumque* Pal.—[c] *usus* B. L. sec. Vasc. M. *movebat* Lov. L. sec. *movebatur* Dorv.—[d] *c. machinarum* Lov.—[e] *ingeniosi* Mss. G. dein *acuti* Dorv.—[f] Sic Urs. Pet. Sc. Lov. Dorv. alii et Edd. Vett. *imitari. mirari.* L. pr.—[g] *unoquoque* Pet.—[h] *suasque* Lov. Dorv.—[i] Mss. et Edd. qdd. dein *contentionibus* V.—[j] *cogit.* V.—[k] Sic Pet. Sc. L. pr. B. V. &c. in Pal. Dorv. *venire in cons. ej. r. occ.* vulgo *ven. occ.* Ciaccon. delet *τὸ occup.*—[l] desunt *c. ex.* Lov.—[m] *eadem* Lov.—[n] Sic Pet. L. pr. sec.

NOTÆ

11 *Paucis annis antea Gabinium, &c.*] Ptolemæus rex Ægypti, ab Ægyptiis pulsus regno, petiit a Romanis ut per illos in regnum suum restitueretur. Quod et factum est, Berenice et Archelao, qui rerum ibi potiebantur, devictis, anno ab urbe condita DCXCIX, septennio scilicet ante hoc Alexandrinum bellum.

'rem[n] venisse cum copiis; neque morte Pompeii quicquam 'profectum, quo minus apud se Cæsar commoraretur: quem 'si non expulissent, futuram[o] ex regno provinciam:[12] idque 'agendum mature: namque eum, interclusum tempestatibus 'propter anni tempus,[13] recipere transmarina auxilia non 'posse.'

4. Interim dissensione orta inter Achillan, qui veterano exercitui præerat, et Arsinoën, regis Ptolemæi minorem filiam, ut supra demonstratum est,[p] cum uterque utrique insidiaretur[q] et summam imperii ipse[r] obtinere vellet, præoccupat Arsinoë per Ganymeden eunuchum, nutricium suum, atque Achillan interficit. Hoc occiso, ipsa sine ullo socio et custode[s] omne imperium obtinebat; exercitus Ganymedi transditur: is,[t] suscepto officio, largitionem in milites auget, reliqua[u] pari diligentia administrat.

5. Alexandria est fere[v] tota suffossa, specusque habet ad Nilum[14] pertinentes,[w] quibus aqua in privatas domos[x] inducitur, quæ paulatim[y] spatio temporis liquescit ac subsidit.[z] Hac uti domini ædificiorum atque[a] eorum familiæ[b] consue-

V. B. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. vulgo *ac C.* Mox contra Mss. o. vulgo *Cæs. ap. se.*—[o] *f. dicebant* Lov. Dorv. Pal. Edd. pp. male. V. ad B. G. I. 17.—[p] *Demonstravimus* L. pr.—[q] *insidiarentur* B.—[r] abest L. pr.—[s] *sine u. s. et c. ipsa* Pet. L. pr. B. V.—[t] *Hic* Mss. 3. Edd. pp.—[u] *et rel.* L. pr.—[v] *pene* L. pr.—[w] *pertingentes* V. L. sec. Dorv. Ed. Flor. sed V. ad B. Civ. III. 68. *a Nilo pert. a quib.* L. pr.—[x] *privatim per d.* L. sec.—[y] *paullum* V.—[z] *subsidet* Mss. 4. et Edd. pp. aliæque, male. V. ad VII. 64. et Gron. Obs. IV. 17.—[a] *ac* V.—[b] ita Mss. o. et Edd. Vett. At Scal. errore, credo, typothetarum, et

NOTÆ

12 *Futuram ex regno provinciam*] Populi Romani scilicet. Quod fiebat, cum ademtis legibus, magistratus Romanus mittebatur, vectigaliaque imponebantur.

13 *Propter anni tempus*] Hybernum, quod est a Suetonio dictum.

14 *Nilum*] Nilus fluviorum maximus, qui sua exundatione totam Ægyptum fœcundat. Nam Ægyptus per tantum spatium colitur quantum exundat ille. Cum vero exundat, perque agros feratur ille, non potest non turbida ejus aqua fieri. Illius exundationis causa diu torsit philosophos, latuitque, quamdiu latuit fons Nili, ad quem nemo pervenerat. Sed navigatio cum his temporibus omnia pervia fecerit, cognitum est tandem statis imbribus in Æthiopia, circa ineuntem Maium mensem, crescere fluvium illum, neque nisi medio Junio propter cursus longitudinem, ejusmodi incrementa in Ægypto posse percipi.

verunt: nam, quæ flumine Nilo fertur, adeo[c] est limosa atque[d] turbida, ut multos variosque morbos efficiat: sed ea plebes[15] ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte urbis erat, quæ ab Alexandrinis tenebatur. Quo facto est admonitus Ganymedes, posse nostros aqua intercludi: qui, distributi munitionum tuendarum causa, vicatim ex privatis ædificiis, specubus ac[e] puteis extracta aqua utebantur.

6. Hoc probato consilio, magnum ac difficile opus aggreditur. Interseptis[f] [b] enim specubus atque[g] omnibus urbis partibus exclusis, quæ ab ipso tenebantur, aquæ magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit. Hanc locis superioribus fundere in partem Cæsaris non intermittebat;[h] quamobrem salsior paulo præter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis[i] ædificiis, magnamque hominibus admirationem præbebat, quam ob causam[j] id accidisset: nec satis sibi ipsi credebant, cum se inferiores ejusdem generis ac saporis aqua dicerent[k] uti, atque ante consuessent:[l] vulgoque inter se conferebant, et degustando, quantum inter se differrent aquæ, cognoscebant. Parvo vero[m] temporis spatio, hæc propior bibi omnino[n] non poterat; illa inferior corruptior jam[o] salsiorque reperiebatur.

7. Quo facto dubitatione sublata, tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi[p] omnes deducti viderentur, atque alii morari[q] Cæsarem dicerent, quin naves conscendere juberet;[r] alii multo gravius extimescerent casum, quod neque celari Alexandrinis[s] possent in apparanda fuga, cum

[b] *Interstructis.*

Recentt. pleræque *familia.* dein *consuerunt* Mss. 3.—[c] *eo* Lov. Dorv.—[d] Ita Mss. o. et Edd. qdd. non *ac.*—[e] Ita Mss. 5. meliores, non *et.*—[f] *intersectis* Pal. B. Dorv. sed V. ad Front. I. 5, 11.—[g] *ac* V.—[h] *intermittebant* L. sec. V. Statim *quam ob causam* Pet. B. Leidd. V. Ed. Steph.—[i] *primis* Edd. pp.—[j] *rem* Pet. B. L. pr. V. Ed. Steph.—[k] *aquæ digererent* Lov. *digererent* L. pr. *aqua* Glossam putat Heins.—[l] *antea* L. pr. *consuerant* Mss. 3. *consueverant* Edd. pp.—[m] *Autem* Lov.—[n] Sic Mss. o. et Edd. qdd. non *non p. omn.*—[o] deest L. pr. —[p] vulgo deest hæc vox. dein *ducti* Pal.—[q] *nihil m.* B. a m. sec.—[r] *juberent* B. male. *quin* valet *qui non.*—[s] vulgo *Alexandrinos* et *c. hi tam.*—[t] Abest Lov.

NOTÆ

15 *Sed ea plebes*] Plebs. Sic etiam Sallustius loquitur.

tam parvo spatio distarent ab ipsis; neque, illis imminentibus atque insequentibus, ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Cæsaris, quam domiciliis ipsorum non moverat, quod ea se fidelem palam nostris esse[t] simulabat, et descivisse[u] a suis videbatur; ut, si mihi defendendi essent Alexandrini,[16] quod neque fallaces[v] essent, neque temerarii, multa oratio frustra absumeretur. Cum vero uno tempore et natio eorum et natura cognoscatur; aptissimum esse hoc[w] genus ad proditionem, nemo dubitare potest.

8. Cæsar suorum[x] timorem consolatione et ratione minuebat.[y] Nam 'puteis fossis[z] aquam dulcem posse reperiri' affirmabat: 'omnia enim littora naturaliter aquæ dulcis 'venas habere. Quod si alia esset littoris Ægyptii[a] natura, 'atque omnium reliquorum; tamen, quoniam mare libere 'tenerent, neque hostes classem haberent,[b] prohiberi[c] sese 'non posse, quo minus quotidie aquam navibus peterent,[d] 'vel a sinistra parte a Parætonio,[e][17] vel a[f] dextra ab in- 'sula;[18] quæ diversæ navigationes nunquam uno tempore 'adversis ventis præcluderentur. Fugæ vero nullum esse[g] 'consilium non solum iis, qui primam dignitatem haberent,[c] 'sed ne iis quidem, qui nihil præterquam de vita cogita- 'rent: magno[h] negotio impetus hostium adversos ex muni- 'tionibus[i] sustineri, quibus relictis, nec loco nec numero

[c] *Qui præferrent honorem* omnibus rebus.

—[u] *discessisse* Lov. Pal. Dorv. Edd. pp.—[v] *Faciles* L. pr.—[w] *id* L. sec. B.—[x] *eorum* Pal. *suis* L. sec. *collatione* Scal. L. pr.—[y] *muniebat* B. V.—[z] *et f.* Pal. *fossisque* Edd. qdd. male. V. c. 9.—[a] *Ægypti* Mss. qdd. *Æ. n. aquæ* Lov.—[b] deest L. pr.—[c] *prohibere* Pet. Lov. L. pr. V. B. *sese non* abest L. pr. *possent* Pet. Lov. L. pr. V.—[d] *petere* L. pr. Sc. Lov. Dorv. B. Edd. pp.—[e] *Paratonio* Mss. plerique. *Paratonis* Sc. L. pr.—[f] deest præp. Pet. V. *a dextra in s.* Edd. pp.—[g] *esset* Lov.—[h] *sine m.* Scal. dein *inpetum* L. pr.—[i] *adversis m.* L. pr.

NOTÆ

16 *Ut, si mihi defendendi essent Alexandrini*] Locus sine dubio corruptus. Variant Mss. sed vix sani quicquam potest ex iis elici.

17 *Parætonio*] Parætonium urbs Ægypti, quæ et portum habet ad ostium Canopicum. Hodie *Porto Rassa*.

18 *Ab insula*] Hæc insula est Pharos, de qua commemoravit in fine superioris libri.

'pares esse posse:[j] magnam[k] autem moram et difficultatem 'ascensum in naves habere, præsertim ex scaphis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem, locorumque 'et ædificiorum notitiam:[l] hos, præcipue in victoria[m] insolentes, præcursuros,[n] et loca excelsiora atque ædificia occupaturos; ita[o] fuga navibusque nostros prohibituros: proinde ejus consilii obliviscerentur, atque omni ratione esse 'vincendum[p] cogitarent.'

9. Hac oratione apud suos[q] habita, atque omnium mentibus excitatis, dat centurionibus negotium, ut, reliquis operibus intermissis, ad fodiendos puteos animum[r] conferant, neve quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio, atque omnium animis ad laborem incitatis, magna una nocte vis aquæ dulcis inventa est. Ita operosis[s] Alexandrinorum machinationibus, maximisque conatibus, non longi temporis labore occursum est. Eo biduo legio XXXVII. ex dedititiis Pompeianis militibus, cum frumento, armis, telis, tormentis,[t] imposita in naves a Domitio Calvino, ad littora Africæ, paulo supra[u] Alexandriam, delata est. Hæ naves Euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur: sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas anchoras. Hi cum diu retinerentur, atque aquæ inopia premerentur, navigio actuario Cæsarem faciunt certiorem.

10. Cæsar, ut per se consilium caperet, quid faciendum videretur, navem[v] conscendit, atque[w] omnem classe se sequi[x] jussit, nullis nostris militibus impositis; quod, cum longius paulo discederet, munitiones nudare nolebat. Cumque ad eum locum accessisset,[y] qui appellatur Chersonesus,[z] 19

sustinerent Lov.—[j] *possent* Lov. Dorv. Edd. pp. *possunt* Pal.—[k] *dicebant* additur Lov. Pal. Dorv. L. sec Edd. pp. Male. V. ad B. G. I. 17.—[l] *locorum et æd. notitia* B. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Str. *ædificationum* L. pr.—[m] *victoriam* L. sec.—[n] *præcurrituros* L. pr.—[o] *ita tamen* L. pr.—[p] *vivendum* Lov.—[q] *eos* Mss. 5. Edd. pp.—[r] *animos* Pal. L. sec. Dorv.—[s] *oppressis* Lov.—[t] *tormentisque* Mss. 3. *impositi* Pal. *impositis* Lov. Edd. pp.—[u] deest Scal. L. pr.—[v] Sic Mss. plerique, non *navim*.—[w] *seque* Reg. L. sec. Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[x] Sic Mss. mei et

NOTÆ

19 *Chersonesus*] Magnam Chersonesum supra Alexandriam occasum versus constituit Ptolemæus IV. 18.: VI aut VII leucis abest ab Alexandria,

aquandique causa remiges in terram[a] exposuisset, nonnulli ex eo numero, cum longius a navibus prædatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti: ex iis cognoverunt, Cæsarem ipsum in[b] classe venisse, nec ullos milites in navibus habere. Qua re comperta, magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendæ rei crediderunt. Itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt, Cæsarique redeunti cum classe occurrerunt:[c] qui duabus de causis eo die dimicare nolebat, quod et[d] nullos milites in navibus habebat, et post[e] horam decimam diei res agebatur, nox autem allatura[f] videbatur majorem fiduciam illis, qui locorum notitia confidebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum; quod nulla satis idonea esset hortatio, quæ[g] neque virtutem posset notare, neque inertiam. Quibus de causis naves, quas potuit, Cæsar ad terram detrahit,[h] quem in locum illos successuros[i] non existimabat.

11. Erat una navis Rhodia in dextro Cæsaris cornu, longe ab reliquis[j] collocata. Hanc conspicati[k] hostes non tenuerunt[l] sese, magnoque impetu quatuor ad eam constratæ[m] naves et complures apertæ contenderunt. Cui coactus est Cæsar ferre subsidium, ne turpem[n] in conspectu contumeliam acciperet; quanquam si quid gravius illis accidisset, merito casurum[o] judicabat.[20] Prælium commissum est[p]

Eliens. aliique, et Edd. pp. Gryph. et aliæ. *subsequi* Vir d. vulgo abest *se.*—[y] *accessissent* Mss. 8. Edd. pp. *adpellabatur* V.—[z] Sic vel *Chersonensus* Mss. Pet. Sc. L. pr. Pal. Lov. Dorv. Edd. Vasc. Steph. aliæ. *Chernon.* Mss. 3. vulgo *Cherron.*—[a] desunt *in t.* Pal. *exposuissent* Mss. 6. *exposuit* Edd. pp.—[b] *cum* B.—[c] *occurrunt* Dorv.—[d] deest Mss. et Edd. quibusd.—[e] *et quod p.* Edd. pp.—[f] *illat.* V.—[g] Sic Mss. et Edd. Vett. non *qua.*—[h] *detraxit* Mss. nonnulli et Edd. Vett.—[i] *succensores* Scal.—[j] *longeque a r.* Lov. Pal. L. sec. Dorv. Edd. pp.—[k] *hac conspicata* Lov.—[l] *junxerunt* Lov. *verterunt* L. pr. e Glossa. *se* Lov. Pal.—[m] *rostratæ* Mss. 5. et Ciacc. male. V. ad III. 101.—[n] vulgo *ne turpiter* et mox *illi.*—[o] *casum* L. pr.—[p] abest Scal. *con-*

NOTÆ

vocaturque *Bosire.* Ubi antiqua urbs Busiris olim posita, cujus nunc visuntur mœnia vacua. Chersonesus porro Græce peninsula est, quo nomine multæ terræ designantur.

20 *Merito casurum judicabat*] Quod scilicet se a reliquis longius segregarat.

magna contentione Rhodiorum: qui, cum[q] in omnibus dimicationibus et scientia et virtute præstitissent, tum maxime illo[r] tempore totum onus sustinere non recusabant, ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita prælium secundissimum est factum. Capta est una hostium quadriremis, depressa est altera: deinde (duæ) omnibus[s] epibatis nudatæ:[21] magna præterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox prælium diremisset, tota classe hostium Cæsar potitus esset. Hac calamitate perterritis hostibus, adverso vento leniter flante, naves onerarias Cæsar remulco[22] victricibus suis navibus[t] Alexandriam deducit.

12. Eo detrimento adeo sunt fracti[u] Alexandrini, cum jam non virtute propugnatorum,[v] sed scientia classiariorum,[w] se victos viderent, * * quibus et superioribus locis[23] sublevabantur, ut ex ædificiis defendi possent: et materiam cunctam objicerent, quod nostræ classis oppugnationem etiam ad terram verebantur. Iidem,[x] postea quam Ganymedes in concilio[y] confirmavit, sese et[z] eas, quæ essent amissæ, restituturum et numerum adaucturum, magna spe et fiducia[a] veteres reficere naves, accuratiusque[b] huic rei studere

tentio Sc. Pet. V. *Rhodiarum* Lov.—[q] *tum* L. pr.—[r] *in illo* L. pr. bene: V. Arntz. ad Aur. V. Ill. c. 24.—[s] vulgo *omnes.*—[t] deest vulgo. *reducit* B.—[u] *strati* V.—[v] Ita Mss. pro *n. j. pugnat.* male L. pr. V. c. 46. et Gron.—[w] *et navigatorum* addunt Reg. V. B. L. sec. *et navigiorum* Carr. *se dev.* Lov. P. Dorv. Edd. pp. *devictos se* L. sec. bene.—[x] *Idem* et *item* Mss. et Edd. qdd.—[y] *consilio* Edd. pp. *confirmaverat* Mss. 3. Edd. pp.—[z] deest copula Mss. 3. Edd. pp. *ut* L. pr.—[a] *fiduciaque* Mss. 4. Edd. pp.—[b] *acceleratiusque* Dorv. Pal. *constit.* Edd. pp.—[c] *ex* Mss. aliquot.—[f] *miserant*

NOTÆ

21 *Deinde (duæ) omnibus epibatis nudatæ*] Epibatæ vox Græca quæ *ascensores* significat. Turnebus huic lectioni favet, bene, mea quidem sententia. Adjuvat hanc conjecturam quod duo Mss. Thuanæ bibliothecæ habent *omnibus.* Nihil autem est facilius quam ex *duæ* factum esse *deinde.*

22 *Remulco*] De remulco supra dictum.

23 *Quibus et superioribus locis*] Magna lacuna, quæ sit ope cujusdam exemplaris hactenus invisi explenda, qua fortasse commemoratum fuerat incendium illud, quo compulsus est periculum propulsare, quo incendio magna bibliotheca conflagravit, teste Plutarcho in Cæsare.

atque inservire instituerunt: ac, tametsi amplius CX[e] navibus longis in portu navalibusque amiserant,[f] non[g] tamen reparandæ classis cogitationem deposuerunt: videbant enim, non auxilia Cæsari,[h] non commeatus supportari posse, si classe ipsi valerent. Præterea nautici homines, [i]urbis et regionis maritimæ, quotidianoque usu[j] a pueris exercitati, ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant, et, quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant. Itaque omni studio ad parandam[k] classem incubuerunt.

13. Erant omnibus ostiis Nili[24] custodiæ exigendi portorii[l] causa dispositæ. Naves veteres[m] erant in occultis regiæ navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi. Has reficiebant; illas Alexandriam revocabant. Deerant remi; porticus, gymnasia, ædificia publica detegebant, asseres remorum usum[n] obtinebant: aliud naturalis[o] solertia, aliud urbis copia subministrabat.[p] Postremo non longam navigationem parabant, sed præsentis temporis necessitati serviebant, et in ipso portu confligendum videbant.[q] Itaque paucis diebus,[r] contra omnium opinionem, quadriremes duas et viginti,[s] quinqueremes quinque confecerunt. Ad has minores apertasque[t] complures adjecerunt, et, in portu periclitati remigio, quid quæque earum efficere[u] posset, idoneos milites imposuerunt, seque ad confligendum omnibus rebus paraverunt. Cæsar Rhodias naves novem habebat, (nam, decem missis, una in cursu littore Ægyptio[v] defecerat,) Ponticas[w] octo, Lycias[25] quinque, ex Asia duo-

Mss. 5. Edd. pp.—[g] deest Mss. 3. qui habent *cog. habuerunt. dispos.* V. *deposuerant* L. pr.—[h] Ita R. Steph. Ciacc. Scal. et seqq. Mss. o. *Cæsaris.*—[i] Sic Mss. mei o. vulgo addunt *et.*—[j] *quotidiano u.* Edd. pp. Vasc. Steph. et Mss. Lov. Dorv.—[k] *repar.* L. pr.—[l] *portarii* Mss. quid. *portus* Lov.—[m] deest Pal. Dorv.—[n] *Ad r. usum: al.* Lov. Pal. Dorv. *usu* L. pr. *obtinebat* abest quoque L. sec.—[o] *naturali* Lov. Dorv. L. sec.—[p] *ministr.* L. pr.—[q] *videbatur* Dorv. —[r] desunt *p. d.* Edd. pp. *pauca c.* Lov. *diebus* deest V.—[s] XII Pal.—[t] *apertas c.* Lov. Dorv. Edd. pp. *quam pl.* L. pr. ut alibi.—[u] *effugere* Lov.— [v] *Ægypto* L. pr.—[w] *Pontias* Lov. Dorv. Pal. L. sec.—[x] Sic Mss. o. et Edd.

NOTÆ

24 *Omnibus ostiis Nili*] Sunt septem ostia Nili.

25 *Lycias*] Lycia Asiæ regio in qua sunt Xanthus et Patara urbes. Ly-

decim. Ex his erant quinqueremes[96] quinque et[x] quadriremes decem: reliquæ infra hanc magnitudinem, et pleræque apertæ. Tamen virtute militum confisus, cognitis[y] hostium copiis, se ad dimicandum parabat.

14. Postquam eo ventum est,[z] ut sibi uterque[a] eorum confideret; Cæsar Pharon classe[b] circumvehitur, adversasque[c] naves hostibus constituit; in dextro cornu Rhodias[d] collocat, in sinistro Ponticas:[e] inter has spatium quadringentorum[f] passuum relinquit, quod satis esse ad explicandas naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit: quæ quamque[g] earum sequatur, et, cui subveniat, constituit atque imperat. Non dubitanter Alex-

Vett. nisi quod absit iis numerus v. vulgo *q. v. cr.* deest *erant* Cuj. *quinque biremes et* Pal. Lov. et Dorv.—[y] *cognita* Lov.—[z] deest V.—[a] non comparet in L. pr.—[b] *classi* L. pr.—[c] *adversisque* Lov.—[d] *Rhodia* Pet. Lov. V. *locat* L. pr.—[e] *Ponticos* et *hos* Pet. Lov. V. *Pontias* Dorv.—[f] D B. Edd. pp. *pedum* Mss. 2. *reliquit* Mss. 4. Edd. pp.—[g] *quam quisque* Lov. Pal. Edd. R. M. V.

NOTÆ

cios laudat Strabo, quod cum essent mari potentes, et XXIII urbes haberent et naves, vicinique essent Cilicibus qui piraticam exercebant, nullo tamen turpis lucri amore in maleficium impulsi sunt. Unde illis contigerit, Romanorum permissu patrias leges et libertatem retinuisse, jampridem deletis Cilicibus a Servilio Isaurico et Pompeio Magno.

26 *Ex his erant quinqueremes, &c.*] Naves quæ V et IV remorum ordinibus agebantur. Sed quoniam ejusmodi ordinum non semel mentio fiet, sciendum primas naves uno fuisse ordine remorum contentas, deinde hominum industria res augente, duos ordines remorum inventos, inde tres ordines, tum quatuor, postea quinque. *Dicrotæ* Græco nomine, et *biremes* Latino dictæ sunt quæ binis ordinibus remorum agebantur, quæ ternis, *triremes*, quæ quaternis, *quadriremes*, quæ quinis, *quinqueremes*, et sic de aliis. Nam sensim res usque eo increvit, ut naves non jam differrent a domo stabili quod ad usum pertinet. Illi autem ordines erant alii aliis superiores, quod cum ex numismatis intelligitur, tum ex aliquot auctorum locis. Declarat potissimum ille Livii ex III. dec. l. 10. 'Classis Punica ad Uticam stationem habebat. Ex ea tres quadriremes, seu clam misso a Carthagine nuntio uti fieret, seu Asdrubale qui classi præerat sine publica fide auso facinus, quinqueremem Romanam superantem promontorium ex alto repente aggressæ sunt. Sed neque rostro ferire celeritate subterlabentem poterant, neque transilire armati ex humilioribus in altiorem navem, et defendebatur egregie quoad tela suppeditarunt.' Quo ex loco intelligitur quinqueremes fuisse altiores, quia plures erant ordines alii aliis superiores et inferiores, item fuisse celeriores quia plures habebant remos.

andrini classem producunt atque instruunt: in fronte collocant duas et viginti, reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt. Magnum præterea numerum minorum navigiorum et scapharum[h] producunt cum malleolis ignibusque,[27] si quid ipsa multitudo, et clamor, et flamma nostris terroris afferre possent. Erant inter duas classes vada transitu angusto, quæ pertinent ad regionem Africæ: (sic enim prædicant,[28] partem esse Alexandriæ dimidiam Africæ :[i]) satisque diu inter ipsos est expectatum, ab utris[j] transeundi fieret initium; propterea quod, eis[k] qui intrassent, et[l] ad explicandam classem, et ad receptum, si durior accidisset casus, impeditiores[m] fore videbantur.

15. Rhodiis navibus præerat Euphranor, animi magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus, quam cum Græcis, comparandus. Hic ob notissimam scientiam atque animi[n] magnitudinem delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui, ubi Cæsaris animum advertit, 'Videris mihi,'[o] inquit, 'Cæsar, vereri, si hæc vada primis navibus intraveris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem possis[p] explicare. Nobis rem committe, nos prælium sustinebimus, (neque tuum judicium fallemus,) dum reliqui subsequantur: hos[q] quidem diutius in nostro con-

quæ quam quisque Dorv. *earum* abest Edd. pp. sed V. ad B. G. I. 39.—[h] *scaphas* x Lov. Edd. pp. x addunt etiam Pal. Dorv. Leid. sec.—[i] desunt verba parenthesi inclusa Edd. R. M. V.—[j] *a quibus* Lov. Pal. Dorv. L. sec. Edd. pp. V. ad v. 41.—[k] vulgo *eo.*—[l] deest copula Mss. et Edd. qq.—[m] *exped.* C. Lov. Edd. R. M. V. perperam.—[n] *animique* Mss. 3. Edd. pp.—[o] deest Edd. R. M. V. dein vulgo *primus. intraris* L. pr. V.—[p] *potueris* Urs. B. L. sec. V. Ed. Flor.—[q] *hostes* Reg. Dorv. Pal. B.—[r] *pugna progressis* L. pr. Lov.—

NOTÆ

27 *Malleolis ignibusque*] Malleolus sic ab Ammiano Marcellino describitur IV. 18. 'Malleoli teli genus figuratur hac specie. Sagitta est cannea inter spiculum et arundinem multifido ferro coagmentata, quæ in muliebris coli formam quo nentur lintea stamina concavatur, ventre subtiliter et plurifariam patens, atque in alveo ipso ignem cum aliquo suscipit alimento et sic emissa lentius arcu invalido ignitur (ictu enim rapidiore extinguitur) si hæserit usquam, tenaciter cremat, aquisque conspersa acriores excitat æstus incendiorum, nec remedio ullo quam superposito pulvere consopitur.'

28 *Sic enim prædicant, &c.*] Qui terram in partes tres diviserant, Europam ab Asia et Africa Mari Mediter-

'spectu gloriari, magno nobis et dedecori et dolori est.' Cæsar illum adhortatus, atque omnibus laudibus prosecutus, dat signum pugnæ. Progressas ultra[r] vadum quatuor Rhodias naves circumsistunt Alexandrini, atque in eas impetum faciunt. Sustinent illi, atque arte solertiaque se explicant: ac tantum doctrina potuit, ut in[s] dispari numero nulla transversa hosti[t] objiceretur, nullius remi[u] detergerentur, sed semper venientibus adversæ occurrerent. Interim sunt reliquæ subsecutæ. Tum necessario discessum ab arte est,[29] propter angustias loci, atque omne certamen in virtute constitit. Neque vero Alexandriæ fuit quisquam aut nostrorum, aut oppidanorum, qui aut in opere, aut in oppugnatione[v] occupatum animum haberet,[w] quin altissima tecta peteret, atque[x] ex omni prospectu locum spectaculo caperet,[a] precibusque et votis victoriam suis ab Diis immortalibus exposceret.[y] [30]

16. Minime autem par erat prælii[z] certamen: nostris enim prorsus[31] neque terra neque mari effugium dabatur victis, omniaque victoribus erant futura in incerto:[32] illi, si superassent navibus, omnia tenerent; si inferiores fuissent, re-

[a] *Undecumque poterat prospici caperet locum ad spectandum* prælium.

[s] deest Pet.—[t] *hostibus* V.—[u] *remis* B. Edd. Vasc. Gr. post. Str. *naves decederent* Lov. Pal. Dorv. Edd. R. M. V. male. V. Brant. et alios passim.—[v] *pugna* Pet. Sc. L. pr. V. B. *in* abest Pal. B. male. deficit hic rursus Dorv. usque ad c. 46.—[w] *haberent* Sc.—[x] desunt usque ad finem Cap. in Lov. Edd. R. M. V. *prospectando loco spectaculum* L. sec. *in o. prospiciundo loco spectaculum* B. *prospectando spectaculum* V. *prospectando loco spectandum* Pal.—[y] *peteret* Pal.—[z] Sic Mss. meliores. non *cr. p. M. enim* Mss. 3.—[a] *reliquum futurum quod p.*

NOTÆ

raneo disterminarant, Asiam vero ab Africa flumine Nilo, quod cum plura habeat ostia, sitque illud ad occidentem quod Canopicum dicitur, juxta quod est Alexandria, jure a Plinio v. 10. in parte Africæ dicitur condita.

29 *Necessario discessum ab arte est*] Regendarum navium.

30 *Suis ab Diis immortalibus exposceret*] Non ut supra de Massiliensibus in lib. II. de bello civili, *ab Diis exposceret*, sed *ab suis*. Nam Ægyptiis sui erant Dii, non aliis tantum gentibus communes, sed aliis etiam gentibus exosi. Virgil. 'Omnigenumque Deum monstra, et latrator Anubis.'

31 *Nostris enim prorsus, &c.*] Quia plures hostes quam amici.

32 *Omniaque victoribus erant futura in incerto*] Quia plura adhuc vincenda pericula.

liquam tamen fortunam periclitarentur.[a] Simul illud grave ac miserum videbatur, perpaucos de summa rerum[b] ac de salute omnium decertare: quorum si qui[c] aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam esset cavendum, quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Hæc superioribus diebus[d] sæpenumero Cæsar suis exposuerat, ut hoc majori[e] animo contenderent, quod omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem suum[f] quisque contubernalem, amicum, notum[g] prosequens erat obtestatus, ne suam atque omnium falleret[h] opinionem, quorum judicio delectus ad pugnam proficisceretur. Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis[33] nauticisque[i] solertia atque ars præsidium ferret; neque numero navium præstantibus multitudo prodesset, neque flexi ad virtutem[34] ex[j] tanta multitudine viri virtuti nostrorum possent adæquari. Capitur hoc prælio quinqueremis una et biremis[k] cum defensoribus[l] remigibusque, et deprimuntur tres, nostris incolumibus omnibus: reliquæ[m] propinquam[35] fugam ad oppidum capiunt, quas protexerunt ex molibus atque ædificiis imminentibus, et nostros adire propius prohibuerunt.

17. Hoc ne sibi sæpius accidere posset, omni ratione Cæsar contendendum existimavit, ut insulam molemque,[36]

Lov. Brant. Pal. *reliqua tum fortuna p.* L. sec. Vasc. M. *tum* B. deest Edd. R. M. V.—[b] desunt *d. s. rerum* L. pr. qui habet *ac de summa S. O. rerum* abest Pet. Lov. V. Br. et Edd. Vett. præter Vasc. Steph. Gr. post. *eorum* Pal. *re* Ciacc. V. ad B. C. I. 21.—[c] Ita Pet. L. pr. Scal. non *quis.* V. ad B. G. I. 48. *cessissent* V.—[d] abest Lov.—[e] *majore* Mss. et Edd. qdd.—[f] *sibi* Edd. R. M. V.—[g] *notumque* B. L. sec.—[h] *fallat* L. sec.—[i] *neque nauticis* L. pr.—[j] *e* Pet. L. pr. V.—[k] Sic Urs. Cuj. Pet. Sc. L. pr. V. Edd. Scal. et seqq. Aldus, Vasc. Steph. Gryph. non habent *et biremis.* Pal. Lov. L. sec. Br. Edd. pp. Ber. *capiuntur h. p.* x *biremes cum d.* Bong. C. *h. p. q. u. et biremes* x.—[l] *de suis* B. V.—[m] *reliqui* Edd. pp.—[n] *considerabat* Lov.—[o] *quosque* Lips. bene.—[p] deest

NOTÆ

33 *Maritimis, &c.*] Supple *Alexandrinis.* In hac enim arte solertes supra dicti sunt.

34 *Neque flexi ad virtutem, &c.*] Ms. Victorinum habet: 'Neque flecti ad virtutem ex tanta multitudine hostium, neque virtutes nostrorum possent adæquare.'

35 *Propinquam*] Ms. Victorinum unum, unum item Thuanum habent *propinquum*, quod melius videtur.

36 *Ut insulam molemque, &c.*] De quibus supra in fine primi libri.

ad insulam pertinentem, in suam redigeret potestatem: perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido, et illam et urbem uno tempore tentari posse confidebat.[n] Quo capto consilio, cohortes decem et levis armaturæ electos, quos[o] idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur, in navigia minora scaphasque[p] imponit: inde alteram insulæ partem[37] distinendæ[q] manus causa constratis navibus aggreditur, præmiis[r] magnis propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primo impetum nostrorum pariter sustinuerunt: uno enim tempore et ex tectis ædificiorum[s] propugnabant, et littora armati defendebant; quo[t] propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur; et scaphis navibusque longis quinque mobiliter[u] et scienter angustias loci tuebantur.[38] Sed ubi,[v] primum locis cognitis vadisque pertentatis, pauci nostri in littore constiterunt,[w] atque hos sunt alii subsecuti, constanterque[39] in eos, qui in littore æquo institerant, impetum fecerunt; omnes Pharitæ terga verterunt. His pulsis,[x] custodia portus relicta, ad littora et vicum[y] applicaverunt, seque ex navibus ad tuenda ædificia ejecerunt.

18. Neque vero[z] diutius ipsi ea munitione se continere potuerunt: etsi[a] erat non dissimile, atque Alexandriæ, genus ædificiorum, ut minora majoribus[b] conferantur, turresque

Lov. *inposuit* Pal. B.—[q] *destinendæ. detinendæ* Mss. qdd. male. Vulgo autem aberat *inde*, et contra edebatur *cum const.*—[r] *præmiisque* L. pr. Urs. Lov. V. *primi cepissent* Edd. R. M. V. aliæque. dein vulgo *at primum* L. pr.—[s] deest L. pr.—[t] *qua* Lov. Pal. L. sec. Edd. pp.—[u] *nobil.* Lov.—[v] *ut* B. vulgo *loc. pr.* contra Mss. et Edd. Vasc. Steph. aliasque.—[w] desunt usque ad *æquo* in Lov. Pal. L. sec.—[x] *Hi pulsi* B. L. sec. V. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Str.—[y] *portum* Pet. *adplicuerunt* Lov. *adplicarunt* Edd. qdd. *adplicare* V.—[z] *illo* Lov.—[a] deest uti et *atque* L. sec. Pal. Lov. Br. Edd. pp. *quamvis esset diss. aliorum atque* A. Edd. Vasc. Gr. post. Str. Ms. B. nisi quod in eo sit *illorum.*—[b] *minor.*

NOTÆ

37 *Alteram insulæ partem, &c.*] Cum in superiore libro Pharon a se occupatam Cæsar scripserit, verisimile est non tota insula fuisse potitum, sed partem aliquam in hostium remansisse potestate, ut ex iis quæ sequuntur videre licet.

38 *Mobiliter et scienter angustias loci tuebantur*] Has nempe angustias quas moles in altum jacta efficiebat, quas supra angustum iter vocat.

39 *Constanterque*] Statariam pugnam pugnantes, non mobilem et incertam ut in mari.

editæ et conjunctæ[c] muri locum obtinebant:[d] neque nostri aut scalis, aut cratibus, aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum. Sed terror hominibus[d] mentem consiliumque[e] eripit, et membra debilitat: ut tunc accidit. [1] Qui[f] se in æquo loco ac plano pares esse confidebant, iidem, perterriti fuga suorum et cæde paucorum, triginta pedum altitudine[g] in ædificiis consistere[h] ausi non sunt, seque[i] per molem in mare præcipitaverunt, et octingentorum passuum intervallo ad oppidum[j] enataverunt. Multi tamen ex iis capti interfectique sunt, sed numerus captivorum[k] omnino fuit DC.

19. Cæsar, præda militibus concessa, ædificia diripi jussit, castellumque ad pontem,[40] qui propior[l] erat Pharo, communivit,[m] atque ibi præsidium posuit. Hunc fuga[n] Pharitæ reliquerant; fortiorem[o] illum propioremque oppido Alexandrini tuebantur. Sed eum postero die simili ratione aggreditur, quod,[p] his obtentis duobus, omnem navigiorum excursum et repentina latrocinia sublatum iri videbatur.[q] Jamque eos, qui præsidio[r] eum locum tenebant, tormentis ex[s] navibus sagittisque depulerat,[t] atque in oppidum redegerat; et cohortium trium instar in terram exposuerat: non enim plures consistere angustiæ loci[u] patiebantur; reliquæ copiæ in navibus[v] stationem obtinebant. Quo facto imperat, pontem adversus hostem prævallari, et, qua exitus navibus erat

[d] *Et turres altæ et continentes pro muro erant.*

L. pr. Lov. *circumfer.* L. pr.—[c] *munitæ* L. pr. a m. pr.—[d] *omnibus* V.—[e] *auxil.* B.—[f] *Nam qui* Reg. B. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Str.—[g] *in alt.* L. pr.—[i] *constare* L. pr. Edd. R. M. V.—[i] *sed p.* Scal.—[j] desunt V.—[k] *eorum capt.* Lov. Pal.—[l] *Prior* Lov. V.—[m] *communit* L. pr. *communiit* Lov.—[n] deest Pet.—[o] *certiorem* Sc. L. pr. Pal. Lov Edd. R. M. V. Hinc non male *citeriorem* Ed. R. Steph. *illo* L. sec. *propinquioremque* dein V.—[p] deest L. pr. *hisque* Lov.—[q] *sublatum iri videbantur* Pal. Lov. *videbantur* Leidd. B. Edd. pp. Vasc. Steph. et aliæ. *iri* Pet. a m. pr.—[r] *pro pr.* B.—[s] Ita Mss. non e.—[t] *depulerant, redegerant, exposuerant* Edd. R. M. V.—[u] deest Lov.—[v] *naves* Lov.—[w] *instr.* L. pr.

NOTÆ

40 *Castellumque ad pontem, &c.*] Supra dictum est a Cæsare Pharum insulam ponte cum oppido conjungi. Hirtius vero in parte pontis quæ propior erat Pharo, præsidium a Cæsare fuisse constitutum dicit.

fornice exstructo,[w] quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri[x] atque obstrui: quorum altero opere effecto,[41] ut[y] nulla omnino scapha egredi posset, altero instituto, omnes Alexandrinorum copiæ ex oppido se ejecerunt, et contra munitiones pontis latiore[z] loco constiterunt; eodemque tempore, quæ consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum[a] [42] emittere, ad molem constituerunt.[b] Pugnabatur a nobis[c] ex ponte, ex mole; ab illis ex area,[d] quæ erat adversus pontem, et ex navibus contra molem.

20. In his rebus occupato Cæsare, militesque hortante, remigum magnus numerus et classiariorum ex longis navibus nostris in molem se ejecit. Pars eorum studio spectandi ferebatur,[e] pars etiam cupiditate pugnandi. Hi primum, navigia hostium lapidibus ac fundis a mole repellebant, ac multum proficere multitudine telorum videbantur. Sed, postquam ultra eum locum, ab latere eorum aperto, ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci; ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione[f] prodierant, sic temere in naves refugere cœperunt.[g] Quorum fuga incitati Alexandrini plures[h] ex navibus egrediebantur, nostrosque acrius perturbatos insequebantur. Simul, qui in navibus longis remanserant,[43] scalas rapere[44] navesque a terra repellere properabant, ne hostes navibus potirentur. Quibus omnibus rebus[i] perturbati milites nostri cohortium trium, quæ[j] in ponte ac prima mole constiterant, cum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum ad-

—[x] *inpleri* Lov. Pal. L. sec. Edd. R. M. V.—[y] vulgo deest *ut*, et major distinctio ponitur post *posset*. item *ejecere*.—[z] *latiori* Mss. 3. Edd. pp.—[a] *onerariorum* Edd. qdd.—[b] *constiter*. Edd. Fl. Steph. Gryph. male.—[c] Sic Mss. Urs. et mei omnes, non *nostris*.—[d] *exque a*. Edd. pp. *ara* V. *archa* L. pr. [e] *effer*. B. dein *judicabantur* Pal. pro *videb*.—[f] *sineque r*. Pal. B. cum Ed. Rom. L. sec. Edd. qdd.—[g] *se in naves receperunt* Pal. B. L. sec. *fugere* L. pr. —[h] vulgo deest *plures*.—[i] deest L. sec.—[j] *qui* Edd. qdd.—[k] *a t*. Mss. et Edd.

NOTÆ

41 *Quorum altero opere effecto*] Scilicet pontis fornice oppleto.

42 *Ad incendia onerariarum*] Supple *Romanarum*.

43 *Simul, qui in navibus longis remanserant*] Romanis.

44 *Scalas rapere*] Quibus in naves ascenditur, ne iis utantur hostes ad ascensum.

versi sustinerent, veriti, ne ab tergo[k] circumvenirentur, et discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in ponte[l] institutam reliquerunt, et magno cursu incitati ad naves contenderunt: quorum pars, proximas nacta naves, multitudine hominum atque onere depressa est; pars resistens, et dubitans quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est; nonnulli feliciore[m] exitu, expeditas ad anchoram[n] naves consecuti, incolumes discesserunt; pauci, allevati scutis,[45] et animo ad conandum[o] nixi, ad proxima navigia adnatarunt.

21. Cæsar, quoad potuit, cohortando suos ad pontem et[p] munitiones contendere, eodem in periculo versatus est.[q] Postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit. Quo multitudo hominum insecuta cum irrumperet, neque administrandi neque repellendi a terra facultas daretur; fore, quod accidit, suspicatus, sese ex navigio ejecit, atque[r] ad eas, quæ longius constiterant, naves adnatavit.[46] Hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens, nonnullos conservavit; navigium quidem ejus, multitudine depressum militum, una cum hominibus[s] interiit. Hoc prælio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter quadringenti, et paulo ultra eum numerum classiarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmaverunt,[t] atque, egestis ex mari lapidibus,[47] libere sunt usi postea ad mittenda[u] navigia.

22. Hoc detrimento milites nostri tantum abfuerunt ut

qdd.—[l] Sic B. Editt. quad. *pontem*.—[m] *feliciori* L. sec.—[n] *anchoras* Edd. Vett. sed V. ad B. G. v. 9.—[o] *natandum* B. *nisi* Pet. L. pr. V. deest Pal. L. sec. *adnataverunt* L. pr.—[p] *ac* Mss. *munitionem* L. pr. —[q] Abest a Pal. Edd. Vasc. Gr. post. Str.—[r] *et* L. sec.—[s] *u. c. hom.* exulant a L. pr.—[t] *confirmarunt* Mss. et Edd. qdd. *confirmare* V.—[u] *emittenda* al.—

NOTÆ

45 *Pauci allevati scutis*] Ex Polybio enim latitudo scuti Romani erat IV pedum cum dimidio, longitudo vero IV pedum.

46 *Naves adnatavit*] Suetonius tradit per CC passus natasse; elata læva, ne libelli quos tenebat manu madefierent, item tracto paludamento, ne hostis haberet.

47 *Egestis ex mari lapidibus*] Quibus obstructus erat fornix.

perturbarentur, ut incensi potius atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis,[v] in præliis quotidianis, quandocumque sors obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis * * 48 manum comprehendi multum operibus, et ardentibus studiis militum: nec divulgata Cæsaris hortatio[w] subsequi legionum aut laborem, aut pugnandi poterat cupiditatem: ut magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus, quam incitandi ad pugnandum.

23. Alexandrini, cum Romanos et secundis rebus confirmari et adversis incitari viderent, neque ullum belli tertium[x] casum nossent,[y] quo possent esse firmiores, ut conjectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Cæsaris erant præsidiis, aut suo priore consilio, per occultos nuntios regi probato, legatos ad Cæsarem miserunt, 'ut dimitteret regem, transireque ad suos pateretur: 'paratam enim omnem[z] multitudinem esse, confectam 'tædio puellæ, fiduciario regno,[a] 49 dominatione crude'lissima Ganymedis, facere id, quod rex imperasset: quo 'si auctore in Cæsaris fidem amicitiamque[b] venturi essent, 'nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo 'minus se dederent.'

24. Cæsar, etsi fallacem gentem, semperque alia cogitantem, alia simulantem, bene cognitam habebat; tamen petentibus dare veniam, utile esse statuit:[c] quod, si quo pacto[d] sentirent ea, quæ postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat; sin, id quod magis illorum naturæ conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere

[v] *expugnandum* V. dein *fors* Edd. qdd.—[w] vulgo *cohortatio*, et deerant verba *et continendi*.—[x] *tunc* Mss. qq. *inde* addit B.—[y] *noscerent* Pet. cum 3 aliis. *qui* Scal.—[z] abest L. pr.—[a] exulat L. pr. Sc.—[b] *atque am.* L. pr.—[c] *constituit* Mss. 3.—[d] Sic Ed. Plant. et seqq. Mss. et Edd. Vett. *facto*. adi ad VIII. 52.

NOTÆ

48 *] Lacuna manifesta, quam vetustas intulit.

49 *Fiduciario regno*] Fiduciarium est quod tuæ fidei mandatum est ad tempus. Tale enim erat regnum Arsinoës, quod erat redditura controversia inter fratrem et Cleopatram sororem composita.

vellent, splendidius atque honestius sese contra regem,[50] quam contra convenarum[51] ac fugitivorum manum, bellum esse gesturum. Itaque regem cohortatus, 'ut consuleret 'regno paterno, parceret[e] præclarissimæ patriæ, quæ tur-'pissimis[f] incendiis et ruinis esset deformata, cives suos 'primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem 'Populo Romano sibique præstaret; cum ipse tantum ei 'crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret;' dextra[g] dextram tenens, dimittere cœpit adulta[h] jam ætate puerum. At regius animus, disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suæ moribus degeneraret, flens orare contra Cæsarem cœpit, 'ne se dimitteret: non enim regnum ipsum sibi 'conspectu Cæsaris esse jucundius.' Compressis[i] pueri lacrymis, Cæsar ipse commotus, celeriter, si illa sentiret, fore eum secum affirmans, ad suos[j] dimisit. Ille, ut ex[k] carceribus[52] in liberum cursum emissus, adeo contra Cæsarem acriter[l] bellum gerere cœpit, ut lacrymas, quas in col-

fato Ed. Steph. *sentiret* Mss. plerique. *postularet* Pal. V. L. sec.—[e] *et pr.* Pet. L. pr.—[f] *turpibus* Mss. et Edd. pp.—[g] Ita Mss. non *dextera. dextram* abest nonnullis.—[h] *adultum* Lov. Pal. L. sec. *pueri* B.—[i] *compressisque* V. B.—[j] desunt *ad s.* Edd. R. M. V.—[k] *a* B. *e* Mss. 2.—[l] deest Lov.—[m] *fuerit*

NOTÆ

50 *Splendidius atque honestius sese contra regem, &c.*] Dio aliam causam commemorat his verbis: Ὁ οὖν Καῖσαρ ἐνόμισε μὲν ἢ ὡς ἀληθῶς αὐτοὺς μεταβεβλῆσθαι (ἄλλως τε γὰρ καὶ δειλοὺς καὶ ὀξυῤῥόπους ὄντας ἤκουσε, καὶ τότε πρὸς τὰ πταίσματα καταπεπληγμένους ᾔσθετο), εἰ δὲ δὴ καὶ τεχνάζοιντό τι, ἀλλ' ὅπως μὴ διὰ τοῦτ' ἐμποδίζων τὴν εἰρήνην νομισθῇ, συνεπαινεῖν τέ σφισιν ἔφη, καὶ τὸν Πτολεμαῖον ἔπεμψεν. οὐδὲ γὰρ ἐν ἐκείνῳ τὶ ἰσχυρὸν ἔκ τε τῆς ἡλικίας καὶ ἐκ τῆς ἀπαιδευσίας ἐνεώρα ὄν. καὶ τοὺς Αἰγυπτίους ἤτοι συναλλαγήσεσθαί οἱ ἐφ' οἷς ἐβούλετο, ἢ δικαιότερον καὶ καταπολεμηθήσεσθαι καὶ καταστραφήσεσθαι ἤλπισεν, ὥστε ἀπ' εὐλόγου δή τινος προφάσεως τῇ Κλεοπάτρᾳ παραδοθῆναι. οὐ γὰρ ἡττηθήσεσθαί ποτε ὑπ' αὐτῶν, ἄλλως τε καὶ τῆς δυνάμεως προσγεγενημένης, προσεδόκησε: *Cæsar revera eos sententiam mutasse (quippe audierat homines esse timidos levique momento mutabiles) acceptis cladibus consternatos, censebat; ac, si quid dolo agerent, tamen, ne pacem impedire videretur, illis se assentiri dixit, et Ptolemæum dimisit; nam in eo nihil esse virium tum ob ætatem, tum quia male fuerat institutus videbat; ita vero fore, ut aut suis conditionibus quas ferret, Ægyptii facere pacem cogerentur, aut se justiorem eos debellandi subigendique nacturum occasionem. Unde probabilior eos Cleopatræ tradendi causa extaret, non enim ne ab ipsis vinceretur verebatur, præsertim auctus exercitu.*

51 *Convenarum*] Convenæ sunt promiscui populi in unam urbem undique convenientes et ibi coalescentes.

52 *Ut ex carceribus, &c.*] Meta-

loquio projecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Cæsaris legati, amici, centuriones, militesque lætabantur, quod nimia bonitas ejus fallaciis pueri elusa esset:[m] quasi vero[n] id Cæsar bonitate tantum adductus, ac[o] non prudentissimo consilio, fecisset.

25. Cum, duce assumto, Alexandrini nihilo se firmiores[p] factos, aut languidiores Romanos, animadverterent;[q] eludentibusque militibus regis ætatem atque infirmitatem, magnum dolorem acciperent; neque se quicquam proficere viderent; rumoresque existerent, magna Cæsari[r] præsidia terrestri itinere Syria Ciliciaque adduci (quod nondum[s] Cæsari auditum erat); commeatum, qui nostris mari supportabatur, intercipere statuerunt. Itaque, expeditis navigiis, locis[t] idoneis ad Canopum[53] in statione dispositis navibus, insidiabantur nostris commeatibus.[u] Quod ubi Cæsari nuntiatum est, classem jubet expediri atque instrui. Præficit huic Tib. Neronem.[54] Proficiscuntur in ea classe Rhodiæ naves, atque in his Euphranor, sine quo nulla unquam dimicatio maritima,[v] nulla etiam parum feliciter confecta erat.[w] At fortuna, quæ plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriorem[x] casum reservat, superiorum temporum dissimilis, Euphranorem prosequeba-

delusa Lov. Pal. L. sec. *delusa fuerit* Edd. pp. *est* B.—[n] deest Lov. L. sec. Edd. pp.—[o] *et* Lov. Pal. L. sec. Edd. pp. Vasc. Gryph. Steph. et aliæ. malim abesse.—[p] *inf.* Lov. Edd. pp. forte *inde f. ac* Edd. eædem.—[q] *adverterent* Sc. L. pr. ut alibi.—[r] *Cæsaris* Lov. Pal. L. sec. Edd. pp. et *ex Syr.* Ed. R. Steph.—[s] *non* Edd. pp. *aud. Cæs.* Mss. et Edd. qdd. ut et *mari n.* ac vulgo *interea comm.*—[t] deest Pet.—[u] *commeatu* Pet. Sc. L. pr. *commeatum* V. sed V. ad B. G. II. 5.—[v] *maritima* Sc. *marina* L. pr.—[w] *est* Edd. pp.—[x] *deteriorem*

NOTÆ

phora deducta a septis illis, unde in ludis equi ad currendum emittebantur. Quæ repagula dicebantur carceres.

53 *Canopum*] Canopus oppidum ad Heracleoticum Nili ostium. Nunc prope, nec in eodem loco, est urbs a mercatoribus celebrata, *Rosette*.

54 *Præficit huic Tib. Neronem*] Tib. Nero pater est Tiberii imperatoris qui Augusto in principatu successit. Hic non parvam operam in hoc bello præstitit. Quapropter in Scipionis locum pontifex suffectus est, et ad deducendas in Galliam colonias, in queis Narbona et Arelate erant, missus est.

tur. Nam, cum ad Canopum ventum esset,[y] instructaque utrimque[z] classis conflixisset, et sua consuetudine Euphranor primus prælium commisisset, et illic triremem hostium perforasset ac demersisset; proximam longius insecutus, parum celeriter insequentibus reliquis, circumventus ab Alexandrinis est. Cui subsidium nemo tulit, sive quod in ipso satis præsidii pro virtute ac felicitate ejus[a] putarent esse, sive quod ipsi sibi timebant.[b] Itaque unus ex omnibus eo[c] prælio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi[d] victrice periit.

26. Sub idem[e] tempus Mithridates Pergamenus,[55] magnæ nobilitatis domi, scientiæque in bello et virtutis, fidei dignitatisque in amicitia Cæsaris, missus[f] in Syriam Ciliciamque initio[g] belli Alexandrini ad auxilia arcessenda,[h] magnas copias, quas celeriter, et propensissima civitatum[i] voluntate, et sua diligentia, confecerat,[56] itinere pedestri, quo conjungitur Ægyptus Syriæ, Pelusium adducit:[j] idque oppidum, firmo præsidio occupatum Achillæ[k] propter opportunitatem loci, (namque tota Ægyptus maritimo accessu Pharo, pedestri[l] Pelusio, velut claustris, munita existima-

Pet. e Glossa.—[y] *est* Edd. pp.—[z] *utraque* B. *classe* L. pr. *cl. esset et confl.* Lov. L. sec. Edd. pp.—[a] deest Pet.—[b] *se tutabantur* L. sec. Vasc. M.—[c] *qui eo* L. sec. *Itaque qui* Grut.—[d] *quadrireme* Pal. B. *perit* Pet. V.—[e] *id* Edd. pp.—[f] *missis* Pet. L. pr.—[g] *initi* L. pr. *in initio* Lov.—[h] *arcessienda* Lov.—[i] *civitatium* Scal. V. ad. IV. 3. paulo ante *impensissima* V. L. sec.—[j] vulgo *adduxit.*—[k] vulgo *ab Achilla.*—[l] *pedestrique* Mss. 3. tum *castris* Lov.

NOTÆ

55 *Mithridates Pergamenus*] Is, teste Strabone l. XIV. Pergami natus est matre quæ Galatarum tetrarchici erat generis, unde a Mithridate Ponti rege ejus amore capto abductus, ejus ob eam causam fuit concubinus. Unde nomen Mithridatis a familiaribus inditum, quasi regis filius fuisset. Grandior factus, in amicitiam venit Cæsaris, cujus partes in bello civili secutus est, et militiæ præmium accepit tetrarchiam Galatiæ, regnumque Bospori Cimmerii; sed cum ab Asandro illud regnum possideretur, belloque illud peteret, fuit ab illo, jam Cæsare sublato, interfectus.

56 *Magnas copias, quas celeriter, et propensissima civitatum voluntate, et sua diligentia, confecerat*] Josephus l. XIV. hist. magnas copias ab Hircano Judæorum rege missas, duce Antipatro Herodis regis patre, ad Cæsarem scribit, quorum magni in hoc bello fuisse quoque operam testatur.

tur) repente magnis[m] circumdatum copiis, multiplici præsidio pertinaciter[n] propugnantibus, et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subjiciebat, et perseverantia constantiaque oppugnandi, quo die[o] est aggressus, in suam redegit potestatem, præsidiumque ibi suum collocavit. Inde, re bene gesta, Alexandriam[p] ad Cæsarem contendit, omnesque eas[q] regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quæ plerumque adest victori, pacarat, atque in amicitiam Cæsaris redegerat.

27. Locus est fere regionum illarum nobilissimus, non ita[r] longe ab Alexandria, qui nominatur Delta,[57] quod nomen a similitudine[s] literæ cepit:[t] nam pars quædam fluminis Nili, mire derivata inter se, duobus itineribus[u] paulatim medium inter se spatium relinquens, diversissimo ad littus intervallo mari conjungitur.[v] Cui loco cum appropinquare Mithridatem rex cognovisset, et transeundum ei flumen sciret, magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridatem, vel sine dubio retineri posse, credebat. Quemadmodum autem[w] optabat eum vinci, sic satis habebat, interclusum a Cæsare a se retineri. Quæ primæ copiæ flumen a[x] Delta transire et Mithridati occurrere potuerunt, prælium commiserunt, festinantes præripere subsequentibus[y] victoriæ societatem: quorum impetum Mithridates magna cum prudentia, consuetudine nostra castris vallatis, sustinuit. Cum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret, eruptione undique[z] facta, magnum numerum eorum[a] interfecit.[58]

Pal. L. sec. Edd. pp. inepte.—[m] deest L. pr.—[n] *tenaciter* Pal. *pugnantib.* L. pr.—[o] *dies* Lov.—[p] *Alexandream* hic et infra et c. 32. Sc. ut alibi; et in numis. deest Lov. Edd. pp.—[q] *omnes eas* Lov.—[r] deest Leidd. Lov. male.—[s] *ad similitudinem* B.—[t] *Accepit* L. pr. Lov.—[u] deest Lov.—[v] vulgo *a mari. adjungitur* Edd. pp.—[w] *ante* V. dein pro *intercl. a C.* Lov. *interdum summam Cæsaris.*—[x] *ad* Lov. Pal. L. sec.—[y] *subsequentis* Pal. L. sec.—[z] deest V.—

NOTÆ

57 *Delta*] Ideo multi Græcæ literæ vocabulo Deltam appellavere Ægyptum, ut ait Plinius v. 9. Sed latius patet ad ea quæ potest irrigare. Unde Homerus Ægyptum, Nilum appellat.

58 *Magnum numerum eorum interfecit*] Hoc prælium, seu potius hæc

Quod[b] nisi locorum notitia reliqui se texissent, partimque in naves,[c] quibus flumen transierant, recepissent, funditus deleti essent. Qui ut paululum[d] ab illo timore se recrearunt,[e] adjunctis iis, qui subsequebantur, rursus oppugnare[f] Mithridatem cœperunt.

28. Mittitur a Mithridate nuntius Cæsari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis, eadem hæc[g] accidisse, rex.[59] Ita pæne[h] sub idem tempus et rex ad opprimendum Mithridatem proficiscitur, et Cæsar ad recipiendum. Celeriore[i] fluminis Nili navigatione rex est usus, in quo magnam et paratam classem habebat. Cæsar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine[j] dimicaret: sed circumvectus[k] eo mari, quod Africæ partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus, prius tamen regis[l] copiis occurrit, quam is Mithridatem aggredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit.[m] Consederat cum copiis rex loco natura munito, quod erat ipse excelsior, planitie[mm] [60] ex omnibus partibus subjecta, tribus autem ex lateribus variis genere munitionibus tegebatur. Unum latus erat adjectum[n] flumini Nilo; alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret;[o] tertium palude cingebatur.

29. Inter castra regis[p] et Cæsaris iter flumen intercede-

[a] Abest Edd. pp. vulgo *interficit.*—[b] *et* B. L. sec.—[c] *navibus* Pal.—[d] *paullum* Pet. L. pr. Ed. Steph.—[e] *recreare* V. *adjuncti* Sc. L. pr.—[f] Sic Mss. non *M. op.*—[g] deest L. pr. male. *hæc eadem* Pet. B. Edd. pp. V. ad B. G. II. 6.—[h] *Itaque* L. pr.—[i] *celeriori* Lov. L. sec. Edd. R. M.—[j] *fluminibus* V.—[k] *c. est* Pet. Sc. Lov. Pal. Leidd. bene, si ante *prius* majorem distinctionem ponas. *circum evectus* Lov. *circumventus* Pal.—[l] *regiis* V. B.—[m] *recipit* Pet.—[mm] al. *planitia* vel *planities.*—[n] *objectum* B. V. Edd. Fl. Vasc. St. Gr. post. Strad. *flumine* Pal. *Nili* L. sec. V. ad B. G. III. 9.—[o] *in p. c. obtinebat* Lov. Pal. Edd. pp.—[p] deest Sc. L. pr. Pet. V. *inter castra Cæsaris fl.* Pal. L. sec.—[q] *effl.*

NOTÆ

prælia (nam duo fuerunt) commemorat Josephus XIV. 16. belli Jud. ubi initium vincendi factum esse tradit a Judæis, quos Antipater Herodis pater ducebat, ab Hyrcano missis, et locum quidem etiam sua tempestate *expeditionem Judæorum* vocari, et itinera illis patefacta per Judæos eum tractum incolentes, quibus ostensæ sunt Hyrcani regis literæ.

59 *Cognoscit ex suis, eadem hæc accidisse, rex*] Ptolemæus.

60 *Planitie*] Dicitur planitia et planities, ut supra docuimus.

bat angustum, altissimis ripis, quod in Nilum influebat;[q] aberat autem ab regis[r] castris millia passuum circiter septem. Rex cum hoc itinere[s] venire Cæsarem comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pedites ad id[t] flumen misit, qui transitu Cæsarem prohiberent, et eminus ex ripis[61] prælium impar inirent: nullum enim[u] processum virtus habebat, aut periculum ignavia subibat. Quæ res incendit dolore milites equitesque nostros, quod tamdiu pari[v] prælio cum Alexandrinis certaretur.[w] Itaque eodem tempore equites Germani, dispersi vada fluminis[x] quærentes, partim demissioribus ripis flumen transnarunt;[y] et legionarii, magnis arboribus excisis, quæ longitudine utramque ripam contingerent,[z] projectis, repentinoque aggere injecto, flumen transierunt. Quorum impetum adeo pertimuerunt hostes, ut in fuga[a] spem salutis collocarent: sed id frustra; namque ex ea fuga pauci ad regem refugerunt, pæne omni reliqua multitudine interfecta.

30. Cæsar, re præclarissime[b] gesta, cum subitum adventum suum judicaret magnum terrorem Alexandrinis injecturum, protinus victor ad castra regis pertendit.[c] Hæc cum et opere magno vallata, et loci natura munita adverteret, confertamque armatorum multitudinem collocatam[d] in vallo videret, lassos itinere ac præliando[e] milites ad oppugnanda castra succedere noluit. Itaque, non magno intervallo relicto ab hoste, castra posuit. Postero die castellum, quod rex in proximo vico[f] non longe a suis castris muniverat,[g] brachiisque cum opere castrorum conjunxerat,

Lov. Edd. pp. sed V. ad B. G. III. 9.—[r] *a c. r.* Mss. plerique. *regiis* V. dein *mille passibus et* VII Lov.—[s] *in itin.* Pal. *venire* abest a Lov.—[t] deest B.—[u] *autem* L. sec.—[v] *dispari* L. sec.—[w] *decertarent* L. pr. *certarent* L. sec. Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str.—[x] *fluminum* Pet. L. pr. V.—[y] *tranatarunt* Lov. L. sec. Edd. R. M. V. ad B. G. I. 53.—[z] *contingere possent* Lov. L. sec. *que* deest iisdem et Pal.—[a] *fugam* Lov.—[b] *clar.* B. V.—[c] Ita Mss. meliores et plerique, non *r. c. contendit* Pet. Pal. Lov. Edd. pp. Vasc. Steph. et aliæ.—[d] *collocatamque* Edd. R. M. V.—[e] *ac pr.* desunt L. pr. et *relicto* a Voss.—[f] *loco* Edd. R. M.—[g] Mss. plerique et Edd. pp. *municrat.*—[h] delet Urs. *minore* Mss. et

NOTÆ

61 *Eminus ex ripis*] Quia Ægyptii facile telis prohibebant transitu Romanos.

vici obtinendi causa, Cæsar aggressus omnibus copiis expugnat, non quo id minori[h] numero militum consequi difficile factu[i] putaret; sed ut ab ea victoria, perterritis Alexandrinis, protinus castra regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti, munitionibus successerunt, acerrimeque eminus prœliari cœperunt. Duabus ex partibus aditus oppugnationis[j] nostris dabatur; una, quam[k] liberum accessum habere demonstravi;[62] altera, quæ mediocre intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. Maxima et electissima Alexandrinorum multitudo defendebat eam partem, quæ facillimum aditum habebat. Plurimum autem proficiebant[l] in repellendis vulnerandisque nostris,[m] qui regione fluminis Nili propugnabant: diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine,[n] in quo multæ naves, instructæ funditoribus et sagittariis, nostros impugnabant.

31. Cæsar, cum videret, milites acrius prœliari non posse, nec tamen[o] multum profici propter locorum difficultatem; cumque animum[p] adverteret, excelsissimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis, quod et per se munitus esset, et studio partim pugnandi, partim spectandi, decucurrissent[q] in eum locum, in quo pugnabatur; cohortes[r] illo circuire castra et summum locum aggredi jussit; iisque Carfulenum[63] præfecit,[s] et animi magnitudine et rei militaris scientia virum[t] præstantem. Quo ut ventum est, paucis defendentibus munitionem, nostris con-

Edd. qdd.—[i] *factum* L. pr. V. ad B. G. IV. 30.—[j] *obpugnationibus* Edd. qdd.—[k] *qua* L. sec. Pal. Edd. qdd. ut et *haberi*. —[l] vulgo additur *hostes*. et *in regione*. —[m] *vulneratique nostri* Lov.—[n] Mss. mei *aversi*, vel *aversique flum. aversique* Edd. qdd. *in fl.* Pet. B.—[o] deest L. pr.—[p] *etiam an.* L. sec. Pal. *animadv.* Mss. 4. et Edd. qdd. sed V. c. præc. et Brant. dein *et exc. l. c. r. ea. A. videret* Lov. Ed. Rom.—[q] *decurr.* Lov. Pal. B. L. sec. Edd. pp. aliæque, sed V. ad B. G. II. 19. —[r] Ita etiam Celsus. III Faern. *circumire* Mss. et Edd. qdd. Mox vulgo *Carsulen.* —[s] *præficit* Pal. —[t] deest Lov. L. sec. Pal.—[u] vulgo

NOTÆ

62 *Una, quam liberum accessum habere demonstravi*] A planitie scilicet.

63 *Carfulenum*] Hunc Carfulenum commemorat Cæsar de bello Gallico, l. IV. periit in prœlio Mutinensi, dum pugnat adversus M. Antonium. Cicero l. X. epist. ad Famil.

tra militibus acerrime pugnantibus, diverso clamore et prælio perterriti Alexandrini, trepidantes in omnes partes castrorum[u] discurrere cœperunt.[64] Quorum perturbatione[v] nostrorum animi adeo sunt incitati, ut pæne eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum locum castrorum caperent: ex quo decurrentes magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini[w] fugientes, acervatim se de[x] vallo præcipitaverunt in eam partem, quæ flumini[y] erat adjuncta. Horum primis in ipsa fossa munitionis magna ruina[z] oppressis,[65] ceteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris regem ipsum, receptumque in navem, multitudine eorum, qui ad proximas naves adnatabant, demerso navigio,[a] periisse.

32. Re felicissime celerrimeque[b] gesta, Cæsar magnæ victoriæ fiducia proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit; atque ea parte[c] oppidi victor introiit, quæ præsidio hostium tenebatur. Neque eum consilium suum[d] fefellit, quin hostes, eo prælio audito, nihil jam de bello essent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis et animi magnitudinis[e] tulit: omnis enim multitudo oppidanorum, armis projectis, munitionibusque suis relictis, veste ea sumta, qua supplices dominantes[f] deprecari[g] consueverunt, sacrisque omnibus[h] prolatis,[66] quorum religione

deest *castrorum*.—[v] *in pert.* L. sec. V. qui caret *nostror.*—[w] *Alexandrinorum* L. pr.—[x] deest L. sec. *præcipitarunt* Mss. 3.—[y] *flumen* V.—[z] vulgo *vi*, atque *et mult.*—[a] *remigio* L. sec.—[b] *celeriterque* L. pr. *magna v.* Ciaccon.—[c] *eam partem* Edd. qdd. *oppidi* deest Lov.—[d] deest V.—[e] *multitud.* Sc. L. pr.—[f] *dominationes* L. pr.—[g] abest Lov. *consuerant* Pet. V. *consueverant* Pal.—[h] *sacris o.*

NOTÆ

64 *In omnes partes castrorum discurrere cœperunt*] Manuscripti codices Regii tres et Victorinus unus, alter item, sic habent additum *castrorum*; quod planius videtur. Nec enim Alexandrini extra castra discurrebant, quibus potius continebantur.

65 *Horum primis in ipsa fossa munitionis magna ruina oppressis*] Vulgo *vi*; at manuscripti Regii codices tres, Victorinus unus, pro *vi* habent *ruina*, quod certe melius. Ruina enim casus est, quo casu insequentium præcipitatorum primi præcipitari obruebantur.

66 *Sacrisque omnibus prolatis*] Erant tam apud Græcos quam Ægyptios statuæ Deorum. Sed apud Ægyptios

precari offensos iratosque animos regum erant soliti, advenienti Cæsari occurrerunt, seque ei dediderunt.[i] Cæsar in fidem receptos consolatus, per hostium munitiones in suam partem oppidi magna gratulatione venit suorum:[j] qui non tantum bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem adventum ejus felicem fuisse lætabantur.

33. Cæsar, Ægypto atque Alexandria potitus, reges constituit,[67] quos[k] Ptolemæus testamento scripserat, atque obtestatus erat Populum Romanum ne[l] mutarentur. Nam, majore ex duobus pueris rege amisso,[m] minori transdidit regnum, majorique ex[n] duabus filiis,[o] Cleopatræ, quæ manserat in fide præsidiisque ejus: minorem Arsinoën,[68] cujus nomine diu regnasse impotenter[p] Ganymedem docuimus, deducere ex regno statuit; ne qua rursus nova dissensio, priusquam diuturnitate[q] confirmarentur regum imperia, per homines seditiosos nasceretur. Legione veterana sexta secum reducta, ceteras ibi reliquit,[r] quo[s] firmius esset eorum regum imperium, qui neque amorem suorum habere pote-

L. pr.—[i] *dederunt* V.—[j] *suor. ven.* Edd. qdd.—[k] *ut q.* Cuj. Pet. Sc. L. pr. Lov. Edd. Ald. Gryph. Steph. Man. Plant.—[l] *pater ne* L. pr.—[m] *a regno pulso* Lov. Vasc. M.—[n] *majori ex* Mss. 4. Edd. pp. aliæque.—[o] *filiabus* Leidd. B. a m. pr. Pet. a m. sec. *filiæ* Edd. Aldi Man. Plant. sed vide ad B. Civ. III. 108.—[p] *inpotentem* L. sec.—[q] deest L. sec. *diuturnitatis* V.—[r] vulgo *deducta* et *relinquit*.—[s] *quod* L. pr. *eorum* abest L. sec.—[t] *quo*

NOTÆ

peregrinior et occultior religionis cultus.

67 *Reges constituit, &c.*] Nempe minorem natu filiorum, majoremque natu filiarum Cleopatram, cujus amore captus bellum illud Alexandrinum susceperat sibi periculosissimum. Quo confecto, adverso amne CCCC navibus totam Ægyptum perlustravit. Cleopatra Cæsarionem Cæsari peperit, et fratri sororique superstes sola regnavit. Immo etiam superstite minore fratre propter ejus ætatis infirmitatem sola regnabat, soliusque nominis regi illa regnante compos minor frater erat.

68 *Minorem Arsinoën, &c.*] Hanc Arsinoën in triumphum duxit, sed miseratum populum et virginis et reginæ cum intellexisset, (afflevit enim populus huic spectaculo,) neque occidit, neque in vincula conjecit, sed dimisit. Non tam humaniter illam postea soror Cleopatra excepit, quæ ut sola Cyprum quam communem cum Arsinoë sorore habebat, obtineret, effecit ut Antonius illam in templo Dianæ quo confugerat, curaret occidi.

rant, quod[t] fideliter permanserant in Cæsaris amicitia; neque vetustatis[u] auctoritatem, paucis diebus reges constituti: simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges,[v] præsidiis eos nostris esse tutos;[w] et hos, si essent ingrati, posse iisdem præsidiis coërceri.[x] Sic rebus omnibus confectis et collocatis, ipse itinere terrestri profectus est in Syriam.

34. Dum hæc in Ægypto geruntur, rex Dejotarus[69] ad Domitium Calvinum,[70] cui Cæsar Asiam finitimasque provincias[y] administrandas transdiderat, venit oratum, ne Armeniam minorem,[71] regnum suum, neve Cappadociam,[72] regnum Ariobarzanis,[z] [73] possideri vastarique pateretur a Pharnace:[74] quo malo nisi liberarentur, imperata se[a] facere

Pal. L. sec.—[u] *veteratam* B. L. sec. Vasc. M. *veteratis* V.—[v] *Cæsaris* L. sec. *præsidiisque* Lov. L. sec. Edd. pp. *pr. quoque* Pal. B. *præsidio eos nostros* L. pr. *pr. coerceri n. eos, si ess.* V.—[w] *fore t.* Pal. B. L. sec. *tutos* deest Pet. L. pr. Lov. V. *ut hos* Pet. Scal. L. pr. forte *at. et* abest B.—[x] *terreri* V.—[y] *ejus pr.* L. sec.—[z] *Aribarz.* L. pr.—[a] vulgo *sibi* et *se pers.*—[b] deest L. pr.—

NOTÆ

69 *Rex Dejotarus*] Dejotarus Galatiæ rex ope Pompeii factus fuerat, pro quo erga se merito ejus partes in bello civili contra Cæsarem enixe juvit. Ad Cæsaris clementiam post prælium Pharsalicum receptum habuit, a quo regni parte multatus, tandem accusatus quod Cæsari apud se diversanti esset insidiatus, luculenta illa oratione Ciceronis quæ nunc extat, defensus est. Extrema demum senectute, auxiliis Brutum juvit.

70 *Domitium Calvinum*] Hunc Domitium Calvinum miserat Cæsar in Asiam post prælium Pharsalicum, qui eam suo nomine jam rerum potiti administraret.

71 *Armeniam minorem*] Armenia Asiæ regio, in majorem et minorem dividitur, ut in notitiis imperii Romani perspicitur. Major secunda dicta est posterioribus temporibus, minor vero prima. Hæc minor clauditur Euphrate ab oriente, ab occasu Scordisco monte. Dicta est etiam *Leucosyria*. Hodie *Pegian* et *Bosoch*.

72 *Cappadociam*] Cappadocia Asiæ minoris regio, a Cappadoce amne. Nam ante aliud nomen habuit. Ad meridiem Tauro monte dividitur a Cilicia, ad orientem Armenia est et Colchis, ad occidentem Paphlagonia et Galatia. Dividitur in provincias minores.

73 *Ariobarzanis*] Ariobarzanes Cappadociæ rex, amicus Populi R. orto bello inter Cæsarem et Pompeium, Pompeianis partibus studuit, pro quo studio videtur aliqua pecunia fuisse a Cæsare multatus, quam illi necesse dependere esset.

74 *Pharnace*] Pharnaces, cæso Mithridate patre, Bospori rex factus a victore Pompeio, occasione belli civilis usus recuperare regnum paternum tentavit, primumque Colcho-

pecuniamque promissam Cæsari[b] non posse persolvere. Domitius, non tantum ad explicandos sumtus rei militaris cum pecuniam necessariam esse judicaret, sed etiam turpe populo Romano et Cæsari[c] victori, sibique infame,[d] esse statueret, regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari; nuntios confestim ad Pharnacem misit, Armenia Cappadociaque decederet, neve, occupatione belli civilis, Populi Romani jus majestatemque[e] tentaret. Hanc denuntiationem cum majorem vim habituram[f] existimaret, si propius eas[g] regiones cum exercitu accessisset; ad legiones profectus, unam ex tribus tricesimam sextam[h] secum ducit, duas in Ægyptum ad Cæsarem mittit, literis ejus evocatas:[i] quarum altera in[k] bello Alexandrino non occurrit,75 quod itinere terrestri per Syriam erat missa. Adjungit Cn. Domitius legioni tricesimæ sextæ duas ab[l] Dejotaro,76 quas ille disciplina atque armatura nostra complures annos constitutas habebat, equitesque centum: totidemque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sextium[m] ad C. Plætorium,[n] quæstorem, ut legionem adduceret, quæ ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat: Quintumque Patisium in Ciliciam ad auxilia arcessenda. Quæ copiæ celeriter omnes jussu Domitii Comana[o] 77 convenerunt.

[c] *C. Cæs.* Pet. L. pr. V. ad B. Civ. I. 1.—[d] *fama* Lov. *infamam* Pet.—[e] *potest.* B. V. Vasc. M. Ber.—[f] *habere* Edd. R. M. V.—[g] *ejus* Pal.—[h] *et* XXXVI Lov. *ipse* L. sec. XXXVI. *ipse* Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str.—[i] *voc.* Lov.—[k] deest Lov. L. sec. et 2. God. qui probat.—[l] ita Mss. meliores, non *a.*—[m] *Sest.* L. pr. V.—[n] Sic vel *Plet.* Mss. et Edd. Vasc. Steph. &c. præter Pal. L. sec. *Præt.* uti est in Edd. Vett. plerisque V. Gland. Onom.—[o] deest

NOTÆ

rum regionem omnem suo imperio adjunxit; tum, absente Dejotaro, qui in castris Pompeii erat, totam Armeniam et Cappadociæ Pontique partes aliquas et Bithynicas quasdam civitates occupavit; hæc omnia negligente Cæsare, et in Ægypto bellum gerente, quod ut omnibus aliis præferret fecerat amor Cleopatræ.

75 *Quarum altera in bello Alexandrino non occurrit*] Quod iter tardius fuit. Manuscriptus Regius et Victorinus unus codex omittunt *in*, quod Grammaticorum legibus certe aptius et convenientius.

76 *Duas ab Dejotaro*] Acceptas.

77 *Comana*] Comana urbs Ponti nobilissima. Quidam vocari dicunt *Tabachza*.

35. Interim legati a Pharnace responsa referunt,[p] 'Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem recepisse,[q] 'quam paterno nomine jure obtinere deberet; denique ejus 'regni causa integra Cæsari servaretur:[r] paratum enim se 'facere, quod is statuisset.'[s] Cn. Domitius, cum animadverteret,[t] eum Cappadocia decessisse,[u] non voluntate adductum,[v] sed necessitate; quod[w] facilius Armeniam defendere posset, subjectam suo regno, quam Cappadociam, longius remotam; quodque omnes tres[x] legiones adducturum Domitium putasset; (ex quibus cum duas ad Cæsarem missas audisset, audacius[y] in Armenia substitisset;) perseverare cœpit, ut eo quoque regno decederet: 'neque enim 'aliud jus esse Cappadociæ, atque[z] Armeniæ: nec justo 'eum postulare, ut in Cæsaris adventum res integra differ'retur:[a] id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset.'[78] His responsis datis, cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in[b] Armeniam, locisque superioribus iter facere instituit: nam ex Ponto a Comanis[c] jugum editum sylvestre est,[d] pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia. Cujus itineris has esse certas opportunitates,[79] quod in locis superioribus nullus impetus repentinus

Edd. R. M. V.—[p] *hæc r. ferunt* B. *responsa* deest L. pr. a m. pr. bene. *ferunt* L. sec. *ferre* V. *responsum* Edd. pp. Vasc. Gryph. Steph.—[q] exulat Lov. *se r.* Lov. Edd. pp. —[r] *reserv.* Pal.—[s] *statueret* L. sec. Edd. qdd. *statuit* V.—[t] *adverteret* rursus L. pr. *animadvertisset* L. sec. Edd. pp.—[u] *abscess.* L. pr. V. ad B. G. I. 44.—[v] *abd.* Lov. V.—[w] *quo* Lov. Pal. L. sec. V. ad B. G. I. 51.—[x] *tris* B. V. ad B. G. I. 1. *putavisset* L. pr. *putaret* V. L. sec. Edd. qdd.—[y] vulgo *audaciusque.*—[z] *quam* L. sec.—[a] *def.* L. pr.—[b] deest Pet. V. ad B. G. II. 7.—[c] *Comana j. habet ed.* Pal. B. L. sec.—[d] Abest a Mss. o. *pertingens* Pal. L. sec. Edd. pp. Vasc. Gr. post. Steph. male. Adi B. Civ. III. 68.—

NOTÆ

78 *Id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset*] Integrum vocatur quod intactum est. Quod si Pharnaces nihil novi molitus fuisset, res potuissent dici integræ, sed cum multa ille novasset, ut res essent integræ, restituendæ erant in eum locum, in quo prius erant, unde ipse eas dimovebat. Integra enim causa dicitur, in qua nihil commutatum. Interim notandum quo consilio servari rem integram ad Cæsaris adventum cupiebat, quia scilicet Alexandrino bello sperabat oppressum iri, atque adeo se quæ paraverat retenturum.

79 *Cujus itineris has esse [certas] opportunitates*] Manuscripti duo codices

accidere hostium[e] poterat, et quod Cappadocia, his jugis subjecta,[f] magnam commeatus copiam erat subministratura.

36. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quæ de pace agerent, regiaque munera Domitio ferrent.[g] Ea constanter omnia aspernabatur, 'nec sibi 'quicquam fore antiquius, quam dignitatem populi Romani 'et regna sociorum recuperare,'[h] legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus confectis,[i] cum adventaret ad Nicopolim,[80] (quod oppidum positum in Armenia minore est, plano ipsum[j] loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus objectis, satis magno intervallo ab oppido remotis,) castra[k] posuit longe a Nicopoli circiter millia passuum[l] septem. Quibus ex castris cum locus angustus atque impeditus esset transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque pæne disposuit equites: magnam autem multitudinem pecoris intra eas[m] fauces dissipari jussit; paganosque et oppidanos in iis locis obversari:[n] ut, si amicus Domitius eas angustias transiret,[81] nihil de insidiis suspicaretur, cum in agris et pecora et homines animum adverteret[o] versari, tanquam amicorum adventu; sin[p] vero ut in hostium fines veniret,[q] præda diripienda milites dissiparentur, dispersique cæderentur.[r]

e *hosti non* Lov.—f *Cappadociam h. j. subjectam* L. pr.—g *def.* Pet.—h *recipere* Sc.—i *perf.* Pal. L. sec.—j *ipso* Lov. L. sec. deest Edd. R. M. V.—k *extra c.* L. pr. *vi c.* V.—l *mille passsus* Lov.—m *has* L. pr. deest Lov.—n *observari* L. pr. B. Edd. qdd.—o Ita Lovan. V. ad. B. G. I. 24.—p *si* Pet. *ut* abest Mss. 3. —q *venirent* Edd. pp. r *dispersi c.* L. pr.—s *animadvert.* Pal. *adm.* *Farnaces*

NOTÆ

Regii et Victorinus impressus pervetustus habent: *Cujus itineris hæ erant certæ opportunitates*, quæ sine dubio melior lectio, cum certus in ea sit orationis ordo, in hac nullus, sed potius magna inconsequentia.

80 *Nicopolim*] Hæc Nicopolis condita fuit a Pompeio, teste Strabone lib. XII. et a Ptolemæo pariter Armeniæ minori attribuitur.

81 *Ut, si amicus Domitius eas angustias transiret*] Manuscripti tres codices Regii, Thuani duo, item Victorinus unus, et impressus ibidem pervetustus habent: 'Ut sive amicus sive inimicus Domitius eas angustias transiret,' quod melius est. Tam enim fallebat Domitium stratagema, si veniret inimicus, quam si amicus, quandoquidem insidiarum illi opinionem minuebat, et male securum faciebat.

37. Hæc cum administraret,[s] nunquam tamen intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere ad Domitium, cum hoc ipso crederet facilius eum[t] decipi posse. At contra spes pacis Domitio in iisdem castris morandi attulit causam. Ita Pharnaces, amissa proximi temporis occasione, veritus,[u] ne cognoscerentur insidiæ, suos in castra revocavit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit, castraque oppido contulit.[a][v] Quæ dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto:[w] in fronte enim simplici directa[x] acie, cornua trinis firmabantur subsidiis. Eadem ratione hæc media collocabantur acie,[y] duobus dextra sinistraque intervallis, simplicibus ordinibus instructis. Perfecit[z] inceptum castrorum opus Domitius, parte copiarum pro vallo instituta.

38. Proxima nocte Pharnaces, interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus literas[a] ad Domitium ferebant, cognoscit, Cæsarem magno in periculo versari, flagitarique a Domitio, ut quam primum sibi subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Qua cognita re, Pharnaces victoriæ loco ducebat, si trahere tempus posset, cum discedendum Domitio[b] celeriter putaret. Itaque ab oppido, qua facillimum accessum et æquissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas duas directas,[c] non ita magno intervallo medio relicto, quatuor pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam non producere aciem. Inter has fossas aciem semper instruebat. Equitatum autem omnem ab lateribus[d] extra fossam collocabat: qui neque aliter utilis esse poterat, et multum numero antelbat nostrum equitatum.

39. Domitius autem, cum Cæsaris magis periculo, quam

[a] *Et castra metatus est ante urbem.*

Ed. Flor.—[t] Sic Mss. non *e. fac.*—[u] *verretur* Sc. L. pr. *cum vereretur* Lov. et Edd. R. M. V.—[v] *c. rex*, L. pr. inter versus. *c. res* V.—[w] *instituit* Lov. —[x] *simplice der.* Mss. qdd.—[y] *r. media c. acies* B. L. sec. Edd. pp. Vasc. Gr. post. Str. male.—[z] *Perficit* Pal. dein vulgo *instructa.*—[a] *Al. litteris* L. sec.—[b] *discessurum Domitium* B. *recessurum Domitium* L. sec. *Domitium* V. vulgo *cel. Dom.* contra Mss.—[c] *der.* Pet. L. pr.—[d] Ita Mss. et Edd. qdd. non *ab*

suo, commoveretur; neque se tuto discessurum arbitraretur, si conditiones, quas rejecerat, rursus appeteret, aut sine causa discederet; ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit. Tricesimam sextam legionem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro: Dejotari legiones[e] in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum frontis reliquit intervallum,[f] reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic, utrimque[g] acie instructa, processum est ad dimicandum.

40. Signo sub idem tempus ab utroque dato, concurritur: acriter varieque pugnatur: nam tricesima sexta legio[h] cum extra fossam in equitatum[i] regis impetum fecisset,[j] adeo secundum prælium fecit, ut mœnibus oppidi succederet,[k] fossamque transiret, aversosque hostes aggrederetur. At Pontica ex altera parte legio, cum paululum[l] aversa hostibus cessisset, fossam autem circumire[m] (acies) secundo conata esset,[n] ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso transitu fossæ confixa et oppressa[o] est: Dejotari vero legiones vix impetum sustinuerunt. Ita victrices regis[p] copiæ cornu suo dextro mediaque acie converterunt se ad tricesimam sextam legionem:[q] quæ tamen fortiter vincentium impetum sustinuit:[r] magnis copiis hostium circumdata, præsentissimo animo pugnans in orbem, se recepit[s] [82] ad radices montium: quo Pharnaces insequi, propter iniquitatem[t] loci, noluit. Ita,[u] Pontica legione pæne tota amissa, magna parte Dejotari militum interfecta, tricesima sexta legio in loca se superiora contulit,[v] non amplius ducentis et quinquaginta desideratis. Ceciderunt eo prælio splendidi

vel. *a l. omn.*—[e] *legionem* L. pr. *in media acie* Lov. Pal. L. sec.—[f] Mss. plerique *int. fr. rel.*—[g] *utraque* L. sec.—[h] *legiones* Lov.—[i] *equites* Pet. L. pr. V. Urs. *equitatus* Lov. Adi ad VI. 6.—[j] *fecissent* et *fecerunt* Lov.—[k] *succederent, transirent, aggrederentur* Lov. Pal. vulgo *adversosque.*—[l] *paullum* Pet. L. pr. *adv.* Pal. L. sec.—[m] Sic Pet. Leidd. Lov. B. V. non *circuire.*—[n] *fuisset* Edd. pp.—[o] *et oppr.* desunt V. L. sec. B.—[p] *regiæ* Lov. Leid. V.—[q] *legiones* Lov.—[r] *sustinuerunt circumdatæ* Lov.—[s] *pugnantes recipiunt* Lov. Pal. L. sec.—[t] *difficultatem* Pet.—[u] *et* V. Hic autem deficiunt nos notulæ Gruteri et excerpta Codd. Palat.

NOTÆ

82 *Pugnans in orbem se recepit*] Factitatum hoc est, ut supra diximus, ab iis qui sustinere vim hostium, non impetum facere, volebant.

atque[w] illustres viri nonnulli equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto, reliquias exercitus dissipati collegit, itineribusque tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.[83]

41. Pharnaces, rebus secundis elatus, cum de Cæsare ea, quæ optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit: ibique, et[x] victor, et crudelissimus rex,[84] cum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret,[y] [85] multa oppida expugnavit, bona civium Romanorum Ponticorumque diripuit, supplicia[z] constituit[86] in eos, qui aliquam formæ atque ætatis commendationem habebant, ea,[a] quæ morte essent miseriora; Pontumque nullo defendente,[b] paternum regnum se recepisse glorians, obtinebat.

42. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum: quæ provincia superioribus mensibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat. Namque eo missus æstate cum duabus legionibus Q.[c] Cornificius,[87] Cæsaris quæstor pro prætore,[88] quanquam erat provincia minime copiosa ad exercitus alendos,[d] et finitimo bello ac

ac Bong.—[v] *contulerunt* Lov. *n. a.* desunt V.—[w] Ita Mss. o. non *ac.*—[x] deest L. pr.—[y] *destineret* Lov.—[z] *suppliciuque* Scal. Ed. R. Steph.—[a] Vide c. 70. *eaque* Edd. ante Urs.—[b] *contend.* Sc. pro V. lect. *decedente* L. pr.—[c] deest præn. Lov. L. sec.—[d] *exercitum alendum* Lov.—[e] *conf. et vast.* Mss.

NOTÆ

83 *Se in Asiam recepit*] Proprie dictam; nam alioqui Cappadocia per quam iter faciebat, in Asia erat. Asia vero proprie dicta terminatur a septentrione Bithynia, ab occidente reliqua Propontidis parte, Hellesponto, Ægeo, Cario, et Myrtoo mari.

84 *Ibique, et victor, et crudelissimus rex*] Confirmant id secuti scriptores. Plutarchus ait victoria immodice usum, Dion capta direptaque Amiso puberes omnes interfecisse, Appianus pueris quoque manus præcidisse.

85 *Cum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret*] Hoc est, secundam; Mithridati enim diu fortuna faverat, sed tandem malum sortitus est eventum.

86 *Supplicia constituit, &c.*] Exsecabat enim virilia insignibus forma et ætate florentibus. Quod viro nato morte acerbius est.

87 *Q. Cornificius*] Hic est Cornificius ad quem Cicero scribit l. XII. epist. ad Famil. periit in Africa post cædem Cæsaris, cum senatus partes defenderet.

88 *Cæsaris quæstor pro prætore*] Cum prætoria potestate, quia Illyricum una de Cæsaris provinciis erat.

dissensionibus vastata et confecta,[f] 89 tamen prudentia ac diligentia sua,[f] quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere[g] progrederetur, et recepit et defendit. Namque et[h] castella complura, locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas et bellum inferendum, expugnavit, eaque præda milites donavit: (quæ etsi erat tenuis, tamen in tanta provinciæ[i] desperatione erat grata, præsertim virtute parta:) et, cum Octavius ex fuga Pharsalici prælii[j] magna classe in illum se sinum contulisset, paucis navibus Jadertinorum,[k] 90 quorum semper in rempublicam[l] singulare constiterat officium,[b] dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe[m] dimicare posset, adjunctis captivis navibus sociorum. Et,[n] cum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium Cæsar victor sequeretur, compluresque adversarios[o] in Illyricum propter Macedoniæ propinquitatem se, reliquiis[p] ex fuga collectis, contulisse[q] audiret, literas ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quæ nuper erant conscriptæ, proficisceretur in Illyricum, conjunctisque copiis cum Q.[r] Cornificio, si quod periculum provinciæ inferretur, depelleret: sin ea[s] non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret: omnem enim illam partem regionemque, vivo Cn. Pompeio, bellum instauraturam[t] esse credebat.

[b] *Qui soli nunquam non præstiterant officium* suum *reipublicæ.*

—[f] abest L. pr. *quod* deest Edd. R. M. V.—[g] *que vero t.* L. pr. Sc.—[h] *nam et* L. sec. Ed. Fl.—[i] Exulat Edd. R. M. V.—[j] *belli* V.—[k] *Hiad.* Cuj. Edd. qdd. *Jadestinorum* Mss. o. et Edd. pp.—[l] *repub.* V. L. sec.—[m] *ita ut c.* L. sec. *et velle d. cl.* L. pr.—[n] deest Pet. L. pr. Lov. V. Edd. qdd. *in div.* Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str.—[o] *complures adv.* L. pr.—[p] *reliquis* Edd. quæd. ut passim aberratur.—[q] *compulisse* Lov. V. L. sec. Edd. pp. aliæque.—[r] deest Lov. L. sec.—[s] *si in ea* L. pr.—[t] *dum b. instauraretur* Lov.—[u] deest L. pr. *in* abest a

NOTÆ

89 *Finitimo bello ac dissensionibus vastata et confecta*] Civili bello quod in Macedonia gerebatur finitima Illyrico. Dissensiones autem erant, quod alii Cæsari, alii Pompeio studerent.

90 *Jadertinorum*] Jadera urbs Illyrica maritima, *Zara* hodie dicitur. Hanc Mela scribit esse vicinam Salonis et Apolloniæ. Nonnullis *Hiadera* scribitur.

43. Gabinius, ut[u] in Illyricum venit, hyberno tempore anni ac difficili,[v] sive copiosiorem provinciam existimans, sive multum fortunæ victoris[w] Cæsaris tribuens, sive virtute et[x] scientia sua confisus, quam sæpe in bellis periclitatus, magnas res et secundas ductu auspicioque suo gesserat, neque provinciæ facultatibus sublevabatur, quæ partim erat exinanita, partim infidelis; neque navibus,[y] intercluso mari tempestatibus, commeatus supportari poterat; magnisque difficultatibus[z] coactus, non ut volebat, sed ut necesse erat, bellum gerebat: cumque durissimis tempestatibus propter inopiam castella aut[a] oppida expugnare cogeretur, crebro[b] incommoda accipiebat; adeoque est a barbaris contemtus, ut, Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus.[91] Quo prælio duobus milibus militum amplius amissis, centurionibus duodequadraginta, tribunis[c] quatuor, cum reliquis copiis Salonam se recepit:[d] summaque ibi difficultate rerum omnium pressus,[e] paucis mensibus morbo periit. Cujus et infelicitas vivi, et subita mors in magnam spem Octavium adduxit,[f] provinciæ potiendæ; quem tamen diutius in rebus secundis et fortuna, quæ plurimum in bellis potest, diligentiaque[g] Cornificii et virtus Vatinii[h] versari passa non est.

44. Vatinius Brundisii cum esset, cognitis rebus, quæ gestæ erant in Illyrico, cum crebris[i] literis Cornificii ad auxilium provinciæ ferendum evocaretur, et M.[j] Octavium audiret cum barbaris fœdera percussisse,[k] compluribusque locis nostrorum militum[l] oppugnare præsidia, partim classe

L. sec. V. ad B. G. III. 7. *in Illyrico* V.—[v] *difficillimo* L. pr.—[w] deest L. pr.—[x] *sive* Lov.—[y] deest Lov. -[z] *magnis d.* Lov.—[a] *atque* Pet.—[b] Sic Urs. Pet. Sc. L. pr. Lov. non *crebra*. Mox *in* abest a Scal.—[c] *tribunisque* L. sec.—[d] *ipse receperit* V.—[e] *summam i. difficultatem r. o. passus.* L. pr.—[f] *adducit* V.—[g] *et dilig.* V.—[h] *Vatini* et *Vatinus* Mss. qdd. [i] deest Edd. R. M. V.—[j] Exulat Præn. a V. *cum* L. sec.—[k] *perculisse* L. sec.—[l] *tyronum et m.* L. sec.—[m] *inval.* Lov.—

NOTÆ

91 *In agmine dimicare sit coactus*] Id est, tanto cum periculo ut expletis imperatoris officiis, coactus sit militis partes suscipere, manu ipse pugnando; quod alienum ab imperatore.

per se, partim pedestribus copiis per barbaros; etsi, gravi valetudine[m] affectus, vix corporis viribus animum sequebatur; tamen virtute vicit incommodum naturæ, difficultatesque[mm] hyemis et subitæ præparationis. Nam, cum ipse paucas in portu naves longas haberet, literas in Achaiam ad Q. Kalenum misit, ut sibi classem mitteret.[n] Quod cum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavii non poterant; navibus actuariis,[92] quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quanquam[o] non satis justa ad præliandum, rostra imposuit.[p] His adjunctis navibus longis,[c] et numero classis aucto, militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat ex omnibus legionibus,[q] qui numero ægrorum relicti erant Brundisii, cum exercitus in Græciam transportaretur,[r] profectus est[s] in Illyricum maritimasque nonnullas civitates, quæ defecerant, Octavioque se transdiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio prætervehebatur; nec sibi ullius rei moram necessitatemque injungebat, quin,[t] quam celerrime posset, ipsum Octavium persequeretur.[u] Hunc, oppugnantem Epidaurum terra marique, ubi nostrorum erat præsidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coëgit,[w] præsidiumque nostrum recepit.

45. Octavius,[x] cum Vatinium classem[y] magna ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognovisset,[z] confi-

[c] *His* actuariis *cum addidisset naves longas.*

[mm] Addunt *et* Pet. Scal. Lov.—[n] *mitterent* Lov. L. sec. Edd. qdd. *misit* non est in V. et Ed. Flor. sed cum L. sec. pro *mitt.* addunt *destinavit.*—[o] *quidem* L. sec. *quanquam non* desunt Lov. Ed. Flor. *non* exulat Sc. L. pr. sec.—[p] *ipse inp.* L. sec.—[q] *legionariis* L. sec. Edd. pp. Vasc. Gr. post. Steph. Str.—[r] *transportarentur* Edd. R. M. V.—[s] deest L. sec. *que* abest L. pr. *maritumasque* Scal.—[t] *qui* Ed. Gr.—[u] *proseq.* V.—[v] *ab oppugnatione Epidauri* V. L. sec. dein *nostrorum* Ed. Flor.—[w] *invitum c.* L. sec.—[x] *Oct. enim* L. sec.—[y] *cum cl.* Lov. *magnam* Pet.—[z] *cognosceret* V. Edd.

NOTÆ

92 *Navibus actuariis*] Naves actuariæ erant aptæ ad vehendos homines, atque adeo capaciores quam longiores. Naves vero bellicæ erant et longæ et rostris armatæ, ut rostris hostiles naves perforarent. Non enim ea tempestate usus inventus erat tormentorum quæ canones dicuntur, et vehementiore impetu certiusque eminus naves hostiles deprimunt.

sus sua classe, substitit ad insulam Tauridem:[a] 93 qua regione Vatinius[b] insequens navigabat; non quod[c] Octavium ibi restitisse sciret, sed quod eum longius progressum insequi decreverat. Cum propius Tauridem accessisset, distensis[d] suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta et nulla suspicio hostis,[e] repente adversam[f] ad se venientem navem, antennis ad medium malum demissis, instructam propugnatoribus animum advertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela subduci, demittique[g] antennas jubet, et milites armari: et, vexillo sublato, quo[h] pugnandi dabat signum, quæ primæ naves subsequebantur, idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiniani, repente oppressi: parati[i] deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur utrimque acies; ordine disposita magis Octaviana, paratior militum animis Vatiniana.

46. Vatinius, cum animum adverteret,[j] neque navium se magnitudine, neque numero parem esse, fortuitæ dimicationis fortunæ rem committere noluit.[k] Itaque primus sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavii impetum fecit. Celerrime fortissimeque contra illo remigante,[l] naves adversæ rostris concurrunt adeo vehementer, ut navis Octaviana, rostro discusso, ligno contineretur. Committitur acriter reliquis locis prælium,[m] concurriturque ad duces maxime: nam, cum suo quisque auxilium ferret, magnum cominus in angusto mari prælium factum est: quantoque conjunctis magis[n] navibus confligendi potestas dabatur,

qdd.—[a] *Thaur.* Edd. Vett.—[b] *Vatinium* L. sec.—[c] *quo* Scal. *Vatinium* L. sec. —[d] *distersis* L. pr. Sc.—[e] *hostis accessit* Edd. R. M. Ven. Vasc. M.—[f] *adversum* Edd. M. V. *ad se v. adversam n.* L. pr. *classem* Lov.—[g] *dim.* Mss. plerique male, ut et *jussit.*—[h] *quod* Lov.—[i] deest Lov.—[j] vulgo *animadv.* —[k] vulgo *futuræ dimicationi, f. r. c. maluit.*—[l] *illum remigantem* Lov. Dorv. qui ab hoc cap. rursus incipit. *illo contra* Pet. bene.—[m] *prælio* Lov.—

NOTÆ

93 *Ad insulam Tauridem*] Insula ignobilis atque adeo ignota, de harum numero quas in illo commemorabiles esse negat Strabo: una forte de Liburnidibus, quarum una ab eo commemoratur Issa, quo se Octavius recepisse credebatur.

tanto superiores erant Vatiniani; qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant,[o] et dimicatione[p] æquata, longe superiores virtute, rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavii quadriremis: multæ præterea capiuntur, aut rostris perforatæ merguntur: propugnatores[q] Octaviani partim in navibus jugulantur, partim in mare præcipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert: in quam[r] plures cum confugerent, depressa[s] scapha, vulneratus tamen adnatat ad suum myoparonem.[94] Eo receptus, cum prælium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit.[95] Sequuntur hunc suæ naves nonnullæ, quas casus ab illo periculo vindicarat.[t]

47. At Vatinius, re bene gesta, receptui cecinit; suisque omnibus incolumibus, in eum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octaviana[u] ad dimicandum processerat. Capit ex[v] eo prælio penterem[96] unam, triremes duas, dicrotas octo, compluresque remiges Octavianos: posteroque ibi[w] die, dum suas captivasque naves reficeret, consumto, post diem tertium contendit in insulam Issam,[97] quod eo se

[n] *magnis* Lov.—[o] *dubitant* V. Dorv.—[p] *dimicando quidem* Vasc. M.—[q] *pugnat.* Pet. male.—[r] *qua* Lov. *fugerent* L. sec. Dorv.—[s] *depressa est* L. sec.—[t] *vindicaverat* L. pr.—[u] *Octavii* Mss. plerique et Edd. qdd.—[v] abest L. pr.—[w] deest L. pr. vulgo *ibi die fuit* sine *consumto.*—[x] deest L.

NOTÆ

94 *Myoparonem*] Myoparo navigii piratici genus. Budæus vocat *Brigantin.* Quod *myoparonem* vocavit Plutarchus in Antonio, ab Appiano *phaselus* dicitur. Phaseli autem forma mixta erat ex nave oneraria et longa triremi, quæ et remis utebatur et velis, ut videre est apud Catullum. Difficile est ejus vocis originem invenire. Si qua tamen fides est Aristophanis enarratori seu scholiastæ, a Paro insula. Unde conjicere licet a forma navium quæ fiebant in Myunte et Paro insula nomen Myoparonibus esse inventum.

95 *Tempestate magna velis profugit*] Manuscriptus Regius unus codex habet: 'Vix profugit.' Victorinus unus: 'Velis vix profugit.' Quæ posterior lectio multo optima. Tempestatis enim magnitudo fugiendi laborem efficiebat.

96 *Penterem, &c.*] *Penteris* Græcum nomen est, quæ Latino nomine dicitur *quinqueremis,* de qua, et triremi, et dicrota supra dictum. De triremi sic Virgil. Æn. v. 'triplici pubes quem Dardana versu Impellunt, terno consurgunt ordine remi.'

97 *In insulam Issam*] Prima et clarissima insularum Liburnidum, quæ LX numerantur a Strabone in mari Adriatico. Sophiano dicitur *Lissa.*

recepisse ex[x] fuga credebat Octavium. Erat in ea[y] nobilissimum regionum earum oppidum, conjunctissimumque[z] Octavio. Quo ut pervenit,[a] oppidani supplices se Vatinio dediderunt; comperitque, ipsum[b] Octavium parvis paucisque navigiis vento secundo regionem Græciæ petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam[c] caperet. Ita brevi[d] spatio, re præclarissime gesta, provincia recepta et Cornificio reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa, victor se Brundisium, incolumi exercitu et classe, recepit.

48. Iis autem temporibus, quibus Cæsar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat, et Palæpharsali[98] rem feliciter gerebat, Alexandriæque cum periculo magno, tum etiam majore periculi fama dimicabat,[e] Q.[f] Cassius Longinus,[99] in Hispania pro prætore provinciæ ulterioris obtinendæ causa relictus, sive consuetudine naturæ suæ, sive odio, quod in illam provinciam susceperat quæstor, ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui[g] fecerat accessiones; quod[h] vel ex[i] conscientia sua, (cum de se mutuo sentire provinciam crederet,) vel multis signis et testimoniis eorum, qui difficulter[j] odia dissimulabant, animadvertere poterat; et compensare offensionem provinciæ exercitus amore cupiebat. Itaque, cum primum in unum locum exercitum conduxit, HS centenos[100] militibus est[k] pollicitus: nec multo[l] post,

pr. male. V. ad VII. 20.—[y] desunt vulgo.—[z] *et conj.* L. sec. *que* abest V.—[a] *venit* Pet. L. pr. V.—[b] *comperit, ips.* L. pr.—[c] *ut Afr.* L. sec. Edd. pp. *peteret* Dorv.—[d] *brevissimo* L. pr.—[e] *laborabat* Pet.—[f] vulgo deest prænom. V. etiam c. 62. et *propretor* legitur.—[g] deest V.—[h] *quo* Mss. 5.—[i] deest L. pr.—[j] *difficultanter* Dorv. *difficultate Rhodia* Lov. et vulgo *dissimulant, animadv.*—[k] deest L. pr.—[l] *multum* Mss. 2. *postquam in* Mss. mei o. nisi quod

NOTÆ

98 *Palæpharsali*] Strabo duas Pharsalos memorat; novam veterem unam, alteram, quæ Græce Παλαιφάρσαλος dicitur. Hic locus ad veterem actum fuisse prælium docet.

99 *Cassius Longinus*] Cassius is est qui tribunus plebis tantam operam dederat Cæsari cum Antonio, qui cum eo se ad Cæsarem contulerat. Cæsar eum legionibus IV Hispaniæ præfecerat ulteriori. Sed, ut hic legimus, et omnia et seipsum misere propter avaritiam perdidit. Atque adeo ejus famæ hic parum parcitur ab Hirtio.

100 *HS centenos*] Circiter *sept livres dix sols.* Tota illa pecuniæ ratio, iterum moneo, est perturbatissima.

cum in Lusitania Medobregam[101] oppidum montemque Herminium[102] expugnasset, quo Medobregenses confugerant, ibique imperator esset[m] appellatus, HS centenis milites donavit. Multa præterea et magna præmia singulis concedebat, quæ speciosum reddebant præsentem exercitus amorem; paulatim tamen et occulte militarem disciplinam severitatemque minuebant.[n]

49. Cassius, legionibus in hyberna dispositis, ad jus dicendum Cordubam se recepit, contractumque in ea æs alienum gravissimis oneribus provinciæ constituit exsolvere, et, ut largitionis postulat consuetudo, per causam liberalitatis speciosam plura largitori[o] quærebantur, pecuniæ locupletibus imperabantur; quas Longinus sibi expensas ferri[103] non tantum patiebatur, sed etiam cogebat. In gregem locupletium[p] simultatum causæ tenues conjiciebantur,[104] neque ullum genus quæstus, aut magni et[q] evidentis, aut minimi et[r] sordidi, prætermittebatur, quo domus et[s] tribunal imperatoris vacaret.[105] Nemo erat, qui modo[t] aliquam jacturam facere posset, quin aut vadimonio teneretur, aut in

quam desit in L. sec.—[m] Exulat Sc. Lov. vulgo dein *iterum HS. cent. d.*—[n] *minuebat* Mss. 6.—[o] *speciosa exempla largitionum* ora Vasc. *plurima* L. pr.—[p] *locupletum* V. L. sec. Dorv. Vict. frustra.—[q] *aut* Sc. L. pr.—[r] *aut* Lov. *præmittebantur* L. pr.—[s] *aut* Pet. Sc.—[t] *domo* Lov. Dorv. Mox *inter reos*

NOTÆ

Hæc enim pecunia est perexigua, nec satis digna, qua Romanorum militum voluntates ad suos usus quis sibi adjungeret. Si legatur, ut ante legebatur, in neutro genere, sestertia, nimia est, essent enim VII ∞ IↃLX libræ turonenses.

101 *Medobregam*] Medobrega ignoratur. Quidam putant dici *Armenam.*

102 *Herminium*] Herminius mons in Lusitania dicitur *Arminno.*

103 *Expensas ferri*] Expensum ferre est scribere se dedisse, quod fiebat etsi non darent. Sed hoc facto fatebantur se daturos, atque adeo debere. Postea vero acceptas referebant, id est, solvebant.

104 *In gregem locupletium simultatum causæ tenues conjiciebantur*] Manuscriptus Victorinus unus codex habet *locupletum*, quod melius videtur.

105 *Quo domus et tribunal imperatoris vacaret*] Prætoria enim cognitio una erat domestica, altera publica. Domestica intra prætorium cubiculumque querelis audiendis ministranteque et admittente cubiculario exercebatur, publica vero in basilica atque in tribunali, scribis, accensis, præconibus et lictoribus apparentibus.

reos referretur.[106] Ita etiam magna solicitudo periculorum ad jacturas et detrimenta rei familiaris adjungebatur.[u]

50. Quibus de causis accidit, ut, cum Longinus imperator eadem faceret, quæ fecerat quæstor, similia rursus de morte ejus provinciales consilia inirent. Horum odium confirmabant nonnulli familiares ejus, qui, cum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum, cujus[v] nomine peccabant, sibique, quod rapuerant, acceptum referebant;[w] quod interciderat,[ww] aut erat interpellatum, Cassio assignabant. Quintam[x] legionem novam conscribit: augetur odium et[y] ex ipso delectu et sumtu additæ legionis: complentur equitum tria millia, maximisque ornantur impensis:[107] nec provinciæ datur[z] ulla requies.

51. Interim literas accepit a Cæsare,[108] ut in Africam exercitum transjiceret,[a] perque Mauritaniam[109] ad fines

vulgo.—[u] *adjungebantur* Ed. Gr.—[v] *in cuj.* Lov. *eum in cuj.* Edd. R. M. V.—[w] vulgo *ferebant.*—[ww] *intercesserat* Lov.—[x] *quartum* V.—[y] deest Mss. Urs. copula, bene *ex* abest Lov. Dorv. V. L. sec. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Mox vulgo *onerantur.*—[z] *dabatur* L. pr.—[a] *traduceret* L. pr.—[b] Forte Glossa.

NOTÆ

106 *Quin aut vadimonio tenerentur, aut in reos referretur*] Budæus prioribus suis in Pandectas annotationibus, ait sponsionem sistendi se in judicio esse vadimonium. Teneri autem vadimonio, quid sit, postea declarat. Vadimonio obstricti hodie dici possunt qui ob crimina in judicium a judicibus vocati, ut fit, impetraverunt, ut aut sua aut sponsorum fide dimittantur, ea lege ut in diem certum, aut quandocumque judici visum fuerit, ad judicium sistantur, quos *elargitos* vocant.

107 *Complentur equitum tria millia, maximisque ornantur impensis*] Vulgo *onerantur;* at Manuscripti Regii codices tres, Thuani duo, Victorinus unus, pervetustus item qui in bibliotheca Sancti Victoris est impressus, unus Romæ apud Petrum de Maximis, ann. 1472. habent, *ornantur,* quod melius est. Nam impensis civium complentur et ornantur equites, non onerantur.

108 *Interim literas accepit a Cæsare*] De qua re sic Livius apud Priscianum l. VI. 'Quo tempore firmandi regni Bogudis causa exercitum in Africam trajicere conatus est.'

109 *Mauritaniam*] Mauritania duplex, *Tingitana* et *Cæsariensis,* utraque in parte occidua Africæ. Duo ibi reges, quorum alter Juba Pompeianis se adjunxit, alter Bogud Cæsaris amicitiam est secutus. Is post mortem Cæsaris ad Antonium se applicuit, atque in eo bello quod ipsi cum Octaviano Cæsare fuit, cum in manus Agrippæ Cæsariani venisset, ejus jussu fuit occisus.

Numidiæ perveniret;[110] quod magna Cn. Pompeio[111] Juba rex[b] miserat auxilia majoraque[c] missurus existimabatur. Quibus literis acceptis, insolenti voluptate[d] efferebatur, quod sibi novarum provinciarum et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas.[112] Itaque ipse in Lusitaniam[e] proficiscitur, ad legiones arcessendas auxiliaque[f] adducenda; certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque centum præpararentur[g] pecuniæque describerentur atque imperarentur; ne qua res, cum redisset, moraretur. Reditus ejus fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia, cupienti præsertim aliquid, Cassio deerat.[h]

52. Exercitu[i] coacto in unum locum, castris ad Cordubam[113] positis, pro concione militibus exponit, quas res Cæsaris jussu gerere deberet; polliceturque iis, cum in Mauritaniam transjecissent, HS centenos[j] [114] se daturum; quintam fore in Hispania legionem. Ex concione se Cordubam recepit, eoque ipso die tempore postmeridiano,[k] cum in[l] basilicam[115] iret, quidam Minutius[m] Silo, cliens L. Racilii,[n] libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles, ei transdit;[o] deinde post Racilium, (nam is latus Cassii tegebat[116]) quasi responsum ab eo[p] peteret, celeriter dato loco,

nam abest a Mss. Leidd. V. Lov. Dorv.—[c] *maturaque* L. pr. *matureque* Lov. *astim.* L. sec.—[d] *voluntate* Mss. plerique et Edd. pp.—[e] *Lusitania* Lov.—[f] *que* abest V.—[g] deest Lov. In eodem et V. *præparentur. compararentur* L. pr.—[h] *de ea* L. pr. *de eis* Lov.—[i] *ex exerc.* L. sec. Dorv.—[j] *sestertia c.* Mss. et Edd. Vett. qdd. sed V. ad c. 48.—[k] vulgo *meridiana hora.*—[l] deest Lov.—[m] *Minuturius* L. pr. *solo* V.—[n] *Racili* L. pr.—[o] *tradit, tradidit* Mss. et Edd. Vett.—[p] absunt *ab eo* a Scal. L. pr. V. nec desiderantur.—[q] *universus* L. pr.

NOTÆ

110 *Ad fines Numidiæ perveniret*] De Numidia supra est dictum.

111 *Cn. Pompeio*] Filio.

112 *Quod sibi novarum provinciarum et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas*] Diripiendi.

113 *Cordubam*] De Corduba dictum supra.

114 *HS centenos*] Sestertios, *sept livres dix sols.*

115 *Basilicam*] Basilica locus amplus in quo exercebantur judicia publica, arbitria, et publica convivia fiebant. Forum enim subdialis erat locus, sive ut Græce dicitur *Hypæthrus.* Christiani pro *delubris* acceperunt, quia Basilicas supra Martyrum sepulcra exstruxerant ad hominum conventus excipiendos.

116 *Deinde post Racilium, (nam is latus Cassii tegebat)*] Manuscriptus Regius unus codex habet *per Racilium.*

cum se insinuasset, sinistra corripit versum dextraque bis ferit pugione. Clamore sublato, fit a conjuratis impetus universis.[q] Munatius Flaccus proximum gladio transjicit[r] lictorem:[117] hoc interfecto, Q. Cassium legatum vulnerat.[118] Ibi T. Vasius et L. Mergilio,[s] simili confidentia, Flaccum municipem suum adjuvant:[119] erant enim omnes Italicenses.[120] At ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat, jacentemque levibus sauciat[t] plagis.

53. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim Berones[121] compluresque evocatos cum telis secum[u] habere consueverat: a quibus ceteri[v] intercluduntur, qui ad cædem faciendam subsequebantur: quo in numero fuit Calpurnius Salvianus et Manilius Tusculus.[w] Minutius inter saxa, quæ jacebant[x] in itinere, fugiens opprimitur,[122] et, relato do-

nec male. dein *Plancus* vulgo et *Plancum*.—[r] *trajecit* Lov. Dorv.—[s] *Mergerio* Lov. L. sec. Dorv.—[t] *vulnerat* L. pr.—[u] deest Edd. pp. *consuerat* Dorv.—[v] *Cæsaris* L. pr.—[w] *Mamilius Tusculanus* Urs. legit. *Tisculus* Lov.—[x] vulgo

NOTÆ

Et melius quidem. Nam per illum Racilium cædis participem percussori locus dabatur.

117 *Munatius Flaccus proximum gladio transjicit lictorem*] Sic Manuscripti Regii tres, Victorinus unus, Thuani duo, et pervetustus supra memoratus impressus codex: quod verisimilius fit. Quanquam enim clarissimus eo nomine fuerit Lugduni in Gallia conditor, hunc tamen fuisse vix fides fit. Quidam Mss. et Editt. *M. Plancus*.

118 *Q. Cassium legatum vulnerat*] Cassii Longini. Sæpe enim sibi propinquos legabant, et frater fratrem, patrem filius.

119 *Flaccum municipem suum adjuvant*] Qui in eodem municipio suo nempe natus erat.

120 *Italicenses*] Ex Italica urbe Hispaniæ a Scipione sic nominata, quæ sequentibus temporibus Trajani, Adriani et Theodosii imperatorum patria fuit, ut supra dictum.

121 *Berones*] Hispaniæ Tarraconensis populos esse ait Ptolemæus II. 6. Strabo vero facit Cantabris finitimos ad septentrionem, quorum urbs Varia ad trajectum Iberi, id est ubi incipit esse navigabilis. Videntur esse Navarrenses. Dicuntur ibidem a Gallis orti.

122 *Minutius inter saxa, quæ jacebant in itinere, fugiens opprimitur*] Vulgo, *jaciebant*; at Manuscripti Regii codices duo, Thuani totidem habent: 'Inter saxa quæ jacebant.' Quæ melior lectio. Lapides enim qui jaciuntur non capiunt, sed aut occidunt aut vulnerant; qui autem in itinere jacent, fugienti lapsus causam afferunt, lapsus autem moram objiciens et retardans fugientem, ut opprimatur a persequentibus efficit. Sic Pausanias, interfecto Philippo rege Macedoniæ, fugiens, ad vitis

mum Cassio, ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne Cassius esset. L.[y] Laterensis, cum id non dubitaret, accurrit lætus in castra, militibus[z] vernaculis et secundæ legionis, quibus odio sciebat præcipue Cassium esse, gratulatur: tollitur a multitudine in tribunal, prætor appellatur: nemo enim aut[a] in provincia natus, aut vernaculæ legionis[123] miles,[b] aut diuturnitate jam factus[c] provincialis, quo in numero erat secunda legio, non cum omni provincia consenserat in odio Cassii: nam legiones tricesimam et vicesimam primam,[d] paucis mensibus in Italia scriptas, Cæsar attribuerat[e] Longino; quinta legio ibi nuper[f] erat confecta.

54. Interim nuntiatur Laterensi vivere Cassium. Quo nuntio dolore magis permotus, quam animo perturbatus,[g] reficit se celeriter[h] et ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognita, tricesima legio signa Cordubam infert ad auxilium ferendum imperatori suo: facit hoc idem vicesima prima: subsequitur has quinta. Cum duæ legiones reliquæ[i] essent in castris; secundani[k] veriti, ne soli relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, judicaretur, secuti sunt factum superiorum: permansit in sententia legio vernacula, nec ullo timore de gradu dejecta est.

55. Cassius eos, qui nominati erant conscii cædis, jubet comprehendi: legionem quintam in castra remittit, cohortibus triginta retentis. Indicio Minutii cognoscit, L. Racilium et L. Laterensem et Annium Scapulam,[124] maximæ

jaciebant. refugiens L. pr.—[y] abest prænomen a Sc. L. pr. Lov.—[z] *a mil.* Lov. *militibusque* Sc. V. Edd. qdd. *a militibusque* L. sec. et pr. a m. sec.—[a] vulgo deest *aut.*—[b] *milites* Mss. 4.—[c] *infectus* Mss. 2.—[d] XVI V.—[e] *conscriptas C. attulerat* L. pr.—[f] Mss. *n. i.*—[g] *in animo p.* Lov. L. sec.—[h] Ita Mss. non *cel. se* aut *sese.*—[i] deest V.—[k] *secundarii* Edd. Vett. ante Urs.

NOTÆ

stirpem offenso pede cecidit, et lapsus humi a persequentibus oppressus est.

123 *Vernaculæ legionis*] Vernacula legio antea Pompeio militans, a Varrone ejus legato ad Cæsarem defecerat.

124 *Annium Scapulam*] Dio l. XLIII. scripsit T. Annium Scapulam virum equestrem, postea hujus tumultus ex-

dignitatis et gratiæ[l] provincialem hominem, sibique tam familiarem, quam Laterensem et Racilium,[m] in eadem fuisse conjuratione. Nec diu moratur dolorem suum, quia eos interfici jubeat. Minutium libertis transdit excruciandum; item Calpurnium Salvianum, qui profitetur indicium[n] conjuratorumque numerum auget; vere, ut quidam existimant;[o] ut nonnulli queruntur, coactus. Iisdem cruciatibus affectus L. Mergilio. Squillus nominat plures: quos Cassius interfici jubet, exceptis iis, qui se pecunia redemerunt: nam palam HS LX[125] cum Calpurnio paciscitur, et cum Q. Sextio[p] L. Qui si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum vitæ dolorque vulnerum, pecuniæ remissus[d] crudelitatem cum avaritia certasse significabat.

56. Aliquot post[q] diebus literas a Cæsare missas accipit,[r] quibus cognoscit, Pompeium, in acie[s] victum, amissis copiis fugisse. Qua re cognita, mixtam dolore voluptatem capiebat.[126] Victoriæ nuntius lætitiam exprimebat; confectum bellum licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere,[t] an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus, arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas jubet referri:[127] quibus

[d] *Condonatus* pecuniæ.

contra Mss. dein *indicaretur* nonnulli.—[l] *gloriæ* Lov. Dorv. L. sec. Edd. R. M. V.—[m] *et Rac.* desunt Edd. R. M. V.—[n] *indictum* Pet. L. pr. Lov.—[o] *æstimant* L. sec.—[p] *Sestio*, *Sentio* Mss. quid. statim vulgo *etsi* ac *pecunia*.—[q] *postea* L. pr.—[r] *recipit* L. sec.—[s] *aciem* Lov. et vulgo *dolori*.—[t] *timeret* Urs.

NOTÆ

citati pœnas a Cæsare metuentem, novum bellum, Hispaniense scilicet excitavisse. Hujus mors in fine Commentarii de bello Hispanico perscripta est.

125 *Nam palam HS* LX, *&c.*] Quidam Mss. et Edit. habent HS X: at HS LX reponendum videtur. Quamvis tam incerta sit tota illa in omnibus libris ratio propter facilem in arithmeticis notis, antiquorum librariorum lapsum, crebrosque, imo infinitos exscriptorum errores, ut omittere in universum quam emendare tutius videatur, præsertim ubi nostra nihil interest, nec illa ignoratio quicquam nobis adimit.

126 *Mistam dolori voluptatem capiebat*] Manuscripti Regii duo, Victorinus et Thuanus unus, pervetustus impressus unus habent: 'Mixtam dolore voluptatem capiebat.'

127 *Qui sibi pecunias expensas tulerant; acceptasque eas jubet referri*] Acceptum referre et expensum ferre sunt vetusta loquendi genera. Acceptum referre est scribere se accepisse, expensum vero referre est

parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Æque autem Romanorum delectum[u] instituit, quos, ex omnibus conventibus coloniisque[v] conscriptos, transmarina militia perterritos, ad sacramenti redemtionem[w] vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, majus tamen creabat[x] odium. His rebus confectis, totum exercitum lustrat.[129] Legiones, quas in Africam[y] ducturus erat, et auxilia[z] mittit ad[a] trajectum:[130] ipse, classem, quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit,[131] ibique[b] moratur; propterea quod edictum tota provincia proposuerat,[c] ut, quibus pecunias imperasset, neque contulissent,[d] se adirent. Quæ evocatio vehementer omnes turbavit.

57. Interim L. Titius,[e] qui eo tempore tribunus militum in legione vernacula[f] fuerat, nuntiat fama,[132] legionem tricesimam, quam Q. Cassius legatus simul ducebat, cum ad oppidum Leptim[g] castra haberet, seditione facta, centurionibus[h] aliquot occisis, qui signa tolli non[i] patiebantur, discessisse, et ad secundam[j] legionem contendisse, quæ ad fretum alio itinere ducebatur. Cognita re, noctu cum quinque cohortibus undevicesimanorum[a] egreditur, mane pervenit. Ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret,[k]

[a] *Militum decimæ nonæ legionis.*

Leidd. Sc. V. Lov.—[u] vulgo *æqua a. ratione d.*—[v] *colonisque* Pet. Lov. L. pr. *conscriptis* L. pr.—[w] *religionem* L. sec. Dorv. inepte.—[x] *credebat* V. Pet. *crescebat* L. sec. Dorv. Reg. Ciacc.—[y] *Africa* Mss. 4. et Edd. R. M. V.—[z] *ad auxilium* L. pr.—[a] V. c. 57.—[b] *atque ibi* L. pr.—[c] *eadem p.* Lov.—[d] *contribuissent* Lov.—[e] *Titurius* L. sec.—[f] Sic Mss. non *legionis vernaculæ*. Ciaccon. *erat* legit citra necessitatem.—[g] vulgo *Ilurgim ad opp.*—[h] *centurionibusque* L. sec.—[i] deest Sc. L. pr.—[j] *alteram* L. pr.—[k] *respic.* Lov. Dorv. Edd. pp. *prospic.*

NOTÆ

scribere se expendisse pecuniam et dedisse. Gallice, *Il convertissoit les prêts en taxe.*

129 *Totum exercitum lustrat*] Multæ sunt lustrandi significationes. Hic autem nihil aliud significat quam recensere et recognoscere suas copias. Qua de lustratione supra dictum.

130 *Ad trajectum*] Videtur esse fretum Herculeum, qua ipsi in Mauritaniam trajiciendum erat.

131 *Hispalim accedit*] De qua urbe, supra.

132 *Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus mil. in legione vernacula fuerat, nuntiat fama, &c.*] Magna suspicio mendi, quod, quia nullius manuscripti ope emendare licet, sic explicare lubet: 'L. Titius qui eo tempore trib. mil. in legione verna-

moratus, Carmonam 134 contendit. Hic, cum legio[l] XXX et XXXI et cohortes quatuor ex quinta legione totusque convenisset equitatus, audit, quatuor cohortes, a vernaculis oppressas[b] ad Obuculam,[m] 135 cum his ad secundam pervenisse legionem,[n] omnesque ibi se[o] conjunxisse, et T.[p] Thorium Italicensem ducem delegisse.[q] Celeriter habito consilio, Marcellum[r] 136 Cordubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus affertur,[s] conventum Cordubensem ab eo defecisse, Marcellumque, aut voluntate aut necessitate adductum,[t] (namque id varie nuntiabatur,) consentire cum Cordubensibus; duas cohortes legionis quintæ, quæ fuerant Cordubæ in præsidio, idem facere. Cassius, his rebus incensus, movet castra, et postero die Segoviam[u] ad flumen Silicense[v] venit.137 Ibi,[w] habita concione, militum tentat animos: [x]quos cognoscit, non sua, sed Cæsaris absentis[y] causa, sibi fidissimos esse, nullumque periculum deprecaturos,[z] dum per eos Cæsari provincia restitueretur.

58. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones ad-

[b] *Interceptas.*

V.—[l] *legiones* Mss. et Edd. qdd. Mox *et* v *legio* vulgo.—[m] *Obuculum* Sc. L. pr. V. C.—[n] deest Cuj. Pet. L. pr. V. non male.—[o] Exulat L. pr. Sc.—[p] Mss. plerique et Edd. Vett. *T. Torium.* male. Prænomen deest Pet. *M.* Cuj. L. pr. V.—[q] *eleg.* Dorv. vulgo *concilio.*—[r] *Marcellumque* Mss. 3.—[s] *paucisque ei d. ut adf.* Lov. L. sec. Dorv.—[t] *abduct.* Sc. L. pr. Lov. V. sed adi B. G. IV. 6.—[u] *Segoniam* Sc.—[v] *Siciliense* Mss. 7. *Siliciense* V.—[w] *ibique* Mss. 2. *militari* L. sec.—[x] *atque* L. pr.—[y] deest Lov.—[z] *devitaturos* L. sec. Dorv.

NOTÆ

cula fuerat nuntiat legionem XXX discessisse,' &c. atque id se fama accepisse, non certo auctore.

134 *Carmonam*] Carmona urbs Hispaniæ Bæticæ. *Carmon* dicitur Straboni, hodie *Carmona*, ut est supra dictum.

135 *Obuculam*] Obucula ad Singulum amnem posita est, non longe ab illo loco ubi ille Bæti miscetur. Plinio libro tertio capite primo dicitur Obulco quod Pontificale appellatur.

136 *Marcellum*] Marcello succensuit Cæsar, quasi cujus fidei nihil esset credendum, eumque relegavit, sed postea revocavit, magnisque honoribus et beneficiis auxit.

137 *Segoviam ad flumen Silicense venit*] Propterea mentionem facit fluminis, quia duplex est Segovia; alia in Hispania Tarraconensi, alia in Bætica, de qua postrema hoc loco agitur. Nomen aliud servat.

ducit: ac, ne dissensionis initium natum seditiosa militum suaque videretur natura, simul ut[a] contra Q. Cassium, qui Cæsaris nomine majoribus viribus uti videbatur, æque potentem opponeret dignitatem,[b] Cn. Pompeio[138] se provinciam recuperare velle palam[c] dictitabat: et forsitan[d] etiam hoc fecerit odio Cæsaris et amore Pompeii, cujus nomen multum poterat apud eas legiones,[e] quas M. Varro obtinuerat; sed, id qua mente commotus fecerit, conjectura sciri non potest; certe hoc præ se Thorius ferebat; milites adeo fatebantur, ut Cn. Pompeii nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legionibus[f] conventus obviam prodit; neque tantum virorum, sed etiam matrum familias[139] ac prætextatorum;[140] deprecaturque,[g] ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium sentire[h] cum omnibus; contra Cæsarem ne facere cogerentur, orare.[i]

59. Tantæ multitudinis precibus et lachrymis exercitus commotus, cum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompeii nomine et memoria, tamque omnibus Cæsarianis, quam Pompeianis,[j] Longinum esse in[k] odio, neque se conventum, neque M. Marcellum contra Cæsaris causam posse perducere; nomen Pompeii ex

—[a] deest Lov.—[b] *se pot. o. et dignitate* L. sec. Dorv.—[c] abest Lop.—[d] *forsan* Leidd. a quibus, uti et a V. abest *etiam. hoc voluit* Gland.—[e] *reg.* Mss. 2. —[f] *Eique fr. legionum* L. sec. Edd. R. M. V. Ber. aliæque. *eique fr. regionum* Vasc.—[g] *que* non est in Lov. *deprecabaturque* L. pr.—[h] *consent.* Pet. V. Dorv. Edd. pp. Vasc. Gr. post. Steph.—[i] *facerent, o.* L. pr. Sc.—[j] *tamquam o. C. Pomp.* Lov. *tanquam* L. pr.—[k] *in* abest a L. pr.—[l] *adpel-*

NOTÆ

138 *Cn. Pompeio*] Filio.

139 *Matrum familias*] Ulpianus in digestis de verborum significatione, matrem familias opponit concubinæ. Livius vero de Perseo et Demetrio Philippi filiis dicit l. XXXIX. 'Hunc justa matre familias, illum pellice ortum esse.' Aulus Gellius I. 6. irridet Melissum quendam qui hoc discriminis statuebat matronam inter et matrem familias, quod matrona semel peperisset, mater familias vero plures liberos suscepisset.

140 *Prætextatorum*] Puerorum aut adolescentum, qui prætextam limbo purpureo togam ferebant usque ad annum ætatis XVII. qua ætate togam puram sine limbo purpureo sumebant.

scutis detraxerunt, Marcellum, qui se Cæsaris causam defensurum profitebatur, ducem asciverunt, prætoremque appellarunt,[l] et conventum sibi adjunxerunt, castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter quatuor millia passuum a Corduba, citra flumen Bætim,[141] in oppidi conspectu,[m] loco excelso facit castra; literas ad regem Bogudem[142] in Mauritaniam, et ad[n] M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciæque Cæsaris causa quamprimum veniret. Ipse hostili[o] modo Cordubensium agros vastat, ædificia incendit.

60. Cujus rei deformitate atque indignitate legiones, quæ Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt,[p] ut in aciem educerentur, priusque[q] confligendi[r] sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimæ carissimæque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro, flammaque consumerentur. Marcellus, cum confligere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Cæsarem esset redundaturum; neque suæ potestatis esse;[143] legiones Bætim transducit, atque aciem[s] instruit. Cum Cassium contra pro suis castris[t] aciem instruxisse loco superiore videret, causa interposita, quod is in æquum non descenderet, Marcellus militibus persua-

laverunt L. pr. V.—[m] *conspectum* L. sec.—[n] deest Mss. plerisque.—[o] *hostis* V. mox *vastans* L. pr.—[p] *cucurr.* V.—[q] vulgo additur *orant.*—[r] *contra bellandi* V.—[s] *aciemque* L. pr. V.—[t] Ita Mss. non *c. suis.*—[u] *reciperent* Sc. L. pr. V.

NOTÆ

141 *Bætim*] Bætis est fluvius Hispaniæ qui oritur in Orospeda monte, ut testatur Strabo, olim *Tartessus* Straboni Pausaniæque. Nunc *Guadalquivir.* Nomen dedit Hispaniæ ulteriori, quæ ejus nomine *Bætica* dicitur, quæ conventus habebat quatuor, de quibus crebra fit in his libris mentio.

142 *Bogudem*] Bogud hic rex a Cæsare commilito vocabatur, cujus uxorem Eunoën dilexerat, cui et ipsi plurima et immensa tribuit, teste Suetonio c. 52. Bello post mortem Cæsaris inter Antonium et Octavianum Cæsarem orto, ad Antonium transiit, et Methonæ tandem ab Agrippa, qui illam urbem ceperat, fuit necatus, ut est supra dictum.

143 *Neque suæ potestatis esse*] Manuscripti Regii tres, Thuani duo codices, Victorinus unus, omnes denique quos videre licuit habent: 'Neque suæ potestatis esset.' Ut ut sit, utraque bona lectio, et eadem sententia.

det, ut se in castra recipiant.[u] Itaque[v] copias reducere cœpit. Cassius, quo bono valebat, Marcellumque infirmum esse sciebat, aggressus equitatu[w] legionarios se recipientes, complures novissimos in fluminis ripis interficit.[x] Cum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Bætim transfert, crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen confligitur propter locorum difficultates.

61. Erat copiis pedestribus multo firmior Marcellus: habebat enim veteranas multisque prœliis expertas legiones.[y] Cassius fidei magis, quam virtuti legionum[z] confidebat. Itaque, cum castra castris collata essent, et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset; Longinus, veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis sibique infestis, noctu silentio ex[a] castris proficiscitur, celerique itinere Uliam[144] contendit: quod sibi fidele esse[b] oppidum credebat. Ibi[c] adeo conjuncta ponit mœnibus castra, ut et loci natura, (namque Ulia in edito monte posita est,) et ipsa munitione urbis undique ab oppugnatione tutus esset. Hunc[d] Marcellus insequitur, et, quam proxime[e] potest Uliam, castra castris confert; locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat,[f] necessitate est adductus,[g] ut neque confligeret,[h] (cujus si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat,) neque vagari Cassium latius pateretur; ne plures civitates ea paterentur, quæ passi[i] erant Cordubenses. Castellis idoneis locis collocatis,[a] operibusque in circuitu oppidi[k] continuatis, Uliam

[a] *Castellis positis in locis opportunis.*

ad B. G. I. 8.—[v] *Ita* L. pr.—[w] *aggressusque equitatum* Lov.—[x] *interficit* Mss. 4.—[y] Sic Mss. et Edd. Vasc. Steph. aliæque, non *leg. m. pr. ex.*—[z] *legionis* Lov.—[a] *e* Mss. et Edd. qdd. Mox vulgo *Ullam* et *Ulla.*—[b] deest L. pr. non male.—[c] *ibique* Edd. pp.—[d] *huc* Lov. *inde seq.* V.—[e] *maxime* Lov. Dorv. *proximo* V.—[f] *valebat* L. pr.—[g] *educt.* Lov. V. *edoct.* Sc. *doct.* L. pr. male. V. ad IV. 6.—[h] *confligere* Mss. 3. *confugere* L. pr. perperam.—[i] *passæ* Lov. L. sec.

NOTÆ

144 *Uliam*] Sic locum vocat Ptolemæus, itidem Plinius et Dio: et verior videtur lectio. Ceteri *Ullam.*

Cassiumque munitionibus clausit. Quæ priusquam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit: quem magno sibi usui[l] fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur; magno autem impedimento,[m] si clausus obsidione et inutilis necessarium consumeret frumentum.

62. Paucis diebus[n] Cassii literis[o] acceptis, rex Bogud[p] cum copiis venit; adjungitque ei legionem, quam secum adduxerat, compluresque cohortes auxiliarias Hispanorum. Namque, ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus[q] illis in Hispania nonnullæ civitates rebus Cassii studebant, plures Marcellum fovebant. Accedit cum copiis Bogud[145] ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrimque acriter, crebroque id accidit, fortuna sæpe ad utrumque victoriam transferente;[r] nec tamen unquam ab operibus depellitur Marcellus.

63. Interim Lepidus[146] ex citeriore[s] provincia cum cohortibus legionariis XXXV, magnoque numero[t] equitum et reliquorum auxiliorum, venit ea mente Uliam, ut sine ullo studio contentiones[u] Cassii Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus se credit atque offert: Cassius contra, suis se tenet præsidiis; sive eo, quod plus sibi juris deberi, quam Marcello, existimabat; sive eo, quod, ne[v] præoccupatus animus Lepidi esset obsequio adversarii, verebatur.[w] Ponit ad Uliam castra Lepidus;

—[k] deest Edd. Amst. Lugd.—[l] *quod sibi us.* Edd. pp. *magno* etiam abest a Lov. L. pr. V. *magis* L. sec. Dorv. *usu* Lov. Dorv. L. sec. V. ad B. G. I. 16.—[m] *fore inp.* Pet. Leidd. V.—[n] *paucisque d.* Mss. 3.—[o] Ita Mss. vulgo *literis Cassii*. Pet. V. *Glass. litt.* Vide c. 48. *que Cass. litt.* Lov.—[p] Mss. omnes hic et infra *Bogus*. Βογούας Græce.—[q] *in t.* V.—[r] vulgo *ut acc. for. s. ad u. tr. vict.*—[s] *citeriori* Mss. 3. Ed. R.—[t] *magno n.* Edd. R. M. V.—[u] *tantum cont.* Lov. Dorv. L. sec. Edd. pp. in quibus *contentionem. se recepit tenetque pr.* Scal.—[v] deest V.—[w] *videbatur* V.—

NOTÆ

145 *Accedit cum copiis Bogud.*] De qua re sic Livius apud Priscianum lib. IX. 'Castra quoque diversis partibus Cassius et Bogud adorti, haud multum abfuere quin ea perrumperent.'

146 *Interim Lepidus*] Tantopere favit Lepido Cæsar, ut de tantula re bene gesta triumphum ei concesserit. Testis Dio.

neque habet a Marcello quidquam divisi. Ne pugnetur,[x] interdicit: ad exeundum Cassium invitat, fidemque suam in re omni interponit. Cum diu dubitasset Cassius, quid[y] sibi faciendum, quidve Lepido esset credendum; neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententia; postulat, uti munitiones disjicerentur,[z] sibique liber exitus daretur. Non tantum induciis factis,[a] sed prope jam constituta opera cum complanarent, custodiæque munitionum essent deductæ, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regiis[b] castris, neque opinantibus[c] omnibus, (si tamen in omnibus fuit Cassius;[147] nam de hujus conscientia dubitabatur,[d]) impetum fecerunt, compluresque ibi milites[e] oppresserunt. Quod[f] nisi celeriter, indignatione et auxilio[g] Lepidi, prælium esset diremtum; major calamitas esset accepta.

64. Cum iter Cassio patefactum esset, castra Marcellus cum Lepido conjungit. Lepidus eodem tempore Marcellusque Cordubam,[h] Cassius[i] cum suis, proficiscitur Carmonam. Sub idem tempus Trebonius proconsul[148] ad provinciam obtinendam venit. De cujus adventu ut cognovit[149] Cassius, legiones, quas secum[j] habuerat, equitatumque in hyberna distribuit: ipse, omnibus suis rebus celeriter correptis, Malacam contendit;[150] ibique adverso tempore navi-

[x] *pugnaretur* Edd. R. M. V.—[y] *quod et quodve* Lov. L. sec. *esset fac.* Pet.—[z] *dissic.* Cuj. Lov. Dorv.—[a] *et cum n. t. inducias facerent*, sine seq. *cum* Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str. *inducias facerent* Brant. Lov. Dorv. Edd. R. M. V. —[b] *regis* Lov. L. pr. V.—[c] *oppugn.* L. sec.—[d] *dubitatur* L. pr. *sed inp.* Lov. Dorv.—[e] *equites* V.—[f] *Et* L. sec.—[g] *auxiliis* Edd. R. M. V. *direptum* L. pr. V. —[h] *a Corduba* L. sec.—[j] deest *Cass.* Br. Lov. L. sec. Dorv. Edd. pp. Vasc. Gr. post. et jungunt *Narbonem sub idem t.* vulgo *proficiscitur: Cassius Carm.*—

NOTÆ

147 *Si tamen in omnibus fuit Cassius*] Quia dixerat, *neque opinantibus omnibus*, excipit ex non opinantium numero Cassium, nam opinabatur fore quod jusserat.

148 *Sub idem tempus Trebonius proconsul*] Quem miserat Cæsar exoratus Hispanorum precibus, qui ad ipsum de alio in locum Q. Cassii subrogando scripserant. Auctor est Dion.

149 *De cujus adventu ut cognovit, &c.*] Livius apud Priscianum: 'Cassius gessisset cum Trebonio bellum, si Bogudem regem trahere in societatem sceleris potuisset.'

150 *Malacam contendit*] Nunc dicitur *Malagua*, optimi vini ferax, unde in alias terras exportatur; adeo mu-

gandi naves[k] conscendit, ut ipse prædicabat, ne se Lepido[l] et Trebonio et Marcello committeret; ut amici ejus dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cujus magna pars ab eo defecerat; ut ceteri existimabant, ne pecunia illa, ex infinitis rapinis confecta, in potestatem cujusquam veniret. Progressus secunda, ut[m] hyberna, tempestate,[151] cum in Iberum[n] flumen noctis vitandæ causa se contulisset, inde paulo vehementiore[o] tempestate nihilo[p] periculosius se navigaturum credens, profectus adversis fluctibus, occurrentibus ostio fluminis, in ipsis faucibus; cum neque flectere navim[q] propter vim fluminis, neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa navi,[r] periit.

65. Cum in Syriam Cæsar ex Ægypto venisset,[s] atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret, literisque urbanis animadverteret, multa Romæ male et inutiliter administrari,[152] neque ullam partem reipublicæ satis commode geri; quod et contentionibus tribunitiis perniciosæ seditiones orirentur,[t] et, ambitione atque indulgentia tribunorum militum et[u] qui legionibus præerant, multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quæ dissolvendæ disci-

[j] *simul sec.* L. sec.—[k] *navis* L. pr.—[l] Sic Mss. non *Treb. et Lep.*—[m] deest Mss. et Edd. qq. V. ad VI. 34.—[n] *Hiberum* sine *in* Scal. L. pr. V.—[o] *vehementiori* Mss. 3. Edd. pp.—[p] *nihil* Pet. L. pr. V.—[q] Sic Mss. non *navem.*—[r] *nave* Mss. 3. Edd. qdd.—[s] *Cæs. Ægypto veniret* V.—[t] *Orerentur* Sc.—[u] deest Pet.—[v] *ex-*

NOTÆ

nita, ut tanquam propugnaculum aliquod, objecta videatur Africæ.

151 *Progressus secunda, ut hyberna, tempestate*] Id est, secunda tempestate, quantum hyems patiebatur. Sic infra similis est locutio. 'Ziela est oppidum in Ponto, positu ipso, ut in plano loco, satis munitum.' Id est, quantum planities patitur, satis munitum. Nam illo tempore non erat natura munitum oppidum quod erat in plano loco constitutum.

152 *Multa Romæ male et inutiliter administrari*] Cum plurima arguunt multa male Romæ gesta fuisse, tum quod Livius scribit P. Dolabellam legem de tabulis novis tulisse. Unde exorta seditio, quam ut compesceret, cum in urbem milites induxisset M. Antonius magister equitum, periisse de plebe ɪɔccc. Multa item male gerebant ejus amici, qui illum sibi esse obnoxium propter operam in bello navatam putabant, quorum primi erant Dolabella, Antonius, atque Cornificius.

plinæ severitatisque essent;[153] eaque omnia flagitare adventum suum videret: tamen præferendum existimavit,[v] quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, jura legesque acciperent, externorum[w] hostium metum deponerent. Hæc in Syria, Cilicia, Asia[154] celeriter se confecturum[x] sperabat, quod hæ provinciæ nullo bello premebantur. In Bithynia ac Ponto[155] plus[y] oneris videbat sibi impendere: non enim[z] excessisse Ponto Pharnacem audierat,[a] neque excessurum putabat; cum secundo prælio vehementer esset[b] inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. Commoratus fere in omnibus civitatibus, quæ majore[c] sunt dignitate, præmia bene meritis et viritim et publice tribuit: de controversiis veteribus cognoscit ac statuit: reges, tyrannos,[d][156] dynastas provinciæ,[157] finitimosque, qui omnes ad eum concurrerant,[e] receptos in fidem, conditionibus impositis[f] provinciæ[g] tuendæ ac defendendæ, dimittit, et sibi et Populo[h] Romano amicissimos.

66. Paucis diebus in ea provincia consumtis, Sex. Cæsarem, amicum et necessarium suum, legionibus Syriæque

istimabat Mss. 3. Edd. pp.—[w] Sic Pet. Sc. L. pr. V. Lov. vulgo *et ext.*—[x] *fact.* L. pr.—[y] deest Sc. L. pr.—[z] *nam neque* L. sec. *excess. enim* Mss. plerique. *tum p.* L. sec.—[a] *audiebat* Mss. plerique et Edd. Vett.—[b] Ita Mss. o. et Edd. qdd. non *ess. veh. vehem.* deest Lov.—[c] *majores* Edd. ante Urs. et L. sec. V. male *erant* L. pr.—[d] *leges* Edd. R. M. V. ridicule.—[e] *concurrerent* L. pr.—[f] *impositos* Lov.—[g] exulat *provinciæ* a Voss.—[h] *Reip.* V. *populoque* R. Dorv.—

NOTÆ

153 *Quæ dissolvendæ disciplinæ severitatisque essent*] Hellenismus est, subaudi ἕνεκα, *causa.*

154 *Asia*] Proprie dicta, de qua supra.

155 *Ac Ponto*] Macedones, debellato Dario, Cappadociam, quam Persæ duas in satrapias diviserant, in totidem regna partiti sunt. Alteram ad Taurum, Cappadociam, alteram Pontum appellaverunt, quæ Pharnacis erat tempore Cæsaris. Quo Pharnace depulso, Mithridates Pergamenus eam beneficio Cæsaris habuit.

156 *Tyrannos*] Parvi reges seu regibus minores. Ipse Æneas apud Æn. VII. a Latino rege eo nomine appellatur: 'Pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni.' Sed quia parvi illi reges vi et cædibus sua regna funestaverunt, obtinuit, ut qui injuste dominatur rex, tyrannus dicatur.

157 *Dynastas provinciæ*] De dynastis supra dictum.

præficit;[i] ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam. Cujus provinciæ civitates omnes evocat Tarsum, quod oppidum fere totius Ciliciæ nobilissimum fortissimumque est. Ibi, rebus omnibus provinciæ et finitimarum civitatum[j] constitutis, cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum[k] non diutius moratur; magnisque itineribus per Cappadociam confectis, biduum Mazacæ[158] commoratus,[l] venit Comana,[159] vetustissimum et sanctissimum in Cappadocia Bellonæ[160] templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos ejus Deæ[161] majestate,[m] imperio, et[n] potentia secundus a rege consensu gentis illius habeatur. Id homini[o] nobilissimo Lycomedi Bithynio adjudicavit,[p] qui, regio Cappadocum genere ortus, propter adversam fortunam majorum suorum mutationemque generis, jure minime dubio, vetustate[q] tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratrem autem Ariobarzanis Ariarathem,[r] [162] cum bene meritus uterque eorum de republica esset, ne aut regni hereditas Ariarathem solicitaret, aut heres[s] regni terreret, Ariobarzani attribuit, qui sub ejus imperio ac[t] ditione esset: ipse iter inceptum[u] simili velocitate conficere cœpit.

[i] *præfecit* Mss. et Edd. qdd.—[j] *regionum* L. pr.—[k] deest Edd. R. M. V. nec male.—[l] *moratus* Edd. R. M. V. *commoratur* Lov. *venit* abest a Sc. L. pr. V. Lov.—[m] *magis* Pet. Lov. Sc. L. pr. V. Dorv. Abest L. sec.—[n] deest copula Mss. o. V. ad B. G. IV. 15.—[o] abest L. pr.—[p] *judic.* L. pr.—[q] *vetustatem* Lov. *Sacerdotio* Pet. V. Dorv.—[r] vulgo *Ariaraten.*—[s] *hereditas* Mss. 2. *homines* L. pr. *reges* V.—[t] *atque* Mss. 2.—[u] vulgo *cœptum.*—[v] *tetrarcha* Dorv. Edd. pp.—

NOTÆ

158 *Mazacæ*] Mazaca Cappadociæ metropolis. Postea Cæsarea dicta sub Argeo monte.

159 *Comana*] Duæ commemorantur a Strabone urbes eodem nomine, eidem Deæ sacræ, altera in Ponto, altera in Cappadocia, de qua postrema hic agitur.

160 *Bellonæ*] Bellona belli Dea, quæ Græce Ἐνυὼ dicitur.

161 *Ut sacerdos ejus Deæ*] Strabo memorat sua ætate plusquam sex mille servos sacros Bellonæ regis quidem Cappadociæ subditos, illius sacerdotis imperio paruisse. Quod sacerdotium abstulit Cæsar Archelao ob studium Pompeianarum partium, cujus studii illi et Dejotarus et Ariobarzanes soli pœnas luerunt.

162 *Fratrem autem Ariobarzanis Ariarathem*] Hujus meminit Cicero lib. epist. XV. dicitque illum Ariarathem fuisse a quibusdam solicitatum ut regnare vellet. Quod ne fieret, videtur Cæsar auctoritate sua Ariobarzani regi fratrem Ariarathem subjecisse.

67. Cum propius Pontum finesque Gallogræciæ[163] accessisset, Dejotarus tetrarches[v] Gallogræciæ tunc quidem pæne totius quod ei neque legibus, neque moribus concessum esse[w] ceteri tetrarchæ contendebant, sine dubio autem rex Armeniæ[164] minoris ab Senatu appellatus, depositis regiis insignibus, neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu, supplex ad Cæsarem venit, oratum, 'ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quæ[x] nulla præsidia Cæsaris habuisset, exercitibus imperiisque in Cn. Pompeii castris fuisset: neque enim se judicem debuisse[y] esse controversiarum Populi Romani, sed parere præsentibus imperiis.'

68. Contra quem Cæsar cum 'plurima sua commemorasset[z] officia, quæ consul ei decretis publicis tribuisset; cumque defectionem ejus nullam posse excusationem imprudentiæ recipere coarguisset;[a] quod homo tantæ prudentiæ ac diligentiæ scire potuisset, quis urbem Italiamque teneret; ubi Senatus Populusque Romanus,[165] ubi Resp. esset; quis[b]

[v] *esset* Lov. L. sec. Dorv.—[x] *quo* Pet.—[y] *deb. jud.* Pet. L. pr. V. Sc. et Edd. Vasc. Steph. aliæque. Edd. eædem *affuisset* paulo ante.—[z] *commemoraret* Lov. Dorv. Edd. pp.—[a] *cognovisset* L. pr.—[b] *qui* L. pr.—[c] *M. Marc.*

NOTÆ

163 *Gallogræciæ*] Strabo l. XII. scribit sua tempestate tres fuisse reges Galatiæ, deinde duos, deinde unum Dejotarum, cui successerit Amyntas, post quem, Gallogræciam in provinciam fuisse redactam. Illi porro Gallogræci a Gallis oriundi, habent ad orientem Cappadociam, ad occidentem Bithyniam, ad meridiem Pamphyliam, ad septentrionem Pontum Euxinum. T. Livius de illis: 'Gallogræci bellicosiores ea tempestate erant, Gallicos adhuc, nondum exoleta stirpe, servantes animos.' Horum in Asiam commigrationem lege apud T. Livium l. XVIII. qui bellum Macedonicum et Asiaticum continet.

164 *Rex Armeniæ*] Armenia habet ad meridiem Taurum montem, quo disterminatur a Mesopotamia, ad orientem Mediam, ad septentrionem Iberas Albanosque, ad occidentem Cappadociam. Dividebatur in majorem et minorem. Minoris, de qua hic agitur, urbes erant primariæ Nicopolis et Sebaste. Majoris vero Artaxata. Posterioribus temporibus minor dicta est prima, major vero secunda, ut patet ex libro notitiarum. Appianus l. II. bell. civil. Ciseuphratenos appellat et Transeuphratenos, quia Euphrates fluvius Armeniam intersecat. Nomen hodie retinet.

165 *Ubi Senatus Populusque Romanus*] Dejotarus reponere poterat illud

deinde post L. Lentulum, C. Marcellum[c] consul[d] esset; tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio atque amicitiæ, dignitati[e] ætatique hominis, precibus eorum, qui frequenter[f] concurrissent hospites atque amici Dejotari ad deprecandum; de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse dixit: regium vestitum[g] ei restituit. Legionem autem, quam ex genere civium suorum Dejotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere[h] jussit.

69. Cum in Pontum venisset copiasque omnes in unum locum coëgisset, quæ numero atque exercitatione bellorum mediocres erant, (excepta enim legione sexta, quam secum adduxerat[i] Alexandria veteranam, multis laboribus periculisque functam,[j] multisque militibus partim difficultate itinerum[k] ac navigationum, partim crebritate bellorum adeo deminutam,[l] ut minus mille hominum in ea esset;[166] reliquæ erant tres legiones, una Dejotari, duæ, quæ in eo prælio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant,[m]) legati, a Pharnace missi,[n] Cæsarem adeunt atque inprimis deprecantur, 'ne ejus adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacem, quæ imperata essent;' maximeque commemorabant, 'nulla Pharnacem auxilia contra Cæsarem Pompeio dare voluisse; cum Dejotarus, qui dedisset,[o] tamen ei satisfecisset.'

70. Cæsar respondit, 'se fore æquissimum[p] Pharnaci, si,

Edd. Vett. perperam. V. ad VIII. 48. et Fastos, *et C.* L. sec. male *et M. Marc.* Edd. Vasc. Steph.—[d] *consules* sine *esset* Mss. 5. perperam. *Cæsar* intelligitur.—[e] *amicitiæ et d.* L. sec.—[f] *frequentes* Edd. quæd. *concucurrissent* Edd. qdd. male.—[g] *vestimentum* L. sec.—[h] *adduci* Lov. Dorv. Edd. pp. Sed V. ad B. G. II. 5.—[i] *abdux.* Lov. *advexerat* Manut. frustra, V. ad B. G. II. 22.—[j] *meritis lab.* L. sec. Edd. R. M. V. *laboribusque f.* sine *periculis* L. sec. *que* abest Lov.—[k] *diff. bellorum, it.* L. pr.—[l] *dimin.* Mss. plerique.—[m] *erant* Dorv.—[n] *ab* V. *emissi* Lov.—[o] *ei ded.* Lov. L. sec. Dorv.—[p] *amicum* L. pr.—[q] *militibus urbis*

NOTÆ

Lucani: 'non unquam perdidit ordo Mutato sua jura loco.'

166 *Ut minus mille hominum in ea esset*] Quæ tamen v millium hominum et ccc esse debuit, si plena fuisset et integra.

'quæ polliceretur, repræsentaturus esset.' Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis[q] [167] legatos, 'ne aut Dejotarum 'sibi objicerent, aut nimis eo gloriarentur[r] beneficio, quod 'auxilia Pompeio non misissent: nam se neque libentius 'facere quicquam, quam supplicibus ignoscere; neque pro-'vinciarum publicas injurias condonare iis posse, qui fuis-'sent in se officiosi: id ipsum, quod commemorassent,[s] offi-'cium utilius Pharnaci fuisse, qui providisset, ne vincere-'tur, quam sibi, cui Dii immortales victoriam tribuissent. 'Itaque se[t] magnas et graves injurias civium Romanorum, 'qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum resti-'tuere non posset, concedere Pharnaci: nam neque inter-'fectis amissam vitam, neque exsectis[u] virilitatem[168] resti-'tuere posse: quod quidem supplicium gravius morte cives 'Romani subissent. Ponto vero decederet confestim, fami-'liasque publicanorum remitteret, ceteraque restitueret 'sociis civibusque Romanis, quæ penes eum essent. Si 'fecisset,[v] jam tunc sibi[w] mitteret munera ac dona, quæ, 'bene rebus gestis, imperatores ab amicis accipere consues-'sent:'[x] miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis, legatos remisit.

71. At[y] Pharnaces, omnia liberaliter[z] pollicitus, cum festi-

L. pr.—[r] *glorientur* L. pr. Lov.—[s] *commemorarent* Sc. Pet. *memorarent* V.—[t] deest L. pr.—[u] *ejectis* Lov.—[v] *bene f.* Lov. Dorv. L. sec. Edd. pp.—[w] *ei* Pet. *remitt.* L. sec. Edd. Vasc. Steph. et aliæ.—[x] *consuescunt* Mss. 2.—[y] *ac* Lov. Dorv.

NOTÆ

167 *Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis*] Dio scripsit illum comiter primos et secundos Pharnacis legatos excepisse, ut incauto propter spem pacis ingrueret, tertiis vero venientibus dixisse graviter, Pompeium bene de se meritum male dereliquisse. Hoc est quod Veget. III. 3. docet: 'Frequentius conventionum pacisque simulatio credulis quam arma nocuerunt.' Male Eutropius indiligens scriptor, tradit cum Pompeio Pharnacem apud Thessaliam fuisse.

168 *Neque exsectis virilitatem, &c.*] Appianus l. II. scribit Pharnacem, fracto Domitio, captis Amysenis in Ponto, qui partes tenebant Romanorum, pueris exsecuisse virilia, Cæsaris autem adventu cognito, misisse coronam auream, et filiæ qui matrimonium offerrent. Reges enim atque civitates mittere solebant coronas aureas, gratantes bonos successus.

nantem ac properantem Cæsarem speraret[a] libentius[169] etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur,[b] (nemini enim erat ignotum, plurimis de causis ad urbem Cæsarem revocari,) lentius[c] agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa,[d] frustrari cœpit. Cæsar, cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus natura facere consueverat,[e] tunc necessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum consereret.[f]

72. Zela[g] [170] est oppidum in Ponto, positu ipso, ut in[h] plano loco, satis munitum: tumulus enim naturalis, veluti[i] manu factus, excelsiore undique fastigio, sustinet murum. Circumpositi sunt huic[k] oppido magni multique, intercisi vallibus, colles: quorum editissimus unus, qui, propter victoriam Mithridatis et infelicitatem Triarii[l] [171] detrimentumque exercitus nostri, superioribus locis atque itineribus pæne conjunctus oppido, magnam in illis partibus habet nobilitatem: nec multo longius millibus passuum tribus[m] abest ab Zela. Hunc locum Pharnaces, veteribus paternorum felicium castrorum refectis[n] operibus, copiis suis omnibus occupavit.

73. Cæsar, cum ab hoste millia passuum quinque castra posuisset, videretque eas valles, quibus regia castra munirentur,[o] eodem intervallo sua castra munituras,[p] si modo ea

—[z] *legaliter* Lov. V. ad B. G. II. 5.—[a] *sperasset* L. pr.—[b] *prof. existimabat* V. —[c] *lentus* Lov.—[d] *et in s.* Mss. 2.—[e] *consuevit* L. pr.—[f] *conferret* Mss. 4. Edd. R. M. V.—[g] *Ziela* Edd. Rec. hic et infra.—[h] deest Edd. nonnullis.—[i] Ita Sc. L. pr. non *velut. excelsiori* Mss. 3.—[k] *hoc* Pet. Lov.—[l] *Triari* L. pr. *Ariaroti* V.—[m] IV. L. sec. *a Z.* Mss. et Edd. qdd.—[n] *refectum* L. sec. Dorv. Edd. Vasc. Gr. post. Str. *opibus* V. vulgo *omn. suis.*—[o] *muniebantur* Lov.

NOTÆ

169 *Cum festinantem ac properantem Cæsarem speraret libentius, &c.*] Cum ignorem quid *festinare* et *properare* inter se differant, libens acciperem lectionem quam suppeditant Ms. Regii codices tres, Thuani duo, *festinantem ac præcurrentem*. Manuscriptus Victorinus habet *procurrentem*.

170 *Zela*] Urbs Cappadociæ.

171 *Triarii*] Plutarchus testatur in vita Luculli Triarium ejus legatum, non expectato sui imperatoris exercitu, commisso prælio, gravem cladem accepisse, in qua VII millia perierunt, centuriones CL, tribuni militum plusquam XXIV, eoque prælio esse castris exutum. Is est qui l. III. de bello civili commemoratur. Ille vero mons ab Appiano Scotius dicitur.

loca hostes priores non[q] cepissent, quæ multo erant propiora regis castris; aggerem comportari jubet intra munitiones. Quo celeriter collato,[r] proxima nocte, vigilia quarta, legionibus omnibus expeditis, impedimentisque in castris relictis, prima luce, neque[s] opinantibus hostibus, eum[t] ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum prælium[u] adversus Triarium fecerat. Huc[v] omnem comportatum aggerem e castris servitia agerent jussit,[172] ne quis ab opere miles discederet, cum spatio non amplius mille[w] passuum intercisa vallis[x] castra hostium divideret ab opere incepto Cæsaris castrorum.

74. Pharnaces, cum id repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes[y] pro castris instruxit, quas, interposita tanta locorum iniquitate, consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Cæsar; vel ad opus suum tardendum, quo plures in armis tenerentur; vel ad ostentationem regiæ fiduciæ, ne munitione magis, quam manu, defendere locum Pharnaces videretur. Itaque[z] deterritus non est, quo minus, prima acie pro vallo instructa, reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces, impulsus sive loci felicitate, sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperasse[a] eum postea audiebamus; sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta; cum more operis quotidiani magnam illam[b] servorum multitudinem, quæ

Dorv. *eodemque* L. sec. *in vallo* L. pr.—[p] *muniturus* Lov. Edd. pp. *munitura* Mss. 3.—[q] deest Mss. 3.—[r] *collocato* Mss. 3.—[s] *non* Lov. Dorv. Edd. ante Urs. male. V. c. 75. B. Afr. c. 7. et Brant.—[t] deest Mss. 3. Edd. pp.—[u] *bellum* Edd. R. M. V. Gryph. sed V. ad B. G. I. 1.—[v] *hoc* V. *hunc* L. pr. vulgo *comportare a. e c. s. quæ ageret, j.*—[w] deest Pet. Sc. V. *pass.* III. L. pr.—[x] *valles* L. pr. V. V. ad VII. 47. Mox *videret* Lov.—[y] deest L. sec.—[z] *id fieri* addit Ms. Urs. e Glossa. *itaque* abest Mss. 3. Edd. R. M. V.—[a] *adobtemp.* L. sec.—[b] *illorum* L. sec. Lov. Dorv. Edd. pp.—[c] *milites* Mss. iidem et Edd. pp. Ber.

NOTÆ

172 *Huc omnem comportatum aggerem e castris servitia, agerent, jussit*] Certum est mendum. Quanquam enim intelligitur sententia, male tamen explanatur, nec satis juvant in emendando Ms. codices. Victorinus unus habet: 'Huc omnem comportari aggerem servitiaque agi jussit.' Unde sumendo particulam *que*, et in voce *agerent* demendo *nt*, reponendum censeo: 'Huc omnem comportare aggerem servitiaque agere jussit.' Agebant enim servitia quod ipsis militibus agendum erat.

aggerem portabat, militum[c] esse credidisset; sive etiam fiducia veterani exercitus sui, quem XXII in acie[d] conflixisse, et vicisse legati ejus gloriabantur; simul[e] contemtu exercitus nostri, quem pulsum a se,[f] Domitio duce, sciebat, inito consilio dimicandi, descendere prærupta valle cœpit.[g] Cujus aliquandiu Cæsar irridebat inanem ostentationem, et eo loco militum coartationem,[h] quem in locum nemo[i] sanus hostis subiturus esset: cum interim Pharnaces eodem gradu, quo prærupta in prælium descenderat valle,[j] ascendere adversus arduum collem[173] instructis copiis cœpit.

75. Cæsar, incredibili ejus vel temeritate, vel fiducia commotus,[k] neque opinans imparatusque oppressus, eodem tempŏre milites ab operibus vocat, arma capere jubet, legiones opponit, aciemque instruit:[l] cujus rei subita trepidatio magnum terrorem attulit[174] nostris. Nondum ordinibus instructis, falcatæ regiæ quadrigæ[175] permistos milites perturbant; quæ tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies hostium et clamore sublato confligitur,[m] multum adjuvante natura loci, plurimum Deorum immortalium benignitate: qui cum omnibus casibus belli intersunt, tum præcipue eis,[n] quibus nihil ratione potuit administrari.

Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[d] *aciem* Mss. 2.—[e] *sive* Edd. R. M. V.—[f] *a se* desunt L. pr.—[g] *præcep.* Lov.—[h] Sic Brant. Scal. et seqq. e conjectura Bruti. *cohortationem* Mss. et Edd. Vett. *cohortionem* Ed. Plant. V. VII. 70.—[i] *quo nemo* Lov. Dorv. male.—[j] vulgo *præruptam d. in vallem.*—[k] Ita Mss. mei o. non *motus.*—[l] Ita Mss. o. vulgo *aciem inst.* non male.—[m] *confligit* Mss. 3. Edd. pp.—[n] *intersint tamen pr. quibus* L. pr.—[o] *declivi* L. pr.

NOTÆ

173 *Ascendere adversus arduum collem, &c.*] Iniquitas loci magnum habet momentum ad victoriam. Nunquam Cæsar iniquo loco pugnavit, quanquam omnia reliqua faverent.

174 *Magnum terrorem attulit, &c.*] Nunquam fere Cæsar non instruxit aciem ante hostium adventum.

175 *Falcatæ regiæ quadrigæ*] Harum formam exprimit Livius l. XVII. de bello Macedonico: 'Armatæ autem in hunc modum erant. Cuspides circa temonem ab jugo decem cubitos extantes velut cornua habebant, quibus quicquid obvium daretur, transfigerent, et in extremis jugis binæ circum eminebant falces, altera æquata jugo, altera inferior ad terram devexa, illa ut quicquid ab latere objiceretur, abscinderet, hæc ut prolapsos procumbentesque contingeret. Item ab axibus rotarum, utrinque bina eodem modo diversæ designabantur falces.' Vegetius vero III. 24. remedium illis opponit, quod ibi vide.

76. Magno atque acri prælio cominus facto, dextro cornu, quo veterana legio sexta erat collocata, initium victoriæ natum est. Ab ea parte cum in[o] proclive detruderentur hostes; multo tardius, sed tamen, iisdem Diis adjuvantibus, sinistro cornu mediaque acie totæ profligantur copiæ regis: quæ quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter, gradu pulsæ, premebantur loci iniquitate. Itaque multis militibus partim interfectis, partim suorum[p] ruina oppressis, qui velocitate effugere poterant, armis tamen projectis, vallem[q] transgressi, nihil ex loco superiore inermes proficere poterant. At nostri, victoria elati, subire iniquum locum, munitionesque aggredi non dubitarunt. Defendentibus[r] autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces præsidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudine suorum,[s] aut capta, Pharnaces cum paucis equitibus profugit: cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset[t] liberius profugiendi, vivus in Cæsaris potestatem adductus esset.

77. Tali victoria toties victor Cæsar incredibili est lætitia affectus,[176] quod maximum bellum tanta celeritate confecerat; quodque subiti periculi recordatio est[u] lætior, quod victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto,[v] præda omni regia militibus condonata, postero[w] die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur; legionem sextam decedere ad præmia[x] atque honores accipiendos in Italiam jubet: auxilia Dejotari domum remittit: duas legiones cum Cælio Viniciano[y] in Ponto relinquit.

78. Ita per Gallogræciam Bithyniamque in Asiam iter

in proclivi L. sec. V. Dorv.—[p] *sua* Mss. 2.—[q] *valle* Lov. Dorv.—[r] *deserentibus* conjicit Vir D.—[s] Sic Mss. mei, et Edd. qdd. *omni* deest Ed. Clark. et vulgo *aut c. suorum.*—[t] *dedisset* L. pr.—[u] vulgo *eratque recordatione.*—[v] *ergo r.* L. sec.—[w] *postera* Dorv.—[x] *primam* Sc.—[y] vulgo *Vinciano.*—[z] Ac Mss.

NOTÆ

176 *Incredibili est lætitia affectus, &c.*] Suetonius refert intra quintum quam affuerat diem, quatuor vero, quibus in conspectum venit, horis, una acie profligasse Pharnacem, crebro commemorata felicitate Pompeii, cui de tam imbelli genere hostium præcipua militiæ laus contigisset, datisque literis in urbem scripsisse: *Veni, Vidi, Vici.*

facit, omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit et[z] statuit, jura in[a] tetrarchas, reges, civitates distribuit.[b] Mithridatem Pergamenum, a quo rem feliciter celeriterque gestam in Ægypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum, (nam Mithridates, rex Asiæ totius, propter nobilitatem Pergamo[c] parvulum secum absportaverat in castra multosque tenuerat[d] annos) regem Bosphori[e] constituit,[177] quod sub imperio Pharnacis fuerat; provinciasque Populi Romani a barbaris atque inimicis regibus, interposito amicissimo rege, munivit.[f] Eidem tetrarchiam [legibus] Gallogræcorum jure gentis et cognationis adjudicavit, occupatam et possessam paucis ante annis a[g] Dejotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam[h] necessitas urbanarum seditionum pati videbatur.[i] Rebus felicissime celerrimeque confectis, in Italiam celerius omnium opinione venit.

---

z. *statuit jura, in* Edd. qdd.—[a] *inter* L. pr. Dorv.—[b] *disposuit* Lov. Edd. R. M. V. *disponit* L. sec. Dorv.—[c] *a Perg.* L. sec. *pulsum* V.—[d] *retin.* Pet. Lov. V.—[e] *Bosfori* Mss. qdd.—[f] *munierat* Pet. L. pr. V.—[g] deest præp. in Pet.—[h] Lov. *nec*, unde Heins. faciebat *ac*.—[i] *videretur* L. pr.

NOTÆ

177 *Regem Bosphori constituit*] Non hic intelligitur fretum quod est Constantinopoli, sed quod est ad paludem Mœotin, cujus regnum Pharnaces amiserat.

A. HIRTII

DE

BELLO AFRICANO

LIBER SINGULARIS.

Incertum auctorem esse, didicimus a Suetonio in Jul. Cæs. c. 56. Ergo nomina *Oppii, Hirtii, Cæsaris,* in codicibus præfixa, vel incerta, vel falsa sunt. Cf. ad init. libri octavi de B. G. et libri de B. Alex. Justo Lipsio (Elect. 2, 22) hic liber, ut Brantius monuit, inter pleraque Romana scripta simplicitate, puritate, et omnis generis virtutibus eminere visus est, et dignior Cæsare, quam ipsi illi commentarii de bello Gallico et Civili. Cui sententiæ equidem subscribere non sustineo, qui plura verba, a Cæsaris oratione abhorrentia, anacolutha duriora, negligentiamque non gratam ei inesse sciam: vid. c. 25. Vel illud *interim* nonne ad tædium usque occurrit? Ac profecto, si quis recens a Cæsaris commentariis ad hunc librum accesserit, is, opinor, diversitatem non exiguam dictionis sentiet. Guischardus, qui non orationem, sed rem examinavit, et cujus sententiam suis locis indicavi, etsi scriptoris peritiam agnoscit; tamen sæpius de obscura brevitate conquestus est, multa examinaturis rem relicta esse censuit, et quædam adeo alienæ manus additamenta sibi reperisse visus est. *M.*

NOTÆ

Et huic libro Hirtii nomen præfixit Oudendorpius more recepto; cumque vulgo ita citari soleat, idem mihi faciundum putavi. Guischardus censet, *Hirtii* hoc opus a *Julio Celso* suppletum, et sub incudem revocatum, qui hinc inde barbara miscuerit.

A. HIRTII

DE

BELLO AFRICANO

LIBER SINGULARIS.

ARGUMENTUM.

Cap. 1. *Cæsar in Africam profectus* 2—6. *Adrumetum frustra tentat: ad Ruspinam castra locat.* 7. *Illi Leptis se dedit, quo* 8. *auxilia convocat:* 9—11. *de frumento sibi prospicit.* 12—19. *cum Labieno aliquoties confligit:* 20, 21. *in castris ad Ruspinam copias auget, arma, victum parat.* 22, 23. *Catonis, Uticæ præsidis, hortatu Pompeius filius Mauritaniam, Bogudis regnum, invadit. Ascurum frustra obsidet.*

Cap. 24. *Scipio, Labienus, et Petreius copias jungunt. Cæsar gravi annona laborat.* 25. *Jubam regem, suis auxilio egressum, Sitius et rex Bochus reverti cogunt.* 26. *Cæsar de adventu suo Afros certiores reddit, auxilia parat.* 27. *Scipio elephantos condocefacit.* 28. *Titios fratres, a Virgilio captos, Scipio trucidat.* 29. *Leptim frustra oppugnat Labienus.* 30—32. *Pugnam cum Scipione vitat Cæsar. Gætulos in partes suas trahit, Numidasque.* 33. *Achilla civitate in deditionem recepta a Messio, et* 34. *Cercina insula a Sallustio, frumento auxiliisque Cæsar augetur.* 35. *Gætuli Scipionis speculatores, apud Cæsarem remanent. Multi ejus*

gentis ad eum transeunt. 36. *Tisdra legatos de deditione ad eum mittit. Sitius castellum in Numidia vi expugnat.*

Cap. 37—42. *Ad Ruspinam Cæsar et Scipio dimicare tentant nec audent.* 43. *Considius Achillæ obsidionem deserit; Adrumetum se recipit.* 44—46. *Naves Cæsaris ab hostibus interceptæ. Veteranos captos, incassum solicitatos, cædi jubet Scipio.* 47. *Saxea grandine subitoque imbre Cæsariani vexantur. Pilorum cacumina ardent.*

De bello Africano. Alias *Africo, ut* C. 2, 32.

Cap. 48. *Juba ad Scipionem auxilia adducit.* 49—52. *Cæsar prope Uzitam cum hoste prospere pugnat.* 53. *Legiones nona et decima ex Sicilia adveniunt.* 54. *Militares præfectos cum dedecore ab exercitu removet Cæsar.* 55. *Contra Gætulos desciscentes Juba partem exercitus in regnum remittit.* 56, 57. *Cæsariani cum Scipionis militibus colloquuntur. Aquinio, cum Saserna confabulanti, silentium imponit Juba.* 58—64. *Inter Uzitam et Adrumetum varia statim fortuna pugnatur; tandem victor evadit Cæsar.* 65—73. *Frumentandi studio dimicatur. Zetam Cæsar capit: suos, quo modo contra elephantos pugnandum, docet.* 74. *Vaccam oppidum, Cæsari favens, Juba diripit deletque.* 75—77. *Ad Sarsuram accedit Cæsar, eamque capit. Mox et Thabenam.* 78. *Prælium ad Tegeam.*

Cap. 79—88. *Cæsar, ad Thapsum victor, accedit ad Uticam, qua, Catone vi sibi illata mortuo, potitur per L. Cæsarem.* 89, 90. *Ipse Q. Ligario vitam concedit. Uticam venit, incolarum partem mulcta afficit.* 91, 92. *Jubam Zamenses oppido excludunt.* 93. *Considius Tisdra fugit. Virgilius se dedit victori.* 94. *Juba et Petreius voluntaria morte pereunt.* 95. *P. Sitius Saburam interficit, Jubæ præfectum. Faustus et Afranius pereunt:* 96. *item Scipio ad Hipponem regium.* 97. *Cæsar Zamæ et Uticæ bona hostium vendit. Numidiam provinciam facit. Thapsitanis, Adrumetinis, Leptitanis, Tisdritanis mulctam imponit, civitates a rapina defendit.* 98. *Carales in Sardiniam, mox et Romam, transit.*

CÆSAR, itineribus justis confectis,[1] nullo die intermisso, a. d.[a] XIV. Kal. Jan.[2] Lilybæum[3] pervenit, statimque ostendit, sese naves velle conscendere, cum non amplius legionem tironum haberet unam, equites[b] vix sexcentos. Tabernaculum secundum littus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi[c] moræ quicquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet; nihilo tamen[d] minus in navibus remiges militesque continere et nullam prætermittere occasionem profectionis; cum præsertim ab incolis ejus provinciæ[4] nuntiarentur adversariorum copiæ, equitatus infinitus, legiones regiæ[5] quatuor,[e] levis armaturæ magna vis, Scipionis legiones[f] decem, elephanti CXX, classesque esse[g] complures; tamen non deterrebatur, animoque et spe confidebat. Interim in dies et naves longæ adaugeri, et onerariæ complures eodem[h] concurrere,[6] et legiones tironum convenire, in his veterana legio quinta, equitum[i] ad duo millia.

2. Legionibus collectis sex, et equitum duobus millibus,

[a] Vulgo *ad* et *in Lilyb.*—[b] vulgo *equitesque.*—[c] deest Edd. pp. Vasc. Steph. aliisque.—[d] exulat V. L. sec. Dorv.—[e] *tres* V. Edd. pp.—[f] abest Edd. R. M. V.—[g] deest in L. pr. bene. V. tamen ad B. C. I. 71.—[h] exulat L. pr.—[i] *equites* Dorv. *equitatus* Pet. V. L. sec. deest L. pr. V. ad VIII. 4.—

NOTÆ

1 *Itineribus justis confectis*] A Roma Africam versus, neque lente, neque celeriter.

2 XIV *kal. Januarias*] XVII Decembris. Erat enim apud Romanos December dierum XXIX, et hoc est quod Plutarchus ait illum in Siciliam transiisse, περὶ τροπὰς χειμερινὰς, *circa solstitium hybernum.*

3 *Lilybæum*] Promontorium est Siciliæ, cum urbe cognomine, quod spectat Africam, unum de tribus illis primariis unde est Trinacria dicta. *Capo Bocho.*

4 *Ab incolis ejus provinciæ*] Dubium an a Siculis apud quos erat Cæsar, an ab Afris, apud quod plures habebat amicos, ut Uticenses.

5 *Legiones regiæ*] Jubæ regis Numidiæ.

6 *Interim in dies et naves longæ adaugeri, et onerariæ complures eodem concurrere*] Numero supple *cœperunt*, estque modi enallage. *Eodem*, id est, in Lilybæum.

ut[j] quæque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita majorem partem navium antecedere jussit, et insulam petere Aponianam,[7] quæ non abest a Lilybæo:[8] ipse parum commoratus,[k] bona paucorum vendit[l] publice: deinde Allieno[m] prætori,[9] qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus præcipit,[n] et de reliquo exercitu celeriter imponendo.[10] Datis mandatis, ipse navem conscendit a. d. VI Kal. Jan. et reliquas naves statim est consecutus.[o] Ita vento certo[p] celerique navigio vectus, post diem quartam[q] [11] cum longis paucis navibus in conspectum Africæ venit:[r] namque onerariæ reliquæ, præter paucas, vento dispersæ atque errabundæ, diversa loca petierunt.[s] Clupeam[12] classe prætervehitur, deinde[t] Neapolim:[13] complura præterea castella et oppida non longe a mari relinquit.[u]

3. Postquam Adrumetum[v] [14] accessit, ubi præsidium erat

---

iutque L. pr. *ut quam* L. sec.—[k] vulgo *ibique c.*—[l] *vendidit d.* L. sec.—[m] Mss. et Edd. qdd. *Alieno.* male. V. Urs.—[n] *scribit* L. pr.—[o] *secutus* L. pr.—[p] deest Dorv.—[q] *quartum* Mss. 2.—[r] *feliciter v.* Dorv. *celeriter* V. L. sec.—[s] *petiverunt* L. pr.—[t] Sic Mss. et Edd. ante Scalig. præter L. pr. *dein.* quod malo. Ed. Scal. et seqq. pleræque *inde.*—[u] *reliquit* Mss. 4.—[v] *Adrumentum* Mss. plerique

NOTÆ

7 *Aponianam*] Dum nulla apud auctores Aponianæ fiat mentio, et Paconia commemoretur apud Ptolemæum insula e regione Lilybæi promontorii Siciliæ Africam versus, facile crediderim esse mendum.

8 *Quæ non abest a Lilybæo*] In manuscriptis Thuanis duobus legitur *quæ abest.* Aliquid suspicor desiderari, ut cc *passibus*, aut aliquid simile. Certe mendum inest. Quid enim sibi velit, *non abest a Lilybæo?*

9 *Allieno prætori*] Allieno ut proconsuli scribit Cicero epist. lib. XIII. studuit postea Cassio, cui et legiones tradidit, ut Cassius ipse fatetur lib. XII. earumdem epistolarum.

10 *De reliquo exercitu imponendo*] Navibus.

11 *Post diem quartam*] Ex fide duorum Mss. bibliothecæ Thuanæ reponendum *quartum.* Vix enim nisi pro tempore sumitur, dies fœminina in positione legitur.

12 *Clupeam*] Clupea sive Clypea civitas Africæ proprie dictæ; sita in promontorio Mercurii, de qua supra dictum. Nonnulli vocant *Zapharam*, alii *Quipiam.*

13 *Neapolim*] Multæ sunt ubique urbes hoc nomine. Hæc vero est in Africa ad mare Mediterraneum sita, alio nomine *Leptis parva* inter duas syrtes, ubi habitabant Lotophagi, quorum fit apud Homerum mentio.

14 *Adrumetum*] In Africa proprie dicta, hodie *Machometa*, aliis *Toulb.*

adversariorum,[15] cui præerat C. Considius, et, a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu Adrumeti, Cn. Piso[16] cum Maurorum[w] circiter tribus millibus apparuit; ibi paulisper Cæsar ante portum commoratus, dum reliquæ naves convenirent, exponit exercitum;[17] cujus numerus in præsentia fuit peditum III millia,[x] equitum CL; castrisque ante oppidum positis, sine injuria cujusquam consedit; cohibetque omnes a præda. Oppidani interim muros armatis complent: ante portam frequentes considunt ad se[y] defendendum: quorum numerus duarum legionum intus erat. Cæsar, circum oppidum vectus,[z] natura loci perspecta, redit[a] in castra. Non nemo culpæ ejus imprudentiæque assignabat, quod neque certum locum gubernatoribus præfectisque, quem peterent, præceperat; neque, ut mos ipsius consuetudoque superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat,[b] ut in tempore, iis perlectis, locum certum peterent universi. Quod minime Cæsarem fefellerat: namque nullum[c] portum terræ Africæ, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium præsidio fore suspicabatur; sed fortuitu oblatam occasionem egressus aucupabatur.

4. L. Plancus[18] interim legatus petit a Cæsare, uti[d] sibi daret facultatem[e] cum Considio[19] agendi,[f] si posset aliqua

semper. V. ad II. 6. Dein vulgo *ibi*.—[w] Sic vulgo, non *Mauris*.—[x] *millium* vel M. Edd. qdd.—[y] *sese* Mss. 3.—[z] deest V.—[a] *redit* Mss. 2.—[b] *dediderat* Lov. Dorv.—[c] *nam neque ull.* Lov. Edd. pp.—[d] Sic L. pr. non *ut*.—[e] *potestatem*

NOTÆ

15 *Ibi præsidium erat adversariorum*] Ex fide Mss. Regiorum trium, Thuanorum duorum, Victorini unius, repono *ubi* pro *ibi*, quod corruptum fuit *u* in *i* perperam commutato.

16 *Cn. Piso*] Hic Piso postea partes Bruti et Cassii secutus, nihilosecius concesso reditu consulatum adeptus est. Filium habuit eum qui Germanicum Cæsarem creditus est veneno sustulisse.

17 *Exponit exercitum*] Ibi cum e navi egrediens Cæsar cecidisset, casumque in omen verterent milites, ipse in melius vertit dicendo: 'Teneo te, Africa!' Auctores sunt Suetonius, Frontinus, Dio.

18 *L. Plancus*] Is est ad quem scribit Cicero, et de quo toties fit mentio.

19 *Considio*] Considius ille esse potest, qui dicitur in lib. I. de bello Gallico vano metu perterritus. Sed hic Caius dicitur, cum ille Publius dicatur.

ratione perduci ad sanitatem. Itaque, data facultate,[g] literas conscribit et eas captivo dat perferendas in oppidum ad Considium. Quo simul atque captivus pervenisset, literasque, ut erat mandatum, Considio porrigere cœpisset, priusquam acciperet ille, 'Unde,' inquit, 'istas?' Tum captivus: 'Imperatore[h] a Cæsare.'[20] Tunc Considius, 'Unus 'est,' inquit, 'Scipio imperator hoc tempore[i] Populi Romani.' Deinde in conspectu suo captivum statim[j] interfici jubet, literasque nondum perlectas, sicut erant signatæ, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

5. Postquam, una nocte et die ad oppidum consumta, neque responsum ullum[k] a Considio dabatur; neque ei reliquæ copiæ succurrebant;[21] neque equitatu[l] abundabat; et ad oppidum oppugnandum[m] non satis copiarum habebat, et eas tironum; neque primo adventu convulnerari exercitum volebat; et oppidi egregia munitio et difficilis[n] ad oppugnandum erat accessus; et nuntiabantur[o] auxilia magna equitatus[p] oppidanis suppetias[a] venire; non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne, dum in[q] ea re Cæsar esset occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

6. Itaque, castra cum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo,[22] atque equitatus subsidio uno tempore eis casu[r] succurrit, qui erat missus ab Juba[s] ad stipendium

[a] *Auxilio.*

Leidd. V. Ed. R. Steph.—[f] *de pace ag.* Edd. pp.—[g] *hac f.* L. sec.—[h] vulgo *Venio.*—[i] *hoc t.* desunt L. pr.—[j] *st. capt.* Mss. aliquot. *statim* deest Lov. Edd. pp.—[k] deest Edd. R. M. V.—[l] *equitatus* Mss. 3.—[m] *expugn.* L. pr.—[n] vulgo *difficilisque.*—[o] *nunciabatur* L. pr. Dorv.—[p] *equitatusque* L. sec.—[q] deest L. pr. *est* L. pr. Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[r] *Cassii* L. pr.—[s] *a J.* Mss. et Edd.

NOTÆ

20 *Tum captivus: Imperatore a Cæsare*] Ex responso patet legendum esse, *Imperatore.* Mss. codices duo Thuani habent, *Immo,* ubi duæ primæ literæ vocis *Imperatore* reperiuntur.

21 *Neque ei reliquæ copiæ succurrebant*] Inferius enim dicitur Rabirius Postumus in Siciliam missus, qui secundum commeatum accerseret.

22 *Subito ex oppido erupit multitudo*] Hunc sibi casum Cæsar accersivit sua fiducia, cum tam paucis copiis in terram descendit.

accipiendum, castraque, unde Cæsar egressus iter[t] facere cœperat, occupant,[u] et ejus agmen extremum insequi cœperunt. Quæ res cum animadversa esset, subito legionarii consistunt, et equites, quanquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt.[v] Accidit res incredibilis,[23] ut equites minus triginta Galli Maurorum equitum duo millia loco pellerent urgerentque in oppidum.[24] Postquam repulsi[w] et conjecti erant intra munitiones, Cæsar iter constitutum ire contendit.[25] Quod[x] cum sæpius facerent,[y] et modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur; cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in[z] extremo agmine collocatis, et parte equitatus, iter leniter cum reliquis[a] facere cœpit. Ita,[b] quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidæ. Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire, polliceri[c] frumentum, paratosque esse, quæ imperasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspinam[d] [26] Kalendis Januariis.

7. Inde[e] movit et pervenit ad oppidum Leptin,[27] liberam

qdd.—[t] *et iter* L. pr. Lov. Dorv.—[u] deest L. pr. *occupat* Dorv.—[v] *concurrerunt* L. pr.—[w] *comp.* Edd. R. M. V. dein *iter instit.* Aic.—[x] *quæ* V.—[y] *agerent* Lov. —[z] deest L. sec.—[a] *ceteris* L. sec. *agere* L. pr.—[b] *Itaque* Mss. 3. Edd. pp. V. —[c] *et poll.* L. pr.—[d] *Usurpinam* Mss. o. Sed bene cap. 9. et seqq. *Rusp.*—

NOTÆ

23 *Accidit res incredibilis*] Gallorum fortitudinis Maurorumque ignaviæ argumentum et egregium monimentum. Sic certe de Gallorum equitatu Strabo, Gallos omnes esse pugnaces, meliores tamen equites quam pedites; Plutarchus vero in Marcello testatur Gallos optimos equites, eaque re plurimum videri præstare.

24 *Urgerentque in oppidum*] Manuscriptus Regius codex unus habet, *fugarent*, alter *refugarent*. Alius item Victorinus, Thuanus unus, *fugerent*, quæ posteriores lectiones, quamvis mendosæ, priorem tamen probant et confirmant, ut esse debeat *fugarent*.

25 *Cæsar iter constitutum ire contendit*] Latina locutio. Sic Propertius: 'Magnum iter ad doctas proficisci cogor Athenas.'

26 *Ruspinam*] Ruspina oppidum Africæ proprie dictæ.

27 *Leptin*] Leptis duplex, alia magna, alia parva. Hæc parva est maritima inter duas syrtes constituta, eadem cum Neapoli, de qua superius est dictum, si et hujus libri scriptori et Straboni fides. Plinius tamen, Mela, et Antoninus in Itinerario duas Leptes agnoscunt et Neapolim. Ptolemæus vero sic habet: Νεάπολις ἡ καὶ Τρίπολις. Palatinus vero ejus co-

civitatem et immunem. Legati ex oppido veniunt[f] obviam; libenter se omnia facturos, quæ vellet,[g] pollicentur. Itaque, centurionibus ad portas oppidi et custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret, aut injuriam faceret cuipiam incolæ, non longe ab oppido secundum littus facit[h] castra. Eodem[i] naves onerariæ et longæ nonnullæ casu advenerunt; reliquæ,[j] ut est ei nuntiatum, incertæ locorum Uticam[28] versus petere visæ sunt. Interim[k] Cæsar a mari non digredi, neque mediterranea petere propter navium errorem, equitatumque in navibus omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur; aquam in naves jubet comportari. Remiges interim, qui aquatum e[l] navibus exierant, subito equites Mauri, neque[m] opinantibus Cæsarianis, adorti, multos jaculis convulneraverunt,[n] nonnullos interfecerunt: latent enim in insidiis cum equis inter convalles,[o] et subito existunt, non ut in campo cominus depugnent.

8. Cæsar interim in Sardiniam[29] nuntios cum literis et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus,[p] frumentum, simul atque literas legissent, mittenda curarent; exoneratisque partim[q] navibus longis, Rabirium Postumum[r] [30] in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum mittit. Interim cum decem navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas,[s] quæ deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus jubet proficisci.[31] Item

[e] *Itaque* Lov.—[f] *venerunt* L. sec.—[g] deest L. pr. Sc. *vellent* V. *polliceretur* L. pr.—[h] *fecit* Edd. R. M. V.—[i] *Eodemque* Mss. 3.—[j] *Reliquæque* Mss. 2. *ei* abest L. pr.—[k] *Interea* Edd. pp.—[l] *ex* L. pr.—[m] *non* L. sec. Edd. R. M. V. male. V. ad B. Alex. c. 73.—[n] *convulnerarunt* L. pr. Edd. R. M. V. *convulnerare* V.—[o] *in convallibus* L. pr. *inter valles* Edd. R. M. V.—[p] *commeatum* Mss. 3. Male. V. ad B. G. II. 6. *frumentumque* Edd. Vett. qq. sed V. ad B. G. IV. 15. *fr. mitterent qui* L. pr.—[q] *ex onerariis p.* L. pr.—[r] *Postumium*

NOTÆ

dex, ἡ καὶ Λέπτις μεγάλη. Quod omnia reddit perquam incerta.

28 *Uticam*] Utica post excidium Carthaginis facta primaria Africæ. Hodie *Portofarina* creditur esse.

29 *Sardiniam*] Sardinia maris Mediterranei insula inter Italiam et Africam, Hispaniam, Galliamque fere media, Græce Σαρδώ.

30 *Rabirium Postumum*] Rabirius Postumus hic est pro quo extat oratio Ciceronis.

31 *Jubet proficisci*] Milites.

C. Sallustium Crispum[32] prætorem ad Cercinam[t 33] insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire jubet: quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Hæc ita[u] imperabat, ita[v] unicuique præcipiebat, uti, fieri posset nec ne, locum excusatio nullum haberet; nec moram tergiversatio. Ipse interea, ex perfugis[w] et incolis cognitis conditionibus Scipionis, et qui cum eo contra se bellum gerebant, miserari, (regium enim equitatum Scipio ex provincia Africa,[x] alebat,) tanta homines esse dementia, ut malint[y] regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in[z] suis fortunis esse incolumes.

9. Cæsar a. d. III. Non. Jan. castra movet: Leptique sex cohortium præsidio cum Saserna relicto, ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis copiis convertit, ibique, sarcinis exercitus[a] relictis, ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum, oppidanisque imperat,[b] ut plaustra jumentaque omnia sequantur. Itaque magno frumenti invento numero, Ruspinam redit. Hoc eum idcirco[c] existimo fecisse, ut[d] maritima oppida post se ne vacua relinqueret, præsidioque firmata ad classem receptacula[34] muniret.

10. Itaque, ibi relicto P. Saserna, fratre ejus,[e] quem Lepti proximo oppido reliquerat, cum legione, jubet comportari ligna in oppidum quam plurima: ipse cum cohortibus sep-

Mss. et Edd. qdd.—[s] *requirendas* L. pr.—[t] *Cerriam, Cerinam, Celennam, Celerinam* Mss. et Edd. pp. Vide etiam c. 34. ubi vulgo *Cercinnam*—[u] *itaque* L. sec.—[v] vulgo *itaque*. et *ut* ac *null. exc.*—[w] *prof.* Dorv.—[x] vulgo *e. in pr. A. Scipio.*—[y] vulgo *mallent*. *esse* abest Lov. Dorv.—[z] abest præp. a L. pr. *fortuniis* L. pr.—[a] *exercitui* L. pr. V.—[b] *frumentum oppidanis i.* L. pr.—[c] deest Lov.—[d] *ne m. o. p. se vacua* vulgo. et *classis*. ad *classim* Scalig. Leid. pr. et Voss.—[e] *suo* L. pr.

NOTÆ

32 *C. Sallustium Crispum*] Is est primus Romana scriptor in historia, qui quod ab Appio Claudio censore Pompeianarum partium fuisset Senatu motus, ad partes accesserat Cæsaris. Auctor Dio.

33 *Cercinam*] Cercina insula, testibus Plinio et Sallustio, ad promontorium minoris Syrtis, teste Mela, perparva, Carthaginem versus. Nomen adhuc retinet.

34 *Ad classem receptacula*] Manuscriptus codex Victorinus habet, *ad classis receptacula*. Quæ forte melior lectio.

tem, quæ ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio[35] rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus, proficiscitur ad portum, qui abest ab[f] oppido millia passuum duo, ibique classem[g] sub vesperum cum ea copia conscendit. Omnibus in exercitu insciis,[h][36] et requirentibus imperatoris consilium, magno metu ac tristimonia[i] solicitabantur. Parva enim cum copia,[37] et ea tironum,[38] neque omni exposita, in Africa contra magnas copias, et insidiosæ nationis, equitatumque innumerabilem, se expositos videbant; neque quicquam solatii in præsentia, neque[j] auxilium in suorum consilio animum advertebant,[k] nisi in ipsius imperatoris vultu, vigore, mirabilique hilaritate; animum enim altum et erectum præ se gerebat. Huic[l] acquiescebant homines,[m] et in ejus scientia et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

11. Cæsar, una nocte in navibus consumta, jam cœlo albente,[n] cum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore eodem conferebatur. Hac re cognita, Cæsar[o] celeriter de navibus imperat omnes egredi, atque armatos in littore reliquos advenientes milites[p] expectare. Itaque, sine mora navibus eis in portum receptis, et advectis militum equitumque[q] copiis, rursus ad oppidum[r] Ruspinam redit, atque ibi castris constitutis, ipse cum cohortibus expeditis[s] triginta frumentatum est profectus. Ex eo est

—[f] deest Dorv. *mile passus* Lov.—[g] *classes* V.—[h] *inscitis* Lov.—[i] vulgo *tristitia. sollicitabatur* Lov.—[j] *nec* L. pr. *solatium* Pet. Sc.—[k] vulgo *animadvert.*—[l] *Hic* Lov. Sc. *huc* L. sec.—[m] *omnes* L. pr.—[n] *albescente* Mss. 3. Edd. pp. aliæque ante Urs. præter Beroald. V. B. Civ. I. 68. Infra c. 80.—[o] deest Edd. R. M. V.—[p] abest Mss. 2. Edd. R. M. V.—[q] deest Lov. *equitatumque* L. pr. *equitatiumque* V.—[r] deest L. pr. *rediit* Mss. 2.—[s] exulat a Mss. 3. Edd.

NOTÆ

35 *Vatinio*] De Vatinio supra in libro III. de bello civili et de bello Alexandrino.

36 *Omnibus in exercitu insciis*] Vegetius III. 6. scribit veteres Minotauri signum in legionibus habuisse, ut quemadmodum ille in intimo et secretissimo labyrintho abditus perhibetur, ita ducis consilium semper occultum esset.

37 *Parva enim cum copia*] Raro dictum invenias. Dicitur enim *copiæ*.

38 *Et ea tironum*] Hujus libri initio unam legionem Cæsari apud Lilybæum fuisse scriptum est.

cognitum Cæsaris[t] consilium, illum[u] cum classe navibus onerariis, quæ deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse, ne casu imprudentes suæ naves in classem adversariorum inciderent: neque eam rem eos voluisse scire,[39] qui in præsidiis relicti sui[v] milites fuissent, uti nihil[w] propter suorum paucitatem et hostium multitudinem metu deficerent.

12. Interim, cum jam Cæsar progressus esset a[x] castris circiter millia passuum tria, per speculatores et antecessores equites[40] nuntiatur ei, copias hostium haud longe ab sese[y] visas. Et hercule cum eo nuntio pulvis ingens conspici cœptus est. Hac re cognita, Cæsar celeriter jubet equitatum universum, cujus copiam habuit in præsentia[z] non magnam, et sagittarios, quorum parvus numerus, ex castris[a] arcessi, atque ordinatim[b] signa se leniter consequi: ipse antecedere cum paucis armatis. Jamque,[c] cum procul hostis conspici posset, milites in campo jubet galeari et ad pugnam[d] parari. Quorum omnino numerus fuit triginta cohortium, cum equitibus quadringentis, et sagittariis CL.[e]

13. Hostes interim, quorum dux erat Labienus, et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili[f] longitudine, non peditum, sed equitum, confertam; et inter eos levis armaturæ Numi-

R. M. V.—[t] *regis* Lov. L. sec.—[u] *ille*, &c. *dicitur voluisse* Edd. R. M. V.—[v] Lov. Dorv. et Edd. ante Ursin. carent *sui*.—[w] vulgo *ne*, vel *ne illi*.—[x] *e* c. V. et Edd. ante Urs.—[y] Sic Mss. plerique et meliores et Edd. qdd. vulgo *a se*, et *hercle. procul* Dorv.—[z] desunt L. pr.—[a] vulgo *e castris exierat n.*—[b] *ordinari*, *ordinati* Edd. qdd. male.—[c] *itaque* Lov.—[d] *eam p.* Mss. Urs. Leidd. Lov. V. Edd. R. M. V.—[e] vulgo deest, vel *et hostes*.—[f] deest Sc. L. pr. *mira-*

NOTÆ

39 *Neque eam rem eos voluisse scire*] Ne, ut infra dicitur, propter suorum paucitatem et hostium multitudinem metu deficerent. Tale consilium Eumenis magnopere est laudatum, qui cum suos milites contra fortissimos hostes duceret, deviis itineribus duxit, in quibus vera audire non possent, et his persuasit se contra quosdam barbaros proficisci, et prius in aciem exercitum eduxit quam milites sui scirent cum quibus arma conferrent. Auctores sunt Cornelius Nepos et Plutarchus.

40 *Antecessores equites*] Antecessores sunt, ut videtur Turnebo adversariorum XXIV. 16. qui ante agmen eunt, locaque castris metandis idonea deligunt, et vias qua duci exercitus possit, vident. Eosdem homines antecursores Cæsar dicit lib. I. de bello civili.

das et sagittarios pedites[g] interposuerant, et ita condensaverant, ut procul Cæsariani[h] pedestres copias arbitrarentur; et[i] dextrum ac sinistrum cornu magnis equitum[j] copiis firmaverant. Interim Cæsar aciem dirigit simplicem, ut poterat, propter paucitatem: sagittarios ante aciem constituit: equites dextro sinistroque cornu opponit,[k] et ita præcipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur: existimabat enim, se cum pedestribus copiis acie instructa dimicaturum.

14. Cum utrimque expectatio fieret, neque Cæsar se removeret, et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio[l] magis, quam viribus, decernendum[m] videret; subito adversariorum equitatus[n] sese extendere, et in latitudinem[o] promovere, collesque complecti, et Cæsaris equitatum[p] extenuare, simulque ad circumeundum[q] comparare se cœperunt.[r] Cæsariani equites eorum multitudinem ægre sustinebant. Acies interim mediæ cum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidæ levis armaturæ cum equitibus[s] procurrunt, et inter legionarios milites jacula conjiciunt. Hic, cum Cæsariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant: pedites interim resistebant, dum equites rursus, cursu[t] renovato, peditibus suis succurrerent.

15. Cæsar, novo genere pugnæ oblato, cum animum adverteret,[u] ordines suorum in procurrendo turbari, (pedites enim, dum equites longius ab[v] signis persequuntur, latere nudato, a proximis Numidis jaculis vulnerabantur; equites autem hostium pilum[w] militis cursu facile vitabant,) edicit

---

bilem V. *longitudinem* Sc. L. pr.—[g] abest Edd. R. M. V. *interposuerunt* Mss. 2.—[h] *Cæsarei* Lov.—[i] carent τῷ *et* L. pr. V. Lov. Dorv. bene.—[j] *equitatum* L. pr. Edd. R. M. V. *equitatuum* V. ut c. 11. *confirm.* L. sec.—[k] *componit* Mss. 3.—[l] *artificiose* Lov. L. sec.—[m] *decertandum* Edd. qdd. pro solenni variatione.—[n] *equites* Pet. *equitum* V. —[o] *multit.* Edd. R. M. V.—[p] *equites* Pet. *equitatus* Lov. Dorv. *extenuari* Mss. 5.—[q] *circumveniendum* L. pr. V. ad B. C. III. 91.—[r] *cœperat* Mss. 2. *cœperant* Mss. et Edd. qdd.—[s] *equitatu* Pet. *procurrerunt* L. pr. *concurrunt* Lov. Dorv.—[t] Ita Mss. et Edd. pp. Al. *concursu*. dein *succurrunt* Lov. Dorv. [u] Ita L. pr. non *animadv.* V. B. G. I. 24.—[v] Sic L. pr. V. aliique, non *a. prosequuntur* etiam L. pr. Adi B. G. v. 9.—[w] *palam milites* Sc. L. pr. *militis* deest

per ordines, ne quis miles ab[x] signis quatuor pedes longius procederet. Equitatus interim Labieni, suorum multitudine confisus, Cæsaris paucitatem circumire[y] conatur: equites Juliani pauci, multitudine hostium defessi, equis convulneratis,[z] paulatim cedere: hostis magis magisque[a] instare. Ita puncto temporis[b] omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis, Cæsarisque copiis in orbem compulsis, intra cancellos[41] omnes conjecti[c] pugnare cogebantur.

16. Labienus in equo, capite nudo, versari in prima acie; simul suos cohortari,[d] nonnunquam legionarios Cæsaris ita appellare: 'Quid tu,' inquit, 'miles tiro,[e] tam feroculus[f] 'es? Vos quoque iste verbis infatuavit.[g] [42] In magnum 'mehercule[h] vos periculum impulit. Misereor vestri.' Tum miles: 'Non sum,' inquit, 'tiro, Labiene; sed de legione 'X veteranus.' Tum Labienus: 'Non agnosco,'[i] inquit, 'signa decumanorum.' Tum miles:[j] 'Jam me, qui[k] sim, 'intelliges:'[l] simul cassidem de capite dejecit,[m] [43] ut cognosci ab eo posset, atque ita pilum, viribus contortum, dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori affixit, et ait:[n] 'Labiene, decumanum[o] militem, qui te petit, 'scito esse.' Omnium tamen animi in terrorem conjecti, et

L. sec. Dorv. Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str. forsan bene.—[x] Sic L. pr. V. Lov. Dorv. non *a*.—[y] *circuire* Mss. plerique.—[z] *vuln.* Mss. 2.—[a] Ita Pet. L. pr. Sc. Cuj. et Edd. Vett. item Scalig. vulgo *hostes. m. ac magis* Lov.—[b] *temp. horæ* L. pr. V. e Glossa.—[c] *conferti* Vir D. male. V. ad B. G. III. 24.—[d] *suos hort.* Dorv.—[e] deest Lov.—[f] *feris oculis* L. pr. *ferox* V.—[g] *infatuat* Dorv.—[h] *me herculem* L. pr.—[i] *cogn.* V.—[j] *ait m.* Mss. 4.—[k] Sic Mss. 4. et Edd. Vasc. Steph. aliæque, non *quis*.—[l] *intellige* L. pr.—[m] *ejecit* L. pr.—[n] desunt Sc.—[o] *decumum* Pet. V. L. sec. Dorv. *decimanum* L. pr. Lov. et

NOTÆ

41 *Intra cancellos*] Similitudine ducta ab iis qui feris objecti intra septa quædam pugnare coguntur.

42 *Vos quoque iste verbis infatuavit*] Cæsar. Quasi fatuum esse necesse sit qui pro Cæsare pugnet.

43 *Simul cassidem de capite dejecit*] Hinc intelligitur cassides illas, nostrarum similes, vultum texisse, quas sensim tandem sequentibus temporibus laborem exosi deposuerunt, ut queritur Vegetius I. 20. 'Qui laborem in portandis veteribus munimentis armorum ferre non possunt, detectis corporibus et vulnera sustinere coguntur, et mortes, et, quod est gravius et turpius, aut capi, aut certe fuga rempublicam prodere.'

maxime tironum: circumspicere enim Cæsarem, neque amplius facere, nisi hostium jacula vitare.

17. Cæsar interim, consilio hostium cognito,[44] jubet aciem in longitudinem quam maximam[p] porrigi, et alternis conversis cohortibus; ut una[q] post alteram ante signa tenderet. Ita coronam[r] hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit; et unam partem ab altera exclusam, equitibus intrinsecus adortus cum peditatu, telis conjectis in fugam vertit;[s] neque longius progressus, veritus insidias, se ad suos recipit.[t] Idem altera pars equitum peditumque Cæsaris facit. His rebus gestis, ac[u] procul hostibus repulsis[v] convulneratisque, ad sua præsidia sese, sicut erat instructus, recipere cœpit.

18. Interim M. Petreius[45] et Cn.[w] Piso[46] cum equitibus Numidis MC electis, peditatuque ejusdem generis[x] satis grandi, ex itinere recta[y] subsidio suis occurrunt.[z] Atque hostes, suis ex terrore firmatis rursusque renovatis animis, legionarios, conversis equitibus[a] se recipientes, novissimos adoriri[b] et impedire cœperunt, quo minus in castra se reciperent. Hac re animadversa, Cæsar jubet signa converti,

supra.—[p] *longitudine quam maxima* Mss. 3.—[q] *et un.* Mss. 2.—[r] *corona* Lov. Dorv.—[s] *convert.* L. pr.—[t] *recepit* et *fecit* L. pr. V. *fecit* etiam Lov. Dorv. *Ita* L. pr.—[u] Sic Mss. non *et*.—[v] *expulsis* Edd. R. M. V.—[w] *M.* L. pr.—[x] *electis* et *ej. gen.* desunt L. pr.—[y] *recto* Mss. 5. Edd. R. M. V. male.—[z] *concurr.* Mss. 3. Edd. pp. sed V. ad B. G. III. 4. *occurrerunt* L. pr. vulgo *at.* —[a] *equis* Mss. 2. perperam *se* abest Mss. plerisque et Edd. pp. Vasc. Gryph. Steph.—[b] *adorti* L. pr.—[c] *cohortibus* V.—[d] *nausia* Mss. plurimi. *recentis sitis*

NOTÆ

44 *Cæsar interim, consilio hostium cognito*] Quod scilicet in orbem cogi suam aciem et circumveniri vellent, ipse quoque suam aciem in longum exporrexit.

45 *M. Petreius*] De Marco Petreio supra dictum.

46 *Cn. Piso*] Quis fuerit non facile dictu. Commemoratur unus eo nomine a Sallustio, quem ait occisum fuisse in Hispania, atque adeo is esse non potuit; alter a Val. Maximo, qui non absurde, quoniam nomen et tempus congruit, hic esse putetur, qui Pompeio sua gratia e judicio Manilium Crispum eripienti multa et gravia crimina objecit. Interrogatus deinde ab eo cur se quoque non accusaret, 'Da,' inquit, 'prædes Reip. te, si postulatus fueris, civile bellum non excitaturum, etiam de tuo prius quam de Manilii capite in consilium judices mittam.'

et medio campo redintegrari prælium. Cum ab hostibus[c] eodem modo pugnaretur, nec cominus ad manus rediretur, Cæsarisque equites jumenta, ex nausea[d] recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata, ad insequendum hostem perseverandumque cursum[47] tardiora haberent, dicique pars exigua jam reliqua esset; cohortibus equitibus(que)[e] circumdatis, cohortatus[f] imperat, ut uno ictu contenderent, neque remitterent,[g] donec ultra ultimos colles hostes repulissent, atque eorum[h] essent potiti. Itaque signo dato, cum[i] jam hostes languide tela negligenterque mitterent,[j] subito immittit cohortes turmasque suorum: atque, puncto[k] temporis hostibus nullo negotio campo pulsis, post collemque dejectis,[l] nacti locum atque ibi paulisper commorati, ita uti[m] erant instructi,[b] leniter se ad suas recipiunt munitiones: itemque adversarii, male accepti, tum demum se ad sua præsidia contulerunt.[n]

19. Interim, ea re gesta et prælio diremto,[48] ex adversariis perfugæ plures ex omni genere hominum, et præterea intercepti hostium complures equites peditesque: ex quibus cognitum est hostium consilium, eos hac mente et conatu venisse, uti novo atque[o] inusitato genere prælii tirones legionariique pauci perturbati, Curionis exemplo, ab equitatu circumventi opprimerentur: et ita Labienum dixisse pro concione, 'tantam sese[p] multitudinem auxiliorum adversa-

[b] *Sicut erant edocti.*

Lov. Dorv.—[e] *equitatibusque* Lov. Dorv.—[f] deest hæc vox vulgo.—[g] *rem. bellum* L. pr. male.—[h] *eis* L. sec.—[i] deest L. pr. Lov. *hoste* L. pr.—[j] Sic Mss. non *negl. tela mittente* L. pr. *mittendi* Lov. Sc.—[k] *uno p.* Edd. R. M. V. —[l] *collem dej.* L. pr. Sc. Lov. Dorv.—[m] Sic Mss. non *ut*.—[n] desunt hæc in V. L. sec. Dorv.—[o] *et* Edd. R. M. V.—[p] *se* Mss. plurimi, Edd. pp.—[q] *adv.*

NOTÆ

47 *Perseverandumque cursum*] Raro exemplo *perseverare* active dicitur. Ut plurimum enim neutrali in positione dicitur.

48 *Interim ea re gesta et prælio diremto, &c.*] Aliquod verbum desideratur, quod hic non apparet. Manuscriptus Victorinus codex habet, 'se ad suas recipiunt munitiones. Itemque adversarii fecerunt, et profugæ plures ex omni genere hominum, et præterea intercepti complures equites peditesque, ex quibus cognitum est,' &c. Hic verbum apparet, quod in nostro textu abest, quanquam nonnihil etiam desideretur.

'riis[q] subministraturum, ut etiam cædendo in ipsa victoria 'defatigati vincerentur,[r] atque a suis superarentur:' quippe qui sine illorum fide sibi confideret; primum, quod audierat, Romæ legiones veteranas dissentire,[49] neque in Africam velle transire; deinde, quod triennio in Africa suos milites consuetudine retentos fideles sibi jam effecisset, maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum levisque[s] armaturæ. Præterea ex fuga prælioque Pompeiano Labienus,[t] quos secum a Brundisio transportaverat, equites[u] Germanos Gallosque, ibique postea ex hybridis libertinis[50] servisque conscripserat, armaverat, equoque uti frenato condocuerat.[51] Præterea regia auxilia, elephantes[v] centum et viginti, equitatusque innumerabilis:[w] deinde, legiones conscriptæ ex cujusquemodi genere amplius duodecim.[52] Hac spe atque ea[x] audacia inflammatus Labienus, cum equitibus Gallis Germanisque MDC,[y] Numidarum sine frenis octo[z] millibus, præterea, Petreiano[a] auxilio adhibito, equitibus MC,[b] peditum ac levis armaturæ quater[c] tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque[d] [53] compluribus. His copiis[e] pridie Non. Jan.[54] post diem tertium, quam Africam attigit, in

Cæsaris L. pr. V. Vasc. M.—[r] Sic Mss. et Edd. Ber. Vasc. Gryph. Steph. non *fat. cæderentur* Lov.—[s] *equitumque levis* Cuj. L. sec. Edd. Vett. ante Urs. V. ad c. 48.—[t] vulgo deest *Lab.*—[u] *milites* Lov.—[v] *elephanti* L. pr. Edd. R. M. V. Vasc. Steph. et aliæ. quod malim. *elephantos* Pet. Sc. *elephantis* V. —[w] *innumerabiles* Pet.—[x] deest Mss. 3.—[y] DCCC Mss. et Edd. Vett. MDCCC Ms. Ciacc.—[z] VII L. pr. Sc.—[a] *a Petr.* Lov. *a Petrejo* Dorv. L. sec. cui deest *auxilio.*—[b] Mss. omnes MDC Edd. pp. DCCC. Vide ad c. 18.—[c] *quartum* L. pr. vulgo *tantis.*—[d] *que* abest V. Dorv.—[e] *c. omnibus* Ms. Ciacc. L. sec. *Nona-*

NOTÆ

49 *Primum, quod audierat, Romæ legiones veteranas dissentire*] A Cæsare.

50 *Ibique postea ex hybridis libertinis*] Hybridæ mixtum genus, ut canis ex gregario et venatico natus, ut sus ex fero et domestico procreatus; indeque translatione sumta, homo ex libero et servo, vel ex libertino et servo natus. Hic intelligit Romano patre et matre peregrina natos.

51 *Equoque uti frenato condocuerat*] Quia Numidæ in regendo equo frenis non utuntur. Unde Virgilio Æn. IV. dicuntur 'Infreni Numidæ.'

52 *Duodecim*] Sic legendum ex fide Mss. Regiorum duorum, et Victorini unius. Alii addunt *millibus.*

53 *Hippotoxotis*] Equitibus sagittariis. Vox est Græca.

54 *Pridie Non. Jan.*] Quarto die Januarii mensis.

campis planissimis purissimisque[f] [55] ab hora diei quinta usque ad solis occasum est decertatum.[g] In eo prælio Petreius graviter ictus ex acie recessit.

20. Cæsar interim[h] castra munire diligentius, præsidia[i] firmare majoribus copiis, vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare deducere,[j] et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeare, auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent: tela tormentaque ex navibus in castra comportare: remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum,[k] epibatarumque, armare et in castra evocare,[l] uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis[m] armatura interjecta inter equites suos interponeretur: sagittariisque[n] ex omnibus navibus, Ityreis,[56] Syriis, et cujusque generis ductis in castra compluribus, frequentabat suas copias (audiebat enim, Scipionem post diem tertium ejus diei, quo prælium factum erat, appropinquare, copias suas cum Labieno et Petreio conjungere, cujus[o] copiæ legionum octo, et equitum trium[p] millium esse nuntiabantur); officinas ferrarias instruere,[57] sagittas telaque, uti fierent[q] complura, cu-

rum Lov.—[f] *plurissimisque* Sc. L. pr. V. ridicule. V. Cellar.—[g] *detrimentum* Dorv.—[h] *enim int.* L. sec. Edd. R. M. V.—[i] *præsidiaque* Edd. R. M. V. *minor.* Lov.—[j] *ducere* L. pr.—[k] Sic Mss. non *Rhodiorumque. et epib.* Lov. Edd. Vasc. Gr. post. Steph.—[l] *convoc.* Lov.—[m] *levi* Lov. Edd. R. M. V. *armaturæ* L. pr. Lov. Dorv. Ed. Plant. *interfecti* L. pr. *interponerentur* L. pr. Lov. Edd. R. M. V.—[n] *sagittariique* L. pr. V. Lov. Dorv.—[o] *eorum* L. pr. *quorum* Lov. Scal. Edd. Vasc. Gr. post. Steph. deest Edd. pp.—[p] Sic Urs. Pet. Sc. L. pr. sec. Lov. Dorvill. non IV. *milia* Edd. R. M. V. *nunciabatur* V.—[q] vulgo *sagittasque et t.*

NOTÆ

55 *In campis planissimis purissimisque, &c.*] Id est, vacuis ab omni pugnæ impedimento, aut insidiarum suspicione. Sic Livius lib. IV. belli Punici: 'Postero die signis collatis dimicaturum puro ac patenti campo, ubi sine ullo insidiarum metu vera virtute res geri posset.' Item lib. I. Pomœrium: 'Est circa murum locus, quem in condendis urbibus quondam Hetrusci, qua murum ducturi erant, certis circa terminis inaugurato consecrabant, ut neque interiore parte ædificia mœnibus continuarentur, et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli.'

56 *Ityreis*] Ituræa sive Thraconitis regio Palæstinæ. Ab Hegesippo dicitur *Peræa,* quam Plinius asperis dispersam montibus, et a Judæis ceteris Jordane amne discretam scripsit l. v.

57 *Officinas ferrarias instruere*] Hæc sequentia ad Cæsarem referuntur.

rare,[58] glandes fundere, sudes comparare, literas in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque[r] congererent ad arietes,[59] cujus inopia in Africa esset: præterea ferrum plumbumque[s] mitteretur. Et animum etiam advertebat, frumento se in Africa, nisi importatitio, uti non posse: priore enim anno, propter adversariorum delectus, quod stipendiarii[t] aratores milites essent facti, messem non esse factam: præterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse, omnemque regionem Africæ exinanisse frumento: oppida, præter ea[u] pauca, quæ ipsi suis præsidiis tueri poterant, reliqua dirui atque[v] deleri; et eorum incolas intra[w] sua præsidia coëgisse commigrare; agros desertos ac vastatos[x] esse.

21. Hac necessitate Cæsar coactus, privatos ambiendo[y] et blande appellando aliquantulum frumenti numerum in sua præsidia congesserat, et eo parce[z] utebatur. Opera interim ipse quotidie circumire,[a] et ad ternas[b] [60] cohortes in statione habere, propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum maximus numerus fuit, jubet in plostris[c] [61] deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Cæsaris onerariæ errabundæ male[d] vagabantur, incertæ locorum atque castrorum suorum: quas singulas[e] scaphæ adversariorum[f] complures adortæ incendebant atque expugnabant.

---

ut f. Mss. 3.—[r] *materiamque* L. sec. *congeri* Pet. V. L. pr. Sc.—[s] *que* deest L. pr. V. Sc. *plurimum ferrum adduceretur.*—[t] *stipendii* Scal. L. pr. *militesque* Edd. R. M. V.—[u] vulgo abest *ea.*—[v] *ac* Sc. V. Lov. *deseri* Lov. Dorv. L. sec. ut c. 26.—[w] *inter* Edd. R. M. V.—[x] *vacuatos* V. Edd. R. M. V.—[y] *obeundo* L. sec.—[z] *castra c. et eo parato* Edd. pp. Ber. *et* abest Dorv.—[a] *circuire* Mss. 2.—[b] vulgo *alternas, alteras.*—[c] Sic Mss. Urs. Sc. L. pr. ut c. 75. Reliqui cum Edd. ante Scal. *plaustris.*—[d] deest Dorv. *vacabant* L. pr.—[e] *singulæ.* L. pr.

NOTÆ

58 *Sagittas telaque, uti fierent complura, curare*] Nisi ad Hellenismum confugiatur, solœcismus videbitur. Ms. Regius, Victorinus, et impressus pervetustus, habent *sagittæ*, quod melius.

59 *Ad arietes*] Eligebantur ad id abietes et orni.

60 *Ad ternas*] Lipsio videtur reponendum *alteras*, et sex perlectis Mss. reperi *alteras*.

61 *Plostris*] *au* in *o* sæpe convertitur. Sæpius *plaustris*. Ne invalidi motu ex vehiculo excuterentur.

Hac re nuntiata, Cæsar[g] classes circum insulas portusque disposuit;[h] quo tutius commeatus supportari[i] posset.

22. M. Cato interim, qui Uticæ præerat, Cn. Pompeium[j] filium multis verbis assidueque objurgare non desistebat. 'Tuus,' inquit, 'pater istuc[k] ætatis[62] cum esset, et animadvertisset,[l] rempublicam[63] ab audacibus sceleratisque 'civibus[m] oppressam, bonosque[n] aut interfectos, aut exilio 'multatos, patria civitateque carere; gloria et animi magnitudine elatus, privatus atque adolescentulus,[o] paterni exercitus reliquiis collectis, pæne oppressam funditus et[p] 'deletam Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicavit: idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam 'mirabili celeritate[q] armis recepit. Quibus ex[r] rebus sibi 'eam dignitatem, quæ est[s] per gentes clarissima notissimaque,[t] conciliavit; adolescentulusque atque eques Romanus 'triumphavit. Atque ille non ita[u] amplis rebus patris[v] 'gestis, neque tam excellenti majorum dignitate parta, neque tantis clientelis nominisque claritate præditus, in rempublicam est ingressus: tu contra, et patris[v] nobilitate et 'dignitate, et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque præditus, nonne eniteris,[w] et proficisceris ad paternas 'clientelas, auxilium[x] tibi reique publicæ atque optimo 'cuique efflagitatum?'[y]

23. His verbis hominis gravissimi incitatus adolescen-

Lov.—[f] *suorum* Dorv. vulgo *incenderant expugnaverant.*—[g] *Cæsari* vulgo.—[h] *disponit* L. pr.—[i] *comport.* Mss. 3. *possit* L. pr.—[j] *Pompeji* Mss. 3. V. ad B. G. I. 23.—[k] *istius* V. et Edd. ante Urs. male.—[l] *animadvertissetque* Lov. Dorv.—[m] *hominibus* L. pr.—[n] *senatoresque* L. pr.—[o] *privatusque ad.* L. pr. Edd. pp. *privatusque atque ad.* Lov. Dorv.—[p] deest L. pr. Sc. *deletamque* Lov.—[q] *velocitate* Lov.—[r] deest L. pr. Dorv. *a r.* Lov.—[s] desunt *q. e.* Lov.—[t] *rarissima clarissimaque* Edd. R. M. V. *clarissimas notissimasque* Lov.—[u] *tam* Edd. R. M. V.—[v] *patriis* Lov. L. sec. Dorv.—[w] *niteris* Edd. R. M. V.—[x] *et aux.* L. sec. Dorv. Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str. *et ad aux.* Edd. R. M. V.—[y] *efflagitaturum* L. sec. *efflagitatarum* Lov. Dorv. *F. efflagitaturus* ut c. 25.—

NOTÆ

62 *Tuus, inquit, pater istuc ætatis*] Testantur Velleius Patercul. et Plutarchus tunc fuisse natum XXIII annis, cum Carboni obsistere cœpit.

36 *Animadvertisset remp. &c.*] Quales erant Cinna, Carbo, de quibus vide Plutarchum in vita Pompeii, item Appianum l. I.

tulus, cum naviculis[z] cujusquemodi generis triginta, inibi paucis rostratis, profectus ab Utica est in Mauritaniam,[a] regnumque Bogudis[b] est ingressus; expeditoque exercitu, numero servorum, liberorum, duorum millium, cujus partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum[c] 64 accedere cœpit: in quo oppido præsidium fuit regium. Pompeio adveniente, oppidani, usque eo passi propius accedere,[d] donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret, subito eruptione facta, prostratos perterritosque Pompeianos in mare passim navesque compulerunt.[e] Ita re male gesta, Cn. Pompeius filius[f] naves inde avertit, neque postea littus attigit, classemque ad insulas Baleares[65] versus convertit.

24. Scipio interim cum iis copiis, quas paulo[g] ante demonstravimus, Uticæ grandi præsidio relicto, profectus, primum Adrumeti castra ponit:[h] deinde paucos dies ibi commoratus, noctu itinere facto, cum Petreii et Labieni copiis[i] se conjungit: atque, unis castris factis, tria millia passuum longe considunt. Equitatus interim eorum circum Cæsaris munitiones vagari, atque eos, qui pabulandi aut[j] aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere; ita[k] omnes adversarios intra munitiones continere. Quare Cæsariani gravi annona sunt conflictati, ideo, quod nondum neque[l] ab Sicilia, neque ab Sardinia commeatus supportatus erat;[m] neque per anni tempus[66] in mari classes sine peri-

[z] *navibus* Mss. 2. *cujusmodi* L. pr. *cujusque modo* Scal. *generisque* Edd. Ald. Vasc. Gr. post. Manut. Steph. Str. Plant. V. ad c. 19.—[a] *ipse ab Ut. in M.* L. sec. Edd. R. M. V. *est* abest etiam L. pr. V.—[b] *Bogude* L. sec. V.—[c] *Ascarum* L. pr.—[d] vulgo *eum acc.*—[e] *contul.* Lov.—[f] abest L. pr.—[g] deest Pet.—[h] *petit* Lov.—[i] *castris* L. pr. *se cop.* Mss. et Edd. qdd. *se* abest Sc. L. pr. V. *cop. copias suas* Lov. Dorv.—[j] *Atque* Lov. L. sec. *adaquandi* Lov. Bene V. ad VIII. 42. *caussa* L. pr.—[k] *et ita* Lov. Dorv. Edd. ante Plant.—[l] deest L. pr.

NOTÆ

64 *Ascurum*] Africæ urbs in Mauritania, quæ tunc erat sub Bogudis imperio.

65 *Ad insulas Baleares*] Baleares duæ numerantur a Ptolemæo, quarum incolæ erant optimi jaculatores, de quibus supra dictum.

66 *Neque per anni tempus*] Nam mense Januario incunte ista gerebantur.

culo vagari poterant, neque[n] amplius millia passuum sex terræ Africæ quoquo[o] versus tenebant,[p] pabulique inopia premebantur. Qua necessitate coacti veterani milites equitesque, qui multa terra marique bella confecissent, et[q] periculis inopiaque tali sæpe essent[r] conflictati, alga e littore[s] collecta,[67] et aqua dulci eluta,[t] et ita jumentis esurientibus data,[u] vitam eorum producebant.

25. Dum hæc ita fierent, rex Juba, cognitis Cæsaris difficultatibus copiarumque paucitate, non est visum,[68] dari spatium convalescendi augendarumque ejus opum.[v] Itaque, comparatis equitum magnis peditumque copiis, subsidio suis,[w] egressus e regno, ire contendit. P. Sitius[69] interim et rex Bochus,[x][70] conjunctis suis copiis, cognito regis Jubæ egressu, propius ejus regnum copias suas[y] admovere, Cirtamque,[71] oppidum ejus regni opulentissimum, adorti pau-

[a] *Sic. n. a S.* Mss. et Edd. qdd.—[m] *esset* Dorv. *nec* L. pr. V.—[n] *nec* Lov. L. sec. Dorv.—[o] *quaque* Edd. R. M. V.—[p] *tenebat, premebatur* Sc. L. pr. Lov. Dorv. Scil. *Cæsar.*—[q] deest Lov. Dorv.—[r] *solent esse* Edd. R. M. V.—[s] *in l.* Edd. R. M. V.—[t] *elota* Lov. Dorv. L. sec. Edd. ante Urs. male. [u] *dant jugis* V.—[v] *augendique ej. opes* Lov. L. sec.—[w] deest L. pr.—[x] *Bogud* vulgo.—

NOTÆ

67 *Alga e littore collecta*] Plutarchus scribit algæ immiscuisse herbæ paululum quam agrestin appellat, vitem albam Dioscorides, idque pro condimento.

68 *Dum hæc ita fierent, rex Juba, cognitis Cæsaris difficultatibus copiarumque paucitate, non est visum, &c.*] Magna videtur esse orationis inconsequentia. Deberet enim esse *regi Jubæ visum est.* Sed quia *visum est* positum est pro *credidit*, rectus casus est præmissus, quasi esset *rex Juba credidit.*

69 *P. Sitius*] Exulabat ab Italia ob conjurationem, ut puto, Catilinæ. Nam apud Sallustium Catilina popularibus suæ conjurationis dicit in Mauritania esse cum exercitu P. Sitium Nucerinum, consilii sui participem; nactusque is exules aliquot, ex Hispania in Mauritaniam transiit, ubi non segnem operam Boccho regi præstabat, quam tandem Cæsari obtulit, sed tam opportunam, ut Dio dicat ab aliquo Deo missum fuisse videri, cum nullum haberet ante a Cæsare beneficium, immo nec esset ipsi cognitus, eoque tempore Cæsarem juvit, ut salutem attulerit. Is tandem ab Arabione Manassis regis filio fuit interemtus, ut testatur Appianus l. IV.

70 *Bochus*] Erat Mauritaniæ rex Cæsaris amicus, de quo supra.

71 *Cirtamque*] Cirta Numidiæ metropolis, Massinissæ quondam regia. Plinius et Mela coloniam Sittianorum vocant. Forte ab hoc P. Sitio est eo deducta. Constantinæ nomen huic inditum, ut scribit Aurelius Victor, atque hoc nomen adhuc retinere

cis diebus pugnando capiunt,[z] et præterea duo oppida Gætulorum:[72] quibus cum conditionem ferrent,[a] ut oppido excederent idque sibi[b] vacuum transderent, conditionemque repudiassent, postea ab eis[c] capti interfectique sunt omnes. Inde progressi,[d] agros oppidaque vexare non desistunt.[e] Quibus rebus cognitis, Juba, cum jam non longe ab Scipione atque ejus ducibus abesset, capit consilium, satius esse, sibi suoque regno subsidio ire,[f] quam, dum alios[g] adjuturus proficisceretur, ipse suo[h] regno expulsus,[i] forsitan utraque re expelleretur. Itaque rursus se[j] recipere atque auxilia etiam ab Scipione[k] abduxit, sibi[l] suisque rebus timens, elephantisque triginta relictis, suis finibus oppidisque suppetias profectus est.

26. Cæsar interim, cum de suo adventu[m] dubitatio in provincia esset, neque quisquam crederet, ipsum, sed aliquem[n] legatum cum copiis in Africam venisse, conscriptis literis circum provinciam, omnes civitates facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis[o] profugere, et in castra Cæsaris devenire, et de adversariorum ejus[p] crudelitate acerbitateque commemorare cœperunt. Quorum lacrymis querelisque Cæsar commotus, cum antea constitisset in stativis castris, æstate inita, cunctis copiis auxiliisque actis,[q] bellum cum adversariis suis gerere instituit,

[y] abest Edd. R. M. V.—[z] *adortus capit* Pet. Sc. L. pr. V.—[a] *ferret* Lov. V. *offerret* L. pr.—[b] deest Edd. R. M. V. *cederent* Lov.—[c] *eo* Pet. L. pr. *ab eis* desunt V. *interfecti sunt* L. pr.—[d] *progressus* Pet. L. pr. V.—[e] *destitit* Pet. L. pr. *desunt* V. -[f] *fore* L. sec.—[g] *ipse al.* Edd. R. M. Absunt *al. adj. prof.* a Ven.—[h] deest Edd. R. M. V.—[i] *pulsus* L. pr.—[j] abest V. Lov. vulgo *recepit.* —[k] Sic Mss. non *ab Sc. etiam. a Scip.* L. sec. Edd. qdd.—[l] *sibique* L. sec. *ab suis r.* Lov. *suis r.* modo Edd. R. V. M.—[m] ita Mss. et Edd. qdd. non *c. d. s. ad. int.*—[n] deest Edd. pp.—[o] Abest Lov. *fugere* L. pr.—[p] *suorum* Edd. R. M. V. vulgo *acerb. crud.* contra Mss. ordinem.—[q] vulgo *coactis, accitis,* et

NOTÆ

contendunt. Equitum millia x, peditum xx facile emittebat, teste Strabone.

72 *Gætulorum*] Gætuli parebant regi Jubæ, ut videtur, maxima tamen pars eorum vaga erat; primi, teste Sallustio, Africæ populi cum Libybus ex Punicorum annalium fide, asperi incultique, carne ferina et pabulo, ut pecora, vescentes; unde eorum posteri multa avita adhuc retinebant.

literisque celeriter[r] in Siciliam ad Allienum[s] et Rabirium[t] Postumum[73] conscriptis et per catascopum[u 74] missis, 'ut 'sine mora aut ulla[v] excusatione hyemis ventorumque 'quam celerrime exercitus sibi[w] transportaretur: Africam 'provinciam[x] perire funditusque everti ab[y] suis inimicis: 'quod nisi celeriter sociis foret subventum, præter ipsam 'Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se recipe- 'rent, ab illorum[z] scelere insidiisque reliquum futurum.' Atque ipse in tanta erat festinatione et expectatione, ut postero die, quam misisset literas nuntiumque in Siciliam,[a] classem exercitumque morari diceret, dies noctesque[b] oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. Nec mirum: animadvertebat enim,[c] villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidari,[d] oppida castellaque dirui[e] desérique, principes civitatum aut interfici aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi;[f] iis se in miseriis, suamque fidem implorantibus, auxilio propter copiarum paucitatem esse[g] non posse. Milites interim[h] in opere exercere, castra munire,[i] turres, castella facere, molesque jacere in mare non intermittere.

27. Scipio interim elephantos[j] hoc modo condocefacere instituit.[75] Duas instruxit acies: unam funditorum contra elephantos, quæ quasi adversariorum locum obtineret, et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret:

deest *suis*.—[r] abest Lov.—[s] *missis ad A.* et dein *mittit* Scal. L. pr.—[t] *et ad R.* L. pr. bene.—[u] *catascospum* Ciacc. *sathascopum* Edd. pp. *Catoscopum* L. pr. *Carascopum* Dorv. V. Ciaccon. ut et B. G. IV. 26.—[v] *ulla m.* Edd. R. M.—[w] Sic Mss. non *ex. sibi q. cel. celeriter* L. pr.—[x] *transp. in Africam pr.* L. pr. *prov.* deest Lov.—[y] Ita Mss. plerique. non *a.*—[z] *eorum* Dorv. Edd. R. M.—[a] desunt *in Sic.* L. pr.—[b] Ita Mss. non *noctes d.*—[c] deest Lov.—[d] vulgo *trucidarique*, et *principesque.*—[e] *dirimi* V.—[f] *obripi* Pet. V.—[g] *sese* Lov. Dorv. *se esse* V. L. sec.—[h] *eum* Pet.—[i] *atque castra m.* Mss. 6. et Edd. pp. *turresque et c.* Edd. pp. *et cast.* L. sec.—[j] Ita Mss. et Edd. Vett. plerique, non *elephantes.*—[k] *ordine*

NOTÆ

73 *Rabirium Postumum*] Rabirius de quo supra, quem antea in Siciliam miserat ad secundum commeatum transportandum.

74 *Catascopum*] Catascopus vox Græca, quæ *exploratoriam navem* significat.

75 *Scipio interim elephantos hoc modo condocefacere instituit*] Plinius VIII. 8. his consentanea scribit.

deinde in ordinem elephantos constituti :[k] post illos autem aciem suam instruxit, ut, cum ab[l] adversariis lapides mitti cœpissent, et elephanti perterriti se ad suos convertissent,[m] rursus a sua acie lapidibus missis, eos converterent adversus[n] hostem; quod ægre tardeque fiebat: rudes enim elephanti, multorum annorum doctrina usuque vetusto vix edocti, tamen communi periculo[o] [76] in aciem producuntur.[p]

28. Dum hæc ad Ruspinam ab utrisque ducibus administrantur, C. Virgilius,[q] prætorius,[r] qui Thapso[77] oppido maritimo præerat, cum animadvertisset, naves singulas cum exercitu Cæsaris, incertas locorum atque castrorum suorum, vagari, occasionem nactus, navem,[t] quam ibi habuit[u] actuariam, militibus complet et sagittariis, et[v] eidem scaphas de navibus adjungit, ac singulas naves Cæsarianas consectari cœpit. Et, cum plures adortus esset, pulsus fugatusque inde discessit. Sed cum nec sic desisteret[w] periclitari, forte incidit in[x] navem, in qua erant duo Titii,[y] Hispani adolescentes, tribuni legionis quintæ, quorum patrem Cæsar in Senatum legerat, et cum his T.[z] Salienus, centurio legionis ejusdem,[78] qui M. Messallam[a] legatum[79] obsederat[b] Messanæ, et seditiosissima oratione apud eum[c] est usus; idemque[d] pecuniam et ornamenta triumphi Cæsaris retinenda et custodienda curaverat,[e] et ob has causas timebat sibi. Hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adoles-

eleph. instituit L. pr. Lov. Dorv.—[l] deest præpos. in Lov. Voss.—[m] *recepissent* L. pr.—[n] Sic Mss. plerique et Edd. Vasc. Steph. non *adversum.*—[o] *prælio* L. pr.—[p] *educ.* Dorv.—[q] *Vergil.* Mss. et Edd. qdd.—[r] Ita Cuj. Pet. Leid. pr. V. Urs. Edd. R. M. V. Scalig. et seqq. alii male *Petronius* et vulgo *Thapso.*—[s] *animadverteret* L. pr. Sc.—[t] *navim* Edd. Vett.—[u] *habet* Dorv.—[v] vulgo deest *et.*—[w] *desistere* Dorv.—[x] abest Lov.—[y] vulgo *Titi* et infra *Titus.* [z] Abest *T.* a V. Confer c. 54. *Sallienus* Pet. Sc. at V. Manut.—[a] *Messalem* Sc. L. pr.—[b] *obsiderat* L. sec. V. —[c] *ap. e.* desunt Lov.—[d] vulgo additur *et.*—[e] *curarat* L. pr. V. Lov.—[f] *sunt*

NOTÆ

76 *Tamen communi periculo, &c.*] Communi suorum militum et hostium.

77 *Thapso*] Thapsus Africæ proprie dictæ oppidum,

78 *T. Salienus, centurio legionis ejusdem*] Cæsarianus erat, sed in seditione multa adversus Cæsarem admiserat.

79 *M. Messallam legatum*] Cæsaris.

centibus, ne repugnarent, seseque Virgilio transderent. Itaque deducti a Virgilio ad Scipionem, custodibus transditi,[f] et post diem tertium sunt[g] interfecti.[80] Qui cum ducerentur ad necem,[h] petisse dicitur major Titius a centurionibus, uti se priorem, quam fratrem, interficerent; idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse interfectos.

29. Turmæ interim equitum, quæ pro vallo in stationibus esse solebant, ab utrisque ducibus, quotidie minutis[i] præliis inter se depugnare non intermittunt:[k] nonnunquam etiam Germani Gallique Labienani[l] cum Cæsaris equitibus, fide data, inter se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui præerat Saserna cum cohortibus tribus,[81] oppugnare, ac vi[m] irrumpere conabatur: quod ab[n] defensoribus, propter egregiam munitionem oppidi et tormentorum multitudinem, facile et sine periculo defendebatur. Quod[o] ubi sæpius ejus equitatus facere non intermittebat, et cum forte ante portam[p] turma densa astitisset;[q] scorpione[82] accuratius misso, atque eorum decurione percusso,[r] et ad decumanam[s 83] defixo, reliqui perterriti, fuga se

tr. L. pr.—[g] deest L. pr. Lov.—[h] *mortem* Pet.—[i] Sic Mss. o. *mutuis* Edd. ante Urs. præter Beroald. V. c. 51. et Manut. vulgo etiam *pugnare.*—[k] *intermitterent* L. pr.—[l] Sic Mss. plerique, non *Labieniani.*—[m] deest Pet. male.—[n] *a* Mss. et Edd. qdd.—[o] *Quos* Lov. dein vulgo contra Mss. et Edd. alias *ejus f. eq. sæp. ejus* abest a Dorv. *facile* L. sec. *stare* Lov. Dorv.—[p] *portum* L. sec. Edd. quæd.—[q] *obstitisset* L. pr. non male.—[r] *perculso* Mss. 3.—[s] Exulat

NOTÆ

80 *Post diem* III. *sunt interfecti*] Ideo tam crudeles in bello civili, quia, præterquam quod amicorum, postquam inimici sunt facti, quam ignotorum majora sunt odia, inter cives non dabantur captivitates.

81 *Saserna cum cohortibus* III.] Paulo supra scriptum hunc Lepti relictum cum cohortibus VI. Sed poterant III aliæ alio esse missæ, aut inde aliqua de caussa deductæ.

82 *Scorpione*] Vegetius manubalistam vocat, quæ a viro uno dirigebatur.

83 *Decumanam*] Decumana est scutum amplissimum, ita dictum quod esset ut decumanus fluctus. Auctor Festus lib. de veterum verborum significatione. Censeo tamen hic esse mendum, atque adeo decumanæ portæ castrorum fieri mentionem, quæ teste Veget. I. 23. post prætoriam est, ut est supra dictum. Mss. duo Regii et Victorinus unus codex habent *ad terram*, quæ verisimilior est lectio. Illa porro lacuna potuerit esse scriptum, quod habet Plutarchus, neque hic legitur, Numidas intervenisse equitibus Cæsaris, dum commisissent equos servis, seque saltatione et can-

in castra recipiunt. Quo facto postea sunt deterriti oppidum tentare.

30. Scipio interim fere[s] quotidie non longe a[t] suis castris passibus ccc[u] instruere aciem, ac, majore diei parte consumta, rursus se[v] in castra recipere. Quod cum sæpius fieret, neque ex Cæsaris castris quisquam prodiret, neque propius ejus copias[w] accederet; despecta patientia Cæsaris exercitusque ejus, universis copiis productis elephantisque[x] turritis triginta ante aciem instructis, quam latissime[y] potuit porrecta equitum peditumque multitudine, uno tempore[z] progressus, haud ita longe a Cæsaris castris constitit in campo.

31. Quibus rebus cognitis, Cæsar jubet milites, qui extra munitiones[a] processerant, quique pabulandi, aut lignandi,[b] aut etiam muniendi gratia vallem petierant, quique ad eam rem[c] opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore[d] se recipere, atque in opere consistere: equitibus autem, qui in statione fuerant, præcipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paulo ante constitissent, donec ab hoste missum telum ad se perveniret; quod si propius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatui[e] edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque præsto esset. At hæc non ipse per se coram,[f] cum de vallo prospecularetur;[g] sed mirabili peritus scientia bellandi,[g] [84] in prætorio sedens, per

L. pr.—[t] *ab* Edd. qdd. recentes.—[u] cccc L. sec.—[v] deest L. pr. *recepit* L. sec.—[w] *ej. cop.* desunt Pet.—[x] *elephantibusque* Dorv.—[y] *mitissime* Lov.—[z] *temporis* Lov.—[a] *munitionem minutatim modeste* Lov. Dorv. L. sec. ex inferioribus.—[b] *lignandique* Lov. Dorv. L. sec.—[c] vulgo *vallum p. quæque ad eandem r.*—[d] *e t. V. ac timore* Dorv.—[e] *equitatu* Dorv. *dicit* L. sec. Mox *quisque suo* vulgo.—[f] deest L. sec.—[g] vulgo *perspec.*—[h] *erant* Ed. R. V. M. V. ad præf.

NOTÆ

tu Afri cujusdam oblectarent, quod nisi Cæsar et Asinius Pollio succurrissent, actum erat de summa belli.

84 *Mirabili peritus scientia bellandi*] Reponendum e Lipsio videtur *penitus.* Sed perperam. Nam omnes Ms. codices constanter habent *peritus.* Tum Latinam esse locutionem alia Cæsaris loca docent. Sic lib. III. de bello civili legitur: 'Usu periti ac superioribus pugnis exercitati, sua sponte cursum represserunt.'

speculatores et nuntios imperabat, quæ fieri volebat: animadvertebat enim, quanquam magnis essent[h] copiis adversarii freti, tamen sæpe a se fugatis, pulsis perterritisque,[i] et concessam vitam, et ignota peccata;[85] quibus rebus nunquam tanta suppeteret ex ipsorum[j] inertia conscientiaque animi victoriæ fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Præterea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte eorum exercitus minuebat audaciam: tum[k] egregiæ munitiones castrorum, et[l] valli fossarumque altitudo, et[m] extra vallum styli cæci,[86] mirabilem in modum consiti, vel[n] sine defensoribus aditum adversariis prohibebant. Scorpionum, catapultarum,[o][87] ceterorumque telorum, quæ ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. Atque hæc[p] propter exercitus sui præsentis paucitatem et tirocinium præparaverat; non, hostium vi et metu[q] commotus, patientem se timidumque hostium opinioni præbebat. Neque idcirco copias, quanquam erant paucæ tironumque, non educebat[r] in aciem, quod victoriæ suorum[s] diffideret; sed referre arbitrabatur, cujusmodi victoria esset futura:[t] turpe enim sibi existimabat, tot rebus gestis tantisque exercitibus devictis,

l. VIII.—[i] *territisque* Edd. R. M. V.—[j] *eorum* Edd. R. M. V.—[k] *cum* Edd. R. M. V. *tamen* L. pr. *tam* L. sec.—[l] *atque* Mss. 3. deest *τὸ et* in Lov. bene.—[m] abest Dorv. a m. pr.—[n] *quæ* Lov. Dorv. *ut* Edd. R. M. V. Flor. *prohiberent* eædem.—[o] *et catap.* L. sec. Edd. R. M. V.—[p] *at hoc* V.—[q] *et m.* exulant a L. pr.—[r] *deduc.* L. pr. *duo* L. sec. Edd. R. M. V.—[s] *quia v. suæ* Lov. Dorv. *confid.* V.—[t] *ventura* Lov.—[u] *ita* Edd. R. M. V.—

NOTÆ

85 *Concessam vitam, et ignota peccata*] Et ad Massiliam, Corfinium, Ilerdam, immo et apud Pharsalum.

86 *Et extra vallum styli cæci*] Cæcus dicitur qui non videt aut non videtur, quorum stylorum modus describitur lib. VII. de bello Gallico. Ferrea acumina erant, in quæ se induebant incauti.

87 *Catapultarum*] Catapulta eadem quæ balista, sed diversis ætatibus diversa fuerunt nomina: tela mittit et ligna, necnon lapides. Aliæ erant majores, aliæ minores, quarum descriptio legitur apud Ammianum a nobis supra commemorata. Hujus tanta vis tormenti erat, teste Hegesippo, ut percussi hominis occipitium usque ad tertium stadium excuteretur; mulieris quoque gravidæ in utero percussæ, supra stadii dimidium de intima sede genitalis secreti infans excuteretur. De cujus effigie consule Vitruvium x. 19. qui eam fuse describit.

tot tam claris victoriis partis, ab reliquis copiis adversariorum suorum, ex fuga collectis, se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque[u] constituerat, gloriam exultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo commeatu occurrisset.

32. Scipio interim, paulisper, ut ante[v] dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Cæsarem videretur, paulatim reducit suas copias in castra, et, concione[w] advocata, de terrore suo[88] desperationeque exercitus Cæsaris verba facit, et, cohortatus[x] suos, victoriam propriam[89] se eis brevi daturum pollicetur. Cæsar jubet milites[y] rursus ad opus redire, et per causam munitionum, triones in labore defatigare non intermittit.[z] Interim Numidæ Gætulique[a] diffugere quotidie ex castris Scipionis, et, partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi majoresque eorum beneficio C. Marii usi[b] fuissent,[90] Cæsaremque ejus affinem esse audiebant, in ejus castra perfugere catervatim non intermittunt.[c] Quorum ex numero electis hominibus, illustrioribus Gætulis, et literis[d] ad suos cives datis, cohortatus, uti[e] manu facta se suosque defenderent, et[f] ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

33. Dum hæc ad Ruspinam fiunt, legati ex Achilla,[91]

[v] *antea* Mss. 4.—[w] *convocatione* Lov.—[x] *cohortans* L. pr.—[y] *militem* Edd. R. M. V. non male.—[z] *ut* &c. *intermittat* L. sec. *caussas* Lov.—[a] Sic vulgo addito *que*.—[b] deest Lov.—[c] *intermittebant* L. sec. Edd. R. M. V.—[d] vulgo *illustriores Getulos litt.*—[e] Sic L. pr. V. non *ut*.—[f] deest Mss. 4.—[g] *si* Sc. Lov.—[h] *ei* Lov.

NOTÆ

88 *De terrore suo*] Quem ipse Cæsarianis incusserat.

89 *Victoriam propriam*] Sic apud Virgil. Æn. VI. 'propria hæc si dona fuissent.' Quod Servius interpretatur *perpetua*, quæ non cladis alterius subsequentis labe corrumpatur, ut aliquando fit. Sic passim auctores Latini. Hebræi dicunt *in finem* לנצח, *Lanesach*.

90 *Quod ipsi majoresque eorum beneficio C. Marii usi fuissent*] Suetonius Plutarchusque id ipsum testantur: nempe Juliam amitam Cæsaris fuisse uxorem majoris Marii. Id porro factum est, cum Marius consul Jugurtham Numidiæ regem devicit.

91 *Ex Acilla*] Quia nullibi tale urbis nomen apparet, videtur esse, quæ a T. Livio et Strabone dicitur *Acolla*, facilis enim est permutatio *i* in *o*. Urbs est maritima Africæ proprie dictæ.

civitate libera, etiam undique ad Cæsarem veniunt, 'seque 'paratos, quæcumque imperasset, et libenti animo facturos' pollicentur: 'tantum orare et petere ab eo, ut sibi[g] præ-'sidium daret, quo tutius id et sine periculo facere possent: 'se et frumentum, et quæcumque res eis[h] suppeteret, com-'munis salutis gratia subministraturos.' Quibus rebus facile a Cæsare impetratis, præsidioque[i] dato, C. Messium, ædilitia functum potestate,[92] Achillan jubet proficisci. Quibus rebus cognitis, Considius Longus,[j] qui Adrumeti cum duabus legionibus et equitibus septingentis præerat, celeriter ibi[k] parte præsidii relicta, cum octo cohortibus ad Achillan ire contendit. Messius, celerius[l] itinere confecto, prior Achillan cum cohortibus pervenit. Considius interim,[m] cum ad urbem cum copiis accessisset, et animadvertisset, præsidium Cæsaris ibi esse, non ausus periculum suorum facere,[n] nulla re gesta pro[o] multitudine hominum, rursus Adrumetum se[p] recipit: deinde, paucis post diebus equestribus copiis ab[q] Labieno adductis, rursus Achillitanos,[r] castris positis, obsidere cœpit.

34. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Cæsare[s] cum classe demonstravimus, Cercinam[t] pervenit. Cujus adventu C. Decimius, quæstorius,[93] qui ibi cum grandi familiæ suæ præsidio præerat

Dorv. L. sec. Ceterum hic nos destituit Codex Lovan.—[i] *que* abest Dorv.—[j] *Longinus* L. sec. Edd. R. M. V.—[k] deest L. pr. Mox vulgo *ad* exulat.—[l] *celeriter* Leidd.—[m] abest Dorv.—[n] vulgo *a. periculo suo rem f.*—[o] *præ* Edd. R. M. V.—[p] *se Adr.* Mss. et Edd. qdd. *se* abest L. pr. *recepit* Mss. 3.—[q] ita Mss. meliores et Edd. pp. non *a.*—[r] vulgo *Acillanos.*—[s] desunt Dorv.—[t] Sic cap. 8. non *Cercinnam.* V. *Pintian.* ad Mel. II. 7, 59. *Cerninam* Sc. Leidd.

NOTÆ

92 *C. Messium, ædilitia functum potestate*] Ejus ædilitatis est testimonium apud Valer. Maximum II. 5. cum ait hoc Messio ædili, facienteque ludos Florales, populum ut pro more nudarentur mimæ, præsente Catone, flagitare erubuisse. Ædilitius porro dicebatur qui ædilis fuerat. Hic magistratus sacrarum privatarumque ædium curam gerebat. Cicero III. de Legibus: 'Suntoque ædiles curatores urbis, annonæ, ludorumque solennium, ollisque ad ampliorem gradum is primus ascensus esto.'

93 *Quæstorius*] Qui fuerat quæstor, atque dignitate ampliore.

commeatui, parvulum navigium nactus conscendit, ac se fugæ commendat.[u] Sallustius interim prætor, a Cercinitanis receptus, magno numero frumenti invento, naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet, atque in castra ad Cæsarem mittit. Allienus interim proconsul94 e Lilybæo in naves onerarias imponit legiones XIII et XIV, et[v] equites Gallos DCCC, funditorum sagittariorumque mille, ac secundum commeatum in Africam mittit ad Cæsarem: quæ naves, ventum secundum nactæ, quarto die in portum ad Ruspinam, ubi Cæsar castra habuerat, incolumes pervenerunt. Ita Cæsar, duplici lætitia ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque, tandem suis exhilaratis annonaque levata, solicitudinem[w] deponit, legiones equitesque, ex navibus egressos,[x] jubet ex languore nauseaque reficere,95 dimissos in castella munitionesque disponit.

35. Quibus rebus Scipio, quique cum eo erant,[y] commirari et requirere: C. Cæsarem,[z] qui ultro consuesset bellum inferre ac lacessere prælio, subito commutatum non[a] sine magno consilio suspicabantur. Itaque[b] ex ejus patientia in magnum timorem conjecti, ex Gætulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis præmiis pollicitationibusque propositis,[c] pro perfugis speculandi gratia in Cæsaris castra mittunt. Qui simul[d] ad eum sunt deducti, petierunt, ut sibi liceret sine periculo verba[e] proloqui. Potestate facta, ‘ Sæpenumero,’ inquiunt, ‘ imperator, complures Gætuli, qui sumus clientes C. Marii, et propemodum omnes cives Romani, qui sunt in legione quarta[f] et sexta, ad te voluimus in tuaque[g] præsidia confugere; sed custodiis

Cerceninam Edd. pp. *Cernam* Dorv.—[u] desunt hæc L. pr. *fuga* Dorv.—[v] Abest *et* a L. pr.—[w] vulgo *annonæque l. sollicitudine.*—[x] *egressis* Sc. *egressus* Edd. qdd.—[y] vulgo *essent.*—[z] V. ad B. Civ. I. 1.—[a] *illud non* L. sec. Edd. R. M. V.—[b] *ita* eædem.—[c] *specie fugæ* L. pr.—[d] *simulatque* Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str. male.—[e] *Vera* Edd. eædem. *verba sine per.* Pet. L. pr.—[f] III L. pr. IV

NOTÆ

94 *Allienus interim proconsul*] Siciliæ.

95 *Ex languore nauseaque reficere*] Nausea est ægritudo quæ navigantibus ex navis jactatione oritur, a nave dicta.

equitum Numidarum, quo[h] id sine periculo minus faceremus,[a] impediebamur. Nunc, data facultate, pro speculatoribus missi ab[i] Scipione, ad te cupidissime venimus, ut perspiceremus, num[j] quæ fossæ aut insidiæ elephantis ante castra portasque valli factæ essent; simulque consilia vestra contra easdem bestias, comparationemque[k] pugnæ cognosceremus, atque ei[l] renuntiaremus.' Qui, collaudati a Cæsare, stipendioque donati,[96] ad reliquos perfugas deducuntur: quorum orationem celeriter veritas comprobavit. Namque postero die ex legionibus iis, quas Gætuli nominaverunt,[m] milites legionarii complures ab[n] Scipione in castra Cæsaris perfugerunt.[o]

36. Dum hæc ad Ruspinam geruntur, M. Cato, qui Uticæ præerat,[97] delectus quotidie libertinorum,[98] Afrorum, servorum denique, et cujusquemodi[p] generis hominum, qui modo per ætatem arma ferre poterant,[q] habere, atque sub manum Scipionis in castra submittere non intermittit. Legati interim ex oppido Tisdræ,[r] [99] in quo tritici modium[100] millia CCC comportata[s] fuerant a negotiatoribus

[a] *Quominus id sine periculo faceremus.*

et VII L. sec.—[g] *que* abest L. pr. non male.—[h] *quod* L. pr.—[i] Ita L. pr.—[j] Abest L. sec. Edd. R. M. V.—[k] *præpar.* Dorv.—[l] *eis* L. sec. Dorv. Edd. R. M. *his* L. pr.—[m] *nominarunt* Leidd. Dorv *nominarerant* Edd. qdd.—[n] ita L. pr. Dorv.—[o] *profug.* L. pr. Dorv. Edd. R. M. V. sed V. ad v. 45.—[p] *cujuscumque* L. sec. sed V. ad c. 19.—[q] *possent* L. pr. Reg. bene. *hab. atque* desunt Dorv. *atque* exulat a L. sec.—[r] vulgo *Tisdro.*—[s] *comportati* L.

NOTÆ

96 *Stipendioque donati*] Stipendium aliud nihil est quam munera.

97 *M. Cato, qui Uticæ præerat*] Hoc oppidum, excisa Carthagine, primarium fuit Africæ, quod propter ejus civium in Cæsarem studium diruere cupiebant Pompeiani, et præcipue Juba rex: sed dissentiente Catone, nihil tutius aut consultius putaverunt, quam ut ipsi traderetur. Testes Livius et Strabo.

98 *Libertinorum*] Libertini dicebantur qui ex libertis nati erant. Liberti autem erant servi libertate donati.

99 *Tisdræ*] Tisdram vocat Plinius Tisdritanum oppidum.

100 *In quo tritici modium*] Manuscripti Regii codices duo, et Thuanus unus habent *in quod*, qui legitimus est ordo. Sin est scribendum *quo*, delendum erit *in*. De modio supra dictum.

Italicis aratoribusque, ad Cæsarem venere,[t] 'quantaque 'copia frumenti apud se sit,' docent; simulque orant, 'ut 'sibi præsidium mittat, quo facilius et frumentum et copiæ 'suæ conserventur.' Quibus Cæsar in præsentia gratias agit, præsidiumque brevi tempore se missurum dixit; cohortatusque[u] ad suos cives jubet proficisci. P. Sitius[101] interim, cum copiis Numidiæ fines ingressus, castellum, in monte loco munito locatum,[v] in quod Juba belli gerendi[w] gratia et frumentum et res ceteras, quæ ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

37. Cæsar postquam legionibus veteranis duabus, equitatu, levique armatura, copias suas ex secundo commeatu auxerat, naves sex onerarias statim jubet Lilybæum ad reliquum exercitum transportandum proficisci: ipse VI. Kal. Febr.[102] circiter vigilia prima imperat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi præsto essent. Itaque, omnibus insciis neque suspicantibus, vigilia tertia jubet omnes legiones ex castris[x] educi, atque se consequi ad oppidum Ruspinam versus, in quo ipse præsidium habuit, et quod primum ad amicitiam ejus accessit. Inde parvulam proclivitatem[y] digressus, sinistra parte campi propter mare legiones ducit.[z] Hic campus mirabili planitie patet millia passuum quindecim;[a] quem jugum ingens, a mari ortum, neque ita præaltum,[b] velut theatri efficit speciem.[103] In hoc jugo colles sunt excelsi pauci; in quibus singulæ tur-

pr. a m. sec. *fuerunt* L. sec.—[t] *venire* Pet. non male. Vide ad c. 25. Paulo ante *It. oratores ad C.* L. sec. Edd. R. M.—[u] *cohortatosque* Dorv. *cives* abest á L. pr.—[v] *castello in montis l. m. locato* vulgo.—[w] *belligerandi* L. pr. ut alibi pro *b. gerendi*. V. ad l. VIII. in f.—[x] *extra castra* Pet. L. sec. Ed. Ber. *a c.* Dorv. Edd. R. M. V. *sese* L. pr.—[y] *decl.* L. sec. Edd. Vasc. Steph. aliæque. [z] *educit* L. sec. Edd. ante Urs.—[a] XII. Scal. L. pr. *quod* Dorv. L. sec.—[b] *prælatum* Edd. R. M. V.—[c] *præv.* Dorv. Edd. R. M. V.—[d] *quas ap. ulti-*

NOTÆ

101 *P. Sitius*] De quo supra dictum in Jubæ regnum conjunctis cum Bogude copiis impressionem fecisse.

102 VI. *Kal. Febr.*] XXVII. die Januarii.

103 *Velut theatri efficit speciem*] Cum Vitruvius de Architect. V. 6. 8. theatrum referre formam hemicycli scripserit, sequitur illum campum fuisse semirotundum.

res speculæque singulæ perveteres[c] erant collocatæ: quarum apud ultimam[d] præsidium et statio fuit Scipionis.

38. Postquam[e] Cæsar ad jugum, de quo docui, ascendit, atque in unumquemque collem[104] turres[f] castellaque facere cœpit, (atque ea[g] minus semihora effecit,) et postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit, quæ proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse præsidium stationemque Numidarum; paulisper[h] commoratus, perspectaque[i] natura loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus attribuit, brachiumque medio jugo ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, jubet[j] dirigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labienusque animadverterunt,[k] equitatu omni ex castris educto acieque equestri instructa, a suis munitionibus circiter passus[l] mille progrediuntur, pedestremque copiam[105] in secunda acie, minus passus[m] CD a castris suis, constituunt.

39. Cæsar in opere milites adhortari, neque adversariorum copiis moveri. Cum jam[n] non amplius passuum[o] MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset, intellexissetque, ad impediendos[p] milites suos et ab opere depellendos hostem[q] propius accedere, necesseque[r] haberet, legiones a munitionibus deducere: imperat turmæ Hispanorum, ad[s] proximum collem propere accurrerent,

mum Dorv. *apud quos ultimum* L. sec. Reg. Edd. R. M. Ber. sed V. cap. seq. *quare* L. pr.—[e] *post* L. pr. Sc. Dorv.—[f] *turrem* Pet. L. pr.—[g] *eo* Sc. L. pr. *eas* Dorv. *efficit* vulgo. *et* dein exulat a L. pr. Sc.—[h] *Cæsar* Mss. o. præter Petav. et Edd. pp. item Vasc. Gryph. Steph. e Glossa.—[i] *que* abest Scal.—[j] deest Pet.—[k] *animadverterant* Pet. L. pr.—[l] *passibus* L. sec.—[m] *passibus* L. sec. sed V. c. 41. IV. 37. VIII. 10. *a c. s.* desunt L. pr.—[n] Sic L. pr. non *jam q.*—[o] *passibus* Vasc. Gr. post. Steph. Str. V. B. Alex. c. 69. M L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. Al. CC vel D. Vasc. margo.—[p] *impediendum* Dorv.—[q] *hostes* L. sec. Edd. R. V. M.—[r] *et nec.* Dorv. *que* deest L. pr.—

NOTÆ

104 *Atque in unumquemque collem*] Sic lego transpositis virgula punctisque: 'Postquam Cæsar ad jugum de quo docui, ascendit, atque in unumquemque collem; turres castellaque facere cœpit.' Hoc probat id quod subsequitur: 'Postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit, quæ proxima fuit castris adversariorum.'

105 *Pedestremque copiam*] Raro in singulari numero.

præsidiumque inde deturbarent, locumque caperent; eodemque jubet levis armaturæ paucos consequi subsidio. Qui missi celeriter, Numidas adorti, partim[t] vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt, locoque[u] sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit, quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit,[v] atque suis fugientibus suppetias ire contendit. Quod ubi Cæsar conspexit, Labienum ab suis copiis longius jam[w] abscessisse; equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit.

40. Erat in eo[x] campo, ubi ea res gerebatur,[y] villa permagna, quatuor turribus exstructa, quæ Labieni prospectum impediebat, ne posset animum advertere,[z] ab equitatu Cæsaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Julianas, quam suos cædi a tergo sensit.[a] Ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numidarum, recta in castra fugere contendit. Galli Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et post tergum circumventi, fortiterque resistentes,[b] conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quæ pro castris erant instructæ, animum adverterunt: metu ac[c] terrore obcæcatæ, omnibus portis in sua castra fugere cœperunt. Postea, Scipione ejusque[d] copiis campo collibusque exturbatis atque in castra compulsis, cum receptui Cæsar cani jussisset, equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset, campo purgato, animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque, qui partim ejus[e] auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio[f] pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant; nonnulli, qui ex Curionis prælio capti conservatique parem gratiam in fide partienda præstare voluerant.[g] Horum corpora, mirifica specie[106]

[s] vulgo *ut ad.*—[t] *partem* Ed. Gryph.—[u] *locumque* Sc. a m. pr. V. c. 36.—[v] *advertit* L. pr. V. c. 23.—[w] vulgo abest *jam.*—[x] *uno* L. sec.—[y] *ageb.* L. pr. V. ad B. G. III. 28.—[z] Sic L. pr. et statim, non *animadv.* V. ad B. G. I. 24.—[a] *sentit* Mss.—[b] *restantes* Sc. L. pr. non male.—[c] *atque* L. sec.—[d] *suisque* L. sec. *in c.* Dorv. Edd. R. M. V. *que* abest Dorv.—[e] *Labieni* scil. quod reponit Gland.—[f] deest Pet.—[g] *nolucrant* L. pr. *volucrunt* Ed. Elz.

NOTÆ

106 *Horum corpora mirifica specie, &c.*] De quibus sic habet Pausanias

amplitudineque, cæsa toto campo ac prostrata diverse[h] jacebant.

41. His rebus gestis, postero die Cæsar ex omnibus præsidiis cohortes eduxit,[i] atque omnes suas copias in campo instruxit.[j] Scipio, suis male acceptis, occisis convulneratisque,[k] intra suas continere se munitiones cœpit. Cæsar, instructa acie,[l] secundum infimas jugi radices, propius munitiones leniter accessit. Jamque minus mille passuum[m] ab oppido Uzita,[107] quod Scipio tenebat, aberant legiones Julianæ, cum Scipio, veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari[n] reliquisque rebus sublevari ejus exercitus consuerat,[o] eductis omnibus copiis, quadruplici acie instructa ex instituto suo, prima equestri turmatim directa,[p] elephantisque turritis interpositis[q] armatisque, suppetias ire contendit. Quod ubi Cæsar animadvertit, arbitratus, Scipionem ad dimicandum paratum ad se certo animo venire, in eo loco, quo paulo ante commemoravi, ante oppidum constitit, suamque aciem mediam eo oppido texit; dextrum sinistrumque cornu,[r] ubi elephanti erant, in conspectu[s] patenti adversariorum constituit.

42. Cum jam prope solis occasum Cæsar expectavisset, neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se[t] animadvertisset; locoque magis se defendere, si res coëgisset, quam in campo cominus consistere audere;

—[h] *diversa* L. sec. deest Dorv. Edd. R. M. V. male.—[i] vulgo *deducit*.—[j] *exstruxit* Dorv.—[k] Sic Mss. Urs. Pet. Sc. Leidd. Dorv. Ed. Ber. ut c. 5. 7. 39. 52. et passim. vulgo *vulner*.—[l] *instructam aciem* L. pr. Dorv.—[m] *passibus* L. sec, —[n] *adaquari* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. ad VIII. 42.—[o] ita Mss. o. et Edd. pp. non *consueverat*.—[p] *derecta* L. pr.—[q] *inpositis* L. pr.—[r] *cornum* Scal.—[s] *conspectum* Dorv.—[t] deest L. pr. *cum advert*. L. sec. *advert*. Dorv. fors. rur-

NOTÆ

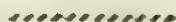
in Phocicis: Εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλως οἱ Κελτοὶ μακρῷ πάντας ὑπερηρκότες μήκει τοὺς ἀνθρώπους: *Sunt alioqui Galli longe magnitudine superantes ceteros homines.* Gallos corpora plusquam humana habere memoriæ prodidit Jornandes, celsioris staturæ Ammianus, procera Livius, molles alboque corpore facit Strabo. Sed gentem hanc adulteraverunt suis coloniis Romani, nec tantummodo coloniis, sed matrimoniis, et furtivis aut violentis passim concubitibus.

107 *Uzita*] Uzitam Strabo tradit esse eversam a Cæsare in bello quod adversus Scipionem gessit in Africa.

non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum, quoniam ibi præsidium grande Numidarum esse cognoverat, hostesque mediam aciem suam oppido texisse; sibique difficile factu[u] esse intellexit, simul et oppidum uno tempore oppugnare, et in acie in cornu dextro ac sinistro ex iniquiore loco pugnare, præsertim cum milites a mane diei jejuni sub armis stetissent defatigati. Itaque reductis suis[v] copiis in castra, postero die propius eorum aciem instituit[w] exporrigere munitiones.

43. Interim Considius, qui Achillan octo cohortibus stipendiariis[x] Numidis Gætulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus præerat, diu multumque expertus, magnisque operibus sæpe admotis, et[y] iis ab oppidanis incensis, cum proficeret[z] nihil, subito nuntio de equestri prælio allato[a] 108 commotus, frumento, cujus in castris copiam habuerat, incenso, vino, oleo, ceterisque rebus, quæ ad victum parari solent, corruptis, Achillan, quam obsidebat, deseruit, atque, itinere per regnum Jubæ facto, copias cum Scipione partitus, Adrumetum se recepit.

44. Interea ex secundo commeatu, quem a Sicilia[b] miserat Allienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius[c] et L. Ticida[d] eques Romanus, ab residua classe cum erravisset,[e] delataque esset vento ad Thapson,[f] a Virgilio scaphis naviculisque actuariis excepta est, et ad Scipionem[g] deducta. Item altera navis trieris[h] ex eadem classe, errabunda ac tempestate ad Ægimurum 109 delata, a classe Vari et M.

sus *animum adv.*—[u] *factum* Sc. L. pr. V. ad B. G. IV. 30.—[v] L. pr. inter versus.—[w] *institit* Pet.—[x] vulgo *et cohortes stipendiarias.*—[y] deest copula L. sec. Dorv.—[z] *proficeretur* Scal. V. ad IV. 19.—[a] *illi a.* L. sec.—[b] *ad Siciliam* L. pr.—[c] *Commius* L. pr. Edd. Ald. Man. Plant. et infra perperam.—[d] *Titida* Dorv. Edd. R. M. V. *Ticide* L. pr.—[e] *errasset* L. pr. *erravissent* Sc.—[f] ita Sc. Leidd. Dorv. non *Thapsum.* licet ita quoque c. 46. 53.—[g] *ad Sc.* desunt Sc. L. pr. *adducta* Sc. Pet. *abducta* L. pr. V. ad B. Civ. II. 52.—[h] vulgo *triremis.*—[i] *dedu-*

NOTÆ

108 *Subito nuntio de equestri prælio allato*] Quo Scipioniani fusi erant.

109 *Ægimurum*] Ægimurus Africi maris insula (scopulos potius quam insulam ait esse Plinius) haud procul a Cosura inter Siciliam et Africam posita. De ea sic iterum Plinius: 'Sinum Carthaginis claudit insula Ægimurus.' Fortasse *Goulette.* Quidam *Gaiette.*

Octavii est capta, in qua milites veterani cum uno centurione et nonnulli tirones fuerunt: quos Varus, asservatos sine contumelia, deducendos[i] curavit ad Scipionem. Qui postquam ad eum pervenerunt et ante suggestum ejus[j] constiterunt, 'Non vestra,' inquit, 'sponte vos, certo[k] scio, sed 'illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coac- 'tos, cives et optimum quemque nefarie consectari. Quos 'quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod 'facere debetis, rempublicam cum optimo quoque defen- 'detis,[l] certum est, vobis vitam et pecuniam donare. Qua- 'propter, quid sentiatis, proloquimini.'[m]

45. Hac habita oratione, Scipio, cum existimasset,[n] pro suo beneficio sine dubio ab iis gratias sibi actum iri,[o] potestatem iis dicendi fecit. Ex eis centurio legionis quartæ decimæ,[110] 'Pro tuo,' inquit, 'summo beneficio, Scipio, tibi 'gratias ago, (non enim imperatorem te appello) quod mihi 'vitam incolumitatemque, belli jure capto, polliceris: et 'forsan[p] iste uterer beneficio, si non ei summum scelus 'adjungeretur. Egone[q] contra Cæsarem, imperatorem meum, 'apud quem ordinem duxi, ejusque exercitum, pro cujus 'dignitate victoriaque amplius XXXVI annis depugnavi,[111] 'adversus[r] armatusque consistam? Neque ego[s] istud factu- 'rus sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhor- 'tor.[t] Contra cujus enim copias contendas, si minus antea 'expertus es, licet nunc[u] cognoscas. Elige ex tuis cohor- 'tem unam,[112] quam putas esse firmissimam,[v] et constitue

cendosque L. pr.—[j] deest Sc. L. pr.—[k] *certe* L. sec. Edd. R. M. V. *cerno* sine *scio.*—[l] vulgo *defenditis.*—[m] *proloquamini* Dorv. Edd. R. M. V,—[n] *estim.* L. sec. Dorv.—[o] *subacturis* Sc. *subacturos* L. pr.—[p] *forsitan* Leidd. *isto* deest Dorv.—[q] *Ergone* L. pr.—[r] *adversum armatum* L. pr. *armatos* Sc.—[s] deest L. sec. *istus* Dorv. *id* Edd. R. M. V.—[t] *adhortator* Dorv. —[u] *sc.* L. pr.—[v] *fortiss.*

NOTÆ

110 *Ex eis centurio legionis quartæ decimæ*] Hunc Val. Maximus Pontium nominat.

111 *Amplius* XXXVI *annis depugnavi*] Demendæ numerorum de notis duæ decusses, ut sint XVI anni. Nec enim plures annos Cæsar imperavit. Sed, ut sæpe admonui, tota numerorum ratio est mendosissima. Errorem emendat Ms. Victorinus codex, qui habet XVI.

112 *Ex tuis cohortem unam*] Tem-

'contra me: ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc 'in tua tenes potestate, non amplius decem sumam: tunc 'ex virtute nostra intelliges, quid ex tuis copiis sperare 'debeas.'

46. Postquam hæc centurio præsenti[w] animo adversus opinionem ejus est locutus, ira percitus[x] Scipio atque animi dolore incensus annuit centurionibus, quid fieri vellet;[y] atque ante pedes centurionem interficit,[z] reliquosque veteranos a tironibus jubet secerni. 'Abducite,'[a] inquit, 'istos nefa'rio scelere contaminatos et cæde civium saginatos.[b]' Sic extra vallum deducti sunt[113] et cruciabiliter interfecti. Tirones autem jubet inter legiones dispertiri[c] et Cominium cum Ticida in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Cæsar commotus, eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiæ causa in salo[114] esse jusserat, ut suis onerariis longisque navibus præsidio essent, ob negligentiam ignominiæ causa[d] dimittendos ab exercitu, gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

47. Per id tempus fere Cæsaris exercitui[e] res accidit incredibilis auditu. Namque Virgiliarum[f] signo confecto,[115]

L. pr. male.—[w] *præstanti* Mss. 2. Edd. R. M. V.—[x] *perculsus* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. Ber. e Glossa.—[y] *velit* L. pr.—[z] deest Edd. R. M. V. *interfecit* L. pr. Dorv.—[a] Edd. Dav. et aliæ *add.* perperam.—[b] *signatos* L. sec. —[c] *dispart.* Edd. R. M. V.—[d] *negligentiæ ignominiæque causam* L. pr.—[e] *exercitu* Sc.—[f] *aditu namque* V. L. pr.—[g] Sic Urs. Pet. Cuj. L. pr. Sc.

NOTÆ

pore Polybii erant cccc. Nec id perpetuum. Scribit enim, si plures sint in legione quam millia IV, pro portione divisionem facere solitos Romanos.

113 *Sic extra vallum deducti sunt*] Militares animadversiones extra vallum fiebant. Ita Seneca de ira I. 16. 'Damnatus extra vallum deductus est, et jam cervicem porrigebat.'

114 *In salo*] *A la rade.*

115 *Virgiliarum signo confecto*] Frustra hactenus ab interpretibus in eo loco desudatum est, quem ut pote corruptum ex fide Ms. trium, Regiorum duorum, et Victorini unius emendo, *vigiliarum signo confecto,* quod quidem buccina quater in nocte, prima, secunda, tertia, et quarta vigilia dabatur. In tot enim vigilias totum nocturnum tempus dividebatur. Cujus moris cum plura testimonia proferre liceat, uno aut altero contenti erimus. Primum e Vegetio petetur de re militari III. 8. 'Et quia impossibile videbatur in speculis per totam noctem vigilantes singulos permanere, ideo in IV partes ad clepsydram sunt divisæ vigiliæ, ut non amplius quam tribus horis

circiter vigilia secunda noctis, nimbus cum saxea[g] grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Cæsar non, more superiorum imperatorum, in hybernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die, procedendo propiusque hostem accedendo, castra communiebat;[h] opereque faciendo, milites se circumspiciendi non habebant facultatem.[116] Præterea ita[i] ex Sicilia exercitum transportaverat,[j] ut, præter ipsum militem et arma, neque vas, neque[k] mancipium, neque ullam rem, quæ usu[l] militi esse consuevit, in naves imponi pateretur. In Africa autem non modo sibi[m] quicquam non acquisierant[117] aut paraverant; sed etiam propter annonæ caritatem ante parata[n] consumserant. Quibus rebus attenuati, oppido

Gryph. M. al. *saxorum* et Edd. ante Scal.—[h] *communibat* L. pr. Dorv. ἀρχαικῶς.—[i] deest L. pr. non male. V. ad B. G. III. 4.—[j] *transportabat* Urs. L. pr. Dorv.—[k] *nec* r. *nec* L. pr. Dorv.—[l] *usui* Leidd. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. sed V. ad B. G. I. 16.—[m] abest L. pr.—[n] *parta* Reg. El. Scal. et Edd. Vett.

NOTÆ

nocturnis necesse sit vigilare. A tubicine omnes vigiliæ committuntur. Et finitis horis a cornicine revocantur.' Alterum e Frontino qui lib. I. stratagem. de L. Sylla hæc habet: 'Hostem propter inducias negligentia resolutum animadvertens, nocte profectus, relicto buccinatore, qui vigilias ad fidem remanentium divideret, et quarta vigilia commissa, cum sequeretur, incolumes suos cum omnibus impedimentis tormentisque in tuta perduxit.' Attestabitur et Livius lib. VII. de Decio sic scribens: 'Vigiliis deinde dispositis, ceteris omnibus tesseram dari jubet. Ubi secundæ vigiliæ buccina datum signum esset, armati cum silentio ad se venirent.' Hic Hirtius auget horrorem rei cum intempesta nocte evenisse scribit et vigilia secunda, 'quod tempus mortales somno altissimo premit,' ut docet Decius loco Livii citato, et signo quidem confecto vigiliarum. Cum enim committebantur vigiliæ (quod signo tubæ fiebat) et qui tres jam horas vigilaverant, tentoria sua repetebant, et qui tres proximas horas vigilaturi erant ad stationis locum tendebant. Unde aliqua in castris discursatio, quæ horrorem casus subiti aut eximere aut minuere poterat. Vigiliarum porro commemoratio a facto tota aliena est, quod nec post ortum nec post occasum earum omnino incidisse comperitur.

116 *Milites se circumspiciendi non habebant facultatem*] Sic apud Terentii Heautont: 'Neque te respicis.' Quam facultatem milites habuissent, si se præsidiis quibusdam potuissent adversus subitas illas tempestates instruere.

117 *In Africa autem non modo sibi quicquam non acquisierant*] Sic ex fide Ms. Thuani unius emendo: Editt. qdd. *Africam*.

perquam[o] pauci sub pellibus acquiescebant: reliqui, ex vestimentis tentoriolis factis atque arundinibus scopisque contextis, permanebant. Itaque, subito imbre[p] grandineque consecuta, gravati pondere, tenebris aquaque omnes subruti disjectique, nocte intempesta, ignibus extinctis rebusque ad victum pertinentibus omnibus corruptis, per castra passim vagabantur, scutisque capita contegebant. Eadem nocte quintæ[q] legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

48. Rex interim Juba, de equestri prælio Scipionis certior factus, evocatusque[r] ab eodem literis, præfecto Sabura[s] cum parte exercitus contra Sitium[t] relicto,[118] ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis ad terrorem Cæsaris,[u] cum tribus legionibus equitibusque frenatis octingentis, Numidis sine frenis,[119] peditibusque levis[v] armaturæ grandi numero, elephantisque[w] triginta egressus e[x] regno, ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit, castris regiis[y] seorsum positis, cum eis[z] copiis, quas commemoravi, haud ita longe a[a] Scipione consedit. (Erat in castris Cæsaris superiori[b] tempore magnus terror;[120] et, expectatione copiarum regiarum, exercitus ejus

pleræque præter primas.—[o] *quam* L. pr. *sub* deest Edd. R. M. V.—[p] *nimbo* L. sec. Edd. qdd.—[q] II L. pr. solenni confusione.—[r] *evocatoque* Edd. R. M. V. —[s] *Saburra* Pet. *Saburre* Leidd. Dorv. *Saburræ* Edd. R. M. V. V. ad B. C. II. 38.—[t] *Sitio* L. sec. Dorv. sed V. c. 25.—[u] vulgo *cum ipse al. a. haberet, exercitus Sc. a terrore C. liberaretur.*—[v] *ejus* vulgo.—[w] *elephantis* sine *que* Leidd. Dorv.—[x] *ex* L. sec.—[y] *regis* Leidd.—[z] *ejus* L. pr.—[a] *ab* Edd. qdd.—[b] *superiore* Leidd. Dorv.—[c] *timorem* L. pr. Pet. Edd. Vasc. Steph. Gr. post.

NOTÆ

118 *Præfecto Sabura cum parte exercitus contra Sitium relicto*] Qui regnum ejus cum Bogude invaserat.

119 *Numidis sine frenis*] De quibus supra, et de iis Claudianus: 'sonipes ignarus habenæ, Virga regit.' Silius vero Italicus: 'Numidæ gens inscia freni, Queis inter geminas, per ludum mobilis, aures Quadrupedem flectit, non cedens virga lupatis.' Titus vero Livius lib. XXXV. 'Nihil primo aspectu contemtius, equi homines que pauluili et graciles: discinctus et inermis eques, præter quam quod jacula secum portat: equus sine frenis, deformis ipse cursus, rigida cervice et extento capite currentium.' Idem fere habet Herodianus l. VII.

120 *Erat in castris Cæsaris superiori tempore magnus terror*] De quo sic Suetonius cap. 66. 'Cum expectatio adventus Jubæ terribilis esset, con-

magis suspensiore animo ante adventum Jubæ commovebatur:[121] postquam vero castra castris contulit, despectis ejus copiis, omnem terrorem[c] deponit. Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem præsens dimiserat). Quo facto cuivis facile fuit intellectu,[d] Scipioni additum animum fiduciamque regis adventu: nam postero die universas suas regisque copias, cum elephantis sexaginta productas[e] in aciem, quam speciosissime potuit, instruxit: ac, paulo longius progressus ab[f] suis munitionibus, haud ita diu commoratus, se recepit[g] in castra.

49. Cæsar postquam animadvertit, Scipioni auxilia fere, quæ expectasset, omnia convenisse, neque moram pugnandi ullam fore, per jugum summum cum copiis progredi cœpit, et brachia protinus ducere,[h] et castella munire, propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare, contendit.[i] Adversarii, magnitudine copiarum confisi, proximum collem occupaverunt atque ita[j] longius sibi progrediendi eripuerunt facultatem.[122] Ejusdem collis occupandi gratia Labienus consilium ceperat et, quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

—[d] vulgo deest *cuivis. intellectum* Edd. qdd.—[e] Male Edd. qdd. Recc. et Dav. *perd.*—[f] Sic L. pr.—[g] *recipit* Mss. 2. Edd. qdd.—[h] *deducere* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[i] *cœpit* L. pr.—[j] deest Dorv. Edd. R. M. V.—[k] deest Edd. R. M. V.

NOTÆ

vocatis ad concionem militibus. Scitote, inquit, paucissimis his diebus regem affuturum cum x legionibus, equitumque xxx levis armaturæ c millibus, elephantis ccc. Proinde desinant quidam quærere ultra, aut opinari, mihique (qui compertum habeo) credant: aut quidem vetustissima nave impositos quocumque vento, in quascumque terras jubebo avehi.'

121 *Exercitus ejus magis suspensiore animo ante adventum Jubæ commovebatur*] Hoc pleonasmo passim auctores utuntur. Sic Plautus in Sticho: 'Immo enim hic magis est dulcius.' Val. Maximus: 'Magis invidia quam pecunia locupletior.' Fatendum est tamen Ms. Regios codices aliter habere. Duo quidem habent: 'Exercitus ejus magis suspensione animi ante adventum commovebatur.' Tertius autem: 'Exercitus suspensiore animo ante adventum Jubæ commovebatur;' omissa particula *magis*.

122 *Atque ita longius sibi progrediendi eripuerunt facultatem*] Quidam emendare voluerunt *Cæsari* vel *illi*, frustra. Nam promiscue *sibi* et *illi* dicitur, modo nihil dubii relinquatur; falsæque in hoc sunt leges Grammaticorum. Exempla ubique obvia sunt.

50. Erat convallis, satis magna latitudine, altitudine prærupta, crebris locis speluncæ in modum subrutis, quæ erant transgredienda Cæsari[123] ante, quam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur; ultraque eam convallem olivetum vetus,[k] crebris arboribus condensum. Hic cum Labienus animadvertisset,[l] Cæsarem, si vellet eum locum occupare, prius[m] necesse[n] esse convallem olivetumque transgredi,[o] eorum locorum peritus in insidiis cum parte equitatus levique armatura consedit: et præterea post montem collesque equites in occulto collocaverat, ut, cum ipse ex improviso legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet, et[p] re duplici perturbatus Cæsar ejusque exercitus, neque retro regrediendi,[q] neque ultra procedendi oblata[r] facultate, circumventus conciderctur.[s] Cæsar, equitatu ante præmisso, inscius insidiarum cum ad eum locum venisset, abusi sive obliti præceptorum Labieni,[124] sive[t] veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac singuli de rupe prodire et summa[u] petere collis: quos Cæsaris equites consecuti partim interfecerunt, partim vivorum[v] sunt potiti: deinde protinus collem petere contenderunt[w] atque eum, decusso Labieni præsidio, celeriter occupaverunt.[x] Labienus cum parte equitum[y] vix fuga sibi peperit salutem.

51. Hac re per equites gesta, Cæsar legionibus opera

—[l] *animadverteret* L. sec.—[m] *primo prius* L. sec.—[n] *oportere* L. sec. Edd. Vasc. Gr. post Steph. *esse* Mss. plerique et Edd. ante Scal. carent. Is addidit e Ciacc. conjectura, et consentit L. pr. *habere* supplet Glandorp.—[o] *progredi* Dorv.—[p] *ut* Mss. et Edd. Vett. plerique. F. *ac* vel *et ut*.—[q] *gredeundi* L. pr. *regrediendi* L. sec. Edd. qdd.—[r] *ablata* L. sec. Edd. nonnullæ male.—[s] *circumcid.* L. sec.—[t] deest Dorv.—[u] *summam* Dorv.—[v] Sic Mss. et c. 61. *viris* L. sec. et Edd. ante Urs. male.—[w] *contendunt* L. sec. *cumque* Pet.—[x] *occuparunt* L. sec.

NOTÆ

123 *Quæ erant transgredienda Cæsari*] Ita habet Ms. Regius codex unus; quæ emendata est lectio. Victorinus unus et impressus pervetustus codex habent: 'Quæ erant transeunda Cæsari,' quod peræque se habet. Vel enim referas ad *crebris locis*, et legendum est, *quæ erant transgredienda*, vel ad *erat convallis*, et legendum *erat transgredienda*.

124 *Abusi sive obliti præceptorum Labieni*] Arbitror esse reponendum *Labienani*.

distribuit atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per medium campum, e regione oppidi Uzitæ,[z] [125] quod inter sua castra et Scipionis in planitie[a] positum erat, tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci, et ita erigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque ejus oppidi convenirent. Id hac ratione opus instruebat, ut, cum propius oppidum[b] copias admovisset, oppugnareque cœpisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne, ab equitatus multitudine circumventus, ab oppugnatione deterreretur; præterea, quo facilius colloquia fieri possent, et, si qui perfugere vellent, id quod antea sæpe acciderat[c] magno cum eorum periculo, tum facile et sine periculo fieret. Voluit etiam[d] experiri, cum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam ad reliquas causas, quod is locus depressus erat, puteique ibi complures fieri[e] poterant: aquatione enim longa et angusta[f] utebantur.[g] Dum hæc opera, quæ ante[h] dixi, fiebant a[i] legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub hoste stabat. Equites barbari levisque armaturæ præliis minutis cominus dimicabant.

52. Cæsar ab eo opere cum jam sub vesperum[j] copias in castra reduceret, magno incursu,[k] cum omni equitatu levique armatura, Juba, Scipio, Labienus, in legionarios impetum fecerunt. Equites Cæsariani, vi[l] universæ subitæque hostium multitudinis pulsi, parumper cesserunt:[m] quæ res aliter adversariis cecidit.[n] [126] Namque Cæsar, ex medio itinere

—[y] *equitatus* L. pr.—[z] *Uzutæ* Pet. *Uxattæ* Dorv.—[a] vulgo *planitia*.—[b] *hostium* L. pr.—[c] Sic Mss. Reg. L. sec. et Ciacc. vulgo *accidebat*.—[d] *autem* L pr.—[e] Sic Pet. L. pr. Dorv. *nonnulli f. complures* Urs. et Leid. sec. vulgo *nonnulli*.—[f] *locis enim aq. angustis* L. sec. Dorv.—[g] Sic Mss. o. non *utebatur*. —[h] deest L. pr.—[i] *e. leg.* L. sec. *legione* Pet.—[j] *resperem* Ed. Man.—[k] *conc.* Pet. male. V. ad VIII. 18.—[l] *ex vi* L. sec. Dorv. et Edd. ante Urs. unde Lips. *ea vi*.—[m] *ac-*

NOTÆ

125 *Uzitæ*] Strabo Uzitos appellat, apud quos iterum debellatum Scipionem a Cæsare scribit, quorum urbs cum aliis in illo bello vel semiruta, vel tota diruta est.

126 *Quæ res aliter adversariis cecidit*] *Quam putabant*, suspicor addendum.

copiis reductis, equitibus suis auxilium tulit:[o] equites autem, adventu legionum animo addito, conversis equis in Numidas, cupide insequentes dispersosque, impetum fecerunt, atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt multosque ex iis interfecerunt.[p] Quod ni in noctem prælium esset conjectum, pulvisque vento flatus[q] omnium prospectu offecisset,[127] Juba cum Labieno capti[128] in potestatem Cæsaris venissent, equitatusque cum levi armatura funditus ad internecionem[r] deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus quarta et sexta Scipionis milites diffugere, partim in castra Cæsaris, partim in quas quisque poterat regiones[s] pervenire: itemque equites Curioniani,[129] diffisi Scipioni[t] ejusque copiis, complures se eodem conferebant.

53. Dum hæc circum[u] Uzitam ab utrisque ducibus administrantur,[w] legiones duæ, nona et decima,[x] ex Sicilia navibus onerariis profectæ, cum jam non longe a portu Ruspinæ abessent, conspicatæ naves Cæsarianas, quæ in statione apud Thapsum stabant, veriti,[130] ne in adversariorum, ut[y] insidiandi gratia ibi commorantium, classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt, ac, diu multumque jactati, tandem multis post diebus siti inopiaque confecti, ad Cæsarem perveniunt.[z]

---

cesserunt Pet. L. pr.—[n] *cedit* Dorv.—[o] *detulit* Sc. L. pr.—[p] *occiderunt* Ed. Flor. —[q] Sic Mss. *sublatus* Lips. et Gr.—[r] *internit.* L. pr. Dorv. ut passim. *interrupt.* L. sec.—[s] *quam regionem* Dorv. et Edd. ante Urs. et dein vulgo *Curiani.* —[t] *Scipionis* L. pr.—[u] *ad* L. pr. *Uzutam* Pet. *Utzittam* Dorv. et sic illi infra.—[w] *administrabantur* Dorv.—[x] X *et* XI L. pr. *conspicati* L. pr. Dorv. a m. sec. ut statim *veriti.* V. ad B. G. III. 9.—[y] deest *ut* Edd. R. M. V.—[z] Sic Pet. Leidd.

NOTÆ

127 *Pulvisque vento flatus omnium prospectu offecisset*] Ms. Regius codex unus habet: *Omnium prospectum abstulisset*, quam etiam lectionem habet pervetustus impressus codex. Alter Ms. Regius codex, et Victorinus habent: *Omnium prospectum offendisset.* Denique tertius Ms. Regius: *Omnium prospectibus offecisset.* Quæ optima videtur lectio.

128 *Juba cum Labieno capti*] Syllepsis, ut illud Ovidianum: 'Ilia cum Lauso de Numitore sati.'

129 *Curioniani*] Sic Lipsius optime emendat. Ii sunt qui paulo ante sub Curione meruerant, quos Scipio suis copiis immiscuerat post sui imperatoris mortem, quos et Gallos fuisse supra memorat.

130 *Veriti*] Synthesis est figura, cum juxta legitimum ordinem deberet esse *veritæ*.

54. Quibus legionibus expositis, memor[a] in Italia pristinæ licentiæ militaris ac rapinarum certorum hominum, parvulam modo causulam[b] nactus Cæsar, quod C. Avienus,[c] tribunus militum decimæ legionis, navem commeatu, familia[d] sua, atque jumentis occupavisset, neque militem unum ab[e] Sicilia sustulisset; postero die de suggestu, convocatis omnium legionum tribunis centurionibusque, 'Maxime vellem,' inquit, 'homines suæ petulantiæ nimiæque libertatis aliquando finem fecissent, meæque lenitatis, modestiæ, patientiæque rationem habuissent. Sed quoniam ipsi[f] sibi neque modum neque terminum constituunt; quo ceteri dissimiliter se gerant, egomet ipse[g] documentum more militari constituam. [h]C. Aviene, quod in Italia[131] milites Populi Romani contra rempublicam instigasti, rapinasque per municipia[i] fecisti; quodque mihi[k] reique publicæ inutilis fuisti, et pro militibus tuam familiam jumentaque in naves imposuisti; tuaque opera militibus[l] tempore necessario respublica caret;[m] ob eas res ignominiæ causa ab exercitu meo te removeo, hodieque ex Africa[n] abesse, et, quantum potest, proficisci jubeo. Itemque te, A. Fontei, quod tribunus militum seditiosus malusque civis fuisti, ab exercitu dimitto. T. Saliene,[o] M. Tiro, C. Clusinas,[p] cum, ordines in meo exercitu beneficio non virtute consecuti,[q] ita vos gesseritis, ut neque bello fortes, neque pace boni aut utiles fueritis, et magis in seditione concitandisque[r] militibus adversus vestrum imperatorem, quam pudoris modestiæque

bene. V. ad I. 46. et passim.—[a] *auditur mœror* Pet. *audit Cæsar esse mœrorem* Scal.—[b] *causam* Pet. *casulam* Sc. L. sec. Ed. Gryph. V. ad c. 27.—[c] *quod Cæsar Av.* Mss. plerique inepte. *C.* abest Dorv.—[d] *familiaque* Mss. 2. Edd. pp.—[e] *a S.* L. sec. Edd. qdd.—[f] *Ii* Urs. *usi* Sc. L. pr.—[g] deest L. pr.—[h] *Quapropter* addunt L. sec. Dorv. et Edd. pp. item Vasc. Gr. post. Steph. Str. *C. Cæsar A.* Dorv. *Cæsar* L. sec.—[i] *mancipia* Leidd.—[k] *quod m.* L. pr.—[l] *militibusque* Mss. 2. Edd. pp. aliæque, minus bene.—[m] *careret* Pet.—[n] *te ex A.* L. pr. *ex Afr. te* L. sec.—[o] Sic Mss. optimi cum Aldo Manut. Scal. &c. V. c. 25. *T. Alliene* L. sec. Dorv. Edd. Vett. pleræque. *Tusci Saliene, T. Alliene* Edd. R. M. V.—[p] *Clusiane* L. sec. Dorv. Edd. Vett. ante Scalig.—[q] *sitis cons.* Mss.

NOTÆ

131 *Quod in Italia*] Seditionem intelligit quam factam esse ipso Alexandriæ et in Ponto bellum gerente, supra commemoratum est.

'fueritis studiosiores; indignos vos esse arbitror, qui in[s] meo 'exercitu ordines ducatis, missosque facio,[132] et, quantum 'potest, abesse ex Africa jubeo.' Itaque transdidit[t] eos centurionibus;[133] et singulis non amplius singulos additos servos[u] in navi imponendos separatim curavit.[134]

55. Gætuli interim perfugæ, quos cum literis mandatisque a Cæsare missos supra docuimus, ad suos cives perveniunt; quorum auctoritate facile adducti, Cæsarisque nomine persuasi, a rege Juba desciscunt, celeriterque cuncti arma capiunt, contraque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis, Juba, distentus[w] triplici bello,[135] necessitateque[x] coactus, de suis copiis, quas contra Cæsarem adduxerat, sex cohortes in fines regni sui mittit, quæ essent præsidio contra Gætulos.

56. Cæsar, brachiis perfectis, promotisque[y] usque eo, quo telum ex oppido adjici non posset, castra munit: balistis

4. *itaque* L. sec.—[r] *concitandi milites* vulgo.—[s] abest Pet.—[t] *tradit* L. pr. Pet. —[u] *singulis additis servis* vulgo.—[w] *districtus* L. sec.—[x] Sic Mss. Urs. Sc. Leidd. Dorv. Edd. R. M. V. Vasc. Steph. Gr. post. vulgo deest *que*.—[y] *perm.* L. pr.

NOTÆ

132 *Missosque facio*] Missio quadruplex erat, honesta, causaria, gratiosa, et ignominiosa, cujus postremæ hoc exemplum est luculentum. Atque hoc est quod Suetonius tradit cap. 67. 'Delicta neque observabat omnia, neque pro modo exequebatur, sed desertorum ac seditiosorum et inquisitor et punitor acerrimus, connivebat in ceteris.' Id ipsum habet Polyænus. Hi autem fuerant seditiosi, ut patet ex hac publica oratione Cæsaris. Sed animadvertendum est sumsisse tempus, quo et militum satis se habere putabat; et id fecisse militum licentiam veritum, quæ in prima victoria erupit, quanta quidem totis his bellis non apparuerat. Invito enim Cæsare multos nobiles occiderunt.

133 *Itaque transdidit eos centurionibus*] 'Milites enim,' ut ait idem Suetonius, 'tractabat pari severitate atque indulgentia.'

134 *Et singulis non amplius singulos additos servos in navi imponendos separatim curavit*] Manuscripti Regii duo codices sic habent: 'Et singulis non amplius singulos additos servos in navem imponendos separatim curavit.' Cui consentit pervetustus impressus codex. Manuscripti tres codices, quorum unus est Regius, alius Victorinus, tertius Thuanus, habent: 'Et ad singulos non amplius singulis additis servis in navi imponendos separatim curavit.' Facile priorem lectionem et posteriori et in textu positæ prætulerim.

135 *Juba, distentus triplici bello*] Contra P. Sitium, contra Gætulos, contra Cæsarem.

scorpionibusque crebris ante frontem castrorum contraque oppidum[z] collocatis, defensores muri deterrere[a] non intermittit: eoque[b] quinque legiones ex superioribus castris deducit.[c] Qua facultate oblata, illustriores notissimique conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant, atque inter se colloquebantur. Quæ res quid utilitatis haberet, Cæsarem non fallebat.[d] Namque Gætuli ex equitatu regio nobiliores, equitumque præfecti, quorum patres cum Mario ante meruerant,[e] ejusque beneficio agris finibusque donati, post Syllæ victoriam sub Hiempsalis regis[136] erant potestate dati, occasione capta, nocte,[f] jam luminibus accensis, cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Cæsaris castra, quæ erant in campo proxime Uzitæ locata.

57. Quod[g] postquam Scipio, quique[h] cum eo erant, cognoverunt, cum commoti ex tali incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinium cum C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinium, 'nihil[i] attinere, eum cum adversariis colloqui.' Cum nihilo minus ejus sermonem nuntius ad se referret, sed 'restare[j][137] ut reliqua, quæ vellet,

vulgo *eo usque, ut.*—[z] *contra op.* L. pr. *collocans* Dorv.—[a] *terrere* Dorv.—[b] *eosque* L. pr. *easque* Dorv. Edd. R. M. V.—[c] *educ.* L. pr. *adduc.* L. sec. Dorv. *qui* L. pr.—[d] *latebat* L. pr. sed V. Brant. ad c. 3.—[e] *manserant* Edd. R. M. V.—[f] Vide ad c. 89.—[g] *quos* Sc.—[h] *et qui* Dorv. Edd. R. M. V.—[i] Sic Mss. non *nil. pertinere* sine *eum* L. pr.—[j] vulgo *diceretque* vel *restaretque* et *postea.*—

NOTÆ

136 *Hiempsalis regis*] Interpretes Cæsaris hic falsi sunt nominis similitudine, qua adducti crediderunt hunc esse Hiempsalem de quo Sallust. in lib. de bell. Jugurth. memoriæ prodidit, qui multis tamen ante annis fuerat a Jugurtha necatus. Hic Hiempsal fuit Numidiæ rex, quem Pompeius a Numidis ejectum jussu Syllæ in regnum restituit, quam ob causam et ejusdem Syllæ permissu triumphavit, cum esset annorum tantum XXIV, necdum equestri ordine excessisset. Testes sunt Plutarchus, in Pompeio, et Appianus in lib. I. de bello civili.

137 *Cum nihilo minus ejus sermonem nuntius ad se referret, sed restare, &c.*] Aliquid hic desiderari nemo non videt. Ego perlectis et expensis manuscriptis Regiis codicibus tribus, Thuanis duobus, et Victorino uno, ex eorum fide sic emendo, vocabulum nempe unum et alterum hinc et inde rapiendo: 'Cum nihilominus ejus sermonem nuntius ad eum (Scipionem) referret, se restare, ut reliqua, quæ vellet, perageret; viator præterea ab Juba ad eum est missus,' &c.

peragereti;[i] viator præterea ab Juba, ad eum est missus, qui diceret, audiente Saserna[j]: 'Vetat te rex colloqui.' Quo nuntio perterritus discessit, et dicto audiens fuit regi.[k] Usu venisse hoc civi[l] Romano, et[m] ei, qui a Populo Romano honores accepisset, incolumi patria fortunisque omnibus, Jubæ barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuntio, aut, cæsis ejusdem partis civibus, incolumem reverti malle! Atque etiam superbius[n] Jubæ factum, non in M. Aquinium, hominem novum parvumque senatorem, sed in Scipionem, hominem illa familia, dignitate, honoribus[o] præstantem. Nam,[p] cum Scipio sagulo purpureo ante[q] regis adventum uti solitus esset, dicitur Juba cum eo egisse, 'non oportere illum eodem uti[r] vestitu, atque ipse[s] uteretur.' Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret, et Jubæ, homini superbissimo inertissimoque, obtemperaret.

58. Postero die universas omnium[t] copias de castris omnibus educunt,[u] et supercilium quoddam excelsum nacti,[6] non longe a Cæsaris castris aciem constituunt, atque ibi consistunt. Cæsar item producit copias, celeriterque iis instructis ante suas munitiones, quæ erant in campo, constitit;[v] sine dubio existimans, ultro adversarios, cum tam magnis copiis auxiliisque regis essent præditi,[w] promtiusque prosiluissent, ante se[x] concursuros propiusque se[y] accessuros. Equo[z] circumvectus legionesque cohortatus, signo dato, accessum hostium aucupabatur:[a] ipse enim a suis munitionibus longius non sine ratione non[b] procedebat, quod in oppido Uzitæ,[c] quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatæ; eidem autem oppido ad dextrum latus ejus[d] cornu

[6] *Invento vertice quodam alto* collis.

[k] *regis* L. sec. male.—[l] *cui* L. sec.—[m] vulgo additur *maror.*—[n] *et sup.* Pet. *superius* L. pr.—[o] a Pet. L. pr. Dorv. abest *que* bene. V. ad IV. 15.—[p] *namque* Mss. 3.—[q] *ad ante* Reg.—[r] deest Mss. 3.—[s] *etiam ipse* L. pr.—[t] *hominum* Edd. R. M. V.—[u] Sic Mss. o. præter Dorv. et Edd. Vasc. Gryph. Steph. non *deduc.* V. ad c. 41.—[v] *constituit* Mss. 3. et Edd. qdd. male.—[w] *pretio* Sc. L. pr.—[x] deest Edd. Vasc. Gr. post. Steph. *cum curs.* s. *cum concurs.* Sc. Petav.—[y] deest L. pr.—[z] *et eq.* L. sec. Edd. R. M. V.—[a] *aucupatur* L. pr.—[b] deest Mss. plerisque et Edd. pp. Ab Edd. nonnullis prius *non* abest.—[c] Sic Mss. o. sed Edd. ante Scal. *Uzita.* V. Cell. et supra c. 36.—[d] *eorum* Sc. *opposit.* L. pr.

erat oppositum; verebaturque, ne, si prætergressus esset, ex oppido eruptione facta, ab[e] latere eum adorti[f] conciderent. Præterea hæc quoque eum[g] causa tardavit, quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultro occurrendum fore existimabat.

59. Non arbitror esse[h] prætermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint[i] in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat in fronte suas et Jubæ legiones: postea autem Numidas in subsidiaria acie[k] ita extenuatos et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies, media[l] ab legionariis militibus videretur; in cornibus autem duplex esse existimabatur.[m] Elephantos dextro sinistroque cornu[n] collocaverat, æqualibus inter eos[o] intervallis interjectis; post autem elephantos[p] armaturas leves[139] Numidasque substituerat auxiliares.[q] Equitatum frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat; sinistrum enim[r] cornu oppido Uzita claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi. Præterea[s] Numidas levisque armaturæ infinitam multitudinem ad dextram partem suæ aciei opposuerat, fere interjecto non minus mille passuum spatio; et ad collis radices magis appulerat, longiusque ab[t] adversariorum suisque copiis promoverat:[u] id[v] hoc consilio, ut, cum acies duæ inter se concurrissent[w] initio certaminis, paulo longius ejus equitatus circumvectus[x] ex improviso clauderet multitudine sua exercitum Cæsaris, atque pertur-

---

et *verebatur, ne* Sc. L. pr. Dorv.—[e] *a* Mss. et Edd. qdd.—[f] *adortu* L. pr.—[g] abest L. pr.—[h] deest L. sec. *prætereundum* L. pr. V. ad VI. 34.—[i] vulgo *fuerunt.*—[k] *parte* L. pr.—[l] deest L. pr. Edd. pp. Ber. Gryph. Man. *ab* est ex Scal. vulgo *a.*—[m] *æstim.* L. sec.—[n] *in d. medioque c.* L. pr.—[o] *se* L. sec. *injectis* L. pr.—[p] *elephantes* L. pr.—[q] *aux. substituere* L. pr. Dorv. *aux. subst.* Sc. L. sec. *auxiliarios* L. sec. Edd. pp. Vasc. Ber. Steph. Gr. post. &c.—[r] *autem* L. pr.—[s] vulgo *propt.*—[t] deest L. sec. V. ad B. Civ. III. 25.—[u] *promovebat* Mss. plerique et Edd. Vett.—[v] *in quod* Sc. *at quidem* L. pr.—[w] Sic Mss. plerique et Edd. ante Scal. *non concurrissent.*—[x] *circumventus* Edd. R. M. V.—[y] *conturb.* L. sec.—[z] Sic Mss. o. et Edd.

NOTÆ

139 *Post autem elephantos armaturas leves*] Eo consilio, ut si illi ab hostibus repellerentur, funditores qui inter armaturam levem erant, lapides in ipsos conjicerent, quo in hostes retorquerentur.

batum[y] jaculis configeret. Hæc fuit ratio Scipionis eo[z] die præliandi.[140]

60. Cæsaris autem acies hoc modo fuit collocata,[a] ut ab[b] sinistro ejus cornu ordiar, et ad dextrum perveniam. Habuit in sinistro cornu legionem IX, VIII;[c] in dextro cornu XXX, XXVIII;[d] XIII, XIV, XXIX,[e] XXVI in media acie; ipsum autem dextrum cornu, secundam aciem fere, in earum legionum parte cohortium collocaverat;[141] præterea ex tironum legionibus paucas[f] adjecerat. Tertiam autem[g] aciem in sinistrum suum cornu contulerat, et usque ad aciei suæ mediam legionem porrexerat, et ita collocaverat,[h] uti sinistrum suum cornu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitionibus adjuvabatur;[i] sinistrum autem, equitatus hostium multitudini uti resistere[j] posset, laborabat, eodemque suum omnem equitatum contulerat:[k] et, quod ei parum confidebat, præsidio[l] his equitibus legionem quintam præmiserat, levemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios varie passimque, locis certis,[m] maximeque[n] in cornibus, collocaverat.

61. Sic utrorumque[o] exercitus instructi, non plus passuum trecentorum interjecto spatio, quod forsitan ante id tempus acciderat nunquam, quin dimicaretur, a mane usque ad horam decimam diei perstiterunt. Jamque Cæsar dum exercitum reducere[p] intra munitiones suas cœpisset, subito

Vett. qdd. non ea. posset videri Glossa esse marginalis *Hæc fuit* &c.—[a] *collata* Sc. L. pr.—[b] *a* Mss. et Edd. qdd.—[c] vulgo VII.—[d] vulgo XXIX.—[e] vulgo XXVIII.—[f] *paucos* Leidd. [g] *autem ad tert.* L. pr. *aciem* deest Ed. Ven.—[h] *collocaverat et ita ordinaverat.* L. pr.—[i] vulgo *adjuvabat.* [j] vulgo *ut e. h. m. res.*—[k] deest Pet. vulgo *cont. eq.* contra Mss.—[l] abest Dorv. [m] *sag. passim locisque c.* L. pr.—[n] *que* abest Dorv. *maxime coll.* modo L. pr. [o] *utroque* L. pr. statim *forte* vulgo.—[p] *recludere* Edd. R. M. V. *recond.* Lips. *suas* abest L. pr.

NOTÆ

140 *Hæc fuit ratio Scipionis eo die præliandi*] Sic ex fide Mss. Regiorum trium, Thuanorum duorum, Victorini unius codicis emendo. Nam fere apud Latinos auctores *dies* in fœminina positione pro tempore invenitur.

141 *Ipsum autem dextrum cornu, secundam aciem fere, in earum legionum parte cohortium collocaverat*] Latet aliquod mendum, quod tollere nullius manuscripti codicis ope licuit.

universus equitatus ulterior[q] Numidarum Gætulorumque sine frenis ad dextram partem se movere, propiusque Cæsaris castra,[r] quæ erant in colle, se conferre cœpit; frenatus autem Labieni eques[s] in loco permanere, legionesque distinere:[t] cum subito pars equitatus Cæsaris cum levi armatura, contra Gætulos injussu ac temere longius progressi[142] paludemque transgressi, multitudinem hostium pauci sustinere[u] non potuerunt; levique armatura deserti,[v] ac pulsi convulneratique, uno equite amisso, multis[w] equis sauciis, levis armaturæ XXVII[x] occisis, ad suos refugerunt. Quo secundo equestri prælio facto, Scipio lætus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium[y] [143] bellantibus fortuna tribuere non decrevit: namque postero die Cæsar cum parte equitatus[144] sui Leptim, frumenti gratia, misit. In itinere prædatores equites Numidas Gætulosque ex improviso adorti circiter centum partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Cæsar interim quotidie legiones in campum deducere, atque opus facere, vallumque et fossam per medium campum ducere,[z] adversariorumque excursionibus iter officere non intermittit.[145] Scipio item[a] munitiones contra facere, et, ne jugo[b] a Cæsare excluderetur, approperare.[c] Ita duces[d] utrique et in operibus oc-

—[q] *inter.* vel *sinisterior* Lips.—[r] *castris* L. sec.—[s] *frenati equites* L. sec. et Edd. ante Urs. male. V. ad B. G. I. 52.—[t] *destituere* L. pr. —[u] Sic Mss. non *sust. p.* —[v] *armaturæ* L. sec. male. V. ad c. ult. B. Alex.—[w] *multisque* Ms. Urs. *levisque* Dorv.—[x] Sic Mss. o. non XXVI.—[y] *cladium* L. pr. *claud.* Sc. Cuj.—[z] *deducere* L. pr.—[a] *interim* Dorv. *contra* deest L. pr.—[b] Sic Mss. optimi et Edd. pp. vel *jugo ne.* vulgo ante Ursin. erat *et in jugo ne a C.* Dorv. *in jugo a C.* L. pr. *ne a jugo a C.*—[c] *adparare* L. pr.—[d] *ut d. &c. essent* Dorv. L. sec.

NOTÆ

142 *Cum subito pars equitatus Cæsaris cum levi armatura, contra Gætulos injussu ac temere longius progressi*] Synthesis est figura: sic Sallust. Jugurth. 'Magna pars vulneribus confecti abeunt.' Sic Livius dec. IV. lib. 2. 'Pars in fugam effusi sunt.'

143 *Proprium gaudium*] Supra dictum est proprium illud dici quod sequente adverso eventu non corrumpitur.

144 *Namque postero die Cæsar cum parte equitatus, &c.*] Lego *partem*, aliter non constaret sententia, idque ex fide manuscripti Regii codicis unius.

145 *Adversariorumque excursionibus iter officere non intermittit*] Pro *itineri*. Sic Plautus in Truculento: 'Jam hercle ego te hic affatim officiam.'

cupati erant, et nihilo minus equestribus prœliis inter se quotidie dimicabant.

62. Interim Varus classem,[e] quam antea Uticæ hyemis[f] gratia subduxerat, cognito legionis VII et VIII[g] 146 ex Sicilia adventu, celeriter deducit, illamque[h] Gætulis remigibus epibatisque complet; insidiandique gratia ab Utica[i] progressus, Adrumetum cum LV[k] navibus pervenit. Cujus adventus[l] inscius Cæsar, L. Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum[m] versus in stationem, præsidii gratia commeatus[n] sui, mittit: itemque Q.[o] Aquilam cum XIII navibus longis Adrumetum eadem de[p] causa præmittit. Cispius, quo erat missus, celeriter pervenit: Aquila,[q] tempestate jactatus, promontorium superare non potuit, atque angulum quendam tutum a tempestate nactus, cum classe se longius a prospectu removit. Reliqua classis in salo ad Leptim, egressis remigibus passimque[r] in littore vagantibus, partim[s] in oppido victus sui mercandi gratia progressis, vacua a defensoribus stabat. Quibus rebus Varus ex perfuga[t] cognitis, occasionem nactus, vigilia[u] secunda Adrumeto ex Cothone[v] 147 egressus, cum primo mane Leptim universa classe vectus, naves onerarias, quæ longius a portu in salo stabant, incendit, et penteres duas[w] vacuas ab defensoribus, nullo repugnante, cepit.

essent a m. pr. Scal.—[e] deest L. pr.—[f] *hiemandi* Edd. R. M. V.—[g] IX L. pr.—[h] vulgo *ibique.*—[i] desunt *ab Ut.* vulgo.—[k] LX Dorv.—[l] *adventu* L. pr. de *Cispio* V. Gland. et Manut.—[m] *Tharsum* L. pr.—[n] *commeatusque* L. sec. Edd. R. M. V. C. *summittit* Urs.—[o] *Quintium* Mss. Urs. Pet. L. pr.—[p] deest L. pr.—[q] *at A.* L. sec. Reg. Eliens.—[r] *et p.* Dorv. *que* deest L. sec.—[s] *parumque* Pet.—[t] vulgo *perfugis.*—[u] *occasione vig.* L. pr.—[v] *contione* L. pr. *coitione* Dorv. L. sec. sed V. cap. seq. statim vulgo deest *cum.*—[w] *quæ longius erant* addunt Dorv. Edd. R. M. V. *ab* e L. pr. vulgo *a.*—[x] Sic

NOTÆ

146 *Legionis* VII *et* VIII] Intellige Cæsarianorum.

147 *Cothone*] Cothon insula rotunda ante Carthaginem in ejus portu, teste Strabone, cujus ore a Romanis munitionibus obstructo, Carthaginienses aliud effoderunt. Aliqui portum etiam esse dicunt. Verum quia portus et insula similis ante Adrumetum eodem etiam nomine dicebatur. Hesychius: Κώθων μονωτὸν ποτήριον, κεράμειον εἶδος ποτηρίου: *Cothon poculum cui una auris est, fictile genus poculi.* Unde sic forte dictus Cothon portus, quia illi vasi figura similis.

63. Cæsar interim celeriter per nuntios in castris, cum opera circuiret,[x] certior factus, quæ aberant a portu millia passuum[y] sex, equo[z] admisso, omissis omnibus rebus, celeriter pervenit Leptim: ibique hortatus,[a] omnes ut se naves consequerentur, primum ipse navigiolum parvulum[b] conscendit;[148] in cursu Aquilam, multitudine navigiorum perterritum atque[c] trepidantem, nactus, hostium classem[d] sequi cœpit. Interim Varus, celeritate Cæsaris audaciaque motus,[e] cum universa classe, conversis navibus, Adrumetum versus fugere contendit. Quem Cæsar in millibus[f] passuum quatuor consecutus, recuperata quinqueremi cum omnibus suis epibatis atque etiam hostium custodibus CXXX, in ea nave captis, triremem hostium proximam, quæ in repugnando[g] erat commorata, onustam remigum epibatarumque cepit;[h] reliquæ naves hostium promontorium superarunt, atque Adrumetum in Cothonem se universæ contulerunt. Cæsar eodem vento promontorium superare non potuit atque in salo in anchoris ea nocte commoratus, prima luce Adrumetum accedit, ibique, navibus onerariis, quæ erant extra Cothonem, incensis, omnibusque reliquis aliis[i] aut subductis, aut in Cothonem compulsis, paulisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra.

64. In ea nave captus est P. Vestrius,[j] eques Romanus, et P. Ligarius, Afranianus,[149] quem Cæsar in Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompeium contulerat;

Pet. Sc. L. pr. et Edd. qdd. non *circuiret.*—[y] *mile passus* L. pr.—[z] *conscendit eq.* Dorv. L. pr. *equoque* Dorv.—[a] vulgo *moratus.*—[b] vulgo *parvum*, et mox *navium* Leidd.—[c] *ac* L. pr.—[d] *multitudinem classe* L. pr.—[e] *commotus* Urs. Sc. L. pr. Aic. bene.—[f] *milia* Dorv.—[g] *repudiando* Dorv.—[h] *exc.* L. sec.—[i] *ab his* L. pr.—[j] *Vistrius et P. Ligerius Afranius* L. pr. male. *Ligurius*

NOTÆ

148 *Ibique hortatus, omnes ut se naves consequerentur, primum ipse navigiolum parvulum conscendit*] Manuscripti Thuani duo habent: 'Ibique moratur (qdd. *moratus*), omnes ut se naves consequerentur, postea ipse parvulum navigiolum conscendit.' *Moratur* commodior videtur mihi lectio.

149 *P. Ligarius, Afranianus*] Qui sub Afranio in Hispania meruerat.

inde ex prælio effugerat, in Africamque ad[k] Varum venerat: quem ob perjurium[l] [150] perfidiamque Cæsar jussit necari; P. Vestrio[m] autem, quod ejus frater Romæ pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse suam[n] causam Cæsari probaverat, se, a Nasidii classe captum, cum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea facultatem sibi nullam datam transeundi, ignovit.[o]

65. Est in Africa consuetudo[151] incolarum, ut in[p] agris et in omnibus fere villis sub terra specus condendi frumenti gratia clam[q] habeant, atque id propter bella maxime hostiumque subitum adventum præparent. Qua de re Cæsar certior per indicem factus, tertia vigilia legiones duas cum equitatu mittit ab[r] castris suis millia passuum decem atque inde magno numero frumenti onustos recipit in castra. Quibus rebus cognitis, Labienus, progressus a suis castris millia passuum septem per jugum et collem, per quem Cæsar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit; atque ipse[s] quotidie, existimans, Cæsarem eadem[t] sæpe frumentandi gratia commeaturum,[152] cum magno equitatu levique armatura insidiaturus locis idoneis consedit.

66. Cæsar interim de insidiis Labieni ex perfugis certior factus, paucos dies ibi commoratus, dum hostes[u] quotidiano instituto, sæpe idem faciendo, in negligentiam adducerentur,

etiam Sc. et *Afranius* Edd. pp. perperam.—[k] *se in Africam ad* L. pr. *transfug. in Afric. ad* L. sec. *que* deest etiam Edd. R. M. V.—[l] *perjurii perfidiam* Leidd. Dorv. Edd. pp. Vasc. Gr. post. Steph. sed ita c. 65. *jugum et collem;* ac sæpissime.—[m] *Vistrium* L. pr. *Vestrium* Dorv.—[n] deest L. sec. Edd. R. M. V. et *Cæsaris* Mss. Urs. cum Edd. eisdem. abest a Pet. et deest vulgo *a.*—[o] *ignoravit* L. pr.—[p] deest Dorv. *et* abest Edd. R. M. V. Dorv. *agr. omn. f. illis* Ed. Ven. secundo loco *in* exulat ab Edd. quibusdam male.—[q] deest L. pr.—[r] Sic L. pr.—[s] vulgo *ibi ipse.*—[t] *eodem* Edd. R. M. V.—[u] *hostis adduce-*

NOTÆ

150 *Quem ob perjurium, &c.*] Afraniani enim et Petreiani in Hispania ea erant lege dimissi, ut postea neutrius essent partium. Sic Afranio postea Cæsar ob eandem causam non pepercit.

151 *Est in Africa consuetudo, &c.*] Hoc in calidis regionibus facile factu, in humidis minus facile fit. Si tamen arida est humus, fieri potest. Quod et solitum Germanis suo tempore testatur Tacitus in libro de eorum moribus: 'Solent et subterraneos specus aperire, eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hyemi, et receptaculum frugibus.'

subito mane imperat, porta decumana[v] legiones se octo veteranas cum parte equitatus sequi; atque, equitibus præmissis, neque opinantes insidiatores subito, in convallibus latentes, levi armatura concidit circiter quingentos; reliquos in fugam turpissimam conjecit. Interim Labienus cum universo equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. Cujus vim multitudinis[w] cum equites pauci Cæsariani jam[x] sustinere non possent, Cæsar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterrito Labieno ac[y] retardato, suos equites recepit incolumes. Postero die Juba Numidas eos, qui, loco amisso, fuga se receperant in castra, in cruce omnes subfixit.

67. Cæsar interim, quoniam frumenti inopia premebatur, copias omnes in castra conducit;[z] atque præsidio Lepti,[a] Ruspinæ, Achillæ relicto, Cispio[b] Aquilæque classe transdita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum[c] mari obsiderent,[153] ipse castris incensis, quarta noctis vigilia, acie instructa, impedimentis in sinistra parte collocatis, ex eo loco proficiscitur et pervenit ad oppidum Agar;[d] [154] quod a Gætulis sæpe antea oppugnatum summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in campo[e] castris unis positis, ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus[f] profectus, magno invento[g] hordei, olei, vini, fici numero, pauco tritici, atque recreato exercitu, redit[h] in castra. Scipio interim, cognito Cæsaris discessu, cum universis copiis per jugum Cæsarem subsequi[i] cœpit, atque ab ejus castris millia pas-

retur L. pr.—[v] *decim.* L. pr.—[w] *multitudinemque* L. sec. Edd. R. M. V.—[x] deest L. pr. Dorv.—[y] *atque* L. pr. dein *eos* deest L. sec.—[z] *concludit* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. male.—[a] *Leptim* L. pr. *Leptæ* vel *Lepte* Dorv. Edd. R. M. V.—[b] *Cispo, Crispo* Mss. et Edd. qdd. sed V. c. 62.—[c] *Thursum* L. pr. *obsideret* L. sec. et 2 Gallic. probante Goduino. sed V. ad VII. 39.—[d] *Agger* Pet. Leidd. Dorv. et c. 76. 79.—[e] *castro* L. pr.—[f] *equitatus* Edd. R. M. V.—[g] *jumentorum* Dorv. *atque* deest Dorv.—[h] Edd. qdd. *rediit.*—[i] *sequi* L. pr.—

NOTÆ

153 *Ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent*] Ex fide Ms. R. unius, Victorini, et impressi perventusti codicis, repono *obsideret.*

154 *Agar*] Agar oppidum, quod nunc, ut alia multa, ubi sit, ignoratur.

suum sex[j] longe, trinis castris dispartitis[k] copiis, consedit.

68. Oppidum erat Zeta,[l] [155] quod aberat ab Scipione millia passuum decem, ad ejus regionem et partem castrorum collocatum, a Cæsare autem diversum[m] ac remotum, quod erat ab eo longe[n] millia passuum XVIII. Huc Scipio legiones duas frumentandi gratia misit. Quod postquam Cæsar ex perfuga[o] cognovit, castris ex campo in collem ac tutiora loca collocatis, atque ibi præsidio relicto, ipse quarta vigilia egressus, præter hostium castra proficiscitur cum copiis et oppidum[p] potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari, et, cum eo contendere conaretur, animadvertit, copias hostium iis legionibus occurrere suppetias. Quæ res ejus impetum retardavit. Itaque,[q] capto C. Mutio Regino,[r] equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido præerat, et P. Atrio, equite Romano de conventu Uticensi, et camelis duobus et viginti regis adductis, præsidio ibi cum Oppio legato relicto, ipse se recipere cœpit ad[s] castra.

69. Cum jam non longe a castris Scipionis abesset, quæ eum[t] necesse erat prætergredi, Labienus Afraniusque, cum omni equitatu levique armatura ex insidiis adorti, agmini ejus extremo se offerunt, atque ex collibus primis[u] existunt. Quod postquam Cæsar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis, sarcinas legionarios in acervum jubet comportare, atque celeriter signa[v] hostibus inferre. Quod postquam cœptum est fieri, primo impetu legionum[w] equi-

[j] V. Gland.—[k] *dispert.* Leidd.—[l] *Zetta* al. *Zumi* L. pr. *ab* idem pro *a.*—[m] *dirisum* L. pr.—[n] deest L. pr. XIV idem. XIX Sc. *miserat* pro *misit* Reg. Voss.—[o] *perfugis* L. sec. Dorv. Edd. ante Urs. et Scal.—[p] vulgo *oppido.*—[q] *Ipse* L. pr.—[r] al. *Rhegino*, *Rhegyno.*—[s] *in c.* L. pr.—[t] *tunc* L. pr. *tum* L. sec.—[u] *primi* L. sec.—[v] *legionarias in ac. j. comportari atque signa.* L. pr.—[w] Dorv. L. sec. Edd. ante Urs. *legionis.*—[x] *dilecta* L. sec. *defecta* Dorv.—[y] *inc.*

NOTÆ

155 *Zeta*] Zetam Strabo videtur appellare Zellam. Est urbs maritima Africæ. Dicunt nunc *Zerbi* vocari. Sed tutius dubitatur quam affirmatur; usque adeo tota illa regio est ab Arabibus vastata.

tatus et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et dejecta[x] est de colle. Cum jam Cæsar existimasset, hostes pulsos deterritosque finem lacessendi facturos, et iter cœptum[y] pergere cœpisset; iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt, atque eadem ratione, qua[z] ante dixi, in Cæsaris legionarios impetum faciunt Numidæ, levisque armaturæ, mirabili velocitate præditi,[a] qui inter equites pugnabant et una pariterque[b] cum equitibus accurrere[c] et refugere consueverant. Cum hoc sæpius facerent, et Julianos proficiscentes insequerentur et refugerent, stantes[d] propius non accederent, et singulari genere pugnæ uterentur, eosque jaculis convulnerare satis esse existimarent;[e] Cæsar intellexit, nihil aliud illos[f] conari, nisi ut se cogerent, castra in[g] eo loco ponere, ubi omnino aquæ nihil esset; ut exercitus ejus jejunus, qui a quarta vigilia usque ad horam decimam diei[h] nihil gustasset, ac jumenta siti perirent.

70. Cum jam ad solis occasum esset, et non totos centum passus in horam [IV] esset progressus; equitatu suo propter equorum interitum extremo agmine remoto, legiones invicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium, placide leniterque procedens, per legionarium[i] militem commodius sustinebat. Interim equitum[j] Numidarum copiæ dextra sinistraque per colles præcurrere,[k] coronæque in modum cingere multitudine sua Cæsaris copias; pars agmen extremum insequi.[l] Cæsaris autem[m] non amplius tres aut quatuor milites veterani si[n] se convertissent et pila viribus contorta in Numidas infestos[o] conjecissent, amplius duum[p] millium numero[q] ad unum terga vertebant ac rursus ad

L. sec. Pet.—[z] *quam* L. pr. sed V. ad c. 41.—[a] *prompti* Dorv. Edd. R. M. V. —[b] *que* deest Leidd.—[c] *occurrere atque r. consuerunt* L. sec.—[d] vulgo *et refugerent instantes.*—[e] *crederent* Dorv. Edd. ante Urs.—[f] *eos* Pet. Leidd. Urs. —[g] deest Leidd. Sc. bene.—[h] *die* Edd. quædd. V. ad B. G. II. 23. *gustassent* L. pr.—[i] *legionarios milites* L. sec. perperam.—[j] *equitatum* L. sec. *equitatuum* Dorv. ut alibi. [k] Sic Mss. præter Dorv. in quo et Edd. R. M. V. *currere.* Edd. pleræque ante Scal. *percurr. coronamque* Sc. L. pr.—[l] *sequi* Dorv. Edd. R. M. V. *Cæsariani* Edd. R. M.—[m] *interim* Dorv. L. sec.—[n] *tum* L. pr. *cum* Ciacc. L. sec. Edd. R. M. V.—[o] *infectos* L. pr. *infertos* L. sec. *confertos* Ciacc. Edd. R. M. V. *congessissent* Edd. R. M. V.—[p] Sic Pet. Sc. L. pr. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. al. *duorum* vel II.—[q] deest Dorv. L. sec. Edd. Ald. Man. Plant.

aciem passim, conversis equis, se colligebant, atque in spatio consequebantur et jacula in legionarios conjiciebant. Ita Cæsar, modo procedendo, modo resistendo, tardius itinere confecto, noctis hora prima omnes suos ad unum in castris incolumes,[r] sauciis decem factis, reduxit. Labienus, circiter trecentis amissis, multis vulneratis, ac[s] defessis instando omnibus, ad suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis,[t] quos ante castra in acie terroris gratia in conspectu Cæsaris collocaverat, reducit in castra.

71. Cæsar contra ejusmodi hostium[u] genera copias suas, non ut imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones[156] gladiatores condocefacere: quo pede[v] se reciperent ab hoste, et quemadmodum obversi adversariis, et in quantulo spatio resisterent; modo procurrerent, modo recederent comminarenturque im-

male. V. ad B. G. I. 49.—[r] deest Edd. R. M. V.—[s] c L. pr.—[t] *elephantibus* Dorv. Edd. R. M. V.—[u] deest Scal.—[v] *condocefaceret quod ad pedes* L. pr. *gladiatoresque* Edd. R. M. V. *condocet facere* eædem et L. sec. *condocet* Dorv. sed V. ad

NOTÆ

156 *Sed ut lanista tirones*] Lanistæ erant qui docebant gladiatores batuendo rudibus artem gladiatoriam. De militum exercitatione lege Vegetium, quam nec se indignam Cæsar judicavit. Tirones quidem quotidie et mane et a meridie omnibus armorum generibus exercebantur, veterani vero semel. Idem Augusti atque Adriani constitutionibus ait cautum ut ter in mense tam equites quam pedites ambulatum educerentur. Hoc enim verbo genus hujus exercitationis appellabant. x millia passuum armatus gradu illo militari quem diximus ibat redibatque, sed magnam partem itineris pleniore gradu, maximam cursu perficiebat, neque planis tantum locis hæc itinera fiebant, sed clivosis et arduis, ut nulla non provisa difficultas esset. Si ambulatio nulla esset, exercitatio tamen non deficiebat. Miles sylvam cædebat, æstivis temporibus natabat, ad palum dimicabat, saltabat, currebat. Exempla hujus exercitationis crebra sunt apud Livium. Sic ille de Scipione Africano decad. VI. 3. 'Primo die legiones in armis IV millium spatio decurrerunt. Secundo die arma curare et tergere ante tentoria jussit. Tertio die sudibus inter se in modum justæ pugnæ concurrerunt, præpilatisque missilibus jaculati sunt. Quarto die quies data. Quinto iterum in armis decursum est.' Quibus porro modis obviam eatur elephantis, lege Veget. III. 24. quo loco fuse tota res illa explicatur.

petum; ac prope, quo[w] loco et quemadmodum tela mitterent, præcipit. Mirifice enim[x] hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque solicitum habebat: quia et equites deterrebat prælium inire propter equorum interitum, quod eos jaculis interficiebant; et legionarium militem defatigabant propter velocitatem: gravis enim armaturæ[y] miles[157] simul atque ab his insectatus constiterat,[158] in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu facile periculum vitabant.

72. Quibus ex rebus Cæsar vehementer commovebatur; quia, quodcumque prælium quoties erat commissum, equitatu suo sine legionario[z] milite hostium equitatui[a] levique armaturæ eorum nullo modo par esse poterat. Solicitabatur autem his rebus, quod nondum hostium legiones cognoverat, et quonam modo sustinere se[b] posset ab eorum equitatu levique armatura, quæ erat[c] mirifica, si legiones quoque accessissent. Accedebat etiam[d] hæc causa, quod elephantorum magnitudo multitudoque militum animos[e] detinebat in terrore: cui uni rei tamen invenerat remedium. Namque elephantos ex Italia transportari jusserat, quo et miles noster speciemque[f] et virtutem bestiæ cognosceret,[159]

c. 19. *quot pedes* Pet. dein *adversarios* L. pr. Dorv.—[w] *e quo* Edd. R. M. V.—[x] *autem* Edd. R. M. V.—[y] *armatura* L. pr.—[z] *legionarios milites* L. pr.—[a] *equitatu* L. pr. V. ad i. 16.—[b] *se* abest Dorv. Edd. R. M. V. *possent* L. pr.—[c] *erant* Dorv.—[d] *autem et.* L. pr. *eo etiam* L. sec. Edd. Vasc. Gr. post. Steph. bene.—[e] *an. mil.* L. pr. —[f] *speciem* Edd. qdd.—[g] *f. adjici* vulgo.—

NOTÆ

157 *Gravis enim armaturæ miles*] Gravis armatura, quam πανοπλίαν Græci dicunt, gladii majoris et minoris, pili, scuti, galeæ, loricæ, manicarum, ocrearum tribuebatur pediti. Pilorum ligni magnitudo erat tricubitalis, ferrum vero hamatum erat paris magnitudinis.

158 *Simul atque ab his insectatus constiterat*] Sic loquitur Plautus apud captivos: 'Jam illic nos insectabit lapidibus, nisi illum jubes comprehendi.'

159 *Namque elephantos ex Italia transportari jusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiæ cognosceret*] Manuscripti Regii tres codices, Thuani duo, Victorinus unus, pervetustus impressus, omnes denique quos videre contigit, ad unum omnes, inquam, concorditer habent: 'Namque elephantos in Italiam transportari jusserat, quos et miles noster nosceret, speciemque et virtutem bestiæ cognosceret.' Et revera hoc bestiarum experimentum in

et cui parti corporis ejus telum facile adigi[g] posset; ornatusque[h] ac loricatus cum[i] esset elephantus, quæ pars ejus corporis nuda sine tegmine[k] relinqueretur, ut eo tela conjicerentur;[l] præterea, ut jumenta bestiarum odorem, stridorem,[m] speciem, consuetudine capta non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus: nam et milites bestias manibus pertractabant,[n] earumque tarditatem cognoscebant, equitesque in eos pila præpilata[160] conjiciebant; atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat.

73. Ob has causas, quas supra commemoravi,[o] solicitabatur Cæsar, tardiorque et consideratior erat factus, et[p] ex pristina bellandi consuetudine celeritateque excesserat. Nec[q] mirum; copias enim habebat in Gallia, bellare consuetas locis campestribus, et[r] contra Gallos, homines apertos minimeque[s] insidiosos, qui per virtutem, non per dolum, dimicare consuerunt:[t] tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites, hostium dolos, insidias, artificia[u] cognoscere, et quid[v] sequi, quid vitare conveniret. Itaque, quo hæc celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in[w] uno loco contineret, sed per causam frumentandi huc atque[x] illuc raptaret:[y] ideo quod hostium copias ab[z] se suoque vestigio non discessuras existimabat. Atque post diem tertium productas accuratius suas copias sicut in-

---

[h] *oneratusque* L. pr. Sc. Cuj. Pet. Dorv. Edd. pp. Vasc. Steph. aliæque. sed V. ad B. Al. c. 50.—[i] Hoc ordine Cuj. Pet. L. pr. in iisdem et L. sec. ut c. 84. *elephans*. Dorv. *elephas*.—[k] *tegumine* Sc.—[l] *conjicerent* Dorv. Edd. R. M. V. nec male.—[m] *stridoremque* L. pr. *et sp*. L. sec. Edd. qdd.—[n] *contract*. L. pr.—[o] *memoravi* L. sec.—[p] deest L. sec. Dorv.—[q] *neque* L. pr.—[r] *atque* L. sec. Dorv. Edd. pp.—[s] *minime* Dorv. Edd. pp.—[t] Sic Mss. 5. Edd. pp. V. ad B. G. I. 43. vulgo *consueverunt*.—[u] *artificiaque* L. sec. Edd. qdd. male. *cognoscerent*, *q*. Leidd. Dorv. *et* abest Pet. Edd. R. M. V.—[v] *quidve* L. sec.—[w] deest præp. in L. sec. Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[x] abest a Dorv. Edd. R. M. V. nec male.—[y] *laxare* Pet. *rapsare* L. pr. Scal. *Ideoque* L. sec.—

NOTÆ

ipsa Italia ante ipsam profectionem otiose fieri potuit, non in Africa, ubi otium non erat. Aliquis erratum arbitratus mutavit depravavitque.

160 *Pila præpilata*] Ea quæ pilæ instar obtuso acumine erant, quibus utebantur in non veris pugnis.

struxerat, propter hostium castra prætergressus, æquo loco invitat ad dimicandum. Postquam eos abhorrere[a] videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

74. Legati interim ex oppido Vacca,[b][161] quod finitimum fuit Zetæ, cujus Cæsarem potitum esse demonstravimus, veniunt; petunt et[c] obsecrant, 'ut sibi præsidium mittat; 'se res compluros, quæ utiles bello sint, administraturos.' Per idem[d] tempus, Deorum voluntate studioque erga Cæsarem, transfuga[e] suos cives facit certiores, 'Jubam regem 'celeriter cum copiis suis, antequam Cæsaris præsidium 'eo perveniret, ad oppidum accucurrisse,[f] atque adveniente[g] 'multitudine circumdata, eo potitum;[162] omnibusque[h] ejus 'oppidi incolis ad unum interfectis, dedisse oppidum diri-'piendum delendumque militibus.'

75. Cæsar interim, lustrato exercitu a. d. XII Kal. Apriles, postero die productis universis copiis, progressus[163] a[i] suis castris millia passuum quinque, a Scipionis[j] circiter duum millium interjecto[k] spatio, in acie constitit. Postquam satis diuque adversarios, a se[l] ad dimicandum invitatos, supersedere pugnæ animadvertit, reducit copias.

[z] *a* L. sec. Edd. qdd.—[a] *abh. eos* Pet. L. pr.—[b] *Vaca* Cuj. *Vaga* Sc. L. pr.—[c] abest *et* a Pet. L. pr. Dorv. L. sec. *obsecrantque, sibi.*—[d] vulgo *id.*—[e] *transfugas* Leidd.—[f] *decurr.* L. pr. *accurrisse* L. sec. et Edd. qdd. *cucurrisse* Dorv. Edd. pp.—[g] *advenientem* Scal. Pet. Edd. Vasc. Gryph. Steph. nec male.—[h] *omnibus* Edd. Recent.—[i] *ab* Dorv.—[j] *Scipione* Edd. ante Urs. pleræque contra Mss. o. et Edd. Vasc. Steph. &c. V. c. 60.—[k] *circumjecto* Sc. L. pr.—[l] desunt L. pr. *ad se* L. sec. pro *ab se.*—[m] *posteroque* Urs. *posteraque* L.

NOTÆ

161 *Vacca*] Oppidum Numidarum est, forumque rerum venalium totius regni, inquit Sallustius.

162 *Per idem tempus Deorum voluntate, &c.*] 'Per idem tempus, Deorum voluntate studioque erga Cæsarem, transfuga suos cives facit certiores, Jubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Cæsaris præsidium eo perveniret, ad oppidum accucurrisse atque advenientem multitudine circumdata eo potitum.' Sic Thuani duo codices et Regius unus. Revera singulari Dei benignitate erga Cæsarem factum est, ut cognoverit prius oppidum esse captum a Juba, quam præsidium eo misisset, quod ab eo rege per insidias sine dubio fuisset oppressum.

163 *Progressus*] Vulgo *processus.* Sed quia nullum tale est exemplum in Latina lingua, malim reponere *progressus*, vel *profectus*, quod habet manuscriptus regiæ bibliothecæ codex unus.

Postero[m] die castra movet, atque iter ad oppidum Sarsuram,[n] ubi Scipio Numidarum habuerat præsidium frumentumque comportaverat, ire contendit. Quod ubi Labienus animadvertit, cum equitatu levique armatura agmen ejus extremum carpere[o] cœpit: atque ita lixarum mercatorumque,[164] qui plostris[p] merces portabant, interceptis sarcinis, addito animo, propius audaciusque accedit ad legiones; quod existimabat, milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. Quæ res Cæsarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos[q] milites esse jusserat. Itaque eos, in equitatum Labieni immissos, turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus, conversis equis, signorum conspectu perterritus,[165] turpissime contendit fugere, multis ejus occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se recipiunt, signa atque iter inceptum ire cœperunt.[r] Labienus per jugum summum collis dextrorsus procul subsequi non desistit.[s]

76. Postquam Cæsar ad oppidum Sarsuram[166] venit, inspectantibus adversariis, interfecto præsidio Scipionis, cum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante[t] P. Cornelio, evocato Scipionis,[u] qui ibi præerat, atque a[v] multitudine circumvento interfectoque, oppido potitur; atque ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram[w] [167] pervenit, in quo Considius per id tempus fuerat

pr. *movit* L. sec. Dorv.—[n] *Sasurram* L. sec. Dorv.—[o] *capere* L. pr. prave.—[p] *plaustris* L. sec. Dorv. Edd. ante Scal. sed *plostris* Mss. meliores etiam c. 21.—[q] *trecentos* Edd. qdd.—[r] *interceptum iter cœp.* L. pr. et in marg. *agere. Cœpere* L. sec. Dorv.—[s] vulgo *milites s. destitit* Pet. L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[t] *pugn.* L. pr.—[u] Ita Mss. non *Scip. evoc.* Edd. Cell. et Vett. ante Urs. inepte *Scipione.*—[v] deest L. sec.—[w] Sic vel *Thisdram* (V. c. 36.) Mss.

NOTÆ

164 *Lixarum mercatorumque*] Ex hoc loco satis patet quinam fuerint, qui, ut scribit Pompeius, exercitum sequuntur quæstus gratia. Item ex illo Livii lib. v. 'Minus militum periit, quia præter ægros lixarum in modum omnes per agros vicinasque urbes negotiabantur.' Gallice *Vivandiers.*

165 *Signorum conspectu perterritus*] Expeditorum militum Cæsaris, quorum modo mentio facta fuit.

166 *Sarsuram*] Sarsura oppidum Africæ, forte Sasura Ptolemæi.

167 *Tisdram*] De Tisdra supra dictum.

cum grandi præsidio cohorteque sua gladiatorum. Cæsar, oppidi natura perspecta, atque inopia ab oppugnatione[x] ejus deterritus,[168] protinus profectus circiter millia passuum quatuor ad aquam facit castra, atque, inde quarto die[y] egressus, redit rursus ad ea castra, quæ ad Agar[z] habuerat. Idem, facit Scipio, atque in antiqua castra copias reducit.

77. Thabenenses[169] interim, qui sub ditione et potestate Jubæ esse consuessent, in extrema ejus regni regione maritima locati,[a] interfecto regio præsidio, legatos ad Cæsarem mittunt; rem a se gestam docent; petunt orantque,[b] ut suis fortunis[c] Populus Romanus, quod bene meriti essent, auxilium ferret. Cæsar, eorum consilio probato, Marcium[d] Crispum tribunum cum cohorte et sagittariis tormentisque compluribus[e] præsidio Thabenam[f] mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti, aut, commeatu dato,[170] cum signis non potuerant ante transire in[g] Africam, ad millia IV, equites CD, funditores sagittariique mille,[h] uno commeatu[171] Cæsari occurrerunt. Itaque cum[i] his copiis et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, octo[j] millibus passuum ab[k] suis castris, ab[l] Sci-

o. præter L. sec. *Thebannam.* *Thebennam* Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Str. et deinceps *Thebennenses.*—[x] *impugn.* L. pr.—[y] *die* abest L. pr. *die quarta* Sc. *quarta vigilia* Ciacc. L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. quod rectius videtur.—[z] *Aggar* Mss.—[a] *collocati* Leidd.—[b] *et orant* Dorv.—[c] *fortuniis* L. pr. vulgo *præsto* vel *de populo Rom. quod* abest L. pr. Sc.—[d] vulgo *M.*—[e] *quam pl.* Edd. R. M. V.—[f] *Theb.* L. sec.—[g] deest præpos. in L. pr.—[h] *qui* L. pr. CCC Ms. El. CC Reg. L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[i] Sic Mss. o. et Edd. Vett. non *tum.*—[j] XX Urs.—[k] Sic Sc. L. pr. Dorv.—[l] *a* L. sec. Dorv. Edd. qdd.—

NOTÆ

168 *Atque inopia ab oppugnatione ejus deterritus*] Non cibariorum, aut frumenti quod pridie militibus dederat, sed rerum ad oppugnationem necessariarum.

169 *Thabenenses*] Urbs Africæ proprie dictæ, de qua etiam Possidius in vita sancti Augustini.

170 *Commeatu dato*] Commeatus est facultas a militia ad tempus recedendi, quam præbet militi imperator ad præscriptum diem reversuro. In singulari tantum numero dicitur. *Congé.*

171 *Uno commeatu*] In utroque numero dicitur, et aliud significat, nempe transitum, *passage.*

pionis vero quatuor millibus passuum[m] longe constitit in campo.

78. Erat oppidum infra castra Scipionis, nomine Tegea,[172] ubi præsidium equestre[n] circiter CD numero habere consuerat. Eo equitatu dextra sinistraque[o] directo ab oppidi lateribus, ipse, legionibus ex castris eductis atque in jugo inferiore instructis, non longius fere mille passus ab suis munitionibus progressus, in acie constitit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur, et tempus diei[p] in otio consumebatur; Cæsar[q] equitum turmas suorum jubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat,[r] facere impressionem; levemque armaturam, sagittarios funditoresque eodem submittit. Quod ubi cœptum est fieri, et equis concitatis Juliani impetum fecissent; Pacidius[s] suos equites exporrigere cœpit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundi,[173] et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. Quod ubi Cæsar animadvertit, trecentos, quos ex legionibus habere expeditos consueverat,[t] ex proxima legione, quæ ei prælio in acie constiterat,[a] jubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria submittere,[u] sauciisque ac defatigatis integros recentioribusque[v] viribus equites subministrare. Postquam equites Juliani CD vim hostium, ad quatuor millia numero, sustinere non poterant,[w] et a levi armatura Numidarum vul-

[a] *Non cesserat.*

[m] deest Edd. recentioribus nonnullis. bene: ut alibi V. c. 79. Pro IV *m.* Cuj. Pet. ∞ ∞ *mill.* Scal. $\overline{\text{cccc}}$ *m.* L. pr. *cŏ.*—[n] *equestrium* L. sec. dein vulgo deest *numero*, et *consueverat* editur.—[o] *que* abest L. pr. *oppido* Sc. L. pr.—[p] deest Pet. sed V. ad VII. 16.—[q] abest L. pr.—[r] *erant* L. pr.—[s] *Placidius* Edd. R. M. V. dein vulgo *circumfundere.*—[t] *consuerat* Leidd.—[u] *mittere* Mss. 2. Edd. pp.—[v] *recentibusque* L. sec.—[w] *potuerant* L. pr. a m. pr.—

NOTÆ

172 *Tegea*] Sunt plures urbes in Græcia ejus nominis, immo et alibi. Sed hæc est in Africa, quæ a Ptolemæo alio nomine *Tege* dicitur.

173 *Ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundi*] Ms. Regii tres codices, Thuani duo, Victorinus unus, omnes denique ad unum quos videre licuit, habent *circumfundi*, quæ melior mihi videtur lectio quam *circumfundere*.

nerabantur, minutatimque cedebant; Cæsar alteram alam mittit,[x] qui satagentibus celeriter occurrerent.[b] Quo facto sui sublati[y] universi, in hostes impressione facta, in fugam adversarios dederunt, multis occisis, compluribus vulneratis: insecuti per tria millia passuum, usque in colles[z] hostibus adactis, se ad suos recipiunt. Cæsar in horam decimam commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit, omnibus incolumibus: in quo prælio Pacidius, graviter pilo per cassidem caput ictus,[174] compluresque duces, ac fortissimus quisque,[a] interfecti vulneratique sunt.

79. Postquam nulla conditione cogere adversarios poterat,[b] ut in æquum locum descenderent, legionumque periculum facerent; neque ipse propius hostem castra ponere propter aquæ penuriam se posse animadvertebat; adversarios non eorum virtute confidere,[175] sed aquarum inopia fretos despicere se intellexit:[c] [176] pridie Non. Apr. tertia vigilia egressus ab Agar,[d] XVI millia nocte progressus, ad Thapsum,[177] ubi Virgilius cum grandi præsidio præerat, castra ponit, oppidumque eo die circumvenire[e] cœpit, locaque idonea opportunaque complura præsidiis occupare:[f] hostes

[b] *Qui cito subvenirent laborantibus.*

[x] *inmittit* L. pr. bene. V. ad v. 15.—[y] *s. sub.* desunt L. pr.—[z] *ad* L. pr. Pet. *collem* Leidd.—[a] *fortissimi quique* L. pr. Dorv. Edd. R. M. V.—[b] *potuit* L. pr. dein vulgo *animadverteret.*—[c] *intellexerit* L. sec.—[d] *Aggar* Mss. ut supra. statim *m. passuum* vulgo.—[e] Edd. qdd. *circummunire. communire* L. sec. Dorv.

NOTÆ

174 *Pilo per cassidem caput ictus*] Hellenismus. Habens caput ictum per cassidem.

175 *Adversarios non eorum virtute confidere*] Observanda syntaxis, *non eorum virtute*, pro *sua*.

176 *Sed aquarum inopia fretos despicere se intellexit*] Manuscripti Regii codices tres, Victorinus unus, et pervetustus impressus codex habent *copia*, quam lectionem sic probo, ut nostram non repudiem, modo inopia Cæsaris intelligatur.

177 *Ad Thapsum*] Dio eo consilio venisse Thapsum dicit, ut aut prælio congrederetur, aut inspectantibus ipsis urbem caperet.

ne[g] intrare ad[h] se ac loca interiora capere possent.[178] Scipio interim, cognitis Cæsaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos[i] et Virgilium amitteret, confestim Cæsarem per superiora loca consecutus, millia passuum octo a[j] Thapso binis castris consedit.

80. Erat stagnum salinarum,[179] inter quod et mare angustiæ quædam non amplius mille et quingentos passus intererant; quas Scipio intrare et Thapsitanis[k] auxilium ferre conabatur: quod futurum Cæsarem non fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito, ibique trino præsidio relicto, ipse cum reliquis copiis lunatis[l] castris Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim, exclusus ab incepto itinere, supra[m] stagnum, postero die et nocte confecto,[n] cœlo albente,[o] non longe a castris præsidioque, quod supra commemoravimus,[p] MC[q] passibus, ad mare versus consedit[r] et castra munire cœpit. Quod postquam Cæsari nuntiatum est, milite ab opere deducto, castris præsidio Asprenate proconsule cum legionibus duabus relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit:[180] classisque parte ad Thapsum relicta, reliquas naves jubet post hostium tergum quam maxime ad littus appelli, signumque suum observare; quo signo dato, subito clamore facto, ex impro-

—[f] *occupat* L. sec.—[g] Sic Mss. non *ne host.*—[h] *aut l.* L. sec.—[i] *Thapsianos* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[j] *ab* L. pr.—[k] *Thapsianis* Dorv. Edd. R. M. V.—[l] V. ad Luc. III. 533.—[m] *super* L. pr.—[n] *confecta* vulgo.—[o] Sic Mss. Urs. Cuj. Pet. L. pr. Scal. Alii et Edd. ante Urs. *albescente.* V. c. 11.—[p] *commemoravi* L. pr.—[q] MVC L. sec. *passus* Dorv. Edd. R. M. V.—[r] *contendit* Edd.

NOTÆ

178 *Ac loca interiora capere possent*] Ideo interiora dicit, quia Thapsus erat in peninsula posita, ut scripsit Dio.

179 *Erat stagnum salinarum*] Id est fossarum in quibus sal fit in maritimis locis.

180 *Quod postquam Cæsari nuntiatum est, milite ab opere deducto, castris præsidio Asprenate proconsule cum legionibus duabus relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit*] Vulgo, *milites deductos.* Mendum non dubium, quod ex fide manuscripti Regii, Victorini unius codicis, et Thuani sic emendo. Aliter magna est orationis inconsequentia.

viso hostibus aversis[s] incuterent terrorem, ut perturbati ac perterriti respicere post terga[t] cogerentur.

81. Quo postquam Cæsar pervenit, et animadvertit[u] aciem pro vallo Scipionis, elephantosque dextro sinistroque cornu collocatos, et nihilo minus[v] partem militum castra non ignaviter munire; ipse, acie triplici[w] collocata, legione decima secundaque dextro cornu, octava et nona sinistro, oppositis quinque legionibus[x] in quarta acie, ante[y] ipsa cornua quinis cohortibus contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis, levique armatura inter equites interjecta, ipse pedibus circum milites concursans, virtutesque veteranorum, prœliaque superiora commemorans, blandeque appellans, animos eorum excitabat.[z] Tirones autem, qui nunquam in acie dimicassent, hortabatur, 'ut 'veteranorum virtutem æmularentur, eorumque famam, no- 'men, locumque, victoria parta,[a] cuperent possidere.'

82. Itaque in[b] circumeundo exercitum animadvertit, hostes circa[c] vallum trepidare, atque ultro citroque pavidos concursare, et, modo se intra[d] portas recipere, modo inconstanter immoderateque prodire. Cum[e] idem a pluribus animadverti cœptum esset; subito legati evocatique obsecrare Cæsarem, 'ne dubitaret signum dare: victoriam sibi 'propriam[181] a Diis immortalibus portendi.' Dubitante Cæsare,[f] atque eorum studio cupiditatique resistente, sibique,[g] eruptione pugnari, non placere clamitante,[h] et etiam atque etiam aciem sustentante,[i] subito dextro cornu, injussu Cæsaris, tubicen[j] [182] a militibus coactus canere cœpit. Quo

R. M. V.—[s] *adversis* Mss. 4.—[t] *tergum* L. pr.—[u] *advertit* L. sec.—[v] *nihil m.* L. pr.—[w] *tripliciter* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[x] *legiones* Pet. L. pr.—[y] *ad* Pet. L. Dorv. Edd. R. M. V. *a quinis* L. pr.—[z] *concit.* Edd. R. M. V.—[a] *victoriam partam* Pet. L. sec. Dorv.—[b] abest Dorv. Edd. R. M. V. *exercitu* Pet.—[c] *contra* Leid.—[d] *inter* Edd. R. M. V.—[e] *Quum* Pet. L. pr. vulgo *Cumque.*—[f] *dubitanti Cæsari* L. pr.—[g] *sibi* L. pr.—[h] *clamitat* L. pr. *et* deest Pet.—[i] *sustentantem* L. pr.—[j] *tubicina* Ms. Urs. *tubicin* L. pr. *militibus coactis*

NOTÆ

181 *Victoriam sibi propriam*] Quod tale est ut non sit dubium, aut alia clade delendum, id proprium dicitur: Gallice, *final* aut *définitif.*

182 *Tubicen*] Florus idem confirmat, qui negat unquam accidisse

facto, ab universis cohortibus signa in hostem cœpere inferri; cum centuriones pectore adverso resisterent, vique continerent milites, ne injussu imperatoris concurrerent, nec quicquam proficerent.[k]

83. Quod postquam Cæsar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse, signo felicitatis dato,[183] equo admisso, in hostem contra principes[l] ire contendit. A dextro interim cornu funditores sagittariique concita[m] tela in elephantos frequentes[n] injiciunt. Quo facto, bestiæ, stridore fundarum lapidumque deterritæ, sese convertere, et suos post se frequentes stipatosque proterere, et in portas valli semifactas[o] ruere[p] contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem[q] cornu cum elephantis erant, præsidio deserti, principes[r] fugiunt. Ita celeriter bestiis circumitis,[s] legiones vallo hostium sunt potitæ, et, paucis acriter repugnantibus interfectis,[t] reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi,[u] confugiunt.

84. Non videtur esse prætermittendum[v] de virtute militis veterani quintæ legionis. Nam, cum in[w] sinistro cornu elephantus,[x] vulnere ictus et dolore concitatus, in lixam inermem impetum fecisset, eumque sub pede[y] subditum, deinde[z] genu innixus, pondere suo, proboscide erecta vibrantique, stridore maximo premeret atque enecaret, miles hic[a] non potuit pati, quin se armatum bestiæ offerret. Quem postquam elephantus ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere, militem proboscide circumdat atque in sub-

sine *a* L. sec. Dorv.—[k] *nequidquam proficerent* L. sec. Dorv.—[l] *principem* L. sec.—[m] *concitata* L. sec.—[n] *frequenter* Leidd. Sc.—[o] *semivalli f.* Dorv. *p. semi fractas* L. sec.—[p] *ire* L. pr.—[q] *idem* Leidd.—[r] *principesque* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[s] Sic Pet. Scal. Edd. Vasc. Steph. non *circuitis*.—[t] *interfectisque* Pet. Dorv. Leidd.—[u] *progressi* L. pr.—[v] *prætereundum* L. pr.—[w] deest Pet. —[x] *elephans* hic et infra Ms. Urs. Pet. Sc. Leidd. ut c. 72. *elephas* Dorv. Edd. R. M. V.—[y] *pedem* L. pr.—[z] deest Reg. V. L. sec. Dorv. *innisus* L. sec.

NOTÆ

ut ante imperium ducis signum cecinerit, utpote contra rei militaris leges.

183 *Signo felicitatis dato*] Tessera uno alterove verbo dabatur sub pugnam ab imperatore.

lime extollit armatum.[b] Qui in ejusmodi periculo cum[c] constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, qua erat circumdatus,[d] cædere, quantum viribus poterat, non destitit: quo dolore adductus elephantus, milite abjecto, maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

85. Interim Thapso qui erant præsidio, ex oppido[e] eruptionem porta maritima faciunt et,[f] sive ut suis subsidio occurrerent,[g] sive ut, oppido deserto, fuga salutem sibi pararent, egrediuntur; atque ita per mare umbilici fine ingressi,[184] terram petebant: qui a servitiis puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram attingere, rursus se in oppidum receperunt.[h] Interim, Scipionis copiis prostratis passimque toto campo fugientibus, confestim Cæsaris legiones consequi, spatiumque se[i] non dare colligendi. Qui postquam ad ea castra, quæ petebant,[j] perfugerunt, ut, refectis castris, rursus sese[k] defenderent, ducem aliquem requirunt,[l] quem respicerent, cujus[m] auctoritate imperioque rem gererent. Qui postquam animadverterunt,[n] neminem esse ibi præsidio,[185] protinus, armis abjectis,[186] in regia castra fugere contendunt.[o] Quo postquam pervenerunt,[p] ea quoque ab Julianis teneri vident. Desperata salute, in quodam colle consistunt, atque armis demissis,[187]

—[a] *hoc* Edd. R. M. V.—[b] *armatus* L. sec. Dorv. *quin ej.* Dorv.—[c] deest Leidd.—[d] *accinctus* L. sec.—[e] desunt L. sec.—[f] abest L. pr.—[g] *succurrerent* L. pr. *subs. succ.* Dorv. sed V. ad B. G. III. 4.—[h] *recipiunt* L. pr.—[i] abest Edd. R. M. V.—[j] *patebant* L. pr.—[k] *se* L. pr. Dorv.—[l] *ducemque al. requirerent* Pet. L. pr. bene. si statim *qui* deleas. *requisiverunt* L. sec. deest Dorv. spatio intermisso.—[m] *cuique* L. sec. *cujusque* Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[n] Sic Mss. o. et Edd. eædem non *advert.*—[o] *contenderunt* L. pr. -[p] *perveniunt*

NOTÆ

184 *Atque ita per mare umbilici fine ingressi*] Id est usque ad umbilicum. Sic Sallust. l. III. histor. dixit: 'Fine inguinum ingrediuntur mare.' Unde Italica vox nata, 'fine, usque ad.'

185 *Qui postquam animadverterunt, neminem esse ibi præsidio*] Scipio XII cataphractis navibus per mare fugerat, ut refert Appianus.

186 *Protinus, armis abjectis*] Clypeo scilicet qui fugienti magno est impedimento. Quod probat sequens oratio, ubi est *armis demissis*, quod de aliis armis intelligitur.

187 *Armis demissis*] Manuscripti Regii tres codices, Thuani duo, Victorinus unus, pervetustus impressus, omnes ad unum habent *dimissis*.

salutationem more militari faciunt.[188] Quibus miseris[q] ea res parvo præsidio fuit. Namque milites veterani, ira et dolore incensi,[189] non modo, ut parcerent hosti, non[r] poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores[s] appellabant,[190] complures aut vulnerarunt,[t] aut interfecerunt: in quo numero fuit Tullius Rufus, quæstorius, qui, pilo transjectus consulto a milite,[u] interiit: item[v] Pompeius Rufus, brachium gladio percussus,[w] [191] nisi celeriter ad Cæsarem accucurrisset,[x] interfectus esset. Quo facto complures equites Romani senatoresque perterriti ex prælio se receperunt, ne a[y] militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumsissent immoderate peccandi, impunitatis[192] propter maximas res gestas[z] spe, ipsi[a] quoque interficerentur. Itaque ii[b] omnes Scipionis milites, cum fidem Cæsaris implorarent,[193] inspectante ipso Cæsare et a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

86. Cæsar trinis castris potitus, occisisque hostium decem[c] millibus fugatisque[d] compluribus, se recepit, quinqua-

L. sec. vulgo *eaque.*—[q] *miseriis* Pet. L. sec.—[r] deest Dorv. Edd. R. M. V. sed V. ad c. 47.—[s] *fautores* Lips. l. II. El. 22. ex B. Hisp. c. 20. *actores* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. *urbanos* L. pr. *adpellant* L. pr.—[t] *vulneraverunt* Mss. 3.—[u] *consulte m.* Dorv. desunt *cons. a m.* in L. sec.—[v] *interim* L. pr.—[w] *perculsus* L. sec. Dorv.—[x] *adcurrisset* Mss. et Edd. Vett. plerique.—[y] deest *a* L. pr. Dorv. Edd. R. M. V.—[z] vulgo *inpunitate p. m. r. g. ipsi.*—[a] *inpune* addit Dorv. *inpune* L. sec.—[b] deest L. pr. Dorv. Edd. pp. Vasc. Steph. aliisque. sed V. VII. 28.—[c] L. Plutarch.—[d] *fatigatisque* Edd. R. M. V. *quampl.* Dorv.—[e] deest Edd.

NOTÆ

188 *Salutationem more militari faciunt*] Commonentes nempe vicissitudinis fortunæ, quæ varia est, et modo in hunc, modo in illum inclinat.

189 *Ira et dolore incensi*] Quia Scipio suos commilitones crudeliter necaverat.

190 *Quos auctores appellabant*] Quasi quorum consilio multa fiebant, quæ militibus displicebant. Lipsius tamen reponit *fautores.* Nec forte male, ea enim sententia invenitur in libro de bello Hispaniensi.

191 *Pompeius Rufus, brachium gladio percussus*] Phrasis Græca, cui brachium fuerat gladio percussum.

192 *Qui ex tanta victoria licentiam sibi assumsissent immoderate peccandi, impunitatis*] Vulgo *impunitate;* at locum ex fide manuscriptorum Regiorum trium, Thuanorum duorum et Victorini unius sic restituo: 'Qui ex tanta victoria licentiam sibi assumsissent immoderatæ peccandi impunitatis.'

193 *Cum fidem Cæsaris implorarent*] Implorare, est auxilium cum miseratione deposcere.

ginta militibus amissis, paucis sauciis, in castra ac[e] statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit,[194] elephantosque LXIV ornatos armatosque cum turribus ornamentisque capit, captos ante oppidum instructos constituit: id hoc consilio, si posset Virgilius,[f] quique cum eo obsidebantur, rei male gestæ suorum[g] indicio a pertinacia deduci. Deinde ipse[h] Virgilium appellavit, invitavitque[i] ad deditionem suamque lenitatem[j] et clementiam commemoravit. Quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido recessit. Postero die, divina re facta, concione advocata, in conspectu oppidanorum milites collaudat: totumque exercitum veteranum[k] donavit, præmia[l] fortissimo cuique ac bene merenti[m] pro suggestu[n][195] tribuit: ac statim inde digressus, Rebilo proconsule cum tribus ad Thapsum legionibus,[o] et Cn. Domitio cum duabus[p] Tisdræ, ubi Considius præerat, ad obsidendum relictis, M. Messalla Uticam ante præmisso cum equitatu, ipse eodem iter facere contendit.

87. Equites interim Scipionis, qui ex prælio fugerant, cum Uticam versus iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradæ.[q][196] Ubi cum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Cæsaris præcucurrisset;[r] vi oppido potiti, in medio foro lignis coacervatis omnibusque rebus eorum congestis, ignem subjiciunt, atque ejus oppidi incolas cujusque[s] generis ætatisque vivos constrictosque in flammam conjiciunt atque ita acerbissimo afficiunt supplicio: deinde

R. M. V. *estatim* L. pr.—[f] *et Virg.* Edd. qdd.—[g] *suorumque* Dorv. Edd. R. M. V. *ac pert.* L. sec. Dorv.—[h] *ipsum* L. pr. Edd. R. M. V.—[i] *incit.* L. pr. —[j] *suam l.* L. pr.—[k] Sic Mss. optimi. *veteranorum* Edd. qdd. Vett. et Dorv. male.—[l] *præmiis* Dorv. Edd. R. M. V. *præmiis ac f.* Edd. qdd. *præmiuque* L. L. sec. bene, ut voluit Urs. cujus Cod. *præmia ac f.* L. pr.—[m] *meritis* L. sec.—[n] *suo gestu* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. inepte non minus, ac vulgo *C. Rebello.*—[o] *cohortibus* L. pr. Edd. R. M. V.—[p] *cum* II deest Dorv.—[q] vulgo *Paradam.* [r] *præcurrisset, procurrisset* Mss. et Edd. qdd.—[s] *cujuscumque* L. sec. Edd. R. M. V.

NOTÆ

194 *Ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit*] Sine machinis, solis scalis admotis oppugnat.

195 *Pro suggestu*] Locus erat editior, unde oratio habebatur, ideo dictus, quia suggerebantur ligna et alia.

196 *Paradæ*] Strabo Pharam vocat l. XVII.

protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod in Uticensibus propter beneficium legis[t] Juliæ[197] parum suis partibus præsidii esse existimaverat, plebem inermem oppido ejecerat, et ante portam Bellicam[u] [198] castris fossaque[v] parvula duntaxat munierat, ibique custodiis circumdatis, habitare coëgerat: senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra ii[w] equites adorti expugnare cœperunt, ideo quod eos partibus Cæsaris favisse sciebant, ut, eis interfectis, eorum[x] pernicie dolorem suum ulciscerentur. Uticenses, animo addito ex Cæsaris victoria, lapidibus fustibusque equites repulerunt. Itaque[y] posteaquam[z] castra non potuerant[a] potiri,[199] Uticam se in oppidum conjecerunt, atque ibi multos Uticenses interfecerunt, domosque eorum expugnaverunt ac diripuerunt. Quibus cum Cato persuadere nulla ratione quiret,[b] ut secum oppidum defenderent, et cæde rapinisque[c] desisterent; et, quid sibi vellent, sciret; sedandæ eorum importunitatis gratia singulis[d] HS C divisit.[200] Idem Sylla Faustus fecit, ac de sua pecunia largitus est: unaque cum iis ab Utica proficiscitur, atque in regnum ire contendit.

88. Complures interim ex fuga Uticam perveniunt.[e] Quos omnes Cato convocatos, una cum trecentis,[201] qui pecuniam

---

aut ætatis Edd. R. M. V.—[t] V. Rhell. *Julianæ* L. sec. *parum* abest Dorv.—[u] *belli caussa* inepte Edd. qdd. V. B. Civ. II. 25.—[v] *fossisque* Sc. L. pr.—[w] L Mss. et Edd. Vett. plerique male.—[x] *ex cor.* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[y] *et fust. e. rep. Ita* Edd. R. M. V.—[z] Sic Pet. Leidd. Dorv. non *postquam.*—[a] *potuerunt* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[b] *posset* Leidd.—[c] *rapinaque* L. sec.—[d] *singulos* L. sec.—[e] *provcn.* L. sec.—[f] Sic Mss. et Edd. Vett. *hortatus* Leidd.

NOTÆ

197 *Propter beneficium legis Juliæ*] Cæsar legem tulerat: qua cavebatur ne populis liberis sua libertas adimeretur, vetabanturque magistratus Romani eam violare; quales erant civitates Achaiæ, Thessaliæ, et reliquæ Græciæ.

198 *Ante portam Bellicam*] Eo nomine fuit porta Uticæ.

199 *Posteaquam castra non potuerant potiri*] Manuscripti Regii codices duo et Victorinus unus habent *castris.* Manuscriptus Regius unus codex, *castra non potuerant capere*, quod et habet pervetustus impressus codex.

200 *Singulis* HS C *divisit*] *Sept livres dix sols.* Si enim in neutro genere legatur, nimia summa sit, *deux mille cinq cents livres.* Hæc major quidem summa, illa minor.

201 *Una cum* CCC] Ex quo se Uticam concluserat Cato, usus erat con-

Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur,[f] ut servitia manumitterent[g] oppidumque defenderent. Quorum cum partem assentire, partim animum mentemque perterritam atque in fugam[h] destinatam habere intellexisset; amplius de ea re agere destitit, navesque[i] iis attribuit, ut, in quas quisque partes vellet, proficisceretur.[j] Ipse, omnibus rebus diligentissime constitutis, liberis suis L. Cæsari, qui tum ei[k] pro quæstore fuerat, commendatis, et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, cum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit,[l] atque ita se transjecit. Qui cum anima nondum exspirata[m] concidisset, et[n] impetu facto in cubiculum ex suspicione, medicus familiaresque continere atque vulnus obligare cœpissent,[o] ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit,[p] atque animo præsenti se interemit. Quem Uticenses, quanquam oderant partium gratia, tamen propter ejus singularem integritatem, et, quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat, quodque Uticam mirificis operibus munierat turresque auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto,[202]

cohortatur Edd. nuperæ qdd.—[g] *manumittant* L. sec.—[h] vulgo *fuga*.—[i] *navemque* Pet. L. pr.—[j] *cumque vellent proficiscerentur* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[k] *ibi* L. sec. Edd. qdd.—[l] *intulit* L. pr. bene.—[m] *animam exspiratam* Dorv.—[n] *et* deest Mss. plerisque et Edd. Vett. *inpetuque* L. sec. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Str.—[o] *cœperunt* Dorv.—[p] *devellit* Pet. L. sec. Dorv.—[q] *cohorta-*

NOTÆ

silio CCC civium Romanorum, qui ibi negotiabantur et fœnus exercebant, suaque pecunia rempublicam adjuvabant.

202 *Quo interfecto*] Cæsar Catonis gloriæ se invidere dixit, quoniam ipse suæ invidisset, liberisque ejus patrimonium suum servavit. Sed quid de Catone Cæsar facturus fuerit, si vixisset, valde dubium est, cum multis de causis, tum quod L. Cæsaris Catonis quæstoris filio, quanquam suus propinquus esset, et ad ejus genua pater supplex accidisset, non pepercit. Dio certe testatur Cæsarem in ulciscendis injuriis non spectasse magis quid esset actum, quam ut ipse solicitudine liberaretur; multis ignovisse, a quibus graves injurias acceperat, aut parva saltem pœna contentum fuisse, quod nihil amplius nocituros crederet; in quosdam autem plus æquo animadvertisse, ut securitati suæ consuleret. Quod si ita sit, cum intelligeret Catonem a recto virtutis tramite nullis posse privatis beneficiis dimoveri, nihil non acturus fuisse videtur, ut se tam formidando inimico liberaret.

L. Cæsar, aliquid sibi ex ea re auxilii ratus, convocato populo, concione habita, cohortatur[q] omnes, ut portæ aperirentur: se in C. Cæsaris clementia magnam spem habere. Itaque, portis patefactis, Utica[r] egressus, Cæsari imperatori obviam proficiscitur. Messalla, ut erat imperatum, Uticam pervenit, omnibusque portis custodias ponit.

89. Cæsar interim, a[s] Thapso progressus, Uscetam[t] pervenit,[203] ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum, ceterarumque rerum, cum parvo præsidio habuerat. Id[u] adveniens potitur: deinde Adrumetum pervenit. Quo cum sine mora introisset, armis, frumento, pecuniaque considerata, Q. Ligario, C. Considio filio, qui tum ibi fuerant,[v] vitam concessit. Deinde eodem die[w] Adrumeto egressus, Livineio[x] Regulo ibi cum legione relicto, Uticam ire contendit. Cui in itinere fit obvius L. Cæsar, et subito[y] se ad genua projecit vitamque sibi, neque[z] amplius quicquam, deprecatur: cui Cæsar facile et pro sua natura, et pro[a] instituto, concessit: item Cæcinæ, C. Ateio,[b] P. Atrio,[c] L. Cellæ,[d] patri et filio, M. Eppio,[e] M. Aquinio,[f] Catonis filio, Damasippique[g] liberis ex sua consuetudine tribuit; circiterque luminibus accensis Uticam pervenit, atque extra oppidum ea nocte mansit.

90. Postero die mane in oppidum[h] introiit; concioneque advocata, Uticenses incolas cohortatus,[i] gratias pro eorum erga se studio agit;[j] cives autem Romanos negotiatores,[k] et

---

tus L. pr.—[r] *Uticæ* Dorv. *Uticæ patefactis, Utica egr.* Edd. R. M. V.—[s] Leidd. *ab Th.*—[t] sic vel *Uzetam, Ussetam, Usetam* Mss. et Edd. Vett. quoque, nisi quod Edd. Vasc. Steph. Gr. post. *Uzitam.*—[u] *hoc* Dorv. Edd. pp. Vasc. Steph. &c. *his* L. sec. Reg. sed V. c. 87.—[v] vulgo *fuerat.*—[w] deest L. pr.—[x] Sic Ms. Urs. Pet. Scal. L. pr. vulgo ante Urs. erat *Lunejo. Humello* Leid. sec. Dorv. [y] Sic Mss. et Edd. Vasc. Steph. non *subitoque.*—[z] Ita Mss. et Edd. pp. non *nec, neque aliud amplius* Dorv.—[a] deest vulgo.—[b] Ita Ciaccon. Mss. et Edd. Vett. *Cetejo.* Gland. *C. Etejo.*—[c] *Petrejo, Patricio P. Atio. patr.* Mss. recentes et Edd. nonnulli. [d] vulgo *et L. C.*—[e] V. Urs. et ita L. pr. Dorv. *Apio, Epio, Oppio* al.—[f] *Aquino* Pet. Sc. Leidd.—[g] *Damasippoque* Edd. R. M. V.—[h] *eodem* Dorv. *in* vulgo deest. Mox *que* ibidem deest.—[i] *cohortatur* L. pr.—[j] Sic Mss. non *st. erga se. egit* Leidd.—[k] deest L. pr.—[l] Ita Mss. non

NOTÆ

203 *Uscetam pervenit*] Urbs est Africæ mediterranea. Forte ea quæ Ptolemæo *Uzicia* dicitur.

eos, qui inter trecentos pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos, de eorum sceleribus longiore[l] habita oratione, ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit: 'se eis duntaxat vitam concessurum; bona quidem eorum 'se venditurum,[204] ita tamen, qui[m] eorum bona sua rede- 'misset, se bonorum venditionem inducturum et pecuniam 'multæ nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset.' Quibus metu exsanguibus de vitaque[n] ex suo promerito[o] desperantibus, subito oblata salute,[p] libentes cupidique[q] conditionem acceperunt: petieruntque a Cæsare, ut universis trecentis uno nomine pecuniam imperaret. Itaque bis millies sestertio his imposito, ut per triennium sex pensionibus Populo Romano solverent, nullo eorum recusante, ac se eodem[r] die demum natos prædicantes,[205] læti gratias agunt Cæsari.

91. Rex interim Juba, ut ex prælio fugerat, una cum Petreio interdiu in[s] villis latitando, tandem, nocturnis itineribus confectis, in regnum pervenit, atque[t] ad oppidum Zamam,[206] ubi ipse domicilium, conjuges, liberosque[u] habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam carissimasque res comportaverat, quodque inito[v] bello operibus maximis munierat, accedit. Quem oppidani, antea rumore exoptato

longiori.—[m] vulgo *ut qui* et *possent.*—[n] *deque vita* L. sec. Dorv. *de v. quoque* L. pr.—[o] *merito* Mss. plerique et Edd. pp. Vasc. Steph. Gr. post. Str. —[p] *oblatam salutem* L. pr. —[q] *cupideque* Mss. 3.—[r] *eo* Edd. qdd.—[s] deest Edd. R. M. V.—[t] deest L. pr. Dorv. Edd. R. M. V. in quibus *ad oppidumque. Zama* Dorv.—

NOTÆ

204 *Bona quidem eorum se venditurum*] Ita tamen ut certa pecuniæ summa sua bona ipsis redimere liceret, qua data Cæsari, vita ipsis concederetur.

205 *Ac se eodem die demum natos prædicantes*] Cicero Catil. III. 'Non minus nobis jucundi atque illustres sunt ii dies quibus conservamur, quam illi quibus nascimur, quod salutis certa lætitia est, nascendi incerta conditio, et quod sine sensu nascimur, cum voluptate conservamur.' Unde et natalis reditus ipsi dicitur. Ita Joannes Chrysostomus in Homilia ad Antiochenos, cum eorum urbs fuisset abs Theodosio conservata, dicit videri illam eo demum die natam fuisse.

206 *Zamam*] Zama urbs Africæ, distat V dierum spatio a Carthagine occidentem versus, Jubæ regia. Arcem regni [Numidiæ] appellat Sallustius in libro de bello Jugurthino.

de Cæsaris victoria audito, ob has causas oppido prohibuerunt, quod, bello contra Populum Romanum suscepto, in oppido Zamæ lignis congestis,[w] maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo[x] coacervatis, dehinc[y] civibus cunctis interfectis eodemque projectis, igne subjecto,[z] tum demum se ipse insuper interficeret,[a] atque una cum liberis, conjugibus, civibus,[b] cunctaque gaza regia cremaretur. Postquam Juba ante portas diu multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus; deinde, cum se[c] parum proficere intellexisset, precibus quoque[d] orasset, uti se ad suos deos penates[e] admitterent; ubi eos in sententia[f] perstare animadvertit, nec minis nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent; tertio petit ab eis, ut sibi conjuges liberosque redderent, ut secum eos absportaret.[g] Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi[h] reddere animadvertit, nulla re ab iis impetrata, ab Zama discedit, atque ad villam suam cum M.[i] Petreio paucisque equitibus se[j] confert.

92. Zamenses interim legatos de iis rebus ad Cæsarem Uticam mittunt, petuntque ab eo, 'uti ante, quam rex manum colligeret, seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare.'[k] Legatos collaudatos Cæsar domum jubet antecedere, ac suum adventum prænuntiare.[l] Ipse, postero die Utica[m] egressus, cum equitatu in[n] regnum ire contendit. Interim in itinere ex regiis[o] copiis duces complures ad Cæsarem veniunt, orantque, ut sibi ignoscat. Quibus supplicibus venia data, Zamam perveniunt. Rumore interim perlato de ejus lenitate clementiaque, propemodum

[u] *liberos* Dorv.—[v] *in* L. pr.—[w] *conjectis* L. pr.—[x] deest Edd. R. M. V.—[y] *dein* Pet. L. pr. bene. *deinde* L. sec. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Str.—[z] *subito* L. sec.—[a] *ipse insuper interirct* Edd. R. M. V. *desuper* L. sec. Dorv.—[b] *civibusque* Edd. R. M. V.—[c] deest L. pr.—[d] abest Pet. L. pr. Dorv. *que* L. sec.—[e] *penatesque* L. sec. Dorv.—[f] *in sua s.* Edd. R. M. V. *persistere* L. pr.—[g] *transport.* L. sec.—[h] *responsum* Pet. L. pr.—[i] deest L. pr.—[j] exulat Pet. *iter confecit* L. pr.—[k] *servare* Dorv.—[l] *pron.* Leidd. Edd. R. M. V. Vide Sciopp. susp. Lect. IV. 14.—[m] *Uticam* L. pr. V. ad B. G. I. 44.—[n] Sic Mss.

omnes regni equites Zamam perveniunt ad Cæsarem ab eoque sunt metu periculoque liberati.

93. Dum hæc utrobique geruntur,[p] Considius, qui Tisdræ cum familia[q] sua, gladiatoria manu, Gætulisque præerat, cognita cæde suorum, Domitiique et legionum adventu perterritus, desperata salute, oppidum deserit, seque clam cum paucis barbaris pecunia[r] onustus subducit,[s] atque in regnum fugere contendit; quem Gætuli, sui comites, in[t] itinere, prædæ cupidi, concidunt, seque in quascumque potuere[u] partes conferunt. C. interim Virgilius, postquam terra marique clausus se nihil proficere intellexit, suosque aut interfectos aut fugatos, M. Catonem Uticæ sibi ipsum[v] manus intulisse, regem vagum ab suisque[w] desertum ab omnibus aspernari,[207] Saburam[x] ejusque copias ab Sitio esse deletas, Uticæ Cæsarem sine mora receptum, de tanto exercitu reliquias esse nullas,[y] quæ sibi suisque liberis prodessent; a Caninio[208] proconsule, qui eum[z] obsidebat, fide accepta, seque et sua omnia et oppidum proconsuli transdit.

94. Rex interim Juba, ab omnibus civitatibus exclusus, desperata salute, cum jam cœnatus[a] esset[209] cum Petreio, ut per virtutem[b] interfecti esse viderentur, ferro[c] inter se depugnant; atque firmior imbecilliorem[d] Juba Petreium facile ferro consumsit. Deinde[e] ipse sibi cum conaretur gladio transjicere pectus, nec[f] posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret, idque obtinuit.

non *ire in r.*—[o] *regis* Pet.—[p] *fiunt* L. sec.—[q] *familiari* Dorv.—[r] *pecuniæ* Ed. Elz.—[s] *onustis subduxit* L. sec.—[t] deest L. pr.—[u] *potuerunt* L. pr. Mox vulgo deest *aut* post *suosque.*—[v] Ita Urs. e Codice suo, cum Scal. Reliqui Mss. et Edd. priores *ipsi* sed V. c. 91. et ad B. G. II. 25.—[w] vulgo *a suis.*—[x] *Saburram* Mss. ut supra et c. 95.—[y] deest Scal. vulgo *qui.*—[z] *tum* Edd. R. M. V. *excepta* Pet. L. sec. Scal. Dorv. non male.—[a] vulgo *conatus.*—[b] *cum virtute* Pet. Sc. L. pr. sed V. ad B. Civ. II. 30.—[c] deest L. sec.—[d] *infirmiorem imbecilli-oremque* Edd. R. M. V.—[e] *dein cum* L. pr.—[f] *neque* L. sec.—[g] *Sit. inter. p.* L.

NOTÆ

207 *Ab omnibus aspernari*] Passive dictum. Quod novum.

208 *Caninio*] Rebilo, de quo supra.

209 *Cum jam cœnatus esset*] Vulgo *conatus*: sed *cœnatus* melior lectio; *convivatus* enim habet Florus.

95. P. Sitius interim, pulso[g] exercitu Saburæ, præfecti Jubæ, ipsoque interfecto, cum iter cum paucis per Mauritaniam ad Cæsarem[h] faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, qua Uticam diripuerant, iterque in Hispaniam intendebant,[i] et erant numero circiter MD.[k] Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis, eos prima luce adortus, præter paucos equites, qui ex[l] primo agmine fugerant, reliquos aut interficit,[m] aut in deditionem accipit,[n] Afranium et Faustum vivos capit cum conjuge et[o] liberis. Paucis post diebus, dissensione in exercitu orta, Faustus et Afranius interficiuntur;[210] Pompeiæ cum Fausti liberis Cæsar incolumitatem suaque omnia concessit.

96. Scipio interim cum Damasippo et Torquato[211] et Plætorio Rustiano, navibus longis, diu multumque jactati, cum Hispaniam peterent, ad Hipponem[p] regium deferuntur,[q 212] ubi classis P. Sitii per[r] id tempus erat: a qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur; ibique Scipio[213] cum quibus paulo ante nominavi, interiit.

97. Cæsar interim, Zamæ auctione regia facta, bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra Populum Roma-

pr. alii. *Sit. interim*, ut cum Vasc. Steph. &c. dedi pro *interim Sit.* Edd. R. M. V. *int. Sictius item interp.* Abest *interim* a Pet. Sc.—[h] desunt Dorv.—[i] vulgo *tendebant*.—[k] CCVIII. Edd. R. M. V. D. abest Sc. L. pr.—[l] *in* L. sec.—[m] *interfecit* Mss. 3.—[n] *accepit* Mss. 2.—[o] *conjugibus ac* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[p] *ab Hippone* Scal. Pet. *ad Ippone* L. pr.—[q] *perf.* Pet.—[r] *ad*

NOTÆ

210 *Faustus et Afranius interficiuntur*] Faustum et Afranium a Cæsare cæsos fatentur Florus et Suetonius. Appianus cum scriptore nostro consonat.

211 *Torquato*] Torquatus hic est qui præfectus Orico, quem et in bello civili periisse testatur Cicero in Bruto. Hoc observo, non bis pepercisse Cæsarem.

212 *Hipponem regium deferuntur*] Hippo regius urbs maritima Africæ in qua post multos annos sedit Episcopus Augustinus, *Bonne.* Plures quidem urbes fuerunt ejus nominis, sed duæ in Africa, cum Plinio dicatur utraque Hippo, altera dicitur Diarrhytus, i. irrigua.

213 *Ibique Scipio, &c.*] T. Livius et Florus tradunt, eum, ubi captam navem sensisset, gladium in sua viscera adegisse, quærentibusque ubi esset imperator, respondisse: imperator bene se habet.

num arma tulerant, præmiisque[s] Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis,[t] vectigalibusque regiis abrogatis, ex regnoque provincia facta, atque ibi Crispo[u] Sallustio[214] proconsule cum imperio relicto, ipse Zama[v] egressus Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Juba Petreioque ordines[w] duxerant, item Thapsitanis[x] HS vicesies, conventui eorum HS tricesies; Adrumetinis HS[y] tricesies, conventui eorum[215] HS quinquagies, multæ nomine imponit:[z] civitates bonaque eorum ab omni injuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis bona Juba[a] diripuerat, et ad Senatum questi per legatos, atque arbitris a Senatu datis sua receperant, tricies centenis millibus pondo[b] olei in annos singulos multat, ideo quod[c] initio, per dissensionem principum,[d] societatem cum Juba inierant, eumque armis, militibus,[e] pecunia juverant. Tisdritanos, propter humilitatem civitatis, certo numero frumenti multat.

98. His rebus gestis, Idibus Jun. Uticæ classem con-

Pet. L. sec. deest L. pr. Dorv. V. ad VI. 36.—[s] *præmiis* Z. L. pr.—[t] *tributisque* L. pr.—[u] deest L. pr. Edd. R. M. V. Q. Pet.—[v] *Zamæ* L. pr.—[w] *ordinem* Pet.—[x] *Thapsianis* Dorv. Leid. sec. Edd. R. M. V.—[y] vulgo XX *millia*, et P. seq. et *Adrumetanis* XXX et L. *millia*.—[z] *imposuit* L. sec.—[a] Sic Mss. non *J. b.*—[b] Sic Ciacc. Mss. et Edd. ante Scal. *ponderis* vel *ponderibus* V. Gron. P. V. c. 7. *oleum* L. pr.—[c] *Id; quod* L. pr. ut subintelligas *facit*. V. ad B. Al. c. 58.—[d] *principium* L. sec.—[e] *militaribus* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.

NOTÆ

214 *Crispo Sallustio*] De quo supra. Et id quidem testatur Dio l. XLIII. sed non sine ejus probro, quod propter viri claritatem ascribam: Καὶ τοὺς Νομάδας λαβὼν, ἔς τε τὸ ὑπήκοον ἐπήγαγε, καὶ τῷ Σαλουστίῳ λόγῳ μὲν ἄρχειν, ἔργῳ δὲ ἄγειν καὶ φέρειν, ἐπέτρεψεν· ἀμέλει καὶ ἐδωροδόκησε πολλὰ καὶ ἥρπασεν, ὥστε καὶ κατηγορηθῆναι, αἰσχύνην αἰσχίστην ὀφλῆσαι, ὅτι τοιαῦτα συγγράμματα συγγράψας, καὶ πολλὰ, καὶ πικρὰ περὶ τῶν ἐκκαρπουμένων τινὰς εἰπὼν, οὐκ ἐμιμήσατο τῷ ἔργῳ τοὺς λόγους· ὅθεν εἰ καὶ μάλιστα ἀφείθη ὑπὸ τοῦ Καίσαρος, ἀλλ' αὐτός γε τῇ γραφῇ ἑαυτὸν καὶ πάνυ ἐστηλοκόπησε: *Numidas quoque in suam potestatem accepit, iisque Sallustium verbo quidem regendæ regionis, re autem ipsa diripiendæ causa præfecit: enimvero Sallustius et pecuniæ acceptæ et compilatæ provinciæ accusatus summam ignominiam reportavit, quod cum ejusmodi libros scripsisset, in quibus multis et acerbis verbis eos qui ex provinciis quæstum facerent, notasset, facto sermones non esset imitatus. Itaque etsi a Cæsare fuit absolutus, tamen suis ipsius verbis proprium crimen abunde quasi in tabula propositum divulgavit.*

215 *Conventui eorum*] Conventus

scendit, et[f] post diem tertium Carales[g] [216] in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos,[h] [217] quod Nasidium ejusque classem receperant, copiisque juverant, HS centies[i] multat: et pro decumis[k] octavas pendere jubet, bonaque paucorum vendit, et ante diem III. Kal. Quint. naves conscendit; et a Caralibus[l] secundum terram provectus,[m] duodetricesimo[n] die, eo quod tempestatibus in portubus[o] cohibebatur, ad urbem Romam venit.[p] [218]

---

et per. Edd. eædem. *pecuniaque* Dorv.—f ex L. pr.—g *Caralis* Sc. Edd. R. M. V. *Calarim* L. sec. Dorv.—h *ubi Sulcit.* Dorv. *Sulcit.* L. sec. *Sulcit.* Edd. vid.—i vulgo *cum militibus*.—k *decimis* Mss.—l *Calaribus* Dorv. L. sec.—m vulgo *profectus*.—n Sic Mss. Urs. L. pr. &c.— *de eo* L. pr. alii. Mss. 2. Edd. R. M. V.—o *portibus* L. pr. Dorv. V. ad B. G. III. 8.—p *pervenit* L. sec.

NOTÆ

quæ fuerunt supra dictum, nempe societates equitum Romanorum in provinciis negotiantium.

216 *Carales*] Caralis metropolis Sardiniæ in promontorio cognomine sita, Africam versus. Calarin vocant Plinius et Strabo. Hodie *Cagliari*.

217 *Ibi Sulcitanos*] Pomponius Mela III. 7. Calaritanos et Sulcitanos populos ejusdem insulæ vocat.

218 *Ad urbem Romam venit*] Ut de Gallis, Alexandrinis, Pharnace, et Juba triumpharet.

Septentrio
Meridies
Occidens
Oriens
CANTABRICUS OCEANUS
Frons Hispaniæ
Septentrionalis
GALLICUS Strabo SINUS
GALLIÆ CONFINIA
GALLICUS SINUS MINOR
Pyrenæi Montes
Vasconos
Decare
Cerrœtani
BALEARICUM MARE
HISP.
TARRACONENSIS
OCEANUS
Frons Hispaniæ
Vettones
LUSI
HISP.
ET
ATLAN-
CITERIOR
Colarni
TA
Oretani
Occidentalis
TICUS
NIA
BÆTICA
BALEARIDES INSULÆ duæ quæ MAJOR et MINOR
Colubraria
SUCRONENSIS SINUS
Ebusus Ins.
PITYUSÆ INSULÆ
Ophiusa insula
Cunici
ILLICITANUS SINUS
Carthago Nova quæ et Spartaria
VIRGITANUS SINUS
MARE
GADITANUM MARE
IBERICUM MARE
Fretum Herculeum Gaditanum
MEDITERRANEUM ET
INTERNUM
Mauri populi
HISPANIA TRANSEREIANA Sive TINGITANA quæ et MAURITANIA
AFRICÆ PARS
HISPANIÆ VETERIS DES.

DE

BELLO HISPANIENSI

LIBER SINGULARIS

INCERTI AUCTORIS.

Jam Suetonii ætate lectum esse librum de bello Hispaniensi, certum est (Sueton. Jul. c. 56.). Credibile etiam fit e loco Suetoniano, hujus libri eundem fuisse auctorem, qui de bello Alexandrino, Africano, et de Gallici belli extremis scripserat. Sed illud non credibile est, librum de bello Hispaniensi eum, qui hodie circumfertur, sic, ut circumfertur, ab auctore ceterorum librorum confectum esse: tanta est dissimilitudo et orationis, et modi, quo singula narrantur. Etiamsi enim passim probabilior oratio est, ut c. 15. et 17., tamen pleraque adeo inculta sunt, ut auctorem, quem Oud. ad c. 22. ineptulum dicit, aut non potuisse, aut noluisse bene scribere appareat. Ac minuitur quidem auctoris culpa eo, quod liber adeo depravatus est, ut permulti loci plane non, complures vix intelligi possint, haud paucorum lectio omnino incerta sit, atque Julius Celsus, qui de vita Cæsaris scripsit, passim expedire se non potuerit: multa enim vitio scriptorum confusa vix intelligi posse queritur (p. 241.), eaque de causa multa ab se præterita esse fatetur (p. 246.). Verum ibi quoque, ubi corruptio nulla est, non magna scriptoris facultas elucet. Rursus modus narrandi est is, ut, gravioribus fere neglectis, ea, quæ scire paucorum intererat, consignata reperiantur: ut auctor existimasse videatur, quæ ipsi nota fuerint, eadem lectoribus, vel procul monstrata, eodem modo perspicua fore: ut digna denique sit oratio teste et spectatore rerum occupato, qui in tabulas suas retulerit quotidie res, sibi memorabiles visas; ceterum eas in ordinem redigere, justaque orationis forma induere, non operæ pretium duxerit. Fieri ergo potuit, ut antiquus ille et genuinus de Hispaniensi bello liber, quem Suetonius legit, ab aliquo in brevem summam contractus mutilatusque ad posteros veniret; aut ut plane intercideret, et alius cujusdam hominis ephemerides de hoc bello servarentur. Cum autem in hoc libro, qui non tironibus ad elementa linguæ discenda, sed provectioribus ad exercitationem diligentiæ, judicii, et laboris proponendus est, neque lectores historiæ studiosos magnopere aut alliciet, aut tenebit, sed cum in libro tali fere unum illud quæratur, quid a scriptoris manu sit; cur id nesciamus; ubi codicibus destituamur; utrum spes inveniendi reliqua, an præcisa sit: omnes propemodum animadversiones lectionis varietati destinavi, non neglecta tamen illustratione rei ex aliis historiæ scriptoribus; etsi omnes, præter Dionem Cassium, in his rebus breviores fuerunt. Intelligent ergo harum rerum studiosi, codices duos antiquos et bonos, Petavianum et Norvicensem, non modo ubivis fere consentire; sed et veram ut plurimum lectionem continere, e qua quomodo ceteræ depravatæ sint, interdum facile cognoscitur: quanquam alibi tanta est diversitas horum codicum ac ceterorum, ut haud dubie duplex fons fuisse videatur, e quo diversi recensionum velut rivi fluxerint. *M.*

Suetonius l. c. Oppium vel Hirtium auctorem nominat: Vossius de hist. Lat. c. 13. Balbo vel Oppio librum ascribit. Godvinus Afrum quem vel Syrum militem auctorem esse putat; sed Latinitas pura obstat, judice Scaligero in proleg. in Manilium. Balbi *ephemeridis* meminit Sidonius ep. 9. 11.

LIBER SINGULARIS

DE

BELLO HISPANIENSI

QUOD ADVERSUS POMPEII FILIOS GESTUM EST.

ARGUMENTUM.

Cap. 1. *Cn. Pompeius junior ulteriore Hispania potitur; Cæsar muneribus dandis detinetur in Italia.* 2. *Hic in Hispaniam venit, invitatur a Cordubensibus.* 3, 4. *Sextus Pompeius Cordubam tenet, Uliam oppugnat; mox, hac missa, ad Cordubam, cui Cæsar imminet, iter facit.* 5—19. *Cæsar Bætim ponte jungit, ad quem prælio facto Ateguam oppugnat. Prælia ad flumen Salsum et ad Cordubam. Tandem Ategua potitur Cæsar et imperator appellatur.*

Cap. 20, 21. *Pompeius castra movet Ucabim. Cæsar castra castris confert.* 22. *Pompeii crudelitas refertur Bursavolensibus.* 23. *Fit pugna.* 24. *Ab Soricaria utrorumque conveniunt copiæ. Vincit Cæsar.* 25. *Antistii Turpionis et Q. Pompeii Nigri solitaria pugna.* 26. *Equites Romani ad Cæsarem transfugiunt.*

Cap. 27—31. *Cæsar castra ad Mundam constituit. Committitur acre prælium: pereunt Labienus et Attius Varus.* 32. *Hostes Mundam se recipiunt, Cæsar eos circumvallat: Cn. Pompeius tendit Carteiam.* 33. *Cæsar ad Cordubam venit, ubi Scapula, seditionis caput, structa pyra, se cremat.* 34. *Cæsar oppido potitur; itemque* 35, 36. *Hispali.* 37. *Carteiæ seditione orta, Cæsaris naves incendit Didius.* 38, 39. *Sau-*

cius Pompeius profugit et cæditur. Caput ejus Cæsari affertur Gadibus. 40. *Didius interficitur. Cæsar Gadibus ad Hispalin recurrit.* 41. *Capitur Munda et Ursao.* 41. *Verba Cæsar facit ad Hispalenses.*

PHARNACE superato,[1] Africa recepta,[2] qui ex iis præliis cum adolescente Cn. Pompeio[3] profugissent,[4] cum et ulterioris Hispaniæ[5] potitus esset,[6] dum Cæsar muneribus dandis[7] in Italia detinetur, quo facilius præsidia contra[a] compararet[8] Pompeius, in fidem[9] uniuscujusque civitatis confugere

[a] Deest Edd. R. M. V. *pararet* L. pr. Dorv. nec male.—[b] *Itaque* L. sec. Edd.

NOTÆ

1 *Pharnace superato*] Reponendum videtur *Juba* vel *Scipione*, jampridem enim Pharnaces erat superatus. Sed Scipionis et Jubæ recens erat clades.

2 *Africa recepta*] Quæ amissa fuerat interfecto Curione.

3 *Cum adolescente Cn. Pompeio*] Vix enim natus erat annos XXIV.

4 *Profugissent*] *Profugerant.* Hic enim scriptor sæpe utitur Subjunctivo modo pro Indicativo.

5 *Cum et ulterioris Hispaniæ*] Hispania olim a Græcis Iberia ab Ibero flumine, et Hesperia ab Hespero, id est, stella vespertina dicta, in partes duas olim a Romanis divisa fuit in Citeriorem et Ulteriorem. Citerior quidem a Pyrenæis montibus ad Castulonem; Ulterior vero quæ a Bætica, quia Bæti flumine intersecatur, a Castulonensi saltu ad Gades pertinebat. Hanc Ulteriorem postea Augustus in duas partes divisit, in Bæticam et Lusitaniam. Romani Hispania perdiu sunt potiti, eisque illam tandem eripuerunt Gothi,quibus postea ademerunt Mauri vel Arabes, qui anno CIƆCCCCXLII in suas antiquas sedes pulsi, in Africam scilicet, nuncque tota est sub duorum regum imperio, sub rege Castiliæ, qui a potiori parte dicitur rex Hispaniæ, et sub rege Lusitaniæ.

6 *Potitus esset*] Cn. Pompeius adolescens.

7 *Muneribus dandis*] Munera dicebantur illa spectacula certaminum quæ dabantur populo a principibus, ejus gratiam captantibus. Multa autem et maxima populo Rom. dedit Cæsar, quæ enumerat Suetonius c. XXXIX. de quibus item Plutarchus in Cæsare. Appianus scripsit eum Scipione superato triumphos quatuor egisse, de Gallia, de Ægypto, de Pharnace, et Juba.

8 *Quo facilius præsidia contra compararet*] In hoc loco punctum ante *Pompeius* ponitur in Ms. Thuano codice, ut sensus sit: Contra adversarios suos Cæsar compararet.

9 *Pompeius, in fidem, &c.*] Et hoc est quod in fine hujus libri Cæsar jam victor Hispanis exprobrat magna vehementia, quod eo fugientem ad se Pompeium receperint, eoque facto bellum renovaverint.

cœpit. Ita[b] partim precibus, partim vi, bene[c] magna comparata manu, provinciam vastare.[d] Quibus in rebus[10] nonnullæ civitates sua sponte auxilia mittebant, item nonnullæ portas contra cludebant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat, cum aliquis[e] ex ea civitate optime de Cn. Pompeio meritus civis esset, propter pecuniæ magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut, eo de medio sublato, ex ejus pecunia latronum largitio fieret.[11] Ita paucis commodis hoste hortato,[12] majores augebantur copiæ. Ob hoc crebris nuntiis[13] in Italiam missis, civitates contrariæ Pompeio auxilia sibi depostulabant.

2. C. Cæsar dictator III, designatus IV,[14] multis itineribus ante confectis, cum celeri festinatione[15] ad bellum

Vasc. Steph. Gr. &c.—[c] *pene* L. sec. Dorv. V. Brant. ad c. IV. et 12.—[d] vulgo *r. cœpit*, et omittitur mox *contra.*—[e] *alias* Pet.—[f] *Hispania* L. sec. Dorv.—

NOTÆ

10 *Quibus in rebus, &c.*] Dio l. XLIII. scribit eum urbes cepisse, partim volentes, partim invitas, præter Ullam, quam Uliam appellat.

11 *Latronum largitio fieret*] Quorum opera vastabat Hispaniam. Latrones, teste Festo, eos antiqui dicebant qui conducti militabant, ἀπὸ τῆς λατρείας. At nunc viarum obsessores dicuntur, quod a latere dicuntur adoriri, vel quod latenter adoriantur. In priore significatu, quo et hic legitur, dixit Plautus in Milite glorioso: 'Nam rex Seleucus me opere oravit maximo Ut sibi latrones cogerem et conscriberem.' Postea vero apud Romanos dicti sunt, et aliquo modo hic dicuntur qui suis auspiciis, non publicis, cum sint ipsi privati homines, bellum gerunt, quod non nisi publico consilio gerendum, vel denique qui bella illegitima faciunt, ut incursiones, bello non denuntiato, ut passim utitur Cicero eo vocabulo et juris auctores, ut Pomponius l. CXXVIII. de verborum significatione, Marcianus l. XXX. ad legem Falcid.

12 *Paucis commodis hoste hortato*] Non ausim dicere non Latine dici, cum ejusmodi participia passim in passiva voce inveniantur. Sed certe rarum est.

13 *Ob hoc crebris nuntiis*] Immo Q. Fabius et Q. Pedius, qui pro Cæsare Hispaniam citeriorem regebant, ipsum magno cum studio accersebant.

14 *C. Cæsar dictator* III, *designatus* IV] Assentiuntur tabulæ Capitolinæ, non Dio qui dictatorem IV ut consulem IV scribit. Forte error est in numeris. Plutarchus vero consulatum tantum IV commemorat, cum in Hispaniam contra Pompeii liberos profectus est.

15 *Cum celeri festinatione*] Appianus, Strabo et Eutropius tradiderunt Cæsarem a Roma Obulconem XXVII. die pervenisse in castra, quæ eo tempore ibidem erant. Dio vero eum prius esse visum hostibus et amicis quam fuerit auditum eum esse in Hispania.

conficiendum in Hispaniam[f] venisset,[16] legati[g] Cordubenses, qui[h] a Cn. Pompeio discesserant,[i] Cæsari obviam veniunt:[j] a quibus nuntiabatur, 'nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod nec opinantibus adversariis ejus provinciæ potitus esset,[17] simulque tabellarii capti[k] essent, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus locis essent, quo[l] certiorem Cn. Pompeium de Cæsaris adventu facerent.' Multa præterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui præfecerat,[m] Q. Pedium et Q. Fabium Maximum,[n] de suo adventu facit[o] certiores, ut, quem sibi equitatum ex provincia[18] fecissent, præsidio mitterent. Ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit, neque,[p] ut ipse voluit, equitatum sibi præsidio habuit.

3. Erat idem temporis Sextus Pompeius[q] frater,[19] qui cum præsidio Cordubam tenebat, quod ejus provinciæ caput esse existimabatur: ipse autem Cn. Pompeius adolescens Uliam oppidum[20] oppugnabat, et fere jam aliquot mensibus ibi detinebatur.[r] Quo ex oppido, cognito Cæsaris adventu, legati, clam præsidia[21] Cn. Pompeii, Cæsarem

[g] *legatique* Pet. Sc. L. pr.—[h] *et qui* Dorv.—[i] *discessissent* Pet. Sc. L. pr.—[j] *venissent, nunciaverunt* Pet. *venissent a q.* &c. Cuj. Scal. L. pr. *venerunt* L. sec. —[k] Sic vulgo non *captos tabellarios.*—[l] vulgo *qui.*—[m] *legatos qui a. e. præfuerant* Edd. R. M. V. —[n] deest Edd. R. M. V.—[o] abest L. pr.—[p] vulgo *atque.*—[q] *Pompejo* Dorv.—[r] *distineb.* Edd. qdd. male.—[s] Ita Pet. L. pr. non

NOTÆ

16 *Venisset*] Vulgo, *convenisset.* Cum multi loci in hoc libro, quo nullus mendosior, mendosi sunt, tum hic mendosissimus. Ms. codex Victorinus et Thuani duo habent, *cum venisset. Convenisset* autem quod hic habetur, de pluribus hominibus, non de uno dici Latine solet.

17 *Quod nec opinantibus adversariis ejus provincia potitus esset*] Manuscriptus Thuanus unus codex habet, *ejus provinciæ potitus esset.* Nempe Ulterioris Hispaniæ, quæ et Bætica a Bæti amne, ut supra dictum.

18 *Ex provincia*] Citerioris Hispaniæ, quæ in fide Cæsaris manserat.

19 *Erat idem temporis Sex. Pompeius frater*] Ms. Regii codices tres, Victorinus unus habent, *Erat per idem tempus*, quæ minus figurata locutio, atque adeo magis historica.

20 *Uliam oppidum*] De qua supra. Hanc Pompeius capere non potuit, sed nec Cæsar Cordubam.

21 *Clam præsidia*] Beroaldus legit, *clam præter præsidia*, et reponi potest ex fide Ms. Regiorum codicum duorum, Victorini unius et impressi

cum adissent, petere cœperunt, uti[s] sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Cæsar eam[t] civitatem omni tempore optime de Populo Romano meritam esse[u] sciens, celeriter sex cohortes secunda vigilia jubet proficisci parique equites numero: quibus præfecit hominem ejus provinciæ notum,[22] et non parum scientem, L. Junium[v] Paciecum. Qui cum ad Cn. Pompeii[w] præsidia venisset, incidit idem temporis, ut[23] tempestate adversa vehementique vento afflictaretur[x] aditus: quem vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agnoscere posses. Cujus[y] incommodum summam utilitatem ipsis præbebat. Ita, cum ad eum[z] locum venerunt, jubet binos equites incedere, et recta per adversariorum[a] præsidia ad oppidum contendere:[b] mediisque eorum[c] præsidiis cum quæreretur, qui essent, unus ex nostris respondit:[d] 'ut sileat[e] verbum facere;[24] nam id

ut.—[t] *cum e. c.* Scal. *cum ea civitas* Pet.—[u] *merita esset* Pet. *sciens* abest Scal. Pet. L. pr. *sciebat* Edd. Ald. Gryph. dein vulgo XI sine *celeriter.*—[v] vulgo *Julium.*—[w] deest L. pr.—[x] *afflictarentur* Edd. R. M. V. vulgo *qua vi obscurabatur* et *cognoscere.*—[y] *quod* Ciacc.—[z] vulgo deest *eum.*—[a] *hostium* Pet.—[b] *contendunt* L. pr. Dorv. *contenderunt* Sc.—[c] vulgo *ex.*—[d] *responderet* Edd.

NOTÆ

pervetusti, Latine quidem; sed si reponamus apud hunc scriptorem quoties minus Latine quid scriptum videbitur, laborem Herculeum suscipiemus. Verisimile est aliam fuisse plebis imperitæ orationem loquentis, aliam doctorum virorum scribentium. Hoc tum ex multis intelligere licet lapidibus antiquis inscriptis, tum ex eorum scriptis qui aggressi sunt scribere, cum id non didicissent. Habemus ab annis decem aut duodecim repertum in Casinensi monasterio martyrium sanctæ Perpetuæ ab ipsa conscriptum usque in diem qui mortem ejus antecessit. Legimus ibi orationem multis in locis parum Latinam, quamvis sæculo adhuc elegante, puta sub Severo, sed a fœmina et Carthagine perscriptam. Hic talis aliquis fuerit, nec Romanus, nec scribendi peritus. Fatendum est tamen apud Plautum idoneum bonæ latinitatis scriptorem hanc vocem *clam* cum Accusativo jungi non uno in loco, unum tamen commemorabo apud Casinam: 'Bona multa faciam clam hanc meam uxorem.'

22 *Ejus provinciæ notum*] Invenuste pro *gnarum*. Quod hic de Ulia et Pacieco Cæsariano, narratur a Dione de Ategua atque Munatio Planco Pompeiano.

23 *Incidit idem temporis, ut, &c.*] Sic Cicero dicit epist. ad Famil. VI. 20. 'id ætatis sumus,' pro *ea ætate*. Et Tacitus Annal. lib. XIII. 'Mos habebatur principum liberos cum ceteris idem ætatis nobilibus sedentes vesci,' id est, *eadem ætate*.

24 *Ut sileat verbum facere*] Insulse dictum, scilicet ne obesset urbis capiendæ consilio.

'temporis conari[f] ad murum accedere, ut oppidum capi-'ant:'[g] et partim tempestate impediti vigiles non poterant diligentiam præstare, partim illo[h] responso deterrebantur. Cum ad portam appropinquassent: signo dato, ab oppidanis sunt recepti, et pedites equitesque, clamore facto, dispositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt.[25] Sic illud cum inscientibus accidisset, existimabat magna pars hominum, qui in iis castris fuissent, se prope captos esse.

4. Hoc misso ad Uliam præsidio, Cæsar, ut Pompeium ab ea[i] oppugnatione deduceret, ad Cordubam[26] contendit; ex[j] quo itinere loricatos[27] viros fortes cum equitatu ante[k] præmisit: qui, simul in conspectum oppidi se dederunt,[l] in equis recipiuntur.[28] Hoc a[m] Cordubensibus nequaquam poterat animum adverti.[n] Appropinquantibus, ex oppido bene[o] magna multitudo ad equitatum concidendum cum exissent,[p] loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt et magnum prælium fecerunt, sic uti[q] ex infinita hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus Sextus Pompeius literas fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret, ne prius Cæsar Cordubam

R. M. V.—[e] *sileant* Dorv.—[f] *conati* L. sec. Edd. R. M. V. *cenati* Dorv.—[g] *caperent* Edd. R. M. V.—[h] *illum responsum* L. pr.—[i] *illa* Edd. R. M. V. deest Dorv.—[j] *exque* L. pr. Pet. Edd. ante Plant.—[k] deest Edd. Amst. Dav. Lugd. male.—[l] *sederunt* L. sec. Dorv. abest L. pr.—[m] deest L. sec.—[n] Sic L. pr. V. ad B. G. I. 24.—[o] *pene* Dorv. V. ad c. 1.—[p] vulgo *exisset*.—[q] Ita

NOTÆ

25 *Et pedites equitesque, clamore facto, dispositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt*] Mendum multiplex, quod utrumque Ms. Regii unius codicis ope sic emendatur: 'Sunt recepti pedites. Equites, clamore facto, dispositi partim ibi remanserunt, et eruptionem in adversariorum castra fecerunt.'

26 *Cordubam*] Corduba, de qua supra dictum, duorum Senecarum patria atque Lucani, Hispaniæ ulterioris seu Bæticæ metropolis, hodie *Cordoue*.

27 *Loricatos*] Majus aliis accipiebant stipendium.

28 *Qui simul in conspectum oppidi se dederunt, in equis recipiuntur*] Mendum est quod textu sequente emendare licet. Cum enim infra legamus: 'Loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt,' non est *in equis recipiuntur*, sed *ex equis* legendum.

caperet, quam ipse illo venisset. Ita[r] Cn. Pompeius, Ulia prope capta,[29] literis fratris excitus,[s] cum copiis ad Cordubam iter facere cœpit.

5. Cæsar, cum ad flumen Bætim venisset, neque propter altitudinem fluminis transire[t] posset, lapidibus corbes plenos demisit.[u] Ita insuper ponte facto, copias ad castra tripartito transduxit. Tenebant adversus oppidum e regione pontis trabes,[30] ut supra scripsimus, bipartito. Huc cum Pompeius cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Cæsar, ut eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere cœpit. Pari idem conditione Pompeius. Hic inter duces duos fit contentio, uter[v] prius pontem occuparet: ex qua contentione quotidiana minuta prælia fiebant, ut modo hi, modo illi superiores discederent. Quæ res cum ad majorem contentionem venisset, ab utrisque cominus pugna inita,[w] [31] dum

Pet. L. pr. non *ut*.—[r] *itaque* L. sec. Dorv. Edd. Vasc. Steph. et aliæ. *itaque facit ut* L. pr. Sc. *Pompejus* abest Dorv. bene.—[s] *exercitus* Dorv.—[t] *altitudinis fl. ire* L. pr. *ire* etiam Dorv.—[u] Mss. et Edd. pleræque male *dim.* —[v] *quis* Edd. R. M. V. V. ad v. 44.—[w] vulgo *iniqua*.—[x] *ripis* vulgo.—

NOTÆ

29 *Cn. Pompeius Ulia prope capta*] Hoc est solum oppidum totius Bæticæ, quod ad ejus partes non accesserat, quod nec capere potuit.

30 *Tenebant adversus oppidum e regione pontis trabes*] Incerta oratio. Neque enim scitur an trabibus castra teneantur, an castris trabes. Prius enim est dictum copias esse tripartito ad castra transductas, sed nondum erant castra facta. Sed esto ad castra quæ facienda erant, nondum erant facta tripartito, id est tribus trajectionibus, cum enim exercitus magnus, pons angustus esset, non uno commeatu res potuerit fieri. Sic in lib. I. de bello Gallico fluvium Ararim Helvetii non potuerunt uno commeatu trajicere, sed transitum reliqui exercitus in posterum diem distulerunt. Ergo an castra tenebantur trabibus, an trabes pontem tenebant, an castra pontem attinebant, id est, pertinebant. Quod verisimile. Quomodo enim aliter? Sed obstat quod scriptum est postea brachium ad pontem ducere cœpisse. Fuerit ergo aliqua in hoc loco plaga, quam luculentam fuisse declarat adhuc cicatrix. Manuscriptus codex Thuanus habet: 'Tenebat adversum oppidum e regione pontis trabes, ut supra scripsimus, bipartito.' Alter item Thuanus itidem habet, nisi quod est *tripartito* pro *bipartito*. Manuscriptus Regius codex omnia ista omittit, et habet post *transduxit. Huc cum Pompeius:* quod melius esse arbitror.

31 *Pugna inita*] Supple *fiebat*.

cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur, et fluminis ripas[x] appropinquantes coangustati præcipitabantur. Hic alteri alteris[y] non solum mortem morti[z] exaggerabant, sed tumulos tumulis exæquabant. Ita diebus compluribus cupiebat Cæsar, si qua conditione posset, adversarios in æquum locum deducere, et primo quoque tempore de bello decernere.

6. Id[a] cum animadverteret adversarios minime velle, quos ideo a via retraxerat, ut[b] in æquum deduceret, copiis flumen[c] transductis, noctu jubet ignes fieri[32] magnos. Ita[d] firmissimum ejus præsidium Ateguam[e] proficiscitur.[33] Id cum Pompeius ex perfugis rescisset,[f] ea die per viarum angustias carra complura[34] multosque lanistas retraxit, et ad Cordubam se recepit. Cæsar munitionibus Ateguam[g] oppugnare et brachia circumducere cœpit. Cujus[h] rei Pompeio cum[i] nuntius esset allatus,[k] eo die proficiscitur. Cujus in adventum,[l] præsidii causa, Cæsar complura castella occupavit,[m] partim ubi equitatus, partim[n] ubi pedestris copia in statione et[o] in excubitu castris præsidio esse possent. Hic[p] in adventu Pompeii[q] incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima. Itaque in illa[r] obscuratione cum aliquot cohortibus[35] et equitum[s] turmis circumcludunt Cæ-

---

[y] *Sic alter alterius* Ms. Urs. *alteri alterius* Dorv. L. sec. *alterus* L. pr. sed *alternis* Pet. et Scal. bene.—[z] *mortibus mortes* Edd. R. M. V. non male.—[a] vulgo deest *id. animadvertisset* Edd. R. M. V.—[b] deest L. pr. Dorv.—[c] *flumine* Mss. 5.—[d] *itaque* L. pr.—[e] *Adteg.* Mss. 2.—[f] *præsc.* L. sec.—[g] *munitiones antiquas* Dorv. Edd. R. M. V. *m. antequam obpugnaret b.* Pet. Leidd.—[h] *cui de* Pet. L. sec. Dorv. Edd. pp. *cum de* L. pr.—[i] deest L. pr.—[k] *adductus* L. sec.—[l] *adventu.* L. pr. *in adventu* Dorv.—[m] *cum pl. c. occupasset* Pet. Sc. L. pr. Dorv. Edd. R. M. V.—[n] vulgo *suo equitatu p. ut p.*—[o] deest *et* Dorv. Edd. pp. *stationes exc.* L. pr.—[p] *hoc* Edd. R. M. V.—[q] *Cæsaris in c. Pompejo* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[r] *ita illa* Pet. L. pr. Dorv. *in* deest L. sec.—[s] *Equi-*

NOTÆ

32 *Noctu jubet ignes fieri*] Ut copias adhuc in castris esse hostes putarent, cum tamen essent inde profectæ.

33 *Ita firmissimum ejus præsidium Ateguam proficiscitur*] Ad Pompeii præsidium proficiscitur Cæsar. *Ategua* porro est urbs Hispaniæ Bæticæ.

34. *Carra complura*] Sic dicitur, et carri, ut supra monuimus.

35 *Itaque in illa obscuratione cum aliquot cohortibus*] Repono *cum* pro *cum;* quod nisi fit, ambigua est oratio. Nescitur enim utrum Cæsariani Pompeianos, an Pompeiani Cæsarianos conciderint.

saris equites et concidunt, sic, ut vix in ea cæde pauci effugerent.

7. Insequenti nocte castra sua[t] incendit Pompeius, et trans flumen Salsum[u] [36] per convalles castra inter duo oppida, Ateguam et Ucubim,[37] in monte constituit. Cæsar in munitionibus ceterisque, quæ ad oppidum oppugnandum[v] opus fuerunt, aggerem vineasque agere instituit. Hæc loca sunt montuosa[w] et natura edita ad rem militarem; quæ planitie[x] dividuntur Salso flumine, proxime[y] tamen Ateguam, ut ad flumen sint[z] circiter passuum duo millia. Ex ea regione oppidi in montibus castra habuit Pompeius, in conspectu utrorumque oppidorum, neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas et signa habuit[a] tredecim legionum;[b] sed,[c] ex quibus aliquid firmamenti se[d] existimabat habere, duæ fuerunt vernaculæ,[38] quæ a Trebonio transfugerant; una,[e] facta ex coloniis, quæ[f] fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afraniana[g] ex Africa, quam secum adduxerat;[39] reliquæ ex fugitivis auxiliares consistebant: nam, de levi[h] armatura et equitatu, longe et virtute et numero nostri erant superiores.

8. Accedebat huc,[i] ut longius bellum duceret Pompeius,

tumque L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[t] desunt *c. s.* in L. pr.—[u] *Falsum* Edd. qdd. male.—[v] deest Leidd. Pet. Dorv.—[w] *montosa* Edd. R. M. V.—[x] *planitia* Edd. Scal. et seqq. pleræque. V. ad B. Civ. I. 42.—[y] *proxima* Dorv. *proximo* Reg. L. sec.—[z] *ut flumen sit* Pet. L. pr. sec. Dorv. Edd. pp. *ut id fl. sit* L. sec. in m. *passus* Dorv. Edd. R. M. V.—[a] Sic Mss. non *hab. et signa.*—[b] *posita* XIII *l.* L. sec. Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str. *legionis* L. sec. Dorv.—[c] deest Dorv. Edd. R. M. V.—[d] abest L. pr.—[e] Sic Mss. et Edd. pp. non *et una. f. erat* L. sec. Dorv. Edd. pp.—[f] *colonis qui* Dorv. Edd. qdd.—[g] *Afrania* L. pr. Dorv.—[h] *et l.* Edd. Vett. aliquot male.—[i] *hoc* Pet.—[j] *autem* L. pr.—[k] vulgo *turri-*

NOTÆ

36 *Flumen Salsum*] Superiore sui parte dicitur *Bivoras*, inferiore *Guadajox*.

37 *Ucubim*] Ucubis urbs Hispaniæ Bæticæ. Navagerius dicit esse *Lucubi*.

38 *Duæ fuerunt vernaculæ*] Illæ primum sub Varrone Pompeii legato militaverant, et ad Cæsarem transiverant, ut legitur lib. II. de bello civili; deinde sub Thorio et Marcello ducibus, postea sub Trebonio Cæsariano, et a Trebonio ad Cn. Pompeium transfugerant. Vere ἀλλοπρόσαλλαι.

39 *Quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat*] Postquam Afranius mortuus fuerat.

quod loca sunt edita, et ad castrorum munitiones non parum idonea. Nam fere totius ulterioris Hispaniæ regio, propter terræ fecunditatem, inopem difficilemque habet oppugnationem, et non minus copiosam aquationem. Hic etiam[j] propter barbarorum crebras excursiones omnia loca, quæ sunt ab oppidis remota, turribus[k] et munitionibus retinentur, et[l] sicut in Africa, rudere, non tegulis teguntur;[40] simulque in his habent speculas, et propter altitudinem longe lateque prospiciunt.[m] Item oppidorum magna pars ejus provinciæ montibus[n] fere munita, et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus ascensusque habeat difficiles. Ita ab oppugnationibus[o] natura loci distinentur,[p] ut civitates Hispaniæ non facile ab hoste capiantur:[q] id quod in hoc contigit bello. Nam, ubi[r] inter Ateguam et Ucubim, quæ oppida supra sunt scripta, Pompeius habuit[s] castra constituta in conspectu duorum oppidorum, ab[t] suis castris circiter millia passuum quatuor grumus est excellens natura,[41] qui appellatur castra Postumiana: ibi præsidii causa castellum Cæsar habuit constitutum.

9. Pompeius,[u] qui eodem jugo tegebatur[v] loci natura et, quod[w] remotum erat a castris Cæsaris, animadvertebat loci difficultatem,[x] et, quod[y] flumine Salso[42] intercludebatur, non esse commissurum[z] Cæsarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret.[43] Ista[a] fretus opinione,

busque.—[l] vulgo deest *et.*—[m] *respic.* L. pr.—[n] *in m.* L. pr.—[o] *oppugnantibus* Edd. pp.—[p] *destin.* Leidd. *detin.* Dorv. *dist. civ. Hisp. ut* Gland. *&c. &c.* —[q] *capiuntur.* Dorv. vulgo *hostibus.*—[r] *cum* Leidd. Dorv.—[s] *tunc h.* L. sec. Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str. *ut h.* Pet.—[t] *a* Mss. 2.—[u] *quod p.* Sc. L. pr. Edd. R. M. V. *et P.* L. sec. *quod P. quod cod.* Pet. Urs.—[v] *tenebatur* Edd. pp. aliæque.—[w] deest Leidd. Sc. Pet. *remotus* Leid. sec. Hic deficit rursus Dorvill. usque ad c. 15.—[x] *ob loci d.* Gland.—[y] *quia* Pet. L. sec.—[z] *permiss.* Edd. R. M. V. Ald. Gryph. Man. Plant.—[a] *ita* Pet. L. pr. Edd. R. M. V.—

NOTÆ

40 *Rudere, non tegulis teguntur*] Ut supra dictum et explicatum de Alexandria in lib. de bello Alexand. quia ibi rari sunt imbres.

41 *Grumus est excellens natura*] Parvus clivus est natura aptissimus ad castra munienda. Nonius: 'Agger a congerie dicitur. Accius Œnomao, 'Quemcumque institerant grumum, aut præcisum jugum.' - - -

42 *Flumine Salso*] De flumine Salso dictum est supra.

43 *Ut in tanta loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret*]

tertia vigilia profectus, castellum oppugnare cœpit,[44] ut laborantibus succurreret.[45] Nostri, cum appropinquassent, clamore repentino telorumque multitudine jactus facere cœperunt, uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo peracto,[a] cum ex castello repugnare cœpissent, et majoribus[b] castris Cæsaris nuntius esset allatus,[c] cum tribus legionibus est profectus, et, cum ad eos appropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti; in quibus duo* multi præterea armis exuti fugerunt; quorum scuta sunt relata octoginta.

10. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit. Is signa Saguntinorum[46] retulit quinque, quæ ab oppidanis cepit. Suo loco præteritus est,[47] quod equites ex Italia[48] cum Asprenate ad Cæsarem venissent. Ea nocte Pompeius castra sua[d] incendit, et ad Cordubam versus[e] iter facere cœpit. Rex, nomine Indo,[f] [49] qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est et interfectus.

11. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versus prosecuti[g] sunt eos, qui commeatus ad castra Pompeii ex oppido portabant; ex iis capti L cum jumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die[h] Q. Marcius, tribunus mi-

[a] *Pacto* Mss. 3. *castellis* Pet.—[b] *majoribusque* Mss. 3.—[c] *Cæsaris legionibus e. ablatus* L. sec. et Edit. qdd. *Cæsari.*—[d] deest vulgo.—[e] abest L. sec.—[f] *Vido* L. pr. *Nido* Pet.—[g] vulgo *persec.*—[h] *Eo die* Pet. *eaque d.* L. sec. *M. Marc.* L.

NOTÆ

Gallica phrasis, pro 'subsidium mittere inciperet.' 'Qu'il ne se mettroit point à envoyer de secours.'

44 *Castellum oppugnare cœpit*] Pompeius.

45 *Ut laborantibus succurreret*] Cæsar.

46 *Saguntinorum*] Saguntia vel Saguuthus urbs Hispaniæ Bæticæ in Turdetanis. Alia est ejus nominis in citeriore Hispania, de quorum constanti in socios Romanos fide, vide T. Livium lib. I. secundi belli Punici. Hodie *Morvedre.*

47 *Suo loco præteritus est*] Legendum *quo loco perterritus est*, ex fide manuscriptorum codicum Thuanorum duorum.

48 *Ex Italia*] Legendum *ex Italica*, quæ urbs est Hispaniæ ulterioris, de qua supra. Morali *Gigonça.*

49 *Rex nomine Indo*] Quis ille fuerit, et an reges fuerint in provincia Romana, vel reguli, juxta cum illo

litum qui fuisset[i] Pompeii,[50] ad nos transfugit. et noctis[j] tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum[k] est,[51] ignemque multum miserunt, sic ut omne[l] genus, quibus ignis per jactus solitus est mitti,[52] exerceretur.[m] Hoc præterito tempore, C. Fundanius, eques Romanus, ex castris adversariorum ad nos transfugit.[n]

12. Postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris duo,[o] qui dixerunt, se servos esse. Cum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant, et a Trebonio transfugerant.[53] Eis ad ignoscendum nulla est data facultas, et a militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi erant, perperamque ad castra nostra pervenerant, præcisis manibus[54] missi sunt facti. Pari consuetudine, vigilia secunda[55] ex oppido ignem multum telorumque multitudinem jactando, bene magnum tempus consumserunt, compluresque vulneribus affecerunt. Præterito noctis tempore, eruptionem in[p] legionem sextam fecerunt, cum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare cœperunt: quorum vis repressa a nostris,[q] etsi oppidani superiore loco defendebantur. Ii,[r] cum eruptionem facere cœpissent, tamen virtute militum[s] nostrorum, qui inferiore

sec.—[i] *fuit* L. sec. Edd. R. M. V.—[j] *et n.* desunt L. sec.—[k] *depugn.* Edd. R. M. V.—[l] *et omne* vulgo.—[m] deest vulgo.—[n] *confugit* L. pr.—[o] *tres* L. sec. Cels. etiam *duo*.—[p] *ad l.* Pet. Leidd.—[q] *munitius* L. sec.—[r] vulgo *i*.—[s] abest

NOTÆ

scio qui ignorat maxime.

50 *Qui fuisset Pompeii*] *Qui fuerat*, Subjunctivus est pro Indicativo, quo legendi genere uti solent forenses scribæ.

51 *In oppido acerrime pugnatum est*] Videtur esse Ategua, ad quam oppugnandam aggeres vineasque agere instituit.

52 *Quibus ignis per jactus solitus est mitti*] Ut cupis pice et sevo plenis, ut legimus in lib. VIII. de bello Gallico. Est porro Figura Synthesis, *omne genus, quibus*, pro *quo*, qua Figura res pluralis pluraliter enuntiatur.

53 *Qui antea cum Fabio et Pedio fuerant, et a Trebonio transfugerant*] Legatis Cæsaris.

54 *Præcisis manibus*] Hoc supplicio Uxellodunenses sunt affecti, ut legimus in lib. VIII. de bello Gallico.

55 *Pari consuetudine, vigilia secunda*] Revertitur ad Ateguæ oppugnationem.

loco premebantur, repulsi adversarii bene multis vulneribus affecti in oppidum se contulerunt.

13. Postero die Pompeius ex castris suis brachium cœpit ad flumen Salsum ducere:[t] et, cum nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione sunt dejecti[u] et occisi tres. Eo die A. Valgius, senatoris filius, cujus frater[v] in castris Pompeii fuisset, omnibus suis rebus relictis, equum conscendit et fugit. Speculator de legione secunda Pompeiana captus a militibus et interfectus est: idemque[w] temporis glans missa est, inscripta,[x] 'quo die ad oppidum 'capiendum accederent, sese[y] scutum esse positurum.'[z] Qua spe nonnulli, dum sine periculo murum ascendere, et oppidum potiri posse se sperant,[a] postero die ad murum opus facere cœperunt, et bene magna prioris muri pars dejecta est.[b] * Quo facto ab oppidanis,[57] ac si suarum partium essent, conservati, missos facere[c] loricatos, quique[d] præsidii causa præpositi oppido a Pompeio essent, orabant. Quibus respondit Cæsar, 'se conditiones dare, non acci- 'pere, consuevisse.'[e] Qui cum in oppidum revertissent[f] relato responso, clamore sublato, omni genere telorum emisso, pugnare pro muro toto cœperunt: propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent,[g] non dubitarunt, quin eruptionem[h] eo die essent facturi. Ita

L. pr.—[t] vulgo *facere.*—[u] *projecti* Edd. R. M. V.—[v] *pater* Lips.—[w] Sic Pet. L. pr. Scal. vulgo *idem t.* *per idem t.* Edd. pp. *per idem tempus* L. sec. Vasc. Gryph. Steph. aliæque. V. cap. præc. de *glande missa* adi Brant.—[x] deest L. sec.—[y] *se* Mss. 2.—[z] *posituros* Lips.—[a] vulgo *sperarent.*—[b] *parte dejecta quo.* L. pr. Scal. Pet. in quo *Eo.* desunt quædam.—[c] *fecerunt* L. sec. *facere* Edd. ante Ciacc. et Scal. præter Vasc. Steph. post. Str.—[d] *qui pr.* Pet. L. pr.—[e] *consuesse* L. sec. Edd. qdd.—[f] vulgo *reversi essent.*—[g] *erant* Edd. pp. sed V. Cell. ad c. 11. §. 2. *dubitaverunt.* L. sec. —[h] *irrupt.* Edd. pp. Ald. Gryph.—

NOTÆ

57 *Quo facto ab oppidanis, &c.*] Corruptissimus est locus. De quo enim loquatur, nescitur. Conservati oppidani orabant Cæsarem ut missos faceret loricatos, quasi et ipsi suorum essent, atque adeo conservandi. Suspicor captos ab oppidanis esse nonnullos, quibus data venia. Itaque oraverunt Cæsarem ut vicissim aliquos dimitteret Pompeianos quos ipse in sua habebat potestate.

corona circumdata, pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque ballista missa a nostris turrem dejecit: qua adversariorum, qui in ea turre fuerant,[i] quinque dejecti sunt, et puer, qui ballistam solitus erat[j] observare.[58]

14. Eo præterito tempore, Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit: neque a nostris prohibitus, falsaque illa opinione gloriatus est, quod prope in nostris partibus locum tenuisset. Item insequenti[k] die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem[l] habuerant, aliquot turmæ cum levi armatura, impetu facto,[m] loco sunt dejectæ, et, propter paucitatem nostrorum equitum, simul cum levi armatura inter turmas adversariorum protritæ. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur: et majore Pompeiani exultabant gloria,[n] longius quod,[o] nostris cedentibus, prosequi cœpissent.[p] Qui cum aliquo loco[59] a nostris recepti essent, ut consuessent, ex simili virtute clamore facto, aversati[q] sunt prælium facere.

15. Fere apud exercitus hæc est equestris prælii consuetudo: cum eques ad dimicandum, dimisso equo, cum pedite congreditur,[r] nequaquam par habetur. Id quod in hoc accidit certamine.[s] Cum pedites, ex[t] levi armatura lecti, ad pugnam, equitibus nostris nec opinantibus, venissent, idque in prælio[u] animadversum esset, complures ex equis[v] descenderunt. Ita[w] exiguo tempore eques pedestre, pedes equestre prælium facere cœpit, usque eo, ut cædem proxime a vallo fecerint.[x] In quo prælio adversariorum ceciderunt CXXIII, compluresque armis exuti, multi vulneribus affecti

[i] *fuerunt* Edd. pp.—[j] *est* L. pr.—[k] *seq.* L. pr.—[l] *in st.* L. pr.—[m] desunt Edd. R. M. V. dein vulgo *simulque.*—[n] *letitia* L. pr.—[o] *que* Pet. L. pr.—[p] *cœperunt* L. pr. *ceperant* Pet.—[q] Edd. pp. Gryph. aliæque *adversati* male.—[r] vulgo *progred.*—[s] *prœlio* Leidd.—[t] deest Leidd. Edd. R. M. V.—[u] *id quod cum in pr.* Edd. R. M. V.—[v] vulgo *equites.*—[w] *itaque* L. pr.—[x] *facerent* Dorv.—[y] Sic L.

NOTÆ

58 *Puer, qui ballistam solitus erat observare*] Ut milites moneret cavere sibi.

59 *Qui cum aliquo loco, &c.*] Qui [hostes] cum pariter a nostris essent repulsi pari nostrorum fortitudine, refugerunt pugnam.

in castra sunt redacti: nostri ceciderunt III; saucii XII pedites, equites[y] V. Ejus diei insequenti[z] tempore, pristina[a] consuetudine pro muro pugnari[b] cœptum est. Cum bene magnam multitudinem telorum[c] ignemque nostris defendentibus injecissent, nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi, in conspectuque nostro hospites,[60] qui in oppido erant, jugulare et de muro præcipites mittere cœperunt,[d] sicuti[e] apud barbaros: quod post hominum memoriam nunquam est factum.

16. Hujus diei extremo tempore a Pompeianis et clam nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent, et tertia vigilia eruptionem facerent. Ita igne telorumque multitudine jacta, cum bene magnam partem muri consumsissent,[61] portam, quæ e regione et in conspectu Pompeii castrorum fuerat,[f] aperuerunt, copiæque totæ eruptionem fecerunt, secumque extulerunt calcatas ad fossas complendas,[62] et harpagones ad casas, quæ stramentitiæ ab nostris hybernorum causa ædificatæ erant, diruendas et incendendas; præterea argentum et[g] vestimenta, ut, dum nostri in præda detinerentur,[h] illi, cæde facta,[i] ad præsidia Pompeii se reciperent: nam, quod existimabat, eos posse conatum[i] efficere, nocte tota ultra ibat flumen Salsum in acie. Quod factum licet[j] nec opinantibus nostris esset gestum, tamen, virtute freti, repulsos multisque vulneribus affectos

pr. Dorv. vulgo *et eq.*—[z] *seq.* L. sec. Dorv. Edd. pp.—[a] *pro prist.* L. pr.—[b] *prœliari* Dorv. Edd. R. M. V.—[c] deest L. pr.—[d] abest L. pr.—[e] Ita Mss. non *sicut.*—[f] *erat* L. pr.—[g] deest Pet. L. pr. Dorv.—[h] Pet. et Dorv. *detinentur.* V. ad B. Afr. c. 88. *distiner.* Edd. qdd.—[i] *conatu* Sc. Dorv. *conata* Pet. non male.—[j] *et* Sc. Leidd. *etsi* Pet.—[k] *armisque* Pet. Dorv. L. sec. *prædam*

NOTÆ

60 *Hospites*] Necessitudinis erat genus hospitium, ut supra dictum.

61 *Cum bene magnam partem muri consumsissent*] Pompeiani.

62 *Secumque extulerunt calcatas ad fossas complendas*] *Calcatas* vox ignota. In plerisque exemplaribus legitur *cratas*, quod melius. Manuscriptus Thuanus codex et pervetustus impressus habent *calcatas.* Alius Thuanus codex, *cultatas.* Existimo virgulta esse et sarmenta, quibus fossæ complentur.

oppido represserunt, prædaque et armis[k] eorum sunt potiti, vivosque aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti.[l] Eodemque tempore transfuga nuntiavit ex oppido, Junium,[m] qui in cuniculo fuisset, jugulatione oppidanorum facta clamasse, 'facinus se nefandum et scelus fecisse:[63] nam eos 'nihil meruisse,[64] quare tali pœna afficerentur, qui eos ad 'aras et focos suos recepissent,[65] eosque hospitium scelere 'contaminasse:' multa præterea dixisse: qua oratione deterritos,[n] amplius jugulationem non fecisse.

17. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit,[66] et apud Cæsarem verba fecit: 'Utinam quidem Dii 'immortales fecissent, ut tuus potius miles, quam Cn. Pompeii, factus essem, et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate, præstarem: cujus funestæ 'laudes quippe[o] ad hanc fortunam reciderunt, ut cives[p] 'Romani, indigentes[q] præsidii, et[r] propter patriæ luctuosam 'perniciem dedamur hostium numero: qui neque in illius 'prospera[s] acie primam fortunam, neque in adversa secundam obtinuimus victoriam: qui legionum tot impetus sustentantes,[t] nocturnis diurnisque operibus gladiorum ictus 'telorumque missus expectantes, victi et deserti a Pompeio, tua virtute superati, salutem a tua clementia deposcimus; petimusque,[u] ut qualem te gentibus[v] præstitisti, 'similem te in civium deditione præstes.'[w] 'Et qualem,'[67] ait, 'gentibus me præstiti, similem in civium deditione 'præstabo.'

armaque L. pr. V. ad c. I.—[l] Sic cum Edd. nonnullis Mss. non *s. int. d.*—[m] *vinium* L. sec.—[n] *deterritum* Pet. *deterritus* Leidd.—[o] *quoniam* Ed. Ven.—[p] *concives* Reg. c. XL. sec.—[q] *indignantes* L. sec.—[r] delet *τὸ et* Gland.—[s] deest L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[t] *sustentassent* L. sec. Dorv.—[u] *que* abest L. pr.—[v] *aliis g.* Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str.—[w] *præstari* L. pr.—[x] *rem. itaque*

NOTÆ

63 *Clamasse, facinus se nefandum et scelus fecisse*] Pompeianos.

64 *Nam eos nihil meruisse*] Cordubenses.

65 *Qui eos ad aras et focos suos recepissent*] Pompeianos.

66 *Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit*] Missus a præsidiariis Pompeii qui erant in urbe.

67 *Et qualem, &c.*] Hæc clausula multis omittitur: sed in manuscripto codice Thuano servatur.

18. Remissis[x] legatis, cum ad portam venisset Tib. Tullius, et[y] cum eum introëuntem C. Antonius insecutus non esset, revertit[z] ad portam et hominem apprehendit.[68] Quod Tiberius cum fieri animadvertit, sinu pugionem eduxit[a] et manum ejus incidit. Ita refugerunt ad Cæsarem. Eodemque[b] tempore signifer de legione prima transfugit et nuntiavit, quo die equestre prælium factum esset, e suo signo perisse[69] homines XXXV, neque licere castris[c] Cn. Pompeii nuntiari[d] neque dici, perisse quenquam. Servus,[e] cujus dominus in Cæsaris castris fuisset,[f] uxoremque[g] et filium in oppido[h] reliquerat, dominum[i] jugulavit, et ita clam a Cæsaris præsidiis in Pompeii castra discessit et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Cæsar, quæ in oppido ad defendendum pararentur. Ita literis acceptis, cum in oppidum[j] revertissent, qui mittere glandem inscriptam solebant, insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugæ nuntiarunt, quam Pompeius concionem habuisset: 'quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu[70] se deducerent ad mare versum:' unum respondisse, 'ut potius ad dimicandum descenderent,

l. Pet.—[y] vulgo abest *et*.—[z] vulgo *reversus est*.—[a] vulgo *simulque p. eduxisset*.—[b] *eodem* L. pr.—[c] *in c.* Edd. pp. Vasc. Gr. post. Steph. Str. cum Glaud.—[d] *nunciare n. dicere* L. pr.—[e] *servos* L. pr. Dorv. —[f] *fugisset* Edd. qdd. male.—[g] *que* abest Mss. 4. *filios* Sc. L. pr. —[h] *oppidum* L. pr. —[i] *domicilium* L. pr. infra c. 20. in Mss. *dominam*.—[j] *oppido* Dorv. vulgo *reversi essent*. et *scriptam*.—

NOTÆ

68 *Hominem apprehendit*] Aliquid deest, nempe *C. Antonium*. Erat ergo Antonius de comitibus Tullii legati, qui in urbem redire nolebat. Tullius retrahere in urbem cum vellet et vim inferret, C. Antonius vim vi repulit, sicque dimissus abiit. *Refugerunt*, quia alii cum eo. Forte Cato Lusitanus. Aliqui existimant C. Antonium et Catonem Lusitanum unum et eundem esse hominem, et in alterutra textus parte esse mendum. Item pro *refugerunt* reponunt *refugit*.

69 *Suo signo perisse*] Livius sub vexillo, seu signo, scriptum reliquit fuisse CLXXX milites, posterioribus vero temporibus suum cuique centuriæ fuit vexillum seu signum. Idem ergo fuerit dicere *suo signo* vel *sua centuria*.

70 *Noctu ex adversariorum conspectu, &c.*] Ne sibi dedecori esset, si, se præsente, oppidum a Cæsare caperetur.

'quam signum fugæ ostenderent:' eum,[k] qui ita locutus esset, jugulatum. Eodem tempore tabellarii ejus deprehensi, qui ad oppidum veniebant, quorum literas Cæsar oppidanis objecit,[71] et, qui vitam sibi peteret,[l] [72] jussit turrem ligneam oppidanorum incendere: id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum. Quod difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis incenderet. Ita* facturus de ligno,[73] cum propius accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte transfuga nuntiavit, Pompeium et Labienum de jugulatione oppidanorum indignatos esse.

19. Vigilia secunda propter multitudinem telorum turris lignea, quæ nostra fuisset, ab imo vitium fecit, usque ad tabulatum secundum et tertium. Eodem tempore pro muro pugnatum[m] acerrime, et[n] turrim nostram, ut superiorem, incenderunt, idcirco, quod ventum oppidani secundum[o] habuerunt. Insequenti[p] luce materfamilias de muro se dejecit[q] et ad nos transiliit,[r] dixitque, 'se cum familia constitutum 'habuisse, ut una transfugerent ad Cæsarem; illam oppres- 'sam et jugulatam.'[74] Hoc præterea[s] tempore tabellæ de muro sunt dejectæ,[t] [a] in quibus scriptum est inventum: 'L. Minatius[u] Cæsari. Si mihi vitam tribues, quoniam ab 'Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi præstiti, tali 'virtute et constantia futurum me in te præstabo.' Eodem

[a] *Insuper illo tempore literæ sunt missæ de mœnibus.*

[k] vulgo *tum.*—[l] *peterent* et *fecissent eis pr.* L. pr.—[m] *pugnaverunt* Dorv. Edd. pp. *pugnarunt* Leidd.—[n] deest L. pr. in quo *incenderent.*—[o] *sec. ad hoc* Edd. R. V. M. *opp. sec. ad hoc* L. sec. Dorv.—[p] *sequenti* Urs. *die* Pet.—[q] *projecit* L. sec. non male. *et* abest a L. pr.—[r] *transilit* L. pr.—[s] *propterea* L. sec.—[t] *projecta* L. sec. Cels.—[u] vulgo *Minutius.* et *tribuis,* et *fut. me in te esse. ab*

NOTÆ

71 *Quorum literas Cæsar oppidanis objecit*] Quoniam ad desperationem forte adigebant, non ad spem erigebant.

72 *Qui vitam sibi peteret*] Aliquem ex tabellariis.

73 *Ita* facturus de ligno*] Lacuna manifesta. Manuscripti duo codices Thuani habent: *Ita fune crure de ligno.* Ego lego *deligato.* Ne enim in urbem fugeret longo fune Cæsariani crus vinxerant.

74 *Illam oppressam et jugulatam*] Quia res fuerat ab oppidanis cognita.

tempore oppidanorum[v] legati, qui antea exierant, Cæsarem adierunt, 'si sibi vitam concederet, sese insequenti die[w] oppidum esse dedituros.' Quibus respondit, 'se Cæsarem esse, fidemque præstaturum.'[75] Ita, ante diem XI Kalend. Martii oppido potitus, imperator est appellatus.

20. Quod Pompeius[x] ex perfugis cum deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus, et circum ea loca castella disposuit, et munitionibus se continere cœpit. Cæsar movit, et propius castra castris contulit. Eodem tempore mane loricatus unus ex legione vernacula ad nos transfugit, et nuntiavit,[y] Pompeium oppidanos Ucubenses convocasse, eisque ita[z] imperavisse, ut, diligentia adhibita,[a] perquirerent, qui essent suarum partium, itemque adversariorum victoriæ fautores. Hoc præterito tempore,[76] in oppido, quod fuit captum, servus est prehensus[b] in cuniculo, quem supra demonstravimus, dominum[c] jugulasse: is vivus est combustus. Idemque temporis[d] centuriones loricati octo ad Cæsarem transfugerunt ex legione[e] vernacula, et equites nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt, et saucii aliquot occiderunt ex[f] levi armatura. Ea nocte speculatores prehensi servi tres, et unus ex legione vernacula. Servi sunt in crucem sublati,[77] militi cervices abscisæ.[g]

21. Postero die equites cum levi armatura ex adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo[h] tempore circiter XI[i] equites ad aquatores nostros excucurrerunt,[j] nonnullos

e L. pr. est.—[v] *oppidani* L. pr. Pet.—[w] *luce* L. pr. Dorv. Edd. R. M. V. bene, ut supra h. cap. et c. 10. dein *præstiturum* vulgo.—[x] vulgo *et P.* et dein *sed circ.*—[y] *nuntiat* L. p.—[z] Sic Mss. o. et Edd. pp. Vasc. Steph. aliæque. vulgo abest *ita.*—[a] *addita* L. pr.—[b] *prensus* Pet. L. pr. ut statim *prensi* iidem. *depreh.* L. sec. Ciacc. Edd. qdd.—[c] *dominam* Leidd. Pet.—[d] *Eod. tempore* Edd. qdd. sed V. ad c. 3. 12.—[e] *transfugerant de l.* L. pr.—[f] deest Leidd.—[g] vulgo *militibus c. abscissæ.*—[h] deest L. pr. Dorv. bene. Manut. *ex eo t.*—[i] XII Dorv.—[j] *excurr.* Mss. plerique et Edd. Vett.—[k] *add.*

NOTÆ

75 *Se Cæsarem esse fidemque præstaturum*] Ergo promiserat illis salutem.

76 *Hoc præterito tempore*] Reponendum videtur *præterea.*

77 *Servi sunt in crucem sublati*] Crux erat servile supplicium apud Romanos.

interfecerunt, item alios vivos abduxerunt.[k] Ex equitibus[l] capti sunt equites VIII.[78] Insequenti die Pompeius securi percussit homines LXXIV,[79] qui dicebantur esse fautores Cæsaris victoriæ: reliquos in oppidum jussit deduci,[80] ex quibus effugerun CXX, et ad Cæsarem venerunt.

22. Hoc præterito[m] tempore, qui in oppido Ategua[n] Bursavolenses[81] capti sunt, legati profecti[o] sunt cum nostris, uti rem gestam Bursavolensibus referrent, quid sperarent de Cn. Pompeio, cum viderent hospites jugulari, præterea multa scelera ab iis fieri, qui præsidii causa ab his reciperentur.[p] Qui cum ad oppidum venissent,[82] nostri, qui fuissent equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, præterquam[q] qui ejus civitatis fuissent. Quorum[r] responsis ultro citroque acceptis[s] et redditis, cum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi de[t] præsidio insecuti ex aversione[83] legatos jugularunt: duo reliqui, qui[u] ex eis fugerunt, Cæsari[v] rem gestam detulerunt, et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui cum certum comperissent, legatorum responsa,[84] ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto, eum, qui legatos jugulasset, lapidare et ei[w] manus intentare cœperunt: illius opera se perisse.[85] Ita[x] vix periculo liberatus petiit[y] ab oppidanis,

Mss. plurimi male.—[l] Dorv. *c quibus* L. pr.—[m] deest L. pr.—[n] *Articula* Mss. et Edd. pp.—[o] *prosecuti* L. pr.—[p] *recipi* L. sec. Dorv.—[q] *præterquos* Dorv.—[r] desunt hæc usque ad *illi* in L. pr.—[s] *recept.* L. sec.—[t] abest *de* a Mss. qui cum Edd. pp. male dant *adversione*. Goduin. *animadversione. a tergo* voluit significare auctor.—[u] deest *qui* in Mss.—[v] *et Cæs.* L. sec. Dorv.—[w] *ejus se*

NOTÆ

78 *Ex equitibus capti sunt equites* VIII.] Adversariorum.

79 *Insequenti die Pompeius securi percussit homines* LXXIV.] Apud Ciceronem lib. epist. ad Famil. XV. Cassius hunc crudelem et sanguinarium fuisse indicat.

80 *Reliquos in oppidum jussit deduci*] Ucubim.

81 *Bursavolenses*] Ignorantur. Pompeii fidem sequebantur.

82 *Qui cum ad oppidum venissent*] Bursavolam.

83 *Ex aversione*] Manuscripti codices Thuani duo habent, *ex adversione*. Existimo esse debere, *ex animadversione*.

84 *Qui cum certum comperissent, legatorum responsa*] Illa postrema verba ex interpretamento in textum irrepserunt.

85 *Illius opera se perisse*] Dicentes.

ut ei liceret legatum ad Cæsarem proficisci: illi se satisfacturum.[86] Potestate data, cum inde[z] esset profectus, præsidio comparato, cum bene magnam manum fecisset,[87] et[a] nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, jugulationem magnam facit; principibusque,[b] qui sibi contrarii fuissent, interfectis, oppidum in suam potestatem recipit. Hoc præterito tempore, servi transfugæ nuntiaverunt, oppidanorum bona vendi,[88] nec cui extra vallum licere[c] exire, nisi discinctum;[d] idcircoque,[89] ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos complures profugere[e] in Bæturiam,[90] neque sibi ullam spem victoriæ propositam habere: et, si qui ex nostris transfugerit, in levem armaturam conjici, eumque non amplius XVI[f] accipere.

23. Insequenti tempore Cæsar castris castra contulit, et brachium ad flumen Salsum ducere cœpit. Hic dum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco adversariorum decucurrerunt:[g] nec detinentibus nostris,[91] multis telis injectis complures vulneribus affecere. Hic tamen, ut ait Ennius, 'Nostri cessere parumper.'[92] Ita-

m. L. sec.—[x] *ille* Gland.—[y] *petivit* Dorv.—[z] *de* L. sec. Dorv.—[a] deest L. pr.—[b] exulat vulgo *que.*—[c] *ne c. liceret* vulgo.—[d] *discinctus* L. sec. et vulgo *idcirco quod.*—[e] *conf.* Pet. *fugere* L. sec. *in* abest Dorv. *Bethuriam* vulgo et *ut si quis.*—[f] Vide Glandorp. XVII Sc. L. pr. sec. Dorv.—[g] *decurrerunt* Mss. 2. et Edd. Vett. ante Scal.—[h] *nostros* Gland. et Lips. Male *cedere cent.*

NOTÆ

86 *Illi se satisfacturum*] Pro legatis occisis, quos occisos graviter ferebat Cæsar.

87 *Cum bene magnam manum fecisset*] Pompeianorum.

88 *Nuntiaverunt, oppidanorum bona vendi*] Sic forte legendum, ex fide manuscripti Regii codicis, a Pompeio scilicet, edictumque ne cui nisi discincto liceret exire. Discinctus est qui cingulum militare dissolvit, unde pendebat ensis, quasi inermis. Vulgo *vendere.*

89 *Idcircoque*] Nonnullæ Edd. legunt *idcirco quod.*

90 *Bæturiam*] Bæturiam Strabo et Plinius statuunt inter Bætim et Anam fluvios. Plinius vero in duas partes totidemque gentes Bæturiam dividit, Celticos qui Lusitaniam attingunt Hispalensis conventus, et Turdulos qui Lusitaniam et Tarraconensem accolunt.

91 *Nec detinentibus nostris*] Manifesta lacuna.

92 *Nostri cessere parumper*] Quia Ennius amat illa voce *parumper* uti, ad finem versus explendum.

que præter consuetudinem cum a nostris animadversum esset, cedere, centuriones[h] ex legione quinta flumen transgressi[i] duo restituerunt aciem; acriterque eximia virtute plures cum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita, cum is compar prælium facere cœpisset, et[j] cum undique se circumveniri animum advertisset, parumper[k] ingressus, pedem offendit. Hujus concidentis viri casu passim audito, cum complures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi interiore[l] loco adversarios ad vallum agere cœperunt. Ita, dum[m] cupidius intra præsidia illorum[n] student cædem facere, a turmis et levi armatura sunt interclusi. Quorum nisi summa virtus fuisset,[o] vivi capti essent:[p] nam et[q] munitione præsidii ita coangustabantur, ut eques, spatio intercluso, vix se defendere posset.[r] Ex his[s] utroque genere pugnæ[93] complures sunt vulneribus affecti, in quis[t] etiam Clodius Aquitius: inter quos[u] ita cominus est pugnatum, ut ex nostris, præter duos centuriones, sit nemo desideratus, gloria se efferentes.[v]

24. Postero die ab[w] Soricaria[94] utrorumque convenere copiæ. Nostri brachia ducere cœperunt. Pompeius cum animadverteret, castello se excludi Aspavia,[x][95] quod est ab Ucubi millia passuum v,[y] hæc res necessario devocabat, ut ad dimicandum descenderet:[z] neque tamen æquo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo excelsum tumulum capiebat,[a] usque eo, ut necessario cogeretur iniquum locum

jungunt Edd. qdd.—[i] *transgredi* Edd. Ven. Aldi, Gryph. Man. et Plant.—[j] Mss. carent τῷ *et*.—[k] Abest L. pr. Dorv. *regressus* Lips.—[l] *ex int.* L. sec. Dorv. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Str. *interiori* Pet. L. pr. *inferiore* Heins. *ulteriore* Lips.—[m] *cum* L. sec.—[n] *eorum* Pet. Edd. R. M. V.—[o] *esset* Dorv.—[p] *fuissent* L. sec. Dorv. Edd. pp.—[q] deest L. pr.—[r] vulgo *equites possent*.—[s] Sic Scal. et seqq. e Ms. Urs. Reliqui cum Edd. Vett. carent τῷ *his*.—[t] *quibus* L. sec. Dorv.—[u] *utrosque* Gland.—[v] Hæc jungit sequentibus Ursinus.—[w] *ad Soricariam* Gland. *ad Soritiam* e c. 27. Ciaccon. dein vulgo *utræque*.—[x] *Aspania* L. pr. Dorv.—[y] vulgo *ab U. m. p. v. distat.* et *vocabat*.—[z] *descende-*

NOTÆ

93 *Utroque genere pugnæ*] Pedestri et equestri.

94 *Sorio caria*] Ignoratur.

95 *Aspavia*] Hispaniæ oppidum ad Salsum flumen prope Cordubam, nonnullis *Apea*, aliis *Castro el rio*.

subire. Quo [de][b] facto, cum utrorumque copiæ tumulum excellentem petissent,[c] prohibiti a nostris sunt, dejectique[d] planitie.[96] Quæ res secundum[e] nostris efficiebat prælium. Undique[f] autem[g] cedentibus adversariis, nostri magna in cæde versabantur. Quibus mons,[97] non virtus, saluti fuit: quo[h] subsidio tunc, nisi advesperasset, a paucioribus nostris omnique[i] auxilio privati essent: nam ceciderunt ex levi armatura CCCXXIV, ex legionariis CXXXVIII, præterquam quorum arma et spolia sunt allata. Ita pridie[j][98] duorum centurionum interitio[k] hac adversariorum pœna est litata.[99]

25. Insequenti die, pari consuetudine cum ad eundem locum ejus præsidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto: nam, præter[l] equites, nullo loco æquo se committere audebant. Cum nostri in opere essent, equitum copiæ concursus facere cœperunt: simulque vociferantibus legionariis, cum locum efflagitarent, ut consueti insequi[m] existimare possent, se paratissimos esse ad dimicandum,[n] nostri ex humili convalle bene longe sunt egressi,[100] et planitie iniquiore loco constiterunt. Illi tamen[o] procul dubio ad congrediendum in æquum locum non sunt ausi descendere, præter unum Antistium Turpionem, qui, fidens[p] viribus, ex adversariis sibi parem esse[q] neminem agitare cœpit. Hic, ut fertur Achillis[101] Memnonisque[102] congressus, Q. Pom-

---

rent L. pr.—[a] *rapiebat* L. sec.—[b] Sic Pet. Sc. L. pr. vulgo abest *de.*—[c] *cepissent* L. sec.—[d] *que* abest a Pet. L. pr. Sc.—[e] *quod s.* L. pr.—[f] *Et u.* Dorv.—[g] deest Mss. o. et Edd. pp.—[h] Sic Mss. plerique et Edd. Scal. ac seqq. *qui subito* Edd. Vett. cum Mss. Reg. Voss. *tunc* abest quoque a Mss. Ciacc. et meis bene.—[i] Sic Pet. vulgo *omni aux.* delet Ciacc.—[j] *pridem* Leidd. *pridiana* Gland. et Goduin. e Ms.—[k] Sic Urs. Cuj. Pet. Sc. L. pr. Alii cum Edd. quibusdam *internicio* vel *internecio.*—[l] *propter* Sc.—[m] *ex c. insequenti* L. sec. *ex consuetudine insequenti* Dorv.—[n] *posse par.* Pet. Dorv. *posse speratissimos ad d.* L. pr. *parat se* L. sec. Edd. qdd.—[o] *tum* L. pr.—[p] *unus Antistius Turpio fid.* Edd. R. M. V. *Ambirium* Manut.—[q] deest L. pr. Mox vulgo *cogitare.*—

NOTÆ

96 *Dejectique planitie*] Legendum *in planitiem.*

97 *Quibus mens, &c.*] Lege *hostibus* pro *quibus.*

98 *Ita pridie*] Lego *pridiana* ex fide Mss.

99 *Pœna est litata*] *Litare* est priore sacrificio Deos placare.'

100 *Bene longe sunt egressi*] Gallica phrasis.

101 *Achillis*] Achilles Pelei et Thetidis filius, Græcorum ducum qui ad Trojam pugnaverunt fortissimus.

102 *Memnonisque*] Memnon Auro-

peius Niger, eques Romanus Italicensis, ex acie nostra ad congrediendum[r] progressus est. Quoniam[s] ferocitas Antistii omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositæ: nam inter bellatores principes[t] dubia erat posita victoria, ut prope videretur finem bellandi duorum[u] dirimere pugna. Ita avidi cupidique suarum quisque partium, * expertorum[103] virorum fautorumque voluntas habebatur. Quorum virtute alacri cum ad dimicandum in planitiem se contulissent, scutorumque laudis insignis præfulgens opus cœlatum, quorum * pugna[104] esset prope profecto diremta, nisi propter equitum * concessum,[105] ut supra demonstravimus, levis armatura præsidii causa non longe ab opere castrorum constitisset. Ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt insecuti, universi, clamore facto, impetum dederunt. Ita metu perterriti, cum in fuga essent, multis amissis, in castra se[v] recipiunt.

26. Cæsar ob virtutem turmæ Cassianæ donavit millia XIII,[106] et præfecto torques aureos[w][107] V, et levi armaturæ millia X.[x] Hoc die A. Bæbius et C. Flavius et A. Trebellius, equites Romani Astenses,[y][108] argento prope[z] tecti

[r] desunt L. pr.—[s] *autem* addit Gland.—[t] *principesque* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. Vasc. Steph. Gryph. post. &c.—[u] *horum* L. sec. Edd. R. M. V. *pugnam* L. sec.—[v] *receperunt* L. sec. Dorv. Ciacc.—[w] Sic Mss. o. et Edd. pp. non II. *et* abest elegantius a L. pr.—[x] XCI Pet. L. pr. Sc. CC Edd. R. M. V. XV sec. Dorv.—[y] V. Rhellic. et c. 36. *Hastenses* male Mss. et Edd. qdd.—[z] deest Dorv.—

NOTÆ

ræ Tithonique filius auxilio venit Trojanis, ubi congressus cum Achille, ab eo fuit interfectus. Ejus duellum describitur a Quinto Calabro in relictis Iliadis. Regiam ejus in Æthiopia, sepulcrum apud Ilium esse scripsit Plinius, qui et X. 26. mira tradit de avibus quæ ejus nomine Memnonides dicuntur.

103 *Expertorum*] Manifestissima lacuna.

104 *Quorum * pugna*] Manifestissima lacuna.

105 *Propter equitum concessum*] Lacuna manifestissima.

106 *Donavit millia* XIII] Intellige nummum vel sestertium.

107 *Præfecto torques aureos*] Sic armillas donabant imperatores illi qui hostem dejecisset aut spolia legisset, quæ demissæ ad pectus pendebant honoris causa.

108 *Astenses*] Ex Asta oppido quod adhuc nomen retinet. Pomponius Mela l. III. Astam procul a littore dissitam coloniam in Hispania statuit, quam præter hunc scriptorem commemorant Livius, Strabo et Ptolemæus. Est urbs Turdetanorum.

equites ad Cæsarem transfugerunt;[a] qui nuntiarunt, equites Romanos conjurasse omnes, qui in castris Pompeii essent, ut transitionem facerent; servi indicio omnes in custodiam esse conjectos, e quibus, occasione capta,[b] se transfugisse. Item hoc die literæ sunt deprehensæ,[109] quas mittebat Ursaonem[c 110] Cn. Pompeius. 'S. V. G. E. V.[111] Etsi, prout 'nostra felicitas, ex sententia adversarios[d] adhuc propulsos 'habemus,[e] tamen,[f] si æquo loco sui potestatem facerent, 'celerius, quam vestra[g] opinio fert, bellum confecissem. 'Sed exercitum tironem[h] non audent in campum deducere, 'nostrisque adhuc freti præsidiis[112] bellum ducunt; nam 'singulas civitates circumsederunt; inde[i] sibi commeatus 'capiunt. Quare et civitates nostrarum partium conser'vabo, et bellum primo quoque tempore conficiam. Cohortes 'in animo habeo ad vos mittere. Profecto nostro com'meatu privati, necessario ad dimicandum descendent.'

27. Insequenti tempore cum nostri temere[j] in opere distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur, interfecti sunt aliquot.[k] Servi transfugerunt, qui nuntiaverunt,[l] a. d. III. Nonarum Martii prælium, ad[m] Soritiam quod factum est,[113] ex eo tempore metum esse[n] magnum, et Attium Varum

[a] *refug.* L. pr.—[b] *facta* Pet.—[c] *deprensæ quibus mittebatur Sasonem* L. pr. *Saonem* L. sec. Dorv. et Edd. ante Scal. *Ursonem* Gland. V. ad c. 22. et Cellar.—[d] deest L. pr.—[e] *propulso* Sc. sine *habemus*, bene. quod verbum abest etiam a L. pr. Petav.—[f] *qui* Pet. L. pr.—[g] *nostra* Sc. Edd. R. M. V. vulgo *est*.—[h] *tironum* vulgo et *circumsident*.—[i] *unde* L. pr.—[j] deest Pet. L. pr. *in op. tem.* Dorv. *in op.* absunt L. sec.—[k] *aliqui* L. pr. *aliquot servi* Edd. qdd. jungunt.—[l] *et* Dorv. *s. qui transf., nunt.* Gland.—[m] *prælio, ad* vulgo.—[n] *metus est*

NOTÆ

109 *Item hoc die literæ sunt deprehensæ*] Cum de tempore tanquam de præsenti agat hic scriptor, videntur actorum loco esse habenda quæ scribit. Erant enim acta quæ Romam et ipsa Roma mittebantur, de quibus Cicero sæpe in epistolis suis mentionem facit, et ad quæ vulgaribus de rebus docendos amicos rejicit, arcanis tantum et reconditis rebus suas epistolas impleturus.

110 *Ursaonem*] Ursao oppidum Hispaniæ Bæticæ. Putatur esse *Ossuna*. Ab Ursaone Mundam iter est unius diei.

111 *S. V. G. E. V.*] Si valetis, gaudeo, ego valeo. Formula nempe erat quam imperatores qui præerant provinciis, præfigere solebant epistolis, quas ad Senatum mittebant.

112 *Nostrisque adhuc freti præsidiis*] Commeatu ex iis locis petito quæ sunt intra nostra præsidia.

113 *Prælium ad Soritiam quod fac-*

circum castella præesse. Eo die Pompeius castra movit, et contra Hispalim in oliveto constitit. Cæsar priusquam eodem[o] est profectus, luna hora circiter VI. visa est.[114] Ita castris motis Ucubim, Pompeius præsidium, quod[p] reliquit, jussit incenderent,[q] et, deusto oppido, in castra majora se reciperent. Insequenti tempore Ventisponte[115] oppidum cum oppugnare cœpisset, deditione facta, iter fecit in Carrucam[116] contraque Pompeium[r] castra posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua præsidia portas clausisset, incendit; milesque, qui fratrem suum in castris[s] jugulasset,[117] interceptus[t] est a nostris et fusti[u] percussus.[118] Hinc itinere facto, in campum Mundensem[119] cum esset ventum, castra contra Pompeium constituit.

28. Sequenti[v] die cum iter facere Cæsar cum copiis vellet, renuntiatum est ab[w] speculatoribus, Pompeium de tertia vigilia in acie stetisse.[x] Hoc nuntio allato,[120] vexillum proposuit. Idcirco enim copias eduxerat, quod Versaonen-

magnus, et Actius, (per *c.* etiam Edd. aliquot male) *Varus circum* (*circa* L. sec.) c. *præerat* Dorv.—[o] *eo* L. pr. *est* exulat Dorv.—[p] Sic Mss. o. non *præs., q. P.* Gland. *præsidio.*—[q] vulgo *ut inc.*—[r] vulgo *contra P.*—[s] *castra* Dorv. *jugulaverat* Idem et L. sec. cum 3 Gall.—[t] *interemptus* L. pr. Sc.—[u] Sic Mss. Pet. Sc. L. pr. *fustibus* L. sec. Dorv. *fuste* Edd. Vet. Adi ad Front. IV. 1. 34. *perculs.* L. sec. Dorv. —[v] *sequentique* Pet.—[w] *a* Mss. et Edd. qdd.—[x] *constit.* L. pr.—[y] *ad C.* L. sec.

NOTÆ

tum est] Editt. qdd. *Prælio,* &c. Manuscriptus Victorinus codex habet: 'Prælium affore ad Soritiam quod factum est.' Quæ lectio an melior sit, ignoro. Ambo quidem corrupta videntur.

114 *Luna hora circiter* VI. *visa est*] Hora meridiana, quod prodigii loco fuit.

115 *Ventisponte*] Oppidum ignoratur.

116 *Carrucam*] Carruca est Hispaniæ Bæticæ oppidum, Plinio *Caurasia,* Ptolemæo autem, apud quem, utpote Græcum, corruptiora sunt nomina, *Ceriassum.*

117 *Milesque, qui fratrem suum in castris jugulasset*] Manuscripti Regii tres codices habent *jugulaverat,* quæ planior lectio.

118 *Fusti percussus*] Est fustuarium supplicium militare quod sic fiebat. Fustem capiens tribunus condemnatum leviter tangit et delibat. Quo facto omnes qui in castris sunt, ferientes alius fustibus, alius lapidibus plerosque in ipsis castris occidunt.

119 *Mundensem*] Munda, ut ait Joannes Mariana, dicitur *Ronda Veja.*

120 *Hoc nuntio allato, &c.*] Quod signum pugnæ erat.

sium[121] civitati fuissent fautores:[122] antea literas miserat, 'Cæsarem[y] nolle in convallem descendere, quod majorem 'partem exercitus tironem haberet.'[123] Hæ literæ vehementer confirmabant mentes[z] oppidanorum. Ita, hac opinione fretus, totum se facere posse existimabat: etenim et natura loci defendebatur,[a] et ipsius oppidi munitione, ubi castra habuit[b] constituta. Namque, ut superius[c] demonstravimus, loca excellentia tumulis contineri; interim nulla planitia dividit.

29. Sed ratione nulla placuit taceri id, quod eo incidit tempore. Planities inter[d] utraque castra intercedebat, circiter[e] millia passuum quinque, ut auxilia Pompeii duabus defenderentur rebus, oppidi excelsi et loci natura. Hinc dirigens proxima planities æquabatur, cujus decursum antecedebat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem: nam palustri et voraginoso solo currens erat ad dextrum.[f] Et Cæsar, cum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin media planitie in æquum ad dimicandum adversarii[124] procederent. Hoc erat[g] in omnium conspectu. Huc[h] accedebat, ut locus illa[i] planitie equitatum[j] ornaret,[a] et diei solisque serenitas;[k] ut mirificum et[l] optandum tempus prope ab Diis immortalibus illud tributum esset ad prælium[m] committendum. Nostri lætari, nonnulli etiam timere, quod in eum locum res fortunæque

[a] *Præterea locus juvabat illa planitie equitatum.*

Dorv. dein vulgo *exercitum*.—[z] *mentem* L. sec. *animos* Dorv.—[a] *defendebantur* L. pr. Pet.—[b] deest L. pr.—[c] *superioribus* Sc. *supra* L. sec.—[d] *autem* Dorv. *utrorumque* L. pr. V. c. 24.—[e] deest L. pr.—[f] vulgo *currebat ad dextram partem*.—[g] *hæc erant* L. sec. Dorv.—[h] *hoc* L. pr. *accid.* Pet.—[i] *ea* Edd. qdd.—[j] *equitatem* L. pr.—[k] *serenitatem* Pet. L. pr. Edd. R. M. V.—[l] *ut* L. pr. Dorv.—

NOTÆ

121 *Ursaonensium*] Civitas quæ hic appellatur, superius *Ursaonensis* dicitur.

122 *Fuissent fautores*] E margine in textum irrepsit.

123 *Quod majorem partem exercitus tironem haberet*] Sic Cæsar lib. IV. de bello Gallico: 'Maximam partem lacte atque pecore vivunt.'

124 *Adversarii*] Adversariorum nomine hostes modestius appellat, quia cives Romani.

omnium deducerentur,[n] ut, quicquid post horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt, id quod adversarios existimabamus esse facturos; qui tamen a munitione oppidi[o] mille passibus longius non audebant procedere: in quo sibi prope murum adversarii præliandum[p] constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum æquitas loci adversarios efflagitabat,[b] ut tali conditione contenderent ad victoriam: neque tamen illi a sua consuetudine decedebant, ut aut[q] ab excelso loco, aut ab[r] oppido, discederent. Nostri pede presso propius rivum cum appropinquassent,[s] adversarii patrocinari[t] loco iniquo non desinunt.[u] [c]

30. Erat acies XIII aquilis constituta,[125] quæ lateribus equitatu[v] tegebatur, cum levi armatura millibus sex: præterea auxiliares accedebant prope alterum[w] tantum. Nostra præsidia LXXX cohortibus et VIII millibus equitum.[126] Ita, cum in extrema planitie iniquum in[x] locum nostri appropinquassent, paratus hostis erat superior, ut transeundi superius iter vehementer esset periculosum.[127] Quod cum a Cæsare esset animadversum, ne quid temere culpa sua secus[y] [d] admitteretur, eum locum definire cœpit.[128] Quod cum hominum auribus esset objectum,[z] moleste et acerbe accipiebant, se[a] impediri, quo minus prælium conficere possent.

[b] *Hortabatur.* [c] *Non cessant tueri iniquum locum.* [d] *Perperam.*

[m] *ad istud tr. e. pr.* L. sec. Dorv.—[n] *duc.* L. sec. Dorv.—[o] *oppido* Scal. *Mille pass.* desunt Sc. L. pr. Pet.—[p] vulgo deest.—[q] abest Dorv.—[r] Exulat a Leidd.—[s] *accessissent* L. pr.—[t] *a patrocinali* Dorv. *patrocinati* L. sec.—[u] Sic Pet. Sc. L. pr. et Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Scal. &c. *defecerunt* L. sec. Edd. Aldi, Gryph. et aliæ, *discesserunt* Dorv. *deserunt* Edd. pp. *defuerunt* Lips.—[v] *equitatus tegebat* L. pr. *equitum* Dorv.—[w] *ad alt.* L. pr. *totidem* L. sec. D. Edd. pp.—[x] deest L. pr. V. ad B. G. IV. 13.—[y] vulgo *sequius. diffinire* Mss. 2. Mox *omnium* legit Gland.—[z] *abj.* L. pr.—[a] abest L. pr.—[b] *effic.* Leidd. D.—

NOTÆ

125 *Erat acies* XIII *aquilis constituta*] Id est, totidem legionibus, sua enim unicuique legioni erat aquila.

126 *Nostra præsidia* LXXX *cohortibus et* VIII *millibus equitum*] Constabant.

127 *Ut transeundi superius iter vehementer esset periculosum*] Manuscripti codices Thuani duo habent: 'Ut transeundum superius iter esset periculosum.'

128 *Eum locum definire cœpit*] Ne quis ultra pergeret.

Hæc mora adversarios alacriores efficiebat, Cæsaris copias timore impediri ad committendum prælium. Ita se efferentes iniquo loco, sui potestatem faciebant,[b] ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. Hic decumani suum locum, cornu dextrum,[129] tenebant, sinistrum tertia et quinta legio itemque cetera auxilia et equitatus.[c] Prælium clamore facto committitur.

31. Hic etsi virtute nostri antecedebant, adversarii se e loco superiore defendebant[d] acerrime, et vehemens fiebat ab utrisque clamor telorumque missu concursus, sic, ut prope nostri[e] diffiderent victoriæ:[130] congressus enim et clamor, quibus rebus[f] maxime hostes conterrentur,[g] in collatu pari erant[h] conditione. Itaque[i] ex utroque genere pugnæ, cum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu[j] fixa cumulatur, et concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus[k] decumanos cornu tenuisse: qui, etsi erant pauci, tamen propter virtutem magno adversarios timore eorum opera afficiebant,[l] quod a suo loco hostes vehementer premere cœperunt,[131] ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent,[m] [132] legio adversariorum transduci

---

[c] *et cet. a. equit.* Mss.—[d] vulgo *loco s. defendebantur.*—[e] Abest a L. pr. *differrent* Leidd. D. in quo *victoriam.*—[f] deest Dorv.—[g] Sic Mss. et Edd. opt. non *hostis conterretur.*—[h] *erat* L. pr. Pet.—[i] *Ita* Leidd. Edd. R. M. *pugnæ* abest a Pet. L. pr. Edd. pp. *pugnantium* Gland.—[j] *missus* Mss. 4. *fixorum* L. sec. Dorv.—[k] *ut d.* L. pr. Pet.—[l] *eff.* L. pr.—[m] vulgo *occuparentur.* —[n] *locum* Pet.

NOTÆ

129 *Suum locum, cornu dextrum*] Qui tanquam honorificentiori ipsis dari solebat.

130 *Ut prope nostri diffiderent victoriæ*] Dio propterea fuisse prælium sævissimum ait, quia nullam veniam Pompeiani sperabant, jam cum Afranio capti et rebellantes. Plutarchus vero et Appianus narrant terrorem Cæsaris exercitui incidisse tantum, ut incepta etiam pugna exeuti non posset, cujus esset causa desperatio hostis. Cæsar vero post pugnam amicis est confessus, sæpe se pro victoria, in præsentia vero primum pro vita dimicasse, qua etiam suos cædi videns voluit se exuere.

131 *Quod a suo loco hostes vehementer premere cœperunt*] Vulgo *suo loco;* at Manuscripti codices Thuani habent, *a suo loco*, quæ planior oratio.

132 *Ne ab latere nostri occuparent*] Sic ex fide Mss. duorum codicum Thuanorum restituo, quod melius et verius: vulgo *occuparentur.*

cœpta sit ad dextrum. Quæ simul est mota, equitatus Cæsaris sinistrum cornu premere cœpit. At ii eximia virtute prælium facere incipiunt, ut locus[n] in acie ad subsidium veniendi[o] non daretur. Ita, cum clamori esset intermixtus gemitus,[p] gladiorumque crepitus auribus oblatus, imperitorum mentes timore præpediebat. Hic, ut ait Ennius, 'Pes pede premitur, armis teruntur arma,' adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere cœperunt: quibus oppidum fuit subsidio. Ita ipsis Liberalibus[133] fusi fugatique[q] non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex[r] quo erant egressi. In quo prælio ceciderunt millia hominum circiter XXX, et si quid amplius:[s] præterea Labienus, Attius[t] Varus; quibus occisis utrisque funus est factum: itemque[u] equites Romani, partim ex urbe, partim ex provincia, ad millia III. Nostri desiderati ad hominum mille, partim peditum, partim equitum,[v] saucii ad quingentos.[w] Adversariorum aquilæ sunt ablatæ XIII et signa et fasces: præterea duces belli XVII capti sunt.[134] Hos habuit res exitus.

32. Ex fuga hac cum oppidum Mundam sibi constituissent præsidium, nostri[x] cogebantur necessario eos circumvallare. Ex hostium[y] armis, pro cespite cadavera collocabantur,[135] scuta[z] et pila pro vallo, * insuper occisi, et gladii, et mucrones, et capita hominum ordinata, ad oppidum conver-

Sc. *aciem* L. pr. Pet.—[o] *veniundi.* L. pr. V. ad B. G. III. 6.—[p] *in cœlum clamor interm. et gem.* L. sec. Dorv. *clamor* Pet. L. pr.—[q] *fusis fugatisque* L. sec. D.—[r] *de* L. pr.—[s] desunt L. sec.—[t] *et A.* L. sec. D.—[u] *item* L. pr.—[v] *equitum peditumque* L. sec. D.—[w] desunt Leidd.—[x] *nostrique* L. pr. Pet.—[y] *et collectis h.* Gland.—[z] *scuti* L. pr. *scutum* Edd. R. M. V.—

NOTÆ

133 *Ita ipsis Liberalibus*] Agebantur Liberalia Romæ XVI. kal. Aprilis. Dionysia Plutarchus appellat, quo tempore et Pompeius Magnus ad bellum profectus fertur fuisse.

134 *Præterea duces belli* XVII *capti sunt*] Manuscripti duo codices omittunt. Quod melius puto.

135 *Pro cespite cadavera collocabantur*] Et hoc apud Valerium Maximum VII. 6. Florum, et alios. Quod hic ad Mundam, Appianus dicit factum ad Cordubam. Quod factum est propter lassitudinem militum, qui usque ad vesperam pugnaverant, nec fodere propterea valebant.

sa universa hostium timorem, virtutisque insignia * proposita viderent, et vallo circumcluderentur adversarii. * Ita Galli tragulis jaculisque oppidum ex hostium cadaveribus sunt circumplexi, oppugnare cœperunt. Ex hoc prælio Valerius[b] adolescens Cordubam cum paucis equitibus fugit, Sex. Pompeio, qui Cordubæ fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio,[136] quos equites secum habuit, his, quod habuit secum pecuniæ, distribuit; et oppidanis dixit, 'se de pace 'ad Cæsarem proficisci;' et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompeius autem[c] cum equitibus paucis nonnullisque peditibus, ad navale præsidium parte altera Carteiam[137] contendit, quod oppidum abest a Corduba millia passuum CLXX. Quo cum ad octavum milliarium venisset,[d] P. Calvitius,[e] qui castris antea Pompeii præpositus esset, ejus verbis nuntium mittit, 'cum minus belle haberet,[f] ut 'mitterent lecticam,[138] qua in oppidum deferri possit.'[g] Literis missis, Pompeius Carteiam defertur. Qui illarum partium fautores essent,[139] conveniunt[h] in domum, quo[i] erat delatus, (qui arbitrati sunt clanculum venisse,) ut ab eo, quæ vellet,[j] de bello requirerent. Cum frequentia convenisset, de lectica Pompeius eorum in fidem confugit.

---

[a] deest in Petav. Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str. *complexi* Pet. L. sec. D. et Edd. pleræque ante Urs. *et opp.* Dorv.—[b] *Falerius* Mss. *Phal.* Edd. pp. Mox vulgo *fugiens*.—[c] deest Mss. et Edd. pp. Dein *cum p. nonnullis equit. ad n.* L. pr.—[d] *perv.* L. pr.—[e] *Caucilius* L. pr. Sc. Pet.—[f] *eum munus belli habere* L. sec. D. *eum habere* L. pr. bene.—[g] Sic Mss. et Edd. pp. non *posset*.—[h] *convenerunt* L. sec.—[i] *in quam* L. pr. *qua* L. sec. D.—[j] vulgo *vellent*.—

NOTÆ

136 *Cognito hoc negotio, &c.*] Mira constructione in nonnullis edd. legitur: 'quos equites, quod pecuniæ secum habuit, eis distribuit.'

137 *Carteiam*] Carteia, teste Livio, in ora oceani sita est, ubi primum e faucibus angustis panditur mare, *Tartessus* dicitur Græcis. Plinius vero 'Cartheia Tartesos a Græcis dicitur,' a flumine cognomine, olim enim, qui Bætis nunc, dicebatur Tartessus, auctore Strabone.

138 *Ut mitterent lecticam*] Vulgo *mitteret*: at non est hic Nominativus verbi quod huic scriptori solitum, pro *mitteretur lectica*, subaud. *a Pompeianis qui in urbe erant.* Sed melius est, si ex fide Ms. Thuani reponatur *mitterent*.

139 *Qui illarum partium fautores essent*] Manuscripti Regii duo et Victorinus unus habent *erant*, quæ planior lectio.

33. Cæsar, ex prælio Munda[k] munitione circumdata, Cordubam venit. Qui ex cæde eo refugerant,[l] pontem occupaverunt.[m] Cum eo esset ventum,[n] convitiari cœperunt,[141] 'nos ex prælio paucos superesse: quo[o] confugeremus?' Ita pugnare cœperunt de ponte.[p] Cæsar flumen transjecit,[142] et castra posuit. Scapula,[143] totius seditionis familiæ et libertinorum caput,[q] [a] ex prælio Cordubam cum venisset, familiam[r] et libertos convocavit, pyram sibi exstruxit,[s] cœnam afferri quam[t] opimam imperavit,[144] item optimis insternendum vestimentis: pecuniam et argentum in præsentia[u] familiæ donavit. Ipse de tempore cœnavit,[v] resinam et nardum identidem sibi infundit.[w] [145] Ita novissimo tempore servum jussit et libertum,[x] qui fuisset ejus[y] concubinus, alterum se jugulare, alterum pyram incendere.

34. Oppidani autem, simul[z] Cæsar castra contra oppidum[a] posuit, discordare cœperunt usque eo, ut clamor in castra

[a] *Qui concitaverat servos et libertinos.*

[k] vulgo deest *Munda. circumdatam* Dorv. *circumdatum* L. sec.—[l] *refugerunt* Pet.—[m] *occuparunt* L. pr. D.—[n] *circumventi essent* L. pr. *conventum ess.* L. sec. *circumventum es.* Pet. D. *convitiare* Dorv. Leidd.—[o] *quos* L. pr. *fuger.* Mss. o.—[p] V. Gland. qui addit *sed. auctor.*—[q] *apud* L. pr. D.—[r] *familias* L. sec. *liberos* L. pr. *Libertinos* Pet.—[s] *instruxit* Ed. Elz.—[t] deest L. sec. D. male. V. ad VIII. 11. statim *insternendam* vulgo.—[u] *quod erat* addit Gland.—[v] abest Pet. Sc. *cœnare* Edd. R. M. V.—[w] *infudit* L. pr. Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[x] *servo j. et liberto* Dorv.—[y] deest L. pr.—[z] *simul ac* L. sec. D. male.

NOTÆ

141 *Convitiari cœperunt, &c.*] Ut fidem facerent incolis se non esse victos, sed victores.

142 *Cæsar flumen transjecit*] Bætim, a quo non est dissita Corduba.

143 *Scapula*] T. Quintii Scapulæ ut totius belli concitatoris meminit Cicero epist. l. IX. ad Dolabellam, item Dio l. XLIII. Is videtur esse qui contra Cassium Longinum Hispaniæ rectorem conjuraverat, ut patet ex lib. de bello Alexandrino, qui propterea Cæsaris iram veritus, totum hoc bellum excitavit.

144 *Cœnam afferri quam opimam imperavit*] Manuscripti duo codices Thuani, Victorinus unus, et pervetustus impressus habent: *Quam optimam,* quam lectionem meliorem esse probat quod sequitur, *item optimis.*

145 *Resinam et nardum identidem sibi infundit*] Manuscripti Regii duo codices, Victorinus unus, et pervetustus impressus habent pro *resina, vinum,* quod melius. Plinius l. XIV. refert vina austeriora in aliqua parte Italiæ mitigata esse resina. Nardo vero vel vinum vel unguentum medicatum esse intelligendum est. Horat. 'Nardi parvus onyx Eliciet cadum.'

nostra perveniret fere,[b] inter Cæsarianos et inter[c] Pompeianos. Erant[d] hic legiones, quæ ex perfugis conscriptæ; partim oppidanorum servi, qui erant a Sex. Pompeio manumissi, tunc[e] in Cæsaris adventum descendere cœperunt. Legio XIII. oppidum defendere cœpit: nam, cum jam[f] repugnarent,[g] turres ex parte et murum occuparunt. Denuo legatos ad Cæsarem mittunt,[146] ut sibi legiones subsidio intromitteret.[h] Hoc cum animadverterent homines[i] fugitivi, oppidum incendere cœperunt. Qui superati a nostris sunt interfecti,[j] hominum millia XXII, præterquam extra murum qui perierunt. Ita Cæsar oppido potitus.[k] Dum hic detinetur, ex prælio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt, et bene multis interfectis,[l] in oppidum sunt redacti.[m]

35. Cæsar Hispalim cum contendisset, legati deprecatum[n] venerunt. Ita cum[o] oppidum sese tueri dixisset, Caninium legatum cum præsidio intromittit. Ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magnum[147] intra Pompeianarum partium[p] præsidium, quod Cæsaris præsidium receptum indignaretur, clam quendam Philonem,[148] illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus. Is tota Lusitania notissimus erat. Hic clam præsidia Lusitaniam[q] proficiscitur, et Cæcilium Nigrum, hominem barbarum,[r] ad Lenium[s] [149] convenit; qui bene magnam manum Lusitanorum haberet.[t]

—[a] *id op.* L. sec. Edd. qdd.—[b] *quæ f.* L. sec. Edd. R. M. V. Vasc. Steph. et aliæ.—[c] deest Pet. Urs. Edd. qdd.—[d] *erat* L. sec.—[e] *qui* L. pr. D. Edd. pp. *adventu* Dorv.—[f] *c. non* Dorv.—[g] *exp.* L. sec. *repugnaretur eis ex p.* L. pr.—[h] *mitteret* L. pr.—[i] abest Dorv. *nomine* Pet. L. pr.—[j] *a n. s. et int.* L. sec. Dorv. Edd. qdd.—[k] *potitur* L. pr. bene dein *dist.* Edd. Vasc. Gr. post. Steph. et aliæ male. V. ad B. C. III. 18. *ex* abest L. pr.—[l] *multi interfecti* L. sec. D. Edd. R. M. V.—[m] V. ad c. 15.—[n] *deprecati* Dorv.—[o] *tum* Pet.—[p] vulgo *Pompeianas partes* et *indignabatur.*—[q] vulgo *in L.*—[r] Sic Glaud. Man. qdd. Mss. *nomine barbarum* Edd. qdd. *barbaro* L. pr. D.—[s] *Lennium* Mss. et Edd. pp.—[t] *habe-*

NOTÆ

146 *Denuo legatos ad Cæsarem mittunt*] Oppidani.

147 *Erat bene magnum, &c.*] Hæc locutio nostro scriptori placet. Quod ejus arguit infantiam.

148 *Clam quendam Philonem*] Supplendum *mittit.*

149 *Lenium*] Lenius est oppidi nomen Hispaniæ.

Rursus in Hispalim oppidum denuo noctu per murum recipitur; præsidium vigilesque[u] jugulant, portas præcludunt, de integro pugnare cœperunt.

36. Dum hæc geruntur, legati Carteienses renuntiarunt,[v] quod Pompeium in potestatem[w] haberent. Quod ante Cæsari portas præclusissent, illo beneficio suum maleficium existimabant se lucrifacere. Lusitani Hispali pugnare nullo[x] tempore desistebant.[150] Quod Cæsar cum animadverteret, si oppidum capere contenderet, ut[y] homines perditi incenderent et mœnia delerent, ita consilio habito noctu,[151] patitur Lusitanos eruptionem facere: id quod consulto non existimabant fieri. Ita erumpendo[z] naves, quæ ad Bætim flumen fuissent,[a] incendunt. Nostri dum incendio detinentur, illi profugiunt, et ab equitibus conciduntur. Quo facto, oppido recuperato, Astam[b] iter facere cœpit,[152] ex qua civitate legati ad deditionem venerunt,[153] Mundensesque,[c] qui ex prælio in oppidum confugerant, cum diutius circumsiderentur,[d] bene multi deditionem faciunt, et, cum essent in legionem distributi, conjurant inter se,[e] ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent: illi cædem in castris administrarent.[154] Hac re cognita, insequenti nocte vigilia tertia tessera[f] data,[155] extra vallum omnes[g] sunt concisi.[156]

bat Dorv.—[u] *que* abest L. pr. Pet. D. *jugularunt* Edd. Dav. aliæque recentiores, male.—[v] *renunciarerunt* Mss. et Edd. qdd.—[w] *potestate* Edd. qdd. contra Mss. V. ad B. C. I. 25.—[x] *illo* L. sec. vulgo *Hispalim opp.*—[y] abest Pet.—[z] vulgo *irrump.*—[a] *fuerant* Dorv.—[b] *Hastam* Mss. et Edd. pp. *interim* L. pr.—[c] *que* abest Mss. 2. *qui* deest L. pr.—[d] *circumsed.* Pet. L. pr. D. Edd. pp.—[e] *sese* L. sec. Edd. Vett.—[f] *tessara* L. pr.—[g] *homines* Dorv.—[h] vulgo *Mundenses d. Cæs.* et

NOTÆ

150 *Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desistebant*] Vulgo *Hispalim oppugnare;* at emendandum est ex fide Manuscriptorum duorum Thuanorum codicum, *Hispali pugnare.* Quæ genuina est lectio. Nec enim illis oppugnanda fuit urbs quam occupabant.

151 *Ita consilio habito noctu*] Nonnullius enim res erat consilii, an urbs esset obsidenda, an ejus obsidio omittenda. Post *habito* forsan debet esse virgula, non post *noctu.*

152 *Astam iter facere cœpit*] De qua supra.

153 *Ex qua civitate legati ad deditionem venerunt*] Faciendam.

154 *Illi cædem in castris administrarent*] Qui deditionem fecerant, et in legionem erant distributi.

155 *Tessera data*] Qua dignosceret

37. Carteienses[h] duces, dum Cæsar in itinere reliqua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire cœperunt. Pars erat, quæ legatos ad Cæsarem miserat, pars, qui Pompeianarum partium fautores essent. Seditione concitata, portas[i] occupant: cædes fit magna: saucius Pompeius naves XX[j] occupat longas, et profugit. Didius,[157] qui Gadibus classi præfuisset,[k] (ad quem simul nuntius allatus est, confestim sequi cœpit: partim peditatus et equitatus ad persequendum celeriter iter faciebant:) item[l] quarto die, navigatione confecta,[m] consequitur eos. Quod imparati a Carteia profecti[158] sine aqua fuissent,[n] ad terram[o] applicant. Dum aquantur, Didius classe occurrit,[p] naves incendit, nonnullas capit. Pompeius cum paucis profugit, et locum quendam munitum natura occupat.

38. Equites et cohortes, quæ ad persequendum missæ essent, speculatoribus ante missis certiores fiunt: diem[q] et noctem iter faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehementer erat saucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorsisset: quæ res maxime impediebat. Ita lectica a turre, qua esset allatus, in ea ferebatur.[159] Lusitanus more militari, cum a[r] Cæsaris præsidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur.[s] Erat accessus

---

dein *quæ propt.*—[i] Ita Gland. Vasc. Gr. post. Steph. Str. Scal. &c. Mss. et Edd. reliquæ *partes.*—[j] Sic Pet. L. pr. Sc. Dorv. Edd. pp. L. sec. XXV. vulgo XXX.—[k] *præfuerat* Dorv. dein vulgo *peditatibus et equitatibus* &c. *faciens.* —[l] *itaque* Gland. *ipse* Heins.—[m] *confestim* Leidd. Sc. Edd. pp. dein vulgo *insequuntur. Qui. qui quidem* Edd. R. M. V. *imperati* Edd. aliquot.—[n] *ne aqua deficeret* Heins.—[o] desunt L. pr. *applicant* abest Dorv.—[p] *classi accurrit* L. pr. sed V. ad B. Afr. c. 39.—[q] *et d.* L. sec.—[r] abest L. pr. Pet. D. Edd. pp. bene.—[s] *circumdatur* L. sec.—[t] deest Pet. Leidd. *ut* Dorv.—[u] *suum præ-*

NOTÆ

quisque suos inter cædem illam faciendam.

156 *Omnes sunt concisi*] Manuscriptus codex Thuanus huc transfert *Carteienses duces.* Vulgo, *omnes sunt concisi Mundenses.*

157 *Didius*] Didius, teste Dione, Varum Pompeianum navali prælio ad Crantiam ante Cæsaris adventum superaverat.

158 *Imparati a Carteia profecti*] Pompeiani.

159 *Ita, lectica a turre, qua esset allatus, in ea ferebatur*] Phrasis Hebraica, pro *qua lectica erat allatus, ea ferebatur ut Lusitanus.* Ms. Regius codex unus habet: 'Qua erat allatus,' quæ lectio planior.

loci difficultas. Nam idcirco, quod[t] propter suos[u] a nostro præsidio fuisset conspectus, celeriter munitum locum natura, quem[v] ceperat sibi Pompeius, quamvis magna multitudine deducti homines ex superiore loco defendere possent, subeunt. In adventu nostri depelluntur telis: quibus cedentibus,[w] cupidius insequebantur adversarii, et confestim[x] tardabant ab accessu. Hoc sæpius facto,[y] animadvertebatur, nostro magno id fieri periculo. Opere circummunire instituit,[160] pari autem et[z] celeri festinatione circummunitiones[a] in jugo dirigunt, ut æquo pede cum adversariis congredi possent. A quibus cum[b] animadversum esset,[161] fuga sibi præsidium capiunt.

39. Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius[c] [162] et intorto talo, idcirco tardabatur ad fugiendum: itemque propter loci difficultatem, neque equo, neque vehiculo saluti[d] suæ præsidium parare poterat. Cædes a nostris undique administrabatur,[e] exclusa munitione, amissisque auxiliis. Ad convallem autem[f] atque exesum locum, ut in[g] speluncam, Pompeius se occultare cœpit, ut a nostris non facile inveniretur, nisi captivorum indicio. Ita ibi interficitur. Cum Cæsar Gadibus[h] fuisset, Hispalim pridie Id. Aprilis caput allatum[163] et populo datum est in conspectum.[i]

sidium Pet. Dorv. *nostro* abest L. sec.—[v] vulgo deest, et dein *quem vix* ac *possent, subeuntes.*—[w] *cedentes* L. pr.—[x] *vulneribus confectos* Gland. *tardabantur acc.* Dorv.—[y] *factum* Pet. L. pr. *adverteb.* L. sec.—[z] *ex* L. pr. *celeritate et fest.* Gland.—[a] *circumventos* Dorv.—[b] Gland. *cum id.*—[c] *saucio* Pet. L. pr. D. Edd. Vasc. Gr. post. Steph. Str.—[d] *salutis* Leidd. D. Edd. R. M. V. adi v. 48. Cic. pro L. Man. C. ult.—[e] *administrabantur* L. pr. V. ad B. Civ. III. 94. dein *exclusus a m.* Gland.—[f] deest Pet. Leidd. D. ac delet Gland. *exesumque* L. pr. Sc.—[g] vulgo sine *in.*—[h] *gradiebatur* vulgo.—[i] *con-*

NOTÆ

160 *Opere circummunire instituit*] Pro *instituitur*. Sic loquitur hic auctor suo more.

161 *A quibus cum animadversum esset*] Nempe munitiones in jugo dirigi a Cæsarianis.

162 *Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius*] Locum hunc Appianus illustrat: 'Cum et eos,' inquit, 'qui ipsum in lectica portabant desperantes intueretur, veritus, ne ab illis traderetur hostibus, fuga denuo intra scapham ingressus est, pede casu a funibus implicito, dum funem gladio secare nititur, pedis plantam gladio abscidit.'

163 *Caput allatum*] Cn. Pompeii, quod Cæsar tandem humandum curavit.

40. Interfecto Cn. Pompeio adolescente, Didius, quem supra demonstravimus, illa affectus lætitia, proximo[j] se recepit castello, nonnullasque naves ad reficiendum subduxit.[k] Lusitani, qui ex pugna[164] superfuerunt, ad signum[l] se receperunt, et bene magna manu comparata, ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen nonnunquam ex castello propter eorum crebras excursiones eliciebatur:[m] et sic[n] prope quotidianis pugnis insidias ponunt, et tripartito signa distribuunt. Erant parati, qui naves incenderent, incensisque, qui subsidium repeterent. Ii sic dispositi erant, ut a nullo conspecti[o] omnium ad pugnam contenderent.[p] Ita, cum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur,[q] naves incenduntur,[r] simulque, qui in castello ad pugnam processerant,[s] eodem signo fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiæ clamore sublato circumveniunt. Didius magna cum virtute[165] cum compluribus[t] interficitur: nonnulli[u] ea pugna scaphas, quæ ad littus fuerant, occupant: item complures[v] nando ad naves, quæ in salo fuerunt,[w] se recipiunt: anchoris[x] sublatis, pelagus[y] remis petere cœperunt. Quæ res eorum vitæ subsidio fuit. Lusitani præda potiuntur. Cæsar Gadibus[166] rursus ad Hispalim recurrit.

41. Fabius Maximus,[167] quem ipse ad Mundam ad præsidium oppugnandum reliquerat[168] operibus assiduis, hos-

spectu L. pr. D.—[j] *primo* Sc. *proximus* L. pr.—[k] *subd. et quamvis essent brachium Lus.* L. pr.—[l] *signa* Heins.—[m] vulgo *ejicieb.*—[n] deest Sc. L. pr. D. *si* Pet.—[o] vulgo *conspectu.*—[p] *contendunt* Sc. L. pr.—[q] *attoll.* L. pr.—[r] *succend.* L. sec. D.—[s] *processerunt* Ed. Gryph.—[t] *pluribus* L. pr.—[u] *nonnullique* L. sec. D. *ex ea p.* Gland. *ex p.* Heins. bene.—[v] *nonnulli compl.* L. pr.—[w] *fuerant* Dorv.—[x] *anchorisque* L. sec.—[y] *pelagum* Dorv.—[z] deest L. sec. *disc.* L. pr.—

NOTÆ

164 *Lusitani, qui ex pugna*] Supple *tumultuaria ad Hispalim commissa superfuerunt.*

165 *Didius magna cum virtute*] Pugnans.

166 *Cæsar Gadibus*] Templum Herculis omnibus donariis spoliaverat, ut inde pecuniam posset conficere.

167 *Fabius Maximus*] Is est qui cum Q. Pedio regebat Hispaniam.

168 *Quem ipse ad Mundam ad præsidium oppugnandum reliquerat*] Manifestum mendum, quod ex fide Ms. Victorini et pervetusti impressi co-

tesque circum sese interclusi, inter[z] se decernere, facta cæde bene magna, * eruptionem[a] faciunt.[169] Nostri[b] ad oppidum recuperandum occasionem non prætermittunt et reliquos vivos[c] capiunt, XIV millia,[d] ac deinde Ursaonem proficiscuntur: quod oppidum magna munitione continebatur, sic, ut ipse locus non solum opere, sed etiam natura editus,[e] ab oppugnando hoste abverteret.[170] Huc[f] accedebat, ut aqua, præterquam in ipso oppido Munda, circumcirca nusquam reperiretur propius millia passuum octo. Quæ res magno erat adjumento oppidanis. Tum præterea accedebat, ut agger materiesque, unde solitæ sunt turres agi, propius millia passuum VI non reperiebantur. Ac[g] Pompeius, ut oppidi oppugnationem tutiorem efficeret, omnem materiem[h] circum oppidum succisam intro[i] congessit. Ita necessario deducebantur[j] nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

42. Dum hæc ad Mundam geruntur et Ursaonem, Cæsar, cum a[k] Gadibus ad Hispalim se recepisset, insequenti die, concione advocata, commemorat,[l] 'initio quæsturæ suæ[171] 'eam provinciam ex omnibus provinciis peculiarem sibi[172]

[a] deest *er.* Mss. cunctis.—[b] *Magna n. ad r. occasione non pr. pugnare* Dorv.—[c] *viros* L. sec. D. inepte. V. ad VII. 11.—[d] desunt vulgo.—[e] *ad opp. aditus* Dorv. *aditus* L. pr. *ad aditus opp.* L. sec.—[f] Sic Pet. et Edd. Vasc. Steph. Gr. post. *Hoc acciderat* Mss. nonnulli et Edd. aliæ. *Accideret* L. pr. Sc. dein vulgo *quod a. p. i. i. o. non erat: nam c. rivus n. reperiebatur.*—[g] *at* L. sec. *ut* Dorv.—[h] *materiam* L. sec. D.—[i] *intra* L. pr.—[j] *diduc.* L. pr. et Edd. pp. aliæque. *adduc.* Gland.—[k] deest a L. pr. Edd. R. M. V. *ad* abest Pet. D. *ab Hispali Gadibus* L. pr.—[l] *commemoravit* Edd. pp. deest L. pr. *explicuit quo*

NOTÆ

dicis emendo: 'Quem ipse ad præsidium oppugnandum reliquerat:' nulla facta Mundæ commemoratione.

169 * *Eruptionem faciunt*] Locus lacunosus.

170 *Ab oppugnando hoste abverteret*] Vulgo, *ad oppugnandum hostem abverteret:* alii codices habent *appeteret.* Utrique mendose.

171 *Initio quæsturæ suæ*] Suetonius narrat quæstori ulteriorem Hispaniam obvenisse, ubi jure dicendo circumivit conventus mandato populi Romani. Plutarchus vero in ejus vita, quæstorem cum Tuberone prætore in Hispaniam profectum, ibique postea præturam gessisse.

172 *Peculiarem sibi*] Quam sibi peculiarem putaret. Quemadmodum Deus in sacris codicibus dicit gentem Hebraicam sibi peculiarem fuisse.

'constituisse,[m] et quæ potuisset eo tempore, beneficia largitum esse. Insequenti[n] prætura ampliato honore, vectigalia, quæ Metellus imposuisset,[173] a senatu petisse,[o] et eis pecuniis provinciam liberasse: simulque, patrocinio suscepto,[174] multis legationibus[p] ab se in Senatum inductis, simul publicas privatasque causas, multorum inimicitiis susceptis, defendisse: suo item in[q] consulatu absentem, quæ potuisset, commoda provinciæ tribuisse: eorum omnium commodorum esse et immemores et ingratos in se et in Populum Romanum, hoc bello et in[r] præterito tempore cognosse.[s] Vos, jure gentium[t] et civium Romanorum institutis cognitis, more barbarorum, Populi Romani magistratibus sacrosanctis[175] manus semel et sæpius[u] attulistis; et luce clara Cassium[v] [176] in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desitæ Populi Romani in hac provincia haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam, neque in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. Privatus ex fuga Cn. Pompeius adolescens a vobis receptus, fasces imperiumque sibi arripuit: multis interfectis civibus, auxilia contra Populum Romanum compa-

pacto Pet.—[m] *constituisset* Pet. L. pr. *const. ut eque* L. sec. *potuerat* Dorv.—[n] *insequentem praturam* Edd. R. M. V. *in s. tempore prætura* Ms. Ciacc. *ins. pr. petunt* Dorv.—[o] *petisset* L. pr.—[p] vulgo *legibus. ad sen.* Dorv.—[q] deest L. pr. Sc. *absenti* Dorv.—[r] abest Pet. L. sec. Dorv. Edd. qdd.—[s] *fas nosse* Dorv. *cognovisse* L. sec. Edd. qdd.—[t] vulgo *gentium inquit.* —[u] vulgo *sæpe*, ac deest *et* ante *luce*.—[v] Sic Ald. Manut. Plant. Scal. et seqq. *captum* Mss. et Edd.

NOTÆ

173 *Ampliato honore, vectigalia, quæ Metellus imposuisset*] Est hic Q. Metellus Pius bello clarus quod adversus Sertorium gessit, cujus causa fortasse gravia aliquot vectigalia imposuerat, quæ hic a Cæsare commemorantur. Ampliato autem honore suo dicit, cum ex quæstore factus est prætor.

174 *Simulque, patrocinio suscepto*] Hispaniæ provinciæ.

175 *Sacrosanctis*] Sacrosancti erant, quos si quis violasset, morte pœnas pendebat, ut tribuni.

176 *Luce clara Cassium, &c.*] Sexta enim hora Cassius insidiis fuit appetitus, ut legitur in lib. de bello Alexandrino, cujus tamen scriptor Hispanos tantum excusat, quantum hic Cæsar accusat.

'ravit:[w] agros provinciamque[x] vestro impulsu depopula-'vit.[177] In quo[y] vos victores existimabatis? An, me deleto, 'non animum advertebatis, decem habere legiones Populum Romanum, quæ non solum[z] vobis obsistere, sed 'etiam[a] cœlum diruere possent?'[178] quarum[b] laudibus et 'virtute [179] * * *.

reliquæ. Mox vulgo *desint*.—[w] *pararit* Dorv.—[x] vulgo *agros vestramque pr.*—[y] vulgo *quos*.—[z] *modo* L. pr. *resist.* L. sec.—[a] *et* L. pr.—[b] *quorum* Ed. Elz.

NOTÆ

177 *Vestro impulsu depopulavit*] Sic Virgil. Æn. I. 'Non nos aut ferro Libycos populare penates Venimus, aut raptas ad littora vertere prædas.' Item Georg. I. 'populatque ingentem farris acervum Curculio, atque inopi metuens formica senectæ.'

178 *Sed etiam cœlum diruere possent*] Apud Hispanos qui vel jure vel injuria milites gloriosi dicuntur, aliquid etiam de milite glorioso referre videtur Cæsar.

179 *Quarum laudibus et virtute*] Sic emendandum ex fide manuscriptorum duorum Thuanorum; non *quorum*. Liber est mutilus in fine, et ἀτελὴς, ut mutilus est in principio. Librorum enim primæ et ultimæ partes patere solent injuriis. Sed ex Plutarcho supplere licet hoc Hispanicum bellum ultimum a Cæsare fuisse gestum, et ex Velleio mense Octobri in urbem revertisse, proximis vero Idibus Martiis occidisse. Sic enim ille: 'Cæsari peractis victoriis suis non plus v mensium principalis quies contigit. Quippe cum mense Octobri in urbem revertisset, Idibus Martiis interemtus est.'

HISTORIÆ

JULII CÆSARIS

FRAGMENTUM

EX V. C.

De quo scias: reperta fuisse ista in Cujacii codice sine ullo nomine; in codice autem eadem Petaviano, sub nomine PETRARCHÆ.: quæ quia videbantur facere ad eum librum ultimum, addere nos hic voluisse.

NAM diuturnitas belli pacem, labor requiem, triumphum victoriæ flagitant; non civiles quidem istæ, sed hostiles illæ, de quibus antea dixeramus. Quo modo autem triumpharet, aut qua ratione quiesceret, de quo scriptum sit, nil actum credens cum quid superesset. Pompeii Magni filii Hispanias occuparant (sequebatur autem illos non quidem patris virtus, sed hominum favor ingens, et paternum nomen) Cneius et Sextus. Sic pro uno duos substituerat fortuna Pompeios. Egeratque Cneius major natu, cui plus industriæ inerat atque consilii, confugiendo in fidem et clientelam omnium Hispaniæ civitatum, precandoque, fortunam suam miserando, patrisque memoriam renovando, ut sibi multum jam licentiæ partum esset. Nec precibus tantum, sed vi etiam congregato exercitu inciperet provinciam vastare; ita ut pedetentim qui favorabiles ab initio fuerant, esse inciperent odiosi. Hunc sibi novissimum belli

actum minime negligendum ratus Cæsar, eo raptim proficiscitur. Duo in hoc iter vix auditu credibilia inciderunt. Nam etiam ab urbe Roma in Hispaniam ulteriorem immensum terræ spatium emensus, IV et XX die pervenit: viatori, ne dicam exercitui, celeritas optanda. Magnum: hoc quod sequitur, majus. Horum siquidem tam paucorum spatio dierum, tam multas inter curas, Poëma scripsit, quod inscripsit Iter, quod illud scilicet in itinere edidisset. Sic Pierides armis inserere, etiam nunquam otiosus esse didicerat. Primo Cæsaris in Hispaniam adventu civitatum motus ingens fuit, undique legati ad eum, undique transfugæ. Jam enim Pompeiani juvenes sive in odium, sive in tædium verti cœperant; etiam ut nulla esset in eis culpa. Mos est tamen antiquus populorum semper novos dominos, novas res optare; etiam fama Cæsaris haud immerito super omnes excreverat: ut universi homines ejus splendore caperentur, cuperentque coram cernere, quem usque adeo mirabilem audiebant. In hoc principio ipso maris in ostio, ubi Oceanus terris illabitur, etiam Mediterraneum hoc pelagus nostrum parit, inter legatos invicem partium hinc Didium, illinc Varum, et ambobus cum ipsa tempestate creatum est. Nec minus a ventis et fluctibus, quam ab hostibus, periculi, atque horroris, dum et hinc hostes sævirent, et illinc sævitiam rabiemque hominum maria coërcerent, utraque classe, bello simul et naufragio laborante, duæ partes, duo maria, duplex furor, duæ elementorum atque hominum procellæ. Per hos dies a Cæsarianis duo pedites capti sunt, qui se servos dicerent. Non licuit in his Cæsari suam consuetudinem servare. Antequam ad eum deducerentur, quod a Cæsariano exercitu transfugissent, recogniti etiam a militibus interfecti sunt. Et tabelliones capti, qui ad Pompeium Cordubæ mittebantur, etiam præcisis illico manibus sunt remissi. Similiter speculator Pompeianus captus, atque occisus est. Credo ego iratos bello milites, et imperatoris sui morum conscios atque clementiæ, hoc remedii genus excogitasse, ne quis faciem ejus videret, ut sic nullus evaderet. Cordubam Pompeii tenebant, Cæsar obsidebat. Illis

tamen absentibus, multis ibi etiam magnis prœliis decertatum est. Cumque die quodam ferro et flammis solito etiam gravius pugnaretur, oppidani, ira in furorem versa, hospites qui securi secum jure veteris hospitii morabantur, inspectante Cæsaris exercitu, jugulatos e muris præcipitare, quasi crudelitate non virtute victoria quæreretur, incœperant. Spectaculum miserum atque horrendum. Qua re ex gemitu morientium audita, unus qui ad tutelam muri sub terram in cuniculo erat, exclamavit: Tetrum scelus et immane flagitium, nullaque non barbarie detestandum commisistis absque ulla causa. Nihil enim mali merebantur, qui nihil mali fecerant; qui ad vos vestrasque se aras et focos infausta fiducia contulissent. Jus hospitii sanctum gentibus soli vos sprevistis, atque utinam sprevisse sufficeret. Inhumano illud scelere violastis. Multa quoque in hanc sententiam dixit: quorum verecundia repressi cives ab hospitum cædibus se continuerunt. Sic interdum unius boni viri multos inter malos valuit oratio, etiam inter hostes, etiam suum honorem virtus invenit. Ea res relatu transfugæ in exercitu primum Cæsaris innotuit. Die proximo Tullius quidam, cum Catone quodam Lusitano, legatus ex oppido ad Cæsarem venit. Hujus prima pars orationis fuit optare, ut suus potius felicitate, quam in illius miseria præstitisset. Finis autem fuit se a Pompeio desertos, victos a Cæsare, seque et oppidum dedere, atque orare ut clementiam quam victis gentibus præbuisset, suis civibus non negaret. Multa præter hæc locutus est, quæ scriptorum vitio confusa vix intelligi possunt. Unum illud intelligitur, quod multis ultro citroque dictis tunc deditio non processit. Crescebat, ut fit, in dies obsidio, nec Pompeius expectatam opem aut ferebat aut mittebat obsessis. Quinetiam pro concione dixisse ferebatur; ut quoniam eis auxilio adesse non posset, ipsi noctu etiam beneficio tenebrarum e conspectu hostium evaderent. Quod cum diceret, unum ex astantibus respondisse, ut pugnæ potius quam fugæ signum daret; eumque qui id dixisset, quasi duci ignaviam exprobrasset, neci datum. Hæc quoque res ex * profugis agnita, intus

quoque in oppido angustiæ * ita necesse est, crescebant. Matrona e muro desiliens dixit se cum ancilla sua statuisse transfugere: illam, forte cognito proposito, jugulatam: se fuga præcipiti evasisse. Tabellæ quoque e muris projectæ, sunt inventæ; in quibus sic ad literam scriptum erat, Lucius Munatius Cæsari. Si mihi vitam tribuis, quoniam a Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi præstiti, tali virtute, etiam constantia futurum me in te præstabo. Simul et legati, qui prius venerant, ad Cæsarem redierunt. Eorum oratio simplex fuit et aperta, et brevis. Si eis vitam largiretur, se die proximo oppidum dedituros. Quibus Cæsar hoc unum breve respondit; Cæsar sum, fidem præstabo. Sic effectum est ut ante diem XI. Kalendas Mart. oppido potiretur. Id cum Pompeio notum est, deposita spe curaque Cordubæ defendendæ, castrisque motis, abscessit, ac Ucubim oppidum petiit. Ibique convocatis quos sibi fidos arbitrabatur, imperavit; ut summo studio perquirerent, qui ad eum, quive ad Cæsarem proni essent. Quod cum ad se relatum esset, LXIV ex his qui faventes Cæsaris victoriæ dicebantur, quasi Cæsarem amare ingens crimen esset, securi ictos occidit. Reliquos intra oppidum inclusit, * equitibus CXX reclusis custodiis ad Cæsarem transfugerunt. Multa præterea ab ipsis Pompeianis per eosdem dies crudeliter gesta sunt; ceu præsagientibus fati diem sibi instare, et (qui mos ferus est quorundam) inferias sibi præmittere aliena cæde quærentibus. Pompeius hoc tempore magnanimitatem suam, etiam metum Cæsaris simulabat. Inventæ sunt literæ ejus continentes Cæsarem non audere in campum copias educere, suis tironibus diffidentem, qui si copiam æquis in locis aliquando faceret, se rem omnium opinione celerius confecturum, idque se expectare, etiam sperare. Ibat præterea Hispanias ambiendo, ut ipse dicebat, civitates suarum partium conservando. Itaque Hispalim venit, contraque urbem in oliveto castra posuit. Inde alias atque alias adiit. Ad extremum Mundæ substitit, quam supremis cladibus ejus fortuna delegerat. Eo et Cæsar venit, contraque Pompeium castra metatus

est. Pompeius Fausto scripserat: qui quantum datur intelligi, intra oppidum erat: Cæsarem mediam in vallem nolle descendere, quod exercitus sui magna pars tironum esset. Quæ literæ miris modis oppidanorum animos attollebant. Cupide enim spes arripiunt omnes mortales, etiam ea sibi fingunt animis, quæ nec esse nec fieri posse cognoscunt. Tam dulce est non dicam sperare, sed cogitare quæ delectant. Quod enim impossibilia sperentur, non intelligo. Cogitari autem possunt omnia. Dum se sic Pompeius, sic alios solaretur, et ingenti, quantum arbitror, solicitudine agitatus, magna parte noctis structis instaret aciebus; Cæsar, nescio quonam iter acturus, castris egrediebatur. Cui cum status hostium nuntiatus esset, constitit, constituitque aciem. Concursum est magnis hinc inde clamoribus; sed majoribus animis, ineffabilibus odiis atque immensis, pugnatumque acriter ac pertinaciter, et (quod pæne pudendum dixeris humanæ fragilitatis indicium) nusquam Cæsari, aut cum hostibus, aut cum civibus tam anceps eventus, extremove periculo propius res fuit. Usque adeo ut (sicut elegantissime ait Florus) plane videretur nescio quid deliberare fortuna: etiam quid aliud rear, nisi, an amicum suum usque in finem rara etiam sibi prorsus insolita fide comitaretur, an eum extremo jam calle desereret, ad alium transiret. Tantaque hæc fortunæ deliberatio tam diuturna, ut inter moras prælii, neutram in partem inclinante victoria, cum jam veterana illa militum manus tot probata victoriis (Cæsareis oculis insuetum dedecus) sensim retrofugeret, nec quominus palam fugeret, tam virtute quam pudore teneretur. Quod nunquam ante illum diem fecerat, dubitare Cæsar cœperit atque diffidere, etiam solito mœstior ante aciem stare, ita tamen ut nihil idem de solita imperatoria virtute remitteret: immo equo desiliens, et furenti simillimus, primam peditum in aciem evolaret, clamans, increpans, obsecrans atque exhortans. Nec tamen voce et oculis, sed manu et pectore fugam sistens, etiam fugere incipientes in prælium vi retorquens. Tanta denique trepidatio lucis illius fuit, tamque diu ambiguus pugnæ finis, ut cogitasse Cæsarem de extre-

mis, scriptorum plurimi tradiderint; et eo vultu fuisse, quasi jam mortem sibi consciscere cogitaret. Quanquam apud eos, qui prælio interfuerunt, nulla penitus rei hujus est mentio. Et est sane difficile non tantum absentibus, sed præsentibus, diffinire quid quisque secum cogitet. Ego autem haud difficile ad credendum ducar: quod, si de victoria Cæsar timuit, simul et de morte cogitavit. Quando enim, quove animo uni adolescenti terga vertisset is, qui patrem ejus talem virum, qui tot reges, qui tot duces, qui tot populos, non urbium modo, sed regnorum totiens terga sibi vertere coëgisset? Utique igitur si vinci timuit, mori optavit, vincere solitus, non vinci. Sed an vinci timuerit, quis novit? Dicunt tamen etiam, quidam etiam pro comperto afferunt. Tamdiu hæc rerum ambiguitas duravit, donec quinque cohortes hostium a Labieno castris laborantibus directæ, mediamque per aciem properantes fugæ speciem prætenderunt. O fortuna in omni re, ut creditur, potens, sed in bello potentissima! Siquidem Cæsar sive illas vere fugere arbitratus, sive credulitatem simulans ducum sagacissimus; veluti in perfugas impetum fecit, animosque etiam suis addidit, ut fugere hostes rati sequerentur; etiam hostibus demsit, ut dum suos fugere arbitrantur, fugerent. Ita Labienus Cæsaris desertor ac transfuga, suique pristini ducis hostis inexorabilis, cui parare perniciem quærebat, victoriam insperatam, sibi vero mortem peperit; eo enim prælio et ipse concidit, unaque secum Actius Varus, et cum eis XXX millia hominum cecidere. Cecidissent plures nisi tam proximum urbis profugium fuisset. De victoribus ad tria millia hominum cæsi, plures saucii equitum ac peditum. Itaque cum Cæsar muris obsidionem admovisset, agger flebilis, etiam horrendus, de cadaveribus factus est, per quem ad oppugnationem urbis ascenderetur, quæ telis ac mucronibus velut calce compacta invicem cohærebant; murique cujuspiam officium ministrabant. Ite nunc miseri, et civilibus bellis incumbite, dumque aliis invidetis, vos ipsos opprimite. Ecce de vestris cadaveribus superstites oppugnantur. An aliud petitis, an quicquam furoribus etiam

nunc vestris deestur? An vult aliud Labienus tam fervidis insultator? Et alii cecidere tuis instigatibus, Labiene, et tu miser cum aliis cadaver unicum jaces: quamvis et tibi etiam Varo sepulcra facta reperiam. Et quoniam tuis in eo statu vacasse non arbitror, æstimo illa Cæsareæ (tibi quod prorsus indebitæ) fuisse clementiæ: satisque auguror, si sic est, te obstinato, ut eras, animo inhumatum abjici maluisse. Cneius quidem Pompeius et humero et lævo crure saucio inter medias cædes prælio pulsus excessit. Hunc in lectica, quod nec equo, nec vehiculo uti posset, nemorosa avia penetrantem fuga humili et occulta, atque in speluncis latitantem, Cæsonius Cæsaris legatus resistentem adhuc, etiam miseræ spei reliquias refoventem, assecutus ad Lauronem (id est loco nomen) obtruncat; caput ad Cæsarem refertur, talibus assuetum muneribus, non gaudentem. Hujus germanum Sextum Pompeium in Celtiberia abscondisse fortunam tradunt, ne quando scilicet deessent bellis civilibus alimenta. Munda post prælium expugnata quidem a Cæsare, sed ingenti prius sanguinis perfusa diluvio. Per eosdem dies oppugnata rursus Corduba: quæ qualiter defecisset non invenio. Magni ibi motus, ingens in civitate dissensio, parte una ad Cæsarem, altera in contrarium inclinante; cumque esset ad arma discursum, vicit pars quæ Cæsarem colebat, sibique oppidum cessit. De parte adversa duo et viginti millia cecidere, quamvis magnæ urbi civilibus insignis strages. Cæsar Hispali digressus Idibus Aprilis, Gades petiit. Inde rursum Hispalim rediit, ut Hispanas res, velut ultima voluntate, disponeret; quo reversurus amplius non erat. Ibi vero concione advocata, beneficia sua in eam urbem commemoravit et antiqua, etiam nova. In finem eos arguit, tanquam mala pro bonis omni tempore reddidissent, in pace seditiosi, in bello autem ignavi. Quod Cn. Pompeius adolescens, eorum fotus auxilio, cæsis civibus, agros et viciniam vastasset; etiam illic contra se fasces, etiam imperium suscepisset: immo vero contra Populum Romanum, cujus ipse regimen teneret. Quid enim? Crederentne forsitan Hispalenses, Romanos vincere, quod

eorum provinciam populati essent? An extincto Cæsare, qui mortalis esset, non sentirent Romanum populum immortalem, et in præsens decem habere legiones, quæ non tantum Hispalensibus resistere, sed cœlum ipsum diruere sint potentes? Quo in verbo non solum illa inest altitudo, quæ omnibus patet; sed illa etiam occultior, quod in recensendis viribus Romanis, non omnes, sed suas tantum dinumerat legiones, quasi reliquas nullius pretii, et ne memoria quidem dignas censeat. Multa hic historiæ in loco scripta, scriptorum vitio confusa, prætereo ad finem properans. Hic ergo bellorum civilium finis.

Gerardus Joannes Vossius in lib. de Latinis Historicis hoc Fragmentum de bello Hispaniensi Julio Celso adjudicat, quod desumtum sit ex ejus commentariis de vita Julii Cæsaris.

C. JULII CÆSARIS

FRAGMENTA.

C. JULII CÆSARIS

FRAGMENTA.

EX LIBRIS EPISTOLARUM AD M. T. CICERONEM.

CÆSAR IMP. S. D. CICERONI IMP.[1]

Cum Furnium nostrum[2] tantum vidissem, neque loqui neque audire me commode potuisset, cum properarem, atque essem in itinere, præmissis jam legionibus:[3] præterire tamen non potui, quin et scriberem ad te, et illum mitterem, gratiasque agerem:[4] etsi hoc officium et feci sæpe, et sæpius mihi facturus videor: ita de me mereris.[5] In primis a te peto,[6]

NOTÆ

1 *Imperatori*] Quod Cæsar tot et tantis rebus in Gallia gestis se imperatorem ascribat, nihil mirum; quare ab eodem imperator salutetur Cicero, cujus facta militaria obscuriora sunt, non ita sciunt omnes. Hoc autem cognoscimus ex lib. v. epist. ad Atticum ep. 20. ubi scribit se cæso magno hostium qui latrones Cilices erant apud Amanum montem numero, imperatorem fuisse appellatum. Idem testatur Plutarchus in ejus vita. Nec Cæsar tantum Ciceronem imperatorem appellat, sed et Pompeius in epist. ad Ciceronem quæ 12. habetur libri VIII. ad Atticum.

2 *Cum Furnium nostrum, &c.*] Noster dicitur, quia communis utriusque amicus erat. Ex Ciceronis ad Atticum epistolis Cæsarianas partes orto civili bello secutus videtur. Post Cæsaris necem, Planci fuit legatus, quem Plancum per eum reipublicæ studiosum efficere conatus est Cicero.

3 *Præmissis jam legionibus*] Brundisium versus, quo tendebat Pompeius, vel ubi jam erat, quem fugientem Cæsar persequebatur.

4 *Gratiasque agerem*] Quod in Italia remaneas.

5 *Ita de me mereris*] Remanens in Italia scilicet; quod mihi pergratum.

6 *In primis a te peto*] Magnum enim pondus ad ejus partes allaturus vide-

quoniam confido me celeriter ad urbem venturum, ut te ibi videam; ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim.[7] Ad propositum revertar: festinationi meæ

NOTÆ

batur Cicero consularis, magnæ prudentiæ et ingenii vir, qui rempublicam consul a nefaria Catilinæ conjuratione defenderat, et qui e Cilicia imperator reversus triumphum petebat, præsertim magnis Pompeii obstrictus beneficiis, de quibus sic ipse Cicero in epist. ad Appium, quæ 10. est l. VIII. ad famil. 'Etenim si merita valent: patriam, liberos, salutem, dignitatem, memetipsum mihi per illum restitutum puto.' Sed nec contendebat minus Pompeius Ciceronem ad suas partes adjungere, ut cognoscitur ex epist. 1. l. VII. ad Attic. his verbis: 'Me uterque numerat suum, nisi forte simulat alter (Cæsar); nam Pompeius non dubitat (vere enim judicat) ea quæ de republica nunc sentiat mihi valde probari. Utriusque autem accepi ejusmodi literas eodem tempore quo tuas, ut neuter quemquam omnium pluris facere quam me videretur.' Has autem ille Cicero literas innuit.

7 *Ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim*] Nemo Cicerone melius hunc locum interpretetur, qui sic habet in l. IX. epist. 11. ad Attic. 'Iste omnium turpissimus et sordidissimus qui consularia comitia a prætore ait haberi posse, est idem, qui semper in republica fuit. Itaque mirum hoc illud, quod Cæsar scribit in ea epistola, cujus exemplum ad te misi, se velle uti consilio meo: age esto hoc commune.' *Gratia:* 'ineptum id quidem; sed puto hoc simulat ad quasdam senatorum sententias.' *Dignitate:* 'fortasse sententia consularis. Illud extremum est *ope omnium rerum:* id ego suspicari cœpi tum ex tuis literis, aut hoc ipsum esse, aut non multo secus: nam permagni ejus interest rem ad interregnum non venire. Id assequitur si per prætores consules creantur. Nos autem in libris habemus: Non modo consules a prætoribus, sed ne prætores quidem creari jus esse, idque factum esse nunquam: consules eo non esse jus, quod majus imperium a minore rogari non sit jus. Prætores autem, cum ita rogentur, ut collegæ consulum sint, quorum est majus imperium. Aberit non longe quin hoc a me decerni velit, neque sit contentus Galba, Scævola, Cassio, Antonio. Τότε μοι χάνοι εὐρεῖα χθών.' Sed et Ciceronis interpretatio, quia missa ad Atticum omnium illius temporis negotiorum pergnatum nobis obscurior est, 'Ad quos vix tenuis famæ perlabitur aura,' nostra breviter interpretatione illustrabitur. 'Iste omnium turpissimus et sordidissimus,' Lepidus intelligitur, non consularis ille, sed prætor, qui, ut Cæsari assentaretur, licere prætori dicebat habere comitia consularia. Cum enim non mediocriter contenderet Cæsar ut crearentur consules secum facientes, et magnam Senatus partem cum consulibus mare transisse intelligeret, creari consules Romæ cujus potiebatur quoquo modo volebat, et insolitum extraordinariumque factum quam dignissimorum hominum in Italia remanentium auctoritate comprobari, quos inter erat Lepidus prætor, quos inter et Cicero, cujus quidem consilio uti dicit ipse Cicero commune esse cum aliis. Potuit enim uti Cæsar Ciceronis consilio et aliorum in Italia remanentium. Mea gratia, inquit Cicero, uti ineptum est, quæ nunc

brevitatique literarum ignosces: reliqua ex Furnio cognosces. Vale. *Ex Cic. ad Attic.* 9, 6.

CÆSAR IMP. CICERONI IMP. S.

Recte auguraris[8] de me (bene enim tibi cognitus sum) nihil a me abesse longius crudelitate: atque ego cum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum, meum factum probari abs te, triumpho gaudio: neque illud me movet, quod ii, qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent,[9] nihil enim malo, quam et me mei similem[10] esse,

NOTÆ

perexigua est, cum Cæsar unus nunc gratia polleat. Dignitate uti potest mea, cum sim vir consularis. Sed ope omnium rerum uti cum vult, suspicor aut esse hanc aut non multo diversam sententiam, ut idem sentiam quod Lepidus, et concedam fieri posse consules in iis comitiis, ubi sit tantum prætor. Vehementer enim pertimescit, ne res ad interregnum veniat, quod fieri ordinariis magistratibus absentibus solet. Tunc enim ab interrege consul fiebat, qui forte consul fuisset factus ipsi iniquior. Nos autem in libris auguralibus scriptum legimus non id licere fieri. Quod si vult tamen fieri Cæsar, forte a me qui sum augur, voluerit creari consulem, ut non sit contentus Galba, qui eo tempore erat ejus legatus, ut legitur in l. III. de bello Gallico, neque Scævola, neque Q. Cassio et M. Antonio tribunis, qui se totos illius libidini addixerant. Tunc præoptem ima dehiscat terra mihi. Et revera Cæsar dictator a M. Lepido dictus est prætore, ut in l. II. de bello civili legimus; quo facto, interregno obviam itum fuit. Cicero tamen contra animi sui sententiam sic rescribit ad Cæsarem in epist. ad Attic. IX. 19. 'Ut legi tuas literas quas ab Furnio nostro acceperam, quibus mecum agebas ut ad urbem essem, te velle uti consilio et dignitate mea, minus sum admiratus: de gratia et de ope quid significares, mecum ipse quærebam: spe tamen deducebar ad eam cogitationem, ut te pro tua admirabili ac singulari sapientia de otio, de pace, de concordia civium agi velle arbitrarer, et ad eam rationem existimabam satis aptam esse et naturam et personam meam.'

8 *Recte auguraris, &c.*] Hanc Cæsaris epistolam Ciceroni ipsi acceptam referimus, qui eam ad se a Cæsare missam, ipse rursus Attico missam his verbis prosequitur: 'Cum quid scriberem ad te nihil haberem, tamen ne quem diem intermitterem has dedi literas. Ad VII Kalend. Cæsarem Sinuessæ mansurum nuntiabant. Ab eo mihi literæ redditæ sunt, quibus jam opes meas, non ut in superioribus literis, opem expectat, cum ejus clementiam Corfiniensem collaudavissem, rescripsit hoc exemplo.' Clementiam Corfiniensem appellat, qua apud Corfinium Italiæ oppidum erga Domitium, Vibullium et alios usus fuerat, ut in libro I. de bello civili legitur.

9 *Ut mihi rursus bellum inferrent*] Quod fecerunt Domitius Massiliæ et in Thessalia, Vibullius in Hispania.

10 *Mei similem*] Clementem.

et illos sui.[11] Tu velim mihi ad urbem præsto sis, ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil mihi scito esse jucundius, hanc adeo habeo gratiam[12] illi: neque enim aliter facere potuit:[13] tanta ejus humanitas, is sensus, ea in me est benevolentia. Vale. *Ex Cic. ad Attic.* 9, 16.

Reperitur et apud Jul. Celsum p. 186. Porro cf. C. I, 23. 84. et Cic. ad Attic. 10, 4.

CÆSAR IMP. CICERONI IMP. S.

Etsi te nihil temere, nihil imprudenter facturum judicaram, tamen permotus hominum fama,[14] scribendum ad te existimavi, et pro nostra benevolentia petendum,[15] ne quo progredereris proclinata jam re,[16] qua integra[17] etiam progrediendum tibi non existimasses:[18] namque et amicitiæ graviorem injuriam feceris,[19] et tibi minus commode consulueris,[20] si non fortunæ obsecutus videbere[21] (omnia enim secundissima nobis,[22] adversissima illis[23] accidisse videntur) nec causam

NOTÆ

11 *Illos sui*] Similes, nempe pertinaces et ingratos.

12 *Hanc adeo habeo gratiam*] Dolabellæ tuo genero, quod tu mihi ad urbem præsto fueris, ejus consilio usus.

13 *Neque enim aliter facere potuit*] Quin tibi id suadeat. Et hoc est quod alibi commemorat Cicero Cæsarem simulare.

14 *Permotus hominum fama*] Quæ percrebrescit, te ad Pompeium transire velle.

15 *Et pro nostra benevolentia petendum*] Erant enim inter se amici, ipseque Quintus hujus frater legatus fuerat Cæsaris in Gallia.

16 *Proclinata jam re*] Expulso nempe ex Italia Pompeio, sic epist. ad Famil. II. 26. scribit Cœlio: 'Illud miror adduci potuisse te, qui me penitus nosse deberes, ut me existimares tam improvidum qui ab excitata fortuna (Cæsaris) ad inclinatam, et prope jacentem desciscerem (Pompeii).' Nec frustra Cæsar et Cœlius de Cicerone crediderunt, et hominem penitus noverant; descivit enim.

17 *Qua integra*] Ante incommodum Corfinii et Brundisii acceptum.

18 *Non existimasses*] Cum nullam partem belli susceperis.

19 *Namque et amicitiæ graviorem injuriam feceris*] Si ad meos inimicos concesseris.

20 *Et tibi minus commode consulueris*] Si me discessu tuo irritaveris.

21 *Si non fortunæ obsecutus videbere*] Remanens in Italia, Pompeio mare transeunte.

22 *Secundissima nobis*] Nam et Pompeium ex Italia expulimus, quam totam tenemus.

23 *Adversissima illis*] Pompeianis, qui a me pulsi sunt.

secutus, (eadem enim tum fuit, cum ab eorum consiliis abesse judicasti,)[24] sed meum aliquod factum condemnasse:[25] quo mihi gravius abs te nihil accidere potest: quod ne facias, pro jure nostræ amicitiæ a te peto. Postremo, quid viro bono et quieto et bono civi magis convenit, quam abesse a civilibus controversiis? quod nonnulli cum probarent, periculi causa sequi non potuerunt;[26] tu, explorato et vitæ meæ testimonio, et amicitiæ judicio, neque tutius, neque honestius reperies quicquam, quam ab omni contentione abesse. XV. Kal. Mai. ex itinere.[27] Vale. *Ex Cic. ad Attic.* 10, 8.

V. et ep. ad Att. 10, 9.

M. Orfium quem mihi commendas, vel regem Galliæ faciam, vel Leptæ legatum:[28] si vis tu, ad me alium mitte, quem ornem. *Ex Cic. ad Fam.* 7, 5.

Turnebus *vel Leptæ delega;* Lambinus *vel Leptæ delegabo.* Rutgersius V. L. I, 5. *vel Leptide legatum.*

NOTÆ

24 *Cum ab eorum consiliis abesse judicasti*] Nec enim nisi amisso Corfinio Pompeius Ciceronem sui consilii certiorem fecit, ut legimus in epist. ad Attic. IX. 2.

25 *Sed meum aliquod factum condemnasse*] Vehementer quidem condemnat in epist. ad Attic. VII. 10. his verbis: 'O hominem amentem et miserum (Cæsarem) qui ne umbram quidem unquam τοῦ καλοῦ viderit. Atque hæc ait omnia facere se dignitatis causa. Ubi est autem dignitas, nisi ubi est honestas? Num igitur honestum habere exercitum nullo publico consilio? occupare urbes civium, quo facilior sit aditus ad patriam.' Et paulo infra: 'Malim mori millies, quam semel illiusmodi quicquam cogitare. Quid, si tu velis, inquis? Age quis est cui velle non liceat. Sed ego hoc ipsum velle miserius esse duco quam in crucem tolli. Una res est ea miserior, adipisci quod ita volueris.'

26 *Periculi causa sequi non potuerunt*] Sic Cicero in epist. VIII. 23. ait: 'Periculum in utriusque iracundia positum est.'

27 *Ex itinere*] In Hispaniam.

28 *M. Orfium quem mihi commendas, vel regem Galliæ faciam, vel Leptæ legatum, &c.*] Totus hic locus, quia depravatus, obscurior est. Alii legunt *Furium*, alii *Rufum*, *Ircium*, *Lesinum*, *Ithium*, *Uficium*, *Urfivium*, *Curtium*. Sed parvus est, si hic tantum sit, error. Lepta amicus erat Ciceronis, qui ejus in Cilicia bellum facientis præfectus fabrum fuit, ut cognoscimus ex epist. ad Famil. III. 7. cujusque adeo opera usus est multis in gravissimis rebus. Mittebat enim eum aliquando ad Pompeium. Sed non is erat, qui legatos habere posset. Nec enim erat imperator, nec de eorum numero, quibus legati attribuebantur. Alii ergo, ut Gruterus, legunt: *vel hunc Leptæ delega.* Jocus porro est Cæsaris, qui Ciceroni pro-

Neque pro cauto ac diligente se castris continuit.[29] *Ex Charis. l.* I. *col.* 101. *edit. Putschii.*

Quid quæris, quid Cæsar ad me scripserit? Quod sæpe,[30] gratissimum sibi esse, quod quierim: oratque in eo ut perseverem. *Ex Cic. ad Attic.* 8, 11.

De tribunatu quod scribis,[31] ego vero nominatim petivi Curtio, et mihi ipse Cæsar nominatim Curtio paratum esse rescripsit. *Ex Cic. ad Quintum fr.* 3, 1, 3.

Quod quidem propemodum videor[32] ex Cæsaris literis ipsius voluntate facere posse: qui negat neque honestius neque tutius mihi quicquam esse, quam ab omni contentione abesse. *Ex Cic. ad Attic.* 10, 9.

Cæsar mihi ignoscit per literas, quod non venerim,[33] seseque in optimam partem id accipere dicit. Facile patior, quod scribit, secum Tullium et Servium questos esse, quia

NOTÆ

mittit se ad maxima exercitus munera evecturum quoscumque sibi commendasset. Nihil vero majus quam si devictæ a se Galliæ regem illum sit effecturus, quem sibi recenter commendaverat. Petrus Victorius suspicatur omnem loci obscuritatem nasci ex rei ipsius ignoratione; quod si historiam illius negotii teneremus, omnia plana fore, et in verbis nullam maculam esse intellectum iri. Sebastianus Corradus scribit quicumque epistolas ad Quintum fratrem viderit, collecturum esse legendum *Curtium.* Paulus vero Manutius legendum esse credit *leg.* 3*æ* *legatum.* Fortasse enim librarium scripsisse *leg.tæ* pro *legionis tertiæ,* quod deinde is qui legebat, cum non intelligeret, ex duabus dictionibus unam fecisse et scripsisse *Leptæ,* quod nomen passim in epistolis Ciceronis legitur.

29 *Neque pro cauto ac diligente se castris continuit*] Ut cautum ac diligentem decuit. Sic lib. v. de bello Gallico, de Dumnorige: 'Nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus.'

30 *Quid quæris, quid Cæsar ad me scripserit? Quod sæpe*] Id quod sæpe scripsit. Laborabat enim, veritus ne Cicero faceret quod placere ipsi sciebat. Libido enim adversus Cæsarem, metus pro Cæsare suadebat.

31 *De tribunatu quod scribis, &c.*] Is est quem Sebastianus Corradus pro M. Furio legit in epist. ad Famil. VII. 5. Galliæ regem a Cæsare faciendum, vel Leptæ legatum, cui Cæsar paratum esse tribunatum propter Ciceronis commendationem rescribit. Eo enim tempore non a Populo Rom. sed ab imperatore tribunatus dabantur.

32 *Quod quidem propemodum videor, &c.*] De petenda Melita scribit, dum quid in Hispania futurum sit, sciatur. Sed non expectato belli Hispanici eventu, statim atque Cæsar est in Hispaniam profectus, in Græciam ad Pompeium transiit.

33 *Cæsar mihi ignoscit per literas, quod non venerim*] In urbem. Quod volebat.

non idem sibi quod mihi remisisset:[34]—sed tamen exemplum misi ad te Cæsaris literarum. *Ex Cic. ad Attic.* 10, 8.

Sestius apud me fuit[35] et Theopompus, pridie venisse a Cæsare narrabat literas:[36] hoc scribere,[37] sibi certum esse Romæ manere: causamque eam ascribere, quæ erat in epistola, ne se absente leges suæ[38] negligerentur, sicut esset neglecta sumtuaria.[39] *Ex Cic. ad Attic.* 13, 7.

Conf. de lege sumtuaria Sueton. Jul. cap. 43. et Cic. ad fam. 9, 15.

Sed heus tu, celari videor[40] a te, quomodonam, mi frater, de nostris versibus Cæsar? Nam primum librum se legisse scripsit ad me ante: et prima, sic, ut neget se ne Græca quidem meliora legisse. Reliqua ad quendam locum ῥαθυμώτερα, hoc enim utitur verbo, etc. *Ex Cic. ad Quintum fr.* 2, 16.

Ex Britannia Cæsar ad me Kal. Sept. dedit literas, quas

NOTÆ

34 *Quia non idem sibi quod mihi remisisset*] Ut deliberarent. Quod non remittebat, quia quod consilium caperent, ut viliores et minus ad suas partes momentum allaturi, laborabat minus. Itaque Tullus non dubitavit in senatum venire obsecutus Cæsari, ut testatur in epistolis ad Attic. Cicero.

35 *Sestius apud me fuit*] Is est pro quo Ciceronis extat oratio.

36 *Et Theopompus, pridie venisse a Cæsare narrabat literas*] Erat, ut videtur, Cæsaris familiaris, ad quem de tantis rebus scribebat literas, et Ciceronis amicus, ad quem Cæsaris consilia deferebat. Is mihi videtur esse qui fabulas collegerat, cujus gratia Cnidiis Cæsar immunitatem dedit, teste Plutarcho in ejus vita.

37 *Hoc scribere*] Cæsarem.

38 *Leges suæ*] Quas paulo ante tulerat quam in Hispania contra filios Pompeii proficisceretur.

39 *Sicut esset neglecta sumtuaria*] Quæ sumtus civium moderabatur. De qua sic Suetonius in Cæsare cap. 43. 'Legem præcipue Sumtuariam exercuit, dispositis circa Macellum custodibus, qui obsonia contra vetitum retinerent, deportarentque ad se submissis nonnunquam lictoribus atque militibus, qui si qua custodes fefellissent, jam apposita a triclinio auferrent.' Atque ut intelligatur, absente Cæsare, ejus Sumtuariam Legem negligi solitam, Cicero epist. ad Famil. IX. 15. sic scribit: 'Quamdiu hic erit hic noster præfectus moribus (Cæsar), parebo auctoritati tuæ; cum vero abierit, ad fungos me tuos conferam.' Legis enim Sumtuariæ inter capita forte scriptum erat, ne quis vesceretur fungis. Lege Macrobium de Lege Sumtuaria, lib. III. Saturnalium, et Dionem lib. XLIII. qui dicit Cæsarem fuisse præfectum moribus, non censorem, antequam contra filios Pompeii in Hispaniam proficisceretur.

40 *Sed heus tu, celari videor, &c.*] Quibus de versibus verba faciat, incertum est. Sed ii videntur esse qui ex Græco quodam poëmate in Lati-

ego accepi A. D. IV. Kal. Octob.[41] satis commodas de Britannicis rebus: quibus, ne admirer, quod a te nullas acceperim, scribit, se sine te fuisse, cum ad mare accesserit, etc. *Ex Cic. ad Quintum fratr.* 3, 1.

Cum hanc jam epistolam complicarem, tabellarii a vobis venerunt A. D. XI. Kal. Sept. vicesimo die.[42] O me sollicitum! quantum ego dolui in Cæsaris suavissimis literis! sed quo erant suaviores, eo majorem dolorem illius ille casus afferebat.[43] *Ex Cic. ad Quintum fr.* 3, 1, 5.

EX EPISTOLIS AD C. OPPIUM ET BALBUM CORNELIUM.

CÆSAR OPPIO ET CORNELIO[44] S.

Gaudeo mehercule vos significare literis, quam valde probetis ea, quæ apud Corfinium sunt gesta:[45] consilio vestro utar libenter, et hoc libentius, quod me sponte facere constitueram, ut quam lenissimum me præberem, et Pompeium, darem operam, ut reconciliarem. Tentemus hoc modo, si possumus omnium voluntates recuperare et diuturna victoria uti: quoniam reliqui diuturnitate odium effugere non potuerunt,[46] neque victoriam diutius tenere, præter unum L. Syllam, quem imitaturus non sum:[47] hæc nova sit ratio vin-

NOTÆ

nam orationem conversi sunt, qualia sunt Arati Phænomena quæ in manibus habemus a Cicerone condita.

41 *A. D.* IV. *Kal. Octob.*] Id est, XXVIII. Septembris.

42 *Vicesimo die*] Postquam se viæ mandaverant.

43 *Eo majorem dolorem illius ille casus afferebat*] Casum illum arbitror fuisse decessum filiæ Juliæ, de quo ex Britannia reversus nuntium accepit, quoque rerum Romanarum fuit immutata facies.

44 *Oppio et Cornelio*] Oppius erat amicus Cæsaris, cui et VIII. liber de bello Gallico et ceteri qui negantur esse Cæsaris, assignantur. Cornelius vero is est Balbus Gaditanus, de quo supra. Ambo res ejus curabant, ut intelligitur ex A. Gellio XVII. 9.

45 *Quæ apud Corfinium sunt gesta*] Clementer. Vide lib. I. de bello civili. Balbus ipse Ciceroni in eandem sententiam scribit his verbis: 'Factum Cæsaris de Corfinio totum me probaturum scito, et quomodo in hujusmodi re commodius cadere non potuit quam ut res sine sanguine conficeret.'

46 *Quoniam reliqui diuturnitate odium effugere non potuerunt*] Ut Cinna et Marius.

47 *Præter unum L. Syllam, quem imitaturus non sum*] Nolebat imitari, quia oderat, ejus sævitiam expertus.

cendi; ut misericordia et liberalitate nos muniamus: id quemadmodum fieri possit, non nulla mihi in mentem veniunt, et multa reperiri possunt. De his rebus, rogo vos, ut cogitationem suscipiatis.[48] Cn. Magium, Pompeii præfectum, deprehendi:[49] scilicet meo instituto usus sum, et eum statim missum feci. Jam duo præfecti fabrum Pompeii in meam potestatem venerunt,[50] et a me missi sunt: si volent grati esse, debebunt Pompeium hortari, ut malit mihi esse amicus, quam iis,[51] qui et illi et mihi semper fuerunt inimicissimi: quorum artificiis effectum est,[52] ut resp. in hunc statum perveniret. *Ex Cic. ad Attic.* 9, 8.

Cf. C. 1. 23. 24. Mentio quoque hujus epistolæ fit apud Celsum p. 187.

CÆSAR OPPIO ET CORNELIO S.

A. D. VII. Id. Mart.[53] Brundusium veni: ad murum castra posui. Pompeius est Brundusii: misit ad me Cn. Magium de pace. Quæ visa sunt, respondi:[54] hoc vos statim scire volui. Cum in spem venero, de compositione aliquid me conficere, statim vos certiores faciam. *Ex Cic. ad Attic.* 9, 13.

Habet et Celsus p. 188.

De Cæsare fugerat me ad te scribere.[a] Video enim, quas

[a] *Oblitus eram ad te scribere.*

NOTÆ

48 *De his rebus, rogo vos, ut cogitationem suscipiatis*] Reperiendis quæ nondum quisquam repererat.

49 *Cn. Magium, Pompeii præfectum, deprehendi*] Intellige *fabrum*. Sic enim appellat lib. I. de bello civili.

50 *Jam duo præfecti fabrum Pompeii in meam potestatem venerunt*] Cn. Magius et L. Vibullius Rufus, qui lib. III. de bello civili dicitur præfectus Pompeii, tametsi *fabrum* non addiderit; ut neque hic Cn. Magium præfectum fabrum dicit, sed præfectum tantum.

51 *Quam iis*] Marcellis et eorum similibus.

52 *Effectum est*] Ab iis enim depravatus est Pompeius, et abalienatus a Cæsare.

53 *A. D. VII. Id. Mart.*] VII. Februarii.

54 *Misit ad me Cn. Magium de pace. Quæ visa sunt, respondi*] Scribit tamen idem Cæsar lib. I. de bello civili, a se quidem missum, sed a Pompeio non remissum. Utrumque tamen factum hoc modo potest conciliari. Misit primum Pompeius Cn. Magium ad Cæsarem. Cæsar, quæ sunt visa, respondit, misitque ad Pompeium qui responsa ferret eundem Magium, quem et reversurum esse expectabat. Sed Pompeius, quia Cæsaris responsa non placebant, Cn. Magium ad Cæsarem non remisit.

tu literas expectaris. Sed ille scripsit ad Balbum, fasciculum illum epistolarum, in quo fuerat et mea, et Balbi, totum sibi aqua madidum redditum esse:[55] ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam:[56] sed ex Balbi epistola pauca verba intellexerat, ad quæ rescripsit his verbis: ' De Cicerone video te quiddam scripsisse, quod ' ego non intellexi: quantum autem conjectura consequebar, ' id erat hujusmodi, ut magis optandum, quam sperandum ' putarem.' Itaque postea misi ad Cæsarem eodem illo exemplo literas. Jocum autem illius de sua egestate ne sis aspernatus, etc. *Ex Cic. ad Quintum fr.* 2, 12.

Libri sunt epistolarum C. Cæsaris[57] ad C. Oppium et Balbum Cornelium, qui res ejus absentis curabant. In his epistolis quibusdam in locis inveniuntur literæ singulariæ, sine coagmentis syllabarum, quas tu putes positas incondite: nam verba ex his literis confici nulla possunt. Erat autem conventum inter eos clandestinum, de commutando situ literarum, ut inscriptio quidem alia aliæ locum et nomen teneret: sed in legendo locus cuique suus et potestas restitueretur,—est adeo Probi Grammatici commentarius satis curiose factus, de occulta literarum significatione epistolarum C. Cæsaris scriptarum. *Ex Gellio* 17, 9.

Steganographiæ hoc specimen est, a qua differt prorsus tachygraphia, quæ in notis Tironis et Senecæ spectatur. Opus Probi Grammatici, de quo hic sermo, non confundendum est cum ejus libello *de notis Romanorum*, qui ævum tulit.

EX EPISTOLA AD Q. PEDIUM.

CÆSAR Q. PEDIO S.

Pompeius se oppido tenet:[58] nos ad portas castra habemus: conamur opus magnum et multorum dierum, propter

NOTÆ

55 *Totum sibi aqua madidum redditum esse*] Vel imbris vel fluminis in quod tabellarius fortuito deciderit.

56 *Ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam*] Obliterata enim madore fuerat.

57 *Libri sunt epistolarum C. Cæsaris, &c.*] Et epistolæ Cæsaris et Probi Grammatici commentarii uno fato perierunt.

58 *Pompeius se oppido tenet*] Brundisio.

altitudinem maris:[59] sed tamen nihil est, quod potius faciamus: ab utroque portus cornu moles jacimus, ut aut illum quam primum transjicere, quod habet Brundusii copiarum, cogamus, aut exitu prohibeamus. *Ex Cic. ad Attic.* 9, 14.

Cf. Julium Celsum p. 188.

EX EPISTOLA AD PISONEM.

Locellum tibi signatum remisi.[60] *Ex Char. lib.* I. *col.* 60.

EX LIBRO EPISTOLARUM AD ANTONIUM.

Nam ad me misit Antonius exemplum Cæsaris ad se literarum, in quibus erat, se audivisse Catonem et L. Metellum in Italiam venisse,[61] Romæ ut essent palam: id sibi non placere; ne qui motus ex eo fierent: prohiberique omnes Italia, nisi quorum ipse causam cognovisset: deque eo vehementius erat scriptum. *Ex Cic. ad Attic.* 11, 7.

EX LIBRO EPISTOLARUM AD SERVILIUM.

P. Servilius pater[62] ex literis, quas sibi a Cæsare missas esse dicebat, significat valde te sibi gratum fecisse, quod de sua voluntate erga Cæsarem humanissime diligentissimeque locutus esses. *Ex Cic. ad Quintum fr.* 3, 1, 6.

NOTÆ

59 *Conamur opus magnum et multorum dierum, propter altitudinem maris*] Hoc est quod ait Lucanus: 'Cedit in immensum cassus labor, omnia pontus Haurit saxa vorax, montesque immiscet arenis.'

60 *Locellum tibi signatum remisi*] Diminutivum nomen a loculo quo conditur pecunia. Hujus materia erat vel lignum vel ebur, vel aliud quidpiam. Obsignabantur autem omnia vasa quibus pretiosæ res continebantur, ut dolia, arcæ, &c. ne paterent hominum præsertim servorum insidiis.

61 *Se audivisse Catonem et L. Metellum in Italiam venisse*] Nostra exemplaria habent *Catonem* non *Cæsarem*; et melius quidem, qui quantum displiceret Cæsari omnibus est notum. L. Metellus is est tribunus pleb. qui lib. I. de bello civili legitur restitisse Cæsari ærarium aperire volenti, quem et occidi voluit, ut patet ex epist. 4. lib. X. ad Attic. tametsi non mandaverit. De quo supra in annot. ad lib. I. de bello civili.

62 *P. Servilius pater*] Is est de quo supra diximus ad initium lib. III. de bello civili, qui Cæsaris in secundo consulatu fuit collega, quique adeo, ut hic cognoscimus, ejus gratiam multo ante tempore ambiebat; nam hæc epistola scripta fuit, cum in Britannia Cæsar esset.

EPISTOLA AD AMANTIUM.

CÆSAR AMANTIO S. D.

Veni, vidi, vici. Vale. *Ex Ponto.*

DE C. JULII CÆSARIS EPISTOLIS TESTIMONIA.

Epistolæ quoque ejus ad Senatum extant: quas primus videtur ad paginas, et formam memorialis libelli convertisse:[63] cum antea consules et duces non nisi transversa charta mitterent scriptas:[64] extant et ad Ciceronem; item ad familiares, domesticis de rebus: in quibus si qua occultius perferenda erant, per notas scripsit, id est, sic structo literarum ordine, ut nullum verbum effici posset: quæ si quis investigare et persequi vellet, quartam elementorum literam, id est, *D* pro *A*, et perinde reliquas commutet. *Ex Suet. in Cæs. c.* 56.

Scribere, et legere simul, dictare et audire solitum accepimus: epistolas vero tantarum rerum quaternas pariter librariis dictare, aut, si nihil aliud ageret, septenas.[65] *Plin.* 7, 25.

Non dubito, quin tuis *(Cæsarem alloquitur)* literis, quarum exemplum legi, quas ad eum *(Dejotarum)* Tarracone huic Blesamio dedisti, se magis etiam erexerit, ab omnique soli-

NOTÆ

63 *Quas primus videtur ad paginas, et formam memorialis libelli convertisse*] Memorialis libellus est Erasmo scriptum memoriæ causa paratum. Ejusmodi autem scriptum non unica pagina, sed pluribus constare solet, quia plura sunt quæ memoriæ commendamus, quæ adeo non unica pagina possent contineri. Cæsar vero cum longiores epistolas scribere instituisset, ejusmodi scripsit epistolas quæ plures paginas implerent.

64 *Cum antea consules et duces non nisi transversa charta mitterent scriptas*] Hoc est more nostro scriberent, non prorsus, id est ante, sed rursus vel retro, ut dicitur. Sic Plautus in Pseudolo: 'Non prorsus, verum ex transverso cedit, quasi cancer solet.' Et *transversus agi* dicitur Latine qui vi et impetu quodam ab instituto deflectitur. Ductum apparet, inquit Erasmus, a navigantibus, qui secundo vento, recto cursu feruntur, flatu adverso transversi aguntur.

65 *Aut, si nihil aliud ageret, septenas*] Id est, si neque legeret, neque dictaret, neque audiret.

citudine abstraxerit: jubes enim eum *bene sperare et bono esse animo,* quod scio te non frustra scribere solere. *Apud Ciceronem in Orat. pro Dejotaro c.* **14.**

Πομπήιος—ἐκέλευε τοῖς πεζοῖς μήτ' ἐπεκθεῖν ἔτι, μήτ' ἐκτρέχειν ἐκ τῆς φάλαγγος, μήδ' ἀκοντίζειν, ἀλλ' ἐν προβολῇ διαστάντας ἀμύνεσθαι διὰ χειρὸς τοῖς δόρασι τοὺς ἐπιόντας· καὶ τόδε τινὲς αὐτοῦ στρατήγημα ἐπαινοῦσιν, ὡς ἄριστον ἐν περικυκλώσει, ὁ δὲ ***ΚΑΙΣΑΡ ΕΝ ΤΑΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙΣ*** *καταμέμφεται· τάς τε γὰρ πληγὰς ὑπὸ τῆς βολῆς εὐτονωτέρας γίγνεσθαι, ἑστῶτας δ' ἀποψύχεσθαί τε, καὶ τοῖς ἐπιθέουσιν εὐβλήτους δι' ἀτρεμίαν, οἷα σκοπούς, εἶναι.* *Ex Appiani lib.* **2.** ***B. C.*** *p. 477. ed. Steph.*

Quam (*Britanniam*) Cæsar, ille auctor vestri nominis, cum Romanorum primus intrasset, alium se orbem terrarum scripsit reperisse, tantæ magnitudinis arbitratus, ut non circumfusa Oceano, sed complexa ipsum Oceanum videretur. *Ex Eumenii in Panegyr. Constantii Cæs. c.* **11.**

Ἐν ἐκείνῃ δὴ τῇ στρατείᾳ προσεξήσκησεν ἱππαζόμενος τὰς ἐπιστολὰς ὑπαγορεύειν, καὶ δυσὶν ὁμοῦ γράφουσιν ἐξαρκεῖν· ὡς δὲ Ὄππιός φησι, καὶ πλείοσι· λέγεται δὲ καὶ τὸ διὰ γραμμάτων τοῖς φίλοις ὁμιλεῖν, Καίσαρα πρῶτον μηχανήσασθαι. ***Plutarcho in Cæs. c. 17.***

EX ORATIONIBUS IN FUNERE JULIÆ ET CORNELIÆ.

Quæstor Juliam amitam,[66] uxoremque Corneliam, defunctas laudavit e more[67] pro rostris: sed in amitæ quidem laudatione de ejus ac patris sui origine sic refert: 'Amitæ 'meæ Juliæ maternum genus ab regibus ortum, paternum cum 'Diis immortalibus conjunctum est; nam ab Anco Marcio 'sunt Marcii reges:[68] quo nomine fuit mater,[69] a Venere

NOTÆ

66 *Quæstor Juliam amitam*] Hæc erat C. Marii uxor, ex qua natus C. Marius Junior. Unde illi studium Marianarum partium.

67 *E more*] Is mos, teste Livio, inde ortus, quod cum aurum in publico deesset, unde Gallis Romanam arcem oppugnantibus summa pactæ mercedis confieret, idque esset a matronis collatum, institutum est ut earum, sicut virorum solennis esset laudatio.

68 *Nam ab Anco Marcio sunt Marcii reges*] Quo nomine et qua gente erat Q. Marcius rex, qui v. ante Ciceronem anno consul factus est cum L. Metello, et contra Manlium Catilinarium ducem missus est a senatu in

'Julii,[70] cujus gentis familia est nostra. Est ergo in genere 'et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent,[a] et 'cærimonia Deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges,'[71] *Sueton. c. 6.*

Ὅτε τῆς Μαρίου γυναικὸς ἀποθανούσης, ἀδελφιδοῦς ὢν αὐτῆς, ἐγκώμιόν τε λαμπρὸν ἐν ἀγορᾷ διῆλθε καὶ περὶ τὴν ἐκφορὰν ἐτόλμησεν εἰκόνας Μαρίου προθέσθαι. Plutarch. in Cæsare, c. 5. *qui addit: τὸ μὲν ἐπὶ γυναιξὶ πρεσβυτέραις λόγους ἐπιταφίους διεξιέναι, πάτριον ἦν Ῥωμαίοις· νέαις δ' οὐκ ὂν ἐν ἔθει, πρῶτος εἶπε Καῖσαρ ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναικὸς ἀποθανούσης.*

EX ORAT. PRO BITHYNIS.

C. Cæsar Pont. Max. in oratione, quam pro Bithynis dixit,[72] hoc principio usus est. 'Vel pro hospitio regis Nicomedis, vel pro horum necessitate,[73] quorum res agitur, 'refugere hoc munus, M. Vinici, non potui: nam neque hominum morte memoria deleri debet, quin a proximis retineatur; neque clientes sine summa infamia deseri possunt, 'quibus etiam a propinquis nostris opem ferre instituimus.'[74] *Ex Gellio* 5, 13.

Quid ergo? syngraphæ non sunt, sed res aliena est.[75]

[a] *Possunt.*

NOTÆ

Hetruriam, ut auctor est Sallustius, a quo et dicta aqua Marcia, cujus meminit Plinius l. XXXVI.

69 *Quo nomine fuit mater*] Juliæ, Cæsaris amitæ quæ laudatur.

70 *A Venere Julii*] Venus enim ex Anchisa Æneam peperit, Iuli Ascanii patrem, a quo gens Julia deducebatur.

71 *Quorum ipsi in potestate sunt reges*] Sic Horatius: 'Regum timendorum in proprios greges Reges in ipsos imperium est Jovis.'

72 *C. Cæsar Pont. Max. in oratione, quam pro Bithynis dixit*] Erat Pontifex Maximus, cum illam orationem dixit.

73 *Vel pro hospitio regis Nicomedis, vel pro horum necessitate*] Cum a Sylla ad necem inquireretur, mari ad regem Bithyniæ Nicomedem confugit. Unde illi cum Bithynis necessitudo intercedebat, quam hoc loco necessitatem appellat.

74 *Quibus etiam a propinquis nostris opem ferre instituimus*] Secundo loco a propinquis.

75 *Quid ergo? syngraphæ non sunt,*

Ex Julio Rufiniano de figuris Edit. Rhetorum Capperon. p. 30.

EX ORAT. PRO LEGE PLAUTIA.

Reperi tamen in oratione C. Cæsaris, qua Plautiam rogationem suasit,[76] *necessitatem*[77] dictam pro *necessitudine*, id est, jure affinitatis. Verba hæc sunt: 'Equidem mihi videor pro nostra necessitate, non labore, non opera, non industria defuisse.' *Ex Gell.* 13, 3. *et Nonio in voce* Necessitas, 4, 323.

EX ORAT. IN CN. DOLABELLAM.

Cæsar in Dolabellam[78] actionis III. 'ibi isti, quorum in ædibus fanisque posita, et honori erant, et ornatu.' In li-

NOTÆ

sed res aliena est] Julius Rufinianus executus apophasim venustum schema, seu alio nomine ætiologiam, ejus addit cum exempla nonnulla, tum hoc ex oratione Cæsaris pro Bithynis, quod propter brevitatem insignem non explicare licet. Rei enim tota cognitio in facto posita est.

76 *Reperi tamen in oratione C. Cæsaris, qua Plautiam rogationem suasit*] Lex hæc lata est anno urb. cond. IↃCLXXV P. Lutatio Catulo, M. Æmilio Lepido coss. a M. Plautio Syllano trib. pleb. cujus hæc videntur fuisse capita. Is cujus hæc quæstio erit, de ejus capite quærito, qui adversus rempublicam conjuraverit, insidias senatui fecerit, magistratibus vim attulerit, qui cum telo in publico fuerit, aut seditionis causa loca superiora occuparit, qui possessorem e fundo hominibus armatis dejecerit dolo malo, aut armatis objectis, ut inde profugeret causam attulerit, prohibetoque ne prædium, unde dejectus possessor sit, usu capiatur. Eis damnatis aqua et igni interdicito. Qua lege Sallustius dicit Catilinam interrogatum a L. Paulo, multos item a Cicerone.

77 *Necessitatem*] De qua voce diximus.

78 *Cæsar in Dolabellam*] Suetonius et Plutarchus hunc docent consularem et triumphalem virum a Cæsare accusatum repetundarum, sed absolutum. Videtur tamen Asconius Pedianus damnatum existimare. Sic enim in divinationem, in illum locum Ciceronis: '*Videt etiam si a pueris nobilibus.* Significat et Cæsarem, item adolescentem, in Dolabella reo ex Sicilia, qui quidem damnatus est, quantum oportuit per Hortensii gratiam. Nam si non damnatus est Dolabella, quomodo postea dicit Tullius: Jamjam Dolabella neque me tui, neque tuorum liberum miseret quos tu miseros in egestate ac solitudine reliquisti?' Gesserat ille Dolabella consulatum cum M. Tullio anno urbis cond. IↃCLXXIII.

bris quoque Analogicis omnia istiusmodi sine *i* litera dicenda censet. *Ex Gell.* 4, 16.

Nono decimo ætatis anno L. Crassus[79] C. Carbonem,[80] uno et vigesimo Cæsar Dolabellam, altero et vigesimo Asinius Pollio Catonem,[81] non multo ætatem antecedens Calvus[82] Vatinium, iis orationibus insecuti sunt, quas hodieque cum admiratione legimus. *Ex Dialogo de oratoribus*[83] *c.* 34.

NOTÆ

79 *L. Crassus*] De hoc sic Cicero in Bruto: 'Crasso nihil statuo fieri potuisse perfectius. Erat,' &c. Et paulo infra, quod ad hunc locum facit, scribit: 'Mature in locum principum oratorum venit. Accusavit C. Carbonem eloquentissimum hominem admodum adolescens, summam ingenii non laudem modo, sed admirationem est consecutus.' Consul tandem factus cum Q. Mutio Scævola anno U. C. IↃCLIX.

80 *C. Carbonem*] Is est qui ter consul fuit, ut testatur Plutarchus, qui cum Sylla bellavit, qui a Cn. Pompeio fuit interfectus, qui et in præclarorum oratorum numerum a Cicerone refertur in Bruto, ubi sic ipsum laudat: 'Utinam in Tib. Graccho et C. Carbone talis mens ad rempubl. bene gerendam, quale ingenium ad bene dicendum fuit. Profecto nemo his viris gloria præstitisset.' Et paulo post: 'Carbo, quoad vita suppeditavit, est in multis judiciis causisque versatus.'

81 *Asinius Pollio Catonem*] Ex Senecæ controversia XIX. l. III. intelligitur Catonem esse ab Asinio Pollione accusatum. Ex Ciceronis l. IV. epist. 15. ad Attic. absolutum fuisse patet Lege Licinia. Quis fuerit Cato, supra dictum. Asinius Pollio insignis fuit orator qui V. a morte C. Cæsaris anno cum Cn. Domitio consul fuit, cujus in gratiam Virgilius illam Eclogam scripsit cujus est initium: 'Sicelides Musæ.' Idem semper Ciceroni infensus.

82 *Calvus*] Præclarus orator, de quo Ciceronis vide judicium in Bruto et epist. ultima l. XV. ad Famil. de quo sic Quintilianus X. 1. 'Inveni qui Calvum præferrent omnibus, inveni qui Ciceroni crederent eum nimia contra se calumnia verum sanguinem perdidisse. Sed est et sancta et gravis oratio, et castigata et frequenter vehemens quoque. Imitator est autem Atticorum, fecitque illi properata mors injuriam, si quid adjecturus, non si quid detracturus fuit.' Porro quod hic habetur scribit id ipsum Quintilianus XII. 6. 'Agendi initium sine dubio secundum vires cujusque sumendum est: neque ego annos definiam, cum Demosthenem puerum admodum actiones pupillares habuisse manifestum sit. Calvus, Cæsar, Pollio multum ante quæstoriam omnes ætatem gravissima judicia susceperint.'

83 *Ex Dialogo de oratoribus*] Hic dialogus ascribitur Tacito, quanquam Fabii Quintiliani esse videatur. Argumentum ejus est: An sui sæculi oratores antiquis et quare concedant, et cum multas causas affert, tum hanc inprimis, quod juvenes non in scholas olim deducerentur, sed ad eum oratorem qui principem locum in civitate teneret; sic apud cum in

Ceterum composita seditione civili,[84] Cornelium Dolabellam consularem et triumphalem virum, repetundarum postulavit, absolutoque Rhodum secedere statuit. *Ex Sueton. c.* 4.

Divus quoque Julius,[85] quam cœlestis numinis, tam etiam humani ingenii perfectissimum columen,[86] vim facundiæ propriæ expressit, dicendo in accusatione Cn. Dolabellæ, quem reum agit, extorqueri sibi causam optimam L. Cottæ patrocinio.[87] *Valer. Max.* 8, 9.

Ne forte erretis et eundem hunc Cn. Dolabellam putetis esse, in quem C. Cæsaris orationes legitis, scire vos oportet, duos eodem tempore fuisse——Dolabellas: horum alterum Cæsar accusavit, nec damnavit. *Ex Pediano in orat. pro M. Scauro.*

Significat et Cæsarem, item adolescentem, in Dolabella reo ex Sicilia, qui quidem damnatus est, quantum oportuit per Hortensii gratiam, etc. *Ex Pediano in Divin.*

Ἐπανελθὼν δ' εἰς Ῥώμην Δολαβέλλαν ἔκρινε κακώσεως ἐπαρχίας, καὶ πολλαὶ ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος τῶν πόλεων μαρτυρίας αὐτῷ παρέσχον· ὁ μὲν οὖν Δολαβέλλας ἀπέφυγε τὴν δίκην. *Ex Plut. in Cæs. c.* 4.

NOTÆ

prælio pugnare didicisse, non in umbra; inde factum ut adolescentuli accusationes aut defensiones susceperint. Itaque nono decimo ætatis anno.

84 *Ceterum composita seditione civili*] Quæ per M. Lepidum movebatur, cujus spe ex Asia Romam propere Cæsar redierat. Cum enim is Lepidus consul acta Syllæ rescindere vellet, a Q. Catulo collega ex Italia pulsus est, de quo Lucanus: 'sternere profecto, Ut Catulo jacuit Lepidus.' Et morbo in Sardinia periit, quem mœror ex adulterio uxoris cognito conceptus attulerat. Teste Plutarcho in Pompeio.

85 *Divus quoque Julius*] Quia in Deorum numerum relatus est, non ore modo decernentium, sed et persuasione vulgi, ut testatur Suetonius in ejus vita.

86 *Quam cœlestis numinis, tam etiam humani ingenii perfectissimum columen*] Quantus Deus, tantus homo, ut summus Deus, ita summus homo, cui nihil defuit ad divinitatis perfectionem, princeps Deorum atque hominum. Columen enim seu columna, ea re cujus est columen validius ac firmius sit necesse est.

87 *L. Cottæ patrocinio*] De hoc Cicero in Bruto dicit: 'Ex his Cotta et Sulpitius cum meo judicio tum omnium facile primas tulerunt.'

EX ORAT. AD MILITES.

Fama vero hostilium[88] copiarum perterritos, non negando minuendove, sed insuper amplificando ementiendoque confirmabat. Itaque cum expectatio adventus Jubæ terribilis esset, convocatis ad concionem militibus, 'Scitote,' inquit, 'paucissimis his diebus regem adfuturum cum X legionibus, 'equitum XXX, levis armaturæ C millibus, elephantisque 'CCC. Proinde desinant quidam quærere ultra, aut opina-'ri: mihique, qui compertum habeo, credant: aut quidem 'vetustissima nave impositos quocumque vento in quascum-'que terras jubebo avehi.' *Suet. c.* 66.

C. Cæsar apud milites de incommodis* eorum: *Non frustrabo vos, milites. Diomed. l.* I. *col.* 395.

* *Alias* commodis.

EX ORAT. PRO DECIO SAMNITE.

Nec forte quisquam aut Cæsaris pro Decio Samnite,[89] aut Bruti pro Dejotaro rege,[90] ceterosque cujusdam lentitudinis ac teporis libros legit,[91] etc. *Auctor Dial. de orator. c.* 21.

EX ORAT. PRO SEXTILIO.

Quo enim nimbo, qua procella verborum, impium Sextilii caput obrui meretur? quod C. Cæsarem, a quo cum studiose, tum etiam feliciter, gravissimi criminis reus defensus fuerat, etc. *Val. Max.* 5, 3, 3.

NOTÆ

88 *Fama vero hostilium, &c.*] Vide lib. de bello Africano.

89 *Nec forte quisquam aut Cæsaris pro Decio Samnite*] Nullam usquam legi ejus Decii Samnitis commemorationem.

90 *Aut Bruti pro Dejotaro rege, &c.*] Orationes. Verisimile est Brutum, qui Cæsaris amicitia florebat, Dejotari, a Castore nepote apud Cæsarem accusati, patrocinium ut Ciceronem ipsum suscepisse.

91 *Cujusdam lentitudinis ac teporis libros legit*] Negat enim eos esse acres oratores.

EX ORAT. DE CONJURATIS.

Catonem primum sententiam putat de animadversione dixisse,[92] quam omnes ante dixerant præter Cæsarem: et cum ipsius Cæsaris tam severa fuerit, qui tum prætorio loco dixerit,[93] etc. *Cic. ad Attic.* 12, 21.

Sed Cæsar, ubi ad eum perventum est,[94] rogatus sententiam a consule, hujuscemodi verba locutus est: 'Omnes homines,' etc. *Sallust. Cat. c.* 51.

Ὁ δὲ Καῖσαρ ἀναστὰς, λόγον διῆλθεν πεφροντισμένον, ὡς ἀποκτεῖναι μὲν ἀκρίτους ἄνδρας ἀξιώματι καὶ γένει λαμπροὺς, οὐ δοκεῖ πάτριον οὐδὲ δίκαιον εἶναι, μὴ μετὰ τῆς ἐσχάτης ἀνάγκης. εἰ δὲ φρουροῖντο δεθέντες ἐν πόλεσι τῆς Ἰταλίας, ἃς ἂν αὐτὸς ἕληται Κικέρων, μέχρι οὗ καταπολεμηθῇ Κατιλίνας, ὕστερον ἐν εἰρήνῃ καὶ καθ' ἡσυχίαν περὶ ἑκάστου τῇ βουλῇ γνῶναι παρέξει. οὕτω δὲ τῆς γνώμης φιλανθρώπου φανείσης, καὶ τοῦ λόγου δυνατῶς ἐπ' αὐτῇ ῥηθέντος, οὐ μόνον οἱ μετὰ τοῦτον ἀνιστάμενοι προσετίθεντο, πολλοὶ δὲ καὶ τῶν τὰς εἰρημένας γνώμας ἀπειπάμενοι πρὸς τὴν ἐκείνου κατέστησαν, ἕως ἐπὶ Κάτωνα τὸ πρᾶγμα καὶ Κάτουλον περιῆλθεν. *Plut. in Cæs. p.* 710.

Sic fac existimes: post has miserias, id est postquam armis disceptari cœptum est de jure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Cæsar accusata acerbitate Marcelli (sic enim appellabat)[95] laudataque

NOTÆ

92 *Catonem primum sententiam putat de animadversione dixisse, &c.*] Brutus ad Atticum epistolam miserat, in qua quid de manifestis sociis Catilinæ, Lentulo, Cethego et aliis statutum in Senatu fuisset. Illam epistolam ad Ciceronem Atticus miserat. Verum Cicero qui in re præsenti fuerat, a Bruto censet ignoratum fuisse quod gestum esset, et quæ falsa sciebat esse reprehendit. At prima pars non omnino falsa fuit, siquidem, ut ait Suetonius, Decium Syllanum consulem designatum non piguit sententiam suam, quia mutare turpe erat, interpretatione leuire, velut gravius, atque ipse sensisset, exceptam.

93 *Qui tum prætorio loco dixerit*] Id Suetonius docet, Cæsarem eo tempore fuisse prætorem creatum. Qui autem creati erant magistratus priores sententiam rogabantur a consule, quod prærogari appellabant.

94 *Sed Cæsar, ubi ad eum perventum est, &c.*] Vide rem totam fuse narratam apud Sallustium in bello Catilinario.

95 *Nam et ipse Cæsar accusata acerbitate Marcelli (sic enim appellabat), &c.*] Quia ipsum Marcellus consul erat persecutus. Retulerat enim ad Senatum ei ut ante tempus succederetur, et ne absentis ratio in comitiis haberetur; et ut colonis quos Cæsar

honorificentissime et æquitate tua et prudentia,[96] repente præter spem dixit, se Senatui roganti de Marcello, ne hominis (l. ominis) quidem causa negaturum.[97] *Cic. Epist. ad Fam. lib.* IV. *ep.* 4. *ad Ser. Sulpic.*

DE C. JULII CÆSARIS ORATIONIBUS TESTIMONIA.

Tum Brutus: Orationes quidem ejus mihi vehementer probantur, complures autem legi,[98] etc. *Ex Cic. in Bruto c.* 75.

Orationes aliquas reliquit, inter quas temere quædam feruntur, ut *pro Q. Metello,*[99] quam non immerito Augustus existimat magis ab actuariis exceptam,[100] male subsequentibus verba dicentis, quam ab ipso editam. Nam in quibusdam exemplaribus invenio ne inscriptam quidem *pro Metello,* sed *quam scripsit Metello,* cum ex persona Cæsaris

NOTÆ

Novocomum deduxisset, civitas adimeretur, in omnibus eum latronem appellans.

96 *Laudataque honorificentissime et æquitate tua et prudentia*] Servius enim Sulpitius, ad quem epistola scribitur, qui alter illo anno consul erat, æquior Cæsari fuerat, adeo ut per illum, teste Suetonio, Cæsar Marcello resisteret.

97 *Ne hominis (l. ominis) quidem causa negaturum*] Id est, Marcelli ipsius, etsi non intervenirct Senatus deprecatio, cui Marcello vel soli perlibenter parceret. Nempe ut Marcello gratam faceret restitutionem, cum non Senatus tantum deprecantis, sed sui etiam rationem habitam esse a Cæsare videret.

98 *Complures autem legi*] Hoc iterum Cicero confirmat in oratione pro Dejotaro, ubi sic alloquitur Cæsarem: 'Quæ quoniam angustiora parietes faciunt, tuum est, Cæsar, qui pro multis sæpe dixisti, quid nunc mihi animi sit, ad te ipsum referre.'

99 *Orationes aliquas reliquit, inter quas temere quædam feruntur, ut pro Q. Metello*] Metellus trib. plebis legem promulgavit, qua Pompeio demandandum censebat ut videret ne quid respublica detrimenti caperet propter periculum quod a Catilina imminebat, ipseque ut in Italiam suas copias transportaret, et urbem a Catilina defenderet. Sed specie Catilinæ repellendi id agebatur, ut respubl. Pompeio traderetur. Qua in lege ferenda multum Cæsaris prætoris opibus adjuvabatur Metellus. Restitit Cato incitatæ per tribunum multitudini, suoque consilio et constantia ne lex ferretur impedivit, utpote quæ seditionem Romæ et bellum civile excitaret. Rem totam fuse apud Plutarchum enarratam vide in Catone.

100 *Ab actuariis exceptam*] Actuarii sunt qui acta excipiunt, et veloci stylo scribunt. Quod significare videtur Seneca XXXIII. 'Multum viva vox facit, non quidem hæc quæ alienis verbis commodatur et actuarii vice fungitur.'

sermo sit, Metellum seque adversus communium obtrectatorum criminationes purgantis. *Apud milites* quoque *in Hispania* idem Augustus orationem esse vix ejus putat; quæ tamen duplex fertur, una quasi priore habita prælio, altera posteriore,[101] quo Asinius Pollio ne tempus quidem concionandi habuisse eum dicit, subita hostium incursione. *Ex Sueton. c.* 55.

EX LIBRIS IN CATONEM.

Reliquit et *de Analogia* duos libros,[102] et *Anticatones* totidem.[103] *Suet. c.* 56.

EX LIB. I.

Cæsar in *Anticatone priore:* 'Uno enim excepto, quem alius modi atque omnis natura finxit, suos quisque habet caros.'[104] *Priscianus bis l.* 6. 7 *et* 13.

INCERTA EX IISDEM.

Erunt officia antelucana,[105] in quæ incidere impune ne

NOTÆ

101 *Una quasi priore habita prælio, altera posteriore*] Cæsar duo prælia adversus Pompeii filios in Hispania fecit, alterum apud Cordubam, alterum apud Mundam; quo in postremo militibus suis clamitabat, ut scribit Appianus: 'Si nihil pudoris superest, corripite me et in puerorum manus tradite.' Ita suis rebus diffidebat, seu potius desperabat.

102 *Reliquit et de Analogia duos libros*] Græci ἀναλογίαν vocant quam Latini proportionem dicunt. Ea autem proportio verborum est, atque adeo tota est Grammatica tractatio. Pro analogia et contra analogiam Varro subtilissime disseruit. Crates item contra analogiam adversus Aristarchum, qui illius vim probabat, omnes ingenii nervos contendit. Hanc tractationem, licet Grammaticam, non a se alienam aut se indignam judicavit Cæsar. Itaque Quintilianus lib. I. 'An vim Cæsaris fregerunt editi de Analogia libri?' Hos libros ad M. Ciceronem scripsisse testis est locuples A. Gellius XIX. 8.

103 *Et Anticatones totidem*] Id est libros contra Catonem jam mortuum, quibus respondet laudationi Catoni, quam M. Tullius Cicero confecerat.

104 *Uno enim excepto, quem alius modi atque omnis natura finxit, suos quisque habet caros*] Verum illud quidem est quod a Cicerone scriptum legimus de Offic. lib. I. 'Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam corpusque tueatur, &c. Commune item animantium omnium est conjunctionis appetitus procreandi causa, et cura quædam eorum quæ procreata sunt.' Verum Catonem non talem finxerat natura, sed philosophia, quæ justi et æqui, non consanguinitatis, rationem habere suasit.

105 *Erunt officia antelucana, &c.*] Plinius secundus amico suo ad cœ-

Catoni quidem licuit; quem tamen C. Cæsar ita reprehendit, ut laudet. Describit enim 'eos, quibus obvius fuerit, cum 'caput ebrii retexissent, erubuisse,' deinde adjicit: 'pu-'tares non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos.' Potuitne plus auctoritatis tribui Catoni, quam si ebrius tam venerabilis erat? nostræ tamen cœnæ ut apparatus et impendii, sic temporis modus constet. Neque enim hi sumus, quos vituperare ne inimici quidem possint, nisi ut simul laudent. *Ex Plin. epist.* 3, 12.

C. etiam Cæsar, gravis auctor linguæ Latinæ, in *Anticatone*: 'Unius,' inquit, 'arrogantiæ, superbiæque domina-'tuque.'[106] *Ex Gell.* 4, 16.

DE C. JULII CÆSARIS IN CATONEM SCRIPTIS TESTIMONIA.

Qualis futura sit Cæsaris vituperatio contra laudationem meam,[107] perspexi ex eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis, sed cum maximis laudibus meis: itaque misi librum ad Muscam,[108] ut tuis librariis daret; volo enim divulgari. *Ex Cic. ad Attic.* 12, 40.

NOTÆ

nam vocanti promittit se venturum, sed certis conditionibus, 'Ut cœna sit expedita, sit parca, Socraticis tantum' (id est philosophicis) 'sermonibus abundet, in his quoque teneat modum.' *Erunt officia antelucana.* Nam si ejusmodi confabulationibus in multam noctem cœna prorogetur, venient ad salutationis officium ante lucem clientes, qui si madidos vino offenderint, nobis paratum est dedecus, quod vitare non potuit etiam decorus vir Cato. Verisimile est autem hæc petita ex Anticatone, quod Cicero epist. ad Attic. lib. XII. collecta Catonis esse a Cæsare vitia scribit.

106 *Dominatuque*] Supra dictum solitos esse dandi casus in *u* non in *ui* finiri.

107 *Qualis futura sit Cæsaris vituperatio contra laudationem meam*] Magnum volumen Catonis laudibus impleverat Cicero. Has laudes cum suo probro putavit Cæsar esse conjunctas, quod perpetuo ab illo fuerat abalienatus dissidio. Itaque Catonis ipse vituperationem scripsit, cujus non tantum copiam Ciceroni fecit Hirtius, sed etiam προπλάσματος, id est, speciminis, quod antequam ipsum opus aggrederetur, Cæsar adumbraverat. Tanta autem solertia fuit opus a Cæsare compositum, ut eum in Catonem mortuum totum dirigeretur, Ciceroni tamen laudatori parceret, immo et hominem laudaret. Nam Ciceronis orationem ibidem laudavit Cæsar, ut similem Periclis et Theramenis sermoni. Auctor Plutarchus in Cicerone.

108 *Ad Muscam*] Quidam Sempronius Musca apud Val. Maximum commemoratur; sed an is sit non satis scio.

Hirtii epistolam si legeris, quæ mihi quasi πρόπλασμα videtur ejus vituperationis, quam Cæsar scripsit de Catone. *Cic. ad Attic.* 12, 41.

Cum mihi Balbus nuper in Lanuvino[109] dixisset, se et Oppium scripsisse ad Cæsarem, me legisse libros contra Catonem, et vehementer probasse.[110] *Ex Cic. ad Attic.* 13, 50.

Quibus omnibus generibus usus est nimis impudenter Cæsar[111] contra Catonem meum.[112] *Ex Cic. in Topic.* c. 25.

M. Ciceronis libro, quo Catonem cœlo æquavit, quid aliud dictator Cæsar, quam rescripta oratione velut apud judices, respondit? *Ex Tac. Annal.* 4, 34.

Hisque usum C. Cæsarem[113] in vituperando Catone notaverit Cicero.* *Ex Quint.* 3, 7, 28.

* *In Topicis.*

Ut Catonem Tullius laudans: et duobus voluminibus Cæsar accusans. *Mart. Capell. lib.* 5.

Atque utinam ritus veteres, et publica saltem
His intacta malis agerentur sacra. Sed omnes
Noverunt Mauri, atque Indi, quæ psaltria penem

NOTÆ

109 *In Lanuvino*] Prædio prope Lanuvium oppidum, quod nunc *Indovino* dicitur. Sic a Tusculo oppido fit Tusculanum.

110 *Et vehementer probasse*] Non tantum contra Ciceronem scripsit Cæsar non sine laudibus Ciceronis, sed scriptum Cæsaris Cicero suo calculo comprobavit. Utinam quicumque de argumentis sacris vel profanis controversias inter se vel stylo vel voce Christiani homines agitant, Christiano hoc exemplo etiam non Christianis usitato mallent quam contumeliis rem gerere.

111 *Quibus omnibus generibus usus est nimis impudenter Cæsar*] Hæc genera sunt quæ ipse ibidem posuit: 'Aut negari potest id factum esse quod laudatur, aut non eo nomine afficiendum quo laudator, affecerit, aut omnino non esse laudabile, quod non recte, non jure factum sit.'

112 *Contra Catonem meum*] Laudationem meam Catonis.

113 *Hisque usum C. Cæsarem*] Cum Fabius in hujus III. 6. dixerit esse status causæ tres: An sit, Quid sit et Quale sit, hicque postremus status qualitatis status appelletur, hoc c. 7. quod totum est de genere demonstrativo, id est, de laude et vituperatione, ait tres status cadere in hoc opus posse, hisque usum Cæsarem in vituperando Catone a Cicerone fuisse notatum. Quod in superiore Fragmento legimus.

Majorem, quam sint duo Cæsaris Anticatones,[114]
Illuc, &c.

Juven. Sat. 6, 333.

Cæsar bello civili, cognita Catonis morte, cujus virtutem dialogo illo, qui inscribitur *Cato,* Cicero etiam laudavit, libros duos famosissimos in vitam Catonis edidit, quos *Anticatones* inscripsit. *Vetus schol. ad Juven. Sat.* 6, 337.

De illis Anticatonibus plura tradit Plut. in Cæsare c. 54.

Πυθόμενος δὲ ὡς ἑαυτὸν διεργάσαιτο, δῆλος μὲν ἦν δηχθεὶς, ἐφ' ᾧ δὲ, ἄδηλον· εἶπε δ' οὖν, ὦ Κάτων, φθονῶ σοι τοῦ θανάτου, καὶ γὰρ σύ μοι τῆς σωτηρίας ἐφθόνησας· ὁ μὲν οὖν μετὰ ταῦτα γραφεὶς ὑπ' αὐτοῦ πρὸς Κάτωνα τεθνεῶτα λόγος, οὐ δοκεῖ πρᾴως ἔχοντος οὐδὲ εὐδιαλλάκτως σημεῖον εἶναι· πῶς γὰρ ἂν ἐφείσατο ζῶντος, εἰς ἀναίσθητον ἐγχέας ὀργὴν τοσαύτην; Paulo post: *Τεκμαίρονται καὶ τὸν λόγον ἐκεῖνον οὐκ ἐξ ἀπεχθείας, ἀλλὰ φιλοτιμίας πολιτικῆς συντετάχθαι διὰ τοιαύτην αἰτίαν. ἔγραψε Κικέρων ἐγκώμιον Κάτωνος, ὄνομα τῷ λόγῳ θέμενος Κάτωνα· καὶ πολλοῖς ὁ λόγος ἦν διὰ σπουδῆς, ὡς εἰκὸς, ὑπὸ τοῦ δεινοτάτου τῶν ῥητόρων εἰς τὴν καλλίστην πεποιημένος ὑπόθεσιν. τοῦτο ἠνία Καίσαρα, κατηγορίαν αὐτοῦ νομίζοντα τὸν τοῦ τεθνεῶτος δι' αὐτὸν ἔπαινον. ἔγραψεν οὖν πολλάς τινας κατὰ τοῦ Κάτωνος αἰτίας συναγαγών· τὸ δὲ βιβλίον Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται, καὶ σπουδαστὰς ἔχει τῶν λόγων ἑκάτερος διὰ Καίσαρα καὶ Κάτωνα πολλούς.* Ex Plut. in Cæs. p. 733.

Αὐτὸς δ' οὖν ὕστερον, ἐν τῇ πρὸς Κικέρωνα περὶ Κάτωνος ἀντιγραφῇ, παραιτεῖται, μὴ στρατιωτικοῦ λόγον ἀνδρὸς ἀντεξετάζειν πρὸς δεινότητα ῥήτορος εὐφυοῦς, καὶ σχολὴν ἐπὶ τοῦτο πολλὴν ἄγοντος. Ex Plut. in Cæs. p. 708.

Ἐκ δὲ τούτου διετέλει τιμῶν καὶ φιλοφρονούμενος, ὥστε καὶ γράψαντι λόγον ἐγκώμιον Κάτωνος, ἀντιγράφων τόν τε λόγον αὐτοῦ καὶ τὸν βίον, ὡς μάλιστα τῷ Περικλέους ἐοικότα καὶ Θηραμένους ἐπαινεῖν· ὁ μὲν οὖν Κικέρωνος λόγος Κάτων, ὁ δὲ Καίσαρος Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται. Ex Plut. in Cic. p. 880.

NOTÆ

114 *Majorem, quam sint duo Cæsaris Anticatones*] Longos illos oportet libros fuisse, quorum de magnitudine magnis rebus petatur comparatio, quamvis satyrico more a Juvenale poëta.

Κικέρωνος δὲ ποιήσαντος ἐγκώμιον εἰς αὐτὸν (Κάτωνα) καὶ ἐπιγράψαντος ΚΑΤΩΝ, ἀντέγραψε κατηγορίαν ὁ Καῖσαρ, καὶ ἐπέγραψεν ΑΝΤΙΚΑΤΩΝ. Ex Appiani lib. 2.

Οὕτω γὰρ ἀνατεθαυμάκει, ὥστε τοῦ Κικέρωνος ἐγκώμιον μετὰ ταῦτα αὐτοῦ (Κάτωνος) γραψάντος, ἀγανακτῆσαι μὲν μηδὲν, καίπερ καὶ ἐκείνου οἱ προσπολεμήσαντος, βιβλίον δέ τι γράψαι, ὃ καὶ ΑΝΤΙΚΑΤΩΝ ἐκάλεσεν. Ex Dionis Cassii lib. 43.

EX LIBRIS DE ANALOGIA, AD M. T. CICERONEM.

Reliquit et *de Analogia* duos libros, etc. *Ex Suet.* c. 56.

EX LIB. I.

Quin etiam in maximis occupationibus[115] cum ad te ipsum, inquit,[116] in me[117] intuens, de ratione Latine loquendi accuratissime scripserit,[118] primoque in libro[119] dixerit, 'verborum delectum originem esse eloquentiæ,' tribueritque, mi Brute, huic nostro,[120] qui me de illo maluit[121] quam se[122] dicere, laudem singularem: (nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset affatus:[123] 'ac, si cogitata præ-'clare eloqui possent, non nulli studio et usu laboraverunt, 'cujus te pæne principem[124] copiæ atque inventorem, bene 'de nomine ac dignitate populi Romani meritum esse exis-'timare debemus,') hunc facilem et quotidianum noluisse sermonem, nunc pro relicto est habendum. Tum Brutus, amice, hercule, inquit, et magnifice te laudatum puto, quem non solum principem atque inventorem copiæ dixerit, quæ erat magna laus, sed etiam bene meritum de populi Romani nomine et dignitate. *Ex Cic. in Bruto c.* 72.

NOTÆ

115 *Quin etiam in maximis occupationibus, &c.*] In transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia conventibus peractis, ad exercitum rediit in Galliam ulteriorem, scripsit libros de Analogia ad Ciceronem, ut testatur Suet. in Cæsare c. 56.

116 *Inquit*] Atticus.

117 *In me*] Ciceronem.

118 *Accuratissime scripserit*] In libris de Analogia duobus quos ad te scripsit.

119 *Primoque in libro*] Analogiæ.

120 *Huic nostro*] Delectui.

121 *Qui me de illo maluit*] Me Atticum de illo Cæsare.

122 *Quam se*] Cæsarem.

123 *Cum hunc nomine esset affatus*] Ciceronem.

124 *Cujus te pæne principem*] Ciceronem.

C. Cæsar ille perpetuus dictator, Cn. Pompeii socer, a quo familia et appellatio Cæsarum deinceps propagata est, vir ingenii præcellentis, sermonis præter alios suæ ætatis castissimi, in libris, quos ad M. Ciceronem *de Analogia* conscripsit, *arenas* vitiose dici existimabat, quod *arena* nunquam multitudinis numero appellanda sit, sicuti neque *cœlum*, neque *triticum*, contra autem *quadrigas*, etiamsi currus unus equorum quatuor junctorum unum sit, plurativo semper numero dicendas putat, sicut *arma*, et *mœnia*, et *comitia*, et *inimicitias* etc. *Paulo post:* Tunc prolato libro *de Analogia* primo verba hæc ex eo pauca memoriæ mandavi, nam cum prædixisset, neque cœlum, triticumve, neque arenam multitudinis significationem pati: 'Num tu,' inquit, 'harum 'rerum natura accidere arbitraris, quod unam terram et 'plures terras, et urbem et urbes, et imperium et imperia 'dicamus? neque quadrigas in unam nominis figuram redi-'gere, neque arenam in multitudinis appellationem convertere 'possimus?' *Ex Gell.* 19, 8.

Atque id, quod a C. Cæsare, excellentis ingenii ac providentiæ (*ita Gellius, Macrobius* prudentiæ) viro in primo *de Analogia* libro scriptum est, habe semper in memoria atque in pectore, *ut tanquam scopulum sic fugias inauditum atque insolens verbum.* *Ex Gell.* 1, 10. *et Macrob. Saturn.* 1, 5.

EX LIB. II.

C. Cæsar in libro *de Analogia* secundo, hujus *die*[125] et hujus *specie* dicendum putat. *Ex Gell.* 9, 14.

Exempla vide 2, 23.

Panium Cæsar *de Analogia* libro secundo dici debere ait, sed Verrius contra: nam *i* detracta *panum* ait dici debere. *Ex Charis. lib.* 1, *col.* 69.

Cæsar *de Analogia* secundo: *fagos, populos, ulmos. Ex Charis. lib.* 1, *col.* 104.

NOTÆ

125 *Hujus die*] Sic Virgilius Georgicon lib. I. 'Libra die somnique pares ubi fecerit horas:' ut agnoscit Servius, quanquam nonnulli legant *dies*, quod A. Gellius auctoritate Sallustii in Jugurtha probat, 'vix decima parte die reliqua.'

Cæsar *de Analogia* secundo *turbonem*, non *turbinem*, etiam in tempestate dici debere ait, ut *Cato Catonis*, non ut *homo hominis*. *Charis. lib.* 1, *col.* 117.

Lacer an *laceris* etc. Cæsar *de Analogia* secundo, nec non Valgius[126] de rebus per epistolam quæsitis. *Ex Charis. lib.* 1, *col.* 109.

Is homo, *idem* compositum facit, nisi quia Cæsar libro secundo (*de Analogia*) singulariter *idem*, pluraliter *iidem* dicendum affirmat. Sed consuetudo hoc non servat.[127] *Ex Char. lib.* 1.

EX IISDEM, NON DISTINCTO LIBRO.

C. Cæsar, gravis auctor linguæ Latinæ, in libris *Analogicis* omnia istiusmodi (*puta Senatu, victu, aspectu, etc.*) sine *i* litera dicenda censet. *Ex Gell.* 4, 16.

Hic et hæc Samnis, hujus *Samnitis:* sic Cæsar *de Analogia. Ex Prisc. lib.* 6, *col.* 707.

Partum. Cæsar *de Analogicis* harum *partum*.[128] *Ex Char. lib.* 1, *col.* 114.

EX IISDEM, UTI VEROSIMILE EST, NON ASCRIPTO TAMEN UBI LAUDANTUR LIBRO.

Mihi autem placet Latinam rationem sequi, quousque patitur decor: neque enim jam *Calypsonem* dixerim, ut Junonem:[129] quanquam secutus antiquos C. Cæsar utitur hac ratione declinandi. *Quint.* 1, 5, 63.

NOTÆ

126 *Nec non Valgius*] C. Valgius, ut testatur Quintilianus III. 1. discipulus fuit Apollodori Pergameni rhetoris, qui fuerat Apolloniæ præceptor Augusti Cæsaris. Hujus 'Apollodori præcepta,' inquit idem Quintilianus, 'magis ex discipulis cognoscas, quorum diligentissimus in tradendo Latine fuit C. Valgius. Nam ipsius sola videtur ars edita ad Matium, quia ceteras missa ad Domitium epistola non agnoscit.' Quæ epistola videtur hic a Charisio laudata.

127 *Pluraliter* iidem *dicendum affirmat. Sed consuetudo hoc non servat*] Ergo Charisii tempore non servabatur, quod nunc Cæsaris ad sententiam rediit.

128 *Partum. Cæsar de Analogicis harum* partum] Ad usum Cæsaris non reditum est. Dicimus enim *partium* non *partum*.

129 *Neque enim jam* Calypsonem *dixerim, ut Junonem*] Antiquitus Latini ignari Græcæ linguæ, si quæ nomina Græca pronuntiabant, latino more

M. Tullius et C. Cæsar *mordeo memordi, pungo pepugi, spondeo spepondi* dixerunt. *Gell.* 7, 9.

C. Cæsar ait, *L* litera nominativo singulari neutra finita nomina eandem definitionem capere, quam capiant *E* litera terminata, *huic animali* et *ab hoc animali : huic puteali* et *ab hoc puteali. Char. lib.* 1, *col.* 95.

Aplustre.[130] Omnium nominum, quæ sunt neutri generis et in *E* terminantur, ait Plinius, Cæsarem scisse[a] eosdem esse ablativos, quales sunt dativi singulares. *Char. lib.* 1, *col.* 98.

AR literis nomina neutralia terminata, ait Cæsar, quod dativo et ablativo pari jure funguntur, ut idem Plinius scribit. *Char. lib.* 1, *col.* 98.

Jubar. Plinius ait inter cetera etiam istud Cæsarem dedisse præceptum, quod neutra nomina *AR* nominativo clausa, per *I* dativum ablativumque singularis ostendant: *jubar* tamen et *far* ab hac regula dissidere, nam *huic jubari* dicimus, *ab hoc jubare,* et *huic farri, ab hoc farre. Char. lib.* 1, *col.* 108.

Ac ne illa ratio recepta est, quam Cæsar ponit in fœmininis, ut *puppim, restim, pelvim,* hoc enim modo et *ab hoc cani,* et *ab hoc cane. Char. lib.* 1.

Tribus *iii* junctis[131] qualis posset syllaba pronuntiari? non postremum *i* pro vocali accipiendum, quod Cæsari artis Grammaticæ doctissimo placitum fuisse a Victore quoque in arte Grammatica de syllabis comprobatur. *Priscian. lib.* 1, *col.* 545.

In ed. Putschii legitur nam postremum.

[a] *Sanxisse.*

NOTÆ

utebantur in declinando, tandem vero illius linguæ majorem adepti cognitionem, more Græco declinare cœperunt, et tunc non *Calypsonem* ut prius, sed Græcum accusativum secuti, dicere cœperunt *Calypso,* cujus est nomen passim in Odyssea Homeri. Erat enim nympha una de Atlantis filiabus, quæ in Ogygia insula regnabat, et ibi Ulyssem per sex aut septem annos detinuit, illius conjugii cupida. Rem totam vide in Odyssea.

130 *Aplustre*] Sunt navium ornamenta.

131 *Tribus* iii *junctis, &c.*] Quia genitivum *Pompeii* antiqui per tria *iii* scribebant, quorum duo superiora loco consonantium accipiebant.

V loco consonantis posita, eandem prorsus in omnibus vim habuit apud Latinos quam apud Æoles digamma F, pro quo Cæsar hanc figuram Ⅎ scribere voluit: quod quamvis recte visum est, tamen consuetudo antiqua superavit. *Prisc. lib.* 1. *col.* 545.

Legi heic præcipit A. Schottus Obs. hist. 3, 15. *pro quo Cl. Cæsar* etc. quandoquidem Quintil. 1, 7, 27. istud inventum clarissimis verbis Claudio attribuit. Conf. notata ad Taciti Ann. 11, 14. Adeoque is Prisciani locus huc non pertinet.

Hæc pollis, pollinis: sic Charisius. Probus autem et Cæsar, *hoc pollen, pollinis* declinaverunt. *Prisc. lib.* 6, *col.* 708.

Præterea Cæsar declinat *pubis, puberis:* Probus, *pubes, puberis:* quidam *puber, puberis. Prisc. lib.* 6, *col.* 707.

Quamvis Cæsar non incongrue protulit *ens* a verbo sum, es, est.[132] *Prisc. lib.* 18.

Hoc *lutum* atque *macellum* singulari exire memento, licet Ennius ista *macella* dicat et Cæsar *luta. Ex Capro.*

Lacrumæ an *lacrimæ, maxumus* an *maximus*, et si quæ similia sunt, scribi debeant, quæsitum. Terentius Varro tradidit Cæsarem per *i* ejusmodi verba solitum esse enuntiare et scribere, inde propter auctoritatem tanti viri consuetudinem factam. Sed ego in antiquiorum, etc. *Cassiodorus ex Annæo Cornuto de Orthographia, col.* 2284. *Cf. Quintil.* 1, 7.

Varie etiam scriptitatum est, *mancupium, aucupium, manubiæ*, siquidem C. Cæsar per *i* scripsit, ut apparet ex titulis ipsius. *Ex Velio de Orthogr. col.* 2228.

An ideo minor est M. Tullius orator, quod idem artis hujus (*Grammaticæ*) diligentissimus fuit, et in filio, ut in epistolis apparet, recte loquendi usque quaque asper quoque exactor? Aut vim C. Cæsaris fregerunt editi *de Analogia* libri? *Quint. lib.* 1, 7, 34.

NOTÆ

132 *Quamvis Cæsar non incongrue protulit ens a verbo sum, es, est*] Quod vulgus philosophorum cupide nostra tempestate arripuit.

APOPHTHEGMATA.

Sed tamen ipse Cæsar habet peracre judicium: et, ut Servius frater tuus,[133] quem literatissimum fuisse judico, facile diceret, 'hic versus Plauti non est, hic est,' quod tritas haberet aures notandis generibus poëtarum, et consuetudine legendi: sic audio Cæsarem, cum volumina jam confecerit *'Αποφθεγμάτων*,[134] si quid afferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, rejicere solere; quod eo nunc magis facit, quia vivunt mecum fere quotidie illius familiares. Incidunt autem in sermone vario multa; quæ fortasse illis, quos dixi, nec illiterata, nec insulsa esse videantur. Hæc ad illum cum reliquis actis perferuntur. Ita enim ipse mandavit. Sic fit, ut, si quid præterea de me audiat,[135] non audiendum putet. *Cic. ad Fam.* 9, 16.

DICTA COLLECTANEA.

Feruntur et a puero et ab adolescentulo quædam scripta, etc. item *Dicta collectanea,* quos omnes libellos vetuit Augustus publicari.[136] *Suet. c.* 56.

EPHEMERIDES.

C. Julius Cæsar cum dimicaret in Gallia, et ab hoste raptus equo ejus portaretur armatus, occurrit quidam ex hostibus, qui eum nosset: et insultans ait *Cecos Cæsar,** [137] quod

NOTÆ

133 *Ut Servius frater tuus*] Is est Servius Claudius qui, Metello et Afranio coss. diem obiit supremum, cujusque mortui libros Petus frater Ciceroni tradidit.

134 'Αποφθεγμάτων] Acute graviterve dictorum.

135 *Sic fit, ut, si quid præterea de me audiat, &c.*] Præter audita de me ex suis familiaribus.

136 *Quos omnes libellos vetuit Augustus publicari*] Vix ac ne vix quidem matura fieri potest lucubratio nondum maturi hominis. Quod si intelligere volumus, videamus quæ Virgilius puer scripsisse dicitur: mirum quantum a Virgilio discrepant, ut Virgilium in ipso Virgilio requiras. Itaque nihil consultius, quam ejusmodi omnia juvenilia æternis tenebris damnare.

137 *Cecos Cæsar*] Aliquod hic est mendum, sed propter codicum penuriam inemendabile. Non hoc quidem in Commentariis Cæsaris quos in manibus habemus, reperitur. Verum multa in his desiderari quæ aliunde supplere non liceret, ibidem diximus.

Gallorum lingua, *demitte*, significat: et ita factum est, ut dimitteretur. Hoc autem ipse Cæsar in *Ephemeride* sua dicit, ubi propriam commemorat felicitatem. *Serv. in Æn. Virg.* 11, 743.

* *Alias, Cetos Cæsar. Servius P. Danielis, Cæsar Cæsar: quod quid velit, docti examinent. Scal.*

Ex quo fonte hanc narratiunculam hauserit Servius, non constat. De sensu dicti, quod Gallo tribuitur, certarunt haud ita pridem duo viri eruditi, mihi ambo amicissimi, ambo e minore Britannia oriundi, Celticæ linguæ periti. Scilicet clar. le Brigant, cujus *Elémens de la langue des Celtes Gomérites ou Bretons* ipse a. 1779 heic Argentorati typis edenda curavi, in *Dissertation sur les Celtes Brigantes* (8. 1762.) legendum præcipiebat *cetos Cesar* pro *chetò Cesar* vel *chtò Cesar*, i. e. en Cæsarem! Contra vir quondam strenuus, quem ad G. 1. 6. excitavi, de la Tour d'Auvergne-Corret, militaris præfectus, legi jubebat *skö Cesar*, i. e. occide Cæsarem. Tandem vero le Brigant ad sensum vocis, quem ipse Servius suppeditat, redeundum censuit, inque literis ad laudatum sodalem suum datis et mecum communicatis hariolatus est, non bene verbum percepisse Cæsarem; dixisse nempe hostem *losk Cesar*, dimitte, *laisse César.*

LIBRI AUSPICIORUM.

Sed contra Julius Cæsar XVI. *Auspiciorum* libro negat nundinis concionem advocari posse,[138] id est, cum populo agi, ideoque nundinis Romanorum haberi comitia non posse. *Macrob. Sat.* 1, 16.

AUGURALIA.

Cæsar in *Auguralibus*: *Si sincera pecus erat. Prisc. lib.* 6, *col.* 719.

NOTÆ

138 *Negat nundinis concionem advocari posse*] Feriæ sunt quibus facere non licet. Nundinæ an feriæ essent dubitatum est. Nonnulli nundinas inter ferias non referebant. Sed contra, illas Julius Cæsar, qui plures de auspiciis libros conscripsit, ait esse ferias, quibus nempe comitia non poterant haberi. Granius Licinianus porro, ut refert Macrobius, nodum solvit difficultatis. 'Ait enim nundinas Jovis ferias esse. Siquidem flaminica omnibus nundinis in regia Jovi arietem soleat immolare. Sed lege Hortensia effectum ut fastæ essent, uti rustici qui nundinandi causa in urbem veniebant, lites componerent. Nefasto enim die prætori fari non licebat. Ergo qui ferias dicunt, a mendacio vindicantur patrocinio vetustatis; qui contra sentiunt, æstimatu ætatis quæ legem secuta est, vera depromunt.'

DE DIVINATIONE.

Genus eloquentiæ duntaxat adolescens adhuc Strabonis Cæsar secutus videtur: cujus etiam ex oratione, quæ inscribitur *Pro Sardis,* ad verbum nonnulla transtulit in *Divinationem* suam. *Suet. c.* 55.

ASTRONOMICA.

Nam Julius Cæsar ut *Siderum motus,* de quibus non indoctos libros reliquit, ab Ægyptiis disciplinis hausit: ita hoc quoque ex eadem institutione mutuatus est, ut ad solis cursum finiendi anni tempus extenderet.[139] *Macrob. Saturn.* 1, 16. *cf. et c.* 14.

NOTÆ

139 *Ut ad solis cursum finiendi anni tempus extenderet*] Cum Cæsar astrologiæ peritissimus esset, annum, ut inquit Appianus, quem ad lunæ prius motum metiri soliti erant Romani, ad solis cursum direxit; unde magna confusio orta fuerat. Rem totam ipsius Ammiani Marcellini verbis, quia plana sunt et aperta, placet explicare, quæ habentur lib. XXVI. 'Spatium anni vertentis id esse, periti mundani motus et siderum definiunt veteres, inter quos Menon, et Euctemon, et Hipparchus, et Archimedes excellunt, cum sol perenni rerum sublimium lege polo percurso signifero quem Zodiacum sermo Græcus appellat, trecentis et sexaginta quinque diebus emensis et noctibus ad eundem redierit cardinem, ut verbo tenus, si a secunda particula elatus arietis, ad eam dimensione redierit terminata. Sed anni intervallum verissimum memoratis diebus et horis sex adusque meridiem concluditur plenum, annique sequentis erit post horam sextam initium porrectum ad vesperam. Tertius a prima vigilia sumens exordium, ad horam noctis extenditur sextam. Quartus a media noctis usque ad claram trahitur lucem. Ne igitur hæc computatio variantibus annorum principiis, et quodam post horam sextam diei, alio post sextam excurso nocturnam, scientiam omnem squalida divisione confundat, et Autumnalis mensis inveniatur quandoque Vernalis, placuit senas illas horas, quæ quadriennio viginti colliguntur atque quatuor, in unius diei noctisque adjectæ transire mensuram. Hæc nondum extentis fusius regnis diu ignoravere Romani, perque sæcula multa obscuris difficultatibus implicati, tunc magis errorum profunda caligine fluctuabat, cum in sacerdotes potestatem transtulissent intercalandi, qui libenter gratificantes publicanorum vel litigantium commodis, ad arbitrium suum detrahebant tempora vel augebant.' Placuit igitur Cæsari, teste Macrobio, ut quarto quoque anno sacerdotes diem unum intercalarent, idque Bissextum vocaverunt, quia duobus diebus continuis dicimus Bissexto Kal. Martias, duos videlicet dies pro uno computantes. Inde anni dicti sunt Juliani, ut ait Censorinus.

Tres autem fuere sectæ, Chaldæa, Ægyptia, Græca: his addit apud nos quartam Cæsar dictator, annos ad solis cursum redigens singulos, qui prius antecedebat. *Ex Plin.* 18, 25 (57).

A Bruma[140] in Favonium[141] Cæsari[142] nobilia sidera[143] significant: III. Kal. Jan.[144] matutino[145] Canis occidens.[146] *Paulo post:* Pridie Non. Jan.[147] Cæsari Delphinus[148] matutino exoritur, et postero die Fidicula,[149] quo Ægypto Sagitta[150] vesperi occidit.[151] *Paulo post:* A Favonio in æquinoctium[152] vernum Cæsari significat XIV. Kal. Martii[153] triduum varie,[154] et VIII. Kal.[155] Hirundinis visu,[156] et pos-

NOTÆ

140 *A bruma*] Proprie est dies hyberni solstitii, qui fere est VIII. Kal. Januar.

141 *In Favonium*] Favonius est ventus occidentalis, Euro oppositus, a favendo dictus, qui oriri existimatur XLV. a bruma die, id est VII. Februarii mensis. Itaque a bruma in Favonium, est ad VII. illius mensis diem.

142 *Cæsari*] Quia Plinius, omissis tribus sectis astronomicis, de quibus modo dixit, Cæsaris astronomicam rationem se sequi profitetur, utpote quæ Italiæ convenientior, in qua et cui scribebat.

143 *Nobilia sidera*] Ea sunt, quorum ortus vel occasus, ortu vel occasu ignobilium efficacior, novas tempestates inducit, quæque cœlo adhærent.

144 III. *Kal. Januarii*] XXX. die Decembris.

145 *Matutino*] Tempore.

146 *Canis occidens*] Occasus est matutinus signi cœlestis quod Canis dicitur.

147 *Pridie Nonas Jan.*] IV. die illius mensis.

148 *Delphinus*] Delphinus non longe est a Capricorno, ut ait Aratus in Astronomicis, inter sidera relatus a Neptuno ob ipsi conciliatam Amphitriten, vel a Jove ob servatum Arionem, ut testatur Ovidius in Fast. 'Dii pia facta vident, astris Delphina recepit Juppiter, et stellas jussit habere novem.'

149 *Fidicula*] Quæ Columellæ Fides, alio nomine *Cithara* dicitur, estque signum cœleste.

150 *Sagitta*] Quæ alibi *Sagittarius* dicitur, signum cœleste.

151 *Quo Ægypto Sagitta vesperi occidit*] Ita enim comparatus est ortus occasusque siderum propter orbis terrarum convexitatem ut diverso tempore diversis in locis oriri occidereque sidera videantur.

152 *A Favonio in æquinoctium*] Id est a VII. die Februarii, quo die flare solet Favonius.

153 XVII. *Kal. Martii*] Quod fit anno Bissextili, quia etsi bis dicatur sexto-kal. Mart. tamen pro uno eodemque die habetur, ita ut nihil referat, qui natus est Bissexto kal. Mart. an posteriore die natus sit, cum illud biduum pro uno tantum die habeatur.

154 *Triduum varie*] Quia varius est numerus hujus mensis dierum.

155 VIII. *Kal.*] Martii scilicet, XXII. Februarii.

156 *Hirundinis visu*] Existimant enim ver hujus avis adventu signari.

tero die Arcturi[157] exortu vespertino: it. III. Non. Mart.[158] Cæsar Cancri exortu[159] id fieri observavit. *Paulo post:* Cæsar et Idus Martias ferales sibi annotavit[160] Scorpionis occasu.[161] *Paulo post:* Æquinoctium vernum a. d. VIII. Kal. Apr. peragi videtur. Ab eo ad Vergiliarum exortum matutinum Cæsari significant Kalendæ Apr. III. Nonas Apr.[162] in Attica Vergiliæ[163] vesperi occultantur: eædem postridie in Bœotia;[164] Cæsari autem et Chaldæis, Nonis. *Paulo post:* Cæsari VI. Idus[165] significatur imber Libræ[166] occasu. XIV. Kal. Maii[167] Ægypto Suculæ[168] occidunt vesperi, sidus vehemens, et terra marique turbidum, XVI. Atticæ,[169] XV.[170] Cæsari, continuoque triduo significabat. *Paulo post:* VI. Nonas Maii[171] Cæsari Suculæ matutino exoriuntur: et VIII. Idus[172] Capella[173] pluvialis. *Plin.* 18, 26 (64).

A Vergiliarum exortu significant Cæsari postridie Arcturi occasus matutinus: III. Id. Maii Fidiculæ exortus. XII. Kal. Junii Capella vesperi occidens et in Attica Canis.

NOTÆ

157 *Arcturi*] Arcturus stella in cauda Ursæ posita, Græco nomine dicta ἀπὸ τῆς ἄρκτου οὐρᾶς, cujus ortus et occasus gravissimas tempestates excitat.

158 III. *Nonas Martii*] v. die Martii.

159 *Cancri exortu*] Cancer item signum cœleste.

160 *Cæsar et Idus Martias ferales sibi annotavit*] Quia in illis est interfectus.

161 *Scorpionis occasu*] Qui et signum cœleste.

162 III. *Nonas Aprilis*] Qui tertius est dies mensis.

163 *Vergiliæ*] Ideo dictæ, quia earum exortus Veris habet significationem. Græce Pleiades, quod primæ navigationis tempus ostendant.

164 *Eædem postridie in Bœotia*] Quæ regio Græciæ est septentrionalis Atticæ regioni. Ejus caput Thebæ.

165 *Cæsari* VI. *Idus*] Nempe Aprilis. Id est, VIII. die illius mensis.

166 *Libræ*] Signum cœleste, ad quod cum sol pervenit, autumnale est æquinoctium.

167 XIV. *Kal. Maii*] Nempe XIX. illius mensis.

168 *Suculæ*] Græce Hyades, ἀπὸ τοῦ ὕειν, *pluere*, quod pluvias excitent. 'Nostri imperite Suculas, quasi a suibus essent, non ab imbribus nominatæ,' inquit Cicero lib. de Nat. Deorum.

169 XVI. *Atticæ*] Oriuntur illi regioni, cujus caput Athenæ, XVII. Maii.

170 XV.] XVIII. Maii.

171 VI. *Nonas Maii*] II. ejus mensis die.

172 VIII. *Idus*] Nempe VIII. die ejus mensis.

173 *Capella*] Sidus cœleste.

XI. Kal. Cæsari Orionis gladius[174] occidere incipit. III. Non. Junii[175] Cæsari, et Assyriæ[176] Aquila vesperi oritur,[177] etc. XI. Kal. ejusdem[178] Orionis gladius Cæsari occidere incipit. *Plin.* 18, 27 (67).

A Solstitio ad Fidiculæ occasum VI. Kal. Junii[179] (*al.* Julii) Cæsari Orion exoritur. *Paulo post:* XIII. Kal. Augusti,[180] Ægypto Aquila occidit matutino, Etesiarumque prodromi flatus incipiunt,[a] [181] quod Cæsar X. Kal.[182] sentire Italiam existimavit. *Paulo post:* Aquila Atticæ matutino occidit III. Kal. regia[b] in pectore Leonis[183] stella matutino Cæsari immergitur. *Plin.* 18, 28 (68).

DE SIDERIBUS

etiam aliquid poëticum edidit.

Sed nec aliquis pæne Latinorum de hac arte Institutionis

[a] *Qui solent præcurrere anniversarios ventos.* [b] *Præcipua.*

NOTÆ

174 XI. *Kal. Cæsari Orionis gladius*] Nempe Julii qui XXI. dies est Junii. Orion Neptuni filius, cum Dianæ vim inferre vellet, immisso ab ea Scorpio occisus est, cujus postea misericordia et ipse et Scorpius inter sidera relati fuerunt. Orionis sidus ventos, pluvias, et tonitrua excitat. Unde grave sidus vocatur, et ita formatum est, ut stricto gladio in Taurum insurgat, propinquasque Pleiadas insequatur.

175 III. *Nonas Junii*] III. Junii die.

176 *Assyriæ*] Quam Adiabenen appellat Plinius, cujus hic potissimum fit mentio, quia ejus incolæ in astronomicis clari extiterunt; de quibus ita Cicero lib. de Divinat. VII. 'Propter planitiem, magnitudinemque regionum quas incolebant, cum cœlum ex omni parte patens, atque apertum intuerentur, trajectiones motusque stellarum observaverunt. Quibus notatis, quid cuique significaretur, memoriæ prodiderunt.' Chaldæi sunt isti qui unam de tribus sectis astronomicis efficiunt, a quibus ait Plinius Babyloniam et Assyriam demonstratum iri.

177 *Aquila vesperi oritur*] Inter sidera relatus est, qui dicitur in cœlum pervenisse quod Jovem parvulum in antro delitescentem nectare paverit, ut Maro in versibus testatur.

178 XI. *Kal. ejusdem*] Julii, qui XXI. est Junii.

179 VI. *Kal. Junii*] Qui dies Maii est vigesimus septimus.

180 XIII *Kal. Augusti*] Qddm. XVIII. at error videtur in numeris, cum in illum diem incidant Idus. Reponendum igitur XVII.

181 *Etesiarumque prodromi flatus incipiunt*] De Etesiis supra dictum in fine de bello civili III. 107.

182 X. *Kal.*] Qui dies est Julii XXX.

183 *In pectore Leonis*] Leo signum cœleste, qui Nemeæ creditus est, et ab Hercule ibid. domitus.

libros scripsit, nisi paucos versus Julius Cæsar, et ipsos tamen de alieno opere mutuatus. *Jul. Firmicus Mathes. l.* 2, *ineunte.*

Executus est etiam horum siderum numerum Græce Aratus, poëta disertissimus,[184] Latine vero Cæsar,[185] et decus eloquentiæ Tullius.[186] Sed hi tantum nomina ipsorum et ortus, non autem apotelesmatum auctoritatem ediderunt: ita ut mihi videantur non aliqua Astrologiæ scientia, sed poëtica potius elati licentia, docilis sermonis studia protulisse. *Jul. Firm.* 8, 5.

POEMATA.

Reliquit et de Analogia libros duos et Anticatones totidem, ac præterea *Poëma*, quod inscribitur *Iter.* Quorum librorum primos in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia, conventibus peractis, ad exercitum rediret: sequentes sub tempus Mundensis prælii fecit: novissimum, dum ab urbe in Hispaniam ulteriorem IIII. et XX.* die pervenit. *Suet. c.* 56.

* VII. et XX. *legit ex Strabone et Appian. Casaubonus.*

Feruntur et a puero et ab adolescentulo quædam scripta; ut *Laudes Herculis, tragœdia Œdipus,* etc. quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. *Sueton. ibid.*

Olus quoque sylvestre est trium foliorum, D. Julii carminibus præcipue jocisque militaribus celebratum: alternis quippe versibus exprobravere, *lapsana* se vixisse apud Dyr-

NOTÆ

184 *Aratus, poëta disertissimus*] Solis in Cilicia natus, cujus Phænomena habemus, de quo Ovidius: 'Cum sole et luna semper Aratus erit.'

185 *Latine vero Cæsar*] Noster non hic quidem, sed nec Germanicus, qui ab Augusto adoptandus Tiberio datus est, ut plerique existimant, titulo decepti, sed Domitianus imperator, qui et Germanicus dictus, ut in primo poëmate videre est apud Statium, cujus est initium: 'Quæ super imposito moles geminata colosso,' &c. Ubi sic Domitianus compellatur. 'An te Palladiæ talem Germanice nobis Effinxere manus,' &c. qui et eo nomine dicitur apud Quintilian. x. 1. 'Hos nominavimus quia Germanicum Augustum ab institutis studiis deflexit cura terrarum, parumque Diis visum est esse eum maximum poëtarum.'

186 *Et decus eloquentiæ Tullius*] Habemus apud Ciceronem hæc Aratea carmina, seu potius fragmenta.

rhachium,[187] præmiorum parsimoniam cavillantes.[188] Est autem id *cyma sylvestris. Plin.* 19, 8 (41).

Donatus in vita Terentii hos sub C. Julii Cæsaris nomine versus producit:

Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander,[189]
Poneris, et merito, puri sermonis amator.
Lenibus atque utinam scriptis adjuncta foret vis
Comica: ut æquato virtus polleret honore
Cum Græcis; neque in hac despectus parte jaceres.
Unum hoc maceror et doleo tibi deesse, Terenti.

Sequens etiam Epigramma C. Julio Cæsari quidam inscribunt, alii Germanico.[190]

Thrax puer astricto glacie dum ludit in Hebro,
Pondere concretas frigore rupit aquas.
Dumque imæ partes rapido traherentur ab amne,
Abscidit tenerum lubrica testa caput;
Orba quod inventum mater dum conderet urna,
Hoc peperi flammis, cetera, dixit, aquis.

Illud vero distichon:

Feltria perpetuo nivium damnata rigore,
Terra mihi posthac non habitanda, vale:

falso Cæsari inscriptum est, etsi quidam in membrana, alii in saxo extare dicant.

Aiunt quoque Cæsaris Decretum Viterbii in Hetruria inventum, hoc exemplo:

C. JULIUS. CÆSAR. M. TULLIUM. CICERONEM. OB. EGREGIAS. EJUS. VIRTUTES. SINGULARES. ANIMI. DOTES. PER.

NOTÆ

187 *Lapsana se vixisse apud Dyrrhachium*] Vide III. 47. de bello civili.

188 *Præmiorum parsimoniam cavillantes*] Magnitudine scilicet præteritorum laborum, præsentium præmiorum parvitati comparata.

189 *Dimidiate Menander*] Ideo dimidiatus dicitur, quia mediam tantum partem dotum Menandri habet, nempe lenitatem, non vim, qua caret. Est enim, teste Quintiliano, Menander, 'omnibus rebus, personis, affectibus accommodatus.'

190 *Germanico*] Non illi qui a Tiberio Augusti jussu fuit adoptatus, sed imperatori Domitiano, de quo supra diximus.

TOTUM. ORBEM. NOSTRIS. ARMIS. VIRTUTEQUE. PERDOMITUM. SALVUM. ET. INCOLUMEM. ESSE. JUBEMUS. C. IABOLENUS.

INCERTA.

Unguenta dicuntur a locis, ut Telinum, cujus Julius Cæsar meminit, dicens: 'Corpusque suavi Telino unguimus. 'Hoc conficiebatur in insula Telo, quæ est una ex Cycladi-'bus,' etc. *Isidorus Orig.* 4, 12.

Telon insulam Sporadibus accenset Strabo l. 10. p. 488. Itaque apud Isidorum legi oportet aut *Delino — Delo*, aut *ex Sporadibus.*

* *Insertum hoc ab Ursino fragmentis de Analogia: ut et illud ex Nonio in voce* Cinis, *necnon locus Plinii ex l.* 7, 3. *ubi alloquitur M. T. Ciceronem. Quid habuerit causæ, cur hoc fecerit, comminisci non potui. Quocirca inter INCERTA referendum duxi. Nisi quis potius Cæsari Straboni, non dictatori, tribuendum arbitretur. Si ad hunc modum addita una vocula scripseris, erit integer Senarius.*

Corpusque suavi Telini unguine unguimus.

Idem Ursinus ex Prisciani l. 8. *fragmentum hoc,* '*C. Cæsar, quæ res augurantur οἰωνοσκοπεῖται,*' *ad Auguralia transtulerat: ego prætermisi, cum isto Prisciani loco non* Caius Cæsar, *sed* Lucius Cæsar *legatur. Non est quod corruptum aliquis existimet. Citatur nominatim L. Cæsar a Festo, in voce* Majorem. *Ex eodem fortassis est, quod apud Servium nuper ex Petri Danielis et Fuldanæ bibliothecæ membranis editum habemus, Commentario ad Æneidos Virgilii* 1, 2. Occiso, *inqui* Mezentio, Ascanium, sicut I. Cæsar (*verosimile mihi fit legendum L. Cæsar*) scribit, Iulum cœptum vocari dicunt, vel quasi ἰοβόλον, id est, sagittandi peritum, vel a prima barbæ lanugine, quam ἴουλον Græci dicunt, quæ ei tempore victoriæ nascebatur. *Hæc ibi. Similiter expunxi quod inter fragmenta epistolarum legebatur:*

'*Vespera fatigatus, luce dormitans.*'

Non enim apud Charisium l. 2, *unde hæc descripta sunt, nominatur Julius Cæsar, sed Aurelius Cæsar. l.* 11, *Epistolarum ad Frontonem. Quo comperto, auctoritatem civis Romani insuper habui. Sed quid spuriis his diutius immoror, quin legitima, si qua porro restant, fragmenta colligo? Scal.*

Apud Cæsarem et Catullum et Calvum lectum est: 'Cum 'jam fulva cinis fueris.' *Nonius in voce Cinis.* 3, 57.

Salve primus omnium parens patriæ appellate,[191] primus

NOTÆ

191 *Salve primus omnium parens patriæ appellate*] Plinius hoc loco Ciceronem compellat hoc nomine. Testatur idem Plutarchus, et datum hoc illi fuisse nomen *patris patriæ*, cum Cato ita eum in concione nominasset.

in toga triumphum linguæque lauream merite[192] et facundiæ Latinarumque literarum parens: atque (ut dictator Cæsar hostis quondam tuus te descripsit) omnium triumphorum lauream adepte majorem, quanto plus est ingenii Romani terminos in tantum promovisse, quam imperii. *Plin.* 7, 30.

Cicero causarum XIII.: 'Re vendita iterum emta.' unde manifestum fit *venita* non dici, sed aut *venundata*, aut *vendita*, ut Cicero. *C. Cæsar: Possessiones redimi, eas postea pluris venditas. Diomedes lib.* I. *col.* 366.

Esseda, vehiculi vel currus genus, quo soliti sunt pugnare Galli. Cæsar testis est libro ad Ciceronem III.: *Multa millia equitum atque essedariorum habet.* Hinc et gladiatores essedarii dicuntur, qui curru certant. *Junius Philargyrius in Georg. Virg.* 3, 204.

Augustus quoque in epistolis ad C. Cæsarem scriptis emendat, quod is *calidum* dicere quam *caldum (in libris forte de Analogia)* malit: non quia illud non sit Latinum, sed quia sit odiosum, et, ut ipse Græco verbo significavit, περίεργον. *Quintil.* 1, 6, 19.

odiosum, quia affectationis esse putabatur.

Castulonenses, qui Cæsari *venales* appellantur. *Plin. H. N.* III. 3.

C. JULII CÆSARIS DICTA.

Tu, quæso, quicquid novi (multa autem expecto) scribere ne pigrere: in his, de Sexto[193] satisne certum? maxime au-

NOTÆ

192 *Primus in toga triumphum linguæque lauream merite*] Meritum dicit, obtinuisse non dicit. Nec enim de civibus triumphabatur, cujusmodi meritum satis declaratum cum per forum domum reversus a supplicio Lentuli et Cethegi Catilinæ sociorum, triumphales viri homine præsenti clare testarentur sibi Pop. R. acceptam referre debere potentiam et pecunias, Ciceroni vero securitatem et salutem. Reverso tamen e Cilicia, ubi rem bene gesserat contra Cilices cum Senatus triumphum decrevit, ait se Cæsaris ad bellum civile ruentis, concordia facta, malle sequi currum. Laurea hic pro triumpho accipitur, quia lauream tenere solebat qui triumphabat. Hic porro notanda Græca phrasis, 'omnium triumphorum lauream adepte majorem,' pro *omnibus triumphis:* apud Græcos enim comparativum nomen regit Genitivum casum.

193 *In his, de Sexto*] Pompeii Magni minore superstite filio, qui bellum in Sicilia parabat.

tem de Bruto nostro:[194] de quo quidem ille,[195] ad quem diverti, Cæsarem solitum dicere: 'Magni refert, hic quid 'velit;[196] sed quicquid volt, valde volt:' idque eum animadvertisse, cum pro Dejotaro Niceæ dixerit,[197] valde vehementer eum visum et libere dicere. *Cic. ad Attic.* 14, 1.

Proxime[198] cum Sestii rogatu[199] apud eum fuissem expectaremque sedens, quoad vocarer,[200] dixisse eum:[201] 'Ego 'dubitem, quin summo in odio sim, cum M. Cicero sedeat, 'nec suo commodo me convenire possit? Atqui, si quis- 'quam est facilis,[202] hic est:[203] tamen non dubito, quin me 'male oderit.' *Cic. ibidem.*

Aiebat, Cæsarem secum, quo tempore Sestii rogatu veni ad eum, cum expectarem sedens, dixisse: 'Ego nunc tam 'sim stultus,[204] ut hunc ipsum, facilem hominem,[205] putem 'mihi esse amicum, cum tamdiu sedens meum commodum 'expectet?' *Cic. ad Att.* 14, 2.

Quo gaudio elatus,[206] non temperavit, quin paucos post dies frequenti curia jactaret, invitis et gementibus adversariis adeptum se quæ concupisset: proinde ex eo insultaturum omnium capitibus: ac, negante quodam per contumeliam,[207] 'Facile hoc ulli fœminæ fore:'[208] responderit quasi alludens: 'in Assyria quoque regnasse Semiramin;

NOTÆ

194 *De Bruto nostro*] Cæsaris interfectore.

195 *De quo quidem ille*] Matius Cæsarianus.

196 *Magni refert, hic quid velit*] Non enim parva mente consilia agitabat hic Brutus.

197 *Cum pro Dejotaro Niceæ dixerit*] De quo sic Cicero in Bruto: 'Erat a me mentio facta causam Dejotari fidelissimi atque optimi regis ornatissime et copiosissime a Bruto me audisse esse defensam.'

198 *Proxime*] Ante Cæsaris necem.

199 *Cum Sestii rogatu*] Is est, pro quo extat oratio ejusdem Ciceronis.

200 *Quoad vocarer*] Admissus ad ipsum Cæsarem.

201 *Dixisse eum*] Cæsarem Matius ille aiebat.

202 *Si quisquam est facilis*] In ferendis incommodis ab hominibus acceptis.

203 *Hic est*] Cicero.

204 *Ego nunc tam sim stultus*] Cæsar.

205 *Ut hunc ipsum, facilem hominem*] Ciceronem, ut supra dictum est.

206 *Quo gaudio elatus*] Decretæ sibi provinciæ Galliæ.

207 *Ac, negante quodam per contumeliam*] Illud facere se posse.

208 *Facile hoc ulli fœminæ fore*] Tam facile esse ut fœmina id facere posset, si in suo loco esset constituta, nedum vir natus.

'magnamque Asiæ partem Amazonas tenuisse quondam.' *Suet.* c. 22.

Pharsalica acie cæsos profligatosque adversarios prospicientem, hæc eum ad verbum dixisse refert Asinius Pollio: 'Hoc voluerunt;[209] tantis rebus gestis C. Cæsar condem-'natus essem,[210] nisi ab exercitu auxilium petissem.' *Suet.* c. 30.

Consecutusque cohortes ad Rubiconem flumen,[211] qui provinciæ ejus finis erat, paululum constitit, ac reputans, quantum moliretur, conversus ad proximos, 'Etiam nunc,' inquit, 'regredi possumus: quod si ponticulum transierimus, 'omnia armis agenda erunt.' *Suet.* c. 31.

Cunctanti ostentum tale factum est. Quidam eximia magnitudine et forma,[212] etc. Tunc Cæsar, 'Eatur,' inquit, 'quo Deorum ostenta et inimicorum iniquitas vocat. Jacta 'alea est,' inquit. *Suet.* c. 32.

Romam iter convertit: appellatisque de Rep. patribus, validissimas Pompeii copias, quæ sub tribus legatis, M. Petreio et L. Afranio et M. Varrone in Hispania erant, invasit; professus ante inter suos, 'Ire se ad exercitum 'sine duce, et inde reversurum ad ducem sine exercitu.' *Suet.* c. 34.

Prolapsus in egressu navis, verso ad melius omine, 'Teneo te,' inquit, 'Africa.' *Suet.* c. 59. *Cf. Front.* 1, 12, 2.

Cæsar dicebat, idem esse sibi consilium adversus hostem, quod plerisque medicis contra vitia corporum, fame potius quam ferro superandi. *Front. Strat.* 4, 7, 1.

Cum expectatio adventus Jubæ terribilis esset,[213] convocatis ad concionem militibus, 'Scitote,' inquit 'paucissi-

NOTÆ

209 *Hoc voluerunt*] Sibi.

210 *Tantis rebus gestis Cæsar condemnatus essem*] Nempe ob multas res contra leges gestas.

211 *Ad Rubiconem flumen*] De quo sic Lucanus: 'qui Gallica certus Limes ab Ausoniis disterminat arva colonis.'

212 *Quidam eximia magnitudine et forma*] Nolim dejerare illum hominem a Cæsare non fuisse subornatum, qui hoc bellum a se susceptum, non sine Deorum nutu, credi volebat.

213 *Cum expectatio adventus Jubæ terribilis esset*] Vide de bello Africano c. 48.

'mis his diebus regem adfuturum cum x legionibus, equitum 'xxx, levis armaturæ c millibus, elephantis ccc. Proinde 'desinant quidam quærere ultra, aut opinari: mihique, qui 'compertum habeo, credant: aut quidem vetustissima nave 'impositos quocumque vento in quascumque terras jubebo 'avehi.' *Suet. c.* 66.

Jactare solitus, 'milites suos etiam unguentatos bene 'pugnare posse:' nec *milites* eos pro concione, sed blandiori nomine *commilitones* appellabat. *Suet. c.* 67. *Cf. Polyæn.* 8, 23, 22.

Famem et ceteras necessitates, &c. tantopere tolerabant,[214] ut Dyrrhachina munitione Pompeius viso genere panis ex herba, quo sustinebantur, cum feris sibi rem esse dixerit, &c. *Suet. in Cæsare.*

Quosdam infimi generis ad amplissimos honores provexit. Cum ob id culparetur, professus est palam, 'si gras-'satorum et sicariorum ope in tuenda sua dignitate usus 'esset, talibus quoque se parem gratiam relaturum.' *Suet. c.* 72.

Interogatus, cur repudiasset uxorem, 'Quoniam,' inquit, 'meos tam suspicione, quam crimine judico carere opor-'tere.' *Suet. c.* 74.

Acie Pharsalica proclamavit, 'ut civibus parceretur.' *Suet. c.* 75.

Nosseque, ut Cæsar dictator aiebat, 'miserum esse in-'strumentum senectuti recordationem crudelitatis.' *Amm. Marcell.* 29, 2.

Nec minoris impotentiæ voces propalam edebat, ut T. Ampius scribit:[215] 'Nihil esse rempublicam, appellationem 'modo sine corpore ac specie. Syllam nescisse literas, qui 'dictaturam deposuerit. Debere homines consideratius jam 'loqui secum, ac pro legibus habere quæ dicat.' *Suet. c.* 77.

NOTÆ

214 *Famem et ceteras necessitates, &c. tantopere tolerabant, &c.*] Vide item de bello civili I. 47.

215 *Ut T. Ampius scribit*] Is est ad quem Cicero scribit Epist. ad Famil. I. VI. quem Cæsariani, ut ibidem ait, appellabant tubam belli civilis, cui reditum a Cæsare concessum gratulatur.

Eoque arrogantiæ progressus est, ut, haruspice tristia et sine corde exta sacro quodam nuntiante, 'Futura,' diceret, 'lætiora, cum vellet: nec pro ostento ducendum, si pecudi 'cor defuisset.' *Suet. ib.*

Triumphanti et subsellia tribunitia prætervehenti sibi unum e collegio[216] Pontium Aquilam non assurrexisse, adeo indignatus, ut proclamaverit: 'Repete ergo a me, 'Aquila, rempublicam tribunus;' nec destiterit per continuos dies quicquam cuiquam, nisi sub exceptione, polliceri, 'Si tamen per Pontium Aquilam licuerit.' *Suet. c.* 78.

Plebei regem se salutanti, 'Cæsarem se, non regem esse' respondit. *Suet. c.* 79.

De quo genere optime C. Cæsarem prætextatum adhuc accepimus dixisse: 'Si cantas, male cantas; si legis, can-'tas.' *Quintil.* 1, 8.

Elevandi ratio est duplex, ut aut veniam quis, aut jactantiam minuat: quemadmodum C. Cæsar Pomponio ostendenti vulnus ore exceptum in seditione Sulpiciana,[217] quod ipse se passum pro Cæsare pugnantem gloriabatur, 'Nun-'quam fugiens respexeris,' inquit. Aut crimen objectum, ut Cicero, etc. *Quint.* 6, 3, 75.

Est et illa ex ironia fictio, qua usus est C. Cæsar. Nam cum testis diceret, a reo femina sua ferro petita, et esset facilis reprehensio, cur illam potissimum partem corporis vulnerare voluisset: 'Quid enim faceret,' inquit, 'cum tu 'galeam et loricam haberes?' *Quintil. ib.* 91.

Demetrio Megæ Siculo Dolabella rogatu meo civitatem a Cæsare impetravit: qua in re ego interfui. Itaque nunc P. Cornelius vocatur. Cumque propter quosdam sordidos homines, qui Cæsaris beneficia vendebant, tabulam, in qua nomina civitate donatorum incisa essent, revelli jussisset:

NOTÆ

216 *Unum e collegio*] Tribunorum.

217 *In seditione Sulpiciana*] Quæ fuerit illa seditio nescio. Video a Sulpicio interrege unicum consulem esse creatum Pompeium. Quod cum adversus Cæsarem fieret, potuit fieri seditio, et ejus nomine appellari. Video etiam per Sulpicium alterum consulem Marcello, quantum potuit, restitisse Cæsarem. Quod etiam forte sine seditione fieri non potuit.

eidem Dolabellæ, me audiente, Cæsar dixit: 'Nihil esse, 'quod de Mega vereretur; beneficium suum in eo ma-'nere.'[218] *Cic. ad Fam.* 13, 36. *ad Acilium.*

Τῆς δ' ἡμέρας ἐνστάσης (qua pontifex maximus erat eligendus) *καὶ τῆς μητρὸς ἐπὶ τὰς θύρας αὐτὸν οὐκ ἀδακρυτὶ προπεμπούσης, ἀσπασάμενος αὐτὴν, Ὦ μῆτερ, εἶπεν, τήμερον ἢ ἀρχιερέα τὸν υἱὸν, ἢ φυγάδα ὄψει.* *Plutarchus in Cæs. p.* 710.

Τὸν δὲ Καίσαρα σπουδάσαντα πρὸς αὐτοὺς εἰπεῖν, Ἐγὼ μὲν ἐβουλόμην παρὰ τούτοις εἶναι μᾶλλον πρῶτος, ἢ παρὰ Ῥωμαίοις δεύτερος. *Plut. in Cæs. p.* 712.

Οὐ δοκεῖ ὑμῖν ἄξιον εἶναι λύπης, εἰ τηλικοῦτος μὲν ὢν Ἀλέξανδρος, ἤδη τοσούτων ἐβασίλευεν, ἐμοὶ δὲ λαμπρὸν οὐδὲν πέπρακται; *Plut. in Cæs. p.* 713.

Ἤρκει γὰρ (*ἔφη Καῖσαρ*) *τὸ μὴ χρῆσθαι τοῖς ἀπαρέσκουσιν. ὁ δὲ τὴν τοιαύτην ἀγροικίαν ἐξελέγχων, αὐτός ἐστιν ἄγροικος.* *Plut. ibid. p.* 716.

Οὐκ, ἔφη, τὸν αὐτὸν ὅπλων καὶ νόμων καιρὸν εἶναι· σὺ δὲ εἰ τοῖς πραττομένοις δυσκολαίνεις, νῦν μὲν ἐκποδὼν ἄπιθι· παῤῥησίας γὰρ οὐ δεῖται πόλεμος· ὅταν δὲ κατάθωμαι τὰ ὅπλα, συμβάσεων γενομένων, τότε παριὼν δημαγωγήσεις. *Plut. in Cæs. p.* 725.

Ἴθι, γενναῖε, τόλμα καὶ δέδιθι μηδέν· Καίσαρα φέρεις, καὶ τὴν Καίσαρος τύχην συμπλέουσαν. *Plut. in Cæs. p.* 726.

Ὡς ἵππος αὐτῷ προσήχθη, τούτῳ μὲν, ἔφη, νικήσας χρήσομαι πρὸς τὴν δίωξιν, νῦν δὲ ἴωμεν ἐπὶ τοὺς πολεμίους. καὶ πεζὸς ὁρμήσας ἐνέβαλεν. *Ibid.*

Σήμερον ἂν ἡ νίκη παρὰ τοῖς πολεμίοις ἦν, εἰ τὸν νικῶντα εἶχον. *Plut. ibid. p.* 727.

Λέγεται ὁ Καῖσαρ εἰπεῖν, ὡς δικαιότερα λέγοι μὲν Κάσσιος, αὐτὸς μέντοι Βροῦτον οὐκ ἂν παρέλθοι. *Plut. ibid. p.* 737.

Ἀναμένει τοῦτο τὸ δέρμα Βροῦτον. *Plut. ibid.*

Τί φαίνεται βουλόμενος ὑμῖν Κάσσιος; ἐμοὶ μὲν γὰρ οὐ λίαν ἀρέσκει, λίαν ὠχρὸς ὤν. Et paulo post: *Οὐ πάνυ τούτους δέδοικα τοὺς παχεῖς καὶ κομήτας, μᾶλλον δὲ τοὺς ὠχροὺς καὶ λεπτοὺς ἐκείνους· Κάσσιον λέγων καὶ Βροῦτον.* *Plut. Cæs. p.* 737.

NOTÆ

218 *Beneficium suum in eo manere*] beneficium quod dederat. Id est, nolle mutare aut revocare

Αἱ μὲν δὴ Μάρτιαι εἰδοὶ πάρεισιν· ὁ δὲ ἡσυχῆ πρὸς αὐτὸν εἶπε, Ναὶ πάρεισιν, ἀλλ᾽ οὐ παρεληλύθασιν. *Plut. in Cæs. p.* 737.

Ἐμπεσόντος λόγου, ποῖος ἄρα τῶν θανάτων ἄριστος, ἅπαντας φθάσας ἐξεβόησεν, Ὁ ἀπροσδόκητος. *Plut. ibid.*

Φασὶ τὸν Καίσαρα τῷ μηνύοντι ἀποκρίνασθαι, κόπτοντα τὴν λαβὴν τοῦ ξίφους, Ἥδε μοὶ δώσει. *Appian. lib.* 2, *B. C.*

Ἀθηναίοις αἰτήσασι συγγνώμην ἐπεδίδου, καὶ ἐπεῖπε, Ποσάκις ὑμᾶς ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἀπολλυμένους ἡ δόξα τῶν προγόνων περισώσει; *Appian. lib.* 2, *B. C.*

Ἔσται τοῦτο τέλος ἐμοί τε τοῦ βίου, καὶ ὑμῖν τῶν στρατείων. Et paulo post: *Φασὶν αὐτὸν (Καίσαρα) εἰπεῖν, Ὅτι πολλάκις μὲν ἀγωνίσαιτο περὶ νίκης, νῦν δὲ περὶ ψυχῆς.* *Appian. lib.* 2, *B. C.*

Οὐδὲν ἀτυχέστερον, ἔφη, διηνεκοῦς φυλακῆς. ἔστι γὰρ αἰεὶ δεδιότος. *Appian. lib.* 2, *B. C.*

DE C. JULIO CÆSARE.

Sed tamen, Brute, inquit Atticus, de Cæsare et ipse ita judico, et de hoc hujus generis acerrimo æstimatore sæpissime audio, illum omnium fere oratorum Latine loqui elegantissime, nec id solum domestica consuetudine, ut dudum de Læliorum et Muciorum familiis audiebamus, sed, quanquam id quoque credo fuisse, tamen ut esset perfecta illa bene loquendi laus, multis literis, et iis quidem reconditis et exquisitis—est consecutus, etc. *Cic. in Bruto c.* 72.

Sed perge, Pomponi, de Cæsare, et redde quæ restant. Solum quidem, inquit ille, et quasi fundamentum oratoris, etc. Cæsar autem rationem adhibens, consuetudinem vitiosam et corruptam pura et incorrupta consuetudine emendat. Itaque cum ad hanc elegantiam verborum Latinorum, quæ, etiamsi orator non sis, et sis ingenuus civis Romanus, tamen necessaria est, adjungit illa oratoria ornamenta dicendi: tum videtur tanquam tabulas bene pictas collocare in bono lumine; hanc cum habeat præcipuam laudem in communibus, non video, cui debeat cedere: splendidam quandam minimeque veteratoriam rationem dicendi tenet, voce, motu, forma etiam magnifica, et generosa quodammodo. Tum Brutus: Orationes quidem ejus, etc. atque etiam commen-

tarios quosdam scripsit rerum suarum valde quidem, inquam, probandos: nudi enim sunt, recti, et venusti, omni ornatu orationis tanquam veste detracta: sed, dum voluit alios habere parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam, ineptis gratum fortasse fecit, qui volunt illa calamistris inurere, sanos quidem homines a scribendo deterruit, etc. *Cic. in Bruto c.* 74 *sq.*

Quid? oratorum quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? quis sententiis aut acutior, aut crebrior? quis verbis aut ornatior, aut elegantior? *Cic. ad Cor. Nepot. Suet. c.* 55.

C. Julius Cæsar historiographus Romanorum nullus est. Commentarii belli Gallici, quorum ad vos manavit opinio, tantum extant: nec, quantum ad historiam, quod compertum habeam, quicquam aliud: nam ceterarum ejus rerum gestarum, postquam idem Julius totius pæne orbis causarum molibus est oppressus, Hirtius ejus notarius in commentarios seriem referendam suscepit. *Lupi Abbatis Ferrariensis Epist.* 37.

Sed bene loquendi de Catulis opinio non minor:[219] sale vero et facetiis Cæsar[220] vicit omnes. *Cic. de offic.* 1, 37.

Reliquit et rerum suarum Commentarios Gallici civilisque belli Pompeiani. Nam Alexandrini, Africique, et Hispaniensis incertus auctor est; alii enim Oppium putant, alii Hirtium, qui etiam Gallici belli novissimum imperfectumque librum suppleverit. *Paulo post:* Pollio Asinius parum diligenter, parumque integra veritate compositos putat; cum Cæsar pleraque et quæ per alios erant gesta, temere crediderit; et quæ per se, vel consulto, vel etiam memoria lap-

NOTÆ

219 *Sed bene loquendi de Catulis opinio non minor*] Duo erant Catuli, pater et filius. Sed hic de patre potissimum dicitur. Filius enim, quanquam bene loqueretur, orator non fuit habitus.

220 *Sale vero et facetiis Cæsar*] Ille Cæsar non noster est, sed alius ab illo, Caius itidem, ut noster, et Lucii filius, de quo Cicero in Bruto dicit oratorem non fuisse vehementem, et esse ejus aliquot orationes, ex quibus sicut ex tragœdiis lenitas ejus sine nervis perspici potest. Vis autem ex sequentibus ex Quintiliano petitis maxime nostro tribuitur Cæsari.

sus, perperam ediderit, existimatque rescripturum et correcturum fuisse. *Suet. in Cæs. c.* 56.

C. vero Cæsar si tantum foro vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur; tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat; exornat tamen hæc omnia mira sermonis, cujus proprie studiosus fuit, elegantia. *Quintil.* 10, 1, 114.

Quid tamen noceret, vim Cæsaris, asperitatem Cœlii, diligentiam Pollionis, judicium Calvi,[221] quibusdam in locis assumere? *Quint.* 10, 2, 25.

Hinc vim Cæsaris, indolem Cœlii, subtilitatem Callidii, gravitatem Bruti, acumen Sulpicii, acerbitatem Cassii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messallæ, sanctitatem Calvi reperiemus. *Quint.* 12, 10, 11.

Astrictior Calvus, numerosior Asinius, splendidior Cæsar, amarior Cœlius, gravior Brutus, vehementior et plenior et valentior Cicero. *Dial. de Orat. c.* 25.

Λέγεται δὲ καὶ φῦναι πρὸς λόγους πολιτικοὺς ὁ Καῖσαρ ἄριστα, καὶ διαπονῆσαι φιλοτιμότατα τὴν φύσιν, ὡς τὰ δευτερεῖα μὲν ἀδηρίτως ἔχειν, etc. *Plut. in Cæs. c.* 3.

Ἐν δὲ Ῥώμῃ πολλὴ μὲν ἐπὶ τῷ λόγῳ περὶ τὰς συνηγορίας αὐτοῦ χάρις ἐξέλαμπεν. *Plut. ib. c.* 4.

Ac mihi ex Græcis[222] orationes Lysiæ[223] ostentat; ex nostris Gracchorum[224] Catonisque,[225] quorum sane plurimæ sunt circumcisæ et breves. Ego Lysiæ Demosthenem,[226]

NOTÆ

221 *Asperitatem Cœlii, diligentiam Pollionis, judicium Calvi, &c.*] Hæc sunt oratorum nomina, quorum orationum nihil ad nostram ætatem pervenit, de quibus supra suo loco diximus. Vide de his Ciceronem in Bruto.

222 *Ac mihi ex Græcis, &c.*] Comparat oratores, quorum brevis est dictio, longioribus in dicendo.

223 *Lysiæ*] Lysias Atheniensis quidem, sed Syracusanus genere, unus de x Græcis oratoribus. De quo Ciceronis vide judicium in Bruto.

224 *Gracchorum*] Gracchi ambo, qui fratres erant, inter oratores habiti. Eorum vitam vide apud Plutarchum.

225 *Catonisque*] Cato etiam inter oratores, Uticensis nempe, cujus et vitam apud eundem Plutarchum lege.

226 *Demosthenem*] Demosthenes Atheniensis Græcorum oratorum princeps, cujus item vita apud eundem Plutarchum legitur.

Æschinem,[227] Hyperidem,[228] multosque præterea; Gracchis et Catoni Pollionem, Cæsarem, Cœlium, inprimis M. Tullium oppono, cujus oratio optima fertur esse, quæ maxima. *Plin. ep.* 1, 20.

Sed ego verear, ne me non satis deceat, quod decuit M. Tullium, C. Calvum, Asinium Pollionem, M. Messallam, etc. Divum Julium, Divum Augustum, Divum Nervam, T. Cæsarem, etc. *Plin. ep.* 5, 3.

Dictator Cæsar summis oratoribus æmulus. *Taciti Ann. l.* 13, *c.* 3.

Summus auctorum D. Julius. *Tacitus de Mor. Germ. c.* 28.

C. Cæsarem Dictatorem——studia certandi, dictandi, lectitandique sibi mutuo vindicavere. Et licet in persona unius ejusdemque tempore suo principis viri, castrensis oratoriæque scientiæ cura certaverit ferme gloria æquipari, idem tamen nunquam se satis duxit in utriusque artis arce compositum, priusquam vestri Arpinatis testimonio anteferretur ceteris mortalibus. *Sidonii Apollinaris l.* 8, *Epist.* 6. *Vide et l.* 9, *Epist.* 14.

NOTÆ

227 *Æschinem*] Demosthenis æmulus Æschines fuit, cujus adhuc habentur aliquot orationes.

228 *Hyperidem*] Hyperides unus etiam e x Græcis oratoribus Athenis, qui æmulus aliquando fuit Demosthenis, ab ipso scilicet peculatus accusatus, sed tandem amissa republica ab Antipatro Macedone excisa lingua necatus est.

FINIS C. J. CÆSARIS OPERUM.

NOTÆ VARIORUM

IN

C. J. CÆSARIS COMMENTARIOS.

NOTÆ VARIORUM

IN

C. J. CÆSARIS COMMENTARIOS.

EX EDIT. FR. OUDENDORP.

LUGD. BAT. 1737.

DE

BELLO GALLICO.

LIBER I.

Figuræ Notis præfixæ indicant lineas Capitum.

C. *Julii Cæsaris*] Originem Cæsarei nominis, a multis anxie scrutatam, et ex Punica, vel Maurorum lingua petendam esse, adeo jam receptum est, ut qui in dubium illud devocet, vix quisquam hodie reperiatur. Unde frustra monuerim errare Festum, qui a cæsarie; alios, qui, multo imperitius a cæso matris utero appellatum Cæsarem, contendunt. Quorum fidem vel sola nummorum Cæsaris auctoritas sublevet, quibus non temere elephantis imago impressa est. Et Spartiani Serviique auctoritas, qui disertim aiunt *Cæsaris* vocem Punica, vel Maurorum lingua elephantum notare. Sed non paucos torsit, quod Cæsaris vox, elephanti significatu, nec in Hebræa, neque in affinibus huic linguis reperiatur. Nam Hebræis elephantum פיל *piil* nuncupatum novere, quibus degustata est eorum lingua. Alterum quoque nomen *barrus*, apud Indos usurpatum auctores tradunt: quod a sono factum, quem bellua edit. Horum neutrum juvare potest. Arabibus, قيصوي *magnum* notat; sed nequaquam ego ab Arabibus petendam hujus vocis originem censuerim. Primus Casaubonus, notis ad Sueton. a כשירא *cesera*, quomodo *scutum* appellant Chaldæi, appellatum putavit elephantum, tanquam scutum ac tutamen legionum. Quod tamen paulo longius petitum videtur. Forsan haud absurde dixeris, homines, quando primum hanc bestiam conspexere, ignaros nominis, vocasse animal כשור *cassor*, *forma bovis*, ut 'Lucas boves' Romani dixere. Nam moris gentibus, insignire notis nominibus. Sic 'ursum Numidicum' Plinius leonem vocat. Sic Cæsari bison, 'bos cervi figura.' Idque ideo, quia e vulgaribus animantibus boves maximi. Sæpe autem hujusmodi comparatio-

nes, aut nomina casu orta, si non alia, abunde *mannæ* vocabuli origo testetur. Quid quod elephantis nomen Græci ab Hebraico אלף *eleph* deduxere, quod *borem* illis notat. Nam quod magnus Casaubonus *elephanti* vocem a פיל per *μετάθεσιν* deducit, pace summi viri dixerim, absurdum est. Alioqui si minus id placeat, dicere possis nomen *Cæsar* factum ex כצור *catsor*, ut mirati mortales belluæ magnitudinem *rupis*, aut *collis instar* esse dixerint, cum צור *tsor* rupem, et celsum locum notet. Hinc enim מצור *matsor*, *munitionem*, *propugnaculum* appellant. Similique modo Isidorus ait a Græcis elephantum dictum, quia montis magnitudinem habeat. Quamvis vanum id figmentum, ut alia sæpe Isidori. Ut ut est, omnino ego statuo, vocabulum *Cæsar* Afris elephantum denotasse. Indicare id videtur vocabulum כשירא *cesera*, quo *scutum* significant: non quodvis, sed, ut reor, elephantino corio inductum: *cetram* Latini dixere, sed latius extenta notione, ut ferme a proprio significatu, in alienos vocabula degenerant. Ego כשירא *cesera*, primo *elephanti tergum* notavisse arbitror, postea, quia apta scuto pellis, etiam pro *clypeo* acceptum. Sic sane scutum, quia antiquissimis ex salice parabatur, *ἰτέαν* vel salicem Euripides vocat: *Κρεών γε τ' οὐνθένδ' ἰτέαν λαβὼν χερί*: *Creon deinde salicem suscipiens manu.* Ita etiam *cetræ* voce usus Plinius, XI. 39. 'Elephantorum quoque tergora impenetrabiles cetras habent.' Nam illud, quod nonnullis placuit *setas*, vel *quasi setas*, omnino arcendum. Accipienda hic *cetræ* vox non pro scuto, sed corio, quo tegi scuta solent. Quod nonnulli de hasta intelligendum aiunt. Sed Hesychius *ἰτέαι* inquit, *ἀσπίδες, διὰ τὸ πρώτας ἐκ ταύτης τῆς ὕλης κατασκευασθῆναι.* Vid. Eustath. Et *γέῤῥαι* Persica scuta, quia e vimine texta, quorum Xenophon Cyropæd. I. meminit, p. 5. Etiam *κοπὶς* gladius parvus apud Xenoph. I. p. 5. et Curt. a כף curvatura, quia incurvus erat. Dicerem autem vocem *cetra* a כשירא *cesera*, originem habere. Nisi esset Hebræis vox סתר *occultare.* Unde סתרה *latibulum.* Et Arabibus eadem ab origine ستّون clypeum notat. Nam cetram Servius esse ait loreum scutum, quo Mauri et Hispani utuntur. Alioqui si a כשוא deducerem, levis mutatio fit, Græcis sane familiarissima, Latinis non ignota: de quo qui ambigit, solum consulat Festum, apud quem legere est, Ennium dixisse *adgrettus*, pro *adgressus.* Ea autem elephanti corio induci solita, fidem fecerit Melæ locus, ubi de Anteo et parma elephanti tergo tecta loquitur. Tum et Strabo, cujus de Mauris verba sunt: *Οἱ δὲ πεζοὶ τὰς τῶν ἐλεφάντων δορὰς ὡς ἀσπίδας προβάλλονται.* Item Appianus de bello Punico, ubi de Masinissæ scuto, quod *ἐλεφαντιστὴν* vocat, ait, *Καὶ τῶν λοιπῶν τὰ ἀκόντια εἰς τὴν ἐλεφαντιστὴν ἐνδεχόμενος.* Egregius quoque Orosii locus v. 15. de pluvia: 'Porro autem Numidis hastilia telorum, quæ manu intorquere sine amentis solent, lubrica, ac per hoc inutilia reddidit. Scuta etiam, quæ elephanti corio extento atque durato habilia et tuta gestabant, cujus ea natura est, ut acceptum imbrem, tanquam spongia ebibat, ac per hoc intractabile repentino pondere fiat, quia circumferri non poterant, defendere nequiverunt.' Et fortasse hinc probari possit, Melæ locum 'parma elephantino tergore execto,' legi debere, *parma elephantino tergore execta.* Nam si durum adeo corium, nihil opus firmamento ferreo, aut alio, cui inducatur. Salmasius *tecta* legebat. Itaque hinc colligo *cetram*, et *ἐλεφαντιστὴν* et כשירא idem esse. At Hesychii illa verba *Καισάραι, περικεφαλαῖαι*, quæ ibidem Casaubonus adducit, nihil huc

faciunt: nec quidquam illis commune cum elephanto, aut cæsarie. Sed notandum familiare illi Grammatico esse, haustas ex S. Scripturæ interpretibus Aquila, Symmacho, aliis, voces decerpere. Est autem vocabulum Hebraicum קשורים *kissurim*, quod *vittas* explicant, proprie quid sit, ambigitur. Unde nihil mirum ab interpretum aliquo, quia temere transferendum non putaret, retentam vocem Καισάραι. Quam Hesychius commodius, pro recepta opinione, explicare nequibat, quam voce περικεφάλαιαι. Sed hoc obiter. *D. Vossius*. De Plinii et Melæ locis adi quoque Vossii fratrem ad Mel. L. I. 5. §. 11.

Commentarii] Recte hoc opus a Strabone ὑπομνήματα citatur. Nam ut in Glossis est: *Commentarium*, ὑπόμνημα, ὑπομνηστικόν. At in V. C. Scal. est: INCIPIUNT LIBRI GAII JULII CÆSARIS BELLI GALLICI, DE NARRATIONE TEMPORUM. Quæ fortassis respiciunt ad vocem ἐφημερίδων, Plutarcho etiam memoratam, qui ex Ephemeride Cæsaris adducit, quæ libro hujus operis IV. de Tenchteris leguntur. Ceterum nequaquam Ephemeridis vocabulum hisce Commentariis convenit; potius ita appellaveris libellum de bello Hispaniensi. Scripsit tamen Cæsar Ephemerides, ex quibus Servius ad Virg. Æn. XI. 743. nonnulla refert de capto ab hostibus Cæsare, quæ nusquam alibi invenias. Etiam apud Symmachum IV. 18. legis: 'Hæc' (Ephemeris C. Cæsaris)' te origines, situs, pugnas, et quicquid fuit in moribus, aut legibus Galliarum, docebit.' Quæ descriptio, accurate his Commentariis congruere videtur. Itaque suspicari aliquis possit, Commentarios hos Ephemerides quoque ab auctoribus, et in his, Plutarcho, appellari. Ego ut concesserim eam imperitiam in aliis locum habere potuisse; ita minime reor Plutarchum, qua fuit eruditione, temere hac voce usurum fuisse, qui haud dubie Strabonis Geographica, et in his ὑπομνημάτων quoque mentionem legit. Omnino sentio Cæsarem privatum in usum, et memoriæ causa, Ephemerides scripsisse: et ex illis confectos esse, quos hodie habemus Commentarios. Postea tamen Ephemerides illæ aliorum quoque in manus pervenere: erantque haud dubie meliori fide consignatæ, quam Commentarii. Utrumque arguit Servii locus, quo, ut dixi, captum fuisse Cæsarem narrat. Nam id Cæsar in Commentariis omisit, quia constare aliis nolebat. Ut multa etiam per omnes hos libros fide haud sane optima tradi advertas, si Dionis, et aliorum, qui eadem scripsere, historias pervolvas. Iisdem Ephemeridibus ergo usus etiam Plutarchus. Easdem intelligit Appianus: in παρεκβολαῖς περὶ πρεσβειῶν legitur p. 359. Καῖσαρ ἐν ταῖς ἰδίαις ἀναγραφαῖς τῶν ἐφημέρων ἔργων φησί. Iisdem usus etiam Polyænus, qui complura Cæsaris strategemata memorat, nusquam in hoc opere scripta, ut in animadversionibus ostendemus. Præterea apud Frontinum quoque sunt, quæ ex Ephemeridibus hausta nihil ambigam. Quod ignoratum imposuit monachis, sive viris doctis, qui Cæsaris libros exscripsere. In quibus subditum operi est: C. JULII CÆSARIS PONTIFICIS MAXIMI EPHEMERIS RERUM GESTARUM. BELLI GALLICI LIBER VIII. EXPLICIT FELICITER. Legerant alibi de Ephemeride, quam quia ævum aboluerat, putavere non aliam esse ab his Commentariis. Quod vero ad Symmachi verba attinet, dubium, intellexeritne is Ephemeridem hanc, quam Servius citat. Facilius crediderim Balbi Ephemerin signari, quæ magno in honore illis temporibus erat, ut ostendunt verba Sidonii Apollinaris, qui sæculo non toto post vixit. Ait enim IX. 14. 'Nam si emittantur, quæ de titulis Dictatoris invicti, scripta Patavinis

sunt voluminibus, quis opera Suetonii, quis Juvenci Martialis historiam, quisve ad postremum Balbi Ephemeridem fando adæquaverit?' *Vossius.*

Commentarii] Hos Strabo Geogr. IV. p. 177. B. vocat ὑπομνήματα: Plutarch. in Vit. Cæsar. Tom. I. p. 718. D. ἐφημερίδας, ut alii notarunt. Græcus autem interpres eos ἀπομνημονευμάτων nomine insignit, quod verbum a Xenophonte petiit, qui ita inscripsit sua de Socrate Collectanea. Ceterum *Commentarii* sunt proprie libri, quos, memoriæ sublevandæ causa, sibi quisque scribit, adeoque nudæ rerum narrationes, nullis Rhetoricæ pigmentis oblitæ. Hinc Cicero in Bruto c. 75. de hisce Cæsaris Commentariis ita loquitur. 'Nudi sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis, tanquam veste, detracto.' *J. Davis.* Hunc locum laudat etiam Suetonius in Julio c. 56. Adeo tamen elegantes sunt hi Cæsaris libri, ut eum *Commentariorum* nomine abusum censeat G. J. Vossius de Nat. Art. II. 14. 5. *Idem.* Cur. Sec. EPHEMERIDIS titulum in librorum fronte nullus exhibet Codex; sed post librum octavum ita finiunt Vossian. pr. Lovan. Egmond. et cod. S. Benedicti Floriacensis, ut Bongarsiani codicis margini ascripsit Petrus Daniel; adduntque illi titulum *Pontificis Maximi.* Sed DE NARRATIONE TEMPORUM hoc opus inscribunt Bongarsii Codd. pr. et sec. Petavian. Floriacensis, Oxon. Scalig. et Egmond. cum Leid. pr. Male, ut optime docet Vossius. *Ephemeridas* fuisse diversas a commentariis docet quoque Rualdus ad Plutarch. Anim. 21. Negat vero Cl. Davis. ad p. m. 998. quia etiam commentariis insunt, quæ ex Ephemerisin citantur. Sed cur hæc ex Ephemerisin non potuit iterare Cæsar? de tempore, quo scripserit Ephemeridas, et dein Commentarios, adi me ad B. Civ. III. 34. Ceterum in plerisque Codicibus additur Celsi nomen, et in nonnullis, ut Bongg. Voss. pr. Egmond. Andinis, aliisque, diserte JULIUS CELSUS CONSTANTINUS V. Cl. LEGI. vel *emendavi;* quod jam ab aliis monitum est. Verum præter hujus emendatoris vel interpolatoris, judice Lipsio l. III. Epist. Quæst. Epist. 2. l. II. El. c. 7. l. I. Poliorc. D. 9. nomen, insuper adjicitur ad finem libri II. in Bongars. pr. Thuaneo, Vossiano pr. Lovan. Egmond. Floriacensi et Vaticano, FLAVIUS LICERIUS FIRMINUS LUPICINUS LEGI. Non hic fuit Consul ille Flavius Lupicinus, qui cum Jovino A. post natum servatorem CCCLXVII. in Fastis, Codic. Theod. et Inscript. recensetur. Adi P. Relandi Fastos Consulares et Reinesii Inscr. p. 906. Scilicet Jac. Sirmond. in notis ad Ennod. p. 78. observat Lupicinum hunc fuisse Euprepiæ sororis Ennodii Episcopi Ticinensis filium, clarum sub initia sexti a Christo nato seculi, notante Cl. J. A. Fabricio, Add. ad I. 10. Biblioth. Lat. Ex horum autem constet emendatione, codices, qui ad nos devenerunt, esse exaratos. De istis similibusque vide Lindenbrog. ad Terent. Andr. in fine *Calliopius recensui.*

CAP. I. 1 *Gallia est omnis*] Intelligit eam duntaxat Galliæ partem, quæ nondum a Romanis erat debellata; Allobroges enim et Galliam provinciam, ne de Cisalpina dicam, omittit. Hæc autem Galliæ divisio, quam exhibuit Cæsar, fuit antiquissima, si Am. Marcellino fides. Illum vide XV. 11. Strabo etiam Ge. IV. 177. eandem rationem sequi præ se tulit, sed in limitibus assignandis erravit, ut ab Is. Casaubono animadversum. *Davis.*

1 *In partes tris*] Sic exhibui pro vulgato *tres,* secutus fidem codicis primi Leid. et Ed. Mediolan. A. 1477. aliasque veteres. *Tris* quoque correctum erat in Vossiano sec. De hac autem inclinatione casus quarti pluralium, quæ habent in secundo casu *ium,* consule præter alios eminentissi-

mum Cardinalem Norisium in Cenotaphiis Pisanis Dissert. IV. 3. ubi cum clarissime doceat, hunc casum utroque modo per *es* et *is* ab iisdem auctoribus enuntiatum fuisse, et nunc hujus, nunc illius terminationis sonum illis placuisse, opinor ego, non temere, neque ubique illud *is* intrudendum esse. Ego certe id, nisi præeunte idoneo codice, in Cæsare non ausus fui. Adi quoque, si tanti est, quæ monui in Præf. mea, Lucano præfixa. Malasp. ad Cicer. Epist. Attic. IV. 3. Cortium ad Sallust. B. Catilin. c. 44. ac Davis. ad B. G. III. 8. 'In tris partis' Bong. pr. l. VI. 32.

2 *Aliam*] Hotomanno magis placeret ex Aimoino, scribi *alteram*. At nihil opus est contra Mstos novare. Ut *alter* pro *alio*, sic *alius* pro *altero* aliquoties adhiberi observarunt sæpe viri docti, etiam Lexicographi. Vide modo celeberrimi Burmanni notas ad Phædri F. 4. et 10.

Ipsorum lingua Celtæ, nostra Galli appellantur] Eodem modo Hirtius accepit l. VIII. de Bello Gallico: 'Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes, Belgasque præstabant.' Celtarum nomen vetustis auctoribus complectitur Hispaniam, Galliam, et alias nationes, ut cuivis notum. Illud rarius, ut *Celtica* solum Galliam et quidem omnem designet: sic 'Narbonensis provincia' Appiano παρεκβολ. περὶ πρεσβ. p. 352. vocatur 'Celtica Romanorum:' ait enim: ἔθνη δύο Τιγυρινῶν καὶ Ἑλβηττίων εἰς τὴν Ῥωμαίων Κελτικὴν εἰσέβαλον. *Vossius.* Vid. H. Jun. in Bat. c. 23. Periz. ad Æl. V. H. XII. 23.

3 *Hi omnes lingua*] Sunt, qui arbitrentur veterum Gallorum linguam jam penitus intercidisse. Qua in opinione Rhenanus, et eum secutus Rhellicanus, fuere, reliquias quæ hodie apud varias gentes supersunt; Germanicas esse arbitrati. Sed eadem lingua, ceterum diversa dialecto, usos fuisse Celtas omnes, id est Gallos, Germanos, Illyrios, Hispanos, aliasque gentes; et hanc majorem partem hodieque in nostra, et Britannica, aliisque his non absonis linguis extare, fusissime ostendit magnus Geographus Philippus Cluverius in Germania sua. Erraverat ante eundem errorem Anonymus, qui sua ex Julio Celso hausit. Etenim principio operis, de Belgis loquens, ait: 'Ea vero tota natio paulatim (nec vetuit Rhenus) in nomen Germaniæ linguamque concessit. Ut jam se Gallos dici nesciant; si audiant, indignentur.' Quæ ostendunt putasse eum longe diversas fuisse linguas Germanorum et Gallorum. *Idem.*

7 *A cultu atque humanitate Provinciæ*] Narbonensis Galliæ intelligit portionem, quæ a Romanis κατ' ἐξοχὴν 'Provincia' appellabatur. De ea sic Plinius H. Nat. III. 15. 'Agrorum,' inquit, 'cultu, virorum morumque dignatione, amplitudine opum, nulli Provinciarum postferenda, breviterque Italia verius quam Provincia.' Ad usum vitæ cultioris a Massiliensibus præcipue traducebatur ea Galliæ pars, ut docet Justinus XLIII. 4. *Davis.* Vide etiam Hotom. et Brantium, et ad VI. 24.

9 *Proximique*] Editt. recentiores conjunctionem omiserunt, quam, cum extet in plerisque Mss. ut testatur Brantius, et antiquis editionibus, revocandam censuimus: altera enim ratio redditur, cur Belgæ reliquos Gallos virtute præcedant. Hanc etiam lectionem secutus est Græcus interpres. *Davis.* Sic Ms. Reg. aliique. Græcus quoque Interpres ἔπειτα δ' ὅτι πρόσχωροι. Atque ita restituendum recte vidit Davisius; cum Scaliger et Recentiores male edidissent *important. Proximi* &c. *Clark.* Consentiunt quoque Codd. nostri in τῷ *proximique*, et Gruterus in notis ineditis.

13 *Quotidianis prœliis*] *q. bellis prœliisque* Mss. Carrariens. Palatin. Leid.

sec. Duker. aliique cum Edd. Romana, Mediolanensi, Veneta 1494. Unde Illustr. N. Heinsio nata suspicio est, vocem *præliis* ex marginali glossa in textum irrepsisse, et tandem *bellis* ut supervacuum excidisse. *Bellum* sane pro prælio sexcenties occurrit, et crebrius hæ voces commutantur; ut aliquoties etiam in Cæsare usu veniet. Rarissime tamen Cæsaris et vetustiorum scriptorum ætate in usu fuit hæc τοῦ *belli* significatio. Imo verisimillimum videtur, librarios sui seculi lingua abreptos, ubique fere *bellum* pro *prælio* scripsisse: ut egregie docebit Celeb. Drakenb. ad Livium III. 61. §. 2. Hic certe cum vetustissimi et integerrimi Codd. vulgatum retineant, et *belli* vox præcedat, ac sequatur, non ausim τὸ *præliis* hoc loco damnare. *Bellis* potius addidisse videtur is, qui putabat, altero vocabulo ipsam rem non clare satis exprimi.

15 *Eorum una pars*] Nempe *finium Galliæ*, prout in tres partes dividitur. Miror hoc ab interpretibus non fuisse animadversum. *Davis.* Atqui *fines*, qui proximo loco memorantur, Germanici intelliguntur, non Gallici. Rectius itaque Rhellicanus et Ciacconius referunt ad remotius *hi omnes*, vel *horum omnium*, Gallorum scilicet universorum, quorum unam partem Aquitani, alteram Belgæ, tertiam Celtæ seu Galli obtinent. Ultimam partem jam describere incipit. Aliquoties autem fit, ut pronomen *hic* et *is*, ad remotiora redeat. De qua structura, consule celeberr. J. Perizon. ad Sanctii Minervam II. 9. p. 212, 213. et Cortium ad Sallustii B. Jugurth. c. 18. 'Medis autem et Armenis accessere Libyes (nam hi propius mare Africum agitabant, Gætuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus) hique mature oppida habuere.' sc. *Medi et Armeni.* Plura si vis, adi, quos illic laudant; et Nepot. Ages. c. 4. §. 7, 8.

17 *Oceano, finibus Belgarum: adtingit etiam, &c.*] In quibusdam Mss. et impressis Codd. legitur: *Oceanum finibus*, vel *in finibus*, *Belgarum attingit. Etiam*, etc. sed vera est lectio vulgata. *Davis.* Omnes Mss. tum mei, tum aliorum, habent cum primis Editionibus *Oceanum finibus B. adtingit*, vel *in finibus*, vel *a finibus*, vel *finis* seu *fines.* Quod manifeste falsum est. Non enim a finibus Belgarum modo Oceanum contingit, sed etiam Aquitaniæ; imo omnino continetur Oceano et finibus Belgarum. Propter consensum tamen antiquissimorum librorum aliquid latere suspicor: et forsan ex *Oceanum* sive *Oceanoma* refingendum est *Oceano Mari.* Certe præter alios scriptores noster auctor ita loquitur III. 7. 'Proximus mare Oceanum Andibus hiemabat:' ubi vide Cl. Davis. et J. F. Gronov. ad Senec. N. Quæst. III. 22. Duker. ad Flor. IV. 12. 49. Munk. ad Hygin. F. 3. Hinc 'Oceanum litus,' 'Oceanus fluctus,' 'Oceanæ aquæ:' de quibus lege Lipsium Ep. Quæst. IV. 25. Schegk. Præm. 5. N. Heins. ad Claudiani Epithal. Honor. vs. 88.

19 *Belgæ ab extremis Galliæ finibus oriuntur; pertinent, &c.*] Hoc est, Belgarum regio incipit ab extremis Galliæ finibus, respectu Italiæ scilicet, porrigitur vero, seu extenditur, ad inferiorem partem Rheni. Sic infra c. 6. ubi de ponte inter Genevam et Helvetios. 'Ex eo oppido,' inquit, 'pons ad Helvetios pertinet.' Nostro frequens id verbum hoc usu, ut et aliis auctoribus. Pompon. Mela III. 2. 'Hinc Belgæ ad Rhenum pertinent.' Livius XXV. 24. 'In vastæ magnitudinis urbe, partium sensu non satis pertinente ad omnia.' Ubi Laur. Valla perperam reponit *pertingente*, ut exempla a me prolata satis indicant, et pluribus confirmat Joan. Fr. Gronovius, quem vide. *Davis.*

21 *Orientem solem*] Non est dissimulandum vocem *solem* desiderari in

vett. Codd. et *Orientem* tantum scriptum esse. F. Ursinus. Nihil tamen mutandum; eadem enim locutio occurrit infra v. 13. Omnesque, quos vidi, codices, hoc in loco vulgatam lectionem exhibent. *Davis.* Similiter 'orientem solem' dixit Arnobius IV. p. 128. et 'occidentem solem' Varro R. R. I. 13. ac Livius XXXIII. 17. *Idem*, Cur. Sec. Mei quoque omnes *solem* retinent. Confer Sanctii Minerv. IV. 4. V. *Sol*, et VII. 69. 'ad orientem solem spectabat.'

22 *Et eam partem*] Hotomanno placebat *et ad eam p.* quia ita invenerat in Aimoino; cui adstipulantur Vossiani tres et Carrar. cum duobus aliis et Ed. Davisii. De qua præpositionis repetitione, Cæsari adamata, multis agemus ad II. 10. et sæpius alibi.

23 *Quæ ad Hispaniam pertinet*] Ita Scaliger, et post eum Davisius et Recentiores. At vero quid, obsecro, est illud *ad Pyrenæos montes spectat?* Lege ex Editione Romana, et Mss. Eliensi et Vossii et Græco Interprete: 'ad Pyrenæos montes et eam partem Oceani, quæ EST ad Hispaniam, pertinet: spectat inter occasum,' &c. Sic supra p. 5. 'pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni: spectant in,' &c. Ms. Reg. pro EST *ad Hispaniam*, habet corrupte ETIAM *ad Hispaniam*, quod tamen veræ est lectionis vestigium. *S. Clark.* 'Quæ ad Hispaniam pertinet, spectat.' Petav. Bongars. pr. Voss. Lovan. et Norvic. habent, *quæ* EST *ad Hispaniam, pertinet: spectat*, &c. Ac sic omnino legendum, quod Cl. Clarkius etiam vidit. Adi sis Ammianum Marcellinum XV. 10, 11. *Davis.* Cur. Sec. Egmondan. 'qua est ad Hisp. pertinens.' Sed Vossiani omnes, Oxon. Leid. sec. et Dukeri Codd. cum Ed. incerta A. 1473. lectionem a Clarkio suggestam, exhibent: quapropter, sensu ita postulante, τὸ EST interposui. Ante Scaligerum *est* omiserant jam cum Edd. primis Aldus, Gryphius, aliique.

II. 2 *M. Pisone*] Notavit olim Glandorpius, in nonnullis exemplaribus vocari *Publium*, in nonnullis *Lucium*; cum dictus sit *M. Piso.* Vere quidem; nam *L.* est in Bongars. tert. et Ed. Mediol. ac Veneta: et ita in Mss. et Edd. primis est c. 35. *P.* in alio: sed in meis Mss. 7. et Edd. Rom. ac Inc. scribitur *P. M. Pis.* in aliis autem septem Codicibus, *Publio Marco Pis.* perperam. Attamen veræ lectionis vestigium in illis relictum puto; et scriptum esse a Cæsare *Pupio Marco Pisone.* Erat enim hic Consul M. Pupius Piso Calpurnianus: de quo adi Pighium in Fastis ad A. DCXCII. Ansam corruptioni dedit, quod gentile nomen proprio sit præpositum: de quo rariore usu, nonnulla post alios notavimus ad Frontin. L. II. 1. 15. 'Claudius Tiberius Nero:' ubi laudatos consule viros doctos, et variis locis J. F. Gronov. ad Livium, Doct. Sylburg. et Arntz. ad Aurel. Vict. de Cæs. c. 2. 'Claudius Tiberius Nero:' et omnino Cl. Drakenb. ad Livii III. 1. 'Fabius Quintus.'

3 *Civitati persuasit*] *Civitas* hic significat totius regionis incolas, qui iisdem magistratibus parent. Sic c. 4. 'Civitas armis jus suum exequi conaretur,' ubi de omnibus Helvetiis loquitur. Et II. 14. 'Amicitia civitatis Æduæ,' eadem est ac omnium Æduorum. Nihil frequentius apud Cæsarem. Eodem modo loquuntur alii Auctores. Sallustius Bell. Catil. c. 11. 'Ea res civitatem' (hoc est, totam Allobrogum gentem) 'ære alieno liberaret.' Et c. 41. de iisdem Allobrogibus. 'Itaque Q. Fabio Sangæ, cujus patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, ut cognoverant, aperiunt.' Vide Jos. Scaligerum in Anim. Euseb. p. 136. a. *Davis.*

5 *Omnibus præstarent*] Vossianus

pr. a manu prima exhibet 'omnes:' quod non temere repudiandum; præsertim si 'omnis' scribas. Dativi et Ablativi terminatio satis tamen sæpe hic usurpatur. *Præstare* cum Accusativo usus quoque est Hirtius B. G. VIII. 6. 'Belli gloria Gallos omnes Belgasque præstabant;' ubi vide Davis. et me ad Frontin. II. 1. 'In summa belli præstarent Cassiani Brutianos.'

6 *Galliæ imperio potiri*] Notavit Glandorpius, in quibusdam exemplaribus non reperiri *τὸ imperio;* idque arridet Grutero. Verum a meorum aliorumque nullo Codice abest: quare retinere eam vocem satius est; licet alibi sine *τῷ imperio* hic verbo utatur; ut statim in fine Capitis 3. ubi in Bongars. primo recentiore manu *imperio* est insertum.

7 *Quod undique loci natura Helvetii continentur*] Proba lectio, et Cæsari familiarissima. Sic paulo ante: 'quod fere quotidianis præliis cum Belgis contendunt:' et 'propterea quod a cultu atque humanitate provinciæ longissime absunt:' et innumeris locis. Leve sane et vix notatu dignum, nisi Pantagathus, Ursinus, Ciacconius, et Hotomannus, locum hunc ut corruptum tentassent, quorum alii *contineantur*, alii *continerentur* legunt. Sed in plerisque commentatorum desidero accuratius judicium de phrasibus Cæsaris. *Vossius.* Impediuntur, quo minus late possint evagari. Sic Bell. Civ. I. 51. 'Hos omnes flumina continebant,' id est, transitu prohibebant. Porro in vett. Edit. hic locus ita scribitur. 'Loci natura tuti Helvetii continentur,' vel *continerentur*, ut habent editt. Rom. et Ven. Sed vox *tuti* recte aberat a Mss. Norvic. Vat. Steph. Hotom. et Ursin. ideoque miror, cum eam alii editores jamdiu ejecerant, in nupera Amstelodamensi fuisse repositam. *Davis.* Quidam hic legunt *Undique, loci natura, tuti Helvetii continentur.* Ineptissime. Non enim ideo de finibus suis exibant, quod in iis *tuti* continerentur; sed quod in iis *continerentur nimis angustis.* 'Qua re fiebat,' inquit Cæsar, 'ut et minus late vagarentur, et minus facile finitimis bellum inferre possent: qua de causa homines, bellandi cupidi, magno dolore afficiebantur.' *Clark.* Vox *tuti* abest quoque a Bongars. pr. et sec. Andin. Petav. Egmond. Gottorp. aliisque quinque et Ed. Incerta. Recte. Hoc sensu III. 1. 'qui Vicus altissimis montibus undique continetur.' Vide Hotomann. qui videtur in ejus locum substituere velle *τὸ muniti. Continerentur*, quod perperam nonnulli malebant, inveni solum in Oxon. ac duobus aliis, sed recentissimis et Ed. Mediol. ac Veneta.

9 *Jura*] Is. Vossius ad Melam, II. 5. notat, videri scriptum fuisse a prima manu in Codice vetusto Reginæ Suedicæ *Jure:* quia voluit montem hunc non dictum fuisse *Juram*, sed *Jurem* et in plural. *Jures.* Sed repugnant Mss. omnes, tam hic, quam infra; uti et Analogia. Græcis enim est Ἰούρας; Latine itaque *Jura:* qua de re dixi quoque ad Frontin. III. 10. 9. *Barca*, qui Græce Βάρκας. *Jure* videtur esse scriptum pro *Juræ;* ut *Mons Cevennæ* Mss. VII. 56. ubi vide.

14 *Qua de caussa*] Miror, interpretum neminem aliquid hoc loco monuisse de scripturæ varietate, cum tamen vulgata non reperiatur, nisi in recentioris ætatis Codicibus. In veteribus autem Mss. meis numero 14. et Ed. Incerta exaratur, *qua ex parte.* In Andinis membranis supra scriptum est *re.* Forsan a manu Cæsaris simpliciter fuerit *quare;* ut *ex parte* irrepserit ex superioribus. *Finis* vere pro *fines* reposui ex Bongars. pr.

16 *Arbitrabantur*] Ms. Reg. et Edit. Romana legunt, *arbitrarentur.* Quæ lectio ferri potest; ut adeo conjuncta sit ista vox cum iis, quæ præcesserant, *vagarentur* et *possent. Clark.*

Arbitrarentur est in Leid. sec. etiam. Sed intersertum jam est *adficiebantur: arbitrantur* Voss. sec.

17 *In longitudinem milia passuum* CCXL. *in lat.* CLXXX. *patebant*] Notavit Ph. Cluverius Germaniæ l. II. 4. hanc dimensionem utrobique esse falsam: quippe summa Helvetii agri longitudo est inter Rhenum sive lacum Brigantinum, qua Constantiam oppidum is alluit, et Genevam Urbem, millia passuum CLXXII. Latitudo vero maxima inter Arolam et ortus Rhodani Rhenique m. p. LXXVI: adeo ut longitudini m. p. LXVIII. ultra quam par erat, sint addita, latitudini vero CIV. Nec hunc errorem librario, sed ipsi Cæsari, attribuit. Confirmatur ejus sententia ex eo quod Julius Celsus de Vit. Cæs. I. p. 17. ed. Lond. ex Cæsare erroneum hunc numerum exscripserit. *Davis.*

III. 2 *Quæ ad proficiscendum pertinerent*] Id est, quæ iter facientibus essent necessaria. *Idem.*

6 *Ad eas res conficiendas*] Nimis delicatus est Ciacconius, qui, quod hæ voces paulo post repetantur, aliquid a mala manu irrepsisse contendit. Sed nihil est superfluum, et Cæsar (ut docet Hirtius in Epist. ad Balbum, præmissa de B. G. l. VIII.) festinans scripsit hosce Commentarios, qui, sua natura, eandem styli curam non desiderant, ac historia. *Idem.* Ut concedam Cl. Davisio, multa verba non longo intervallo sæpe his in commentariis repeti, ut ipse multis docui ad c. 44. Et ita fere B. Civ. III. 97. bis 'Qua re animadversa;' nullum tamen ostendet locum, in quo ingrata ista repetitio tantum offendat, quantum hæ voces 'ad eas res conficiendas:' cum in sequentibus satis pateat, Orgetorigem non delectum fuisse 'ad eas res conficiendas,' sed tantum ad pacem cum civitatibus confirmandam. Merito igitur suspectæ fuere Ciacconio, nec non Grutero, cui totum locum legi placebat sic, *lege conf. Orgetorix legationem, etc.* Nimis audacter. Turbant tamen nonnihil quoque codices scripti. Nam in Vossiano sec. desunt omnino *ad eas res confic.* in Petaviano pro *res* est *leges;* in Leidensi primo *ad e. r. confirmandas.* Unde quid extricandum sit, videant acutiores.

9 *Is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet*] Si sana sunt reliqua verba, procul dubio legendum *suscipit.* At cum Petav. Voss. Egmond. dent *is ubi,* vetustissimus autem codex Carrariensis et Bongars. tert. *is igitur ubi legationem ad civitates suscepit,* rescribendum crediderim *deligitur.* Is igitur *ubi legationem ad civitatis suscepit, in eo itinere,* etc. *Davis.* cur. sec. *Is ubi* inveni quoque in Vossiano secundo, et *is igitur ubi* in Dukeriano, et Leidensi secundo. Non temere tamen intrudere τὸ *igitur* ausus fui, aut *sibi* mutare. Nam tum rectius dixisset *in itinere,* quam *in eo itinere.* Præterea vetustissimi libri, ut Bong. pr. sec. Voss. prim. Leid. pr. Scalig. Oxon. aliique stant pro vulgatis. Fraudi fuit Davisio variatio temporis *suscepit* et *persuadet:* qualia ipse et Clarkius infra sæpissime inmutare conantur, ut sibi respondeant: sed id frustra fieri, multis monebimus locis. Adi ad cap. 46.

12 *A. s. p. q. r.*] Notandum in vetustissimis Mss. Bongars. pr. Voss. pr. Leid. pr. Petav. Lov. Egm. et duobus aliis scribi *a Senatu populi Romani.* Quod probo. Vide Brisson. de Form. l. II. p. 233, 234. in quarto; et notata ad B. Afric. c. 53. 'Milites populi R.'

14 *Principatum*] Summus erat magistratus, 'quem Vergobretum appellant Ædui, qui creatur annuus,' ut ait noster c. 16. Is enim dicitur *Principatum obtinere,* qui inter suos eminet, regio nomine destitutus. Lactantius Divin. Instit. I. 13. 'Primis Uranus eminere inter ceteros potentia cœperit, et Principatum habere, non Reg-

num.' Vide et nostrum VII. 4. Sulpicius tamen Severus Hist. Sacr. I. 26. tradit Tholam *regno* potitum esse, Jairum autem *principatu*, licet utrique eadem fuerit potestas, adeo ut hæ voces interdum confundantur. *Davis.*

15 *Civitate sua obtinebat*] Cum possessivum *sua* non compareat in Bongars. pr. sec. Petav. Lovan. Vossiano pr. Leid. pr. et tribus aliis, neque etiam in Ed. incerta, nec opus sit, ut addatur hic repetitum ex præcedentibus, delevi, ut ab interpolatoribus intrusum. Vide etiam II. 3. VII. 4. B. Civ. III. 59. 'principatum in civitate (Mss. civitatem) obtinuerat.' Præterea Hotomanno et Grutero spuria videntur *persuadet* et *illis probat*. Pro *conaretur* Stephanus exhibuit *conetur*. Sed supra quoque *persuadet*, *ut occuparet* pro *occupet*. Adi ad cap. 8.

22 *Regno occupato*] Ciacconius conjicit ejiciendum esse τὸ *occupato*; ut *regno Galliæ* jungatur: sed male. 'Regno occupato' intelligendum de regno civitatum suarum; quod si consecuti essent Casticus et Dumnorix, sperabant, per tres potentissimos populos potiri sese posse totius Galliæ.

23 *Firmissimos*] Noster antiquus *fortissimos*, quod idem video in libro Romæ olim excuso. *Hotoman.* Firmum proprie dicitur de rebus inanimatis, quando vim resistendi significat. Hic tamen ad homines traducitur, ut et v. 20. ubi narrat Cæsar, *Trinobantes*, Britanniæ populum, 'esse firmissimam earum regionum civitatem.' Sic etiam ejusdem libri c. 54. *Senones*, Celticæ populus, dicuntur *civitas inprimis firma*, id est, homines fortissimi et potentissimi, nam *civitatem* pro regionis incolis poni, supra observatum c. 2. Similiter apud *Sallustium* Jugurth. c. 28. Calpurnius dicitur 'firmissimus contra pericula.' Hæc vocis *firmissimi* significatio cum fuerit paulo rarior, Librarii, solenni temeritate, in quosdam codices notius eo sensu vocabulum intrusere. *Davis.* Hoc verbum ex aliis veterum locis immerito depulsum restituit Vir Doctissimus J. Fr. Gronovius ad Livii XXIII. 25. *Idem*, cur. sec. *Fortissimos* reperias quoque in Edd. Mediolanensi, ac Veneta, natum e Glossa, ut accidit huic voci frequentissime. Vide, quæ congessi ad Lucan. II. 473. et Frontin. II. 3. 12. Cort. ad Sallust. Jug. 28. 5. Infra VII. 60. 'Cohortes firmas:' et B. Civ. III. 88. Eadem confusio B. Civ. III. 28. B. Afric. c. 45. Hinc passim 'firmare aciem.' Vide ad Liv. II. 31.

IV. 1 *Ea res ut est*] Particula *ut* extat solum in Mss. recentioribus. Mei numero 13. ætatis vetustioris, et Ed. incerta non agnoscunt τὸ *ut*. A Cujacii quoque codice abest τὸ *est*. In Egmondano interpolate *postquam ea res est*. Facilis hinc conjectura nascitur, 'Ea re Helvetiis,' quanquam in illis 'res est' aliud quid latere suspicer. Crimen autem ejus non consistebat in eo, quod cepisset consilium de tota Gallia occupanda in commune civitatis bonum. Hoc enim ei persuasit, ut dictum cap. sec. sed quod regnum in sua affectabat civitate. Vide §. 6. c. 3. et R. Titium Loc. Controv. II. 20.

3 *Pœnam sequi oportebat, ut igni cremaretur*] Quantum conjecto, hac pœna apud Gallos et Germanos affecti hostes Reip. aut qui hostilia tentabant. Sic sub finem hujus libri legimus de C. Valerio Procillo: 'Is, se præsente, de se ter sortibus consultum aiebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur!' Nam, tanquam exploratorem, punire eum volebat Ariovistus. Quales etiam pro hostibus habiti legibus Romanis: unde Polyænus VIII. p. 571. Νόμου Ῥωμαίων κελεύοντος πολεμίων κατασκόπους ἀναιρεῖσθαι. Etiam a Romanis, uti discimus ex libro de bello Hispaniensi, servus, quod dominum jugulasset, vivus combustus est. Et

eundem respectum habere putem hanc pœnam: nam ut hostis Reip. est, qui affectat tyrannidem; ita hostis familiæ, qui dominum tollit. Eodem more Græcorum illos, qui Persis se sponte adjunxerant, a reliquis Græciæ populi Diis decimandos confecto bello statuerunt, ut discere est ex Diodoro Siculo lib. XI. Biblioth. p. 3. *Οἱ δ' ἐν Ἰσθμῷ συνεδρεύοντες τῶν Ἑλλήνων ἐψηφίζοντο, τοὺς μὲν ἐθέλοντι τῶν Ἑλλήνων ἑλομένους τὰ Περσῶν δεκατεῦσαι τοῖς θεοῖς, ἐπὰν τῷ πολέμῳ κρατήσωσι. Vossius.*

5 *Omnem suam familiam*] Mss. Norv. habet *omnem* sui *familiam*. Sic Curtius IV. 12. 8. 'Ad Cyrum quoque nobilissimum Regem originem sui referens.' Idem VI. 9. 2. 'Conspectusque vestri venerabilis cogit, ut vehementer parricidis irascerer.' Et iterum VIII. 4. 15. in Ms. *Petrensi* legitur 'Rex ex sella sui exiluit,' cum editi *sua* exhibeant. Non autem dubito, quin hanc loquendi rationem 'inusitatam quidem sed rectam profecto,' ut testatur Gellius N. A. XX. 6. expunxerint imperiti. *Davis.* Ms. Eliensis *sui familiam.* Quam lectionem defendi posse ostendit Davisius, sed nihil opus. *Clark.* Mei certe Mss. cuncti retinent *suam,* nisi quod Bong. pr. Lovan. et Ed. Inc. transponant *fam. suam:* quare melius forsan ejiceretur. Exempla interim de *sui* pro *suus* qui videre cupit, adeat omnino Sanctium in Minerva XIII. 15. et ibidem Perizonium; ac Cortium ad Sallust. Jug. c. 85. 24. In Mss. autem perpetuo variatur: consule Cl. Burm. ad Ovid. Metam. I. 30. 'Et pressa est gravitate sui.' Duker. ad Flor. II. 20. 'in exitium sui excitat.' Appulei. Met. I. p. 15. Ed. Pric. 'sine fatigatione sui.' II. 37. 'præsentia sui:' ut legendum est cum Sciop. Wouw. Scriv. aliisque. Met. V. p. 90. 'fatigationem sui diluit.' Sic enim Mss. et Edd. Vett. *sui* ejecerunt, dein posteriores. Justin. XXIV. 6. 'magnificentia sui.' Valer. Max. IX. 12. §. Ext. 1. 'finem sui reperit.' Pompon. Mel. II. in f. 'Ex spatio sui cognominibus acceptis.' Ita Ms. Dorvill. non *suo.* Sic 'sui pars' eidem III. 6. in f. Infra IV. 28. 'sui cum periculo.' VII. 71. in Ms. 'sui salus.' vide et B. C. I. 20. 22.

7 *Per eos, ne caussam diceret, se eripuit*] Anonymus Celsi exscriptor in carcere mortuum ait: 'Orgetorige primum duce, mox ubi ille affectatæ tyrannidis suspectus in carcere diem obiit.' *Vossius.*

V. 2 *Ut e finibus suis exeant*] Necessitate coacti hoc consilium inierunt; in tantam enim multitudinem excreverant, ut iis suæ terræ non sufficerent. Vide Florum III. 10. Omnes autem suos fines relinquere, non partem tantum suorum in colonias mittere, decreverant, ne a se invicem divulsi, prædæ essent vicinis, quos lacessierant, quemadmodum tradit Dio XXXVIII. p. 79. A. qui tamen errat, in eo quod illos doceat exiisse, *Ὀρκετόριγος σφίσιν ἡγουμένου, Duce Orgetorige,* cum is mortem oppetierat, priusquam hoc iter aggressi sunt Helvetii, ut ex Cæsare apparet. *Davis.*

Ubi jam se ad eam paratos esse arbitrati sunt] Ridere libet. Ait Rhellicanus, qui primus Helvetiis hoc consilium dedit de exurendis oppidis, et vicis, sine dubio apud Thucydidem legit historiam et consilium Periclis. Quærere velim, quo argumento id dicat, nimirum quoniam Græcas literas Helvetii noverant. Et quis Pericli consilium suum suggessit? *Voss.*

5 *Præter quod*] Mss. plerique *præterquam quod,* quod hoc in loco idem est. *Clark.* Idem quidem est, sed elegantius est *præter quod,* ut e veteri codice primus restituit Gifan. ad Lucret. V. *præter quam.* Adi Virorum Doctorum Comment. ad Gellium I. 23. Sallust. B. Catilin. c. 36. Justin. XIII. 5. Calpurn. Ecl. IV. 28. Flor. II. 6. 'Præter quod in bullis singulis.

que annulis erat.' Apulei. Metam. IV. 82. Ed. Pric. 'Nam præter quod diurnæ quietis imagines falsæ perhibentur.' In Apol. Ed. Pric. p. 19. 'præterquam quod non sum jurgiosus.' Sic vulgo: sed Mss. Flor. et Dorvillii rectius carent τῷ *quam*. Idem Met. II. 33. 'præter quod epulis voluptates meas anteferrem.' Mela III. 6. 'præter quod fabulis traditur.' Sic Ms. non 'præterquam quod.' Nepos Milt. c. 5. 'nulla civitas præter Platæensium;' ubi alii *Platæenses*. Infra quoque B. Civ. III. 49. in Edd. pp. est 'commeatus omni genere præter frumenti.' B. Hisp. c. 24. in Mss. nonnullis 'præter quorum arma sunt adlata.' Rectissime idcirco *quam* non agnoscunt ex meis Cujacianus, Bong. tert. et vetustissimæ membranæ Andinæ, Leidensis pr. Scalig. Vossian. pr. et sec. et Edd. Vasc. R. Steph. aliæque.

6 *Domum reditionis*] Hic, ut fit, *verbale* verbi, a quo deducitur, casum regit. Plautus Amphit. Act. I. Sc. III. 21. 'quid tibi hanc curatio est rem?' Hyginus Fab. 118. 'Catena alligavit, ut sibi diceret quando domum repetitionem haberet.' Vide et G. J. Vossium de Anal. III. 9. *Davis*. B. Civ. I. 53. 'Magni domum concursus.'

8 *Mensium*] Vetustissimus et integerrimus Bongarsianus primus habet *mensum*: quod, antiquitatis gratia, non potui non amplecti, ut ab ipsa auctoris manu. Sic enim hunc Genitivum declinarunt quoque Censorinus, Paulus JCtus, Ausonius, Seneca, aliique. Ovidius denique tum alibi, tum Met. VIII. 500.: 'bis mensum quinque labores:' ubi vide Ciofan. et N. Heinsium, ac G. J. Vossium de Analog. II. 14. Sic quoque in antiquissimo Codice Puteaneo Livii invenit J. F. Gronov. quem consule ad XXIX. 3. Lactant. Carm. de Phœnice, vs. 29. 'Per singula tempora mensum.'

Molita cibaria] Multum se cruciant viri docti Glareanus, Hotomannus, alii, quid hic sint 'molita cibaria.' Quasi vero aliud Cæsar intellexerit quam frumentum molitum, sive farinam, quæ ad pinsendum statim utilis. Ἄλφιτα, Græcus interpres, et optime vertit. *Vossius*.

9 *Latobrigis*] Sic vulgo, vel ex Glareani sententia *Lacobrigis* R. Stephanus et alii edunt. In Mss. et Edd. primis est *Latocibus*, *Latobibus*, *Latocibis* et similia monstra: In longe plurimis tamen et melioribus *Latobicis* et *Latovicis*. Verum c. 28. et 29. *Latobrigos* plerique Mss. retinent, ut hic Carrariensis: Græcus Metaphrastes Λακοβρίγας iis in locis; nam hic illorum non meminit. Sed *Lacobriga* et *Lacobricenses* in Lusitania, *Latovici* autem in Pannonia sunt. Tutius ergo *Latobrigos* retinebimus; et Cluverium consules. Si quis tamen hoc loco aliud a Cæsare relictum opinatur, posset legere *persuadent Rauracis et Tulingis, et late vicis finitimis*, id est, vicis longe lateque circumjacentibus: vel simile quid ejusdem sensus; nam, ut verum fatear, non satisfacit mihi hæc conjectura: licet *late finitimus* tueri se posset loco Virgilii Æn. VI. 378. 'Nam tua finitimi, longe lateque per urbes,' &c. de quo consule Virum Doctissimum in Observ. Misc. v. 2. p. 61. Vide et ad B. G. II. 24.

10 *Usi consilio*] Mss. nonnulli et Edd. antiquæ *consilio usi*: sed miræ bonitatis codex Leidensis primus non agnoscit a manu prima τὸ *usi*. Et sane alicui abundare plane; imo oratio suavius molliusque procedere videri possit, si exularet. c. 30. 'Quod eo consilio domos suas reliquissent.' VI. 42. 'Qui eo consilio Rhenum transierant.' II. 9. 'Eo consilio, ut, si possent,' &c. V. 49. 'Eo consilio, ut,' &c. et B. Civ. I. 70. sed tamen B. Civ. I. 51. 'Cum suo quisque consilio uteretur.' Variant Mss. quoque ibid. cap. 56. 'Massilienses

usi L. Domitii consilio.' III. 42. 'Secundo usus consilio.' III. 81. 'Eodem usi consilio.' Quare nihil temere mutandum esse satis patet.

13 *Noreiamque*] Sic legimus cum Metaphraste, librisque Mss. et antiquitus cusis, cum recentiores habeant *Noricam* ex conjectura non necessaria H. Glareani; Noreia quippe oppidum est Norici. Vide doctissimum Cellarium Geogr. Antiq. II. 7. p. 341. Est et alia urbs cognominis, quæ erat Carnorum, ad quam cum Cimbris inani conatu pugnavit Cn. Carbo, ut docet Strabo Geogr. V. p. 214. d. *Davis.*

VI. 1 *Erant omnino itinera duo*] Cum Norvic. Gottorp. et Lovan. legendum, *erant* autem *omnino itinera duo.* Eandem etiam voculam in suo libro reperit Metaphrastes. *Davis.* cur. sec. Conspicitur *autem* quoque in Vossiano tertio et Ed. Incerta.

3 *Quo vix singuli*] Ms. Norv. et editt. Rom. Ven. aliæque vett. habent *vix qua,* quomodo etiam Hotomannus ex conjectura legendum censuit. *Davis.* Ita Scaliger et recentiores. Mss. Reg. Eliens. et Vossii, et Edd. Vett. *qua, &c.* Quod idem est ac *quo itinere. Clark.* Reposui ex consensu nostrorum codicum ad viginti *vix qua.* Ciacconius primum e Ms. produxit *vix quo,* corrupte. Mutationi ansam videtur dedisse, quod crediderint, debere respondere præcedenti substantivo *iter.* Frustra. *Qua* notat millies *qua parte, ubi,* ut sæpe notatum a viris doctis: Etiam licet alius generis antecedat substantivum. Bene Hotomann. adduxit exemplum Ciceronis pro Cæcina c. 8. 'Ad omnes introitus, qua adiri poterit.' Infra c. 9. 'per Alpes, qua proximum iter erat:' ac V. 44. ut et B. Civ. I. 25. Frontin. I. 1. 6. 'Per Zeugma trajicerent exercitum, qua et brevissimum iter est:' et III. 9. 6. atque apud alios sæpissime. Adi Cortium ad Sallust. B. Catil. c. 57. 3. 'Sub ipsis radicibus montium, qua illi descensus erat.' Imo VIII. 51. 'locorum, qua Cæsar iturus erat:' et Nepos Eum. c. 8. 'Duæ erant viæ, qua ex Medis posset perveniri.' II. 8. 'Si qua opus erat,' vulgo *quo* et *quid.* Quamvis et *quo* ita ponatur, licet præcedat *eorum,* ut V. 14. 'Eorum sunt liberi, quo virgo deducta est.' VII. 73. 'Quini ordines, quo qui intraverant.' B. Civ. I. 81. 'eruptiones, quo descensuros existimabat.'

7 *Qui nuper pacati erant*] Duobus ante annis a C. Pomptinio; ut pluribus docet Ciacconius. Ceterum Davisius cum Beroaldi Aldinisque Editionibus interserit *P. R.* sive *Populo Romano.* At vero testantur omnes commentatores, in nullo eas litteras se invenisse codice. Non comparent etiam in nostris, neque in Edd. primis, nec Vascos. nec Stephani aliisque. Solum reperiuntur in Bong. tertio, qui codex, Grutero teste, post inventam typographiam est exaratus. Imo, nisi me fallat memoria, non solent auctores huic formulæ addere *P. R.* saltem non ita Cæsar B. G. II. in f. 'omni Gallia pacata.' VII. 65. 'Ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat.'

9 *Helvetiorum finibus Geneva*] In Ms. Norvic. et antiquissimis editt. legitur *Genua,* quam lectionem in Cæsare invenit Julius Celsus, qui sic scribit. 'Ad ripam quorum' (Allobrogum) 'ut idem Jul. Cæsar, extremum proximumque Helvetiis angulum Genua olim oppidum tenebat, nunc Gebenna civitas,' &c. De Vit. Cæs. I. 18. ed. Lond. *Davis.* Mss. omnes tum aliorum, tum mei inepte *Genua* hic et infra. In Egmondano pro var. lect. *Gebenna,* sed vide Rhellicanum.

12 *In Populum Romanum*] Notat Sambucus, non abs re in V. C. esse *in populo Romano:* quomodo exaratur etiam in Egmondano. In Vossiano tert. scribitur *in po. Ro.* In aliis

multis *in p. R.* ut nescias, sextum, an quartum casum illi adhibuerint. Multis hunc Ablativum probat Celeb. Burmann. ad Quinctil. Declam. xv. 6. 'In te solo venefica.' Cicero Catil. iv. 6. 'In hominibus vehementissimi.' Sallust. Catil. c. 52. 'Misericordes in furibus:' et ibi Cort. Quis nescit illa Virgilii Æn. ii. 'Talis in hoste fuit Priamo?' Propert. ii. 3. 10. 'Gaudeat, in puero si quis amicus erit.' Ovid. Ep. Her. Cyd. xxi. 10. 'Talis in Hippolyto vix fuit illa suo.' Adi denique Broukhus. ad Tibul. iii. 6. 19. 'Torvus Liber in illis.' Plura dicemus ad ii. 32. 'Quod in Nerviis fecisset:' vulgo ibi *Nervios*. Adde Var. Lect. v. 41. 'hoc esse in Ciceronem animo.' vii. 77. 'Quid in hominum millibus interfectis animi propinquis nostris fore existimatis.' viii. 46. ut e Mss. nonnullis legendum, 'quali quisque animo in Rep. fuisset.' Tamen B. Civ. i. 6. 'alieno in Cæsarem animo esse.'

16 *L. Pisone*] Recte. Græcus interpres, quia superius Marci Pisonis mentio facta, Lucium cum Marco confudit, et hic quoque Μάρκου transtulit, inepte. *Vossius.*

vii. 4 *Ad Genevam pervenit*] Servius ad Æneid. i. 'Ars quidem hoc exigit ut nominibus provinciarum præpositionem addamus, civitatum nunquam. Tamen plerumque hoc perverso ordine legitur, ut est hic, Italiam venit, pro ad Italiam.' Tullius in Verrinis: 'Ea die Verres ad Messanam venit:' 'pro, Messanam.' Sic sæpe alibi Cæsar, ut vii. 58. 'ad Lutetiam iter facere cœpit:' et, 'jam Cæsar a Georgovia discessisse audiebatur:' et civil. i. 24. 'ad Ilerdam reverti.' *Idem.* Vide ad iii. 20. in locis tamen, quæ hic adfert Vossius, non ingressus in urbem, sed accessus ad urbem significatur. V. et B. Civ. iii. 14. et 41. B. Alex. c. 36. B. Afric. c. 33.

Quam maximum militum n. imperat] Lege 'quam maximum potest militum numerum imperat:' sic enim dant Norvic. Gottorp. Voss. Egmond. nec aliter legit Græcus. *Davis.* cur. sec. Contra Hotomann. verbum *potest* ejecit auctoritate codicis antiqui et Ed. Rom. cui accedunt Mediol. et Veneta: nam veteres Edd. pleræque, etiam R. Stephani, *potest* quoque agnoscunt. Suspectum tamen est Brantio, cum modo præcesserit, 'quam maximis potest itineribus:' ubi etiam poterat abesse, uti apud Hirt. viii. 50. Verum quoque invenitur in antiquissimo Bongarsiano, aliisque meorum, quatuor præter adductos a Davisio. In Leidensi primo, optimæ et antiquæ notæ libro, inter versus ab vetusta manu adscriptum est. Utrumque autem bene Latinum esse, cuivis constat. iii. 9. 'quam plurimas possunt, cogunt,' et v. 1. 39. Eadem repetere verba, Cæsari frequentissimum est. Vid. ad c. 3. 43. 44. et sæpissime. Uti vulgo, sic fere vii. 8. 'ut quam latissime possint vagentur, et quam maximum hostibus terrorem inferant.'

12 *Rogare*] Mss. Reg. *rogarentque*. Ut cohæreat cum præcedente *dicerent*. Quod perinde est. *Clark.* A manu prima Bongars. pr. *rogarent*. Alii duo *rogarentque* cum Editis quibusdam. Sed receptam lectionem bene pronunciavit Hotomannus concinniorem esse: dicerent legati, Helvetios rogare. Sæpe talem infinitivum fuisse corruptum, aliquoties infra occurrit, ut c. 14. 'Non fuisse:' ibid. 'memoriam deponere posse.' c. 17. 'perferre satius esse.' c. 30. 'legati convenerunt: intelligere sese.' c. 31. 42. Et passim apud alios. Consule J. F. Gronov. Observ. ii. 14. et Comment. eorum auctorum, quos illic emendat: nec non Cl. Drak. ad Liv. i. 50. Adde Curt. iii. 3. §. 3. ut quidem in Mss. legitur, nam vulgo

ibi pari modo peccatur.

15 *Sub jugum*] Vett Codd. habent *sub jugo*, quod reperitur apud alios etiam scriptores. Livius III. 28. 'sub hoc jugo dictator Æquos misit.' Ita Ursin. Vide Festum in vocibus 'jugum,' et 'sub jugum mitti.' *Davis.* Innullo meorum, *jugo* inveni, præter in Voss. pr. a manu secunda, fors corruptum ex antiquo *jugom.* Variant item Mss. in aliis. Vide Cortium ad B. Jug. c. 38. 9. Duker. ad Flor. I. 11. et Drakenb. ad Liv. I. 26. III. 28. Apulei. de Philos. p. 265. Ed. Colv. *ratione sub jugo missa.* Sic Edd. Vett. sed Mss. Elmenh. et meus *jugum.* De re ipsa et Cassii cæde adi omnino Pighium ad A. DCXLVI. et infra ad c. 12.

20 *Diem se ad deliberandum*] Cave credas diem *naturalem* aut *artificialem*, ut loquuntur astronomi, hic intelligi: spatium enim indefinitum significatur. Sic infra c. 40. 'Quod in longiorem diem collaturus erat.' Virgilius Æneid. XI. 425. 'Multa dies variique labor mutabilis ævi Rettulit in melius.' Ubi Servius, 'Dies autem,' inquit, 'tempus.' *Davis.*

VIII. 2 *A lacu Lemano, quem flumen Rhodanum influit*] Rhenani emendatio, et proba; sed κακοήθως alii dissimulaverunt. Hotomannus etiam obniti audet, aitque nequaquam solitum Cæsari ita loqui, 'quem flumen Rhodanum influit.' Quod falsum. Etenim l. III. de Bello Gall. dixit: 'In flumine Ligeri, quod influit Oceanum.' *Vossius.* Editiones veteres habent *Qui in flumen Rhodanum influit.* Sed hoc rerum naturæ est contrarium. Probanda igitur videtur B. Rhenani emendatio: non enim est verosimile Cæsarem ipsum memoria lapsum esse. *Davis.* Mss. et Edd. Vett. *qui. in fl.* quod recte emendarunt recentiores. Nisi forte non id velit Cæsar, utram in partem fluat aqua, sed situm solummodo locorum describens, e Lacu Lemano in flumen Rhodanum dicat exitum esse. *Clark.* Nimis temere Vossius arripuit aliorum conjecturam, a nullo codice adjutam, cum tamen diversissimum ab antiqua lectione sensum efficiat. Si enim legas, *lacu, qui in flumen influit*, tum intelligitur necessario inferior lacus pars: at si scribas *quem flumen influit*, tum capi non potest nisi de superiore. Jam vero ex ipsius Vossii sententia, quem, incertus licet, amplector tamen adhucdum, infra Genevam murum perducere cœpit. Non merebat idcirco adeo exagitari Hotomannus, quod obnisus sit Glareani conjecturæ. Nec obstat locutio *lacus influit in Rhodanum:* sic enim (quod observavit jam Casaub. ad Strab. l. IV. p. 317. Ed. Par. λίμνην ἐξίεισαν εἰς τὸν Ἴσαρον) VII. 57. 'paludem, quæ influeret in Sequanam,' et de geminata præp. adi ad III. 9. Contra, major nascitur difficultas e novata lectione, quod in nominativo dicatur *flumen Rhodanum;* cum perpetuo a Cæsare efferatur *Rhodanus*, ut idem Hotomannus advertit. Scio ab Horatio ita dictum esse 'flumen Metaurum,' flumen Rhenum' Od. IV. 4. 38. et Art. Poët. 18. Sed talia a Cæsare fuisse captata, non ego credo. Rectius tum fuisset *Rhodani*, ut diserte exaratur in Vossiano tertio. Adi etiam ad III. 9. Sed, ut supra monere incepi, miror, eam conjecturam Glareani a Vossio esse receptam, cum plane adversetur ipsius opinioni, vetusque et sana lectio (nisi potius legamus cum Hotom. et Dav. *qua;* cum in Leid. pr. sit tantum *qui* sine τῷ *in*) illam stabiliat, ut ab inferiore scilicet lacus parte, institutus fuerit murus, et ideo pons Genevæ etiam interscissus. Hoc enim non utile: sed noxium fuisset, si a superiore parte murus esset ductus. Forsan *qui* in Leid. pr. est pro *qua parte*, ut conjecit Cl. Wasse. B. G. IV. 1. 'flumen Rhenum transierunt, non

longe a mari, quo Rhenus influit.' Mss. nonnulli *cui*. Hoc exemplo videmus, quam fluxæ et caducæ sint conjecturæ sine ulla codicum ope, et temere nunquam in textum esse recipiendas. Porro de muri situ nihil certius ego dicere habeo: solum addo a Cl. Butino, Medico Genevensi, quoque investigatum esse in Diss. in Sponii Genevam, eumque assentiri Vossio; nisi quod longitudinem XIX. m. p. retineat. Et sane Græcus interpres habet quoque 152. stadia. Verum Cluverii, Vossii, et Davisii, quibus etiam Celsus conspirat, conjectura egregie confirmatur ab optimo Leidensi primo, qui non agnoscit τὸ *decem*. Voss. pr. et sec. *decem et novem*. De *muro* pro maceria sine cæmento, sive muro terreo, vide hic Hotomannum.

3 *Ad montem Juram, &c.*] Nequeo satis mirari negligentiam criticorum ad hunc locum, qui omnes eum, velut intellectu planum ac facilem transmisere, cum longe aliter res se habeat, atque vulgo persuasum est; cujus si opinionem sequaris, absurdissima sententia erit. Glareanus subodoratus difficultatis aliquid, expedire se nequaquam posse dixit. Sed perpendamus. Ait Cæsar Helvetiis itinera fuisse, unum per angustias, Rhodanum et Juram inter, alterum per vada Rhodani. Cæsar a Lemanno lacu (quod tantundem juxta communem opinionem est, ac si Rhodanum dicas) ad Juram montem murum perduxit. Ergo necessario jam clausæ, de quibus dixit, angustiæ. Nam murus hic ante angustias ductus. Restat alterum iter per vada Rhodani. Hic tentavere transitum Helvetii; sed, ut postea ait Cæsar, munitione prohibiti perficere nequiverunt. Unde illi hac spe dejecti, per angustias ivere. Si obstructæ erant angustiæ muro, quomodo illi, qui eo prohibiti discesserunt, nihilominus penetravere? Rursum, si Rhodanum propter munitiones transire non potuerunt, quomodo murus a Lemanno lacu ad Juram pertinebat? Absurda sunt. Quare ita hæc intelligenda. Jura mons, qui Sequanorum fines ab Helvetiis dividit, novem aut decem circiter passuum millibus infra Genevam Rhodano impendet. Hæ sunt illæ angustiæ, de quibus Cæsar loquitur. Dein flumine montes dividuntur, et adversa in ripa (eam intelligo quæ Allobrogum est) sive ut Romani loquebantur, citeriore Rhodani ripa, mons continuatur. Hunc montem ego veteribus quoque Juram appellatum esse nullus ambigo. Igitur Cæsar munitionem duxit a lacu Lemanno ad montem Juram, non trans fluvium, sed cis. Et murus is ductus secundum ripas Rhodani. Incipiebat haud procul oppido Geneva, desinebat ex adverso angustiarum, sive ubi Jura mons, divisus amne iterum in Allobrogum terra continuatur. Et in Appiani quoque παρεκβολαῖς περὶ πρεσβ. legimus ripam Rhodani a Cæsare communitam per stadia 150. Διετείχισεν ὅσα περὶ Ῥόδανόν ἐστι ποταμὸν ἐς ἑκατὸν καὶ πεντήκοντα σταδίους μάλιστα. En tabellam: 1 *Murus vulgi falsus, et ante angustias ductus.* 2 *Murus ex nostra opinione a Lemano lacu secundum Rhodanum institutus.* 3 *Juræ montis altera pars cis Rhodanum.* 4 *Vada Rhodani.* Hoc modo si capias, sana cuncta videbis. Primo enim quod Cæsar dicit de rescisso Genevæ ponte jam causam habet, ne illac voluntate Allobrogum transirent Helvetii. Alioqui si tanto spatio ante Genevam ductus murus, nihil opus eum confringere. Dein duo jam diversa itinera habes, per Rhodanum, et per angustias. Helvetii illud per vada Rhodani minus periculosum judicabant, quia angustiis Jura imminet. Itaque transitum tentavere, sed quia cis amnem munitio erat, prohibiti sunt. Et hoc

loco crebra vada in flumine esse, totumque situm Juræ, et angustiarum, ita ut hic descriptum est, se habere, cognovi ex illustrissimo Barone Georgio Slupechy, cui ambigas generis fastigium, et continua plurium sæculorum nobilitas, an virtus propria et eruditio plus decoris addant. Is, inquam, eum, quem dixi, situm esse, et mihi affirmavit, et præsens loca illa suis oculis aspexit. Igitur Helvetii cum amnem transire nequirent, per angustias ivere, quas nequaquam clausas fuisse supra ostendimus. Sed morari aliquem possit, quod in Cæsare scribatur per XIX. millia passuum, cum hoc de quo loquimur spatium, trium vel circiter horarum sit. Corruptus numerus, quod et illi fatentur, qui perperam murum trans Rhodanum ponebant. Idque etiam fatetur Cluverius Germ. II. 15. communem lapsum in muri loco secutus. Igitur pro XIX. scribe X. vel IX. Error hinc ortus, quod librarii ambigentes utrum X. vel IX. scriptum esset (credo enim vestigium aliquod fuisse literæ I.) quia non putarent audacter temere aliquid describendum, scripsere *decem* et in margine *vel novem*. Postea vox *novem* in textum irrepsit, et factum est *decemnovem*. Alioqui in Appiano ripa Rhodani per 150. stadia munita dicitur, id est, millia passuum 15. Nec movere aliquem debet, quod de ruderibus trans Lemannum inventis aiunt. Nihil illæ ad Cæsaris murum, qui e terra erat. Et solitos ita aggeres vocari vel Varro ostendat, de re rust. I. 14. ‘Aggeres qui faciunt sine fossa, eos quidam vocant muros, in agro Rheatino.’ Vide errorem Bedæ, qui diversa putat vallum et murum, apud Casaub. in Hist. Aug. p. 120. b. c. Vide et Salmas. in Spart. p. 139. e. f. 140. a. Spart. ‘Post murum aut vallum missum in Britannia:’ malo expungere verba *aut vallum:* si genuina sunt, ipse vides utrumque idem valere. At quis respondeat, cum hunc Juram cis Rhodanum intelligo, frustra addi, ‘qui Helvetios a Sequanis dividit.’ Equidem non adversabor, si quis ea ab librario irrepsisse dicat, et totum locum ita legat: ‘A lacu Lemanno, quem flumen Rhodanum influit, ad montem Juram millia passuum novem, murum, in altitudinem pedum sexdecim, fossamque perducit.’ Hic verus hujus loci sensus, et quidem planissimus, quo absque frustra bellum Helveticum intelligere coneris. Ad talia velim attendant, qui historicos sibi commentandos aut explicandos sumunt, potius quam de literis et argutis illis conjecturis cogitent. Non quia intercedendum criticæ putem, quippe non ignoro, eam prorsus necessariam esse plurimis locis, sed quod plerique, potioribus omissis, ex ineptiis gloriolam aucupantur. Cujusmodi inter alias Faërnus, cetera vir egregius, in loco quodam Cæsaris, pro *ac*, *atque* emendabat: *βαβαὶ μύξος*. Qualis et nuperrime vir doctus notis suis in Horatium cum legisset: ‘Jam satis terris nivis atque diræ Grandinis:’ putabat nimis delicatas Horatii aures, quam ut tres ordine voces in *is* desinentes admitteretur. Itaque pro *terris* restituit *terræ*. Nugæ. Non dixisset, si Romanos non *terris*, ut nos hodie, sed *terreis* pronunciasse cogitasset. *Vossius*. Absurda est, ut recte animadvertit Vossius, sententia vulgata; ipsius tamen explicatio difficultatibus non caret. I. Montem situm in ripa Rhodani, quæ Allobrogum est, Juram fuisse vocatum statuit, cum tamen hoc ne unus quidem vett. tradiderit. II. Hæ voces, ‘Qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit,’ ejus dogmati plane contradicunt, cum, si ab illo stetisset Cæsar, dicere debuerit, ‘Qui Helvetiorum fines ab Allobrogibus dividit.’ Hoc ipsum Vossium non fugit, ideoque

ea verba censuit delenda. Sed iis, quibus nulli Mss. carent, spongiam inferre temerarium videtur. Quod autem habet de numeri mutatione, confirmatur a Julio Celso, qui I. 21. Ed. Lond. de hoc muro ita loquitur: 'Decem millia passuum, altitudinis pedum sedecim fossam perducit.' Ubi *millium* male reponit Grævius, ut ex hoc ipso Cæsaris loco patet; præpositiones nimirum sæpe in verbis latent, ut dicemus ad c. 12. *Davis.* De hujus muri situ vide D. Vossium, Davisium, aliosque. Mihi quidem, attentius omnia perpendenti, corruptum hic aliquid videtur; murusque non a lacu Lemano ad montem Juram, sed ex altera parte lacus, secundum Rhodanum ductus. Ut ex sequentibus patere videtur. Mox enim, cum flumen vi transire conarentur hostes, militum concursu et *operis munitione* prohibitos narrat Cæsar. *Clark.* Locus, quocunque te vertas, magnis difficultatibus implicatur. Si enim, quod plurimi statuunt, murus hic a septentrionali Rhodani ripa fuit positus; non erat, cur pontem Genevensem rescinderet Cæsar: hac enim ratione fiebat, ut ejus milites, qui murum tuebantur, quique Helvetios prohibebant, ne Rhodanum transirent, mutuum suis laborantibus auxilium ferre non possent. Præterea quandoquidem 'erant tantum itinera duo, quibus itineribus domo exire possent Helvetii, unum per Sequanos, inter montem Juram et flumen Rhodanum, alterum per Allobrogas,' ut ait noster supra c. VI. si murus Cæsarius a Rhodano ductus erat ad montem Juram, qui, quæso, relinquebatur libera per Sequanos eundi facultas? Hoc tamen affirmat Cæsar c. 9. Quod si a meridionali fluminis latere, murum hunc sive vallum cum D. Vossio constitutum censeas; obstabit, quod ab ea parte nulla sit Juræ montis memoria. Dein mons ab Australi Rhodani ripa locatus Jura nuncupetur; patet tamen eum fines Sequanorum ab Helvetiis dividere non posse. Nihilominus, ut verum fatear, hunc muri situm fuisse suadet, quod 'Helvetii, navibus junctis, alii vadis Rhodani, si perrumpere possent, conati, *operis munitione* et militum concursu, et telis repellebantur:' non equidem video, qui me expediam. Interim, dum vel ex melioribus libris vel ex ingenio, locus persanetur, eum sic lego: 'A Lacu Lemano, *qua in* flumen Rhodanum influit, ad montem Juram millia passuum decem murum,' &c. Codices habent 'qui in flumen Rhodanum influit,' eamque lectionem, Hotomanno præeunte, leviter muto. At quod *novem* deleo, id fit auctoritate Julii Celsi I. 21. Si plura vis, adi dissertationem viri docti, quæ reperiatur in Memoriis Trivultinis A. D. MDCCXIII. art. CV. Mirus autem est Græcus, qui repræsentat ἀπὸ τῆς εἰς τὸν 'ΡΗΝΟΝ ἐμβαλλούσης Λεμάνου λίμνης. Certe vel scripsit vel scribere debuit εἰς τὸν 'Ροδανόν. *Davis.* cur. sec.

7 *Prohiberi possent*] Ita Scaliger et Recentiores. Mss. Reg. Eliens. et Vossii, et Editio vetus Romana *prohibere posset.* Quod cur mutatum fuerit, equidem nihil video. Est enim constructio concinnior, et cum iis, quæ præcesserant, aptior. *Clark.* Recte Clarkius antiquam scripturam reducere conatus est, quam inveni in olim editis et Mss. meis omnibus præter Palat. in quo *prohiberet.* Pro *posset* autem scripsi *possit* auctoritate Bong. pr. Petav. Cujac. Voss. pr. et sec. Leid. pr. aliorumque. Quamquam *posset* defendi queat c. 13. 'ut consequi posset, pontem faciundum curat.' Supra jam c. 3. 'persuadet ut occuparet et ut conaretur.' III. 8. 'sollicitant, ut mallent:' sed et ibi variatur. Adde ad V. 2. VII. 45. 'Imperat, ut vagarentur.' c. 85. 'Imperat, pugnaret:' sed aliter ibi co-

dices optimi. Alibi plura nos dicemus. At hic Mss. sequendi. Imo defendit Cortius, et imperitos esse, qui mutare ubique velint, pronunciat ad Sallust. Catil. c. 44. 'Mittit, uti confirmarent societatem:' atque ita Mss. et Edd. B. C. I. 18. 'petit ut mitteretur.' Vid. etiam c. 40. et B. Alex. c. 60.

9 *Reverterunt*] Ms. Reg. *revertuntur:* paulo minus eleganter. Quamquam et eo modo constabit temporum ratio, cum res præterita tanquam præsens narretur. *Clark.* *Revertuntur* etiam Scalig. et 2. Leidd. mihique se satis probat, ut l. IV. 11. Vide etiam IV. 14. V. 11. VII. 4. 58. 82. et sæpissime.

10 *Negat se more et exemplo populi Romani*] Firmus locus. Hotomannus negat, se illud *exemplo populi Romani* legisse, et ita proscribendum esse suspicabatur: 'Negat se more et exemplo injussu populi Romani.' Apud Tacit. Histor. I. habemus, 'More divi Augusti, et exemplo militari.' Putabat Ferretus et Lips. legendum, *exemplo divi Augusti, et more militari.* Sed ponitur et *mos* pro *exemplo:* unde Statius Thebaid. I. 238. 'at nati (facinus sine more) cadentes Calcavere oculos.' Ubi facinus sine more, est inauditum scelus, et sine exemplo. *Vossius.* Hoc est, instituto vel modo. Velleius Paterculus II. 28. 'Primus ille, (Sulla) et utinam ultimus, exemplum proscriptionis invenit,' id est, modum aut rationem. Sulpicius Severus Epist. I. p. 351. 'Simili sanctum Domini blasphemat exemplo.' Hinc patet lapsum esse Hotomannum, qui, invitis Codicibus, scribere voluit, *Negat se more et exemplo injussu P. R.* quod alteram lectionem sanam fuisse non judicavit. *Davis.* Sin illa satis non faciant, audi Tacitum Hist. I. 18. 'adoptari a se Pisonem more Divi Augusti et exemplo militari pronunciat.' Cicero in Verrem II. 42. 'istum quod fecisset aliorum exemplo institutoque fecisse.' Vide Plautum Bacchid. Act. III. sc. 6. 11. et Lactantium de mort. Pers. c. XXXIX. 4. *Idem,* cur. sec. Vide num huc pertineat Terentii locus in Hec. Act. I. sc. 2. 88. 'Ad exemplum ambarum mores earum existumans:' ubi Cel. Bentleius legit *ad amussim.*

12 *Navibus junctis*] Libri sui margini adscripsit vir doctus, Gudium puto, posse et legi *navibus vinctis* propter scripturam ambiguam. Hoc ut verum sit, malim tamen *junctis* retinere: quod dicitur, ut *jungere rates, pontem* &c. Vide ad Frontin. I. 1. 6. Curt. VII. 8. 7. 'Tanta alacritate militum rates junctæ sunt.' Statim c. 12. 'ratibus ac lintribus junctis.' VII. 58. 'Navibus L celeriter conjunctis.'

13 *Ratibusque compluribus factis; alii, &c.*] Ita Mss. et veteres cusi. Recentiores autem hoc modo; 'Ratibusque compluribus factis alii; alii,' &c. Sententiam nimirum sine isto additamento mancam putabant; sed perperam. Curtius VII. 4. 11. 'Obstat metus, aliis cupiditas,' pro eo quod est, *aliis obstat metus,* &c. Livius III. 37. 'Et jam ne a tergo quidem abstinebatur: virgis cædi, alii securi subjici.' Ubi vide Joan. Frid. Gronovium, qui ita locutos esse veteres pluribus exemplis demonstrat, et inter alia hoc Cæsaris loco. *Davis.* Exemplis ab eo cumulatis hæc addas licet. Cæsar B. G. VII. 79. 'Non minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur. Veniri ad se confestim existimantes ad arma conclamant, nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt.' Tacitus Hist. III. 27. 'Paulum inde moræ, dum e proximis agris, ligones, dolabras et alii falces scalasque convectant. Idem IV. 68. 'Legiones victrices sexta et octava Peninis Cottianisque Alpibus, pars monte Graio traducuntur,' Iterum Annal. I. 63. 'Castra metari in loco placuit; ut opus, et alii prœlium inciperent.' Attamen si codices ulli

sint, qui dant 'ut par opus alii prœlium inciperent;' omnino cum Acidalio legerim, 'ut pars opus, alii prœlium,' &c. Sic 'pars metu, quidam invidia' legitur Annal. VI. 43. Videsis et Hist. IV. 77. *Idem*, cur. sec. Semel τὸ *alii* exhibent quoque nostri omnes aliorumque præter unum Leid. sec. qui utrumque delet. Plura exempla qui desiderat, adeat Clar. Drak. ibidem et Cortium ad Sallust. B. Cat. 6. et Jug. c. 83. Et ita scribendum docui B. G. III. 21. 'Illi eruptione tentata, alias cuniculis actis.' Ibid. c. 25. 'Quum alii fossas complerent, alii' &c. in optimo Codice prius *alii* non comparet. VII. 23. 'Duabus portis eruptio fiebat. Alii faces &c. jaciebant, picem alii reliquasque res.' A Mss. omnibus abest *alii*. B. Civ. III. 110. 'Regno expellere alios, alios arcessere.' In 4. Mss. *alios* semel non comparet. Vide etiam ad VIII. 5. 'In tecta partim Gallorum, partim &c.'

14 *Si perrumpere possent*] Hoc est, *an perrumpere possent*. Eodem modo loquitur noster B. G. II. 9. Sic et Terentius in Heaut. act. I. sc. 1. 'Visam, si domi est:' Nec aliter Cicero Acad. Quæst. l. I. n. 2. 'Hic pauca primo atque ea percunctantibus nobis, et si quid forte Roma novi.' Ubi voculam *si* delendam putarunt Manutius et Lambinus, quod hunc ejus usum in mentem non revocarent; quem tamen revera habere multis docet Pet. Faber in locum. *Davis.* Dele hanc notam. *Idem*, cur. sec. B. Civ. I. 83. 'Vadum tentare si transire possent.' B. C. II. 34. III. 39. 'Si adoriri posset:' item c. 75. 85.

IX. 4 *Eo deprecatore*] Hac in voce præpositio *ad augendum et cumulandum* interdum valet, ut docet Gellius Noct. Attic. VI. 16. Quam significationem hic obtinet, ut et apud Petronium in Satyr. c. 30. *Davis.*

Hoc inpetrarent] Delevi pronomen, motus consensu Codd. Bongars. pr. et sec. Lovan. Andini, Vossianorum, Leidensi pr. et sex aliorum cum Ed. Incerta. c. 35. 'Si non inpetraret;' ubi itidem in Edd. nonnullis *si id n.* v. 36. 'de sua ac militum salute inpetrare posse' e Mss. vulgo *inpetrari.* VI. 2. 'Quum a proximis inpetrare non possent.'

8 *Suo sibi beneficio*] In Mss. Vossii et Eliensis deest *sibi.* Ms. Reg. habet corrupte, *sub.* Edit. vetus Romana et recentiores retinent *sibi.* Annotatores id ita dictum intelligunt, quomodo dixit Terentius 'suo sibi hunc jugulat gladio.' Sed falluntur. Nam usitata Syntaxi cohæret hic cum *obstrictas. Clark.* In nullo Ms. inveni τὸ *sibi.* Carent ea voce Mss. mei sexdecim et Ed. Inc. sed Lovan. Vossian. sec. et Palatina exhibent *sub*, quod forsan notabit prætextum sive caussam, ut *sub quibus* in Frontin I. 1. 8. ubi vide.

X. 1 *Cæsari nunciatur*] Sic e nostris soli duo recentiores Leidd. et Ed. Inc. Ceteri omnes cum plerisque Edd. Vett. *renunciatur.* Quod mutatum a Scaligero non oportuit. Solet Cæsar in aperta adnunciatione addere præpositionem. c. 39. 'Nonnulli etiam Cæsari renunciabant,' ubi etiam turbant Mss. III. 25. 'Equites circumitis hostium castris, Crasso renunciaverunt.' IV. 32. 'Cæsari renunciaverunt,' et ibi plurimi *nunciaverunt.* B. C. I. 10. 'Postulata Cæsaris renunciat.' B. Civ. III. 67. 'Speculatores Cæsari renunciant.' *Reducitur* pro *ducitur* vel *deducitur* B. Civ. I. 24. Vide de talibus Cort. ad Sallust. Jug. c. 4. § 9.

13 *Graioceli, et Caturiges*] In vulgg. *Garoceli.* Nos autem Ms. Norvic. fidem sequimur, cum, ut recte Ciacconius, Alpes Graiæ ibi sunt et Ocelum infra. Ceterum nemo animadvertit adversus hosce populos Cæsarem strategemate usum esse, quod refert Polyænus VIII. 23. §. 2. Qui tamen fallitur, cum tradiderit, ὅτι Καῖ-

σαρ ἀμαχὶ τὰς Ἄλπεις ὑπερέβαλεν, ut ex hoc loco patet. *Davis.* Male Græcus etiam interpres *Γαροκέλους* habet. *Grajoceli* optime exhibent quoque Bongars. pr. Petav. Palat. Vossiani, aliique multi. Quidam *Gajoceli* et *Garjoceli.*

14 *Itinere prohibere*] Ms. Reg. et Edit. Rom. *ab itinere:* quod Cæsarem sapit. *Clark.* *Ab* addunt e nostris Dukeri et Dorvillii Codd. recentior uterque, et Edd. Mediol. ac Venet. Errat vero Clarkius, putans id magis Juliano stylo convenire: præcedit 'jam itinere probibeant.' c. 1. 'suis finibus eos prohibent.' c. 15. 'hostem rapinis prohibere.' c. 49. et II. 9. ubi plura, 'commeatu,' item 'munitione, prohibere.' IV. 1. 'agricultura prohibebantur,' ubi etiam duo Codd. *ab ag.* c. 11. 'eosque pugna prohiberet.' VII. 57. 'transitu prohibere' et sexcenties. Sed IV. 34. 'hostem a pugna prohiberent.' II. 28. 'ab injuria se prohibere' i. e. continere se, ne injuriam faciant ipsi. Aliud est *ab injuria aliorum aliquem prohibere* i. e. ne injuria ab iis adficiatur: de quo vide ad VI. 23. vel 'ab oppidis vim prohibere,' c. seq.

15 *Citerioris provinciæ*] Citerior provincia, Romanis est Cisalpina; ulterior, Transalpina. Vide Aldi Manutii de Quæs. per Epist. II. 2. *Davis.*

18 *Segusianos*] Mss. plerique et Edd. vv. *Sebusianos.* R. Steph. *Secusianos:* ut vocantur Plinio. Quare bene emendavit Hotomannus *Segusianos*, ut aliis et nostro appellantur B. G. VII. 64. 'Æduis, Segusianisque, qui sunt finitimi provinciæ.' Sic ibi scripti: ubi vid. quoque Ciaccon. *Segusianos* ergo recte hic servarunt Lovaniensis et Gottorp. Confer summum Casaubon. ad Strab. IV. 283. Ed. Amst. *Seguianos* Petav.

XI. 5 *De populo Romano meritos esse*] Ob perpetuam eorum erga Romanos fidem. Vide nos infra ad c. 43. *Davis.*

8 *Eodem tempore, quo Ædui, Ambarri quoque*] Ms. Reg. et Edit. Rom. 'Eodem tempore Ædui Ambarrique, nec' &c. Quod corruptum est, cum *Ædui* jam ante sint dicti. Legendum forte; *Eodem tempore Helvii Ambarrique.* Mss. Eliens. et Vossii, *Eodem t. Ædui Ambarri nec.* ut forte *Ædui Ambarri* sint populus *Æduis* proximus; quomodo alibi apud Cæsarem *Eleutheri Cadurci, Eleutheri Suessiones*, &c. Certe in omnibus deest illud *quo.* Ciacconius totum illud *quo Ædui* glossema esse conjicit. Et sane in Græci Interpr. Cod. videtur defuisse. *Clark.* Gruterus etiam Glossam opinatur *τὰ quo Ædui. Helvii* conjecerat etiam Ciacconius, in quibusdam libris reperiri dicens *Helvetii. Ædui* retinent mei omnes, sed *quo* et *quoque* nullus agnoscit, neque Edd. primæ, aliæque. In Palat. Duker. et Edd. Mediol. Ven. *Eodem t. Ædui Ambarrique.* Non ausim ego expungere *τὸ Ædui*, sed cum Clarkio censeo jungenda esse *Ædui Ambarri;* quo designantur illi Ambarri, qui Æduorum vel pars vel affines sunt, et, ut addit Cæsar, eorum necessarii et consanguinei. Non recte vero Clarkius adfert in exemplum *Eleutheros*, &c. illi enim non sunt populi, sed notat *Cadurcos, Suessiones* et *C. liberos*, ut passim Plinius. Vide modo IV. 17. et seqq. sed ita 'Dalmatæ Scordisci, Ligures Sallyes, Lusitani Callæci' &c. apud J. Obseq. ubi vide ad c. 75. 'Galli Scordisci' Just. XXXII. 3. 'Bituriges Vibisci' Plinio ibid, et similia sæpe. *Oudend.* Mihi quidem cum Ciacconio videtur legendum, *Eodem tempore Ambarri, necessarii,* ceteris omnibus omissis, quia sic est in metaphrasi Græca. Hanc lectionem alius aliter explicare voluit, Ambarros quoque esse Æduos, Ambarros esse diversos ab Æduis, ambos eodem tempore legatos misisse: e quibus explicationibus varietates plures enatæ sunt. Infra. c. 14. Ambarri ab

Æduis ita distinguuntur, ut non videantur esse pars civitatis Æduæ. Idem intelligitur e loco Livii (v. 34.), ubi deinceps enumerantur Bituriges, Arverni, Senones, Ædui, Ambarri, Carnutes: apertum enim est, Ambarros esse civitatem a ceteris diversam, ut Arverni, Carnutes, aliique, peculiares gentes Gallicæ fuerunt. *M.* Tò *Ædui* hic est nihili: expungo. De *Ambarris* vide Ind. Geograph. *Oberlin.*

13 *Et demonstrant*] Certiorem faciunt, narrant. Sic perpetuo apud nostrum. Similiter Cicero de Orat. I. 31. 'Etiam illa cognoram et acceperam, antequam de re diceremus, initio conciliandos eorum esse animos, qui audirent, deinde rem demonstrandam,' id est, narrandam. In oratione enim, secundum artis regulas, prooemium excipit narratio. *Davis.*

15 *In Santones*] Bongarsiani prim. et sec. Vossianus pr. Leidens. prim. Scalig. et Egmondan. *Santonos;* quod antiquitate Codicum motus recepi. Dicuntur enim *Santoni et Santones,* ut c. 10. sic *Teutoni* et *Teutones,* &c. Consule notata a me ad Lucan. I. 422. 'Gaudetque amoto Santonus hoste.' Ipse auctor noster ita inflexit III. 11. etiam in vulgatis, 'quas ex Pictonibus et Santonis convenire jusserat.' Ut frustra laboret Glareanus et alii, qui illic malunt *Santonibus.* Adde Vossium et nos ad II. 4. 'Teutonos Cimbrosque,' uti et ad VII. 4. et 75. *Santonis* ex Mss. vulgo *Xantonibus.*

XII. 1 *Flumen est Arar, quod, &c.*] Singularis est lectio Codicis Dukeriani *qui,* ut ad Ararim referatur: sed sequitur τὸ *id.* Vide tamen VV. LL. et quæ notavimus in Addendis ad Frontin. II. 3. 22. 'Propter flumen Enipea, qui et alveo suo et alluvie regionem impedierat.' Sic enim Mss. vulgo *quod.* Imo supra c. 2. bis dicit auctor 'flumine Rheno' et 'flumine Rhodano, *qui.*' Plerumque tamen subjungit *quod.* Eadem variatio in Livio I. 3. 'fluvius Albula, quem nunc Tiberim vocant.' In Ms. *quam;* quod tamen non probo.

2 *Incredibili lenitate*] Quidam legunt *levitate,* interpretanturque *celeritate.* Sed Plinius, ut eam interpretationem non recipiamus, facit. Ait enim III. 4. 'Rhodanus fluvius ex Alpibus sese rapiens per Lemannum lacum, segnemque deferens Ararim, nec minus seipso torrentem Isaram, et Druentiam.' Mela III. 5. 'Araxes labitur placidus ac lenis, neque in utram partem eat, quamvis intuearis, manifestus.' Hæc Ciacconii nota ad Joan. Mich. Brutum respicit, quem etiam multis veterum locis confutavit Pet. Faber Semest. I. 20. Quibus adde Silium III. 451. XV. 501. *Davis.* Eumenius etiam de Arare sic loquitur, 'segnis ille et cunctabundus amnis nunquam fuisse tardior videbatur.' Adi Paneg. VI. 18. 3. Hic autem fluvius 'ita lene decurrit, ut vix possit intelligi decursus ejus,' teste Vibio sequestri p. 6. *Idem,* cur. sec. *Levitate* occurrit quidem in Mss. paucis et Ed. Incerta, *levis*que de aqua nonnunquam dicitur, ut docet etiam N. Heins. ad Ovid. Art. Am. in fine. Nihilo minus hic perperam. Arar enim placidissime fluit, quo etiam nomine Brutum refellerunt Hotom. et Brantius. Cui rei proprie convenit τὸ *lene.* Justin. XLIV. 3. 'Cursus amnium non torrentes rapidique, ut noceant, sed *lenes.*' Curtius V. 3. 'præceps inter saxa devolvitur. Accipiunt deinde eum campi, quos clementiore alveo præterit. DC stadia sunt mollioris soli, per quod *leni* tractu aquarum Persico mari se insinuat.' Liv. I. 4. 'lenibus stagnis,' et alii, præsertim poëtæ, Ovidius, Lucanus, Seneca, ceterique. Adi etiam J. F. Gronov. ad Tragic. Herc. Œt. 651.

5 *Tres jam copiarum partes, &c.*] Id est, Helvetios traduxisse tres copia-

rum partes trans id flumen. Nimirum veteres interdum præpositionem non addebant, si jam esset in verbo composito. Sic infra c. 30. 'Ne major multitudo Rhenum transducatur,' pro eo quod est, trans Rhenum. Item II. 5. 'Flumen Axonam exercitum transducere maturavit.' Ejusdem libri c. 10. 'Sagittarios pontem transducit.' Et sæpe alibi. Similiter Minucius Felix Octavio p. 14. 'Mare licet influxerit liquor,' hoc est, in mare. Et paulo post, 'Montes irruunt,' ubi hac præpositionis Ellipsi non animadversa, Editor Romanus male emendat, *diruunt*. *Davis.*

6 *Quartam vero partem*] Ita Scaliger, et recentiores. Videtur et Græc. Interpr. sic legisse. At Mss. Reg. Eliens. et Vossii, et Edit. vetus Romana *quartam* fere *partem*. *Clark.* Ex meis cum *vero* habeant Lovan. Scalig. Leid. pr. Andin. Gottorp. Voss. tert. et Ed. Incerta, Vasc. Steph. nihil rursus mutem, quamvis ceteri cum Ed. Mediol. *fere*. Nec male.

8 *Cum legionibus tribus e castris profectus*] Non Cæsarem ipsum, sed Labienum profectum tradunt Plutarchus et Appianus. Quod verum esse nihil dubito. Miratur Hotomannus: quasi vero non recte sibi tribuat imperator, quæ per legatos gerit. Sic Suetonius in Julio c. 58. ait illum per se portus Britannicos explorasse: quod a Voluseno factum, nullum est dubium. Unde Comment. VI. 29. 'Ipse, cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus,' &c. frustra expunxit, et Faërnus, et Scaliger vocem *profectus*. Quod enim ipsum profectum negant, id eodem modo quo hic accipiendum est. Vide locum. *Vossius.* Non dubium est, quin hæc observatio, conciliandis auctoribus, interdum sit adhibenda. Vide doctissimi viri Joan. Clerici Diss. II. Harmon. Evang. subnexam Can. XVI. sed loco Suetonii allato non convenit, ut dicemus ad IV. 21. *Davis.* Cæsari adstipulatur Dio XXXVIII. 80.

10 *Magnam partem eorum concidit*] Triginta millia cecidisse ex Polyæno discimus, qui VIII. 579. etiam addit factum hoc in transitu Rhodani, sed confudit illum cum Arare. Ne vero quis putet lapsum librarii esse, addit τραχὺν ποταμόν. *Vossius.* Dio a nostro diversus abiens, tradit eos 'in ipso fluminis transitu,' ἐν αὐτῷ τῷ πόρῳ, fuisse accisos. Vide XXXVIII. 80. *Davis.* 'Eos magnam partem concidit.' Sic Ms. Reg. Quomodo et Gifanius olim ex V. C. legit. Al. 'magnam eorum partem concidit.' Quod, alia constructione, eodem redit. *Clark.* Clarkii editionem hoc in loco fere secutus essem. *Eorum* rejici placuit olim etiam Grutero et Brantio, nec conspicitur in Oxon. nec Leid. sec. In primo est *eorum partem*, quod itidem argumento esse possit inter versus adtextum fuisse. *Magnam partem* foret pro *magna ex parte*. l. IV. init. 'Maximam partem lacte vivunt.' v. 35. 'Eam partem nudari necesse erat:' quibus locis vide Commentat. sed et aliter solet Cæsar. II. 10. 'Hostes inpeditos adgressi, magnum eorum numerum occiderunt.' c. 11. 'Hi novissimos adorti, magnam multitudinem eorum fug. conciderunt.' c. 23. 'Insecuti gladiis magnam partem eorum inpeditam interfec.' adde III. 19. B. Civ. II. 38. 44.

12 *Nam omnis civitas Helvetia*] Simili modo Sallustius, citante Nonio, dixit, 'Duæ Galliæ mulieres conventum vitantes.' Apud eundem in Catilinario, in Cæsaris oratione, ubi vulgo legitur, 'Bello Macedonico,' Ms. noster perantiquus, et maximæ apud me auctoritatis, habet: 'Bello Macedonio.' Eodem modo infra l. VII. ubi in vulgatis est, 'Gergoviam, Bojorum oppidum, quos ibi Helvetico prælio victos Cæsar collocaverat.'

V. C. habet, *Helvetio. Vossius.* Vide ad eum locum c. 9.

13 *In quatuor pagos*] Unde Glossarium Latino-Græcum; *Pagus*, *τοπαρχία*, *χώρα*, *νομός*. Male hic editt. Rom. Ven. Beroald. ex Glossemate habent *partes*. Pagorum Helvetiorum nomina, eorumque situm exhibent Ph. Cluverius Germ. II. 4. et Chr. Cellarius Geogr. Ant. II. 3. pag. 175. et seqq. edit. Cantab. *Davis.*

14 *L. Cassium consulem*] Vide Glandorpii notam ad c. 7. et auctoribus ibi laudatis adde Appianum in Celticis p. 755. Tacitus autem Germ. c. 37. Germanos hujusce cladis auctores facit. Nec tamen pugnant inter se Tacitus et Cæsar, ut Freinshemius perperam est arbitratus ad Flor. III. 3. Constat enim Gallos sub Germanorum nomine contineri. Seneca Cons. ad Helviam c. 6. 'Pyrenæus Germanorum transitus non inhibuit,' id est, Gallorum seu Celtarum, a quibus et Iberis Celtiberi nomen habent. Vide Diodorum Siculum Bibl. v. 301. ed. Rhodom. et Lipsium in Plinii Paneg. c. 14. *Idem.*

18 *Ea princeps*] Id est, prima. Noster infra c. 41. 'Princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit.' Lucret. I. 95. de Iphigenia: 'Quod patrio princeps donarat nomine regem.' Erat nempe primogenita. Vide Euripidem Iphig. in Aulid. v. 1220. *Idem.* Adde Brant.

20 *Ejus soceri L. Pisonis*] Calpurniam nimirum L. Pisonis filiam duxerat uxorem. Adi Suetonium in Jul. c. 21. *Idem.*

XIII. 2 *Posset—curat—transducunt*] Ms. Reg. *curavit*. Edit. Rom. *curavit,—transduxit*. Sed constat utcunque Temporum ratio, quoniam res præterita ut præsens narratur. *Clark.* *Curavit* etiam Petav. Leid. sec. Carrar. Duk. et Edd. Med. Ven. quæ et *traduxit* cum Carrar. si quid mutandum, malim *possit*, sed nequaquam opus est. Vide ad c. 8. 'Communit, quo prohibere posset.'

4 *Cum id, quod ipsi—illum uno die fecisse intelligerent*] Ms. Reg. illud *uno die fecisse* CÆSAREM *intelligerent*. Quæ si vera sit lectio, jam in priori parte pro *quum id quod* legendum erit *cum quod*, &c. *Clark.* Lectio ista e Glossa nata vocis *illum*: unde pro ea in quibusdam Edd. *Cæsarem* legitur.

5 *Ut flumen transirent*] Dubitat vir doctissimus P. Ciacconius, an hæc sint Cæsaris verba; sed immerito. Ea videlicet noster, utpote *σαφηνείας* studiosissimus, adjecit. Sic supra c. 5. 'Helvetii id quod constituerant facere conantur, Ut e finibus suis exeant.' c. 31. 'Omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerunt, Ut domo emigrent.' Similiter Cicero Acad. Quæst. IV. 4. 'Etsi heri, inquit, id quod quærebatur, pæne explicatum est, Ut tota fere quæstio tractata videatur.' Ultima verba itidem Jan. Gruterus perperam suspecta habuit. *Davis.*

7 *Princeps fuit*] Primum locum tenebat, præcipuus fuit ac primarius vir. Sic apud Phædrum Fab. v. I. *Principes* sunt Athenarum primores. Ut apud nostrum IV. 11. 'Ubiorum Principes,' et v. 4. 'Trevirorum principes,' sunt qui inter suos eminebant. Denique, ne plura afferamus, vox hæc ad significandos Augustos ac Cæsares eorumve propinquos tum demum est detorta, cum ipsi rerum potirentur, ut a Th. Gorallo pulchre est observatum ad Pedonis Albinovani Eleg. I. 285. Unde liquet eam, cujus exempla dedimus, significationem altera longe esse antiquiorem. *Idem.*

8 *Agit*] Sic Ms. Reg. et Edit. Romana, ut cohæreat cum eo, quod supra, *mittunt*. Al. *egit*. *Clark.* Accedunt in *τὸ agit* Lovan. et Dorvillian. cum Ms. Brantii et Edd. Mediol. ac Veneta. Ceterum in multis Mss. etiam vetustissimis, et Ed. In-

certa in textum interseruntur hæc, 'legati ab Helvetiis ad Cæsarem missi pacem petitum cum denunciatione terroris,' quod documento sit, quot et qualia non raro e marginali glossa in ipsos irrepant auctores.

10 *Ubi Cæsar—esse voluisset*] Ita Scaliger et Recentiores. Mss. et Edd. Vett. *ubi* eos *Cæsar, &c.* Quod mutatum cur oportuerit, equidem nihil video. *Clark.* Fide Carrariensis Codicis et Metaphrastæ videtur Scaliger τὸ *eos* invexisse, cui assentiunt præter Oxoniensem pauci e nostris recentiores, et jam Edd. Vasc. Stradæque.

12 *Veteris incommodi*] Quod, devicto Cassio, acceperant. Vide c. 7. et 12. *Davis.*

13 *Quod improviso unum pagum adortus esset*] Meiωσις. Nolebat Divico dicere *fugasset*, quia hoc derogabat gloriæ Helvetiorum: quod non animadvertens Ciacconius et Ursinus frustra mutabant, 'ille adortus cum fugasset;' hic *adortus vicisset*. *Vossius.*

15 *Magnopere*] Eleganter Dukeri Ms. divisim *magno opere*. Quod amplector. Adi præter alios Grævium ad Sueton. Cæs. c. 1. Sic Mss. c. 38. 'magno opere præcavendum.' II. 5. 'magno opere cohortatus docet, quanto opere Reip. communisque salutis intersit.' Sic Mss. IV. 26. 'magno opere perturbabantur.' Ms. unus VII. 52. 'Quanto opere admiraretur, tanto opere reprehendere,' et VIII. 49. 'res magno opere gestas' in Mss. Idem restituendum Apuleio Met. II. 32. 'quadam die de me magno opere contendit.' Sic enim Mss. non *mecum magnopere*. Valer. Maximo I. 8. §. Ext. 7. 'Duo juvenes ad januam venisse magnopere rogantes.' Ms. Harlem. optimæ notæ *magno opere* r. Plura vide apud Cort. et alios ad Plinii Epist. I. 7. X. 95. Cl. Drakenb. ad Livium I. 17. III. 18. et multis locis.

17 *Ut magis virtute quam dolo contenderent aut insidiis niterentur*] Indigna Cæsare scabrities, quam a nemine sublatam miror. Lego *ut magis virtute quam dolo aut insidiis niterentur:* nam *contenderent* a nugivendulis Glossatoribus est adjectum. Cæsar B. G. IV. 13. 'qui per dolum atque insidias petita pace ultro bellum intulissent.' Vide sis et Hirtium bell. Afric. c. 73. Pari modo se gerebant Persæ. Lege B. Brissonium de regno Pers. III. 88. Quin et Athenienses ἐπίστευον οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλέον καὶ ἀπάταις ἢ τῷ ἀφ' αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα ἐνψύχῳ, ut ait Pericles apud Thucydidem II. 123. Græcus interpres vim phraseos Cæsareanæ non intellexit. *Davis.* cur. sec. Nihil mutant scripti. Obstat tamen τὸ *contenderent.* Quod deletum etiam voluit Gruterus, nec refragor. Ciacconius, non tamen damnans, vulgatam lectionem conjecit, *contendere:* ut l. IV. 'neque vi contendere, neque clam transire possent.' 'Gratia contendere' VIII. 50. 'prælio contendere' passim.

20 *Memoriam proderet*] Nugari, qui depravatum hunc locum credunt, meridiana luce clarius et jam aliis demonstratum est. Sic sane Gellius I. 19. 'In antiquis Annalibus memoria super libris Sibyllinis hæc prodita est.' *Vossius.* Vide etiam Ciaccon. et Hotoman. sic et Nepos in Hannib. c. 8. 'de Magonis interitu duplex memoria prodita est:' ubi nonnulli etiam expungunt τὸ *prodita.*

XIV. 1 *Eo sibi teneret*] Cognita nimirum eorum astutia, sibi melius poterat cavere, et, data occasione, veterem ignominiam ulcisci. *Davis.*

2 *Legati Helvetii*] Ex marginali dilucidatione in textum irrepsisse videntur; nam loquitur Cæsar ad legatos. Bene hoc censent itaque Ciacconius et Gruterus.

4 *Accidissent*] Ita emendat Ciacconius ex veteri Codice et ex impresso Rob. Stephani. Cæteri Mss.

et Editt. habent; *accidisset*. Quæ lectio ferri quoque potest. *Clark.* *Accidissent* reposui ex Bongarsiano primo, Petaviano, et Egmondano. Sic edidere quoque Vascosanus, Strada, &c.

5 *Non fuisse*] Editio nupera Amstelod. habet; *fuisset*, inepte. *Clark.*

8 *Veteris contumeliæ*] Romanis scilicet bello Cassiano sub jugum missis, quod maximæ ignominiæ loco ducebatur. Hinc Papirius apud Livium IX. 15. inquit, 'Militem se cum singulis vestimentis sub jugum missurum, ulciscentem illatam, non novam inferentem ignominiam. Sic ubi Romæ compertum est, Aulum Albini consulis fratrem cum exercitu sub jugo missum esse, 'metus atque mœror civitatem invasere; pars dolere pro gloria imperii; pars, insolita rerum bellicarum, timere libertati; Aulo omnes infesti—quod armatus, dedecore potius, quam manu, salutem quæsiverit.' Verba sunt Sallustii Jugurth. c. 39. *Davis.*

11 *Memoriam deponere posse*] Sic Mss. Brantii et Vossii. Editi habent *posset*. Sed longe venustius est, et cum præcedentibus aptius cohæret, *posse*. Porro, valde lautus hoc in loco est Brantius, qui longe rectius ac venustius, auferendi casu, MEMORIA *deponere posset*, scribendum existimat. Oblitus erat nimirum, quæ in eodem commate præcesserant; cum Cæsarem hoc modo sine ulla syntaxi loquentem fingit: 'Num etiam recentium injuriarum, memoria deponere posset.' *Clark.* Frustra est vir eruditus (Brantius). Vide nos ad B. C. II. 28. 'Nec primi sacramenti, quod apud Domitium atque apud se Quæstorem dixissent, memoriam deponerent.' *Davis.* cur. sec. Male Mss. plerique et Edd. Vett. *Memoria*: ex compendio scripturæ hoc natum. *Memoriam* bene servant Bongarsiani, et a manu prima Dukerianus: quod Angli optime defendunt, et Cl. Bos Animadvers. ad Jul. Cæs. c. 2. sic 'Veterum beneficiorum memoriam expellere' B. Civ. I. 34. contra VII. 62. 'Virtutis memoriam retinere.' Passim ita *deponere desiderium, metum, simultatem*, aliasque animi adfectiones dicimur. Dein eleganter τὸ *posse* restituit quoque Clarkius, confirmatum Mss. meis XV. et Edd. Rom. Inc. Mediol. Ven. Vide ad c. 7.

14 *Consuesse enim Deos immortales*] Eleganter sane Herodianus in Commodo: Τοιούτῳ μὲν δὴ τέλει Κλέανδρός τε καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἐχρήσαντο, φιλοτιμησαμένης (ὡς ἄν τις εἴποι) τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν ἑνὶ δεῖξαι, ὅτι ἐκ τῆς ἐσχάτης εὐτελείας εἰς τὸ μέγιστον ὕψος ἆραι, καὶ πάλιν τὸν ἀρθέντα ῥίψαι ὀλίγη καὶ ἀνέλπιστος δύναται τύχης ῥοπή. Diodorus Siculus quoque Biblioth. l. XX. Ἀλλ' οἶμαι τὸ δαιμόνιον ὥσπερ ἐπιτηδὲς τοῖς ὑπερηφάνως διαλογιζομένοις τὸ τέλος τῶν κατελπισθέντων εἰς τοὐνάντιον μετατίθησιν. *Vossius.*

16 *Interdum res*] Non necesse est, ut cum Casp. Barthio in Claudiani l. I. contra Ruffin. v. 22. legamus *interim*, vel *intercadum*: præterquam enim quod hujus particulæ vulgaris significatio huc conveniat, aliquando etiam eandem vim habet ac *interim*. Vide Justinum XI. 9. 2. *Davis.*

18 *Ea, quæ pollicerentur, facturos*] Nempe *in eam partem ituros, atque ibi futuros, ubi Cæsar constituisset*. Vide c. 13. *Idem.*

XV. 5 *Cupidius novissimum agmen insecuti*] Id est, inconsultius et festinantius, quam par erat, pugnæ cupiditate inducti. Ratio metaphoræ est, quia res, quibus potiri vehementer appetimus, summa cum celeritate persequimur. Eadem loquendi formula utitur noster cum alibi, tum v. 15. Sic in Orat. C. Gracchi in Popilium, 'Quæ vos *cupide* per hosce annos appetistis atque voluistis, ea si *temere* repudiaritis, abesse non potest, quin aut olim *cupide* appetisse, aut nunc *temere* repudiasse dicamini.'

Nimirum verba *Italicis* characteribus signata, ad priorem sententiæ partem quod attinet, usitato significatu adhibentur; in posteriore autem denotant id, quod inconsulte ac sine causa fit, ut apud Plautum Aulul. Act. IV. sc. III. 1. ‘Non *temere* est, quod corvos cantat mihi nunc ab læva manu.’ Hoc cum non animadverteret T. Castricius apud Gellium Noct. Attic. XI. 13. oratorem hunc male explicat, eumque, velut absurde loquentem, perperam reprehendit. *Davis.*

6 *Alieno loco*] In re militari *aliena loca* sunt iniqua, quæ autem commoda, *sua* dicuntur. Sallustius Jugurth. c. 54. ‘Qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere.’ Idem c. LXI. ‘Neque Jugurtham nisi ex insidiis, aut suo loco pugnam facere,’ hoc est, loco sibi opportuno. Adeantur etiam Joan. Frid. Gronovii Observ. IV. 17. *Idem.*

8 *Sublati Helvetii*] Elati. Sic V. 37. ‘Hac victoria sublatus Ambiorix.’ Vide et B. C. II. 37. *Idem.*

10 *Ex novissimo agmine*] Ita fere Editi. Mss. autem Reg. Eliens. et Vossii habent ET *novissimo*. Quomodo et Græcus Interpr. videtur legisse. Edit. Romana ETIAM *novissimo:* sed præstat vulgata lectio. *Clark.* Verum *et* exhibent cum Ed. Incerta Mss. nostri omnes præter Bongars. tertium recentissimum Codicem. In Dukeriano et Ed. Mediol. ac Ven. est *etiam,* quæ est voculæ *et* explicatio. Non tantum subsistebant, sed etiam subinde novissimo agmine lacessebant Romanos. Quare non video, cur præstet vulgata lectio contra Mss. Codd. Sed res parvi sane est momenti. Vox *prœlio,* quæ hic additur, magis me offendit, et mollem Julianæ orationis cursum duriuscule inhibet: quare cum Grutero, si vel unus Codex idoneus addiceret, delere malim, aut saltem invertere verborum ordinem *nostros prœlio.*

12 *Rapinis, pabulationibus, populationibusque*] Expungo vocem *pabulationibus.* Quam recte in prioribus editionibus omissam sine causa magnus Scaliger suæ editioni inseruit. Quamvis enim ita in codd. nonnullis legatur, otiosa est vox. Dixit enim Cæsar Helvetios cibaria secum vexisse. Itaque non opus pabulationibus. Confirmat opinionem Celsi exscriptor incertus: ait enim, ‘contentus in præsens metu illos a prædationibus arcuisse.’ Ne Græcus quidem agnoscit: apud quem est, *εἰ μόνον δύναιτο τὴν τῶν ἑαύτων συμμάχων χώραν ἀδῄωτον διαφυλάττειν.* Nisi dicamus Helvetios pabula pro equis non habuisse: infra tamen prohibet Cæsar Lingones, ne frumentum subministrent Helvetiis. Sed hoc XX. diebus, fortasse, et eo amplius post hæc accidit. Et iterum aliquanto infra ait: Helvetios omnium necessariorum inopia pressos. *Vossius.* Hæc vox *pabulationibus* abest a Codd. Steph. Ven. aliisque nonnullis, quo factum, ut eam expungendam censuerit Dion. Vossius, quia supra c. 5. dixerat Cæsar, Helvetios cibaria secum vexisse. At ibi tantum intelliguntur molita *ἄλφιτα,* quibus se ipsi sustentarent, nihil autem de pabulis in equorum usum. Qua de causa, ipse potius censerem, vocem hanc ex aliquibus libris excidisse ob similitudinem, quæ ei cum verbo sequente intercedit: quod quidem sæpe accidit in Veterum monumentis, ut exemplis nonnullis ostendemus. Curtius VII. 1. 26. ‘Amicitiam—adeo non eo inficias ut ‘expetisse confitear.’ Lege ex Ms. Coll. Pet. Cantab. *Ut expetisse* quoque nos, magnosque ex ea fructus percepisse *confitear.* Sic cum vulgata Tatiani exemplaria § 52. habeant, *τὰ δὲ ὑμέτερα ἔθη ἔχεται πολλῆς,* post *ἔθη* autem alter e Codd. Gallic. suppleat *μανίας,* alter *μέθης,* non mihi dubium videtur, quin posterior lectio sit recipienda, ob causam jam ante dictam. *Davis.* Optime *τὸ pabulatio-*

nibus auctori asseruit Davisius, quod inveni quoque in Ed. Incerta et Mss. Carrar. Reg. per Clarkium citato ac meis undecim, inter quos Bongars. prim. Leid. pr. Lovan. aliique veteres, quanquam a nonnullis τὸ *que* absit. Litterarum adfinitas sine dubio alteram vocem exclusit. Si quæ delenda; malim scribere *rapinis pabulationibusque* cum Vossiano primo, Petaviano et Palatino: quia non multum differunt *rapinæ* ac *populationes.* Et nescio jam, an hoc non sit unice verum: præsertim cum *papulationibus* in nonnullis sit: unde videntur alii recte *pabul.* alii male *populationibus* fecisse, et utrumque dein in textum irrepsisse. Quo multum facit, quod τὸ *que* non agnoscant quidam. Male Cellarius ejecit rursus *pabulationibus: frumentationibus pabulationibus prohibere* VII. 61.

15 *Passuum*] Leidens. prim. et Edd. Rom. Incerta, Mediol. Ven. Scaligeri aliæque non agnoscunt vocem *passuum.* Nec male: solet enim hæc sæpe subintelligi: et sic aliquoties Cæsar. c. 41. 'Milium amplius L circuitu.' II. 30. 'In circuitu XV milium:' ubi vide Vossium. B. Civ. I. 18. 'VII. milium intervallo abest.' c. 48. 'spatio milium XXX.' c. 64. 'milium VI ad iter addito circuitu.' Vide et ad V. 13. 42. VI. 29. 'milibusque amplius quingentis patet.' VII. 3. 'spatium est milium circiter CLX.' Sic enim meliores libri: uti et VIII. 20. 35. B. Afr. c. 79. ubi *passuum* vulgo additur, quod tam temere inculcarunt librarii, ut aliquando, cum hominum milia intelligantur, *passuum* exhibuerint: cujus rei exemplum est VIII. 29.

XVI. 1 *Frumentum flagitare*] Verbum huic loco aptissimum; denotat enim vehementem non sine conviciis postulationem. Cicero ad Famil. Epist. IX. 8. quæ etiam Academ. Quæst. l. I. est præfixa. 'Metuo, ne te forte flagitent, ego autem mandavi, ut rogarent.' Vide G. J. Vossii Etymol. voce Flagitium. *Davis.*

9 *Se diutius duci*] In aliud tempus ex alio rejici, dum conferretur frumentum, quod polliciti erant Ædui. Nimirum hæc vox apud optimos auctores non raro *protrahendi* significationem obtinet. Noster B. G. I. 38. 'Magnam ad ducendum bellum daret facultatem.' Corn. Nepos in Alcib. c. 8. 'Ut bellum quam diutissime duceret.' Adi etiam Silium Italicum V. 97. *Davis.* Ita et B. Civ. II. 18. 37. III. 51. et sæpe. Sed malim hic subintelligi fallaciam Æduorum, qua decipiebant hoc pacto Cæsarem. De hac verbi *ducere* significatione vide præter alios N. Heins. ad Ovidium Met. VIII. 122. Apud Terentium 'dictis' et 'phaleratis verbis, aliquem ducere.'

12 *Qui summo magistratui præerat*] Ita bene jam olim hæc restituta. Error tamen vetus, qui et Anonymum Celsi exscriptorem decepit: ait enim: 'Is erat Dumnorix frater Divitiaci, qui tunc apud Æduos collega Lisco, summæ rerum præerat.' Etiam Græcum, ubi legere est; τόν τε Διβιτιακὸν, καὶ τὸν Λίσκον, τὸ μέγιστον τῶν Ἐδουέων ἀξίωμα, Βεργόβρετον καλούμενον, ἔχοντας. *Vossius.* Perperam Mss. et Edd. Antiquæ *Præerant:* sed ex Manutii, Hotomani et Ciacconii monito id jam in suis Editionibus mutarunt alii, ut et Scaliger. Res patet ex B. G. VII. 32.

13 *Magistratui*] Mss. *magistratu:* quomodo et scripsit Cæsar. Sed hoc parvi est momenti. *Clark.* Ex meis ita scribunt quoque Mss. tres et Editiones Romana, Mediol. Ven. et Scaligeri. De hoc dativo vide ad Frontini II. 4. 12. Hæc autem hujus casus inflexio in Cæsaris libris omnino præferri debet; nam et ita Cæsar declinavit in scriptis deperditis, et in Analogicis omnia istiusmodi sine *i* littera dicenda censuit, teste a Gellio IV. 16. Adde Ciaccon. et Davis. ad

VI. 42. et Varias Lectiones VII. 29. ' consensu obsistere.' B. C. I. 1. B. C. II. 1. ' proxima portu.' B. C. III. 60. ' quæstu habere.' c. 96. ' exercitu objecit.' B. Al. c. 61. *usu fore* in Mss. quibusdam: atque ita Mss. et Edd. plerique B. Afric. c. 47. *Usu militi esse:* ut et Edd. Recentiores c. 52. *Equitatu* Leid. pr. c. 72. sic et passim Apuleius, licet multis jam locis corruptus. Mox cum Grutero malim deleri τὸ *quem*.

XVII. 3 *Privati*] Sic primus, quod sciam, edidit Rob. Stephanus, Ciacconio probante, ceterisque, qui secuti sunt editores præter Ursinum. Verum Editiones veteres et Mss. nostri exhibent *privatim*. Quod temere damnatum nollem. Cicero de Fin. V. 28. ' Nam aut privatim aliquid gerere malunt, aut capessunt remp. honoribus imperiisque adipiscendis.' V. 3. ' de suis privatim rebus ab eo petere cœperunt:' ubi in nonnullis *privatis*. Confunduntur hæc quoque B. Civ. I. 6. 8. et in Livio III. 24. ' Multi privatim ferebant Volscio judices.'

Plus possint, quam ipsi magistratus] P. Ciacconius hic legendum statuit *ipse magistratus*, sed licet unus tantum fuerit *Vergobretus*, aliorum tamen magistratuum desiderabatur opera, ut Æduorum civitas commode regeretur. *Davis.* Ciacconii conjecturæ favet Ed. Incerta.

6 *Præstare dicant, &c.*] Hujusce loci sanitas Gabr. Faërno debetur, quem in suis editt. secuti sunt Lipsius et Scaliger. Mss. enim et veteres cusi exhibent *Præstare debeant*, vel *debuerant*, ut Rom. et Ven. *Davis. Frumentum quod præstare debeant* est ὁ ὀφειλόμενος σῖτος, ut vertit Gr. Interpres. Consule variantes lectiones, et vide, num scripserit Cæsar *conferant, quod præstare debeant. Si jam pr. G. obt. n. possint, G. q. R. imp. perferre, satius esse, neque dubitare, quin.* Millies enim, et elegantius, verbum *dico* in hisce subintelligitur, et oratio adhibetur infinita. Adi c. 7. et Nep. in Hannib. c. 12. et præsertim ad B. Civ. I. 69. B. Alex. c. 3. ' futuram ex regno provinciam' in Mss. nonnullis additur *dicebant*. Adde c. 8. et omnino c. 57. Faërni emendationem juvat locus B. Civ. II. 30. ' postremo præstare dicebant, belli fortunam experiri, quam subplicium pati:' ubi itidem Grutero suspectum est τὸ *dicebant*. Sed adi quoque ad B. G. I. 43. et II. 3.

Principatum Galliæ obtinere] Diutius tenere; Ædui enim, ut ait Cæsar infra c. 43. ' omni tempore totius Galliæ principatum tenuissent.' Eadem potestate occurrit apud Curtium III. 4. 5. ' Proditos se rati ne conspectum quidem hostis sustinere voluerunt, cum vel pauciores locum obtinere potuissent.' Vide et Joan. Frider. Gronovium ad Livii III. 36. *Davis.*

8 *Neque dubitare debeant*] Sic Mss. et Editi omnes. Attamen si attente perpendas, hæret constructio. Nequit enim hæc vox *debeant* cum ista quæ præcessit, *dicant*, cohærere. Quippe non id hic agitur, ut ii, qui hac oratione populum commovere conantur, *ipsi dubitare non debeant*, sed ut multitudinem dicant *dubitare non debere, quin, &c.* Quare si vera sit ista lectio, quam supra intulit Faërnus, *præstare dicant*, omnino hic reponendum videtur *neque dubitare debere*. *Clark.* Sine dubio durissima est locutio; cum *dicant* ad *nonnullos* et *debeant* ad multitudinem refers: quod tamen fieri debet, si, adsumpta Faërni lectione, sensus erit salvus. Rectius, ut dixi, ultimum *debeant* abesset, subintellecto reciproco *se*.

12 *Necessario rem Cæsari enunciarit*] Sic ex Vet. Cod. restituendum censuit Gabr. Faërnus, quem in sua edit. secutus est Jos. Scaliger. Alii omnes Msti et Vett. editi repræsentant *necessario rem* coactus *Cæsari enun-*

ciarit, nisi quod pauci *necessariam* exhibeant; sed illa vera est lectio. Noster B. C. III. 49. '*illi* necessario *loca sequi demissa* cogebantur.' Terentius Andr. Act. IV. Sc. 1. 8. 'Tum coacti necessario se aperiunt.' Scriptor ad Herennium IV. fol. 35. ed. Lambin. 'Mars istud te facere necessario coëgit.' Adi etiam scriptorem de bell. Hisp. c. 24. *Davis.* Cicero de Invent. II. 32. 'Vi et necessario sumus in portum coacti.' *Idem*, cur. sec. Mss. et Vett. Edd. *necessario rem coactus*. Græcus ἀναγκαῖον ἀναγκασθείς. Quomodo et alii interdum locuti sunt boni auctores. *Clark.* Recte in erratis, curisque secundis, mutavit sententiam Davisius. In prima enim editione Faërni lectionem probaverat, vocemque *coactus*, ut Glossam, suspectam habebat. Eam vero retinent Mss. ad unum omnes: sed *necessariam* habent cum nonnullis Edd. Bongars. prim. tert. Leid. prim. Voss. prim. sec. et Egmond. *necessaria re coactus* Bongars. sec. ut B. Civ. I. 40. 'Necessaria re coactus, locum capit superiorem.' Hirt. VIII. 43. 'necessitate coactus,' ut et B. Afric. c. 55. Rectum est, quod plurimi retinent *necessario rem coactus:* quod idcirco auctori restitui. Locis a Davisio adductis adde B. Civ. III. 78. 'Necessario illum suis auxilium ferre cogeret.' Hygin. Astron. II. 20. 'Itaque necessario coactam criminari:' et Cort. ad Sallust. Histor., II. 'Cogatis necessitatibus privatim mihi consulere.'

XVIII. 5 *Eadem secreto ab aliis reperit esse vera*] In omnibus Mss. et editis usque ad Scaligerum legitur, *Eadem secreto ab aliis* quærit: *reperit esse vera;* quod cur rejecerit vir summus, nondum video. Eandem quidem vocem paullo ante positam invenimus; sed ab istiusmodi repetitionibus Cæsar non abhorruit. Adi sis hujusce lib. c. 3. et 20. *Davis. Quærit.* Hanc vocem, quam exhibent Mss. et Vett. Editt. omnes, et Græcus Interpres, a Scaligero omissam, restituendam recte contendit Davisius. *Clark.* Habent quoque id verbum mei omnes: quare reposui.

10 *Illo licente, contra liceri*] *Liceri* est pretium deferre pro eo, quod tibi velis comparare. Hoc cum non intelligeret editor Venetus, locum in ista editione sic corruptum legimus, 'Illo dicente, contradicere audeat nemo.' *Davis.*

11 *Et suam rem*] In Msto erat, uti et in Ed. Ven. 1494. *in suam rem.* unde conjecit Lipsius *inmensum rem.*

19 *Favere et cupere Helvetiis*] Usitatum ut *velle* et θέλειν pro bene velle, voluntas pro benevolentia ponatur. Valerius Flaccus: 'Namque est tibi nostra voluntas.' Sic apud Hebræos etiam רצין voluntas pro benevolentia. *Vossius.* Est Hellenismus, ut observavit Nic. Rigaltius ad Minucii Felicis Octav. p. 32. ed. Oxon. ubi eadem occurrit locutio. *Davis.* V. et Brant.

24 *Imperio P. R.*] Vide notas ad B. G. II. 1. *Davis.* Cortius ait in Mss. a se inspectis esse *in imperio.* At in nullo meorum comparet, sed *imperio* abest ab Ed. Ven. Vide ad d. locum.

25 *Sed etiam*] Non invenias τὸ *etiam* in Ms. Dorvillii mei, neque in Edd. primis Rom. Med. Veneta. Non male. Adi me ad Front. I. 3. 10. et p. 158. 490. Cl. Drakenb. ad Liv. II. 6. Sic I. 43. 'Non modo sui nihil deperdere, sed gratia &c. auctos velit.' Ita nonnulli Codd. dant quoque II. 21. 'Non modo ad insignia accommodanda, sed ad galeas inducendas.' VI. 43. 'Frumenta non solum, &c. sed anni tempore procubuerant.' Apulei. Met. I. p. 7. 'Non solum me diffamat probri, verum fugam instruit.' Sic meliores libri: vulgo *verum etiam:* et ita passim.

26 *Inquirendo*] Tam nostri, quam aliorum Mss. veteres multi et vetustissimi et Ed. Inc. *in quærendo* i. e.

inter quærendum secreto ab aliis, de Dumnorige reperit etiam. Verissime: quo perit omnis obscuritas, quæ adeo torsit interpretes. *Quod prælium* capio pro *quali*. In quærendo, quale prœlium equestre, &c. vel quid esset de equestri illo prœlio: reperiebat, initium fugæ a Dumnorige &c. Cap. præced. dicit Cæsar: 'a captivis quærit; reperit,' &c. II. 15. 'cum quæreret, sic reperiebat.' Hirtius VIII. 7. 'A quibus cum quæreret, inveniebat.' B. Civ. II. 39. 'rem gestam cognovit: e captivis quærit.' Vel *quod* hic sumendum, ut statim 'certissimæ res accederent; quod Helvetios,' &c.

27 *Quod prælium equestre adversum, &c.*] Est ἀνακόλουθον, seu, ut Latine loquar, initio ab una phrasi facto, alterius pars subjicitur. Sic apud Plautum Pœn. Act. III. Sc. 3. 46. 'Tu, si te Dii ament, agere tuam rem occasio est.' Incepit, tanquam dicturus esset, 'tuam rem agendi occasionem habes,' finivit vero haud aliter ac si initio posuisset *tibi*. Apud illum scriptorem multa hujusmodi occurrunt. Corn. Severus in Ætna v. 523. de lapide molari: 'Quin etiam externum nil ei calor ipse resolvit, Non odor aut levitas:' si eundem loquendi modum servare in animo habuisset poëta, *odor* et *levitas* in Accusativo casu essent efferenda. Vide et Hirtium Bell. Afric. c. 25. Eadem locutionum mistura frequens etiam est in Græcis scriptoribus, ut ostendit vir doctissimus Joan. Clericus Art. Crit. P. II. S. 1. c. 10. 10. et seqq. Hoc ἀνακόλουθον cum non concoquerent editores nonnulli, locum sic refinxere: 'Reperiebatque inquirendo Cæsar initium fugæ prœlii equestris adversi paucis ante diebus a Dumnorige atque ejus equitibus factum esse.' Ita legitur in editt. Gryph. et Vascos. ac ita ex conjectura voluit P. Ciacconius. Franciscus etiam Hotomannus locum mendi suspectum habet, et in omnes partes se vertit, ut sano medicinam inveniat. *Davis.* Elegantissimam hic constructionem sine causa sollicitant editores. Nullum subesse mendum recte contendit Davisius: quod autem Syntaxin ἀνακόλουθον esse putat, sive transitionem ex uno locutionis genere in aliud, qualis in bonis auctoribus interdum quidem occurrit, in eo demum fallitur. Nihil enim hic ἀνακόλουθον, sed constructio simplicissima et quam maxime naturalis. Tantum, quod in priore parte commatis *prælium adversum* vocarat Cæsar, in sequente id *fugam* appellat; sed sine ulla omnino syntaxeos perturbatione. Dein pro *factum* esse Mss. Reg. Eliens. et Vossii et Edit. Rom. omittunt vocabulum *esse*, et legunt 'initium ejus fugæ factum a Dumnorige,' &c. quod et elegantius. *Clark.* Torsit hic locus interpretes. Petr. Ciacconius rescribendum putavit, 'Reperiebatque inquirendo Cæsar initium fugæ prœlii equestris adversi paucis ante diebus a Dumnorige atque ejus equitibus factum esse;' nec aliter edidere Gryphius et Vascosanus. Hanc autem conjecturam merito rejecit Fr. Hotomannus, quod immodica sit mutatio, neque Cæsar fugæ mentionem superius fecerit. At vir ille doctus legit, 'Reperiebat etiam Cæsar inquirendo prælio equestri adverso, quod paucis ante diebus esset factum, initium fugæ factum a Dumnorige,' &c. Non tamen diffitetur, quin satius sit auctoritatem melioris codicis expectare. Immo vulgatam lectionem non omnino improbandam esse tandem statuit. Idem mihi quondam videbatur; eaque de causa ἀνακόλουθον esse dixi; non enim infrequens est in optimis scriptoribus aliqua locutionum mistura. Vide nos ad libri de Bell. Afric. c. 25. et doctissimum Clericum Art. Crit. P. II. § I. c. 10. 10. seqq. nunc vero parva mutatione legerim, 'Reperiebat

etiam Cæsar inquirendo, *quom'* (sic olim *cum* scribebatur) ' prœlium equestre adversum paucis ante diebus esset factum, initium fugæ' (sic Bongars. pr. omissa voce *ejus*) ' a Dumnorige atque ejus equitibus factum esse ;' vel, ut alii codices, ' initium fugæ factum a Dumnorige, atque ejus equitibus.' Mecum, nisi fallor, lector eruditus faciet. *Davis.* cur. sec. Vascos. : et hinc Stradæ editio habet ' inquirendo initium fugæ prœlii equestris paucis ante diebus a Dumnorige atque ejus,' &c. Clar. J. Perizonius simpliciter subintelligit *inquirendo* scilicet *prœlium vel in prœlium, quod ;* Vide ad Sanctii Minervam p. 726. Ed. postr. proxime vero, ut patet in nota præced. Ceterum *ejus* non deest in Bongars. pr. quod junctum est *fugæ*, sed quod adhæret *τοῖς equitibus :* cujus rei testis sum oculatus ; licet et ipse sine *ejus* malim scribere ' initium fugæ factum a Dumnorige atque ejus equitibus.' Ita enim sequentia refinxi, auctoritate Mstorum tantum non omnium et Edd. primarum. Mox *equitatu* cum Ciacconio et Scaligero prætuli (V. ad c. 16.) pro *equitatui.* Dein *eorum fuga* Mss. aliorum et mei quatuordecim vetustiores cum Edd. Rom. Ven. Incerta ac R. Steph. *que* intrusum est ab interpolatoribus, ut vidit etiam Brutus.

XIX. 8 *His omnibus*] Mss. Reg. Eliens. et Vossii et Editt. Vett. *his omnibus* rebus. Quod cur a Scaligero et Recentioribus omissum, equidem nihil video. *Clark.* E Carrariensi vel suo Codice id videtur ausus Scaliger, cui consentiunt duo de nostris, sed recentissimi : ceteri omnes agnoscunt vocem *rebus ;* magisque Cæsaris stylo convenit : quare rursus addidi. Vide ad IV. 17. V. 51. ' Quibus omnibus rebus invitati.' Ibid. c. 52. ' Ex his omnibus rebus judicat, quanto cum periculo res sint administratæ.'

9 *Summam in se voluntatem*] Benevolentiam aut amorem. Sic V. 4. ' Cujus egregiam in se voluntatem perspexisset.' Adi et Terentium Phorm. Prol. v. 30. et ibi Donatum. *Davis.*

14 *Procillum*] Ita recte Manutius et Ursinus restituerunt e suis, ut patet c. 47. Mss. nostris inepte *Troacillum* vel *Troaucillum* vel *Traucillum*, similiaque monstra lectionum, quas et ostentant veteres Edd. προακίλλον Gr. Interpr. e nostris solus Cujacii liber præbet *Procillum.* Sed infra Mss. omnes ita exhibent.

17 *Et ostendit*] Omnes Mss. et impressi ante Scaligerum, has voces exhibent, quas revocandas censuimus. *Commonefecit* Cæsar Divitiacum, dum ipsi audita in memoriam revocat, *ostendit* vero res, ut putabat imperator, antea non cognitas. *Davis.* Apparent hæ voces etiam in Mss. nostris omnibus, et Clarkii.

XX. 1 *Multis cum lac. complexus obsecrare*] In Leidensi primo exaratur *multum.* Sic fere apud Virgil. Æn. III. 348. ' Et multum lacrymas verba inter singula fundit.'

6 *Per se crevisset*] Nempe per *Divitiacum.* Græc. Interpr. inepte, δι' ἑαυτοῦ νῦν μεγάλην δύναμιν κέκτηται. *Dumnorix* sc. *per se ipsum.* Quam tamen ineptissimam versionem citat Cellarius, hujus loci explicandi causa. Non vidit nimirum, eam hujus esse totius orationis constructionem, ut vox *(se)* tam sit cum *Divitiaco* loquente reciproca, quam cum ipso *Dumnorige*, quem *Divitiacus* hic *per se*, hoc est, suis ipsius, qui hic loquitur, *Divitiaci opibus* crevisse ostendit. Vide quæ infra ad VIII. 50. *Clark.*

7 *Ac nervis*] Potentia. Pedo Albinovanus Eleg. I. 48. ' Nec quemquam nervos extimuisse tuos.' Sic et Lactantius Instit. Divin. I. 3. aliique. Metaphora sumta est ab animalibus, quorum vires sunt in nervis positæ. Hinc apud Ciceronem Acad.

Quæst. I. 10. 'Nervos virtutis incidere' est, de ea vim omnem et efficaciam detrahere. *Davis.* Ita sæpe Cicero: τὰ νεῦρα τῶν πραγμάτων Æschines; ψυχῆς nescio quis; τῆς τραγῳδίας Aristoph. Βατραχ. vers. 886. 'imperii' Val. Maxim. II. 752. *Wasse.*

15 *Rogat—ostendit*] Unde factum, ut P. Ciacconius has voces mendi suspectas habuerit, plane nescio; nec a quoquam idonea hujusce suspicionis reddi potest ratio. *Davis.*

22 *Quæ agat*] Ms. Reg. et Vetus Edit. Rom. QUID *agat*. Græc. Interpr. Τί τε ποιήσει. *Clark.* Palat. Leid. sec. et Dorvillii cum Ed. Mediol. etiam *quid*. Ed. Ven. *quicquid*. Nil muta tamen.

XXI. 2 *Sub montem*] Mss. Reg. Eliens. et Vossii; et Editt. Vett. *sub monte*. Quod æque Latinum. *Clark.* In nullo Msto meo, neque in Edd. ante Plantinianas et Scaligeri invenias *sub montem*, sed *monte*: quod cur mutaverint viri doctissimi, ego sane nescio. Sexcenties ille Ablativus cum hac præpositione ita constructus occurrit: et quidem cum eodem verbo *considere*. Sallust. B. Catil. c. 57. 'sub ipsis radicibus montium consedit.' Calpurn. Ecl. II. 21. 'Sub annosa medius consederat ulmo.' Imo ipse noster c. 48. 'a C. castris sub monte consedit.' Eadem confusio B. Afric. c. 51. 'sub hoste stabat.'

5 *Legatum pro Prætore*] Non est rejicienda hujus loci antiqua scriptura, quæ habetur in vetustissimis libris Vaticano et meo, in quibus est, *pro Prætore*, non, *propere*. Nam ea lectio confirmatur testimonio antiquitatis, quæ habetur in veteribus inscriptionibus, et argenteis etiam denariis, uno M. Bruti, Cæsaris percussoris, in quo Brutus ipse PROCOS. describitur, ejus vero legatus C. Flavius, in eodem denario LEG. PROPR. dicitur: altero Q. Cæcilii Metelli Pii, qui cum PROCOS. in Africa rem gesserit, ejus legatus P. CRASSUS JUNI. in eodem denario LEG. PROPR. dicitur. Etiam P. CARISIUS. LEGATUS AUGUSTI in argenteo denario, in quo Emerita oppidum, a Carisio jussu Augusti in Lusitania conditum, impressum est, P. CARISIUS LEG. PROPR. scribitur. Et M. POBLICIUS qui Cn. Pompeii Magni in Hispania legatus fuit, in argenteo item denario, LEG. PROPR. dicitur; ut videri possit his nominibus extraordinaria imperia ornari solita fuisse apud Romanos, cum, absente magistratu, cui provincia decreta erat, ejus magistratus legati aliquo mitterentur cum imperio ad rem gerendam. Quo exemplo T. Labienus legatus Cæsaris, qui Galliam provinciam Proconsulari potestate obtinebat, *Legatus Pro prætore* a Cæsare dictus est. Cum autem librarii ἐκ τῶν ἀσαφεστέρων εἰς τὰ σαφέστερα labi soliti sint, non est mirandum, si ex subobscuriore voce *Pro Prætore*, lapsi sunt in *propere*, dictionem usitatiorem. Sic Ursin. Hæc tamen locutio absurda visa est Fr. Hotomanno: quam esse probam plurimis etiam inscriptionibus et numismatis ostendit Lud. Carrio Ant. Lect. III. 8. adeo ut mirer eos, qui nuperam editionem Amstelodami curarunt, Hotomannum potius secutos esse. *Davis.* Mss. etiam Clarkii ac nostri et Edd. omnes ad Aldinam usque habent *Proprætore*, nisi quod Duker. Cod. *proprætorem*. De Legatis *proprætore* adi quoque Cl. Spanhemium de præst. Num. p. 179, 180. T. 2. Vehementer tamen hanc lectionem refutare conatur et acerrime in Carrionem invehitur Castalio Observ. Dec. I. c. 8. putatque hoc nomen non cognitum ante Augusti tempora. Verum huic sententiæ contrarii sunt omnino Bruti, Metelli et Pompeii numismata: *Quæstor proprætore* Hirt. B. Alex. c. 42, 48. Ut verum tamen fatear, dubito maxime, an, præsente proconsule, ut hic erat Cæsar, legatus unquam nomen habuerit *Proprætore*.

Certe Cæsar, quotiescunque deinceps hujus Labieni meminit, simplici *legati* nomine eum insignivit. Accepit tamen forsan hoc nomen Labienus, quod ille, absente Cæsare, qui in Italiam ad legiones conscribendas contenderat, ab eo præpositus sit expeditioni, quam contra Helvetios fecerat. Vide c. 10. Ceterum *pro præt.* sæpius abiit in *propere;* uti et B. Civ. I. 6.

6 *Iis ducibus*] Ita reposuimus ex G. Faërni Ms. antiquissimisque editt. Rom. et Ven. cum in aliis perperam legatur *iisdem ducibus. Davis.* Mss. et Editt. variant: plerique legunt *iisdem;* nonnulli *iis:* nulla sententiæ differentia. Existimat Davisius, illud *iisdem ducibus* perperam dictum. Credo, quod de ducibus nihil supra. Atqui hoc vult Cæsar; missas duas legiones, ducibus *iisdem illis hominibus*, qui ante *iter cognoverant.* Dixerat enim jam supra, 'qui cognoscerent, misit.' *Clark.* Licet *iisdem* ferri possit, sequor tamen Davisium: nam *iis* vel *his* exaratum est in Bong. pr. sec. Petav. Voss. pr. Leid. primo, aliisque octo Mss. et Editis prioribus.

10 *Ante mittit*] Mss. et Editt. Vett. *ante* se *mittit.* Pronomen Scaliger et Recentiores quamobrem omiserint, causam non afferunt. *Clark. Se* inveni quoque in nostris Mss. omnibus; quare auctori restitui: nisi forsan malis *ante emittit.* Plantin. Editio jam caret hoc pronomine.

XXII. 5 *Equo admisso*] Concitato. Cicero de fin. Bon. et Mal. I. n. 2. 'Difficilem quandam temperantiam postulant in eo, quod semel admissum coërceri reprimique non potest.' Sic legendum cum Ms. Coll. Corp. Christi Cantab. et editt. vett. Nam male Janus Gruterus emendavit *jam missum.* Virgilio Æn. XI. 272. *pennæ* sunt *admissæ*, quæ velocius moventur. In nonnullis summi poëtæ exemplaribus perperam scribitur '*Amissis* petierunt æthera pennis.' Quam lectionem Servius et Pierius meliorem judicarunt; sed multum abest, ut scopum attigerint. Vide Pedonem Eleg. I. 250. 320. et Tibullum El. I. 4. 44. *Davis.* B. Civ. II. c. 34. 'admissis equis,' et alii passim.

6 *Ex Gallicis*] Sic Ms. Reg. Vulgg. *a Gallicis.* Mss. Eliens. et Vossii et Edit. Rom. omittunt præpositionem. *Clark. a Gallicis armis—cognovisse.* Lege *id se Gallicis armis—cognovisse*, deleta præpositione, quam nesciunt Lovan. Norvic. Rom. Beroald. Nec male reponas *id se e Gallicis armis;* prout habent Bongars. pr. sec. *Davis.* Cur. sec. Deest præpositio quoque in recentioribus Mss. Duker. Dorvill. Voss. tert. Leid. tert. et Edd. Med. Inc. Ven. et Gryph. aliisque, probante Manutio et Hotomanno. *E suis. e* et *ex* produxit quoque Ursinus; et meorum ita duo, Bongars. tert. ac Leid. sec. Nil temere ego muto; nam Voss. prim. Leid. pr. Scalig. Petav. et Egmond. servant *a.* Quamquam vulgatior verbi hujus constructio sit cum præpositione *e* sive *ex*, si ablativo rei jungatur. Sed tamen Ovid. Ep. ex Ponto El. II. 10. 1. 'Ecquid ab impressæ cognoscis imagine gemmæ:' Phædr. F. IV. 21. 'Sermone ab ipso cognitum:' ubi hunc Cæsaris locum adfert Cl. Burmannus.

7 *Insignibus*] Intelligi dicunt galearum ornamenta et similia, de quibus Lipsium Mil. D. III. 11. vide, et Brantium. Græcus σημείων transtulit, quod potius signa militaria notare videatur. Cæsar infra ait II. 21. 'Temporis tanta fuit exiguitas, ut non modo ad insignia accommodanda, sed et galeas induendas tempus defuerit.' Insignia ornamenta, propria huic vel illi: unde Horat. Epod. V. purpuram prætextam, vocat *insignia*, cum ait: 'Ut hæc trementi questus ore constitit Insignibus raptis puer.' *Voss.*

10 *Prope hostium castra*] Singularis est hic Codicis Oxoniensis lectio; non dubito tamen, quin vera sit, *propter:* quæ vox passim depravata est in ejus Glossam *prope*. Adi Tennul. ad Frontin. II. 3. 22. 'propter flumen Enipea.' Davis. ad Auct. B. Afric. c. 37. et 73. 'propter hostium castra prætergressus.' Cort. ad Sallust. B. Catil. c. 59. Eadem variatio in Mss. et Edd. Justini XII. 9. 'Qui propter murum stabat;' ubi in plerisque male *prope:* et alibi: plura notavi in Observ. Misc. ad Apuleium.

12 *Multo denique die*] Cum 'multum diei processerat,' ut loquitur Sallustius Jugurth. c. 51. *Davis.*

13 *Per exploratores Cæsar*] Ultimam vocem addidi ex Ms. Norvic. et editt. Rom. Ven. Beroald. quod perspicuitati inserviat. In verbis enim, quæ præcedunt, de Labieno agitur, non de Cæsare. *Davis.* *Cæsar* agnoscunt Mss. omnes, et Edd. usque ad Ed. Ursini, quem secutus est Scaliger.

14 *Hostes castra movisse*] Mss. Reg. Eliens. et Vossii; *HELVETIOS castra movisse.* Græc. item interpr. Ἐλβητίους. Utra verior lectio, non constat. *Clark.* Sic quidem Edd. Rom. Ven. et Mediol. quod arripuit unius codicis fide Hotom. Verum cum nostri Codd. cum Ed. Inc. et aliis consentiant in *Helvetios*, id reponere non dubitavi. Vel sic satis sæpe vox *hostis* paucis in versibus hic occurrit.

XXIII. 4 *Millibus*] Ms. Reg. *millium.* Quod æque Latine dicitur. *Clark.*

5 *Et iter—ac*] Deest utraque harum conjunctionum in Mss. Reg. Eliens. et Vossii; necnon in quibusdam editt. vett. Et sane sæpius utitur Cæsar istiusmodi oratione ἀσυνδέτῳ. *Idem.* Primum *et* non comparet in ullo Msto a me viso, nec in Edd. Rom. Inc. Mediol. Ven. quare delevi. Alterum *ac* tolerari potest; cum id meliores mei plerique agnoscant: licet in Edd. vetustis iisdem desit. Solent, ut notum est, auctores, asyndeto utentes, ultimum pronunciatum tamen per copulam connectere et claudere.

8 *Discedere existimarent*] Mss. omnes, et Editt. vett. *discedere* a se *existimarent.* Quod a Scaligero et Recentioribus omnino sine causa mutatum. *Clark.* Ciacconii culpa ejectum est illud *a se*, quia non legebatur in suo Msto: sed mei aliorumque codices *a se* vel *ab se* agnoscunt.

10 *Commisissent*] Andinus, Oxoniensis et Bongars. tert. *commovissent.* Eleganter pro lacessivissent, primi commisissent. *Movere* passim pro incipere ponitur, sive causa esse, ut quid fiat: unde 'commovere bellum' Cicero aliique. 'Movere prœlia,' 'certamen' non raro apud poëtas. Consule Cl. Drakenburg. ad Silium XIV. 141. 'certamina movunt.' Curtius VIII. 14. §. 6. 'pugna se moverat.' Simile est 'emovere ignem' pro *excitare* apud Val. Max. 2. 4. §. 5. et 'commoti ignes' Lucan. V. 524. Forsan et hinc legendum 'prœlii sollicitationes' II. 8. ubi vide. Quo facit etiam locutio 'lacessere pugnam:' de qua agendum IV. 44. adi etiam B. Afric. c. 14.

Sive quod] Mss. et Edd. Vett. *sive eo quod. Clark.* τὸ *eo* itidem per Ciacconium primo e suo codice extrusum est. In aliis omnibus Mss. et Editis præcedentibus comparet, quare restitui. Idem est ac *propterea quod.* II. 35. in Bong. primo 'eo quod in Italiam properabat.' III. 13. e Mss. 'sive eo, quod tantas tempestates,' &c. Adde Clark. ad IV. 2. §. 1. VI. 30. 'hoc eo factum est, quod,' &c.

XXIV. 1 *Id animum advertit*] Ita restituimus ex Mss. Norvic. Brant. et Ursin. Editi enim minus eleganter habent, 'Id animadvertit.' Lucretius II. 124. 'Hoc etiam magis hæc animum te advertere par est.'

Sæpe hoc modo locutus est Plautus. Sic Pseud. Act. I. Sc. 3. 43. 'Et id hoc quod te revocamus, quæso animum advorte.' Vide et Act. I. Sc. 2. 10. *Davis.* Hunc locum post Ursin. et Brant. quos vide, e Mss. Andinis jam emendaverat, aliosque in Cæsare plurimos infra vir summus J. F. Gronov. ad Livium XXIV. 48. E nostris hic ita habent Bongars. pr. sec. Vossiani duo, Lovan. Oxon. et Gottorp. Ceterum plura hujus locutionis exempla vide in Gronov. ad Livium XXVIII. 14. 'ubi hæc obstinate credita animum advertit.' Davis. ad Cicer. Tusc. Quæst. v. 23. 'Animum adverte columellam.' Cort. ad Sallust. B. Jug. 93. 'animum advertit cochleas,' &c. A. V. Staveren ad Nepot. Epaminondam c. 6. §. 2. Apud Terentium quoque sæpius occurrit, ut Heaut. IV. 1. 44. Phorm. v. 7. 16. Eun. II. 1. 7. Emendavit etiam bene Davisius B. G. v. 18. Quibus adde I. 52. IV. 12. 25. 26. VII. 25. 57. VIII. 11. 12. 14. 33. 34. 38. 40. B. C. I. 69. 80.: ubi et 'res animum adversa;' uti et B. Civ. II. 6. 35. item c. 14. 'animum adverti.' Rursus III. 41. 50. 88. 93. B. Alex. 30. 36. 45. 46. 48. Afric. 10. 15. 40. B. Hisp. 4. 23.

4 *Ita uti--collocaret, ac--compleret. Interea—conferri—jussit*] Mss. omnes et Edit.Rom. *ita uti*—collocari; *ac*—compleri, *et interea* conferri *jussit.* Quæ si vera sit lectio, cum illud *ita ut*, cohærere nequeat cum indicativo isto *jussit:* necesse erit, ut aliquid intercideris. *Clark.* Vulgata lectio ex uno, ut adfirmat, Codice rursus intrusa est a Ciacconio: cum ceteri, tam aliorum quam nostri exhibeant, ut Clarkius profert, nisi quod in Edd. Vasc. Steph. Stradæ, et aliis detur *collocarit* et *complerit:* et in uno Leidensi etiam invenerim *collocaret:* quod idcirco sensum optimum efficiens retinui; sed *compleri et* revocavi. Scias tamen, Lector, paulo ante scribi 'veteranarum ita uti supra; sed' in Bongars. primo, Petav. Egmond. Gottorp. et Voss. tertio; non *se.* Quod itidem constructionem reddit sanam. Quin etiam *sed* istud a Cæsare relictum putem; τὰ autem *ita uti* vel *ut supra*, marginalem suspicor esse glossam, ortam ex verbis c. 22. 'Copias in proximum collem subducit; aciem instruit.' Verum et Gr. interpres habet ἐπάνω ἑαυτοῦ. In Bongars. tert. legitur *itaque supra.*

11 *Ipsi conf. acie*] Interpunge, *ipsi, conf. acie rejecto, &c.* Ac sic Græcus. *Davis.*

XXV. 1 *Suo*] Mss. Vossii *suo equo.* Quod a Cæsaris perspicuitate non abhorret. *Clark.* At mihi mera videtur glossa. Nec enim temere inculcanda sunt tot, quot alii verba temere ejiciunt. Certe non hoc loco: cum codex, qui est Vossii secundus, recentioris ætatis sit.

Omnium e conspectu remotis equis] Voces *e conspectu* omnes viri docti delendas censent. Anonymus tamen, 'equis autem omnibus,' ait, 'non dimissis modo, sed e conspectu abductis.' Græcus simpliciter ἐκ ποδῶν ποιησάμενος. *Vossius.* Has voces delendas censent P. Ciacconius aliique, quos secutus est in sua editione Jos. Scaliger; sed immerito, ut mihi quidem videtur: nam non modo eas legit Julius Celsus, (Vide l. I. p. 28. ed. Lond.) verum etiam in pugna difficili ita se gerere solitus est Cæsar. Frontinus Strateg. II. 8. 13. 'D. Julius ad Mundam suis referentibus pedem, equum suum abduci a conspectu suo jussit.' Nec hoc novum fuit strategema; simili enim usum fuisse Catilinam tradit Sallustius Bell. Catil. c. 59. *Davis.* *Ex conspectu* scripsi vetustiorum magno numero membranarum fide pro *e consp.* quæ voces apud Frontinum a nonnullis Codd. exulant, ut ibi monui.

2 *Æquato periculo*] Mss. omnes et Editt. Vett. *æquato* omnium *periculo.* Gr. Interpr. ἴσου ἅμα πᾶσιν ὄντος τοῦ

κινδύνου. Cur vocem *omnium* omiserint Scaliger et Recentiores, nihil causæ est; nisi quod eadem vox paulo ante præcessit. Id quod Cæsari non inusitatum. *Clark.* Mei quoque ad unum omnes Codices τὸ *omnium* agnoscunt: quare cum Clarkio revocavi.

3 *E loco superiore pilis missis*] Ursinus et Ciacconius legunt *emissis* frustra. *Mittere* pro *emittere* usurpatum probis auctoribus. Sic 'radicem, fructus, folia mittere,' Columella et Plinius dixerunt. Et Livius, 'qui vocem liberam pro Rep. mittere auderet.' Sic Seneca Agamem. Act. III. sc. 1. 'Sua quisque mittunt tela, et infesti fretum Emoliuntur.' Etiam Hirtius de Bello Gall. VIII. 14. 'Unde tormento missa tela in hostium cuneos conjici possent.' *Vossius.* Vide ad v. 44. 'Pilum in hostes mittit.'

5 *Gladiis districtis*] Bongars. primus, Vossianus pr. Leid. pr. Egmond. *destrictis.* Vere, ut scribendum esse ubique monuere passim viri docti. Infra id aliquoties occurret, ut VII. 12. VIII. 23. B. Civ. I. 46. 47. 75. Adi Gronov. ad Livii XXVII. 13. et quæ congessimus ad Lucan. VII. 313. 'Sævum destringere ferrum.' Eadem orthographia restituenda Lactantio ex antiquissimo Codice Bononiensi I. 21. 'Utraque manu destrictos gladios exserentes,' non *dis*, et Apuleio e Mss. pluribus in locis.

9 *Sinistra inpedita*] Quæ tenebat scuta pilis transfixa. De utrisque armis vide Just. Lipsium Mil. Rom. Diall. II. 2. et 4. *Davis.*

16 *Latere aperto*] A dextro latere, quod clypeis non tegebatur. Vide Silium Italicum II. 78. *Idem.*

Circumvenire] Mss. et Edd. Vett. *circumvenere. Clark.* Sic etiam uno consensu nostri omnes, quare reposui. Sine copula autem Edd. primæ aliæque Vett. *id consp.* sed in Mss. omnium omnibus comparet. Fors fuerit *ut id* vel *id ut*, &c. *cœperunt, Romani c.* sic melius cohærebunt.

19 *Conversa signa tripartito intulerunt*] Optime. Licet Carrio III. 11. Antiq. Lect. contendat *bipartito* in VV. CC. inveniri et retinendum esse. Causam addit, quia duæ acies idem faciebant, tertia aliud. Nihilo magis movet me Græcus qui διχῇ transtulit. Ubique enim Cæsar tripartitam fere aciem se habuisse dicit. Sic libro V. 10. 'Postridie ejus diei, mane, tripartito milites equitesque in expeditionem misit.' Et VI. 6. 'Cæsar partitis copiis cum C. Fabio legato, et M. Crasso quæstore, celeriterque effectis pontibus, tripartito adiit.' Sed maxime huc faciunt verba sub finem hujus libri; 'Acieque triplici instructa, ad eum locum venit, primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire jussit.' Cur ergo et hic non mutat 'acie duplici instructa?' *Vossius.* Recte, ut videtur, receptam lectionem adversus Lud. Carrionem tuetur Vossius. Est tamen aliud, quod scrupulum movet; quomodo videlicet ab iis, qui victis ac submotis resistebant, *conversa* esse signa dicerentur, cum jam ante recta ad eos fuerint lata. In acie enim convertuntur signa, quando mota ac ferri jam cœpta, in aliam partem feruntur, ut docet Joan. Frid. Gronovius ad Livii III. 54. Quod tamen hic non accidit. Quandoquidem igitur Metaphrastes, Ms. Brant. et editt. Rom. Ven. Beroald. vocem *conversa* non exhibeant, delendam arbitror, licet non negarim hanc locutionem tertiæ aciei, quæ venientes excipiebat, probe convenire; primæ vero ac secundæ non item. *Davis.* *Conversa* non reperitur quoque in Mss. Lovan. Palat. Leid. sec. Duker. Dorvill. Reg. nec in Ed. Mediol. Veneta, aliisque; delendumque etiam censet Brantius, a qua sententia neque ego alienus sum, quanquam potius retineo; ita ut *bipartito* non ad *conversa* sed solummodo ad *intulerunt* referam.

Bipartito inquam. Hæc enim est antiqua lectio, quam perperam loci hujus sensum non bene capiens Hotomannus, probante Vossio, mutavit in *tripartito:* quod inveni in solo Vossiano primo pro Glossa. Ceteri Mss. omnes tum mei, tum aliorum *bipartito* vel *bipartita,* ut est in recentioribus nonnullis, *partita* Carrar. Habuit quidem Cæsar triplicem aciem, sed non ideo signa tripliciter intulit. Nam prima et secunda acies inmota mansit, et institit victis ac submotis. Tertia convertit se, et a tergo venientes sustinuit Bojos. Signa ergo duas in partes inlata, non in tres; licet triplex fuerit acies. Certe mihi nullam difficultatem hic locus habere videtur. Accedit Græcus interpres, qui vertit διχῇ: nam malo exemplo Davisius in sua editione tacitus exhibuit τριχῇ. Quod factum nollem. Vide etiam, si tanti est, Dionem, XXXVIII. p. 80. qui, licet alio describens modo, nostram tamen confirmat sententiam. Ceterum cur malim *bipartito,* quam *bipartita,* docere possunt notæ Celeb. Grævii ad Cicer. Catil. III. 2. 'In proximis villis ita bipartito fuerunt, ut Tiberis inter eos et pons interesset.' Ovid. Rem. Am. 443. 'Secta bipartito mens.' Infra v. 32. 'Conlocatis insidiis bipartito:' VI. 6. 'Adit tripartito:' ubi male in quibusdam *tr. exercitu.* VII. 67. 'equitatum tripartito. divisum,' uti et VIII. 33. Liv. IV. 59. 'tripartito discessere.' Temere autem Ciaccon. ut Glossam, delet τὸ *bipartito.*

21 *Exciperet*] Mss. Reg. Eliens. et Vossii *sustineret. Clark.* Vulgatum reperitur in Edd. Rom. Mediol. Veneta aliisque, et testatur Hotomannus id in suo exstare Codice et in Oxon. margine Cl. Wasse: et, ni fallor, exstat in Andino. Verum in ceterorum Interpretum meisque Mss. omnibus, et Ed. Incerta Aldi, Stephani, ac plerisque vetustioribus exaratur *sustineret.* Quod tamen recipere non ausim, non tam, quia mox *sustinere,* sequitur; hoc enim non insolens in Cæsare; sed quia, alterum elegantius est, quam ut a librariis profectum credam; notatque, 'impetum eorum sustineret.' Nam male Carrio Ant. lect. III. 2.: et Brantius huc adferunt locum Sallustii ex Hist. III. 'Quia Sertorio triplices insidiæ per idoneos saltus positæ erant; prima, quæ fonte venientes exciperet.' Eo enim loco agitur de dolo et fraudibus, quibus incauti opprimuntur, metaphora quidem a venatione deducta; ubi feræ æque *excipi* dicuntur, quæ fraude capiuntur, quam quæ vi et venabulo conficiuntur. Vide Cel. Burm. ad Phædr. F. XI. 6. 'Fugientes ipse exciperet:' et infra VI. 28. 'Uri mansuefieri ne parvuli quidem excepti possunt.' V. et ad VII. 28. B. Civ. I. 79. Hic sola vis intelligitur, ut apud Nepot. Chabr. c. 1. 'inpetum excipere hostium docuit,' et infra c. 52. Rectius adduxissent Senecam de ira, I. 11. 'Venator cum et fugientes persequitur et venientes excipit:' ubi de feris dicitur, quod hic in militibus describit Cæsar B. C. I. 58. 'nostros eludebant, inpetusque eorum excipiebant.' III. 92. 'Ut Cæsaris inpetum exciperent:' et ita sæpe Livius.

XXVI. 1 *Ancipiti prælio*] Dubio Marte, adeo ut nescirent, in quam partem se inclinaret victoria. Sic locutus est Curtius VIII. 2. 16. Fieri etiam potest, ut hoc prœlium dicatur *anceps,* quod duobus in locis pugnaretur. Vide Corn. Nepotis Themist. c. 3. et Datam. c. 7. *Davis.*

2 *Diutius*] Ciacconius nullo adjuvante Msto conjicit *demum.*

Nostrorum impetum sustinere] Primo Mss. *sustinere nostr. imp.* quo ordine recte etiam nonnulli ediderunt. Dein *inpetus* tredecim vetustiores cum Ed. Incerta. Bene, quippe Cæsar intelligit bipartitos inpetus, consuevitque sæpius hanc vocem in plurali adhi-

bere. c. 52. ‘ Germani inpetus gladiorum exceperunt.’ VII. 29. ‘ repentinos hostium inpetus sustinere possent.’ c. 80. ‘ equitum inpetus sustinerent.’ Sic Mss. VIII. 19. ‘ Qui sustinuerant primos inpetus insidiarum.’ B. C. I. 26. et 40. ‘ Magnos inpetus legionum equitatusque sustinet :’ et sic passim Livius. Vide Cl. Drakenb. ad I. 4. 9. ‘ Inpetus facere.’

5 *Ad vesperam*] Sic etiam Ed. princeps, Mediol. Ven. et e veteri libro legi vult Ursinus, quem Scaliger sequentesque secuti sunt. Sed Manutius et Hotomannus bene olim monuere, in suis esse *Vesperum;* quod æque Latinum esse, et a Cæsare alibi usurpatum docent. Imo id ego non solum in plerisque Edd. sed et in Mss. fere cunctis inveni: quare reposui eorum auctoritatem secutus. c. 50. ‘ usque ad vesperum.’ B. Civ. I. 3. ‘ Misso ad vesperum senatu.’ II. 32. V. 58. VII. 60. B. Civ. I. 42. B. Afric. c. 52. ‘ sub vesperum.’

10 *Mataras*] Sic diserte Ms. Norvic. cum in aliis Codd. scriptis, ut et antiquioribus impressis legamus ‘ Mazaras et tragulas.’ Quam mendam primus sustulit Joan. Rhellicanus, quem secuti sunt editores nuperi. *Davis.* Consule interpretes hic et ad Livium VII. 24. ‘ lævo humero matari prope trajecto.’ ac Casaub. ad Strab. p. 301. Ed. Amst. *Mataras* confirmant optimi quique Codd. Bongars. pr. Petav. Oxon. Cujacian. Scalig. Vossian. prim. Leid. pr. sec. Egm. Gottorp. cum Ed. Incerta. Alii etiam quatuor *t* agnoscunt pro *z*.

Subjiciebant] Ciacconius et Ursinus legunt *abjiciebant*. Frustra. Subjicere Cæsar dixit, quia non, ut solitum, supra currus, velut ex vallo jaculabantur, sed sub curribus, rotas inter, ut ipse Cæsar ait. Rectissime Græcus, *μεταξὺ τῶν θ' ἁρμάτων καὶ τῶν τροχῶν, παλτὰ πολλὰ καὶ ξυστὰ ὑπαφίεσαν*. *Vossius.* Lucan. VII. 574. ‘ Ipse manu subicit gladios :’ ubi vide.

14 *Eaque tota nocte continenter ierunt : nullam partem noctis itinere int.*] Quæ hæc *ταυτολογία*, et scabrities? Num ista in Cæsare ferenda? Quid enim si ‘ tota nocte continenter ivisse’ eos scripserat, an potuit credere auctor, aliquem tamen putaturum fuisse, eos partem noctis intermisisse? Ineptissimum hoc foret. Aut an intelligit, illos per tot dies et noctes fugisse, nullum noctium tempus intermisso itinere? Hoc humana ferre nequit natura, quamquam ita cepisse videtur Celsus, qui ait ‘ irrequieti et insomnes.’ An ergo de die quievisse vult, et per noctem modo fugisse? Nec hoc verisimile est, neque fert Juliani styli perspicuitas. Quare fere hic Grutero accedo, qui Glossam intrusam esse suspicatur, scribendumque *eaque*, scilicet hominum millia, ‘ nullam partem noctis itinere intermisso’ etc. Neque aliter Græcus Interpres: *ὅλην τὴν νύκτα τὴν ὁδὸν οὐ διαλείποντες ἐπορεύοντο, καὶ ἐν τῇ τῶν Λιγγόνων τεταρταῖοι ἀφίκοντο.* Quæcumque autem suspecta habeas, certe retinenda *nullam partem noctis:* nam et ita alibi noster III. 12. ‘ Hæc eo facilius magnam partem æstatis faciebant :’ ubi vide Hotom. et Brant. ad IV. 1. et plura de hoc accusativo ad V. 35.

20 *Loco illos*] In Mss. Reg. Eliens. et Vossii deest hæc vox. Nullo aut sensus aut Latinitatis detrimento. *Clark.* Vetustiores quique, numero tredecim, et Ursini, Brutique Codd. cum Ed. Incerta particulam hanc ignorant: quare delevi. Mallet etiam Cl. Wasse delere *τὸ qui* ante *si fuvissent*.

XXVII. 4 *Atque eos*] Scilicet Cæsar. de quo Nominativo omisso adi ad B. G. IV. 3. Hirt. B. Afric. c. 64. Hinc cave, ne temere mutes in *isque eos*, ut conjecit doctissimus, et elegantissimi ingenii vir, ac poëtica arte generisque splendore illustris B. Hui-

dekoper in Belg. libro elaboratissimo *Proeve van Tael en Dichtkunde* p. 389.

8 *Nocte intermissa*] Interposita. Francisco quidem Hotomanno mira videtur hæc loquendi ratio, quæ tamen Cæsari est familiaris. Sic vi. 9. 'Intermissis paucis diebus.' Vide et B. C. iii. 58. Vim vocis non intellexit Metaphrastes, qui habet μιᾶς νυκτὸς πρὸς τὸ ταῦτα διαπράττεσθαι διαλειπούσης. *Davis.* Vide ad iv. 13. 34. 'brevi tempore intermisso.' iv. 11. 'temporibus intermissis.' v. 35. 'intermisso spatio,' et sæpe.

9 *Qui Urbigenus appellatur*] Sic quidam codd. et Edd. quanquam in plerisque est *Verbigenus* aut *Virbigenus*, aut *Virbiginius*. Sed Cellarius in notit. orbis ant. p. 275. post Cluverium ex Antonini itinerario p. 348. ed. Wesseling. ostendit, *Urbigenus* esse veram lectionem, quia in illo itinerario *Urba*, oppidum Helvetiæ, occurrit. Ritterus in hist. vet. Galliæ p. 54. existimat, vetus verbum fuisse *Urbegoew* vel *Urbege*, idque significare tractum ad Urbam: nam *Gau*, *Gow*, *Ga*, *Ge* esse tractum, neminem fugit. Cf. i. 12. et 37. de pagis. *M.* Antiquam lectionem vindicavit Schoepflinus nostra sanno sæculi superioris sexagesimo nono, inspecta Saloduri ara lapidea GENIO VERBIGENO dicata, ostenditque, pagum cognominem non in Vaudensi, quod Geographis visum erat, sed in Salodurano agro Juram inter et Rhenum fuisse situm. Docuit porro, Tigurinum pagum male apud Turicenses esse quæsitum, quum ara Aventici detecta, altera item DEÆ AVENTIÆ inscripta, clare demonstrent, Friburgensem Vchtlandiæ pagum cum Aventico Tigurinum pagum prope Moratum lacum constituisse, ad quem pagum Urba quoque, quæ doctos viros deceperat, spectavit. V. Acta Acad. Palat. vol. iii. hist. p. 169. Emendanda hinc est Helvetia clar. D'Anvillii, quam is in Gallia vetere repræsentat. Fugit etiam Schoepflini industria diligentem Geographiæ investigatorem Mannertum. Recte contra Ritterus vir eximius in opere De quelques antiquités de la Suisse, 4. Bernæ 1788. *aquas Verbigenus* dixit, quæ vulgo *Helveticæ* adpellantur. *Oberlin.*

12 *Prima nocte*] Sic Mss. et pleræque e vett. Editt. Nonnullæ enim, quas secuti sunt Scaliger aliique, habent *prima noctis vigilia;* quæ voces cum oræ Codicum essent adlitæ, ut paullo obscurior loquendi modus explicaretur; tandem, ut fit, veram lectionem loco suo deturbarunt. Hoc modo locutus est Noster, cum alibi, tum B. C. iii. 75. 'Inpedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam præmisit.' Insignis est hanc in rem locus Corn. Nepotis in Eumen. c. 9. *Idem.* Sic Mss. Eliens. et Vossii. Sanamque esse hanc et elegantem Lectionem, allatis exemplis ostendit Davisius. Ms. Reg. *prima hora noctis.* Editt. Romana, et Scaligeri, aliæque, *prima noctis vigilia.* Quorum utrumque, interpretamentum est. *Clark.* 'Primo vespere' B. C. ii. 43. 'Prima luce' B. G. i. 22. ii. 11. v. 23. 31. et sexcenties. Sed videndum tamen, an hæc lectionum varietas non doceat nos, locum esse corruptum: nam *noctis vigilia* est etiam in Palat. et Ed. Gryphii aliisque: at Dorvill. *prima noctis.* Quod verum puto per ellipsin τοῦ *hora.* Vide Sanctii Min. iv. 4. p. 587. B. Civ. i. 20. 'prima vesperi.' Sic enim Mss. non *vespera.*

xxviii. 1 *C. rescivit*] Mss. omnes, præter unum alterumque recentiorem, et Edd. primæ *resciit.* Vere. Ovid. Metam. ii. 424 'Aut si rescierit.' Nepos Dat. c. 2. 'Ea, quid ageretur, resciit.' Paus. c. 3. 'Lacedæmonii rescierunt.' Ita Ms. Leid. *non rescirer.* et sic legendum ex Mss. plerisque in Alcib. c. 11. 'in illo laudando conscierunt,' cujus glossa est

vulgatum *consenserunt*. Liv. I. 32. 'Populus senatusque censuit, consensit, conscivit.' Prave olim puer admodum margini adleveram *desierunt*. Idem *desciit* pro *descivit* in Dat. c. 7. et noster infra c. 32. e Mss. *quæsiit*.

3 *Ierant*] Sic Mss. et Editi. Ciacconius legendum censet, *irent*. Sed nihil opus. Poterat enim Cæsar imperare iis, non modo quorum per fines *irent* Helvetii, sed et quorum per fines *ierant*; uti 'conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent.' Quinimo istud *conquirere*, magis est eorum, quorum per fines *ierant*; quam quorum per fines *irent*. *Clark.*

5 *Latobrigos*] Addit Petavianus *Rauracos*; qui et ab auctore recensentur c. 5. 'Persuadent Rauracis, Tulingis, et Latobrigis' etc. Græcus tamen interpres quoque illos hic omittit.

6 *Frugibus amissis*] Antiquissimi et integerrimi Codices Bongars. prim. secund. Petavian. nec non Egmondan. exhibent *fructibus*. Eleganter. Solet enim hæc vox usurpari de frugibus, et toto agrorum reditu. Vide Broukh. ad Tibull. I. 1. 35. 'Non ego divitias patrum, fructusque requiro, Quos tulit antiquo condita messis avo.' Livius II. 5. 'Seges farris; quem campi fructum quia religiosum erat consumere.' Frontin. II. 11. in f. 'pro fructibus locorum, quæ vallo comprehendebat.' Unde non temere mutandum censeo, sed defendendum Ovid. ex Ponto, I. 4. 14. 'Fructibus adsiduis lassa senescit humus.' ubi Heinsius e 2. Mss. malebat *frugibus*. Quin potius emenda Lactantium VII. 3. 'Frugiferos campos paludes inundaverint:' nam veterrimæ Bononienses membranæ habent *fructiferos*. Contra passim occurrunt 'arbores frugiferæ.' Eadem varietas De ira Dei c. 13. 'Utitur terra ad percipiendam frugum varietatem.' Ms. Bonon. *fructuum*.

9 *Restituere jussit*] Reædificare. Corn. Nepos Timoth. c. IV. 'Quos avus Conon muros ex hostium præda restituerat.' Vide et Pelopid. c. IV. *Davis.*

14 *Bojos, petentibus Æduis, quod egregia virtute erant cogniti*] Vocem hanc alii, et in sua quoque editione Scaliger omisit. An non simile illud Taciti, 'quamvis nullius flagitii compertum?' *Vossius.*

Quod egregia virtute erant cogniti] Ita omnes Mss. præter Faërn. et editi usque ad Scaligerum, qui ultimam vocem temere prorsus et inconsulte expunxit. Phædrus I. 10. 'Quicunque turpi fraude semel innotuit.' Idem V. 5. 'Scurram' dicit esse 'notum urbano sale:' qui facetiis et ingenii elegantia erat nobilitatus. *Davis.* Propertius el. II. 22. 38. 'admisso notus adulterio,' ubi Cl. Broukhusius frustra mavult *admissi adulterii*. Tacitus Annal. XIII. 6. 'Burrum tamen et Senecam multarum rerum experientia cognitos.' Idem XV. 53. 'Pisonem notum amore uxoris' dixit. Iterum Hist. IV. 81. 'quidam oculorum tabe notus genua ejus advolvitur.' Spartianus in Severo c. VII. 'Quod ad se occidendum Julianus notos ducum cædibus misisset.' Vide sis eundem in Pescennio Nigro c. 2. Vopiscum in Aureliano c. 18. Ovidium Metam. I. 198. et Lucanum VI. 385. *Idem*, cur. sec. *Cogniti* optime vindicatum a Davisio agnoscunt etiam Mss. Clarkii, meique omnes. Hinc 'virtutis nobilitas' VIII. 45. quod non tentare debuerat Davisius.

16 *In parem juris libertatisque conditionem, atque ipsi, &c.*] Satis sana hæc videntur: neque ego inmutandi pruritu afficior. Monendum tamen oportet in Bongars. pr. sec. Lovan. et cunctis Leidensibus, Vossianis, Egmund. Gottorp. Duker. Dorvill. et Edd. primis scribi *in partem juris*: præterea *conditione* reperiri in Bong. pr. Voss. pr. sec. Leid. sec. tert.

Lovan. Dorvill. et iisdem Editis. In Voss. pr. a manu pr. *libertatemque*. Quasi fuerit olim 'in partem j. l. conditione ea, atque ipsi e., receperunt.' Sic dicitur 'in partem prædæ,' 'honoris,' et similia.

XXIX. 2 *Perlatæ*] Mss. Reg. Eliens. et Vossii et Edd. Vett. *relatæ*. Quod idem est. *Clark.* Cum in nullo meorum vulgatum *perlatæ* invenerim, istud ejeci, et *relatæ* Mstorum auctoritate reposui.

4 *Pueri, &c.*] Eruditissimus Wopkens Lect. Tull. p. 187. perpendendum proponit, an non exciderit Relativum *qui*. Ego id non temere intrudam contra Mss. Simplex sensus est *quibus in tabulis nominatim erant pueri, &c.* Porro in Mss. numeri more solito vehementer turbati sunt, cumque ex illis nihil certi eruendum sit, tædiosis nugis me teque remorari nolui.

6 *Capitum Helvetiorum, &c.*] In recensendis Gallorum copiis variant Historici. Vide Strabonem Geogr. IV. 193. Plutarchum in Cæsare p. 716. Appianum in Celtic. et Polyænum Strateg. VIII. 23. § 3. Forte tamen hæc diversitas Librariis est tribuenda, cum in notis numerorum describendis passim erraverint. *Davis.* ex Casaub. ad Strab. locum p. 294. Ed. Amst.

9 *Summa omnium fuerant ad millia* CCCLXIII] Valde variant autores, Strabo, Appianus, Plutarchus, Polyænus, Orosius. Cæsaris tamen numerum retinet Anonymus Celsi exscriptor, sæpe memoratus nobis, et memorandus. Id modo dixero infra, ubi Cæsar ait CX millia in patriam reversa, Hotomannum legere CXX millia. Sed Anonymus, quem dixi, ita inquit: 'Cæsar Helvetiis in potestatem redactis, lustrum condi fecit, in quo capita non nisi CX millia sunt inventa. Unde facile numerus colligitur vel cæsorum, vel in bello consumtorum; simulque illud appa-ret, ex his qui noctu e prœlio fugere, præter illa VI millia, quæ ad Cæsarem ex itinere retracta memoravimus, XIV millia vel vulneribus, vel lassitudine, vel aliis, quos bellum fert, casibus, periisse.' Quare Hotomanni conjecturam, ut audacem rejicimus. *Vossius.* V. Titium Contr. I. 18.

Fuerat] Ms. Reg. *fuerant*. Mss. Eliens. et Vossii, et Edit. Rom. *fuerunt*. *Clark.* Operarum credo vitio irrepsit in Davis. Ed. *fuerat*. Nam vulgatæ Edd. habent *fuerant*, et omnes ante Ursin. et Scaliger. *fuerunt*; quod est in Mss. longe plurimis et optimis. Egm. et Oxon. *fuerat*. Leid. prim. *suorum*. Justin. IX. 5. 'summa auxiliorum CC milia peditum fuere.'

10 *Domum redierunt*] Ita quidem Petav. Egm. et Duker. Verum ceteri Mss. omnes cum Ed. Inc. *domo*, et Bongars. pr. *de domo*, Oxon. *in domo*. An *domos* rescribendum, quale mendum sustulimus etiam in Frontino II. 7. 7. 'Domos remisit?' an *denuo?* V. etiam VI. 8.

XXX. 3 *Helvetiorum injuriis, populus R. &c.*] Mss. et Edd. aliquot *po. Ro.* sed Bongars. prim. sec. Andinus, Oxoniens. Vossiani omnes, Egmond. Gottorp. Leidens. tertius et Ed. Incerta *populi Romani*. Verissime, quare reposui. Nam delenda distinctio. 'Helvetiorum injuriæ populi Romani,' quibus populum Romanum affecerunt. Recte igitur Græcus Interpres: σοῦ τοῖς Ἐλβητίοις, ἀνθ' ὧν τὸ πάλαι τοὺς Ῥωμαίους ἐκάκωσαν, νῦν πολέμῳ δίκην ἐπιθέντος. *Repetisset* enim ad Cæsarem pertinet, cui ea de caussa gratulabantur, non populo Romano. Duo Genitivi reguntur ab uno substantivo varia significatione. Cujus locutionis ignorantia hic omnes Editores fefellit. Innumera tamen ejus exempla jam adduxerunt Gronov. ad Livium XXXIV. 26. Sanctius in Minerva II. 3. et ibidem Perizon. p. 177. Et qui non?

Plures enumerat doctiss. juvenis A. V. Staveren ad Nepot. Epam. c. 5. 'Agamemnonis belli gloriam consecutus:' atque ita legit celeb. Duker. in Livii præf. 'Ea belli gloria est populi Romani:' ubi vide. Curtius VIII. 6. 'Castigandi verberibus eos nullius potestas præter ipsum erat:' quæ verba varie a viris doctis tentantur. Apud nostrum autem nihil est frequentius. II. 17. 'Eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta.' III. 8. 'Hujus civitatis auctoritas omnis oræ maritimæ.' Hirt. in præf. l. VIII. 'Cæsaris commentarios rerum gestarum Galliæ.' In eodem c. 40. nunc hæc elegantia est corrupta; ubi legendum docebimus. 'Quorum omnis multitudo aquatorum.' Et cum voce *injuria* B. Civ. I. 7. 'Omnium temporum injurias inimicorum.' Gellius IX. 12. '*Injurias* dicimus tam illorum qui patiuntur, quam qui faciunt.' Ita 'suas injurias,' pro sibi inlatas dixit VII. 38. ac B. Civ. III. 110. 'Vim suorum i. suis inlatam defendebant;' ubi vide Davis. Liv. II. 55. 'queruntur injurias suas, vim plebis.' Valer. Max. VI. 1. § 1. 'Cum Lucretia injuriam suam in consilio necessariorum deplorasset.' Imo B. Civ. I. 7. 'Imperatoris et Tribunorum pl. injurias defendere:' et B. Alex. c. 70. 'provinciarum injurias' et 'injurias civium Romanorum,' quæ iis inlatæ sunt. Liv. I. 14. 'Expiarentur legatorum injuriæ.' Vide etiam c. 13. ibid.

5 *Terræ Galliæ*] Id est terræ Gallicæ expedire. Sic Hirtius de Bell. Afric. c. 3. 'Namque nullum portum terræ Africæ,' &c. Sallust. in Fragm. l. IV. hist. 'duæ Galliæ mulieres,' pro *Gallicæ*. Agellius Noct. Act. III. 7. 8. et 10. 'terram Siciliam,' 'Italiam,' 'Galliam,' dixit. *Davis.*

XXXI. 1 *Qui ante fuerant*] Hæc verba Ciacconio videntur superflua, eorumque ultimum uncis inclusit Jos. Scaliger, et post eum editores nuperi, utpote qui illud rectius abesse censebant. Gabriel autem Faërnus ex conjectura legit 'qui ante iverant.' At vero omnes graviter falluntur. Iis fucum fecit vitiosa interpunctio, quam si animum adtenderant, facile sustulissent. Hunc igitur locum sic distingue, 'Iidem principes civitatis, qui ante fuerant ad Cæsarem, reverterunt.' Sic locutus est Cicero ad Attic. l. X. ep. 16. 'Dionysius ad me fuit bene mane,' id est, apud me. Julius Celsus Vit. Cæs. p. 71. ed. Lond. 'Ad eos vero moram trahens,' ubi J. G. Grævius reposuit *apud eos*, sed absque causa sontica, ut ex allatis manifestum est. *Davis.* Hanc locutionem satis illustravit Cl. Salmasius ad Tertullianum de Pallio c. 4. *Idem*, cur. sec. Recte hic reprehendit vir Doctissimus Joh. Davisius Ciacconium, Faërnum, et Scaligerum: qui vocabulum 'fuerant,' immerito suspectam habent. Hæret tamen et ipse, sine causa. Quod enim vitiosam interpunctionem causatur, quæ eos fefellerit; atque hoc modo legendum contendit, 'qui ante fuerant ad Cæsarem, reverterunt:' quanquam hoc æque latinum quidem est, at nihil tamen mutato opus. Quam enim recte dicitur, (ut dicitur quidem rectissime,) 'qui ante fuerant ad Cæsarem, reverterunt,' scilicet 'ad Cæsarem;' tam recte dici potest, 'qui ante fuerant,' scilicet 'ad Cæsarem,' 'ad Cæsarem reverterunt.' Nec fere minus usitatum est, Antecedentem in præcedenti parte commatis subticeri, quam in sequenti. Paullo infra: 'Neque conferendum esse Gallicum' [scilicet *agrum*] 'cum Germanorum agro.' *Clark.* Licet perinde sit; alterum tamen elegantius: quare Davisii hic judicium secutus sum. Nam et Terent. Heaut. V. 2. 26. 'esse ad sororem,' et alibi ipse Cæsar ita loquitur: sic B. G. III. 9. 'Quod nomen ad omnes nationes

sanctum est:' nam male vulgo ibi *apud* legi videbimus: quo loco plura congerimus. Corruptum etiam est VI. 38. 'Primum pilum ad Cæsarem duxerat.' Sic enim Mss. non *apud:* et alibi.

2 *Uti sibi secreto*] Mss. Brant. et Norv. cum edit. Lipsiana aliisque habent *uti sibi secreto, in occulto.* Nonnullæ autem *uti sibi secreto et occulto* vel *et in occulto.* Patet quidem aut hanc vocem aut illam esse Glossema: utri vero hoc contigerit, non ita manifestum. Voces *in occulto* deleverunt Faërnus et Scaliger, quibus præivit editio Romana A. D. 1472. Mihi autem fit verosimile, locum hunc ita esse legendum *uti sibi in occulto, &c.* idque gravibus, ni fallor, de causis. I. Hoc modo loqui amat Cæsar. Hujusce libri c. 32. 'Quod soli nec in occulto quidem queri, nec auxilium implorare auderent.' Et B. G. II. 18. 'Hostes in occulto sese continebant.' Sic et alibi. II. Hæc loquendi ratio altera est obscurior, ac proinde nequit haberi glossematis suspecta; is enim erat Librariorum mos, ut phrases difficiliores facilioribus explicarent, non vice versa. *Davis.* Mss. Reg. Eliens. et Vossii, aliique; *Secreto in occulto.* Quorum aut hoc, aud illud, e margine irrepsit. *Clark.* De compacto agunt interpretes: dum extruserunt voces *in occulto.* Quas constanter servant cuncti mei Codices numero ad viginti, et Editiones Mediol. Incerta, ceteræque antiquæ; vel *et occ.* in Veneta. Quod vero Cl. Davisius ob adductas ab ipso caussas τὸ *secreto* mallet ejicere, frustra est. Nam licet *in occulto* sæpe dicat auctor, uti etiam VI. 35. VII. 27. 35. B. C. I. 41. *Secreto* sæpius etiam adhibuit: supra c. 18. 'Secreto ab aliis quærit.' B. C. I. 19. 'cum suis secreto conloqueretur.' B. Civ. III. 60. 'illos secreto castigavit.' Curt. X. 129. 'Reus in secreto agitatur.' Utrumque ergo cum rectum sit et *secreto* et *in occulto,* (quod nequaquam priori est obscurius, et passim ab historicis usurpatur,) ille, cui verosimile non est a Cæsare utrumque simul adhibitum esse, aliud quærat oportet. Et forsan non longe; nam veterrimus ille Bongarsianus pr. suggerit *secro in occulto:* unde non faciendum erat *secreto*, sed *sacro in occulto:* id est, in templi seu sacelli cujusdam abdito vel adyto. Ita enim ipse τὸ *occultum* explicat Cæsar B. Civ. III. 105. 'In occultis ac remotis templi, quæ Græci ἄδυτα appellant:' Ut verum tamen fatear, primo credidi τὸ *occulto* esse corruptum, et vel legendum *secreto in alloquio* seu *colloquio,* ut diserte habet Celsus, vel potius *sacro* seu *secreto in adyto.* Certe talibus in locis arcana fidei peragi solita fuisse quis nescit? Commodum succurrit Curtii locus VI. 7. ubi res agitur in Alexandri castris 'remotis arbitris cum juvene secessit in templum, arcana se et silenda adferre præfatus.' Gallos insuper et affines populos arcana consilia iniisse semper *sacrato in luco* abunde e nostro, Tacito, aliisque constat. At nunc potius nihil mutari, aut doleri velim; *secreto, in occulto* lector ita capiat, ut prius ad auditum, posterius ad visum referatur, petierintque, ut remoti non solum ab auditu aliorum, sive tacite; sed etiam occulte in loco secreto, remotis arbitris loqui cum eo possint. Eo sensu jungit Cicero pro Mil. c. 5. 'tacitas et occultas assensiones,' id est quas nemo audit nec videt vel scit. Et ita, exempli gratia, *secreto* consulit senatus, non vero *in occulto.* Alii jungunt etiam, *tacitum secretum, arcana secreti.* Vide Pric. ad Apulei. l. III. Met. p. 53.

11 *De potentatu*] Vox est paulo rarior, quam tamen non refugerunt optimi Scriptores. Livius XXVI. 38. 'Æmulo potentatus inimicus rem Annibali aperit.' Lactantius Div. Instit.

vi. 17. 'Opes istas et honores et potentatus, et regna ipsa condemnet.' Eodem verbo usi sunt Arnobius, et Cyprianus, ut ostendit Joan. Meursius Crit. Arnob. i. 13. p. 24. *Davis.* Hæc notula sub Davisii nomine reperitur in Ed. Lugd. Bat. A. 1713. sed in Anglica non comparet.

12 *Uti ab Arvernis Sequanisque Germani*] Anonymus ab utrisque stipendiarios Germanos adhibitos esse narrat, nimirum tam ab Arvernis, quam Æduis, et subdit: 'Quamobrem qui illos (Germanos) evocaverant Ædui, auxiliorum nimietate perterriti, cum pœnitere jam cœpisset incepti, finibusque illos pellere tentassent, multis fracti prœliis, nobilitatem fere omnem, senatumque, et equitatum miserandis ac variis amiserant cladibus.' Sed errare eum manifeste Cæsar ostendit. *Vossius.*

13 *Arcesserentur*] Ita fide optimarum et plurimarum membranarum semper in Cæsare, sicuti in aliis auctoribus factum est, exhiberi pro *accersarentur* curavi. In duobus Codd. est *arcessarentur.* In Leidensi primo et tertio cum Ed. Incerta *arcessirentur.* Quæ variatio in Mss., Cæsaris præsertim, et quidem illo Leidensi primo passim occurrit. ii. 20. iii. 9. *arcessiunt.* 23. et B. C. i. 3. *arcessiuntur.* v. 11. etiam in vulgaribus Edd. *arcessiri jubet:* ubi vide et Cellar. Cort. ad Sall. Jug. c. 84. et sæpius. Vide etiam vii. 6. B. Civ. iii. 110. B. Afric. c. 12. A. van Staveren ad Nep. Attic. c. 21. Item quæ jam notavimus ad Frontin. i. 9. 3. 'videbantur arcessiri,' et ii. 7. 4. 'ultro a Syphace arcessiretur. Adde Mss. Curtii vii. 14. viii. 13. 25. 'Ut ex periculo gloriam arcesserent.' Sic Mss. præter tres, in quibus *arcessirent.* Vulgo *et arcessentes.* Et innumeris aliis locis; unde patet non solum reperiri Infinitivum quartæ conjugationis, sed et alios modos, et non ab *arcesso* deducendum esse, sed ab antiquo verbo *arcessio.* Clariss. tamen Drakenb. ad Livium iii. 45. § 3. putat Infinitivum *arcessire* esse nihili, et a librariis intrusum, quia in præterito habet *ivi:* cum tamen *capesso, lacesso,* etiam *ivi* dent, licet sint tertiæ conjugationis omnibus in modis.

15 *Et copias Gallorum homines feri*] *Copiæ* pro exercitu in plurali numero plerumque in singulari de abundantia usurpatur. Sed nec raro contra. Sic pro exercitu, Maro: 'quæ me circum sit copia lustro.' Et passim Cæsar. In plurali, pro facultatibus, et frumento, talibusque Cæsar iv. 4. 'Reliquam partem hyemis se earum copiis aluerunt.' Item Tacitus Annal. i. 'Nocte demum reversæ legiones, quamvis plus vulnerum, eadem ciborum egestas fatigaret, vim, sanitatem, copias, cuncta in victoria habuere.' Et sæpe alii autores. *Davis.* Item ii. 46. 'domesticæ copiæ rei frumentariæ.' V. etiam Rhellic. et me ad Frontin. ii. 1. 18. Cl. Duker. ad Flor. iv. 2. 39. 'omnibus copiis abundarent:' Viros Doctos ad Val. Max. iv. 3. § 3. Ext. 'parvulis copiis excipere.' Davis. ad Hirt. B. Afric. c. 36. 'copiæ conserventur.'

30 *Romam ad Senatum venisse, auxilium postulatum*] Sed infecta re, rediit, ut docet noster B. G. vi. 12. Ejusdem etiam adventus meminit Cicero de Divin. i. 41. ex quo liquet Divitiacum hunc, unum fuisse e Druidis. *Davis.*

38 *Harudum millia hominum* xxiv] Nihil dicunt Ciacconius et Ursinus, cum vocem *hominum* expungunt. Proba est et probis autoribus usurpata locutio. Sic Gellius dixit 'homines Pœni.' Idem in argumento viii. 12. 'Qupsones, quod homines Afri dicunt, non esse verbum Pœnicum, sed Græcum.' Ubi *Eudones* legendum docet Scal. Phrasis est Hebræis usitatissima; ut cum dicunt, איש יהודי o vir Judæus, et Actor. viii. 27. Lucas simili phrasi usus ait

ἀνὴρ Αἰθίοψ: quam Græcam esse asserit Sebast. Pfochenius p. 35. diatribe de puritate Ling. Græcæ N. T. et ad demonstrationem adfert ἀνὴρ ἁλιεὺς, ἀνὴρ βουλήφορος, aliaque id genus. Sed meo quidem judicio præter rem, cum hic proprium, illic nihil nisi appellativa sint. *Vossius.* Merito hic arguit Vossius Ciacconium et Ursinum, qui vocem *hominum* expungendam volebant. Nam, præterquam quod *Harudes homines* sic dicere potuit Cæsar, quomodo Gellius dixit 'homines Pænos' et 'homines Afros;' (id quod notavit Vossius;) potest et ea quoque esse hujus loci constructio, ut *Harudum millia hominum* XXIV, idem sit quod, *ex Harudibus millia hominum* XXIV. *Clark.* V. ad II. 30. 'hominibus Gallis.'

42 *Neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro*] Tantum videlicet ei præstabat Gallicus. Vide supra c. 28. et B. G. II. 4. Ciacconio autem, mutatis dictionibus, videtur legendum, 'Neque enim conferendum esse cum Gallico Germanorum agrum.' Et sane in comparationibus plerumque dicimus, pejora non esse digna, quæ cum melioribus contendantur. Sed hic secus est, ut et apud *Ciceronem* Tusc. Quæst. l. I. n. 2. qui postquam in re militari aliisque nonnullis Romanos Græcis anteposuit, ita loquitur: 'Jam illa quæ natura, non litteris, assecuti sunt (Romani), neque cum Græcia neque ulla cum gente sunt conferenda,' ob eorum nempe præstantiam. Ciacconii igitur emendatio non est necessaria, cum uterque loquendi modus æque sit commodus. *Davis.* Ineptissimus hic Ciacconius, qui hunc locum sic fœdat: 'neque enim conferendum esse cum Gallico Germanorum agrum.' Quasi vero non *ob præstantiam* aliquid ejusmodi esse possit, quod cum alio, longe utique deteriori, comparari omnino non debeat. Recentiorum quidem linguarum aliud hodie est idioma. Sed nimis clemens Davisius, qui emendationem istam Ciacconii non necessariam appellat, et utrumque loquendi modum æque commodum esse concedit. *Clark.*

45 *Amagetobriæ*] Sic hodie edunt: quam ob causam non dicunt, nisi quod in Græco Interprete ἐν τῇ Ἀμαγετοβρίᾳ. Verum ita Codicum meorum nullus exhibet; sed omnes constanter addunt litteram *d*, licet in ceteris mire discrepent. *Admagetobriæ* itaque reposui; ut est quoque in Vett. Edd. et aliorum Mss. *Admogetobrigæ* veterrimi duo Bongarsiani.

45 *Omnia exempla cruciatus*] Docet J. M. Brutus, Ms. Carrar. et impressum Florent. habere *omnia exempla cruciatusque.* Idem dicendum de Ms. Norvic. et antiquissimis editt. Rom. et Ven. nec mihi dubium videtur, quin hæc lectio a Cæsaris manu fluxerit; *exempla* enim gravissimas pœnas denotant. Plautus Captiv. Act. III. Sc. V. 33. 'Quando ego te exemplis excruciavero pessimis.' A. Gellius N. A. VI. 4. 'Regulum Tubero in Historiis rediisse Carthaginem, novisque exemplorum modis excruciatum a Pœnis dicit.' 'Pœnitio nempe,' ut ait idem VI. 14. 'propter exemplum est necessaria:—Idcirco veteres quoque nostri exempla pro maximis gravissimisque pœnis dicebant.' De re ipsa vide Platonem in Gorgia p. 313. ed. Lugd. cujus verba, pauculis mutatis, repetit Suidas v. Πλάτων. *Davis.* Mss. plerique et Edd. Vett. *omnia exempla* cruciatusque *edere.* Quæ lectio, quin et a Cæsaris manu fluxerit, dubitari non debere existimat Davisius. *Exempla* enim *gravissimas pœnas* denotare. Et sane vocabulum *exempla* eo intellectu apud optimos auctores occurrere, verissimum est. Quanquam in illis, quæ citat Vir doctissimus, locis 'ego te exemplis excruciavero pessimis;' et, 'novis exemplorum modis excruciatum;' non isto plane significatu usur-

patur id vocabulum; quippe cum verbo *excruciare* conjunctum, quod verbum ipsum utique in se complectitur *pœnarum* notionem. Sed fatendum tamen, (ut diximus,) *Exempla* simpliciter pro *Cruciatibus* usurpari posse; recteque id dici posse, *exempla edere*, quod est *gravissimis pœnis cruciatibusque afficere*. At vero si, EXEMPLA *edere*, Latine dicere licet; non utique et, CRUCIATUS *edere*; neque, *exempla* cruciatusque *edere*; sed *exempla* cruciatus *edere*, optime. Quæ proinde vera est lectio; neque altera illa a Cæsaris manu fluere potuit. *Clark.* Non permovet me Cl. Clarkius, quin Mstorum auctoritatem sequar, quos et plerique Editores, tam primi, quam posteriores, in quibus Aldus, Stephanus, Gryphius, expresserunt. Mei enim omnes Mss. si forte Egmundanum excipias, *cruciatusque* edunt. Nec video, cur minus *edere cruciatus* dicere liceat, quam 'edere ludos, pugnam' apud alios, 'edere clades' apud Lucan. III. 680. et Tac. Ann. XVI. 16. 'Edere cædem' apud Livium, Justinum, Frontinum, &c. Hoc sensu enim ponitur pro exhibere, instituere, facere, quomodo et *facere exempla* sæpius occurrit. Elegans autem in hanc rem Donati locus est ad Terent. Eun. v. 6. 22. 'Uterque in te exempla edent:' id est, 'nova et mira tormenta, quæ pro exemplis narrentur:' ubi *exempla* videmus explicari per *tormenta*; ut hoc loco Cæsar perspicuitatis, cujus adeo amans fuit, gratia per vocem *cruciatus*: quod et in plurali extulit v. 56. 'omnibus cruciatibus adfectus:' sic statim 'ad nutum,' aut 'ad voluntatem,' et millia similia, quæ temere alii aliquando delere voluerunt. 'Certamen et contentio' v. 44. Adde ad VII. 30. 'patienda et perferenda,' et VIII. 18. et sæpissime.

50 *Sustineri*] Ms. Reg. Eliens. et Edit. Rom. *sustinere*. Æque Latine. Nisi quod illud *sustinere* cum sit minus vulgaris locutio, verisimile fit, ut sit verior lectio, neque ex *sustineri* mutata. *Clark.* *Sustinere* ex meis habent Codices 10, inque iis veterrimi, item Leidensis prim. et Voss. prim. a manu secunda, et Ed. Incerta. Quod tamen admitti non posse, putem, nisi vel *se* post *posse* addas vel subintelligas.

Nisi quid] Mss. et Editt. Vett. eleganter *nisi si quid*. Quod a Scaligero et recentioribus cur mutatum, equidem non video. *Clark.* Non hoc mutavit Scaliger: nam *si* non comparet in Edd. Rom. Ven. Mediol. Vasc. Gryph. Stephani, et plerisque. Nihilominus agnoscunt hanc particulam Bongars. prim. sec. Petav. Voss. prim. Lovan. et quinque vel sex alii, verissime. Quomodo sæpe Terentius, et alii. Nepos Att. c. 13. 'Nisi si quid vetustate coactus est.' Cicero ad Fam. XIV. 2. 'Nisi si quis ad me plura scripsit.' Vide Nic. Heins. ad Ovid. Ep. Her. IV. 111. 'nisi si manifesta negamus,' et Cel. Burmannum ad Quinctilianum III. 10. et alibi. Duk. ad Flor. IV. 7. 'Nisi si hoc quoque ex persuasione defuit.' Nec obstet, quod hic subjunctivo jungatur: nam ita quoque in Ovidio, Columella, Cicerone occurrere, docent exempla ab Heinsio prolata. Vide etiam ad VI. 16.

XXXII. 3 *Unos ex omnibus Sequanos*] Incredibile videtur Fr. Hotomanno Sequanos, qui diuturna bella cum Æduis gesserant, et Ariovistum subsidio evocarant, in illo Æduorum concilio interfuisse, et de Ariovisto expellendo Cæsarem rogasse. At, cum Sequani non minus, imo magis, quam Ædui, ab Ariovisto opprimerentur, facile fieri potuit, ut in gratiam cum Æduis redierint, amborumque principes ad Cæsarem confugerint; quo eos a communi calamitate liberaret. Apparet certe ex c. 35. Sequanos Æduis obsides fuisse reddituros, nisi ab Ariovisto essent impediti. *Davis.*

6 *Quæsivit*] Bongars. pr. sec. Petav. Lov. Vossian. pr. sec. Oxon. Egmond. et 4. alii *quæsiit*. Quod a Cæsaris manu esse nullus dubito. Sic supra habuimus c. 28. *resciit*. Sic etiam Mss. Plinii, et Apul. Adi Cort. ad Pl. l. II. Ep. 14. § 2.

8 *Exprimere posset*] In Mss. nonnullis recentioribus et multis Editis, etiam R. Stephani, est *possent*. Male, nisi cum Bongars. tert. scribas *expromere*. *Expromit* vocem, qui loquitur; *Exprimit*, qui loqui cogit, et verba extorquet: licet sæpe hæc in Codd. confundantur. V. ad Lucan. I. 360. Cicero Ep. ad Attic. II. 21. 'Multa cum seditione diceret, vocem exprimere non potuit.' Phædr. V. 5. 33. 'Et cum dolore vocem naturæ exprimit.' Ita B. Alex. c. 56. *exprimere* 'lætitiam' 'gemitum,' 'indignationem,' aliaque, apud Phædr. IV. 19. Vell. II. 19. quibus locis consule Gronovium, Heinsium, Burmannum, et socerum ad Valer. Max. III. 1. 2. 'Expressa est itaque illa vox homini.' Sic enim legendum esse docet quoque Cod. Harlem.

9 *Gravioremque fortunam*] Mss. Reg. et Eliens. et Edit. Rom. *miseriorem fortunam et graviorem*. Clark. *fort. et gr.* Dorvill. quoque et Ed. Mediol. ac Ven. Ceterum solus Dukeri Codex meis servat a Scaligero ceterisque vulgatum *gravioremque*, quomodo Faërnum legisse ex veteribus libris ait Ursinus. Nostri cum Edd. vett. habent *et graviorem*; nisi quod Voss. sec. non habeat *et*. Gruterus suo more glossam esse opinatur τὰ *miseriorem et*: cur non *et graviorem*? Utrumque, ut supra, retineo.

13 *Quam reliquorum*] Oxon. Cod. *præ r.* sc. fortuna. Quomodo cum comparativo *præ* non raro jungitur. V. Sanctium in Minerva IV. 7. p. 681, 682.

13 *Quod reliquis tamen fugæ, &c.*] Sic Mss. Reg. et Eliens. et Edit. Romana. Al. *quod reliquis* tantum *fugæ, &c.* Ms. Vossii unus exhibet, *tantum*; alius, *tanta*. Vera lectio est, *tamen*. Et est elegans ἀποσιώπησις, *quod reliquis*, si Ariovistum expellere non poterant, at 'fugæ tamen facultas,' &c. Vide infra ad VIII. 19. et de Bello Civ. I. 64. *Clark.* Ita jam olim Faërnus, Manutius, Hotomannus cum Mss. et Edd. primis legerunt. Male Ferrarius, Gryphius, Brantiusque ex hoc vel illo codice substituere conati sunt *tantum*, quod ex meis Bong. duo, Leid. pr. Scalig. et Voss. sec. agnoscunt; uti in hisce voculis variatur passim. Adi notata ad Frontin. I. 1. 4. 'Nihil nuncio respondit: Tamen virga,' &c. Gronov. ad Liv. XXXIII. 19. Et sic lege e Mss. in Apuleio Met. III. p. 57. et V. p. 91. Hic vero in Vossiano primo legitur *tanta*, et in Carrariensi ac Dukeriano *tuta*: quod præ ceteris mihi arridet. *Tuta fuga* frequens est locutio, 'tuta fugæ' apud Lucan. l. VI. 'Tutum iter.' sic V. 27.

16 *Sequanis vero — omnes cruciatus essent perferendi*] Jac. Perizonius ad Sanctii Minerv. p. 139. hunc locum ita laudat: 'Sequanis vero omnes cruciatus esset perferendum.' Sed cum omnes Codd. vulgatam lectionem exhibeant, memoria lapsum crediderim virum eruditum. *Davis.*

XXXIII. 3 *Beneficio suo*] Cæsar nimirum suo consulatu fecerat ut Rex atque amicus a Senatu Rom. appellaretur, cum neque aditum, neque causam postulandi justam haberet. Vide c. 35. 42. et 43. nec non Dionem l. XXXVIII. p. 81. *Davis.*

15 *Temperaturos*] Mss. plerique *obtemperaturos*. Corrupte. *Clark.* Mei omnes agnoscunt τὸ *obtemperaturos*. Nihilominus cum Ciacconio, Hotomanno, Brantio, ac Lambino præfero simplex: quod servarunt Edd. Romana, Mediol. Veneta, et R. Stephani. Adi præter nostri Interpretes Lambin. ad Horat. Od. III. 24. 'Matre carentibus. Privignis mulier

temperat innocens.' et Cort. ad Sallust. B. Cat. c. 11. 'Victoriæ temperarent;' ubi eadem confusio. Ciaccon. ex Taciti Ann. III. 31. citat, 'Bebriaci victoriæ obtemperassent.' Verum et illic in plerisque Edd. rectius est *temperassent:* de hoc verbo cum tertio casu juncto, plena manu exempla vide apud J. F. Gronov. et Drakenb. ad Liv. I. 29.

17 *Ut ante Cimbri, Teutonique*] Indifferenter *Teutonos*, et *Teutones* vocat Cæsar l. II. quanquam alii codices ibi habent *Teutonas*. Et l. VII. 'Cimbrorum Teutonumque.' De eorum adventu in Italiam Eutropius l. IV. et V. Epitome Liviana l. LXVII. et LXVIII. Et Tacitus hist. l. IV. p. 553. et de moribus German. Ciacc. Vide Florum III. 3. et Velleium Paterculum II. 12. *Davis.*

XXXIV. 1 *Legatos mitteret*] In Petav. scribitur *pl. ei ad A. l. mittere.* In Palat. est *legatum.* Quomodo et Græc. Interp. ἔπεμψέ τινα δεησόμενον. Ex qua discrepantia suspicor veram esse scripturam Gottorp. et Voss. terr. *ut ad A. mitteret*, ejecta voce *legatos.* Et ita conjecerat olim Gruterus; neque aliter exhibet Ed. Incerta. Immo in Edd. Romana, Mediol. et Veneta legas quoque illa *qui ab eo postularent.* Et rectum foret *placuit ei ad A. mittere, uti aliquem:* nam sic pro vulgato *ut* habent Mss. fere omnes. Vide omnino ad II. 3. 'legatos miserunt, qui dicerent:' ubi Mss. nonnulli non agnoscunt *qui dicerent. Mittere* autem absolute non solum pro *legatos*, sed et *nuncium, litteras* mittere, jam tironibus notum est. VII. 65. 'Mittit ad eas civitates.' B. Civ. II. 20. 'Ad Cæsarem mittit.' ut et c. 37. 'In Siciliam misit.' Ita et *dimittere* vulgo B. Civ. III. 112. Cicero ad Fam. Ep. XI. 16. 'Mitte ad Lupum nostrum, ut is conficiat.' Sed adi Manut. ad II. ad Att. Ep. 2. et ult. Gronov. ad Liv. VIII. 22. XXXII. 29. Græv. ad Cic. ad Att. II. 19. Justin. V. 3. Comment. ad Phædr. I. 2. Cort. ad Sall. Catil. 32. Eadem varietas infra c. 47. II. 6. IV. 16. V. 57. VIII. 17.

3 *Deligeret*] More solito multi Codd. *diligeret:* quod hodie ubivis placet quibusdam doctis: sed recte judicat Cl. Dukerus, ad Flor IV. 2. § 5. hoc pacto a sermone Latino exterminandum esse verbum *deligere.* Verum hic aliud latet. Nam in Mss. Andino et Oxoniensi est *diceret.* Optime pro *constitueret.* Hoc sensu 'diem dicere' aliquoties Cæsar. Ita supra c. 6. infra c. 42. V. 27. 57. et alibi sæpe, ac passim hoc apud alios. Et, ne quid dissimulem, ita jam ex optimis membranis hunc locum emendavit Gronovius ad Livii XXV. 16. 'Locum se consciis dixisse.' Sic c. 43. 'Eo ut erat dictum ad colloquium venerunt.'

4 *Summis utriusque rebus*] Quæ utrique maximæ curæ esse debebant. Sic Antigono 'de summis rebus erat dimicandum,' ut loquitur Corn. Nepos Eumen. c. X. scilicet de regno, aliisque, de quibus maxime solliciti sunt homines. *Davis.*

9 *Commeatu*] Quærere libet, cur *comitatu* reponendum censuerint Ciacconius, et Ursinus. Ait Ariovistus, se ad Cæsarem sine exercitu venire non audere, exercitum sine commeatu contrahere non posse. Rectissime: nam opus commeatu in itinere, quid comitatu opus ad contrahendum exercitum? Non capio: neque illos, quid dixerint, cepisse arbitror. *Vossius.*

Atque emolumento] Hæc illa vox, quæ tot eruditos fatigavit, Ursinum, Ciacconium, Hotomannum, et, ne plures nominem, quicumque Cæsarem emendare aggressi sunt. Victorius unus libro XXII. 10. sustinet, rectam scripturam esse: alii *molimento* reponebant: qua conjectura adeo sibi placet Hotomannus, ut vereatur, ne ex altero eum sumsisse quis credat, quia forte Faërno idem in mentem

venerat. Sed Victorio vix argumentum ullum præter Varronis locum de re rust. III. 14. ubi ait: 'Neque enim magnum emolumentum esse potest.' Nec incommode locum hunc interpretatur, sed est tamen cur quis ambigat: et fortassis *emolumentum* pro *operæ pretium* acceperit Varro. Ut ut est, sive recte hunc locum pro se allegavit, seu minus, verissima tamen dixit, et certiora, quam forte ipse ratus. Egregius sane Gellii locus XI. 13. et hactenus a nemine observatus: 'Admoniti,' inquit, 'a Castricio sumus, ut consideraremus, quæ vis, quodve emolumentum ejus sententiæ sit.' Ubi ne de significatu vocis *emolumenti* ambigas, ipse paullo post subdit: 'Inspicite,' inquit, 'penitus, quid efficiant verba hæc. Venit *emolumenti* vox ab *emolior*, ut cuivis notum.' Quod verbum Senecæ in Agamemnone Actu III. sc. 1. vs. 473. usurpatum. Ait enim: 'Sua quisque mittunt tela, et infesti fretum Emoliuntur, turbo convolvit mare.' *Fretum emoliri* idem est, quod Maro Æneid. I. dixit: 'totumque a sedibus imis Una Eurusque Notusque ruunt.' Id est, commovent e loco suo. Ut *moliri* est movere, quemadmodum *moliri agmen*, *classem*, &c. Igitur *emolumentum* est commotio, ut ita loquar. Itaque mens Ariovisti est, si contrahere exercitum velit, frumentum conquirendum, dimittendos nuncios, qui huc illuc cursitent, militemque convocent, et operæ multum insumendum. *Vossius*. F. Ursinus, Hotomannus, Ciacconius, aliique reponunt *molimento*: cum autem omnes Mss. stent a vulgata lectione, commoda videtur P. Victorii sententia, qui docet, *emolumentum* hic significare, quod operosum est et magnum studium requirit. Sic Varro de Re Rust. III. 14. 'Nec de cochleis, et gliribus quæro, quod reliquum est: neque enim magnum *emolumentum* esse potest.' Indicat Romanorum doctissimus, se nolle quempiam occupari in disputatione de cochleis et gliribus, quæ reliquæ partes erant sermonis ad venationem pertinentis, quia cognitio illarum rerum obscura difficilisque non foret. Hoc apparet ex eo, quod sequitur: 'Non istus tam simplex est, inquit Appius, quam tu putas.' Reprehendit enim ille Axium, quod existimet rem illam apertam et proclivem esse, ac non parvas difficultates in illa re recte ordineque tractanda esse declarat. Hæc fere vir doctissimus Var. Lect. XXII. 10. Fieri etiam potest, ut hæc vox ἐπαμφοτερίζῃ, et jacturam æque ac commodum significet. Adeatur Is. Vossius ad Catullum p. 312. At hujus frater Dionysius contendit *emolumentum* hic *commotionem* denotare; quam potestatem ut huic verbo convenire probet, exscribit locum A. Gellii, qui extat N. Attic. XI. 13. Sed nihil prorsus ad rem facit; *emolumentum* enim ibi vult bonam frugem, quæ in sententia continetur. *Davis.* Cum iis, qui *molimento* legunt, inter quos est Brutus, et Giphan. in Obs. L. Lat. p. 139. facit quoque Cellarius, vel potius *emolimento*, ut simpliciter sit compositum pro simplici *molimento*. Recte. Modo statuas perinde esse an scribas *per* u *an per* i, et prima significatione notare ipsum illud *molimentum* sive molitionem magnæ et difficilis rei. Sic *monumentum* et *monimentum* aliaque; quamquam malim per *i*, ut hic est in Voss. tert. Unde miror, tot turbas hic dedisse viros doctos. Consule tu, Lector, Heinsium et præcipue Cl. Burm. ad Vellei. I. 17. 'In studium par et in emolimentum.' Recte Græc. *commeatum* et *emolimentum* vertit μεγάλην δαπάνην καὶ πολλὴν ἀσχολίαν.

10 *Sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia*] Anonymus: 'Proinde fateor me mirari, quid ad Cæsarem nostra Germania,' id est, Germani: nam ex Floro hæc explicanda, qui ait:

'Cum legati dicerent, Veni ad Cæsarem. Quis est autem Cæsar? et, si vult, veniat, inquit, et quid ad illum, quid agat nostra Germania? non ego me interpono Romanis.' *Vossius.*

XXXV. 1 *Relatis*] Sic vulgo edi videas; cum tamen id in nullo invenerim Codice: qui vel habent *legatis* vel *legatis redeuntibus*, et *red. leg.* quod est in Mss. quinque, sed recentioribus, et Edd. primis, Rom. Med. Ven. Vel *delegatis* quod exaratur in Gottorp. Leid. et Voss. tertio ac Incerta Ed. Latet quid, et forsan olim fuerit *delatis:* quod in *legatis* corruptum tam variantes protulerit lectiones. IV. 26. 'mandata deferret' in Mss. multis. V. Doctiss. juvenem Ang. v. Staveren ad Nepot. Dion. c. 8. 'Res elata defertur ad Aristomachen.'

13 *Si id fecisset*] Mss. et Editt. Vett. *Si id* ita *fecisset.* Quæ et vera lectio. Gr. Interpr. καὶ εἰ μὲν οὕτω ποιεῖς. *Clark.* Mssti et veteres editi dant *si id* ita *fecisset*, eamque lectionem veram judicat Cl. Clarkius. At prorsus abundat vox penultima. Non tamen est expungenda, quod post Faërnum fecit Scaliger; sed levissima mutatione facta reponendum, *si is* ita *fecisset.* Græcus, εἰ μὲν ΟΥΤΩ ποιεῖς. *Davis.* cur. sec. In textum τὸ *ita* revocavi, auctoribus Mss. omnibus: quamquam nil mutandum censeo. Quæque vox suas habet Veneres. Potius *id* abjicerem VI. 32. 'si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit.' Nepos Alcib. c. 4. 'Quo si exisset, ut absentem aggrederentur. Itaque fecerunt.' Sic e Mss. legendum. Ceterum male ibi margini libri olim adscripserant *idque.* Quod nonnemini placuit. In Hirt. B. Alex. c. 70. 'si fecisset, jam tunc sibi mitteret dona.'

15 *Quoniam*] Ante hanc vocem in Mss. omnibus et Editionibus usque ad Plantinianam additur *sese;* et insuper in Leid pr. Cujac. et Petav. est *scire sese.* In Edd. Vascos. Gryphii, Stephani et Stradæ comparet quidem; sed post *defenderet* τὸ *se* non legitur; quod reciprocum illic quoque abest a Vossiano sec. et Bongars. tert. Nullus ego dubito, quin *sese*, quod suo loco reposui, repetierit post parenthesin Cæsar, hoc modo; *sese* (*quoniam* &c. *defenderet*) *sese*, ut est in Voss. tert. vel *se Æd.* &c. Perperam alterutrum extrusit Ursinus, ceterique. Videant acutiores, an certius quid ex Mstorum lectione elicere possint. *Scire* videtur e Glossa esse pro *sciret* vel natum ex *sese.* Sic *scire* in Mss. et Edd. quibusdam additur v. 41. Easdem autem voculas post inserta alia sæpius repeti, aliquoties a Viris doctis animadversum est. V. infra ad III. 20. 22. 'Cum DC. devotis (quos illi &c.) cum iis.' VIII. 30. 'Qua ex fuga quum constaret Drappeten (qui &c.) milibus ex fuga conlectis, provinciam petere.' c. 44. 'Qnum in potestatem venisset Epasnacti Arverni (crebro enim &c.) hunc Epasnactus Arvernus.' Immo B. Civ. III. 47. 'magnam se inopiam perpessos, majorem etiam ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse:' ubi etiam turbant viri docti. Apulei. Metam. l. I. 'Thessaliam (nam et illic &c.) eam Thessaliam ex negotio petebam, puero unico sequente.' Sic enim legendum e Mss. (V. Colvii Addenda) et Luciani Asino cum Ed. Junt. A. 1522. et Scriverii. Vulgo tres ultimæ voces desunt. Adde Davis. ad B. Hisp. c. 35. Cort. ad Plin. Ep. II. 18. p. 170. Liv. III. 19. §. 9.

16 *M. Pisone*] Ita Glandorpius et Ciacconius emendandum jusserunt: quod secuti sunt sequentes. Bene quidem: cum Mss. et Edd. priores exhibeant *L.* vel *Lucio*, ut factum quoque vidimus c. sec. ubi conjecimus, forsan a Cæsare relictum fuisse *Pupio M. Pisone*, cujus conjecturæ

nondum me pœnitet; licet Græcus quoque habeat Μάρκον. Hic vero *L.* videntur librarii fecisse ex loco priore, jam corrupto.

Senatus] At vero culpa plane non vacavit Cæsar, cum hoc bellum Ariovisto intulerit, ut docet H. Grotius de Jure B. et P. III. 3. 10. *Davis.*

17 *Quod commodo Reip. facere posset*] De hac formula vide Brissonium Form. l. II. p. 216. *Idem.* Infra VI. 33.

XXXVI. 3 *Item populum*] Sic legimus, non *idem*, ut edidit Scaliger, quem secuti sunt recentiores. *Davis. Itidem.* Sic Ms. Vossii. Edit. Romana, et Davisius *item.* Ms. Elienses, Scaliger et Recentiores corrupte, *idem. Clark.* In nullo Vossiano ego reperi *itidem.* Nam in primo et sec. scribitur *id ē*, sive *id est:* quod habent quoque Bong. pr. et tert. *Idem* inveni in Mss. novem, in quibus Carrar. et Ed. Incerta. Ceteri *item;* nisi quod Cl. Wasse nihil notaverit ex Oxon. Cod. ut videatur ibi exaratum esse *itidem:* ut est etiam in Ed. Elzev. A. 1675. Si id Msto confirmaretur idoneo, amplecterer. Sed c. 43. 'Item equites A. pari int. constiterunt.' c. 44. 'Sic item nos esse iniquos;' uti scribendum esse illic docemus. II. 1. 'litterisque item Labieni certior fiebat.' Adde c. 13. 'Item, quin' &c. c. 21. 'item cohortandi caussa.' c. 27. III. 9. 25. IV. 17. et in seqq. passim. Eadem confusio B. Civ. III. 28.

14 *Longe ab his—abfuturum*] Iis minime profuturum, non impediturum, quo minus pœnas luant. Locutionis ratio est, quia quæ procul absunt, ne minimum quidem auxilium possint subministrare. Gabriel tamen Faërnus, F. Ursinus, et J. Lipsius Elect. II. 19. scribunt *longe his—futurum:* quam emendationem amplectitur Freinshemius in Indice ad Florum. Sed nihil opus est, ut vulgatam lectionem sollicitemus, nisi forte scribendum sit, omissa præpositione, *longe his—abfuturum*, ut habet Ms. Norv. cum editis nonnullis. Eo sane modo locuti sunt veteres. Statius Theb. III. 666. 'Procul hæc tibi mollis Infula, terrificique aberit dementia Phœbi,' id est, tibi non proderit. Hujusmodi plura collegit doctissimus Jesuita Lud. Cerdanus not. in Virgilii Æn. XII. 52. *Davis.* Mss. Reg. Eliens. et Vossii, *longe his*, quod perinde est. Quam autem emendationem amplectuntur Faërnus, Ursinus, Lipsius et Freinshemius, ut *futurum* legant pro *abfuturum*, prorsus nihili est. *Clark.* Primo *his* sive potius *iis* exhibui, deleta præpositione *ab*, secutus auctoritatem Mstorum omnium præter Bong. tert. et Editionum vetustarum. Male Hotomannus intrusit τὸ *ab.* Dein minime rescribendum est *futurum*, quod itidem in solo est Bong. tert., codice recentissimo, sed *afuturum:* quod servarunt veterrimæ membranæ Andinæ, Bongars. pr. sec. Egmond. et Vossian. prim. a M. secunda, cum Aicard. In nonnullis est *affuturum.* Non enim modo dicitur *longe alicui esse*, sed et *longe alicui abesse.* Tibull. I. 5. 2. 'At *mihi* nunc *longe* gloria fortis *abest.*' Ovid. Metam. IV. 649. 'Ne *longe* gloria rerum Quas mentiris, ait, *longe tibi* Jupiter *absit.*' Præterea de hoc loco qui egerunt, consule viros doctos A. Muretum Var. Lect. X. 4. Salmas. ad Flor. II. 6. 34. Gronov. ad Senec. Hippol. 974. N. Heins. ad Ovid. Met. VIII. 135. Broukhus. ad cit. Tibulli locum. Ac de Orthographia τοῦ *afuturum* Lambin. ad Hor. Sat. I. 4. Barth. ad Stat. Theb. VII. 229. et Drakenburg. ad Silium XIII. 268. Liv. IV. 12. Sic *afuisse* V. 53. VI. 3. pro *abfuisse: afuerunt* VII. 63. et sæpius.

19 *Intra annos* XIV] Placet scriptura libri Steph. qui habet *inter*, nam *inter annos* antiqui dicebant pro *per annos*, ut in Verr. II. jampridem notavimus. Cicero in Quintiana: 'Qui inter tot

annos ne appellarit quidem Quintium,' &c. Titinnius apud Nonium: 'Quæ inter decem annos nequisti unam togam detexere.' Hotoman. Lectionem a viro erudito propugnatam exhibent etiam Ms. Brant. et editio Lipsiana. *Davis.* Mss. nonnulli *inter*: quod et Latine item dicitur. *Clark.* *Inter* habent Bongars. primus, Lovaniensis, Egmund. Leidenses tres, Gottorp. Vossian. tert. et Ed. Incerta. Et sic omnino scribi debet. Aliud est *intra tot annos* i. e. priusquam finem ceperunt, aliud *inter* i. e. per tot annos. Prior significatio huc non quadrat. Adi omnino Gronov. et Drakenb. ad Livium I. 10. 'bina postea inter tot annos opima parta sunt spolia.' Nihil frequentius est harum præpositionum confusione, e solo sensu discernenda.

XXXVII. 6 *Pagos centum Suevorum*] Cum centum tantum fuerint Suevorum pagi, nonnullis visum est, totum genus ad ripam Rheni convenisse. Sed hoc eorum consuetudini prorsus adversatur. Cæsar B. G. IV. 1. 'Ii (Suevi) centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula millia armatorum, bellandi caussa, suis e finibus educunt. Reliqui domi manent, pro se atque illis colunt.' Per pagos itaque centum, CM hominum intelligenda crediderim, quorum singula e singulis pagis erant collecta. Tacitus tamen Germ. c. 39. tradit solos Semnones, Suevorum partem, 'centum pagis habitari.' Forsan *pagus* ibi *vicum* denotat, cum alia sit apud Cæsarem hujusce vocis potestas. Vide not. ad c. 12. *Davis.* V. Comment.

Ripam] Mss. Reg. Eliens. et Vossii *ripas.* Græcus ὄχθαις. Quod mutarunt ii, qui *ripas* etiam ex una parte fluminis dici nescierunt. Infra, VI. §. 27. 'Quæ ad RIPAS' (sic in optimis Codicibus scriptum est) 'Ubiorum contingebat.' Et alibi sæpe. *Clark.* Bene Clarkius probat *ripas,* quod habent Mss. mei quindecim vel plures, et Ed. Incerta. Quare in textum recipere non dubitavi. c. 54. 'Suevi, qui ad Ripas Rheni venerant.' VII. 58. 'In ripis Sequanæ.' Mela III. 2. 'Ad ripas Rheni amnis expanditur.'

XXXVIII. 4 *Processisse*] Nihil hic notant interpretes: cum tamen in Mss. meis valde varietur. Nam Gottorp. Leid. tert. Voss. tert. et Ed. Incerta exhibent *discessisse.* Sed Bongars. prim. et secund. Lovan. Egmund. Palat. Petav. a manu pr. Dorvill. et Edd. Rom. Mediol. Ven. edunt *profecisse*: quod rectum puto, et e Glossa, ac præcedentibus verbis *tridui viam processisset,* suppositum esse vulgatum: IV. 19. 'satis profectum:' ubi vide etiam; ut et ad V. 47.

5 *Magnopere*] Vossianus primus et Andin. *magno opere.* Vere: vide ad c. 13. dein *usi* pro *usui* Voss. tert. forsan pro *usu*: ut Ciacconius malebat, et Cæsarem semper in Dativo scribendum judicasse docet Gellius; de quo supra pluribus diximus.

7 *In eo oppido facultas*] Copia. Sic B. G. III. 9. 'Navium facultas.' Vide et c. 11. Hoc cum non intelligerent Librarii, in plerisque Codd. exhibetur *in eo oppido difficultas,* quæ lectio sensum fundit menti Cæsaris omnino contrarium. *Davis.* Gruterus cum in Mss. suis invenerit etiam *difficultas,* sequaturque vox *facultas,* non admodum male conjiciebat, intrusam esse a Glossariis vocem, et a Cæsare relictum *omnium rerum summa.* Mirum certe tam constantes esse Codices, etiam antiquissimos in voce *difficultas,* quam cum multis editoribus retinuit R. Stephanus. Nihilo minus tamen ut Donatus Jannoctius in vetusto Codice, sic ego in Dukeriano et Ed. Incerta reperi *facultas,* et in Leid. sec. ad marginem erat *copia*: quæ variatio Gruteri conjecturam non parum confirmat. Interim de voce *facultas* adi Manut. ad Ciceron. Ep. Fam. v. 20.

9 *Flumen Dubis*] Sic legendum, ut recte monuit Ch. Cellarius Geogr. Antiq. II. 2. p. 109. aliique. In Mss. enim corrupte scribitur *Alduabis, Alduadubis, Alduadusius, Adduadubis,* &c. Nomina propria, ac proinde minus nota, sæpissime Librarios in errorem induxerunt. Vide quæ hanc in rem notavit Is. Vossius ad Melæ II. 3. p. 212. ed. Franek. *Davis.* Qui Vossius de hoc loco prior ita statuit p. 202. Forsan tamen ex vitiata Mss-torum lectione reponendum, 'propterea quod flumen *altum* Dubis, ut circino circumductum' &c. Ammianus Marcellinus XIV. 2. 'Ad supercilia venissent *fluvii* Melani *alti* et verticosi.' Hunc certe fluvium πλωτὸν dicit Strabo IV. 186. *Idem,* cur. sec. In nostris etiam Mss. et Edd. Vett. varie corruptum hujus fluvii nomen scribitur. Verum in Mss. duodecim veterioribus et Ed. Inc. est *Alduasdubis:* unde deceptus Græcus Interpr. sic quoque vocat. Mihi non est dubium, quin *Alduas,* quod in plerisque aliis etiam est Codd. et *Dubis* sint duo fluvii nomina e varia lectione nata. Quod clarius patet e Bongars. secundo, qui solum *Alduas* agnoscit, cum *Dubin* dare debuisset. Forsan illud *al* ortum est ex librariorum nota pro *aliter.* Solum *Dubis* probavit et edidit etiam Clarkius. Glandorpius fingit, fluvium *Alduasdubin* hic; quia ad Vesontionem confluentes fuissent ex *Aldua* et *Dubi.*

11 *Non est amplius*] Mss. omnes; *est non amplius.* Quod a Recentioribus sine causa mutatum. *Clark.* Recte hoc a Clarkio observatum est, eoque ordine hæ voculæ exarantur in meis Codd. longe plurimis et Edd. Vett.

Qua flumen intermittit] Ciacconius judicat legi etiam posse *qua a flumine intermittitur:* quia VII. 17. habetur 'ad eam oppidi partem, quæ intermissa a flumine et palude.' Vide etiam ad c. 23. 'intermissæ trabes.' Verum constanter vulgatum servant scripti. *Intermittere* neutraliter ponitur pro cessare, desinere, abrumpere. Cicero Fam. VII. 10. 'Sed jam hercule intermiseram:' et ita passim *remittere* usurpatur.

12 *Radices ejus montis*] Vetustissimi Bongars. pr. et sec. Petav. Lovan. cum quatuor aliis et Ed. Incerta carent *τῷ ejus:* quare, cum nequaquam hoc pronomine opus sit, delevi.

13 *Ex utraque parte ripæ fluminis contingant*] Mss. Reg. et Vossii, *ex utraque parte fluminis contingant;* omissa voce, *ripæ.* Quæ lectio ferri quoque potest. Neque enim minus latine dicitur, 'radices montis ex utraque parte fluminis contingere,' (nimirum *contingere flumen ex utraque parte;*) quam 'ripas fluminis contingere ex utraque parte radices montis.' Interpr. Græc. ὄρους πέζαι ἀμφοτέρωθεν εἰς τὸν ποταμὸν καθήκουσι. *Clark.* Durior illa mihi videtur ellipsis, quam quæ perspicuitati Cæsaris convenire possit: præter quod non elegans sit locutio 'contingere flumen ex utraque parte fluminis.' Adhæc ceteri Mss. omnes servant *ripæ.*

XXXIX. 7 *Ferre pot.*] Mss. Reg. Eliens. et Vossii. *Dicebant ferre. Clark.* Verbum hoc addunt Mss. longe plurimi; et Edd. pleræque usque ad Scaliger. Imo ne vacare videretur, addiderunt Ms. Carrar. Vascos. Strada et Gryphius copulam *et* ante *sæpe numero.* Verum rectius Gruterus et Faërnus veteris codicis ope tollendum judicarunt. Nec sane comparet in Leidensi primo, nisi in margine, uti nec in Duk. Dorvill. nec Edd. Rom. Mediolanensi, aut Veneta. Plura alibi.

9 *Ortus timor*] Hanc vocem, Cæsaris perspicuitati congruenter, ex Ms. Regio et vet. Edit. Romana, reduxi, cum in aliis desit. *Græcus,* καὶ οὗτος πρῶτον ὁ ΦΟΒΟΣ, &c. *Clark.* Licet a Græco sic dicatur, nihil hoc ad Cæsarem facit: nam interpres